

ΕΘΝΙΚΟ ΜΕΤΣΟΒΙΟ ΠΟΛΥΤΕΧΝΕΙΟ
ΣΧΟΛΗ ΧΗΜΙΚΩΝ ΜΗΧΑΝΙΚΩΝ

Η ΘΕΩΡΙΑ ΤΟΥ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟΥ
ΚΥΚΛΟΥ: ΜΙΑ ΘΕΩΡΗΤΙΚΗ ΚΑΙ
ΕΜΠΕΙΡΙΚΗ ΔΙΕΡΕΥΝΗΣΗ

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

Θεοφάνης Παπαγεωργίου

ΑΘΗΝΑ 2014

*Σε όσους και όσες ενεπλάκησαν
στη χειραφέτηση του πνεύματός μου*

«Η έγκριση της διδακτορικής διατριβής από την Ανώτατη Σχολή Χημικών Μηχανικών του Ε. Μ. Πολυτεχνείου δεν υποδηλώνει αποδοχή των γνώμων του συγγραφέα. (Ν. 5343/1932, Άρθρο 202)»

Τριμελής Επιτροπή (αλφαβητικά) :

Μαρούλης Ζαχαρίας	Καθηγητής ΕΜΠ
Μηλιός Γιάννης	Καθηγητής ΕΜΠ
Μιχαηλίδης Παναγιώτης	Επ. Καθηγητής ΕΜΠ

Ευχαριστίες

Θα ήθελα να ευχαριστήσω θερμά τον Παναγιώτη Μιχαηλίδη, Επίκουρο Καθηγητή ΕΜΠ, για την καθοδήγηση και την προσωπική του ενασχόληση στην πορεία της συγγραφής αυτής της διατριβής. Ακόμα, ευχαριστώ τους Καθηγητές του ΕΜΠ, Γιάννη Μηλιό και Ζαχαρία Μαρούλη, για την υποστήριξή τους. Δεν θα μπορούσα να παραλείψω τις ευχαριστίες στην Αναπληρώτρια Καθηγήτρια ΟΠΑ, Μαργαρίτα Κατσίμη, για τις χρήσιμες παρατηρήσεις της, σε τμήματα της παρούσας διδακτορικής διατριβής. Να ευχαριστήσω τη μητέρα και τον πατέρα, για την ενθάρρυνση και την υποστήριξη. Τους συναδέλφους από το εργαστήριο Σχεδιασμού Χημικών Διεργασιών που έχουν και αυτοί και αυτές το μερίδιο τους σε αυτήν την πορεία. Τέλος, να ευχαριστήσω τους φίλους και τις φίλες μου Σωτήρη Κοσκολέτο, Ιάσωνα Ρουσόπουλο, Ορέστη Γρηγοριάδη, Τάνια Καφέτση, Δανάη Λιοδάκη, Αλίκη Πατσού και Μαρία Καλογήρου.

Μέχρι στιγμής, από τη διατριβή έχουν προκύψει έντεκα (11) δημοσιεύσεις κατόπιν κρίσης: επτά (7) σε διεθνώς αναγνωρισμένα διεθνή επιστημονικά περιοδικά (βλ. υποσημειώσεις στους τίτλους των κεφαλαίων) ενώ τέσσερα (4) άρθρα παρουσιάστηκαν σε διεθνή επιστημονικά συνέδρια.

Πρόλογος

Η παρούσα διατριβή καταπιάνεται με την έννοια του οικονομικού κύκλου, μια έννοια που είναι από τις πιο θεμελιακές της οικονομικής επιστήμης και η οποία σχετίζεται με μια σειρά εννοιών, όπως η «ύφεση», η «άνθιση», η «φτώχεια», ο «πλούτος», το «εισόδημα» κ.ο.κ. Σε αυτήν την κατεύθυνση, αναλύεται η έννοια με τρόπο συστηματικό, τόσο σε θεωρητικό όσο και σε εμπειρικό επίπεδο. Ως οικονομικός κύκλος ορίζεται το φαινόμενο των οικονομικών διακυμάνσεων που προσιδιάζουν στη μορφή (γεωμετρικού) κύκλου, με φάσεις ανόδου και πτώσης που ακολουθούν η μια την άλλη και με υπαρκτή περιοδικότητα (σταθερή ή μη).

Έτσι, σκιαγραφείται το πλαίσιο οικοδόμησης της έννοιας του οικονομικού κύκλου από τις απαρχές της οικονομικής επιστήμης μέχρι σήμερα σε ένα ευρύτερο ιστορικό και μεθοδολογικό πλαίσιο. Επίσης, αναπτύσσονται τρία κριτήρια προκειμένου να μελετηθούν, σε ένα ευρύτερο πλαίσιο, οι ήδη διαμορφωμένες σχολές. Στο ίδιο πνεύμα, αναλύονται συγκριτικά οι Thorstein Veblen και Joseph Schumpeter, οι οποίοι αποτελούν χαρακτηριστικά παραδείγματα συστηματικής ανάλυσης του οικονομικού κύκλου, αλλά και συνολικής μετατόπισης προς μια ερμηνεία με βάση την Πολιτική Οικονομία.

Ακόμα, δομείται μια οικονομετρική διατύπωση του οικονομικού κύκλου που είναι συνεπής με τις θεωρητικές διατυπώσεις. Μέσω αυτής της οικονομετρικής διατύπωσης, εξετάζεται η έννοια του συγχρονισμού των οικονομικών κύκλων, αλλά και αυτή της οικοδόμησης των άριστων νομισματικών περιοχών, συνθέτοντας διαφορετικές μεταξύ τους όψεις του συγχρονισμού. Στο πλαίσιο αυτό, διατυπώνονται συνολικότερα ερωτήματα όπως το ερώτημα της κατεύθυνσης των οικονομικών διακυμάνσεων αλλά και εκείνο της μετάδοσής τους. Επειπλέον, αναλύεται ο ρόλος των δημοσιονομικών πολιτικών στη δημιουργία και την άμβλυνση των οικονομικών διακυμάνσεων για τις χώρες της Οικονομικής και Νομισματικής Ένωσης, σε μια περίοδο μάλιστα, που οι χώρες αυτές έχουν απολέσει τη δυνατότητα παρέμβασης στην νομισματική σφαίρα. Τέλος, μελετάται η φύση των διακυμάνσεων συγκρίνοντας μεταξύ συνολικής οικονομίας και επίπεδου κλάδου. Εστιάζουμε στον κλάδο μεταποίησης τροφίμων των Η.Π.Α., μια επιλογή που οφείλεται σε μια σειρά χαρακτηριστικών που συγκεντρώνει, όπως μεγάλη ανελαστικότητα ζήτησης, συγκεντροποίηση και υψηλή κερδοφορία. Μελετάται η σημασία της τεχνολογικής αλλαγής και του ποσοστού κέρδους στη δημιουργία διακυμάνσεων εντός του κλάδου. Στις παραπάνω αναλύσεις, χρησιμοποιούνται διαφορετικά οικονομετρικά εργαλεία και διαφορετικές χρονικές περίοδοι προκειμένου να σκιαγραφηθεί η πληρέστερη δυνατή εικόνα.

Η διατριβή αυτή έθεσε μια αλληλουχία ερωτημάτων, με τέτοιο τρόπο που οι απαντήσεις ευελπιστούμε να συγκροτούν μια συστηματική και συνεκτική μελέτη για τον οικονομικό κύκλο. Χρησιμοποίησε τη θεωρία ως το «περιβάλλον» εκείνο μέσα στο οποίο τίθενται τα ερωτήματα και στο οποίο χρησιμοποιούνται τα οικονομετρικά εργαλεία αποσκοπώντας στην κατανόηση, ερμηνεία και στοχασμό επί του οικονομικού κύκλου και στη διατύπωση προτάσεων επί οικονομικών φαινομένων, όπως η ύφεση, η λιτότητα και οι κρίσεις. Σε όλη αυτήν την πορεία ενδέχεται να ανακύπτουν ερωτήματα των οποίων η απάντηση θα μπορούσε να δίνει αφορμές για περαιτέρω επιστημονική έρευνα και για νέες απόπειρες, είτε από εμάς είτε από άλλους μελετητές.

Περιεχόμενα

Πίνακες και Διαγράμματα	Σελ. 15
Εισαγωγή	Σελ. 21
Κεφάλαιο 1: Οικονομικές Διακυμάνσεις: Ιστορική Επισκόπηση	Σελ. 27
1.1 Περιοδικό φαινόμενο ή ακανόνιστη τάση;	Σελ. 29
1.2 Η οικονομική ισορροπία απέναντι στην περιοδικότητα των κύκλων	Σελ. 31
1.3 Το τέλος των κλασσικών και η περιοδικότητα των κρίσεων	Σελ. 33
1.4 Πραγματική και Σκαιώδης οικονομία	Σελ. 40
1.5 Τα μακρά κύματα	Σελ. 43
1.6 Ο ρόλος της τεχνολογίας	Σελ. 46
1.7 Ο τελευταίος θεωρητικός του κύκλου	Σελ. 47
1.8 Συμπερασματικά για τον οικονομικό κύκλο	Σελ. 51
Κεφάλαιο 2: Οικονομικές Διακυμάνσεις και Σχολές Σκέψης	Σελ. 55
2.1 Η Αυστριακή σχολή: Η Ηθική του Οικονομικού Κύκλου	Σελ. 56
2.2 Μαρξιστικές προσεγγίσεις του οικονομικού κύκλου	Σελ. 63
2.3 Κεϋνσιανές και μη προσεγγίσεις του οικονομικού κύκλου	Σελ. 74
2.4 Η θεωρία του πραγματικού οικονομικού κύκλου	Σελ. 92

2.5	Η (Νέο-)Σουμπετεριανή προσέγγιση για τον οικονομικό κύκλο	Σελ. 96
2.6	Άλλες προσεγγίσεις του οικονομικού κύκλου	Σελ. 99
2.7	Συμπερασματικά για τις θεωρίες του οικονομικού κύκλου	Σελ. 101
 Κεφάλαιο 3: Schumpeter και Veblen: Ο Ρόλος της Μεθόδου και των Θεσμών		Σελ. 105
3.1	Schumpeter και Veblen: το γενικό πλαίσιο	Σελ. 106
3.2	Schumpeter και Veblen: για την τεχνολογική αλλαγή, τους οικονομικούς κύκλους και τον ντετερμινισμό	Σελ. 109
3.3	Schumpeter και Veblen: για το μέλλον του καπιταλισμού	Σελ. 113
3.4	Schumpeter και Veblen: για τον ατομικισμό	Σελ. 115
3.5	Schumpeter και Veblen: για τους θεσμούς	Σελ. 119
3.6	Schumpeter και Veblen: συμπεράσματα	Σελ. 124
 Κεφάλαιο 4: Οικονομικές Διακυμάνσεις και Ανάλυση Ομαδοποίησης στην Ευρώπη		Σελ. 128
4.1	Θεωρητικά ερωτήματα σχετικά με τον συγχρονισμό της Ευρώπης	Σελ. 128
4.2	Βιβλιογραφική επισκόπηση	Σελ. 130
4.3	Μεθοδολογία	Σελ. 133
4.4	Εμπειρικά αποτελέσματα της έρευνας	Σελ. 140
4.5	Ανάλυση αποτελεσμάτων	Σελ. 145
4.6	Συμπερασματικά	Σελ. 152
4.7	Παράρτημα: Πίνακες και Διαγράμματα	Σελ. 153

Κεφάλαιο 5: Μετάδοση Οικονομικών Διακυμάνσεων: Η Περίπτωση της Ελλάδας **Σελ. 188**

5.1 Βιβλιογραφική επισκόπηση	Σελ. 190
5.2 Μεθοδολογία	Σελ. 194
5.3 Εμπειρική Ανάλυση Α: Η μετάδοση των κρίσεων από τις ΗΠΑ	Σελ. 200
5.4 Εμπειρική Ανάλυση Β: Η μετάδοση της κρίσης σε Ευρώπη - Ελλάδα.	Σελ. 203
5.5 Συμπερασματικά	Σελ. 206
5.6 Παράρτημα	Σελ. 208

Κεφάλαιο 6: Δημοσιονομικές Πολιτικές και Διακύμανση των Οικονομικών Κύκλων: Η Περίπτωση της Ευρωζώνης **Σελ. 232**

6.1 Βιβλιογραφική επισκόπηση	Σελ. 233
6.2 Μεθοδολογία	Σελ. 238
6.3 Πηγές και Στοιχεία	Σελ. 240
6.4 Εμπειρικά Αποτελέσματα	Σελ. 242
6.5 Συμπεράσματα	Σελ. 249
6.6 Παράρτημα	Σελ. 252

Κεφάλαιο 7: Οικονομικές Διακυμάνσεις στον Κλάδο Τροφίμων των ΗΠΑ: ο Ρόλος της Τεχνολογίας	Σελ. 261
7.1 Βιβλιογραφική επισκόπηση των αναλύσεων του κλάδου	Σελ. 262
7.2 Θεωρητικό πλαίσιο	Σελ. 263
7.3 Μεθοδολογία	Σελ. 265
7.4 Εμπειρικά αποτελέσματα	Σελ. 267
7.5 Συμπεράσματα	Σελ. 271
7.6 Παράρτημα	Σελ. 273
Συμπεράσματα	Σελ. 284
Βιβλιογραφικές Αναφορές Ξενόγλωσσες	Σελ. 293
Βιβλιογραφικές Αναφορές Ελληνικές	Σελ. 325

Πίνακες και Διαγράμματα

Πίνακες

Πίνακας 1.1	Αποτελέσματα ελέγχου ADF, μεταβλητές Αυστρίας
Πίνακας 1.2	Αποτελέσματα ελέγχου ADF, μεταβλητές Βελγίου
Πίνακας 1.3	Αποτελέσματα ελέγχου ADF, μεταβλητές Δανίας
Πίνακας 1.4	Αποτελέσματα ελέγχου ADF, μεταβλητές Φινλανδίας
Πίνακας 1.5	Αποτελέσματα ελέγχου ADF, μεταβλητές Γαλλίας
Πίνακας 16	Αποτελέσματα ελέγχου ADF, μεταβλητές Γερμανίας
Πίνακας 1.7	Αποτελέσματα ελέγχου ADF, μεταβλητές Ελλάδας
Πίνακας 1.8	Αποτελέσματα ελέγχου ADF, μεταβλητές Ιρλανδίας
Πίνακας 1.9	Αποτελέσματα ελέγχου ADF, μεταβλητές Ιταλίας
Πίνακας 1.10	Αποτελέσματα ελέγχου ADF, μεταβλητές Λουξεμβούργου
Πίνακας 1.11	Αποτελέσματα ελέγχου ADF, μεταβλητές Ολλανδίας
Πίνακας 1.12	Αποτελέσματα ελέγχου ADF, μεταβλητές Πορτογαλίας
Πίνακας 1.13	Αποτελέσματα ελέγχου ADF, μεταβλητές Ισπανίας
Πίνακας 1.14	Αποτελέσματα ελέγχου ADF, μεταβλητές Σουηδίας
Πίνακας 1.15	Αποτελέσματα ελέγχου ADF, μεταβλητές ΗΒ
Πίνακας 2	Συσχετίσεις Παραγόμενου Προϊόντος
Πίνακας 3	Συσχετίσεις TFP
Πίνακας 4	Συσχετίσεις Παραγωγικότητας Εργασίας
Πίνακας 5	Συσχετίσεις Ποσοστού Κέρδους
Πίνακας 6	Συσχετίσεις Απασχόλησης
Πίνακας 7	Συσχετίσεις Μισθών
Πίνακας 8	Συσχετίσεις Απασχόλησης
Πίνακας 9	Συσχετίσεις Επενδυσμένου Κεφαλαίου
Πίνακας 10.1	Ανάλυση Ομαδοποίησης: Περιεχόμενα ομάδων 1960-2009
Πίνακας 10.2	Ανάλυση Ομαδοποίησης: Περιεχόμενα ομάδων 1960-1991
Πίνακας 10.3	Ανάλυση Ομαδοποίησης: Περιεχόμενα ομάδων 1992-1999
Πίνακας 10.4	Ανάλυση Ομαδοποίησης: Περιεχόμενα ομάδων 2000-2009

Πίνακας 11	Αποτελέσματα Συντελεστών Συσχέτισης με Υστέρηση
Πίνακας 12	Αποτελέσματα Μοντέλων Διόρθωσης Σφάλματος 1960-2011
Πίνακας 13	Αποτελέσματα Αιτιότητας Granger (συνολοκληρωμένες μεταβλητές): 1960-2011
Πίνακας 14	Αποτελέσματα Μοντέλων Διόρθωσης Σφάλματος 1960-1999
Πίνακας 15	Αποτελέσματα Αιτιότητας Granger (συνολοκληρωμένες μεταβλητές): 1960-1999
Πίνακας 16	Αποτελέσματα Μοντέλων Διόρθωσης Σφάλματος 2000-2011
Πίνακας 17	Αποτελέσματα Αιτιότητας Granger (Μη συνολοκληρωμένες μεταβλητές)
Πίνακας 18	Αποτελέσματα Αιτιότητας Granger (συνολοκληρωμένες μεταβλητές)
Πίνακας 19	Αποτελέσματα Μοντέλων Διόρθωσης Σφάλματος (Ελλάδα-ONE, HB, ΗΠΑ)
Πίνακας 20	Αποτελέσματα Αιτιότητας Granger (Ελλάδα-ONE, HB, ΗΠΑ)
Πίνακας 21	Αποτελέσματα Συνολοκλήρωσης (μέθοδος Engle-Granger)
Πίνακας 22	Αποτελέσματα Μοντέλων Διόρθωσης Σφάλματος (Ελλάδα-υπόλοιπες χώρες μετέχουσες στην ONE)
Πίνακας 23	Αποτελέσματα Αιτιότητας Granger (Ελλάδα-υπόλοιπες χώρες μετέχουσες στην ONE)
Πίνακας 24	Αποτελέσματα Δυναμικής Μεθόδου Ελαχίστων Τετραγώνων
Πίνακας 25	Σύστημα Μοντέλων Διόρθωσης Σφάλματος: Αποτελέσματα (ΑΕΠ, χρέος)
Πίνακας 26	Αποτελέσματα Πλήρως Τροποποιημένης Μεθόδου Ελαχίστων Τετραγώνων
Πίνακας 27	Αποτελέσματα Αιτιότητας Granger
Πίνακας 28	Αποτελέσματα Ελέγχου Dufour and Renault
Πίνακας 29	Συγκεντρωτικός Πίνακας
Πίνακας 30	Μοντέλα α-δ Αποτελέσματα Panel
Πίνακας 31	Μοντέλα ε-η Αποτελέσματα Panel SUR
Πίνακας 32	Εκτιμήσεις του συστήματος Πολιτικού Οικονομικού Κύκλου Panel SUR
Πίνακας 33	Αποτελέσματα απόκλισης από τις εκτιμηθείσες εξισώσεις (αποτελέσματα σταθερών επιδράσεων)
Πίνακας 34.1	Έλεγχος ADF Κεφαλαιακές Δημόσιες Επενδύσεις, Αρχική Μεταβλητή
Πίνακας 34.2	Έλεγχος ADF Κεφαλαιακές Δημόσιες Επενδύσεις, Πρώτη Διαφορά
Πίνακας 35.1	Έλεγχος ADF Άμεσοι Φόροι, Αρχική Μεταβλητή
Πίνακας 35.2	Έλεγχος ADF Άμεσοι Φόροι, Πρώτη Διαφορά

Πίνακας 36.1	Έλεγχος ADF Έμμεσοι Φόροι, Αρχική Μεταβλητή
Πίνακας 36.2	Έλεγχος ADF Έμμεσοι Φόροι, Πρώτη Διαφορά
Πίνακας 37.1	Έλεγχος ADF Κοινωνικά Επιδόματα, Αρχική Μεταβλητή
Πίνακας 37.2	Έλεγχος ADF Κοινωνικά Επιδόματα, Πρώτη Διαφορά
Πίνακας 38.1	Έλεγχος ADF Κοινωνικές Μεταβιβάσεις, Αρχική Μεταβλητή
Πίνακας 38.2	Έλεγχος ADF Κοινωνικές Μεταβιβάσεις, Πρώτη Διαφορά
Πίνακας 39.1	Έλεγχος ADF Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν, Αρχική Μεταβλητή
Πίνακας 39.2	Έλεγχος ADF Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν, Πρώτη Διαφορά
Πίνακας 40	Συντελεστές Συσχέτισης Κύκλος ΑΕΠ-Κοινωνικές Παροχές
Πίνακας 41	Συντελεστές Συσχέτισης Κύκλος ΑΕΠ -Κοινωνικές Μεταβιβάσεις
Πίνακας 42	Συντελεστές Συσχέτισης Κύκλος ΑΕΠ -Κεφαλαιακές Δημόσιες Δαπάνες
Πίνακας 43	Συντελεστές Συσχέτισης Κύκλος ΑΕΠ -Άμεσοι Φόροι
Πίνακας 44	Συντελεστές Συσχέτισης Κύκλος ΑΕΠ Έμμεσοι Φόροι
Πίνακας 45	Έλεγχοι ADF, αρχικές μεταβλητές
Πίνακας 46	Έλεγχοι ADF, πρώτες διαφορές των μεταβλητών
Πίνακας 47	Έλεγχος Λευκού Θορύβου για Εργασία
Πίνακας 48	Έλεγχος Λευκού Θορύβου για ΑΕΠ
Πίνακας 49	Έλεγχος Λευκού Θορύβου για Κεφάλαιο
Πίνακας 50	Έλεγχος Λευκού Θορύβου για TFP
Πίνακας 51	Έλεγχος Λευκού Θορύβου για E&A
Πίνακας 52	Έλεγχος Λευκού Θορύβου για Παραγωγικότητα Εργασίας
Πίνακας 53	Έλεγχος Λευκού Θορύβου για Μισθούς
Πίνακας 54	Έλεγχος Λευκού Θορύβου για Ποσοστό Κέρδους
Πίνακας 55	Συντελεστές Συσχέτισης για ΑΕΠ και TFP
Πίνακας 56	Συντελεστές Συσχέτισης για ΑΕΠ και E&A
Πίνακας 57	Συντελεστές Συσχέτισης για Ποσοστό Κέρδους και TFP
Πίνακας 58	Συντελεστές Συσχέτισης για Ποσοστό Κέρδους και E&A
Πίνακας 59	Συντελεστές Συσχέτισης για Ποσοστό Κέρδους και Παραγωγικότητα Εργασίας
Πίνακας 60	Αποτελέσματα Ελέγχων Αιτιότητας Granger

Διαγράμματα

Διάγραμμα 1.1	Βέλτιστος αριθμός ομάδων 1960-2009
Διάγραμμα 1.2	Βέλτιστος αριθμός ομάδων 1960-1991
Διάγραμμα 1.3	Βέλτιστος αριθμός ομάδων 1992-1999
Διάγραμμα 1.4	Βέλτιστος αριθμός ομάδων 2000-2009
Διάγραμμα 2.1	Περιοδόγραμμα ΑΕΠ Αυστρίας
Διάγραμμα 2.2	Περιοδόγραμμα ΑΕΠ Βελγίου
Διάγραμμα 2.3	Περιοδόγραμμα ΑΕΠ Δανίας
Διάγραμμα 2.4	Περιοδόγραμμα ΑΕΠ Φινλανδίας
Διάγραμμα 2.5	Περιοδόγραμμα ΑΕΠ Γαλλίας
Διάγραμμα 2.6	Περιοδόγραμμα ΑΕΠ Γερμανίας
Διάγραμμα 2.7	Περιοδόγραμμα ΑΕΠ Ελλάδας
Διάγραμμα 2.8	Περιοδόγραμμα ΑΕΠ Ιρλανδίας
Διάγραμμα 2.9	Περιοδόγραμμα ΑΕΠ Ιταλίας
Διάγραμμα 2.10	Περιοδόγραμμα ΑΕΠ Λουξεμβούργου
Διάγραμμα 2.11	Περιοδόγραμμα ΑΕΠ Ολλανδίας
Διάγραμμα 2.12	Περιοδόγραμμα ΑΕΠ Πορτογαλίας
Διάγραμμα 2.13	Περιοδόγραμμα ΑΕΠ Ισπανίας
Διάγραμμα 2.14	Περιοδόγραμμα ΑΕΠ Σουηδίας
Διάγραμμα 2.15	Περιοδόγραμμα ΑΕΠ ΗΒ
Διάγραμμα 2.16	Περιοδόγραμμα ΑΕΠ ΗΠΑ
Διάγραμμα 2.17	Περιοδόγραμμα ΑΕΠ Ιαπωνίας
Διάγραμμα 3.1	Μέσος όρος με Εύρος Κυλιόμενου Ορίσματος 12-15 έτη
Διάγραμμα 3.2	Μέσος όρος με Εύρος Κυλιόμενου Ορίσματος 8-11 έτη
Διάγραμμα 3.3	Μέσος όρος με Εύρος Κυλιόμενου Ορίσματος 3-7 έτη
Διάγραμμα 4.1	Διακύμανση με Εύρος Κυλιόμενου Ορίσματος 12-15 έτη
Διάγραμμα 4.2	Διακύμανση με Εύρος Κυλιόμενου Ορίσματος 8-11 έτη
Διάγραμμα 4.3	Διακύμανση με Εύρος Κυλιόμενου Ορίσματος 3-7 έτη
Διάγραμμα 5	Συντελεστές Συσχέτισης Κοινωνικών Επιδομάτων με την Κυκλική Συνιστώσα του ΑΕΠ
Διάγραμμα 6	Συντελεστές Συσχέτισης Κοινωνικών Μεταβιβάσεων με την Κυκλική

	Συνιστώσα του ΑΕΠ
Διάγραμμα 7	Συντελεστές συσχέτισης κυκλικής συνιστώσας του ΑΕΠ με την Κυκλική Συνιστώσα του Ευρωπαϊκού ΑΕΠ
Διάγραμμα 8	Συντελεστές συσχέτισης των Κεφαλαιακών Δημόσιων Επενδύσεων με την Κυκλική Συνιστώσα του ΑΕΠ
Διάγραμμα 9	Συντελεστές Συσχέτισης των Άμεσων με την Κυκλική Συνιστώσα του ΑΕΠ
Διάγραμμα 10	Συντελεστές Συσχέτισης των Έμμεσων με την Κυκλική Συνιστώσα του ΑΕΠ
Διάγραμμα 11.α	Κυκλική Συνιστώσα Μεταβλητής Προϊόν ΗΠΑ
Διάγραμμα 11.β	Κυκλική Συνιστώσα Μεταβλητής Κεφάλαιο ΗΠΑ
Διάγραμμα 11.γ	Κυκλική Συνιστώσα Μεταβλητής Παραγωγικότητα Εργασίας ΗΠΑ
Διάγραμμα 11.δ	Κυκλική Συνιστώσα Μεταβλητής Απασχόληση ΗΠΑ
Διάγραμμα 11.ε	Κυκλική Συνιστώσα Μεταβλητής TFP ΗΠΑ
Διάγραμμα 11.ζ	Κυκλική Συνιστώσα Μεταβλητής E&A ΗΠΑ
Διάγραμμα 11.στ	Κυκλική Συνιστώσα Μεταβλητής Μισθοί ΗΠΑ
Διάγραμμα 11.η	Κυκλική Συνιστώσα Μεταβλητής Ποσοστό Κέρδους ΗΠΑ
Διάγραμμα 12	Περιοδόγραμμα Απασχόληση ΗΠΑ
Διάγραμμα 13	Περιοδόγραμμα Προϊόν ΗΠΑ
Διάγραμμα 14	Περιοδόγραμμα Κέρδος ΗΠΑ
Διάγραμμα 15	Περιοδόγραμμα Παραγωγικότητα Εργασίας ΗΠΑ
Διάγραμμα 16	Περιοδόγραμμα E&A ΗΠΑ
Διάγραμμα 17	Περιοδόγραμμα Μισθοί ΗΠΑ
Διάγραμμα 18	Περιοδόγραμμα Ποσοστό Κέρδους ΗΠΑ

Εισαγωγή

Ο οικονομικός κύκλος είναι μια έννοια που ορίζει και περιγράφει το φαινόμενο διακυμάνσεων οικονομικών οντοτήτων που προσιδιάζουν στη μορφή του γεωμετρικού κύκλου, με φάσεις ανόδου και πτώσης που ακολουθούν η μια την άλλη με κάποια περιοδικότητα (σταθερή ή μη). Η γέννηση της οικονομικής επιστήμης συμπίπτει, χρονικά, με την αναζήτηση απαντήσεων σχετικά με την κυκλική φύση των διακυμάνσεων του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Η ερμηνεία του οικονομικού κύκλου, όπως και του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής συνολικά, είναι μια διαδικασία ιεράρχησης της σημασίας των ατόμων, των δομών, είτε ως ολότητες είτε ως τμήματα αυτών και της αυτοτελούς δυναμικής του καπιταλισμού ως ολότητα μέσω μιας διαδικασίας σύγκρουσης και ανταγωνισμών, είτε συνύπαρξης. Είναι μια διαδικασία που σχηματίζει το όλον μέσα από την μικρογραφία του μερικού και έτσι εξηγεί *ceteris paribus* τους οικονομικούς κύκλους με βάση το μερικό, είτε ερμηνεύει το όλον σε μια διαδικασία *mutandis mutandis*. Άλλωστε, στην οικονομική επιστήμη τα φαινόμενα εμφανίζονται ως «ενότητα πολλαπλού», πολλαπλών δηλαδή δρώντων, δράσεων και επιμέρους όψεων. Έτσι, ο οικονομικός κύκλος, εμφανίζεται με διαφορετικές όψεις και διαφορετικούς αιτιακούς καθορισμούς με μια διαδικασία επιλογής και ιεράρχησης μεταξύ αυτών κάθε φορά.

Επίσης, η έννοια του οικονομικού κύκλου είναι άρρητα συνδεδεμένη με την έννοια της κρίσης, αλλά και άρρηκτα συνδεδεμένη με έννοιες όπως «εισόδημα», «ύφεση» και «άνθιση», «φτώχεια» και «πλούτος» και έχει, συνεπώς, πολύ μεγάλη σημασία στην οικονομική ζωή. Είναι λογικό, αρχικά τουλάχιστον, οι οικονομικοί κύκλοι να ταυτίζονται με τις κρίσεις ως «παθολογικά» φαινόμενα με κοινωνικές προεκτάσεις και να εξετάζονται και να αναλύονται διεξοδικά. Η σημασία της ανάδειξης ενός εσωτερικού μηχανισμού που προκαλεί τις κρίσεις και τις φάσεις του οικονομικού κύκλου πρέπει να αναγνωρίζει μια αιτιώδη σχέση. Η σχέση αυτή θα μπορούσε να μεταφραστεί σε μια κατάσταση γενικευμένης κανονικότητας που ορίζει ότι οι φάσεις του κύκλου διαρκούν κάθε φορά το ίδιο και ότι θα έχουν κάθε φορά την ίδια ένταση, βασισμένη στη μαθηματική ακρίβεια του μηχανισμού. Αυτή η κανονικότητα οφείλεται σε μια προσπάθεια εξ-ορθολογισμού ενός αγνώστου, σε ότι αφορά τις αιτίες και τη μορφή, φαινομένου. Μάλιστα, αυτό πρέπει να οφείλεται, σε ένα βαθμό τουλάχιστον, στην προσπάθεια να γίνει κατορθωτή η πρόβλεψη μελλοντικών κρίσεων και η αποφυγή τους.

Η έννοια της επαλληλίας φάσεων που εμφανίζονται με περιοδικότητα θέτει πιο επιτακτικά το ερώτημα, γύρω από τις αιτίες που δημιουργούν αυτές τις διακυμάνσεις και πως αυτές μπορούν να αποφευχθούν, μέσω των διαφόρων εργαλείων οικονομικής πολιτικής και της απαλοιφής των αιτιών τους. Ταυτόχρονα, το γεγονός της εύρεσης και ερμηνείας του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής αποτελεί τη βάση πάνω στην οποία όλες οι θεωρίες εξελίσσονται και δομούνται. Όλες οι σχολές, ανεξάρτητα από τις υποθέσεις, τη μαθηματική έκφραση που επιλέγουν και το εννοιακό τους πλαίσιο απαντούν, κάθε μια με δικό της τρόπο, δηλαδή, εξηγούν, αντιλαμβάνονται, προβλέπουν και αποφασίζουν για την οικονομική πολιτική έχοντας σε καίριο σημείο και εκκινώντας από τις θεωρίες ερμηνείας και κατανόησης αλλά και τις υποθέσεις για τον οικονομικό κύκλο. Θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι είναι η κεντρικότερη έννοια που ρητά ή άρρητα καθορίζει την όλη εξέλιξη της οικονομικής επιστήμης αλλά και την συγκρότηση των σχολών.

Πάρα τις διαφορετικές όψεις που έχουμε αναφέρει σχετικά με την αιτία και την πορεία, τις φάσεις και την περίοδο, των οικονομικών διαταραχών και των κρίσεων θεωρούμε πως υπάρχει σε όλες τις αναλύσεις ένα στοιχείο που συνέχει μεταξύ τους όλες τις θεωρίες σε ένα

ενιαίο σώμα. Σε όλα τα αναφερθέντα σχήματα υπάρχει μια κοινή «γλώσσα» που μεταφράζονται όλες οι διαταραχές: η μεταβολή των τιμών. Οι μεταβολές των τιμών μεσολαβούν για να υπάρξει το φαινόμενο της διακύμανσης και των κύκλων. Μάλιστα, οι μεταβολές των τιμών είναι η υλική αποτύπωση μεταβολών στη ζήτηση και στην προσφορά, καθότι όπως είναι γνωστό από τη μικροοικονομική, ο «νόμος» της προσφοράς και της ζήτησης έχει σαν συνέπεια οποιεσδήποτε μεταβολές στη ζήτηση ή στην προσφορά να έχουν επιδράσεις στην τιμή μέχρι να επέλθει μια νέα ισορροπία.

Όλες οι εκδοχές της κρίσης και των διακυμάνσεων, είτε αυτή πρόκειται για την υπερεπένδυση κεφαλαίου, είτε πρόκειται για την κερδοσκοπική φύση του ανθρώπου, είτε για την κερδοσκοπική φύση στη διόγκωση της πίστης υπάρχει το στοιχείο μιας «παθολογικής υπερβολής» ενός «υπέρ» το οποίο επιφέρει μεταβολές και ανισορροπίες στην προσφορά ή και στη ζήτηση και το οποίο με τη σειρά του μεταφράζεται σε μεταβολή των τιμών. Τρεις βασικές μεταβολές μπορούν γενικά να εμφανισθούν, μεταβολές στην ποσότητα του κεφαλαίου, στην ποσότητα πίστης και στην ποσότητα εμπορευμάτων.

Όσο η οικονομική επιστήμη εξελίσσεται, η σημασία της κατανόησης και ερμηνείας των οικονομικών κύκλων ξεφεύγει από τις παραδοσιακές προσεγγίσεις (ύφεση, ανάπτυξη, επαλληλία φάσεων κ.α.), αλλά αναλαμβάνει καθοριστικό χαρακτήρα για μια σειρά ζητημάτων διεθνούς πολιτικής οικονομίας. Έτσι, πιο συγκεκριμένα, το ζήτημα των οικονομικών κύκλων άπτεται του ζητήματος του συγχρονισμού των οικονομικών κύκλων μεταξύ διαφορετικών χωρών και των «άριστων» δημοσιονομικών πολιτικών. Άλλωστε, στη δημιουργία περιοχών κοινού νομίσματος, όπως είναι και η οικονομική και νομισματική ένωση, απαιτείται – ανάμεσα στα κριτήρια που τίθενται – η ύπαρξη πορείας σύγκλισης, μια διαδικασία, η όποια αξιολογείται από τις πορείες των οικονομικών κύκλων και κατά πόσο συγχρονίζονται μεταξύ τους. Με άλλα λόγια, η ύπαρξη μεγάλου α-συγχρονισμού μεταξύ δύο χωρών που να οφείλεται π.χ. στις διαφορετικές φάσεις του οικονομικού κύκλου σε κάθε χώρα, ύφεση στη μια και ανάπτυξη στην άλλη θα κάνει κάθε νομισματική πολιτική (επεκτατική ή περιοριστική) αναποτελεσματική και προβληματική για μια από τις δύο χώρες.

Επίσης, η έννοια του οικονομικού κύκλου είναι άμεσα συνδεδεμένη με τις έννοιες των «σταθεροποιητών» και της «αναδιανομής», με μεταβλητές δημοσιονομικής πολιτικής όπως «φορολογία», «κοινωνική επιδοματική πολιτική», «δημόσιες δαπάνες» κ.α., τόσο ως πιθανά εργαλεία άμβλυνσης των συνεπειών του οικονομικού κύκλου όσο και ως πιθανές αιτίες για την εμφάνιση οικονομικών κύκλων. Κάθε μείγμα δημοσιονομικών πολιτικών επιλέγεται με βάση μια δεδομένη φάση του οικονομικού κύκλου με την έννοια ότι ο οικονομικός κύκλος συνιστά το πρωταρχικό αναλυτικό εργαλείο τόσο στην πρόβλεψη της πορείας της οικονομίας, όσο και στην επιλογή μεταξύ διαφορετικών εργαλείων δημοσιονομικής και νομισματικής πολιτικής. Αυτό, ασφαλώς, δεν σημαίνει ότι οι επιλογές γίνονται με αποκλειστικό κριτήριο τη φάση του οικονομικού κύκλου καθώς, συνηθέστερα, προκύπτουν ως αποτέλεσμα στάθμισης μεταξύ διαφορετικών κριτηρίων και υποθέσεων. Θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι η ιεράρχηση των επιπτώσεων του οικονομικού κύκλου ποικίλλει ανάμεσα στις σχολές οικονομικής σκέψης.

Η διατριβή αυτή καταπιάνεται με μια σειρά ζητημάτων με την εξής σειρά: πρώτον, με το ερώτημα σχετικά με το πως συγκροτείται η έννοια του οικονομικού κύκλου και ποιες είναι οι πρώτες αναφορές στην έννοια, πως η έννοια εξελίσσεται και μετασχηματίζεται, παράλληλα με την εξέλιξη και τον μετασχηματισμό της οικονομικής επιστήμης, καθώς και το πώς τα παραπάνω αλληλο-διαπλέκονται και αλληλο-καθορίζονται, συνθέτοντας έναν καμβά ιστορικής διερεύνησης του τρόπου οργάνωσης των θεωριών. Αρχής γενομένης από τους Πυθαγόρειους και την κυκλική υφή της (κοινωνικής) ιστορίας και στην συνέχεια πιο συγκροτημένα από τον William Petty παρατίθεται μια πλήρης εικόνα της αντίληψης για την

κυκλικότητα της οικονομίας και της παραγωγής, καθώς και όλων των αιτιών που προτείνονται για το φαινόμενο αυτό, όπως και για το ύψος της περιόδου που διαρκεί ένας πλήρης κύκλος. Σε αυτήν την κατεύθυνση, προσεγγίζονται κοινωνιολογικοί παράγοντες, όψεις της εμπειρικής πραγματικότητας, αλλά και η αυτονομία του στοχασμού στο πλαίσιο του εννοιολογικού-θεωρητικού πεδίου. Ακόμα, αναδεικνύεται η σημασία των ουσιοκρατικών θεωριών σχετικά με την ανθρώπινη φύση και το ρόλο της τεχνολογικής αλλαγής στην κατεύθυνση οικοδόμησης νόμων γενικευμένης ισχύος επί ζητημάτων για τα οποία δεν υπάρχει ακριβής γνώση των αιτιακών μηχανισμών και καθορισμών. Τέλος, διερευνάται η αιτία για την πρόσδεση της έννοιας της κρίσης στην έννοια του οικονομικού κύκλου, όπου και αναδύεται ανάμεσα στις ερμηνείες και εκείνη της τιμωρητικής *Νέμεσις* που αποκαθάρει την προβληματική ανθρώπινη φύση που προκαλεί οικονομικές διακυμάνσεις. Παράλληλα, διερευνάται το περιθώριο εξήγησης του φαινομένου χωρίς την έννοια της κρίσης από τους θεωρητικούς της περιόδου, με σημαντικές επιπτώσεις για τη διαδικασία συγκρότησης των εννοιών.

Δεύτερον, ερώτημα αποτελεί το πώς η συγκρότηση σχολών σκέψης ενσωματώνει και απαντάει στο ερώτημα των περιοδικών διακυμάνσεων όταν αμφισβητούνται βεβαιότητες σχετικά με τη φύση των διακυμάνσεων και μέσα από αυτή τη διαδικασία των απαντήσεων πως εξελίσσονται οι σχολές σκέψης ως δυναμικοί χώροι παραγωγής θεωρίας. Σε αυτήν την κατεύθυνση, αναλύονται και σκιαγραφούνται όλες οι βασικές σχολές οικονομικής σκέψης μέσα από μια ιστορική και μεθοδολογική καταγραφή. Ακόμα, γίνεται προσπάθεια δημιουργίας ενός διαφορετικού τρόπου χαρτογράφησης των σχολών σκέψης με βάση τις ρητές και άρρητες παραδοχές και διατυπώσεις, υποθέσεις, συμπεράσματα σχετικά με τον οικονομικό κύκλο. Πρόκειται για μια συζήτηση με μορφή στοχασμού αναδιάταξης των υποθέσεων με γνώμονα κοινωνιολογικό, οικονομικό και πολιτικής οικονομίας. Τα κριτήρια που δημιουργούνται προκειμένου για τη διάκριση μεταξύ των σχολών έχουν να κάνουν με την ενδογένεια ή την εξωγένεια των μεταβολών, την πλευρά της οικονομίας που επισυμβαίνουν οι διαταραχές (προσφορά - ζήτηση), το εύρος της χρήσης εμπειρικών και μαθηματικών εργαλείων και, τέλος, με γνώμονα την μεθοδολογία που ορίζει την ανάλυση και που μπορεί να εντοπιστεί στις εκδοχές εμπειρισμού και αφαίρεσης από το πραγματικό.

Τρίτον, ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στο έργο των θεωρητικών Joseph Schumpeter και Thorstein Veblen οι οποίοι εκκινώντας από πολύ διαφορετικές μεθοδολογικές, θεωρητικές και βιοματικές αφετηρίες, καταλήγουν σε συμπεράσματα σχετικά με την εξέλιξη του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής και τη φύση των διακυμάνσεων τα οποία είναι όμοια, την ίδια στιγμή που και οι δύο αποτελούν χαρακτηριστικά παραδείγματα θεωρητικών που συνδέουν την οικονομική θεωρία με άλλες θεωρίες και επιστημολογικά πεδία όπως η κοινωνιολογία, η φιλοσοφία και η ιστορία. Ακόμα, οι φορείς της αλλαγής, η αλληλεπίδραση ανθρώπων και δομών του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής μαζί με το ρόλο της τεχνολογικής αλλαγής αποτελούν κοινό τόπο σε ότι αφορά τις προκείμενες της εξέλιξης του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής και τη συγκρότηση ενός «μεθοδολογικού όλου». Η επιλογή των εν λόγω θεωρητικών, εκτός της σπουδαιότητας τους στο στερέωμα της οικονομικής σκέψης, αποτυπώνει ανάγλυφα την περίοδο πριν την αυστηρή συγκρότηση των σχολών σκέψης όπου οι ιδέες φαίνονται να υπάρχουν στον χώρο χωρίς να έχουν επεξεργαστεί σε βαθμό τέτοιο που να συγκροτούνται σε πλήρεις θεωρίες, αφηγήσεις δηλαδή που να καταπιάνονται με την οικονομική επιστήμη ως σώμα, ως ένα όλον που συνδέονται τα επιμέρους στοιχεία, ενώ μάλλον την ίδια στιγμή υπάρχει πληθώρα μεμονωμένων θέσεων ασύνδετων μεταξύ τους.

Τέταρτον, κατασκευάζεται ένα οικονομετρικό πλαίσιο, που να εκφράζει τις οικονομικές διακυμάνσεις, αλλά και να μπορεί να ορίσει τον οικονομικό κύκλο, να μπορούν να

αναζητηθούν οι αιτίες και οι συνέπειες λαμβάνοντας πάντοτε υπ' όψιν τον κίνδυνο η χρήση οικονομετρικών υποδειγμάτων, κάποιες φορές, να δημιουργεί «νόμους» εις βάρος τόσο της θεωρίας όσο και της κοινωνικής φύσης της οικονομικής επιστήμης. Σε αυτό το πλαίσιο, χρησιμοποιούνται διαφορετικές τεχνικές προκειμένου να ελέγξουν τις θεωρητικές υποθέσεις. Ακόμα, θεωρητικά ερωτήματα που προκύπτουν από την ίδια την εξέλιξη της θεωρίας διατυπώνονται, και απαντώνται υπό μορφή γενικευμένων τάσεων, όπως το ερώτημα της σύγκλισης των οικονομικών κύκλων σε περιοχές άριστου κοινού νομίσματος, η πορεία του συγχρονισμού και η ύπαρξη κέντρου και περιφέρειας, ενώ τοποθετούνται παράλληλα με ζητήματα θεσμικής μεταβολής, πολιτικών δομών και συνολικών μετασχηματισμών σε ευρύτερες οικονομικές περιοχές, ή περιοχές κοινού νομίσματος.

Ανάμεσα στα ευρήματα είναι η μείωση του συγχρονισμού μετά την εφαρμογή της κοινής νομισματικής πολιτικής με αιτίες που μπορούν, πιθανότατα, να αναζητηθούν στην αρχιτεκτονική της Ευρώπης. Αντίθετα, μετά την συνθήκη του Μάαστριχτ, η ελεύθερη κίνηση κεφαλαίων, εμπορευμάτων και προσώπων συνέτεινε στην αύξηση της σύγκλισης και του συγχρονισμού των οικονομιών των χωρών μελών της Ευρώπης κάτι που αποτυπώνεται σε όλες τις μεθόδους εκτίμησης ανεξαιρέτως. Η ύπαρξη, ωστόσο, διάκρισης μεταξύ πυρήνα και περιφέρειας, είναι ένα γεγονός αδιαμφισβήτητο σε όλες τις περιόδους ανάλυσης, ακόμα και σε εκείνες της αυξημένης σύγκλισης. Στην τελευταία υπό-περίοδο, εκείνη δηλαδή μετά την εισαγωγή του κοινού νομίσματος και την απώλεια άσκησης νομισματικής πολιτικής από τα κράτη μέλη, η κατάσταση διαμορφώνεται ως ακολούθως: ο άριστος αριθμός ομάδων είναι τέσσερις και απαρτίζονται από τις εξής χώρες, η πρώτη ομάδα, απαρτίζεται από τις μεγαλύτερες χώρες, τη Γαλλία τη Γερμανία, την Αυστρία, την Ολλανδία, το Βέλγιο και την Πορτογαλία, τη Δανία και τη Σουηδία. Η δεύτερη ομάδα απαρτίζεται από μια μόνο χώρα που φαίνεται να ακολουθεί μια δική της ξεχωριστή πορεία, την Ιταλία. Οι άλλες δύο ομάδες της περιφέρειας αποτελούνται από τη Φινλανδία, το Λουξεμβούργο και το Ηνωμένο Βασίλειο η μεν πρώτη, και η Ελλάδα με την Ιρλανδία η δεύτερη. Το περιεχόμενο της τελευταίας ομάδας είναι συνεπές με τις εξαιρετικά υψηλές συσχετίσεις και τις αυξητικές τάσεις που αυτές εμφάνιζαν στην ανάλυση της ίδιας περιόδου. Σε κάθε περίπτωση, τα εμπειρικά ευρήματα αμφισβητούν διάφορες αρχικές υποθέσεις σχετικά με τη Θεωρία των Άριστων Νομισματικών Περιοχών.

Πέμπτον, αναλύεται η παρούσα κρίση και η αυτονομία της ευρωπαϊκής κρίσης χρέους σε σχέση με την κρίση στις ΗΠΑ, μέσα στο πλαίσιο ανάλυσης διεθνών συσχετίσεων και του διεθνούς οικονομικού κύκλου. Ακόμα, αναλύεται η κατεύθυνση της κρίσης από τις ΗΠΑ στις χώρες της Ευρώπης και ιδίως στις χώρες που εμπλέκονται άμεσα στο ξέσπασμα της κρίσης χρέους (Ελλάδα, Ισπανία, Πορτογαλία, Ιρλανδία) καθώς και το βέλος της αιτιότητας. Σε αυτήν την κατεύθυνση, εξετάζονται εμπειρικά οι παραδοσιακές θεωρίες των καναλιών διάδοσης των διακυμάνσεων και των διαταραχών, ενώ αναλύεται και η ταχύτητα απόκρισης, αλλά και το εύρος των μεμονωμένων οικονομιών στις διακυμάνσεις μιας χώρας κόμβου όπως οι ΗΠΑ. Επιπρόσθετα, εξετάζεται η πιθανότητα μετάδοσης της κρίσης, με αναφορά στην κρίση χρέους της Ευρώπης και ερμηνεύεται με βάση τα θεωρητικά εργαλεία που έχουν αναλυθεί στα κεφάλαια της θεωρίας. Εξετάζεται, με άλλα λόγια, η πορεία της κρίσης εντός των χωρών της οικονομικής και νομισματικής ένωσης και η ενδεχόμενη αιτιώδης συνάφεια της κρίσης της κάθε χώρας, με ένα μεμονωμένο γεγονός ή στην κρίση με κάποια άλλη χώρα.

Έκτον, εξετάζονται οι προσδιοριστικοί παράγοντες των διακυμάνσεων για την οικονομική και νομισματική ένωση μέσα από την εξέταση μεταβλητών δημοσιονομικής πολιτικής, όπως οι φόροι και κοινωνικές πληρωμές, θεσμικών μεταβλητών όπως η δημιουργία της οικονομικής και νομισματικής ένωσης και πολιτικών μεταβλητών όπως οι εκλογές. Επιπλέον, εξετάζονται οι υποθέσεις σχετικά με τη λειτουργία των αυτόματων

σταθεροποιητών, αλλά και της ύπαρξης πολιτικών οικονομικών κύκλων, ζητημάτων δηλαδή που άπτονται της χειραγώγησης δημοσιονομικών μεταβλητών προκειμένου για την εκλογή (πολιτικοί οικονομικοί κύκλοι). Η ταχύτητα απόκρισης των δημοσιονομικών μεταβλητών στις διακυμάνσεις του οικονομικού κύκλου και αντίστροφα – δηλαδή ο αιτιώδης χαρακτήρας των μεταβλητών αυτών στην δημιουργία των διακυμάνσεων – αποτελεί ένα κρίσιμο ερώτημα για τη φύση και τη λειτουργία του κράτους. Ακόμα, διερευνάται η αποτελεσματικότητα των δημοσιονομικών πολιτικών σε κάθε χώρα, αλλά και σε σχέση με την ένταση, και την έκταση των οικονομικών διακυμάνσεων.

Τελευταίο σημείο που καταπιάνεται αυτή η διατριβή, έβδομο κατά σειρά, αφορά τη μελέτη που επικεντρώνει στις διαφορές που εμφανίζονται στο είδος, το εύρος και την περίοδο των διακυμάνσεων σε επίπεδο κλάδου σε σχέση με το επίπεδο της συνολικής οικονομίας. Εστιάζουμε στον κλάδο μεταποίησης τροφίμων των ΗΠΑ προκειμένου να διερευνηθούν οι παραλληλίες των οικονομικών κύκλων των κλάδων σε σχέση με τη συνολική οικονομία, αλλά και σε σχέση με τις μεταβλητές που ορίζουν τον κλάδο. Η επιλογή του συγκεκριμένου κλάδου οφείλεται σε μια σειρά χαρακτηριστικών που συγκεντρώνει, όπως μεγάλη ανελαστικότητα ζήτησης, συγκεντροποίηση και υψηλή κερδοφορία. Επιπρόσθετα, μελετάται η σημασία της τεχνολογικής αλλαγής και του ποσοστού κέρδους στην δημιουργία διακυμάνσεων εντός του κλάδου. Τέλος, οι θεωρητικές υποθέσεις που έχουν διατυπωθεί τίθενται στη σφαίρα της εμπειρικής αξιολόγησης.

Η θεωρητική και εμπειρική συμβολή αυτής της κινείται σε διαφορετικά μεταξύ τους επίπεδα. Σε επίπεδο θεωρίας, οι βασικές συμβολές της διατριβής αυτής είναι αφ' ενός η αποτύπωση όλων των εκδοχών του οικονομικού κύκλου, της έννοιας από τη γέννηση της και η προσπάθεια σύνδεσης της με επιστημολογικές και φιλοσοφικές προκείμενες, καθώς και με ευρύτερους προβληματισμούς αναδεικνύοντας και εξηγώντας την διαδικασία κατασκευής θεωριών, νόμων και πορισμάτων. Ακόμα, εντοπίζονται μεθοδολογικές ομοιότητες μεταξύ ετερόκλητων σχολών, όπως τμήματος της μαρξιστικής και της θεωρίας του πραγματικού οικονομικού κύκλου ή μεταξύ της αυστριακής και της μετά-κεϋνσιανής και ανά-οριοθετούνται τα επιχειρήματα έτσι που δημιουργούνται νέες ομαδοποιήσεις, ανάλογα πάντα με τις εκδοχές των κριτηρίων.

Ακόμα, υποστηρίζεται πως η προσπάθεια ανάδειξης αιτιακών καθορισμών και αιτιοκρατικών σχημάτων για τον οικονομικό κύκλο από μαρξιστικές προσεγγίσεις, που αναλύθηκαν, δείχνουν να απομακρύνονται από το πνεύμα και τη μέθοδο που εισήγαγε ο Μαρξ. Τελευταία θεωρητική συνεισφορά αυτής της διατριβής, είναι ο μεθοδολογικός παραλληλισμός δυο οικονομολόγων, του Joseph Schumpeter και του Thorstien Veblen, οι οποίοι ενώ είναι εξαιρετικά σημαντικοί σε ότι αφορά το έργο τους, ήταν παραμελημένοι από τη διεθνή βιβλιογραφία και οι οποίοι ενώ εκκινούν από διαφορετικά σημεία και με διαφορετικές υποθέσεις, εμφανίζουν τελικά μεγάλες ομοιότητες και παραλληλισμούς που αποδίδονται σε κοινωνιολογικούς και μεθοδολογικούς παράγοντες. Η συμβολή αυτή υπερβαίνει αυτούς τους δύο θεωρητικούς και συνθέτει ένα πλαίσιο και μια μέθοδο προκειμένου να αναδεικνύονται ομοιότητες και παραλληλισμοί μεταξύ θεωρητικών, καθώς και μεταστροφές και μεθοδολογικές τομές.

Σε ότι αφορά τη συμβολή της παρούσας διατριβής σε σχέση με το εμπειρικό της μέρος, αυτή μπορεί να συνοψισθεί στα εξής: πρώτον, μελετάται η θεσμική μεταβολή και η διαχρονική εξέλιξη της πορείας συγχρονισμού των οικονομιών της Οικονομικής και Νομισματικής Ένωσης, ενώ και η διάκριση «κέντρου-περιφέρειας» τίθενται εντός χρονικών πλαισίων που αποτυπώνουν θεσμικές μεταβολές, έτσι που εξάγονται κρίσιμα συμπεράσματα για τη νομισματική ένωση. Δεύτερον, αναπτύσσεται ένα πλαίσιο διατύπωσης και ελέγχου των οικονομικών διακυμάνσεων.

Τρίτον, εξετάζονται μεμονωμένοι κλάδοι και τίθενται ερευνητικά ερωτήματα που δεν έχουν τεθεί ξανά σε επίπεδο κλάδου, ενώ τα αποτελέσματα συγκρίνονται υπό διάφορα πρίσματα όπως χρόνος, εύρος και είδος. Τέταρτον, προκύπτουν πολύ σημαντικά συμπεράσματα σχετικά με τις δημοσιονομικές πολιτικές στην Ευρώπη, δίνοντας ενδείξεις για μια πιο αποτελεσματική πολιτική, αλλά και για τη σημασία των εκλογών και της χειραγώγησης τους, για τους θεσμικούς μετασχηματισμούς. Με δεδομένο ότι η Πολιτική Οικονομία συγκροτείται επί τη βάσει διαφορετικών και αντικρουόμενων σχολών, έχει μεγάλη σημασία ο διαρκής επανέλεγχος των ασκούμενων πολιτικών. Πέμπτον, δημιουργείται από την συνάρθρωση επιμέρους ζητημάτων μια πλήρης αφήγηση για την εξέλιξη του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, τέτοια που να ερμηνεύει την κατάσταση, τόσο σε επίπεδο πρόβλεψης της πορείας, όσο και σε επίπεδο βραχυπρόθεσμων πολιτικών έτσι που στήνεται σε ειδικό και γενικό επίπεδο ένα παράδειγμα οργάνωσης της οικονομίας.

Κεφάλαιο 1

Οικονομικές Διακυμάνσεις: Ιστορική Επισκόπηση

Κάθε θεωρητικό σύστημα υποθέτουμε πως ορίζεται, κατ' αρχάς, σε αναφορά με το αντικείμενο το οποίο έχει υπόσταση εννοιακή-θεωρητική, δηλαδή δεν δίνεται άμεσα από την εμπειρία αλλά συγκροτείται θεωρητικά, στο πλαίσιο ενός συγκεκριμένου εννοιακού-θεωρητικού πεδίου (Μηλιός 1997α). Την ίδια στιγμή, κάθε νέα έννοια στην επιστήμη είναι αποτέλεσμα τομών και α-συνεχειών στη διαδικασία της παραγωγής και της οριοθέτησης της ίδιας της επιστήμης. Από την παρατήρηση ενός φαινομένου μέχρι την διατύπωση ενός – του πρώτου – ορισμού¹ στο πλαίσιο ενός πεδίου μεσολαβεί πολύ συχνά κάποιο χρονικό διάστημα το οποίο μπορεί να ποικίλλει αναλόγως του βαθμού της ολοκλήρωσης ενός πεδίου, της συνθετότητας του ίδιου του φαινομένου και άλλων παραγόντων, όπως η συσχέτιση με άλλα φαινόμενα και άλλες έννοιες. Η παρούσα διδακτορική διατριβή κινείται γύρω από την έννοια του οικονομικού κύκλου (συχνά και επιχειρηματικού κύκλου, βλέπε και Μιχαηλίδης 2010), μια έννοια που περιγράφει το φαινόμενο διακυμάνσεων οικονομικών μεταβλητών, με φάσεις ανόδου και πτώσης που ακολουθούν η μια την άλλη με κάποια περιοδικότητα. Πριν προχωρήσουμε στην αναδρομή στους ορισμούς που προσπάθησαν ρητά να οριοθετήσουν το φαινόμενο, θεωρούμε ότι έχει μεγάλη σημασία να αναζητήσουμε την τροχιά που διαγράφηκε από την παρατήρηση του βασικού συστατικού του ορισμού, δηλαδή των διακυμάνσεων οικονομικών μεγεθών μέχρι την τελική αποτύπωση. Η πορεία αυτή καθορίζει και καθορίζεται από την ίδια την πορεία της οικονομικής επιστήμης από τα πρώτα της βήματα καθώς και πριν από την θεμελίωση της ως ξεχωριστό πεδίο.

Η οικονομική επιστήμη είναι μια νέα σχετικά επιστήμη. Η Πολιτική Οικονομία αποκτά αυτοτελές θεωρητικό στάτους, δηλαδή εγκαθιδρύεται ως μια ιδιαίτερη θεωρητική περιοχή, που συμβατικά ονομάζεται «οικονομική επιστήμη²» μετά την έκδοση του Πλούτου των Εθνών του Adam Smith το 1776. Οικονομικά κείμενα υπάρχουν από την αρχαιότητα, αλλά είναι περισσότερο αναλαμπές και απαντήσεις σε σειρά οικονομικών ζητημάτων κυρίως με όρους καθημερινότητας και όχι κάποιο συνεκτικό σώμα θεωρίας. Το μεγαλύτερο μέρος της βιβλιογραφίας συμφωνεί ότι η οικονομική επιστήμη δημιουργείται μαζί με τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής. Στη φεουδαρχία και στη δουλοκτητική οικονομία το ιδεώδες ήταν μια οικονομία των καταναλωτών, αυτάρκης, όπου η ανταλλαγή αφορούσε κυρίως – αν όχι μόνον – το παραχθέν πλεόνασμα, ενώ γινόταν κυρίως σε είδος (Rubin 1993, σελ. 49). Είναι προφανές ότι όσο συνθετότερη γίνεται η οικονομία και περισσότερες οι συναλλαγές τόσο πιο πιθανόν είναι να υπάρχουν διακυμάνσεις στα οικονομικά μεγέθη. Με άλλα λόγια, διακυμάνσεις είναι πιθανότερο να υπάρχουν στη φάση της εμπορευματικής οικονομίας παρά

¹ Συχνά, ο ίδιος ο ορισμός μπορεί να υφίσταται αλληπάλληλες μεταβολές, αποτυπώνοντας μεταβολές σε επίπεδο κοινωνικών συσχετισμών.

² Η συγκρότηση αυτής της επιστήμης του πεδίου μελέτης και του πεδίου έρευνας έγινε δυνατή με βάση δύο φιλοσοφικές-ιδεολογικές παραδοχές: την απόδοση οικονομικού περιεχομένου στη φύση του ανθρώπου – φύση του ανθρώπου συνίσταται στην τάση για δοσοληψία και ανταλλαγή ενός πράγματος από ένα άλλο (Smith 1981, σελ. 28) και, δεύτερον, τη θεώρηση των οικονομικών διαδικασιών ως κινητήριας δύναμης της όλης κοινωνικής εξέλιξης (βλέπε και Μηλιός 1997β).

στη δουλοκτητική ή στην φεουδαρχία, χωρίς φυσικά αυτό να αποκλείει την ύπαρξη τους στις εποχές αυτές, οπότε όμως και πρέπει να σχετίζονται περισσότερο με κάποιο φυσικό φαινόμενο ή πόλεμο. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η Αγγλία, που το 1574 οι τιμές του σταριού έφτασαν τα 22 σελίνια ενώ για αιώνες παρέμεναν σταθερές στα 5-6 σελίνια, ενώ έφθασαν τα 40 σελίνια στο τέλος του αιώνα (Rubin 1994, σελ. 33). Ταυτόχρονα παρατηρείτο αύξηση της τάξης του 100% στα βασικά αγαθά, ενώ οι μισθοί αυξήθηκαν μόνο κατά 30 με 40% (Rubin 1993, σελ. 33). Οι διακυμάνσεις που παρατηρούνται όλη την περίοδο πριν την εμφάνιση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής αφορούν, κυρίως, μεταβολές παραγόμενων ποσοτήτων αγροτικών προϊόντων αλλά και τιμών, ενώ μεταβλητές όπως ποσοστά ανεργίας, επενδυμένο κεφάλαιο και άλλες εμφανίζονται μετά την ανάδυση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής.

Μνειά, για πρώτη φορά στη διάκριση περιόδων, που ξεπερνούν τα μεμονωμένα έτη γίνεται από τον William Petty, ο οποίος κάνει διάκριση μεταξύ καλών και κακών περιόδων στην παραγωγή, οι οποίες διαδέχονται η μια την άλλη αφορώντας κυρίως την παραγωγή αγροτικών προϊόντων. Μάλιστα, όπως αναφέρει, η πραγματική πρόσοδος που αντιστοιχεί στο χωράφι πρέπει να αθροιστεί προκειμένου να προκύψει ο μέσος όρος για 7 χρόνια, ή για τόσα χρόνια που να προκύψει ένας πλήρης κύκλος μέσα στον οποίο θα έχουν περάσει στιγμές αφθονίας και ελλείψεων και έτσι θα ξέρουμε τη μέση απόδοση του χωραφιού (Petty 1899, [1662] σελ. 43). Οι διακυμάνσεις αυτές, δεν αφορούν τη βιομηχανική κοινωνία, χαρακτηριστικά της οποίας είναι η παραγωγή μεγάλης κλίμακας, το εμπόριο, η επένδυση και ο οικονομικός κύκλος με την αυστηρή έννοια – δηλαδή διακυμάνσεις μεγάλης έντασης σε οικονομικές μεταβλητές, όπως θα γίνει αντιληπτό και παρακάτω – αλλά αποτελούν μια πρώτη προσπάθεια να γίνει διάκριση μεταξύ περιόδων αφθονίας και ελλείψεων για περιόδους που ξεπερνούν το ένα έτος.

Καθώς ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής αναπτύσσεται, η ίδια η οικονομική επιστήμη δομείται, σε μεγάλο βαθμό, πάνω στις απαντήσεις που καλείται να δώσει σε σειρά ερωτημάτων καθοριζόμενη από το ίδιο το πλαίσιο ανάπτυξης του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Έτσι, στην ιστορία της οικονομικής επιστήμης, διακρίνουμε τη μερκαντιλιστική προσέγγιση, τα χρόνια της ανόδου του εμπορικού κεφαλαίου, τους φυσιοκράτες που έπονται ακολουθούμενοι από τον, συχνά αποκαλούμενο, και πατέρα της Πολιτικής Οικονομίας Adam Smith. Κάθε μια από αυτές τις προσεγγίσεις δομείται σε ένα τελείως διαφορετικό πλαίσιο προσπαθώντας να απαντήσει στα ζητήματα των οικονομικών του κράτους αλλά και στην μεγιστοποίηση των βραχυχρόνιων κερδών, δίνοντας έμφαση σε ζητήματα εμπορικής πολιτικής, δασμών και φόρων. Είναι λογικό ότι οι ίδιες οι απαντήσεις της υπό διαμόρφωση οικονομικής επιστήμης μπορούν να βαθαινούν είτε να αμβλύνουν τις μεταβολές των οικονομικών μεγεθών. Οι ίδιες οι πολιτικές και οι αποφάσεις δεν έχουν κάποιο εσωτερικό κριτήριο αξιοπιστίας και αλήθειας, εν πολλοίς εμπεριέχουν μια διαδικασία δοκιμής και σφάλματος (trial and error), αλλά αποτυπώνουν και όψεις του συσχετισμού δύναμης μιας κοινωνίας αποτυπώνοντας βραχυχρόνιες στρατηγικές του αφηρημένου κεφαλαιοκράτη. Κάτω από τις παραινέσεις των μερκαντιλιστών οι πολιτικές προστατευτισμού μέσω υψηλών δασμών, ο έλεγχος της κυκλοφορίας των πολυτίμων μετάλλων, η προστασία της βιομηχανικής παραγωγής εις βάρος της αγροτικής παραγωγής θα επιδράσουν διαφορετικά στα οικονομικά μεγέθη από τις πολιτικές απελευθέρωσης του εμπορίου, αλλάζοντας τη μορφή των διακυμάνσεων, τόσο σε ότι αφορά την ένταση αλλά και τις μεταβλητές που τις υφίστανται.

Με βάση τα εκάστοτε θεωρητικά σχήματα που αναπτύσσει κάθε προσέγγιση της οικονομικής σκέψης οι διακυμάνσεις κατανοούνται διαφορετικά και, ενδεχομένως, γίνεται προσπάθεια να απαντηθούν και να αντιμετωπιστούν με διαφορετικό τρόπο. Αυτή η

«διαφορετικότητα» μπορεί να οφείλεται, αλλά και να επιδρά με το δικό της τρόπο η κάθε μια, στις διαφορετικές εκδοχές διακυμάνσεων στην ίδια χρονική στιγμή σε διαφορετικά μέρη του κόσμου και αφορώντας διαφορετικές μεταβλητές.

Το ζήτημα γίνεται πιο σύνθετο προσθέτοντας έννοιες όπως η οικονομική κρίση που ξεπερνάει την έννοια της διακύμανσης και μπαίνει στην έννοια της διαταραχής ορίζοντας μια μετάβαση σε μια παθολογική κατάσταση. Τότε, η απάντηση της οικονομικής πολιτικής μπορεί να βαθιάει την κρίση ή αντίθετα μπορεί να αμβλύνει την κρίση, ως διαταραχή. Έτσι, η οικονομική πολιτική μπορεί να επιδρά σε δύο επίπεδα: αφενός στο επίπεδο που επιφέρει την οικονομική διακύμανση ή και την κρίση και αφετέρου στο επίπεδο της δράσης απέναντι στην οικονομική διακύμανση αντιμετωπίζοντας την. Όσο αφορά το πρώτο επίπεδο υπάρχει μια άρρητη υπόθεση: η οικονομική διακύμανση ξεκινά να παρατηρείται σε ένα αρχικό σημείο, το σημείο γέννησης της οικονομικής επιστήμης, καθότι νοσηματοδοτούνται με αλληλένδετο τρόπο. Με άλλα λόγια, το κοινό σημείο γέννησης τους δεν μπορεί να είναι άλλο από την ανάδυση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής.

1.1. Περιοδικό φαινόμενο ή ακανόνιστη τάση;

Η ανάγκη των ανθρώπων να προβλέπουν το μέλλον τους, συχνά ξεκινά από την παρατήρηση του παρελθόντος. Η κατανόηση δηλαδή του παρελθόντος είναι ένα στοιχείο που επιτρέπει την πρόβλεψη του μέλλοντος. Το κρίσιμο σημείο που ακολουθεί η πορεία της επιστήμης, εν προκειμένω, είναι το σημείο που από την παρατήρηση των κρίσεων και των οικονομικών διαταραχών γίνεται η μετάβαση στο σημείο που παρατηρείται ότι οι διακυμάνσεις και οι κρίσεις επαναλαμβάνονται ανά κάποιο χρονικό διάστημα. Έτσι, το δεύτερο χαρακτηριστικό που θεμελιώνει την έννοια του οικονομικού κύκλου πρέπει να είναι κάποια περιοδικότητα στις οικονομικές διακυμάνσεις. Το χαρακτηριστικό αυτό, δεν μπορεί να είναι άσχετο με τις ασκούμενες πολιτικές. Είναι λογικό, οι κρίσεις, ως παθολογικό φαινόμενο με κοινωνικές προεκτάσεις, να εξετάζονται και να αναλύονται διεξοδικά. Έτσι, η πρώτη φορά που γίνεται μνεία σε περιοδικότητα να γίνεται αναφορά στις κρίσεις. Ακόμα, αυτό πρέπει να οφείλεται, σε ένα βαθμό τουλάχιστον, στην προσπάθεια να γίνει κατορθωτή η πρόβλεψη μελλοντικών κρίσεων και η αποφυγή τους. Αναφορές στις κρίσεις γίνονται στο τέλος του 18^{ου} αιώνα και αυξάνονται εμφανώς τις πρώτες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα. Το 1850 δε, έχουν γίνει αρκετά συνήθειες. Ανάμεσα στις πρώτες αναφορές μπορούν να βρεθούν αυτές του Adam Anderson, «διακυμάνσεις στο εμπόριο μπορούν να συμβούν συχνά και στις καλύτερες εποχές» (Anderson 1789, σελ. 243) καθώς και οι απόψεις του William Anderson: «δεν υπάρχει αμφιβολία, όσο αυτό το ειδικό σύστημα [της ανταλλαγής του τόκου] θα συνεχίζεται, καθώς όρια δεν μπορούν να τεθούν στην κερδοσκοπία, κι έτσι ανησυχία και αμηχανία θα εμφανίζεται σε έκτακτες περιόδους» (Anderson 1797, σελ. 39). Ακόμα, ο James Currie ισχυρίζεται πως η ανησυχία που προκαλείται από το υπερβολικό εμπόριο «είναι μια ασθένεια που έχει μια συνεχή τάση να εμφανίζεται σε περιόδους μεγάλης ευημερίας», «κάθε έξι ή επτά χρόνια ειρήνης» (Currie 1793, σελ. 19, 16). Η περιγραφή της κρίσης είναι συνδεδεμένη με την μορφή και άρα το πεδίο εμφάνισής της, και έτσι το γεγονός ότι συνδέονται με τον εμπορικό κόσμο έχει να κάνει με το «στάδιο» εξέλιξης του καπιταλισμού.

Η παρατήρηση και η καταγραφή αποτελούν αναγκαία συνθήκη για την θεμελίωση της περιοδικότητας. Οι διαδικασίες αυτές, εκτός της απλής ιστορικής μελέτης, ενθαρρύνουν και την χρήση των – αναδυόμενων τότε – μαθηματικών τεχνικών και της στατιστικής. Η πρώτη προσπάθεια θεμελίωσης μιας μαθηματικής απεικόνισης των διακυμάνσεων γίνεται αμέσως μετά τους νόμους των μερκαντιστών για την παραγωγή καλαμποκιού. Οι Malthus και McCulloh αποτύπωσαν τις μεταβολές της παραγωγής σε ιστογράμματα με τον δεύτερο να το αποτυπώνει σε όρους τιμών και να προσπαθεί να επεκτείνει την ανάλυση του για τις

διακυμάνσεις τιμών από την αγροτική παραγωγή στο εμπόριο. Ακόμη, ο δεύτερος περιέγραψε και τις κρίσεις των ετών 1763, 1773, 1793, 1811, 1815–1816 και 1825–1826, λέγοντας πως είναι απρόβλεπτες μεταπτώσεις του εμπορικού κόσμου οι οποίες σαν ασθένεια ή μάλιστα επισκέπτονται την χώρα ανά τακτά χρονικά διαστήματα των πέντε, εφτά και εννιά χρόνων (Wade 1826, σελ. 39, βλέπε και Besomi 2010 σελ. 188). Μάλιστα, αναθεωρώντας τη θέση του για τη μη ικανότητα πρόβλεψης των κρίσεων το 1883, θα πει ότι εμπορικοί κύκλοι ολοκληρώνονται συνήθως κάθε πέντε ή εφτά χρόνια ... εμφανίζονται στην εμπορική μας ιστορία τα τελευταία εβδομήντα χρόνια με εναλλαγή περιόδων ευημερίας και πτώσης του βιοτικού επιπέδου» (1833, σελ. 211). Για μια συζήτηση βλέπε και Besomi (2008). Άλλωστε, οι επιστημονικές θεωρίες, όπως κάθε άλλο ανθρώπινο κατασκεύασμα, μπορούν να θεωρηθούν ιστορικές οντότητες, με γέννηση, ακμή και τέλος, και με συμμετοχή όχι μόνο στην αλήθεια, αλλά και στο λάθος (Κουν 1997, σελ. 20).

Την πρώτη διάκριση μεταξύ διαφορετικών δυνάμεων που δρουν ταυτόχρονα στην καπιταλιστική κίνηση και πιθανόν και με αντιφατικό τρόπο, παράγοντας ίσως διαφορετικού τύπου διακυμάνσεις, θα κάνει ο Malthus ο οποίος θα διακρίνει μεταξύ μιας κανονικότητας του οικονομικού κύκλου και ακανόνιστης τάσης μεταβολής των τιμών, αν και με ορολογία σαφώς διαφορετική. Ισχυρίζεται ότι η ακανόνιστη τάση είναι αποτέλεσμα του πληθυσμιακού κύκλου (της πληθυσμιακής μεταβολής), ενώ αυτό που σήμερα θα αποκαλούσαμε οικονομικό κύκλο είναι για τον Malthus ένας κύκλος προσφοράς και ζήτησης (Commons κ.α. 1922, σελ. 244). Αυτό που θα αποκαλούσαμε σήμερα θεωρία για τον οικονομικό κύκλο του Malthus δεν περιλαμβάνει κάποια μόνιμη τάση μείωσης (π.χ. του κέρδους), αλλά περιοδικές ανόδους καιπτώσεις των μισθών και του κέρδους, αλλά και – με σαφή τρόπο – αναδιανομή πλούτου μεταξύ τάξεων. Με τα δικά του λόγια «...οχτώ με δέκα χρόνια που εμφανίζονται με κάποια συχνότητα είναι σημαντικές περίοδοι στην ανθρώπινη ζωή. Στις περιόδους της άνθησης η μεταπρατική τάξη αποκομίζει περιουσίες οι οποίες την εξασφαλίζουν για το μέλλον, ενώ δυστυχώς η εργατική τάξη ενώ μετέχει στην γενική ευημερία, δεν καρπώνεται στο ίδιο βαθμό με τις υπόλοιπες τάξεις. Μπορεί να αντιμετωπίσουν τη μεγαλύτερη δυσκολία σε μια περίοδο χαμηλών μισθών, ενώ δεν μπορεί να αποζημιωθεί από μια περίοδο υψηλών μισθών. Για αυτήν, η διακύμανση πρέπει να επιφέρει περισσότερο κακό παρά καλό» (Malthus 1816, σελ. 229).

Θέτοντάς το διαφορετικά, η ανωτέρω διάκριση τίθεται μεταξύ μια εγγενούς τάσης κυκλικότητας που περιλαμβάνει τουλάχιστον δύο στάδια από τη μια την άνθηση και την ύφεση με συγκεκριμένη επαλληλία και από την άλλη μια ακανόνιστη τάση που συνδέεται με τη μεταβολή μεγεθών εξωτερικών προς την οικονομία που όμως την επηρεάζουν. Η διάκριση μεταξύ ενδογενών και εξωγενών μεταβλητών στη σύγχρονη μακροοικονομική δεν απέχει παρά ελάχιστα από αυτή την αρχική περιγραφή. Στην πρώτη περίπτωση, ο οικονομικός κύκλος εμφανίζεται ως ένα ενιαίο συνεχές εναλλαγής μεταξύ φάσεων που διέπει συνολικά την καπιταλιστική εξέλιξη. Με άλλα λόγια, όλη η κίνηση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής περνάει από μια συνεχή εναλλαγή φάσεων στην ανάλυση του οικονομικού κύκλου. Αντίθετα, στη δεύτερη περίπτωση, οι διακυμάνσεις και οι φάσεις δεν αποτελούν χαρακτηριστικό γνώρισμα της καπιταλιστικής κίνησης και μάλλον αποτελούν ένα τυχαίο συγκυριακό φαινόμενο και όχι μια μόνιμη κατάσταση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Έτσι, κατά την άποψη μας ένα από τα χαρακτηριστικά που συνθέτουν την έννοια του οικονομικού κύκλου πρέπει να θεωρείται η συνεχής επαλληλία φάσεων με αντιθετικά, ή έστω, διαφορετικά χαρακτηριστικά, έτσι που αναγκαστικά να τοποθετείται εντός της πρώτης περίπτωσης ανάλυσης. Αυτό φυσικά δεν σημαίνει ότι όταν μιλάμε για ένα συνεχές εναλλασσόμενων φάσεων στην καπιταλιστική εξέλιξη και έτσι για την περιγραφική απεικόνιση ενός κύκλου, πρόκειται για κύκλους με σταθερή περιοδικότητα, δηλαδή με

φάσεις σταθερού χρόνου και έντασης. Στην κατεύθυνση της εξήγησης αυτού του θεμελιακού στοιχείου του οικονομικού κύκλου, η συμβολή του Malthus είναι εξαιρετικά μεγάλης σημασίας καθώς είναι η πρώτη προσπάθεια να συνδυαστεί η κυκλική περιοδικότητα της οικονομίας μαζί με αυτό που αποκαλούμε τάση (trend) δίνοντας με αυτόν τον τρόπο την εξήγηση για μια άλλη τάση στο εσωτερικό της οικονομίας (ανάπτυξης - development) παράλληλα με την κυκλική περιοδικότητα. Η παραπάνω ιδέα θα επηρεάσει την σκέψη του Schumpeter καθώς θα αποτελέσει τη βάση για τη θέση περί εξέλιξης της οικονομίας, της συνεχούς κίνησης, δηλαδή, παράλληλα με τον οικονομικό κύκλο. Η έννοια του εσωτερικού μηχανισμού που προκαλεί τις κρίσεις και τις φάσεις του οικονομικού κύκλου πρέπει να ενέχει μια αιτιώδη σχέση που θα μπορούσε να ορίζει ότι οι φάσεις του κύκλου διαρκούν κάθε φορά το ίδιο και ότι θα έχουν κάθε φορά την ίδια ένταση, βασισμένο στη μαθηματική ακρίβεια του μηχανισμού. Η συμβολή του Malthus, εν πολλοίς, θα αγνοηθεί, καθώς οι περισσότερες θεωρητικές επεξεργασίες που θα λάβουν χώρα μετά τον Malthus θα είναι σαφώς επηρεασμένες από μια απόλυτη αιτιοκρατική αντίληψη που θα οριοθετήσει χρονικά σαφώς τις κρίσεις, αρχικά κάθε επτά χρόνια όπως θα δούμε στη συνέχεια και μετά κάθε επτά έως δέκα χρόνια, χωρίς όμως να παρουσιάζεται κάποια αιτία για τη μεταβολή της περιοδικότητας και για την μεταβλητή αυτή περιοδικότητα. Ο Ricardo θα δεχτεί μόνο την ακανόνιστη τάση που θα τον οδηγήσει στην δόμηση μιας θεωρίας της αξίας βασισμένη στα κόστη παραγωγής, μια θεωρία που ενέχει την τάση για ελαχιστοποίηση του κέρδους.

Από την άλλη, στο έργο του Μαρξ, η καπιταλιστική κίνηση περιλαμβάνει φάσεις ύφεσης και άνθισης αλλά χωρίς να προκύπτουν ως φανερή αποκρυστάλλωση της καπιταλιστικής εξέλιξης. Με άλλα λόγια, στη θεωρία του Μαρξ, η καπιταλιστική εξέλιξη δεν προκύπτει μέσα από κύκλους, ούτε και φυσικά από μια γραμμικότητα αυξητική. Αντίθετα, η καπιταλιστική κίνηση επέρχεται μέσα από την επίτευξη του κέρδους και την εκμετάλλευση της υπεραξίας. Κάνοντας χρήση της μεθόδου της αφαίρεσης και της διαλεκτικής, ορίζει τις κρίσεις και τους συνεπαγόμενους κύκλους με όρους ενδεχομενικότητας και όχι αυστηρώς χρονικά καθορισμένους. Η συμβολή του Μαρξ στον τρίτο τόμο του Κεφαλαίου σχετικά με την έννοια της κρίσης συνοψίζεται ως εξής: Οι κρίσεις είναι συγκυριακές αποκρυσταλλώσεις των συνθηκών απρόσκοπτης αναπαραγωγής του συνολικού-κοινωνικού κεφαλαίου, στιγμιαίες εκφάνσεις των εσωτερικών αντιφάσεων που σε καμία περίπτωση δεν σχετίζονται με έννοιες ζήτησης αλλά με υπερπαραγωγή κεφαλαίου σε συνδυασμό με την συγκυριακή πτώση του ποσοστού κέρδους (βλ. Μηλιός κ.α. 2005, σελ. 272). Με αυτήν την έννοια θεωρούμε ότι η ανάλυση του Μαρξ δεν μπορεί να αποτελεί μια πρώτη εκδοχή ανάλυσης του οικονομικού κύκλου.

1.2. Η οικονομική ισορροπία απέναντι στην περιοδικότητα των κύκλων.

Ο Σισμοντί, το 1819, στο έργο *Nouveaux Principes d' économie politique* αναφέρεται στο φαινόμενο της κρίσης με όρους οικονομικών μεγεθών κάνοντας μια ιστορική αναδρομή στις κρίσεις και καταλήγοντας έτσι ότι πρόκειται για ένα φαινόμενο το οποίο εμφανίζει κάποια περιοδικότητα. Πρέπει να τονιστεί ότι σε μια περίοδο όπου κυριαρχούσαν οι θεωρίες της οικονομικής ισορροπίας και οι οποίες απέκλειαν κάθε είδους κρίση ή μόνιμη διακύμανση, εκείνος, αφού πρώτα κατέγραψε όλες τις κρίσεις, τις απέδωσε στην εισοδηματική ανισότητα και στην παραγόμενη εξ αυτού υπέρ-αποταμίευση³ κάτι που τον καθιστούσε έναν από τους κριτικούς απέναντι στην κλασική ηγεμονία. Το 1825 συμβαίνει η πρώτη ίσως διεθνής

³ Αυτή η θεώρηση τοποθετείται εντός αυτού που συχνά ονομάζεται υποκαταναλωτική θεωρία. Και οι δύο εκδοχές της υποκαταναλωτικής θεωρίας που διατυπώθηκαν, κατά Μάλθους και κατά Σισμοντί διατυπώθηκαν αρχικά ως κριτικές στον λεγόμενο «νόμο του Σαι» (Μηλιός κ.α. 2005).

οικονομική κρίση με επίκεντρο την τράπεζα της Αγγλίας και κερδοσκοπικές επενδύσεις στην Λατινική Αμερική, ενώ έμεινε γνωστή για τις επενδύσεις στο φανταστικό κράτος ονόματι Poyais. Η αποτύπωση αυτής της κρίσης ήταν η κατάρρευση των τιμών των χρηματιστηρίων, καθώς και η κατάρρευση 60 τραπεζών της Αγγλίας. Μέχρι το 1883, έτος που ο Μαρξ θα πεθάνει, έχει προλάβει να καταγράψει έξι οικονομικές κρίσεις τα έτη 1825, 1836, 1847, 1857, 1866 και 1874 (Engels 1976, σελ. 219). Η ανά δεκαετία εμφάνιση των οικονομικών κρίσεων είναι αυτή που θα καθορίσει, σε κάποιο βαθμό τουλάχιστον, την ίδια τη συζήτηση σχετικά με την περιοδικότητα των φαινομένων και μέσω αυτής τα τυπικά χαρακτηριστικά του οικονομικού κύκλου. Με άλλα λόγια, η ίδια η πραγματικότητα έβαλε τις βάσεις για τον ορισμό της έννοιας αυτής, καθορίζοντας έτσι και το όνομα «κύκλος», εκτός της περιγραφικής ουσίας και έτσι σκιαγραφείται μια έμμεση κριτική στο νομιναλισμό.

Βέβαια, η ιστορία της επιστήμης δείχνει ότι οι σημαντικότερες ανακαλύψεις δεν ήταν απλές ερμηνείες νέων εμπειρικών δεδομένων, αλλά ότι, αντίθετα, η δημιουργική θεωρία «ξεπερνά» πάντα τα διαθέσιμα στοιχεία (Κουν 1997, σελ. 20). Πρέπει να είναι ξεκάθαρο ότι στα πρώτα της βήματα η έννοια της περιοδικότητας πρέπει να συνδέεται με τον μεθοδολογικό εμπειρισμό, με την έννοια ότι δεν βασίζεται αυστηρά σε κάποιο μοντέλο ανάλυσης και πρόβλεψης – δομημένο πάνω σε μια αιτιακή σχέση – αλλά σε ιστορική ανάλυση των στοιχείων που αφορούν κρίσεις ή έκτακτες καταστάσεις. Παρόλα αυτά, η ίδια η κρισιμότητα του φαινομένου οδήγησε σε μια γενίκευση του συμπεράσματος με όρους καθολικού οικονομικού φαινομένου, για τη μεγάλη τουλάχιστον πλειονότητα των αναλυτών.

Είναι γνωστό ότι η οικονομική επιστήμη δεν ήταν ποτέ μια ομοιογενής επιστήμη με την έννοια ότι μπορούν να συνυπάρχουν δύο ή περισσότερες συχνά αντικρουόμενες προσεγγίσεις για ένα οικονομικό φαινόμενο τόσο όσον αφορά την ερμηνεία του όσο και τον τρόπο αντιμετώπισης του θέτοντας έτσι ένα ζήτημα επικράτησης για κάθε μια από τις αντιπαρατιθέμενες προσεγγίσεις, πάνω στις υπόλοιπες. Έτσι, πολύ συχνά, η επικρατούσα προσέγγιση εμφανίζεται ως η κυρίαρχη⁴ και σε μεγάλο βαθμό αντικατοπτρίζει το πνεύμα της εποχής. Ταυτόχρονα, η κυρίαρχη προσέγγιση συχνά αμφισβητείται από τις υπόλοιπες επί τη βάση συγκεκριμένων οικονομικών φαινομένων και αναλύσεων – και κυρίως από το φαινόμενο της κρίσης, ειδικά την συγκεκριμένη περίοδο⁵. Θεωρούμε ότι είναι σημαντικό να δειχθεί πως το ζήτημα του οικονομικού κύκλου μπορεί να αναδιαμορφώνει τη συζήτηση στα ζητήματα της οικονομικής πολιτικής και της οικονομικής ανάλυσης καθώς και πως διαμορφώνονται οι αναλύσεις της κυρίαρχης προσέγγισης αλλά και των υπολοίπων πάνω στο ζήτημα. Ειδικά, αν λάβουμε υπ' όψιν και τις υποθέσεις αλλά και τα θεωρητικά υποδείγματα πάνω στα οποία βασίζονται, δύσκολα αμφισβητούνται εντός της προσέγγισης καθότι είναι γνωστό ότι κάθε θέση δεν μπορεί να έρχεται σε αντίθεση – τουλάχιστον ρητή – με προηγούμενες θέσεις εντός της ίδιας προσέγγισης, το ίδιο αφορά και υποθέσεις αλλά και την ίδια τη μέθοδο.

Την περίοδο που διαφαίνεται ότι οι κρίσεις είναι επαναλαμβανόμενο φαινόμενο, οι απαντήσεις της κυρίαρχης σχολής απέκλειαν κάθε είδους κρίσης και ανισορροπίας όπως ίσως και σήμερα. Η κλασική και η νέο-κλασική σχολή, τουλάχιστον θεωρητικά, απέκλειαν την έννοια της εγγενούς ανισορροπίας, μιας και βασίζονται κυρίως στην μικροοικονομική ισορροπία, ιδίως η δεύτερη που το θεωρητικοποιεί. Έτσι, την περίοδο που ο Σισμοντί

⁴ Η κυρίαρχη προσέγγιση θεωρούμε ότι αποτυπώνει το συσχετισμό δύναμης σε μια κοινωνία, αλλά και εντός των μερίδων της τάξης των κεφαλαιοκρατών.

⁵ Θα υποστηρίζαμε ότι η αδυναμία των μη κυρίαρχων προσεγγίσεων να γίνουν κυρίαρχες οφείλεται, ανάμεσα σε άλλα, στο γεγονός ότι δεν μπορούν να συγκροτήσουν μια «πλήρη αφήγηση» αλλά αναλίσκονται σε ένα πόλεμο θέσεων με μερικές αμφισβητήσεις όψεων της κυρίαρχης.

παρατηρεί την περιοδική εμφάνιση των κρίσεων η κλασική σχολή αποδίδει κάθε διαταραχή και κρίση σε εξωτερικούς παράγοντες, όπως ο πόλεμος. Είναι γνωστό, ότι πατέρας της κλασικής Πολιτικής Οικονομίας Adam Smith μιλούσε για την εγγενή τάση για ισορροπία στα οικονομικά συστήματα, κάτι που ονόμαζε «αόρατο χέρι» της αγοράς, ή αλλιώς εγγενή τάση αυτορρυθμίστη της αγοράς (Smith, 1982, [1759], σελ. 184-185· 1976, [1776] σελ. 459). Επίσης, σύμφωνα με το νόμο του Say⁶ (1803, σελ. 138-139), «κάθε προσφορά δημιουργεί τη δική της ζήτηση» πράγμα που σημαίνει ότι, αδιάφορο αν υπάρχουν διακυμάνσεις, δεν μπορεί να υπάρξει ενδεχόμενο εμφάνισης κρίσης.

1.3. Το τέλος των κλασικών και η περιοδικότητα των κρίσεων

Έχοντας δει ότι η κλασική σχολή ήταν, εν πολλοίς, ασύμβατη με την έννοια της κρίσης, η ίδια η πραγματικότητα⁷ επιτάσσει μετασχηματισμούς και προσπάθειες εγκόλπωσης όψεων της πραγματικότητας. Προσεγγίσεις που δεν ανήκουν στις κυρίαρχες εκείνη τη στιγμή, αναγνωρίζουν οικονομικά φαινόμενα και προσπαθούν να τα ερμηνεύσουν ειδικά στην περίπτωση που η κυρίαρχη δεν τα κατανοεί, θέτοντας τα εκτός του εννοιολογικού της πλαισίου⁸. Οι συνεχόμενες κρίσεις από την αρχή μέχρι τα μέσα του 19^{ου} αιώνα θα κάνουν το Γάλλο οικονομολόγο Clement Juglar να παρατηρήσει το 1860: οι οικονομικοί κύκλοι έχουν διάρκεια 7⁹-11 χρόνια ενώ αρχικά ήταν αρκετά φειδωλός ώστε να μην κάνει μνεία για

⁶ Ο νόμος του Say διατυπώθηκε από τον ίδιο το 1803 και θεωρούνταν βάσιμος μέχρι την ηγεμονία των Κεϋνσιανών οικονομικών.

⁷ Ο τρόπος που η ίδια η πραγματικότητα μπορεί να μεταστρέφει τα επίδικα και τα ζητούμενα της οικονομικής επιστήμης στην κάθε στιγμή μπορεί να γίνει πιο ξεκάθαρη αν ανατρέξουμε στον περιοδικό τύπο της εποχής καθώς και στα ιστορικά βιβλία. Σύμφωνα με τον Besomi 2010 (σελ. 191-192, 251), οι έννοιες «κρίση», «πανικός», «σπασμός» αναφέρονται, σε καθημερινή βάση, σε τίτλους βιβλίων και επιφυλλίδων μαρτυρώντας ότι αυτά τα φαινόμενα δεν θα μπορούσαν να είναι άσχετα μεταξύ τους, αλλά μέρος μιας αλυσίδας γεγονότων, «στιγμές του ίδιου φαινομένου». Ταυτόχρονα, το ζήτημα των κρίσεων εμφανίζεται σε σειρά ιστορικών βιβλίων (Bell 1850, Anonymous 1857, Wirth 1858, Evans 1859). Βλέπε και Besomi (2010, σελ. 191).

⁸ Ο νόμος του Say αναθεωρήθηκε προκειμένου να ενσωματώσει όψεις της θεωρίας του οικονομικού κύκλου. Μάλιστα, σύμφωνα με τον Anderson (2009, σελ. 48), ο νόμος του Say δεν είναι ασύμβατος με την έννοια του οικονομικού κύκλου αν αυτός γίνει κατανοητός σύμφωνα με την ανάγνωση του Sowell (1985) όπου η οικονομία λειτουργεί με συγκεκριμένες αναλογίες που επιφέρουν (αν)ισορροπίες.

⁹ Στο έργο του Juglar, η διάρκεια του κύκλου είναι από 7 έως 11 χρόνια. Παρόλα αυτά, σε συγγραφείς της εποχής συχνά εμφανίζεται περίοδος από 8 ή ακόμα και από 9 έως 11 χρόνια. Αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι δεν έχει τόση σημασία για τον Juglar η διάρκεια της περιόδου και η περιοδολόγηση «όσο η έμφαση στην εναλλαγή διαφορετικών φάσεων ακριβώς με την ίδια σειρά και με τα ίδια χαρακτηριστικά» (Besomi 2010, σελ. 177). Το επαναλαμβανόμενο νούμερο εφτά για τα χρόνια του κύκλου που εμφανίζεται στις περισσότερες αναλύσεις δεν μπορεί να είναι άσχετο με το «Βιβλικό» νούμερο εφτά, ειδικά αν συνυπολογίσουμε ότι τίθεται με όρους «ευλογημένων και επίπονων» χρόνων. Ένας ανώνυμος αρθρογράφος του Economist της 14^{ης} Νοεμβρίου 1864 λέει χαρακτηριστικά: «Αν δεν αποδιδόταν στην εξαιρετική συγκυρία, τα εφτά χρόνια ευφορίας και εφτά χρόνια ύφεσης που διατύπωσε ο Juglar θα ήταν άχρηστο» (Leslie, 1864, σελ. 1428). Ο Briaune (1857, σελ. 122), μάλιστα για να περιγράψει τον κύκλο της αγροτικής παραγωγής θα χρησιμοποιήσει το Βιβλικό δεκατέσσερα (εφτά συν εφτά), λέγοντας ότι αφού κάτι τέτοιο ίσχυε στην Αίγυπτο τότε πρέπει να ισχύει σε κάθε χώρα, άσχετα από τις κλιματολογικές συνθήκες.

συγκεκριμένη περιοδικότητα¹⁰. Υπάρχουν αρκετές ενδείξεις ότι μόνο στην πρώτη έκδοση του βιβλίου του το αρνείται, ενώ στη δεύτερη το υποστηρίζει (βλ. και Besomi, 2010, σελ. 178).

Η περιοδική επανάληψη των κρίσεων είναι έννοια κομβικής σημασίας στο έργο του Juglar και έτσι συχνά η θεμελίωσή της (επανάληψης) αποδίδεται σε αυτόν. Ωστόσο, ο Juglar φαίνεται να μην είναι ο πρώτος που θεμελιώνει το φαινόμενο¹¹, ενδεικτικό είναι το κείμενο του Coquelin που το 1840 ανέφερε μεταξύ άλλων ότι οι εμπορικές διαταραχές (κρίσεις) έχουν αποκτήσει μια συγκεκριμένη περιοδικότητα, τουλάχιστον σε κάποιες χώρες (Coquelin, 1848, στην αγγλική έκδοση του 1850 σελ. 219; Coquelin, 1852a, σελ. 528). Ακόμα, ο Lawson το 1848 έγραφε ότι θα βρούμε κάποια κανονικότητα και περιοδικότητα στην εμφάνιση των εμπορικών διαταραχών (κρίσεων) ή οποία εμφανίζεται σε κύκλους ανά πέντε με επτά χρόνια, την ίδια στιγμή που ο Jevons αναφέρει ότι το φαινόμενο πρέπει, σε κάθε περίπτωση, να είναι περιοδικό. Θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι αυτό που διαφοροποιεί τον Juglar από όλους τους άλλους είναι η πιο συνεκτική επεξήγηση της περιοδικότητας των κρίσεων, την οποία βασίζει και σε ένα σχήμα, το οποίο έχει ψήγματα τουλάχιστον, θεωρίας. Σε κάθε περίπτωση, αυτό που έχει σημασία για τον Juglar είναι η ανάδειξη του φαινομένου των κρίσεων, όχι σαν μεμονωμένα γεγονότα αλλά σαν τμήματα μιας αλυσίδας στιγμών που υπαγορεύεται από την «εκπλήρωση κάποιων συγκεκριμένων συνθηκών», παρά ένας συγκεκριμένος τύπος κύκλου που επαναλαμβάνεται με αυστηρή περιοδικότητα. Η συνεισφορά του Juglar, σύμφωνα με τον Besomi (2010, σελ. 185), είναι η συνεχής προσπάθεια συλλογής και υποτυπώδους στατιστικής επεξεργασίας των στοιχείων¹² θέτοντας έτσι μια αφετηρία στη μαθηματική επεξεργασία των οικονομικών¹³.

¹⁰ Γράφει ο Juglar (1889, σελ. 162): «αυτό ... δεν επιτάσσει ότι υπάρχουν τακτικοί κύκλοι αφθονίας και έλλειψης». Το γεγονός ότι αναφέρεται αλλού, σε επτά χρόνια άνθισης και επτά χρόνια ύφεσης «πρέπει να αποτελεί εξαίρεση» (Jevons 1878, σελ. 219).

¹¹ Σύμφωνα με τον Besomi (2010, σελ. 187), το γεγονός ότι ο Juglar εμφανίζεται ως ο πρώτος που αντιλαμβάνεται την έννοια της περιοδικότητας είναι μια μεγάλη ιστορική ανακρίβεια. Αυτό το λάθος οφείλεται στην πολύ ελλειπή αναδρομή σε συγγραφείς που αναφέρονται στην περιοδικότητα των κρίσεων από τους Miller (1927), Schumpeter (1954) και Hutchison (1953), αλλά κυρίως από τον Schumpeter στα κείμενα του οποίου, ο Juglar εμφανίζεται ως ένας μοναδικός πρωτοπόρος. Αυτού του είδους η ανάλυση, εμφανίζει τις ιστορικές μεταβολές με όρους πρωτοπόρων ανθρώπων που έχουν μια εξαιρετική ικανότητα να δημιουργούν τομές στην θεωρία, και είναι μια θέση συνεπής με την όλη ανάλυση του Schumpeter όπως θα δούμε παρακάτω.

¹² Ο Juglar είχε συλλέξει πλήθος στοιχείων σε μορφή χρονοσειρών του τραπεζικού τομέα όπως: νομισματικά αποθέματα, καταθέσεις, κυκλοφορία τραπεζογραμματίων στην αρχή μόνο για τη Γαλλία (1857), αλλά κατόπιν και για τη Γαλλία και την Βρετανία ενώ αργότερα και για την Πρωσία και το Αμβούργο (1862) τις οποίες προσπάθησε να συσχετίσει με μεταβολές στο πληθυσμό, στην αγροτική παραγωγή, στις εισαγωγές και τις εξαγωγές, στα κρατικά έσοδα και στις προσόδους. Παρατήρησε ότι υπάρχουν αιτιώδεις σχέσεις στις μεταβολές κάποιων μεταβλητών και οι μεταβολές συμβαίνουν με εναλλαγή συγκεκριμένων φάσεων.

¹³ Σε πολλές όψεις των οικονομικών, αλλά και άλλων επιστημών, υπάρχει μια τάση μαθηματοποίησης, που συχνά καλείται «θετικισμός» με σκοπό την ανακάλυψη μαθηματικών «νόμων» που να έχουν γενική επεξηγηματική ισχύ και να έχουν την ικανότητα να ερμηνεύουν κάθε φαινόμενο. Οι κριτικές της χρήσης μαθηματικών στην (οικονομική) επιστήμη αναδεικνύουν πολλές διαφορετικές προβληματικές. Ο θετικισμός δεν μπορεί παρά να συνδέεται και με την εξέλιξη της φιλοσοφικής συζήτησης με το τέλος του μεσαίωνα: από την οντολογική ιεραρχία του κόσμου και την τελεολογική εξήγηση στην αναζήτηση νομολογικών σχέσεων και φυσικών – μη τελεολογικών – κανονικοτήτων που διέπουν την υλική πραγματικότητα – που είναι το βασικό γνώρισμα αυτού που συλλήβδην θα ονομάζαμε νεότερο επιστημονικό αλλά και φιλοσοφικό πνεύμα (Σωτήρης 2004, σελ. 2).

Παρά τις όψεις αμφισβήτησης που τίθενται με την εισαγωγή της έννοιας της κρίσης, δηλαδή της μόνιμης διαταραχής, που αναιρεί έστω, την εγγενή τάση για ισορροπία, η απάντηση της κλασσικής σχολής όπως ήταν αναμενόμενο ήταν η περαιτέρω ανάλυση της ισορροπίας – χωρίς φυσικά αυτό να αποκλείει την ύπαρξη ανισορροπιών και διαταραχών. Το υπόδειγμα της γενικής ισορροπίας, δημιούργημα του Γάλλου μαθηματικού και οικονομολόγου Leon Walras, βασίζεται στη λογική της εξίσωσης της προσφοράς και της ζήτησης καθώς και στην θεμελίωση της έννοιας της οριακής χρησιμότητας (Walras 1870). Η μόνη δυνατότητα ανισορροπίας αφορά τις τρέχουσες τιμές που θεωρούνται παρεκκλίσεις από την τιμή μακροχρόνιας ισορροπίας. Το θεώρημα της γενικής ισορροπίας, όντας η βασική απάντηση της κυρίαρχης οικονομικής προσέγγισης, αναδιατάσσει συνολικά το πλέγμα των εννοιών εντός της οικονομικής επιστήμης και δεν αφήνει ανεπηρέαστες και τις υπόλοιπες μη – κυρίαρχες προσεγγίσεις. Από την πρώτη έκδοσή κρίσεων του Juglar που διατυπώνεται στον τόμο που εκδόθηκε το 1862 μέχρι το 1889 στην τελευταία έκδοση υπάρχουν μεγάλες αλλαγές. Συγκεκριμένα, ενώ στην πρώτη έκδοση οι κρίσεις σχετίζονται με την πάγια επένδυση, η ανάλυση του Juglar έχει μια και μοναδική αναφορά στις τιμές και που εμφανίζονται με τη μορφή της έλλειψης αγοραστών «κατάρρευση¹⁴ τιμών, που σημαίνει τη στιγμή που κανείς δεν βρίσκει κανέναν νέο αγοραστή» (Juglar 1889 [1862], σελ. 14) ενώ στα 1889 στην τελευταία έκδοση, όπου έχει μεσολαβήσει το θεώρημα της γενικής ισορροπίας και των τιμών, οι αναφορές στις τιμές πολλαπλασιάζονται, αλλά και το πνεύμα μοιάζει διαφορετικό: «...τις κρίσεις, αν κάποιος πάρει μια θέση, θα τις δει ως αποτέλεσμα ασυγκράτητης κερδοσκοπίας και μιας απερισκεπτής βιομηχανικής ανάπτυξης και των μεγάλων επιχειρήσεων». Είναι σαφές ότι ο αντίκτυπος του θεωρήματος της γενικής ισορροπίας είναι πολύ μεγάλος. Οι αιτίες που προξενούν τον οικονομικό κύκλο σκιαγραφούν, σε κάποιο βαθμό, τη διαδοχή των φάσεων καθώς και τη φύση αυτών.

Στο πλαίσιο της αναγωγής του Juglar ως τον πρώτο θεωρητικό που προσεγγίζει την έννοια του οικονομικού κύκλου, συχνά αγνοούνται θεωρητικοί οι οποίοι εκτός της κατανόησης της κυκλικής φύσης των διακυμάνσεων έχουν περιγράψει και τις φάσεις του κύκλου. Έτσι, χάρις σε αυτήν την αναγωγή οι κύκλοι του Juglar που πήραν και το όνομα του σχετίζονται με τον κύκλο των επενδύσεων και συγκεκριμένα με πάγια επένδυση¹⁵. Στην πραγματικότητα όμως, εκτός από την διαδοχή περιόδων καλών και κακών που συναντιέται πρώτη φορά στην οικονομική επιστήμη το 1662, η έννοια των φάσεων της εμπορικής συναλλαγής με την έννοια της σκιαγράφησης του εμπορικού κύκλου συναντιέται το 1830 στο έργο του Huskisson, με τη μόνη διαφορά ότι η εναλλαγή των φάσεων δεν εμφανίζεται ως μέρος μιας συνολικής διεργασίας (Besomi 2010, σελ. 192). Αγαθά μένουν απούλητα λόγω μεγάλης αύξησης τιμών που αποδίδεται σε κερδοσκοπικές ενέργειες, ενώ η περίοδος της οικονομικής δυσπραγίας (distress) (Huskisson 1830, σελ. 446–452), τελειώνει όταν τα αγαθά τα οποία έμεναν απούλητα, πωλούνται. Αυτό το σχήμα, θυμίζει πολύ έντονα την κρίση υποκατανάλωσης όπως αυτή αναπτύσσεται από τους Malthus και Sismondi¹⁶. Ενώ, ακόμα, η

¹⁴ Στο πρωτότυπο stoppage (βλ. Juglar 1889 [1862], σελ. 14).

¹⁵ Θεωρούμε πως το γεγονός ότι οι κύκλοι αυτοί σχετίζονται με πάγια επένδυση δεν μπορεί να είναι άσχετο με το ότι την περίοδο αυτή, στα πρώτα βήματα της βιομηχανικής επανάστασης, παρατηρούνται σημαντικές επενδύσεις στον πάγιο βιομηχανικό εξοπλισμό. Ταυτόχρονα, όπως θα δούμε και αργότερα μέχρι και σήμερα, ένα ετερόκλητο μείγμα οικονομικών προσεγγίσεων θέτει την βάση των οικονομικών κρίσεων στην τεχνολογική μεταβολή και την επένδυση.

¹⁶ Τα σχήματα της υποκατανάλωσης θα χρησιμοποιηθούν από τους Kautsky, Bebel κ.ά. για να επιχειρηματολογήσουν υπέρ του σοσιαλισμού: «Οι καπιταλιστές και οι εργάτες που γίνονται αντικείμενο εκμετάλλευσης απ' αυτούς, συνιστούν μια αγορά, η οποία πράγματι συνεχώς αυξάνει, με την αύξηση του πλούτου των πρώτων και του αριθμού των δεύτερων. Όμως αυτή η αύξηση (του δεν

συμβολή του Sismondi, όπως έχει αναλυθεί ήδη στο ομώνυμο υποκεφάλαιο αποτελεί μια επεξεργασία σχετικά με την περιοδικότητα των διακυμάνσεων. Ακόμα, αναφορές στην περιοδικότητα των διαταραχών γίνονται και πριν από τον Sismondi. Ο Torrens, το 1816, είναι πολύ εύγλωττος: «η υπάρχουσα ανησυχία δεν είναι αποτέλεσμα ενός αιτιώδους κορεσμού ή μιας συγκυριακής απώλειας εμπιστοσύνης, αλλά αντίθετα, είναι αποτέλεσμα μιας επιβεβλημένης και τεχνητής κατάστασης πραγμάτων, η οποία πρέπει να έχει, σύμφωνα με τους υπάρχοντες νόμους μας, συχνή και περιοδική εμφάνιση» (Torrens 1816, σελ. 11, βλέπε και σελ. 32) «η οποία θα οδηγήσει το κεφάλαιο να εξαλείφεται περιοδικά» (Torrens 1816, σελ. 16, 23, 31) «και θα καθορίσει περιοδικές διακυμάνσεις στην αξία της παραγωγής» (Torrens 1816, σελ. 18). Οι φάσεις ως μέρος μιας συνολικής διεργασίας εγγενούς στον καπιταλισμό εμφανίζονται στον Overstone με ένα σχήμα που περιλαμβάνει δέκα στάδια «βρίσκουμε ότι η οικονομική κατάσταση περιστρέφεται σαν ένας κύκλος και εξαρτάται από πολλούς παράγοντες περιοδικά επανεμφανιζόμενους. Ξεκινάει από την αδράνεια, ύστερα βελτίωση, αυξημένη εμπιστοσύνη, ευημερία, ενθουσιασμός, υπέρ-εμπόριο (overtrading), κρίση, πίεση, στασιμότητα, αγωνία (distress), καταλήγοντας ξανά στη αδράνεια» (Overstone 1837, σελ. 31). Κατά τον Besomi (2010, σελ. 192), οι φάσεις αυτές δεν αναλύθηκαν όσο θα έπρεπε και έτσι έμειναν κενές περιεχομένου. Επίσης, η άρρητη υπόθεση για ένα αρχικό σημείο αδράνειας, κάνει το σχήμα να είναι ευεπίφορο στην κριτική απέναντι στον ιστορικισμό. Με άλλα λόγια το σχήμα είναι ιστορικό, μια προβληματική που όμως ενδεχομένως να είναι σύμφυτη με τη θεώρηση του οικονομικού κύκλου, είτε για λόγους μεθοδολογικής ευκολίας και σχετικής αληθοφάνειας, είτε γιατί αποτελεί μια υπόθεση που διευκολύνει τη θέαση του φαινομένου και την επεξήγηση του¹⁷. Ακόμα, ο Briaune μείωσε τις φάσεις του Overstone σε τρεις (κρίση, επαναφορά της κατάστασης, εμπορική ανάπτυξη) αλλά και αυτός, κάνοντας απλή μνεία, χωρίς να προσδώσει αναλυτικό περιεχόμενο στις φάσεις (Longfield 1840, σελ 13). Ενώ, τέλος, ο Corbet προτείνει ένα σχήμα όπου ο οικονομικός κύκλος αποτελείται από πέντε φάσεις «όταν υπερπαραγωγή, ή όπως συχνά λέγεται υπέρ-εμπόρευση εμφανίζεται σε μια κοινωνία, τότε γενικώς ακολουθείται από εξάντληση, χαλάρωση, ύφεση και κακή ψυχολογία η οποία με τη σειρά της ακολουθείται από μια περίοδο με ασυνήθιστη δραστηριότητα (Corbet 1841, σελ. 105)¹⁸.

Στο έργο του Juglar, οι φάσεις του οικονομικού κύκλου είναι οι εξής: ευημερία, κρίση και ρευστοποίηση. Στην εποχή της ευημερίας οι άνθρωποι γίνονται εξαιρετικά αισιόδοξοι (1862, σελ. 202 και 205–206) και επιδίδονται στην υπερ-κερδοσκοπία. Η κατάσταση

είναι τόσο ταχεία όσο η συσσώρευση του κεφαλαίου και η παραγωγικότητα της εργασίας και η αγορά αυτή δεν επαρκεί από μόνη της για [να απορροφήσει] τα καταναλωτικά μέσα που φτιάχνει η μεγάλη καπιταλιστική βιομηχανία» (Κάουτσκι, Neue Zeit, No. 3, τεύχος 29, 1902, Παρατίθεται στο Luxemburg (1970, σελ. 413-414, Μηλιός 1992).

¹⁷ Θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι η ανάλυση της ανισορροπίας και της διαταραχής προϋποθέτει, σε ένα βαθμό, την έννοια της «ισορροπίας», όπως ακριβώς η κρίση προϋποθέτει την κανονικότητα. Με άλλα λόγια, δεν είναι μόνο το γεγονός ότι η εφεύρεση ενός μηδενικού σημείου διευκολύνει την ανάλυση καθώς είναι μια σύμβαση για να αγνοηθούν άλλες καταστάσεις του παρελθόντος αλλά και αυτό το αρχικό σημείο πρέπει να ενέχει την «κανονικότητα» για να μπορεί να περιγραφεί η διαταραχή. Υπό αυτήν την έννοια, θα μπορούσε κάποιος να ισχυριστεί ότι η ανάλυση της κρίσης ή του οικονομικού κύκλου προϋποθέτει ένα μηδενικό σημείο.

¹⁸ Έχοντας αναφέρει όλες τις προσπάθειες να διατυπωθεί μια περιγραφική προσέγγιση υπό μορφή θεωρίας από πολλούς επιστήμονες πριν τον Juglar, γίνεται κατανοητό ότι το σχήμα του Juglar «δεν έρχεται από το πουθενά» αλλά μάλλον ανταποκρίνεται στο πνεύμα της εποχής του. Έτσι, η παρουσίαση του Juglar σαν τον πρωτεργάτη του οικονομικού κύκλου πρέπει να θεωρείται λανθασμένη.

περιγράφεται από τις λέξεις «υπερβολή», «απερισκεψία», «κακοδιαχείριση», καθώς είναι στην ανθρώπινη φύση η παραβίαση των ορίων. Η ηγεμονία της εκδοχής της ύπαρξης ανθρώπινης φύσης που ορίζει την ανθρώπινη συμπεριφορά επηρεάζει και την οικονομική σκέψη. Έτσι εδώ προκύπτει το επιχείρημα αντεστραμμένο, «είναι στην ανθρώπινη φύση η υπέρβαση των ορίων» (1862, σελ. 20) και να γίνεται υπερενθουσιώδης. Το αποτέλεσμα είναι υπερβολική κερδοσκοπία, «υπερβολική επένδυση σε πάγια κεφάλαια», «κερδοσκοπική μανία» (στο ίδιο σελ. 6, 164, 199), απερίσκεπτη κερδοσκοπία «πάνω από τις δυνατότητες» (στο ίδιο σελ. 25, 142, 208) και κακή διαχείριση της πίστης, πλασματική, επίφοβη, και τεχνητή πίστη, υπερβολική αύξηση τιμών και απροσδόκητη ανάπτυξη της βιομηχανίας. Κάποιες από τις «υπερβολές» αφορούν στην τραπεζική αγορά και στα χρηματιστήρια, ενώ άλλες αφορούν στην παραγωγή και στις αγορές αγαθών. Η δαπάνη ξεπερνάει τα έσοδα και η επένδυση υπερβαίνει τις καταθέσεις. Αυτό συχνά συμπίπτει με μια άλλη διάσταση της κερδοσκοπίας, τη χρήση και κινητοποίηση ποσότητας κεφαλαίου μεγαλύτερης από αυτή που θα μπορούσε να διατηρήσει μια οικονομία με τους συνηθισμένους της πόρους, δηλαδή με τις αποταμιεύσεις της (Juglar 1862, σελ. 164, βλέπε και σελ 38, 154).

«Η κατάσταση παραμένει σε ασταθή ισορροπία. Όσο η άνοδος συνεχίζεται, τα αγαθά εμπορεύονται κανονικά, αλλά πόσο άτυχος είναι ο τελευταίος που διακρατά» (στο ίδιο, σελ. 14). Ενώ: «στην αρχή της άνθισης, η οικονομία μπορεί να αντέξει και πόλεμο», κοντά στο τέλος μοιάζει με «εκρηκτικό έτοιμο να εκραγεί» (Juglar 1862, σελ. 176, 1863, σελ. 623), με λεκάνη έτοιμη να ξεχειλίσει», (Juglar 1862, σελ. v) έτσι που «μικρές αιτίες προκαλούν σημαντικά αποτελέσματα» (Juglar 1862, σελ. iv). Ο Juglar, όμως, για να δείξει το σημείο καμπής της κρίσης ανατρέχει στην υδραυλική (!): «τελείως ξαφνικά οι σωλήνες ξεχειλίζουν, τα κανάλια μοιάζουν κολλημένα, η κυκλοφορία έχει σταματήσει», το χρήμα που προηγουμένως έρρεε άφθονο, τώρα είναι δυσεύρετο ή ακόμα και εξαφανίζεται (στο ίδιο, σελ 37). Οι παρατηρήσεις του Juglar φαντασιώνονται ένα σημείο καμπής φαινομενικά απροσδιόριστο, ένα σημείο που πηγάζει από κάποιες αντοχές του συστήματος, δίνοντας μεταφυσική χροιά στη προσέγγισή του. Πρέπει όμως να αναγνωρίσουμε ότι περιγράφοντας την πραγματικότητα με κάποιες αναφορές στα οικονομικά μεγέθη εσωτερικεύει μια συμπεριφοριστική¹⁹ θεώρηση του ανθρώπου, οι άνθρωποι είναι ένα τσούρμο που ακολουθεί τις τάσεις της αγοράς που διαμορφώνεται από κάποιους άλλους; Ή μήπως από έναν εσωτερικό μηχανισμό της οικονομίας; Τι ωθεί με άλλα λόγια στην υπερεπένδυση; Η ανάγκη για επίτευξη του κέρδους που είναι πανανθρώπινη αξία; Ένας εσωτερικός μηχανισμός που ταλαντώνεται συσσωρεύοντας χρήμα και απεκδύομενος το μετά από μια περίοδο; Τα ερωτήματα αυτά διατρέχουν την οικονομική σκέψη ακόμα και σήμερα. Όπως θα δούμε αργότερα, το σχήμα του Juglar μοιάζει σε μεγάλο βαθμό με τις προσεγγίσεις για τον οικονομικό κύκλο που αναπτύχθηκαν αργότερα και ιδίως με αυτήν του Schumpeter.

Πως όμως το σύστημα ξεμπλοκάρει; Το σύστημα πρέπει να απεκδυθεί όλη την μολυσμένη κερδοσκοπία και εδώ στον Juglar κάνει την εμφάνιση της η ιατρική αλλά και μια έννοια που συναντιέται στον Μαρξ αλλά και αργότερα στον Schumpeter, η καταστροφή (μολυσμένου) κεφαλαίου²⁰. «Στις εμπορικές κρίσεις, όπως και στις ασθένειες προετοιμάζουν ένα καλύτερο περιβάλλον όπου έχουν σκοτωθεί όλα τα μικρόβια» (Juglar 1862, σελ. 14,

¹⁹ Μια θεώρηση που έχει ως κύρια θέση ότι «τα άτομα είναι μόνιμοι δέκτες εξωτερικών ερεθισμάτων» (Παζαρζή 2003, σελ. 139).

²⁰ Ο Juglar αναλύοντας τη φύση της καταστροφής του κεφαλαίου ανατρέχει συνεχώς στον Overstone και επαναλαμβάνει ότι «οι κρίσεις έχουν πλευρές εξαιρετικά ωφέλιμες και ευεργετικές» είναι «χρήσιμες, και πράγματι ένα αναγκαίο στάδιο πριν την έναρξη της ανάκαμψης έτσι που διαλύουν την υπερβολή και επαναφέρουν το σύστημα σε ισορροπία» (Juglar 1889, σελ. 6).

1863, σελ. 622). Κατά τη διάρκεια της ρευστοποίησης, οι αδύναμες επιχειρήσεις καταρρέουν και «ξεκαθαρίζουν την αγορά από επίμονους κινδύνους και χαλάσματα» (Juglar 1862, σελ. 14). Ευτυχώς, το σύστημα επανέρχεται στην υγιή κανονική του κατάσταση, σε ένα σταθερό σημείο ισορροπίας (Juglar 1862, σελ. 172, 208, 623). Έτσι, κλείνει ένας κύκλος γύρω από την κερδοσκοπία και την επένδυση, με εξαίρεση τον Μαρξ ο οποίος μόνο διαφοροποιείται ορίζοντας ένα νέο επιστημολογικό πεδίο και έτσι κατανοεί την κρίση με βάση τη διαλεκτική (βλ. Milios 2010). Όλες οι υπόλοιπες αναλύσεις, ειδικά μέχρι το 1930, βασίζονται σε μια ανάλυση της κρίσης η οποία έχει μια διάσταση «φούσκας» στην επένδυση, υπερβολική πίστη και μεταβολή στις τιμές.

Στο έργο του Juglar έχουμε ήδη ισχυριστεί ότι υπάρχει μετατόπιση λόγω της ηγεμονίας της θεωρίας των τιμών. Αυτή, αποτυπώνεται ανάγλυφα και στις φάσεις του οικονομικού κύκλου, καθώς η μετάβαση από φάση σε φάση γίνεται μέσω των τιμών. Η άνθιση, τουλάχιστον στα πρώτα της στάδια, είναι μια κατάσταση γενικής ισορροπίας και αναπαριστά την κανονική και υγιή κατάσταση της οικονομίας (Juglar 1889, σελ. 16, 33). Στην κατάσταση της ευεξίας, οι εποχές άνθισης είναι τελείως ουδέτερες έτσι που δεν υπάρχουν ή δεν ονοματοδοτούνται, αυτή είναι η κανονική κατάσταση της αγοράς και χαρακτηρίζεται από σταθερή ισορροπία στις τιμές μέχρι τη στιγμή που θα εμφανιστεί η πίστη και θα ξεφύγει από τον έλεγχο. Η πίστη, ως τέτοια, είναι «απαραίτητη για την άνθιση και για την ανάπτυξη», όμως η «υπερβολική επέκταση της πίστης» (στο ίδιο, σελ. 5, 47, 56, 168) και η «κακοδιαχείριση» (στο ίδιο σελ. 4) για πληρωμή υπερβολικών εξόδων είναι αυτή που είναι υπεύθυνη για την παθολογική, ασθενική κατάσταση. Όλη αυτή η επέκταση προέρχεται από την «κερδοσκοπική τάση που είναι εγγενής στο λαό» (στο ίδιο, σελ. 4) και από την άνοδο των τιμών που τροφοδοτείται από τις ίδιες αιτίες, τα υπερβολικά έξοδα σε ένα αλληλοτροφοδοτούμενο κερδοσκοπικό σπινάλ που διαταράσσει την ισορροπία. Η ζήτηση δεν διαθέτει το απαιτούμενο κεφάλαιο και έτσι η τιμή ισορροπίας καταρρέει (στο ίδιο, σελ. 34, 35, 53, 54, 165). Έτσι, καταλήγει ότι η κρίση δεν μπορεί να αποδίδεται σε τυχαίους παράγοντες αλλά σε βαθύτερα αίτια εσωτερικά στην οικονομία που επαναλαμβάνονται.

Αυτή η εσωτερική διάσταση που καθιστά εγγενή την κρίση στα οικονομικά συστήματα, συναντιέται σε δύο εκδοχές. Στη μια, που εμφανίζεται κυρίως στους οικονομολόγους της περιόδου – αλλά και αργότερα όπως θα δούμε – ενυπάρχει μια διάσταση εσωτερικής αιτιότητας, μιας αυστηρής τελεολογίας που ανάγεται σε αδιατάραχτες ουσίες²¹ της οικονομίας ή του ανθρώπου, όπως είναι η άπληστη και κερδοσκοπική ανθρώπινη φύση, η υπερεπένδυση κεφαλαίου, η λειτουργία της πίστης που με όρους αιτιότητας επιφέρει την κρίση. Έτσι, οι κρίσεις πρέπει σε μεγάλο βαθμό να έχουν μια αυστηρή περιοδικότητα, ενώ λίγο-πολύ δεν μπορούμε να «ξεμπερδέσουμε» με αυτές, καθώς εμφανίζονται ως συστατικό στοιχείο της ανάπτυξης ή της οικονομίας. Η δεύτερη, που θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι ενυπάρχει στον Μαρξ²², έχει στο κέντρο της μια ενδεχομενικότητα καθώς μιλάει για μια κρίση που είναι μεν εγγενής και εσωτερική στην ανάπτυξη της οικονομίας και είναι αποτέλεσμα δομικών αντιφάσεων εντός του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής αλλά το ξέσπασμα της κρίσης ανάγεται ως «στιγμιαία» έκφραση των εσωτερικών αντιφάσεων του καπιταλισμού και όχι ως μονίμως δρώσα «αιτία» (Μηλιός κ.α. 2004). Η θεωρία του Juglar

²¹ Με την έννοια της ουσίας του Hegel, εννοεί ένα «υποχρεωτικό είναι» εσωτερικό και αμετάβλητο, που απλώνεται μέχρι το άπειρο. «Η ουσία είναι το παρελθόν-Είναι, αλλά άχρονο παρελθόν» (Hegel: *Επιστήμη της Λογικής*, 2005, σελ. 57).

²² Η προσέγγιση αυτή ανάγεται σε μια ανάγνωση της θεωρίας του Μαρξ που βρίσκεται σε πλήρη αντίθεση με εκείνη την ανάγνωση όπου κυριαρχεί η άποψη του «νόμου της πτωτικής τάσης του κέρδους».

τίθεται μεταξύ μιας αντίληψης περί δημιουργίας κύκλων πίστης, κύκλων δηλαδή που σχετίζονται με το δανεισμό, και κύκλων που σχετίζονται με το επιχειρείν. Πολλοί έχουν ισχυριστεί ότι η θεωρία του αδυνατεί να αναδείξει τον τρόπο που αλληλεπιδρούν οι κύκλοι πίστης (credit cycles) με τους επιχειρηματικούς κύκλους²³ (business cycles), και κάποιος θα φτάσουν στο σημείο να ισχυριστούν ότι αυτή η ζεύξη είναι παντελώς απούσα. Σύμφωνα με τους Legrand και Haggeman (2005, σελ. 10), η θεωρία του Juglar φτιάχνει ενός είδους συλλογικό ενθουσιασμό μέσα από ένα φαινόμενο μαζικής ψυχολογίας που επιφέρει την κυκλική υπερεπένδυση κατασκευάζοντας έναν σύνδεσμο μεταξύ κύκλων πίστης και κύκλων του επιχειρείν. Με αυτήν την έννοια, οι οικονομικοί κύκλοι εκλαμβάνονται περισσότερο σαν αποκρυσταλλώσεις μιας διαδικασίας υπερσυσώρευσης.

Ένα δεύτερο επίπεδο αυτής της τελεολογίας θα μπορούσε να αναδειχθεί στο εξής: οι κρίσεις εμφανίζονται με τη μορφή τιμωρίας που συνήθως αποκαθάρει την προβληματική ανθρώπινη συμπεριφορά, αναδύοντας επιρροές από τις Διαθήκες. Ταυτόχρονα, όπως έχουμε αναφέρει, η περίοδος των επτά χρόνων δεν μπορεί να θεωρείται τυχαία αλλά πρέπει να συσχετίζεται με το Βιβλικό επτά. Θα λέγαμε ότι την περίοδο της νεοτερικότητας²⁴, στην οικονομική επιστήμη ενυπάρχει μια αυστηρή τελεολογία ως όψη μιας αιτιοκρατικής θεώρησης των πραγμάτων και μια διάσταση αποκρυφισμού και τιμωρίας που ανάγεται σιωπηλά στην προ-νεοτερική σκέψη. Θεωρούμε ότι οποτεδήποτε υπάρχει άγνοια γύρω από ένα ζήτημα ή ενέχεται ένας δυσνόητος μηχανισμός, όπως είναι η οικονομία και ο μηχανισμός της κρίσης, ο αποκρυφισμός και η τιμωρία είναι μια τάση να κατανοηθεί και να εξορθολογιστεί το φαινόμενο. Έτσι παρουσιάζεται ως ένα φυσικό φαινόμενο («φυσικοποίηση»), όπως μια πλημμύρα εσωτερική στην λειτουργία της οικονομίας, με άλλα λόγια η κρίση που θεωρείται ένα φαινόμενο έμφυτο στην οικονομία, κανονικό που δεν μπορεί να προληφθεί. Η τιμωρητική διάσταση της κρίσης δεν αποκλείεται όπως ακριβώς και η πλημμύρα, ή ο κεραυνός στα πρώτα βήματα της ανθρωπότητας, αλλά είναι μάλλον άρρηκτα συνδεδεμένη με την «φυσικοποίηση». Ακόμα, η επισήμανση για την κυκλική διάσταση του φαινομένου δεν μπορεί να μη σχετίζεται με μια σκέψη που και αυτή ανήκει στην προνεοτερική σκέψη συνοψισμένη στο εξής: «η ζωή, η ιστορία κοκ κάνουν κύκλους». Αυτή η θέση εμφανίζεται, από καιρό σε καιρό, σε διάφορες εκφάνσεις των επιστημών και

²³ Ο όρος οικονομικός κύκλος περιστρέφεται, κυρίως, γύρω από μεταβλητές της πραγματικής οικονομίας, καθώς οι διακυμάνσεις μετρώνται με όρους διακύμανσης παραγωγής αγαθών, τιμών, κ.ο.κ. Σε ότι αφορά το θεωρητικό σχήμα σε πρωταρχικό επίπεδο ανάλυσης, αυτό εστιάζει σε διάφορες μεταβλητές, έτσι κύκλοι πίστης σχετίζονται με την πρωτογενή αιτία της αύξησης της πίστης, επιχειρηματικοί κύκλοι σχετίζονται με αυξημένη παραγωγή κ.ο.κ. Φυσικά, μια ανάλυση του επιστημολογικού πεδίου οικονομικός κύκλος περιλαμβάνει όλες τις εκφάνσεις. Οι διάφορες προσεγγίσεις έχουν μεγάλη συγγένεια με τις διάφορες σχολές σκέψης που διαμορφώθηκαν πάνω στο συγκεκριμένο ζήτημα. Επίσης, παρατηρούνται και με μικρότερη ή μεγαλύτερη αναφορά στον ανωτέρω διαχωρισμό, διαχωρισμός της φύσης των κρίσεων, έχοντας από τη μια νομισματικές κρίσεις και από την άλλη εμπορικές κρίσεις.

²⁴ Ο όρος νεοτερικότητα είναι δηλωτικός μιας ιστορικής περιόδου, η οποία αντιδιαστέλλεται από άλλες προηγούμενες (Αρχαιότητα, Μεσαιώνα). Χρονολογικά, η έναρξη της νεοτερικότητας (αν και δεν υπάρχει ομοφωνία στην επιστημονική κοινότητα) μπορεί να προσδιοριστεί κατά τον 18ο αιώνα, δηλαδή την περίοδο του εκκοσμικευμένου κινήματος του Διαφωτισμού και την εκκίνηση της βιομηχανικής επανάστασης (Giddens 1991). Η νεοτερικότητα, ως προς τα τυπικά χαρακτηριστικά της, είναι συνυφασμένη με τις προοπτικές και το «παράδειγμα» του Διαφωτισμού που στρέφεται και ταυτίζεται με τη γραμμική πρόοδο, την απόλυτη αντικειμενική αλήθεια και τον ορθολογικό σχεδιασμό (Harvey 2007).

πρέπει να ανάγεται στη σκέψη για το χρόνο, τη ζωή και την αναπαραγωγή στην Ευρώπη μέχρι την μετενσάρκωση στις ανατολικές θρησκείες. Στα οικονομικά μπορούμε να πούμε ότι συνδέεται με μια βαθιά μεταφυσική θέση που αφορά τη ζωή και την ουσία του ανθρώπου και την ίδια στιγμή με μια προσπάθεια αυστηροποίησης της σκέψης. Με άλλα λόγια, συνδέεται η αυστηρότητα και η κανονικότητα των φυσικών επιστημών με την μεταφυσική για την εξήγηση ενός δυσνόητου και, εν πολλοίς, άγνωστου μηχανισμού και φαινομένου.

1.4. Πραγματική και Σκαιώδης οικονομία

Πριν ακόμα από τον Juglar, ο Henry Dunning Mc Leod ανέλυσε την κυκλική φύση των οικονομικών διαταραχών με όρους διαταραχών στην παραγωγή της πίστης. Μάλιστα, πρέπει να θεωρείται ο πρώτος οικονομολόγος ο οποίος διακρίνει μεταξύ πραγματικής και πλασματικής ή φανταστικής ή «σκαιώδους» οικονομίας. Στο έργο του, το επίπεδο πίστης που παράγεται είναι μεγαλύτερο από αυτό που η οικονομία έχει ανάγκη, καθώς το χρήμα είναι ένα αγαθό όπως όλα τα υπόλοιπα, ενώ οι τράπεζες, τη στιγμή που ξεσπάει η κρίση υπερπαραγωγής (χρήματος), αντιλαμβάνονται ότι έχουν παράξει τόση μεγάλη πίστη για την οποία το διαθέσιμο μεταλλικό απόθεμα δεν ανταποκρίνεται, και ζητάνε από τους πελάτες τους πληρωμή, ενώ παγώνουν τη δημιουργία νέου χρήματος. Αμέσως μετά, οι τιμές καταρρέουν και οι απαιτήσεις των τραπεζών πέφτουν στις τιμές βάσης, τιμές που συνδέονται με τα διαθέσιμα που διακρατούν (Mc Leod 1863, σελ. 35). Έτσι, ο οικονομικός κύκλος του Mc Leod λειτουργεί ως κρίση υπερπαραγωγής του φανταστικού κεφαλαίου, αντίθετα από τον Juglar που τοποθετεί τον οικονομικό κύκλο σαν απόρροια εμπορευματικών συναλλαγών μεταξύ των ανθρώπων του επιχειρηματικού κόσμου. Το χρήμα και η πίστη μπορούν να επιφέρουν κρίσεις στον Mc Leod την ίδια στιγμή που για τον Juglar «ουδετεροποιείται» και γίνεται απλό μέσο που διευκολύνει τις παραπάνω συναλλαγές που πραγματοποιούνται στο κλίμα της επιχειρηματικής λειτουργίας. Μπορούμε να πούμε, με άλλα λόγια, ότι μεταξύ αυτών των δύο οικονομολόγων στην επεξήγηση της κρίσης προκύπτει μια από τις βασικές διαφοροποιήσεις των οικονομολόγων του 20^{ου} αιώνα σχετικά με την «ενδογένεια» του χρήματος.

Στην προσπάθεια, λοιπόν, να κατατάξουμε τις διακυμάνσεις του οικονομικού κύκλου καλούμαστε να βρούμε μια βασική δρώσα δύναμη, και τις υπόλοιπες οι οποίες, ανταποκρινόμενες στην βασική αιτία, μεταβάλλονται ενδογενώς. Όπως θα δούμε και αργότερα, τα σχήματα του οικονομικού κύκλου μπορούν να συνοψιστούν σε τρεις μεγάλες κατηγορίες, στην αυτονομία της πίστης που παράγει κρίσεις, στην αυτονομία της πραγματικής οικονομίας που με ψυχολογικούς όρους επιφέρει την κρίση και που η επένδυση κεφαλαίου είναι μια ενδογενής συνιστώσα καθώς και μια οριακά διαφορετική περίπτωση, αυτήν της υπερεπένδυσης που έχει ρικαρδιανές και μαρξιστικές αφετηρίες. Με άλλα λόγια, μπορούμε να ισχυριστούμε ότι πρόκειται για μια διαδικασία που *ceteris paribus* απομονώνει μια δρώσα δύναμη που επιδρά στις υπόλοιπες με εξωγενή τρόπο. Μια δύναμη που επηρεάζει και τις υπόλοιπες, που όμως δεν έχουν καμία δυνατότητα να δρουν από μόνες τους αλλά ανταποκρίνονται στις απαιτήσεις της εξωτερικής. Σε ένα φαινόμενο που υπάρχουν μεταβολές και στα τρία μεγέθη, δηλαδή: συσσώρευση κεφαλαίου, παραγωγή πίστης, κυκλοφορία εμπορευμάτων κάθε θεωρητικός επιλέγει αυτήν που του φαίνεται πιο συνεπής στην εξήγηση της οικονομίας και έτσι, καθώς εξηγεί τον οικονομικό κύκλο με αυτήν την μεταβλητή, κάνει την αναγωγή στο σύνολο της λειτουργίας της οικονομίας. Αυτά τα ερωτήματα θα απασχολήσουν την οικονομική σκέψη τουλάχιστον μέχρι το 1940 και θα ωθήσουν με έναν αρκετά σαφή τρόπο στην αποτύπωση των διαφορών με όρους σχολής σκέψης. Στο παραπάνω μεθοδολογικό ζήτημα υποκρύπτονται διάφορα ζητήματα επιστημολογικής φύσης με πρώτο και κύριο τον ρόλο του δρώντος ατόμου στην οικονομική κίνηση σε αντίστιξη με τους

θεσμούς, ζητήματα που απασχολούν την φιλοσοφία από την εποχή του Αριστοτέλη και του Πλάτωνα, καθώς και ζητήματα ενδογένειας και εξωγένειας των μεταβλητών της οικονομίας, ζήτημα που απασχολεί μέχρι και σήμερα την οικονομική σκέψη.

Μάλιστα, μπορούμε να ισχυριστούμε ότι η επιλογή της δράσας δύναμης της οικονομίας δεν είναι άσχετη από το κοινωνικό πλαίσιο κάθε επιστήμονα. Ο Juglar ζει στην Γαλλία όπου η πίστη δεν έχει προχωρήσει τόσο πολύ όσο στη Βρετανία που ζει ο Mc Leod, ενώ την εποχή του Ρικάρντο εκκινεί η εποχή της βιομηχανικής επανάστασης. Ακόμα και οι θεωρητικοί του Ιμπεριαλισμού, και κυρίως ο Hilferding, θα προσπαθήσουν να συστηματοποιήσουν την έννοια της κρίσης μαρξιστικά, ως μέρος μια διαδικασίας παρακμής του καπιταλισμού, θέτοντας ως βασική ενδογενή αιτία την ίδια τη φύση του καπιταλισμού την αυτοκαταστροφή και τοποθετώντας τις υπόλοιπες μεταβλητές «στην υπηρεσία» της υπονόμησης του καπιταλισμού. Στην προσπάθεια τους να εξηγήσουν τη μετατόπιση του επιπέδου ανάλυσης από ζητήματα που σχετίζονται καθαρά με την παραγωγή και τη συσσώρευση κεφαλαίου σε ζητήματα που σχετίζονται με τις τιμές θα κάνουν την εξής παρατήρηση «οι οικονομολόγοι της πρώιμης εποχής²⁵ [βλέπε Ρικάρντο] απασχολούνταν με μόνιμες οικονομικές τάσεις, ανεξαρτήτως από συμβάντα και ατυχήματα και έτσι η μέθοδος τους ήταν αφαιρετική και ποσοτική... [Αντίθετα,] οι ύστεροι οικονομολόγοι ασχολήθηκαν με όλα τα συμβάντα και τα μεμονωμένα ατυχήματα μαζί με τις μόνιμες τάσεις στην οικονομία και η μέθοδος τους είναι στατιστική με κάθε συνέπεια να συγκεντρώνει άλλες πιθανότητες και είναι θεωρίες πολλαπλών ενδεχομένων αντί των θεωριών δεδομένου αποτελέσματος και κυρίαρχων αιτιών».

Στο έργο του Hilferding, κεντρικός πυλώνας της θεωρίας του είναι η ανάγκη για επίτευξη μεγαλύτερου κέρδους, που οδηγεί στην δημιουργία μονοπωλιακών επιχειρήσεων, επιχειρήσεις που είναι σύμφυτες με την τελευταία φάση του καπιταλισμού, δηλαδή του ιμπεριαλισμού, επιχειρήσεις που συνεργάζονται φτιάχνοντας καρτέλ προκειμένου να δρέπουν μεγαλύτερο κέρδος για μεγάλες χρονικές περιόδους. Η μονοπωλιακή επιχείρηση είναι αυτή η οποία αναλαμβάνει να επενδύσει και να συσσωρεύσει κεφάλαιο στην προσπάθεια να διατηρήσει το μεγαλύτερο κέρδος το οποίο απολαμβάνει, έτσι που οι οικονομικές διακυμάνσεις συμβαίνουν ως αποτέλεσμα της ανάγκης των καρτέλ να διατηρήσουν τα ψηλότερα κέρδη. Στο ίδιο πλαίσιο, ο Hilferding δίνει μια μικροοικονομική διάσταση και *ceteris paribus* στις οικονομικές μεταβλητές που αντιδρούν απλά στην επένδυση των καρτέλ. Θεωρούμε ότι μέχρις αυτού του σημείου, η ανάλυση του οικονομικού κύκλου γίνεται με όρους μικροοικονομικής ανάλυσης σε εξωγενώς δημιουργούμενες μεταβολές ή μιας μακροοικονομικής ανάλυσης με ενδογενώς δημιουργούμενες μεταβολές λόγω της κερδοσκοπικής φύσης του ανθρώπου ή της υπερεπένδυσης.

Η τελευταία αναφορά στον Hilferding δείχνει ξεκάθαρα ότι το ζήτημα του οικονομικού κύκλου δεν μπορεί παρά να συνδέεται με ευρύτερες μεταβολές στην οικονομία ή με άλλα

²⁵ Για τους Commons κ.α. (1922), οι οικονομολόγοι της πρώιμης περιόδου υποθέτουν πως οι τεχνολογικές μεταβολές που παρατηρούνται αμέσως μετά την βιομηχανική επανάσταση εμφανίζονται ως αίτια και οι μεταβολές των τιμών ως αποτέλεσμα, αντίθετα με τους ύστερους οι οποίοι ασχολούνται αποκλειστικά με τις συνέπειες, κυρίως με τις μεταβολές των τιμών και μέσω της συστηματικής χρήσης της στατιστικής και των τεχνικών της όπως της παλινδρόμησης, εκτιμάει τις διάφορες αιτίες και τη σχετική συνεισφορά τους. Αυτή η μετατόπιση δεν μπορεί να είναι άσχετη από παράλληλες μετατοπίσεις, όπως επανεκτίμηση της θέασης των κοινωνικών προβλημάτων με τα οποία πρέπει να ασχοληθεί η οικονομική θεωρία, στο Ρικάρντο συγκρούσεις μεταξύ γαιοκτήμονα και καπιταλιστή, στον Prudhon οι συγκρούσεις μεταξύ αγροτών και μικρής βιοτεχνίας με τους τραπεζίτες και τους εμπόρους, ενώ στον Μαρξ οι συγκρούσεις μεταξύ κεφαλαίου και εργασίας.

λόγια με την «εξέλιξη» του καπιταλισμού, την κατεύθυνση του και τον μετασχηματισμό της ίδιας του της φύσης.

Η οριακή επανάσταση (marginal revolution), η οποία είναι η προσέγγιση που βασίζεται στην έννοια της οριακής χρησιμότητας, απαντάει στα ζητήματα των κρίσεων με δύο τρόπους, αφ' ενός με τη χρήση των μαθηματικών θέτωντας την οικονομική επιστήμη στο πλαίσιο του θετικισμού και της μαθηματικής ακρίβειας και αφ' ετέρου με τη δημιουργία εννοιών όπως η έννοια της χρησιμότητας (utility), εμφανίζοντας το άτομο να αποφασίζει τα αγαθά που θα αγοράσει με βάση την ικανοποίηση που αντλεί από την κατανάλωση κάθε μονάδας αγαθού X. Η προσέγγιση της οριακής χρησιμότητας προσπαθεί να απαντήσει στο συγκεκριμένο ερώτημα που ταλάνιζε την οικονομική επιστήμη σχετικά με τον σχηματισμό των τιμών στην αγορά²⁶ και των προτιμήσεων του ατόμου και άρα στη ζητούμενη ποσότητα και την τιμή. Όπως έχουμε δει, και πριν την εμφάνιση του θεωρήματος της γενικής ισορροπίας, η βασική αιτιολόγηση της κρίσης είχε να κάνει είτε με την κερδοσκοπία που είχε επίπτωση και αποτύπωση στις τιμές είτε με την επένδυση είτε ακόμα και με την σχέση της πίστης με τις τιμές και την επένδυση, χωρίς δηλαδή να αποκλείεται μια αμοιβαία αλληλεπίδραση. Μετά την εμφάνιση του θεωρήματος, το ενδιαφέρον μεταστρέφεται ξανά στο ρόλο των τιμών. Αυτό δεν θα εμποδίσει αργότερα τη νέο-κλασική θεωρία να αποδώσει την ευθύνη για τις κρίσεις στην κρατική παρέμβαση και στις στρεβλώσεις που αυτή παράγει.

Το αποτύπωμα όμως από την κυρίαρχη αναφορά στο ζήτημα των τιμών διαμορφώνει συνολικά ένα «ετερόδοξο» μεθοδολογικό σχήμα. Δεν σημαίνει ότι αποκλείεται η αλληλεπίδραση με παράγοντες όπως η επένδυση και η διανομή, αλλά περισσότερο ότι η βασική ερμηνεία δίνεται με όρους τιμής και μιας παρά φύσιν κερδοσκοπίας. Τοποθετώντας έτσι στο περιθώριο τις πιθανές αλληλεπιδράσεις, εμφανίζοντας δηλαδή τη κρίση με όρους κατάρρευσης τιμών, που ενδεχομένως προηγουμένως είχαν φουσκώσει, δηλαδή με όρους εμπειρικής παρατήρησης. Η κυριαρχία της θεωρίας των τιμών, και σε τμήματα τουλάχιστον της ετερόδοξης σκέψης, τη στερεί από την ικανότητα να αρθρώσει μια συνολικά αντιπαραθετική προσέγγιση αλλά και τη στρέφει προς μια προσέγγιση που βλέπει τον καπιταλισμό με όρους «καζίνο» και κερδοσκοπίας²⁷. Ταυτόχρονα, η συζήτηση για την τεχνολογική μεταβολή μπορούμε να πούμε ότι τίθεται αν όχι στο περιθώριο, τουλάχιστον με όρους αυτόνομου φαινομένου παρά το γεγονός ότι συνεχίζει κατά την άποψη μας να αποτελεί ένα «κλειστό κουτί». Το κλειστό κουτί που μάλλον διαισθητική είναι η σχέση με το φαινόμενο ως σύνολο και περισσότερο με όρους εμπειρικής πραγματικότητας. Η θέση για την τεχνολογική μεταβολή μένει αγκιστρωμένη στη συζήτηση γύρω από την επένδυση κεφαλαίου, και για την ώρα παραμένει περιθωριακή, μέχρι το 1922 έτος που ο Kondratieff θα εκδώσει το έργο του με τίτλο «The World Economy and its Conjunctures During and After the War», όπου θα αναθερμάνει τη συζήτηση για την τεχνολογική μεταβολή.

²⁶ Στην πραγματικότητα, το ζήτημα του σχηματισμού των τιμών δεν αφορά μόνο τη χρονική στιγμή της γέννησης της οικονομικής επιστήμης. Η ερώτηση αυτή φαίνεται να απασχολεί τον Αριστοτέλη (Ηθικά Νικομάχεια 1133 17-18) αλλά και την σύγχρονη οικονομική επιστήμη.

²⁷ Ενώ η πρώτη θεώρηση των κρίσεων που απέδιδε τη μεταβολή των τιμών στο ρόλο του κράτους και στις στρεβλώσεις που αυτό παράγει – σχετίζεται έστω έμμεσα με αυτό που συχνά αποκαλείται νεοφιλελευθερισμός –, η δεύτερη εμφανίζεται να συσχετίζεται περισσότερο με την παραδοσιακή εκδοχή της σοσιαλδημοκρατίας. Αποτυπώνεται με δύο αλληλένδετες πολιτικές και οικονομικές απαντήσεις οι οποίες έχουν στον ένα άξονα την ανάγκη χρηματοοικονομικής ρύθμισης και στο άλλο την ανάγκη για εξανθρωπισμένο καπιταλισμό. Και οι δύο έχουν πολιτική αναφορά στην σοσιαλδημοκρατία. Γίνεται αρκετά εμφανές ότι η ίδια η θεωρία των κρίσεων, χρησιμοποιείται εργαλειακά αλλά και σε ένα βαθμό καθορίζεται/εται (από) τις πολιτικές που διαμορφώνονται στο πολιτικό πεδίο αναδεικνύοντας τη σχετική αυτονομία του πολιτικού επιπέδου.

1.5. Τα μακρά κύματα

Από το 1889, όταν διατυπώνεται η περιγραφή των φάσεων της κρίσης από τον Juglar ως μέρος μιας συνολικής πορείας, μέχρι το 1939 που θα διατυπωθεί εκ νέου ένα σχήμα των φάσεων της κρίσης από τον Schumpeter, η οικονομική σκέψη κυριαρχείται από τη οριακή επανάσταση που συμπίπτει με τη μείωση της συχνότητας των κρίσεων. Μοναδική, μάλλον, εξαίρεση στην κυριαρχία των νέο-κλαστικών, αν και σημαντική, ο Ρώσος οικονομολόγος Nikolai Kondratieff που το 1922, ανέλυσε συστηματικά το φαινόμενο, ενώσω ήταν επιφορτισμένος με τα πεντάχρονα πλάνα για την ανάπτυξη της Σοβιετικής Ρωσίας. Έχουμε δει πως στο σύνολο των αναφορών του οικονομικού κύκλου, κάποιο στάδιο πρέπει να είναι η κρίση ή έστω να έχει ευθεία αναφορά στην κρίση. Σποραδικές κριτικές επί της νέο-κλαστικής ηγεμονίας διατυπώνονται μεταξύ άλλων από τον Thorstein Veblen, όχι όμως στη βάση των κρίσεων αλλά σε ένα ευρύτερο μεθοδολογικό πλαίσιο, αυτό της στατικής φύσης της οικονομικής επιστήμης. Έτσι, θα ισχυριστούμε ότι τα θεωρήματα που εντάσσονται σε μια ερμηνεία της φύσης του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής ως στατική ή μη εμφανίζονται κατά κανόνα αυτονομημένα από την αποτύπωση των ίδιων των φαινομένων, άπτονται δηλαδή της φιλοσοφίας και της μεθοδολογίας της επιστήμης.

Ο Kondratieff γεννημένος το 1892 στην επαρχία της Κόστρομα βόρεια της Μόσχας σπούδασε στο πανεπιστήμιο της Αγίας Πετρούπολης, όπου και υπήρξε μαθητής του μαρξιστή οικονομολόγου Tugan-Baranowsky. Σε ηλικία 25 ετών εργάστηκε στο Υπουργείο προμηθειών στην κυβέρνηση του Κερένσκι όπου ίδρυσε και διετέλεσε υπεύθυνος του Ινστιτούτου Ανάλυσης Συγκυρίας μέχρι να εξοριστεί το 1930. Για τον Kondratieff, στην οικονομία υπάρχουν μακρές περιόδους (μακρά κύματα) στις οποίες διαφαίνονται ριζικά διαφορετικές οικονομικές διακυμάνσεις. Με άλλα λόγια, υπάρχουν κυκλικές διακυμάνσεις που όμως δεν συμβαίνουν πια σε περιόδους συγκεκριμένες και σχετικά βραχείες (7 έως 11 χρόνια) αλλά σε περιόδους που είναι μακροχρόνιες και σχετίζονται άμεσα με μεγάλες επιστημονικές ανακαλύψεις. Η ηγεμονία των νεοκλαστικών οικονομικών και της ισορροπίας έκανε τη συμβολή του Kondratieff να ταξινομηθεί ως οικονομική ιστορία. Η ανάδειξη του έργου του οφείλεται, σε μεγάλο βαθμό, στη συμβολή του Schumpeter ο οποίος ονόμασε τη συνεισφορά του «κύκλος Kondratieff». Όπως επιχειρηματολογήσαμε και στο προηγούμενο τμήμα, όταν κάναμε αναφορά στην θεμελίωση των κύκλων του Juglar ή βραχυπρόθεσμων διακυμάνσεων καμία επιστημονική γνώση δεν εμφανίζεται μόνη, αλλά σχετίζεται με προηγούμενες θέσεις.

Έτσι, και η σκέψη του Kondratieff σε μια συνέχεια. Άλλωστε, η ιστορική έρευνα φανερώνει ότι η επιστήμη ούτε τόσο εμπειρική, ούτε τόσο επαγωγική υπήρξε, ούτε και αναπτύχθηκε τόσο ευθύγραμμα (Κουν 1997, σελ. 23). Ο πρώτος που κάνει την υπόθεση σχετικά με την ύπαρξη ενός μεγάλου κύκλου στην οικονομία πρέπει να είναι ο Hyde Clarke, στο βιβλίο «The British Railway Register», όπως αναφέρεται και στα γραπτά του Jevons (1884, σελ. 129). Η οικονομική κρίση του 1847, σύμφωνα με τον Clarke, ήταν μέρος ενός επαναλαμβανόμενου φαινομένου όπου οι δεκαετείς κύκλοι είναι τμήμα ενός κύκλου πενήντα-τεσσάρων ετών που διατρέχουν ολόκληρη την οικονομία, κυρίως σαν συνάρτηση των συνθηκών συγκομιδής και έτσι και των καιρικών συνθηκών. Το έργο του Clarke έχει βασιστεί στην ανάλυση χρονοσειρών του Mackenzie (Klein 1997, σελ. 113-115). Ακόμα, ο John Bates Clark εντόπισε μια περίοδο πενήντα-τεσσάρων χρόνων με συγκεκριμένες οικονομικές διακυμάνσεις, στην ωρίμανση των νέων μεθόδων παραγωγής (Clark 1899, σελ. 429 όπως και οι: Parvus²⁸ 1901 και Tugan-Baranowski 1901, σελ. 52-53) οι οποίοι

²⁸ Ο Parvus, κατά κόσμον Alexandre Helphland, μέλος της σοσιαλδημοκρατικής διεθνούς προσπάθησε να επεκτείνει την θεωρία του Marx σχετικά με την κρίση υπερσυσσώρευσης, φτάνοντας στο

χρησιμοποίησαν τον ίδιο τρόπο υπολογισμού των μακρών περιόδων. Έτσι, αυτή η ομοφωνία ήταν η συνειδητοποίηση αυτού που συχνά αποκαλείται η «προβληματική του Kondratieff», όπως επίσης και η συνειδητοποίηση των εξελικτικών διαδικασιών στην ανάπτυξη του καπιταλισμού του 19^{ου} αιώνα. Η θέση για επανάληψη μακρών περιόδων ανάπτυξης, ακολουθούμενες από μακρές περιόδους ύφεσης, ήταν ακαταμάχητη, ωστόσο η αιτιολόγηση μάλλον δεν ήταν (Freeman and Louca 2001, σελ. 73).

Μια άλλη μεγάλη συνεισφορά, πριν το έργο του Kondratieff, είναι αυτή του Van Gelderen²⁹ (1913) ο οποίος διέκρινε την ύπαρξη μακρών κυμάτων στην οικονομία με βάση τις μεταβολές των τιμών. «Εκτός από τις κατά μέσο όρο διακυμάνσεις που συμβαίνουν ανά δεκαετία στο γενικό επίπεδο των τιμών, οι καμπύλες τιμών δείχνουν ένα μακρύ κύμα μεταβολών το οποίο στην πορεία των ανοδικών και καθοδικών του κινήσεων περιλαμβάνει κάποιες δεκαετίες» (Van Gelderen 1913, σελ. 45, 46). Έτσι, η περίοδος ανάπτυξης από το 1850 ως το 1873, η ύφεση από το 1873 ως το 1895 και η ανάπτυξη αρχής γενομένης από το 1896 εξηγήθηκαν με την ανακάλυψη του σιδηρόδρομου ο οποίος μετέβαλε, σε μεγάλο βαθμό, τα έξοδα μεταφοράς τόσο των προϊόντων αλλά κυρίως των μετάλλων και των πολύτιμων λίθων και από τη μεγάλη μετανάστευση για την Αμερική (βλέπε και Freeman and Louca 2001, σελ. 74). Ακόμα, για τον Van Gelderen, μεγάλη σημασία για τις μεταβολές των τιμών έχει η ανάπτυξη του ηλεκτροπαραγωγικού τομέα και η αύξηση της εξόρυξης χρυσού (Van Gelderen 1913, σελ. 20). Τέλος, ο Van Gelderen προσπάθησε να συστηματοποιήσει τους αιτιακούς παράγοντες και μέσα από την ανάλυση χρονοσειρών. Οι αιτιακοί παράγοντες μπορούν να χωριστούν σε τέσσερις κατηγορίες: πρώτον την αύξηση της παραγωγής από μια απότομη εμφάνιση ενός νέου κλάδου που καλύπτει καλύτερα μια ανθρώπινη ανάγκη (όπως ο ηλεκτρισμός και ο κλάδος του αυτοκινήτου), δεύτερον, η ανάπτυξη των μεταφορών κυρίως για τις αποικίες, τρίτον, η έκρηξη του εμπορίου με την σταδιακή εκβιομηχάνιση ολόκληρων ηπείρων (Αμερική, Ρωσία, Ανατολική Ασία) και τέταρτον, οι μεταβολές του επιτοκίου, σε συνάρτηση με τις ευρύτερες μεταβολές που συμβαίνουν στο νομισματικό σύστημα κυρίως λόγω της αύξησης της παραγωγής χρυσού. Η, σε τελευταία ανάλυση, κρίσιμη παράμετρος για την πλημμυρίδα της ανάπτυξης είναι η αύξηση της συνολικής ζήτησης ως αποτέλεσμα της αύξησης της παραγωγής. Ενώ, η αιτία για την άμπωτη της ύφεσης είναι ο μεγαλύτερος ρυθμός αύξησης της παραγωγής καθώς και η αύξηση του κόστους παραγωγής λόγω του πληθωρισμού στις πρώτες ύλες που είναι και οι βασικές αιτίες για την κρίση. Είναι σαφές ότι και η ανάλυση του Van Gelderen εντάσσεται στην παράδοση των υπό-καταναλωτικών θεωριών. Η τελευταία μεγάλη συνεισφορά, πάνω στην οποία θα βασιστεί και ο ίδιος ο Kondratieff ανήκει στον Aftalion (1913, σελ 1-7) ο οποίος αναλύοντας τα μακρά κύματα χρησιμοποιώντας εργαλεία με μαρξιστική χροιά, διαπίστωσε πως οι διακυμάνσεις αυτών των μακρών περιόδων χρειάζονταν για την αναπαραγωγή του σταθερού κεφαλαίου, επηρεάζοντας τις προτιμήσεις, μια θέση την οποία ανάπτυξε περαιτέρω ο ίδιος ο Kondratieff.

συμπέρασμα ότι υπάρχουν περίοδοι ανάπτυξης που η διάρκεια τους ήταν μεγαλύτερη από το ανοδικό τμήμα του οικονομικού κύκλου, χωρίς όμως να καταφέρει να δώσει μια εξήγηση για αυτό. Εξ' ου και ο ισχυρισμός του Dujin ότι οι μακροί κύκλοι πρέπει να ονομαστούν «κύκλοι Parvus» (Dujin 1983, σελ. 61) πρέπει να θεωρείται τουλάχιστον υπερβολικός (βλέπε και Freeman και Louca 2001, σελ. 74).

²⁹ Παράλληλα με το έργο του Van Gelderen, υπάρχει και το έργο του Pietri-Tonelli ο οποίος προσπάθησε να εξηγήσει τις οικονομικές μεταβολές με όρους θεσμικών και κοινωνικό-πολιτικών μεταβολών (Pietri-Tonelli 1911, σελ. 220). Αντίθετα, ο Pareto, το 1916, εξηγήσει πως τα μακρά κύματα συνδέονται με ανταγωνισμούς εντός της αστικής τάξης – από τη μια τους παραδοσιακούς καπιταλιστές (rentiers) και από την άλλη τους παραδοσιακούς επιχειρηματίες (entrepreneurs) που ήταν κερδοσκόποι.

Βασισμένος σε μια ιστορική, κατά βάση, ανάλυση καθώς και σε ανάλυση χρονοσειρών, ο Kondratieff το 1922 εξέδωσε ένα βιβλίο όπου εξετάζει την υπόθεση της ύπαρξης μακρών κυμάτων στην οικονομία. Ενώ στο άρθρο που εξέδωσε προκειμένου να υποστηρίξει το βιβλίο του σε σχέση με τις κριτικές που είχε δεχτεί, υποστήριξε ότι η εξέλιξη του καπιταλισμού σαν σύνολο είναι μια μη αναστρέψιμη διαδικασία συνολικά αν και υπάρχουν και μεμονωμένες μη αναστρέψιμες και αναστρέψιμες διαδικασίες δίνοντας έμφαση σε ευρύτερες κοινωνικές διαδικασίες. Ακόμη, οι αλλαγές που λάμβαναν χώρα σε πρώτο επίπεδο με τη σειρά τους επηρεάζονταν, βάθαιναν ή αμβλύνονταν από δευτερογενείς περιβαλλοντικές συνθήκες. Έτσι, η θεωρία του Kondratieff υπερβαίνει τις υπάρχουσες θέσεις πλησιάζοντας σε αυτό που ονομάζεται ενδογενής θεωρία. Με άλλα λόγια, η ανάδειξη κοινωνικοπολιτικών παραγόντων ως μέρος μιας μη αναστρέψιμης διαδικασίας και η συνάρθρωση αναστρέψιμων (επιτόκια, τιμές και απασχόληση) και μη αναστρέψιμων (αύξηση πληθυσμού, αύξηση παραγωγής) παραγόντων προκαλεί μετατοπίσεις γύρω από μια κινητή ισορροπία. Οι κρίσεις για τον Kondratieff είναι «αυθεντικά» μέρος του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής και οι κύκλοι είναι συνέπεια της ίδιας οικονομικής διεργασίας, η οποία είναι ένα σύνολο που υπερβαίνει το άθροισμα των επιμέρους διαδικασιών που τη συναποτελούν. Το βασικό μειονέκτημα της ανάλυσής του είναι το γεγονός ότι δεν εξηγεί τον τρόπο που το μακρύ κύμα επιδρά στη δομή του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής και άρα πως επιδρά στο επόμενο τέτοιο. Ακόμα, ο διαχωρισμός μεταξύ αναστρέψιμων και μη διαδικασιών δεν μπορεί να εξηγήσει πως αλληλεπιδρά η γενική τάση της οικονομίας με τον ίδιο τον κύκλο. Με άλλα λόγια, οι δομικοί παράγοντες που υποτίθεται ότι επηρεάζουν την μακροχρόνια εξέλιξη των παραγωγικών δυνάμεων, θεωρούνταν απλές ενδογενείς συνέπειες του κύκλου καθεαυτού, και είναι και τα σημεία που δέχτηκαν μεγάλη κριτική (Freeman και Louca 2001, σελ. 81).

Η εμμονή του Kondratieff στην ύπαρξη από κοινού στατικών³⁰ και δυναμικών διαδικασιών και η δημιουργία ισορροπίας, εν μέσω αυτών, είχαν άλλη μια σημαντική επίπτωση για τον ίδιο, καθώς τον αναγκάζουν να δημιουργήσει διαδικασίες αφαίρεσης τάσης, μια «αντιφατική και αινιγματική τεχνική με αμφίβολες επιστημολογικές αφετηρίες» (Freeman και Louca 2001, σελ. 81).

1.6. Ο ρόλος της τεχνολογίας

Τα χρόνια που ακολούθησαν παρατηρείται προσπάθεια οριοθέτησης κάθε επιμέρους προσέγγισης με όρους συγκρότησης σχολής που να απαντάει σε κάθε επιμέρους ζήτημα. Η έννοια της ισορροπίας θα επηρεάσει σε μεγάλο βαθμό όλους τους οικονομολόγους αλλά και τους πολιτικούς – αστούς και μη – της περιόδου (Kondratieff, Τρότσκι όπως έχουμε ήδη δει). Η διατύπωση της γενικής ισορροπίας έχει αποτελέσει πειστική θέση για τους νόμους που κινούν την οικονομία, ενώ δεν έχουν παρατηρηθεί μεγάλες κρίσεις. Έτσι, παρατηρείται μια διαδικασία συγκρότησης των σχολών που δεν είναι άσχετη από την γεωγραφική εντοπιότητα του κάθε οικονομολόγου, καθότι είναι κοινός τόπος ότι το περιβάλλον στο οποίο κάθε

³⁰ Στατικές και δυναμικές διαδικασίες πρέπει να θεωρούνται άλλες εκδοχές των αναστρέψιμων και μη αναστρέψιμων διαδικασιών. Οι στατικές ή αναστρέψιμες διαδικασίες επιφέρουν κυκλικές διακυμάνσεις, ενώ οι δυναμικές διαδικασίες είναι εκείνα τα μη αναστρέψιμα φαινόμενα που σχετίζονται με τα στάδια του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής (Kondratieff 1923, σελ. 496-498). Ο ίδιος ο Kondratieff παραδέχεται ότι η διάκριση δεν είναι πάντα προφανής, «καθώς στην πράξη είναι πολύ δύσκολο να καθιερωθούν ακριβή όρια μεταξύ των δύο διαδικασιών» (Kondratieff 1923, σελ. 497). Ταυτόχρονα, θεωρούσε ότι στην πραγματικότητα, αληθινά ή ορατά, ήταν μόνο τα φαινόμενα που ανήκουν στις μη αναστρέψιμες διαδικασίες. Οι μη αναστρέψιμες διαδικασίες με άλλα λόγια είναι ενδογενείς καθώς είναι κοινωνικοπολιτικές και έτσι δεν μπορούν να θεωρηθούν ότι επιδρούν στον κύκλο.

οικονομολόγος ζει και εργάζεται διαμορφώνει, σε κάποιο βαθμό, τη θεώρηση των φαινομένων. Το βασικό ζήτημα που τίθεται και φαίνεται να διαχωρίζει την οικονομική επιστήμη με βάση τα παραπάνω πρέπει να είναι ένα σύνολο αντιθέσεων, όπως η έννοια της χρησιμότητας, ο ατομικισμός, η στατική ή μη, φύση των υποδειγμάτων και των οικονομικών φαινομένων – με βάση τα οποία υπάρχουν και συνθέσεις όπως αυτή του Kondratieff, ο οποίος έμπλεκε τις στατικές με τις δυναμικές διαδικασίες της οικονομίας – ή οι θεωρίες που θα αντιλαμβάνονται την αλληλεπίδραση μεταξύ ατόμου και κοινωνικού γίνεσθαι. Σε μια περίοδο που η οικονομική επιστήμη δέχεται επιρροές από διάφορες άλλες επιστήμες, όπως τα μαθηματικά ή και η βιολογία, κάθε προσέγγιση δανείζεται ότι της είναι χρήσιμο προκειμένου να μπορέσει να ηγεμονεύσει. Ο Thorstein Veblen, έχοντας γεννηθεί στον «επίχρυσο αιώνα»³¹ της Αμερικής, έβλεπε την οικονομία να εξελίσσεται, με μη στατικό τρόπο κι έτσι ασκούσε κριτική στην οριακή επανάσταση με το αιτιολογικό ότι οι θεωρήσεις της ήταν τελεολογικές και ανιμιστικές (Veblen 1990 [1919], σελ.68-73, 82) και ότι το αποτέλεσμα της επιστήμης ήταν ταξινομικό (taxonomic) και υποκείμενο στη μέθοδο. Ενώ σε ότι αφορά τους νεοκλασσικούς και τους Αυστριακούς θεωρούσε ότι η επιστήμη τους ήταν επίσης στατική και τελεολογική που τοποθετεί την γενική ισορροπία σαν προδιαγεγραμμένο τέλος για κάθε οικονομικό φαινόμενο.

Η Minnie Throop England, το 1913, περιγράφει την κατάσταση στο επίπεδο της επιστήμης σχετικά με τις κρίσεις με πολύ χαρακτηριστικό τρόπο: «Πολλοί και διαφορετικοί παράγοντες έχουν προταθεί για αιτίες της κρίσης. Φαίνεται ότι κάποιοι μπερδεύουν το αίτιο και το αιτιατό. Κάποιοι έχουν απομονώσει έναν παράγοντα σαν μοναδική αιτία, αφήνοντας άλλους ίσης ή και μεγαλύτερης σημασίας. Ακόμα, άλλος αναγνωρίζει περισσότερους παράγοντες σαν σημαντικούς, αλλά και πάλι άλλος αναγνωρίζει άλλους και ούτω καθ' εξής. Πράγματι, είναι πιθανόν το πρόβλημα σε συνάρτηση με την κρίση να μην είναι συνολικά η δημιουργία νέων θεωριών. Έχουμε πληθώρα θεωριών. Αντίθετα, [το πρόβλημα] είναι ο προσδιορισμός του βαθμού της αλήθειας σε κάθε μια από αυτές, τη στιγμή που οι πιο πολλές θεωρίες των κρίσεων φαίνεται να έχουν επιστημονική ευστάθεια και [με αυτόν τον τρόπο] ο καθορισμός της σχετικής σημασίας της κάθε μιας από αυτές σε σχέση με τις άλλες. Μόλις αυτό το στάδιο ολοκληρωθεί χρειάζεται να αρθρωθούν σε ένα σύνολο» (Minnie Throop England 1913α, σελ. 345). Ενώ ο Ely (1900), στο ίδιο πλαίσιο, ισχυρίζεται πως «είναι δύσκολο αν όχι αδύνατο για τους παρατηρητές να αναλύσουν όλους τους παράγοντες που επιδρούν και είναι ακόμα πιο δύσκολο να κατασκευαστεί μια θεωρία της κρίσης η οποία να είναι γενικής εφαρμογής» (Ely 1900, σελ. 267). Στην ανάλυση της φύσης των κρίσεων, η Minnie Throop England δίνει έμφαση στο διαχωρισμό της βιομηχανικής από τη χρηματοπιστωτική σφαίρα. Η κρίση ξεσπά στην χρηματοπιστωτική σφαίρα και μεταφέρεται στην πραγματική (βιομηχανική), ενώ ορίζεται ως η στιγμή εκείνη που οι δανειζόμενοι βρίσκουν εαυτούς σε αδυναμία να αποπληρώσουν τις υποχρεώσεις τους. Ενώ, τέλος, η βασική συνέπεια της κρίσης είναι η μεταβολή των τιμών (Minnie Throop England 1913 α, σελ. 345).

Σε γενικές γραμμές, οι θεωρίες του οικονομικού κύκλου και της κρίσης που κυριαρχούν προσπαθούν να δουν την κρίση ως ένα φαινόμενο συνδεδεμένο με τη χρηματοπιστωτική σφαίρα, μεταθέτοντας έτσι τη συζήτηση πλήρως στη τρίτη εκδοχή ανάλυσης που είχαμε αναφέρει προηγούμενα (βλ. και υποκεφάλαιο «Πραγματική και Σκιώδης Οικονομία»). Μάλιστα, από την περίοδο του Mc Leod, το επιχείρημα θα μετασχηματιστεί ελαφρώς, αφού

³¹ Βλέπε και Gilded Age, η περίοδος αμέσως μετά τον εμφύλιο πόλεμο στις Η.Π.Α., διήρκεσε από το 1877 μέχρι το 1893. Είναι μια περίοδος που σηματοδεύτηκε από δύο μεγάλες κρίσεις, το 1873 και το 1893, αλλά και από μεγάλη ανάπτυξη.

έστω και υπόρρητα η πραγματική οικονομία θα συνδεθεί με τις ανάγκες του ανθρώπου, την ουσία του ανθρώπου, την ηθική, τη λογική και έτσι θα ενδυθεί με έναν αξιολογικό μανδύα της αντίστασης. Μια στροφή στη σημασία της τεχνολογίας, στη συσσώρευση και στο κεφάλαιο θα καλλιεργηθεί, εκ νέου, σε ένα ολόκληρο ρεύμα θεωρητικών, προεξάρχοντος του Veblen και του Schumpeter. Στο έργο του Veblen, η τεχνολογική αλλαγή επιφέρει μεταβολές σε ολόκληρες ιστορικές περιόδους, μεταβολές που διαμορφώνουν τα στάδια του ανθρώπινου είδους: τροφосуλλεκτικό, κυνηγετικό, αγροτικό, δυναστείες, φεουδαρχία, βιοτεχνία και βιομηχανία.

Αντίθετα, θεωρεί τις μεταβολές του οικονομικού κύκλου δευτερευούσης σημασίας που ανήκουν στο σύστημα της πίστης «κρίσεις, υφέσεις, δύσκολες περίοδοι, περίοδοι κερδοσκοπικής άνθησης, περίοδοι ανάκαμψης είναι κυρίως φαινόμενα μεταβολών του επιχειρείν, προέρχονται και είναι από τη φύση τους φαινόμενα διακύμανσης τιμών και όχι πραγματική άνοδος ή πτώση και υπό αυτήν την έννοια φαινόμενο ξένο προς την καπιταλιστική εξέλιξη» (Veblen 1975 [1904], σελ. 88), μια θέση που βρίσκεται κοντά στο θεωρητικό πλαίσιο που εισήγαγε ο Μαρξ. Ενώ, η εξέλιξη του καπιταλισμού που είναι το ζήτημα της ουσιαστικής σημασίας για τον Veblen είναι ένα ζήτημα πάλης μεταξύ ομάδων εργαζόμενων, θεσμών και της ίδιας της τεχνολογίας, πράγμα που αποτελεί μια τομή σε σχέση με τους άλλους οικονομολόγους που απαγκιστρώνει πλήρως την εξέλιξη του καπιταλισμού από τον οικονομικό κύκλο, αλλά και από τις θεωρίες της ισορροπίας.

1.7. Ο τελευταίος θεωρητικός του κύκλου

Ο όρος οικονομικός κύκλος θεμελιώνεται εκ νέου από τον Joseph Schumpeter στο άρθρο του το 1914 με τίτλο “The Wave-Like Movement of Economic Life” όπου θα τοποθετηθεί στο πλαίσιο της υφιστάμενης βιβλιογραφίας με το επιχείρημα ότι τις υφέσεις τις προκαλούν οι περίοδοι άνθησης, φτιάχνοντας ένα σχήμα καπιταλιστικής εξέλιξης βασισμένο σε δύο στάδια. Από την άλλη, το 1935 στο άρθρο με τίτλο “The analysis of Economic Change”³², θα εμφανίσει τον οικονομικό κύκλο ως μια διαδικασία που περιλαμβάνει τέσσερα στάδια και μια μερικώς διαφοροποιημένη – συνθετότερη – ανάλυση. Για τον Schumpeter, ως οικονομικός κύκλος ορίζεται «ο τύπος της κυματοειδούς κίνησης ...[και η οποία] είναι εγγενής στην καπιταλιστική εξέλιξη και θα ήταν απίθανη σε έναν οικονομικό κόσμο που δεν θα εμφάνιζε τίποτα εκτός από μια απaráλλαχτη επανάληψη των παραγωγικών και καταναλωτικών διαδικασιών» (Schumpeter 1935, σελ. 4). Για τον Schumpeter μελέτη του οικονομικού κύκλου είναι το ανώτερο στάδιο της οικονομικής επιστήμης, δανειζόμενος μια ιδέα που ανήκει στον δάσκαλό του Eugene Böhm-Bawerk. Για τον Elliot (1993, σελ. 14) «η ανάπτυξη»³³ επισυμβαίνει με έναν κυκλικό τρόπο και έτσι οι κυκλικές διακυμάνσεις δεν αποτελούν εμπόδιο στην οικονομική μεγέθυνση και οι υφέσεις δεν αποτελούν ενδείξεις της καπιταλιστικής αποτυχίας ή κατάρρευσης».

Στην αρχική του εκδοχή της θεωρίας του οικονομικού κύκλου ο Schumpeter ακολουθούσε το θεωρητικό σχήμα του Juglar και έτσι ισχυριζόταν πως «Το πιο σημαντικό

³² Η ανάλυση του οικονομικού κύκλου από τον Schumpeter θα γίνει με ολοκληρωμένο τρόπο στο ομότιτλο βιβλίο *Business Cycles, A Theoretical, Historical and Statistical Analysis of the Capitalist Process* (1939).

³³ Η ανάπτυξη είναι μια έννοια με θετικό πρόσημο και έτσι η καπιταλιστική κίνηση έχει μια εσωτερική θετική τελεολογία (βλέπε και Papageorgiou και Michaelides 2013, Papageorgiou κ.α. 2013), ένα θετικό πρόσημο που όμως εν πολλοίς αναιρείται από την αντικαπιταλιστική στάση του Schumpeter στα ώριμα έργα του (π.χ. στο «Καπιταλισμός Σοσιαλισμός και Δημοκρατία»), μεταβάλλοντας την έννοια της ανάπτυξης σε μια έννοια πλησιέστερα στην εξέλιξη, χωρίς ιδεολογικό πρόσημο, ενδεχομενική.

[μέρος της θεωρίας του Juglar] ήταν η διάγνωση του για την φύση της ύφεσης που διατύπωνε με επιγραμματική ακρίβεια στην περίφημη του φράση «η μόνη αιτία της ύφεσης είναι η άνθηση³⁴». Ενώ ταυτόχρονα εξύμνειε την επιστημονική μέθοδο του Juglar λέγοντας: «το πιο σημαντικό χαρακτηριστικό της είναι ο σχεδόν ιδεατός τύπος συνδυασμού της θεωρίας και των πραγματικών δεδομένων» (Schumpeter 1954, σελ. 1123). Ακόμα, αποδίδει στον Juglar το γεγονός ότι έθεσε το ζήτημα των κρίσεων στο περιθώριο ως δευτερεύον, ενώ ανέδειξε ως πρωτεύον ζήτημα της ανάλυσης της κυκλικής κίνησης της καπιταλιστικής εξέλιξης, «το βασικό ζήτημα για να εξηγηθεί είναι η κυματοειδής διακύμανση και όχι η κρίση καθεαυτή» (Schumpeter 1911, σελ. 214 - 215) Το 1939, στο ομότιτλο έργο για τους οικονομικούς κύκλους, ο Schumpeter θα ισχυριστεί ότι ο Juglar είναι μεν ο πρόγονος του πεδίου αλλά από την άλλη δεν κατάφερε να δώσει μια επιστημονική εξήγηση για τους λόγους δημιουργίας της περιόδου άνθησης.

Ο οικονομικός κύκλος είναι συνδεδεμένος με ένα τρίπτυχο εννοιών: την καινοτομία, τον καινοτόμο επιχειρηματία και την τραπεζική πίστη. Βάση πάντως, πρέπει να θεωρείται η έννοια της καινοτομίας³⁵ – όπου καινοτομία μια διαδικασία ξεχωριστή, πολύ διαφορετική από την ανακάλυψη – «η καινοτομία είναι δυνατή χωρίς κάτι που θα μπορούσε να περιγραφεί σαν ανακάλυψη» (Schumpeter 1939, σελ. 84), είναι μια διεργασία ενδογενής στο σύστημα, και η οποία, σε τελική ανάλυση, εξαρτάται από τη συμπεριφορά του επιχειρηματία^{36, 37}, την ικανότητα του να κάνει συνδυασμούς (Freeman και Louca 2001, σελ. 59). Ο οικονομικός κύκλος έχει αυτή τη μορφή επειδή ακριβώς η καινοτομία έχει την ιδιότητα να εμφανίζεται ασυνεχώς στη διάρκεια του χρόνου, να εμφανίζεται σε ομάδες, σε σμήνη, σε πλήθη (Schumpeter 1939, σελ. 223), κι αυτό γιατί όταν μια καινοτομία εμφανίζεται, υπάρχει η τάση της αντιγραφής και της αναπαραγωγής³⁸. Οι καινοτομίες εμφανίζονται σε σμήνη, όταν κάτι

³⁴ Ο Niehans (1992, σελ. 554, 555) θα ισχυριστεί ότι η φράση αυτή, αν και ποτέ δεν διατυπώθηκε ως τέτοια, εντούτοις είναι μια φράση που αποτυπώνει το πνεύμα του τελευταίου με ακριβή τρόπο.

³⁵ Σύμφωνα με τον Μιχαηλίδη (2010, σελ. 29), είναι προτιμότερος ο όρος νέος συνδυασμός, ο οποίος καλύπτει πέντε διαφορετικές περιπτώσεις: 1) την εισαγωγή ενός νέου αγαθού – αυτό σημαίνει ένα, με το οποίο οι καταναλωτές δεν είναι ακόμα εξοικειωμένοι – ή μιας νέας ποιότητας αγαθού, 2) την εισαγωγή μιας νέας μεθόδου παραγωγής, που να μην έχει ακόμα ελεγχθεί εμπειρικά στο κλάδο της βιομηχανίας με τον οποίο σχετίζεται και η οποία δεν χρειάζεται σε καμία περίπτωση να αποτελέσει επιστημονική ανακάλυψη, και η οποία μπορεί να υπάρχει σε μια διαφορετική μορφή, 3) το άνοιγμα μιας νέας αγοράς, που σημαίνει μια αγορά στην οποία ο συγκεκριμένος κλάδος της βιομηχανίας της εν λόγω χώρας δεν έχει εισέλθει, ασχέτως αν αυτή η αγορά έχει υπάρξει στο παρελθόν, 4) την κατάκτηση μιας νέας πηγής προμηθειών πρώτων υλών ή ημι-κατεργασμένων αγαθών, ανεξάρτητα και πάλι από το αν εκείνη τη στιγμή υπάρχει ήδη και 5) την εκτέλεση ενός νέου οργανωτικού σχήματος οποιασδήποτε βιομηχανίας, όπως η δημιουργία μονοπωλιακής θέσης ή η διάσπαση μιας τέτοιας (Schumpeter 1934, σελ. 66).

³⁶ Ο επιχειρηματίας του Schumpeter δεν είναι ο συνηθισμένος επιχειρηματίας, αλλά άτομα που φέρουν συνεχώς την αλλαγή, και οι οποίοι δεν ανήκουν σε κάποια συγκεκριμένη κοινωνική τάξη (Heilbroner 2000, κεφ. 10, Μιχαηλίδης 2010, σελ. 30) ενώ αλλού εμφανίζεται ως «επαναστάτης της παραγωγής». Ταυτόχρονα, ο καινοτόμος επιχειρηματίας είναι στενά συνδεδεμένος με την έννοια της δημιουργικής καταστροφής και έχει μια ξεχωριστή λειτουργία για το ξεπέρασμα της ύφεσης.

³⁷ Ο επιχειρηματίας κινείται από διάφορους ψυχολογικούς παράγοντες: Το όνειρο και την επιθυμία να δημιουργήσει ένα ιδιωτικό βασίλειο και όχι απαραίτητα μια δυναστεία, τη θέληση για κυριαρχία, δείχνοντας ότι είναι καλύτερος από άλλους, επιτυγχάνοντας για την αξία της επιτυχίας και τέλος, την χαρά της δημιουργίας, την απόλαυση της επίτευξης ή απλά για την εξάσκηση της ενέργειας και της εφευρετικότητας (Μιχαηλίδης 2010).

³⁸ Στο έργο του Schumpeter κεντρική πρέπει να θεωρείται «η αρχή της συνέχειας του Weiser» (Weiser's principle of continuity) που ορίζεται ως η τάση του ανθρώπου να ακολουθεί τους κανόνες

εντελώς καινούριο, μη δοκιμασμένο στο παρελθόν, επιτυγχάνεται καθώς είναι πολύ πιο εύκολο να κάνεις το ίδιο πράγμα αλλά και να κάνεις ίδια πράγματα με διαφορετικούς τρόπους (Schumpeter 1939, σελ. 224): «Αν οι επιχειρήσεις εμφανίζονταν ανεξάρτητα η μια από την άλλη δεν θα υπήρχε το φαινόμενο της άνθισης» (Schumpeter 1911, σελ. 215). Έτσι, γίνεται υπόρρητα η παραδοχή ότι η τεχνολογική μεταβολή επιδρά με διττό τρόπο στην καπιταλιστική εξέλιξη, ταυτόχρονα την εξελίσσει και την μετασηματίζει. Με αυτόν τον τρόπο, ο Schumpeter ξεφεύγει από την «αιτιότητα» του οικονομικού κύκλου³⁹, πράγμα που θα φάνει ιδιαίτερα και με την ανάλυση για την μεταβολή της ισορροπίας στο κύκλο των τεσσάρων φάσεων.

Ο Schumpeter αναλύει τη συνάρθρωση της τραπεζικής πίστης με την καινοτομία και τον καινοτόμο επιχειρηματία, ενδογενεποιώντας την πίστη⁴⁰: «Ο μηχανισμός της πίστης δεν είναι ένας πολύ ενεργός παράγων στο μηχανισμό των κύκλων. Προσαρμόζεται στις ανάγκες που προκύπτουν για τους επιχειρηματίες και υπόκειται σε περιστολή όταν αποπληρώνουν τα δάνεια τους. Και στις δύο περιπτώσεις πρόκειται για κάτι παθητικό» (Schumpeter 1931, σελ. 17). Οι επιχειρηματίες χρηματοδοτούν τις επενδύσεις τους με χρήμα που δανείζονται, χρήμα που είναι απαραίτητο για την σε σμήνη εξάπλωση της καινοτομίας. Στο έργο του Schumpeter η πίστη δεν βασίζεται σε προηγούμενες αποταμιεύσεις⁴¹, όπως στα έργα των κλασσικών, αλλά εμφανίζεται ως δημιουργία χρήματος, είναι μια αύξηση της συναθροιστικής ζήτησης σε νομισματικούς όρους που προκαλεί πληθωρισμό. Ο πληθωρισμός λειτουργεί ως φόρος για τον καινοτόμο επιχειρηματία. Στο αναλυτικό σχήμα του Schumpeter, η ανάλυση ξεκινάει από ένα σημείο μηδέν, από ένα σημείο που το ονομάζει κυκλική ροή (circular flow), ορίζοντας έτσι με έναν τρόπο ένα σημείο εκκίνησης της ανάλυσης του κύκλου. Με άλλα λόγια, θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι η ανάλυση του κύκλου χρειάζεται μια αφετηρία ασταθούς ισορροπίας που λειτουργεί ως αρχή των πάντων, και που ενδεχομένως είναι συστατικό στοιχείο μιας ποιοτικής ανάλυσης των κυκλικών μεταβολών όπως έχουμε και σε άλλο σημείο αναφέρει, και που σίγουρα πάντως ενέχει μια όψη της ηγεμονίας του λόγου της ισορροπίας.

του περιβάλλοντος του, θα αντιδρά σε αυτές και θα τις ακολουθεί. Από την άλλη, όπως θα διατυπωθεί σε ωριμότερο έργο του (Καπιταλισμός, Σοσιαλισμός και Δημοκρατία), θα αναθεωρήσει δίνοντας μεγάλη σημασία στο δρών άτομο σε ότι αφορά τη μεταβολή του περιβάλλοντός του. Σε κάθε περίπτωση, μπορούμε να ισχυριστούμε ότι η παραπάνω αρχή αποτελεί μια εύκολη υπόθεση για να μπορέσει να εξηγήσει τη διάχυση της καινοτομίας. Η παραπάνω θέση εμπίπτει στην κοινωνιολογική θεώρηση του συμπεριφορισμού, αν και όπως ισχυρίζονται οι Παπαγεωργίου κ.α. (2013) το κοινωνιολογικό πνεύμα του Schumpeter είναι πολύπλοκο, ενέχοντας διάφορες εκφάνσεις από τον ψυχολογισμό, το δομισμό, και το συμπεριφορισμό, ως τον ατομικισμό.

³⁹ Η οικονομική κατάσταση μπορεί να αλλάξει «μόνο υπό την πίεση των συνθηκών (όπως καταστάσεις πληθυσμιακής αύξησης, πόλεμοι, καιρικές συνθήκες)» δείχνοντας πως εκτός της αιτιότητας των κύκλων και των διακυμάνσεων υπάρχουν και άλλοι παράγοντες – και οι οποίοι είναι εξωτερικοί προς το σύστημα – που επιδρούν στην καπιταλιστική κίνηση (Μιχαηλίδης 2010). Έτσι, χωρίζονται δύο δρώσες δυνάμεις στην εξέλιξη – αυτό που ο Schumpeter ονομάζει ανάπτυξη – από τη μια η καινοτομία (η δημιουργία νέων συνδυασμών) που είναι υπεύθυνη για τη δημιουργία και την αποκρυστάλλωση κυκλικών διακυμάνσεων και φάσεων και από την άλλη τυχαία – ή έστω μη επιστημονικά εξηγήσιμα και μελετήσιμα φαινόμενα που μεταβάλλουν την οικονομική κατάσταση.

⁴⁰ «Κανείς δεν χρειάζεται την πίστη εκτός των επιχειρηματιών», «Η πίστη υπηρετεί τη βιομηχανική ανάπτυξη», «ο επιχειρηματίας δεν μπορεί να γίνει επιχειρηματίας αν δεν γίνει πρώτα οφειλέτης», «κανείς δεν μπορεί να γίνει οφειλέτης στην φύση της οικονομικής λειτουργίας» είναι μόνο μερικές από τις διατυπώσεις του Schumpeter (1911, σελ. 95-100) σχετικά με τη φύση της πίστης και με το με ποιόν τρόπο γίνεται ενδογενής μεταβλητή στο σύστημα αναπαραγωγής του καπιταλισμού.

⁴¹ Βέβαια, «η δημιουργία καταναλωτικής δύναμης έχει υπαρκτά αν και ελαστικά όρια... αν σκεφτούμε και τον κανόνα του χρυσού... για να μπορεί να αναπαράγεται» (Schumpeter 1911, σελ. 112-114).

Για τον Schumpeter, η μετάβαση από την άνθιση στην ύφεση δεν μπορεί να είναι νομισματικό φαινόμενο, και σαν εξήγηση για τη διαδικασία της μετάβασης πρότεινε τρεις παράγοντες που επιδρούν: Πρώτον, τον ανταγωνισμό για τα σε σπάνη ευρισκόμενα μέσα παραγωγής που προκαλεί μια αύξηση στις τιμές των κεφαλαιουχικών – επενδυτικών αγαθών στη διάρκεια της άνθισης και που μειώνει τις προσδοκίες του κέρδους για τις μελλοντικές επενδύσεις. Δεύτερον, την πτώση των τιμών των τελικών προϊόντων, μόλις τα νέα αγαθά εισέλθουν στην αγορά, σαν αποτέλεσμα των μεγαλύτερων παραγωγικών δυνατοτήτων της οικονομίας και, τρίτον, η αποπληρωμή των δανείων από τους επιχειρηματίες μέσω των εσόδων που έχουν στο μεταξύ αποκομίσει, προκαλεί πιστωτικό αντιπληθωρισμό, την ίδια ακριβώς περίοδο που τα επιπρόσθετα, προσφάτως παραχθέντα, αγαθά θα μπορούσαν να μετριάσουν τις πληθωριστικές πιέσεις που είχαν προκύψει από τη δανειακή «φούσκα», πλέον σε κανονική βάση. Έτσι, σε ότι αφορά τις φάσεις του κύκλου, ο Schumpeter θα αποσαφηνίσει, πως το θεωρητικό πέρασμα από κύκλους δύο φάσεων σε κύκλους τεσσάρων φάσεων θα γίνει για λόγους που σχετίζονται με την σύνθετη φύση της καινοτομίας και της συνεπαγόμενης δραστηριότητας, γνωστές και ως δευτερογενείς δυνάμεις⁴² (λάθη στην πρόβλεψη, κερδοσκοπικές τάσεις των ατόμων, τις εκατοντάδες ιδιαιτερότητες των θεσμών που δύνανται να επιμηκύνουν και να οξύνουν μια τάση άμα τη εμφανίσει της). Έτσι, από το σχήμα των δύο φάσεων που θα μπορούσαμε να αποκαλέσουμε «πρωταρχικό μοντέλο» – όπου το πέρασμα από την ύφεση γίνεται απευθείας στην άνθιση μετακινώντας επί της ουσίας ενδεχομένως μόνο την ισορροπία από ένα σημείο σε ένα άλλο – η ίδια η πραγματικότητα και η πληρέστερη εξήγηση της επιβάλλει την διεύρυνση του επιπέδου ανάλυσης⁴³ του κύκλου σε τέσσερα στάδια.

Η σύνθετη φύση της καινοτομίας και η συνδεδεμένη με αυτήν δραστηριότητα του επιχειρηματία μπορούν, και τελικά πετυχαίνουν, την ενίσχυση της ανόδου κατά τη διάρκεια της περιόδου άνθισης πάνω από το επίπεδο εκείνο (της παραγωγής κατά την άνθιση) που θα συνέβαινε μόνο από την δημιουργία των καινοτομιών. Αντίθετα, κατά τη διάρκεια της ύφεσης (αυτές), ενισχύουν τον αποπληθωρισμό, οδηγώντας την οικονομία σε μια κατάσταση κάτω του επιπέδου της ισορροπίας. Όταν οι δυνάμεις της ύφεσης εξαντληθούν, η οικονομία επιστρέφει σε ισορροπία, το ακριβές σημείο της οποίας καθορίζεται, σε μεγάλο βαθμό, από τις ιδιαιτερότητες των δευτερευόντων παραγόντων (που είναι συνδεδεμένοι με την επιχειρηματική δραστηριότητα) που προκαλούν την αφύσικη συρρίκνωση. Ο κύκλος, έτσι, έχει τα ακόλουθα στάδια: άνθιση, κάμψη, ύφεση και αναζωογόνηση. Το άνω σημείο καμψής επηρεάζεται από τις πρωτογενείς δρώσες δυνάμεις, ενώ το σημείο που εκκινεί η αναζωογόνηση (κάτω σημείο καμψής) καθορίζεται από τις δευτερογενείς δυνάμεις. Έτσι, οι κύκλοι δεν μπορούν να μετρώνται από κορυφή σε κορυφή ή από ελάχιστο σημείο σε ελάχιστο σημείο, αλλά από το σημείο έναρξης της περιόδου άνθισης μέχρι το τέλος της περιόδου αναζωογόνησης, σημείο που η οικονομία ξαναφτάνει σε ισορροπία. Έτσι, η ένταση κάθε μιας από τις φάσεις του κύκλου εξαρτάται από τις συγκεκριμένες συνθήκες και τα χαρακτηριστικά που ενέχει κάθε φορά το πλήθος των καινοτομιών και οι δευτερογενείς δρώσες αιτίες που είναι συνδεδεμένες με αυτές τις καινοτομίες.

Ακόμα, σχετικά με την ένταση της κάθε φάσης και την εξάρτηση της έντασης από το συγκεκριμένο κάθε φορά πλήθος των καινοτομιών και των δευτερογενών παραγόντων, ο

⁴² Ο Schumpeter έχει ήδη ονομάσει αυτούς τους δευτερογενείς παράγοντες ως δευτερογενές κύμα ήδη από το 1911, όταν θα πει «τα συμπτώματα της άνθισης γίνονται τελικά τα ίδια παράγοντας άνθισης» (Schumpeter 1911, σελ. 222).

⁴³ Η μετατόπιση της ανάλυσης λαμβάνει χώρα στο βιβλίο *Business Cycles* (1939), ενώ τις αρχικές του θέσεις τις είχε εκφράσει στο βιβλίο *Theory of Economic Development* (1911).

Schumpeter θα παρατηρήσει ότι μπορούν να συνυπάρχουν διαφορετικής έντασης πλήθη καινοτομιών και έτσι διαφορετικά είδη κύκλων. Στο έργο *Business Cycles* (1939), ο Schumpeter θα προτείνει ένα σχήμα ανάλυσης όπου ο κύκλος αποτελείται από τρεις επιμέρους κύκλους, στο οποίο το πλαίσιο τίθεται από τους κύκλους Kondratieff οι οποίοι συναρθρώνονται με τους κλασσικούς κύκλους του Juglar και τους μικρότερους κύκλους του Kitchin. Η συνάρθρωση μεταξύ των διαφορετικών κύκλων (βραχυχρόνιοι Kitchin με διάρκεια 3 χρόνια, Juglar⁴⁴, μικρομεσαίας διάρκειας 8 – 10 έτη, Kuznets, μεγαλομεσαίας διάρκειας 15 – 25 έτη και μακρά κύματα Kondratieff με διάρκεια 50 – 60 έτη – με μόνη εξαίρεση, ίσως, τους κύκλους Kuznets οι οποίοι δεν αναφέρονται στο έργο) είναι αυτή που εξασφαλίζει στον Schumpeter τη δυνατότητα να μιλήσει για φάσεις του κύκλου διαφορετικής έντασης και διάρκειας. Σε ένα γράμμα (8 Ιανουαρίου του 1931) ο Schumpeter ομολογεί στον Spiethoff ότι ήθελε να κατασκευάσει ένα σχήμα που ο κύκλος θα αποτελείται από τέσσερις κύκλους εντάσσοντας σε αυτό και τους κύκλους του Kuznets.

Με τα δικά του λόγια «είχα ως αυτονόητο το γεγονός ότι υπάρχει ένας κύκλος, αυτός του Juglar. Τώρα είμαι πεπεισμένος ότι υπάρχουν τρία είδη κύκλων ίσως και περισσότερα, και το σημαντικότερο πρόβλημα προς επίλυση από τους θεωρητικούς των κύκλων, είναι να τους απομονώσουν με ακρίβεια και να περιγράψουν τα φαινόμενα που επισείει η αλληλεπίδραση τους» (Schumpeter 1934, σελ. IX). Σε όλους τους ανωτέρω κύκλους μπορούμε να περιμένουμε δύο ή τέσσερις φάσεις, δεδομένου ότι οι δευτερογενείς παράγοντες που επιδρούν μπορεί να μην είναι τόσο ισχυροί ώστε να προκαλέσουν υφέσεις και αναζωογονήσεις. Η καινοτομία, δηλαδή η περίοδος εισαγωγής της, το είδος καθώς και η μορφή της είναι αυτή που επιδρά και δημιουργεί και τα τρία είδη κύκλων, αν και διαφορετικοί τύποι καινοτομιών και διαφορετικοί τύποι επιπτώσεων έχουν διαφορετικό ρόλο σε κάθε τύπο κύκλου (Schumpeter 1939, σελ. 172). Ακόμα, η αρχική συνύπαρξη μιας περιόδου άνθισης ενός κύκλου Kondratieff, με την περίοδο άνθισης ενός κύκλου Juglar και με αυτήν ενός κύκλου Kitchin μπορεί να ενισχύσει σε μεγάλο βαθμό τα χαρακτηριστικά της περιόδου άνθισης για την οικονομία, όπως αντίστοιχα και η συνύπαρξη της ύφεσης ή της κάμψης, όλων ή κάποιων από τους κύκλους.

1.8. Τα συμπεράσματα για τον οικονομικό κύκλο

Πάρα τις διαφορετικές όψεις που έχουμε αναφέρει σχετικά με την αιτία και την πορεία, τις φάσεις και την περίοδο, των οικονομικών διαταραχών και των κρίσεων θεωρούμε πως ενυπάρχει σε όλες τις αναλύσεις ένα στοιχείο που συνέχει μεταξύ τους όλες τις θεωρίες σε ένα ενιαίο σώμα. Σε όλα τα παραπάνω σχήματα, υπάρχει μια κοινή γλώσσα που μεταφράζονται όλες οι διαταραχές, η γλώσσα των τιμών. Οι μεταβολές των τιμών μεσολαμβάνουν για να υπάρξει ο φαινόμενο της διακύμανσης και των κύκλων. Μάλιστα, οι μεταβολές των τιμών είναι η υλική αποτύπωση μεταβολών στη ζήτηση και στην προσφορά, καθότι, όπως είναι γνωστό από τη μικροοικονομική, ο «νόμος» της προσφοράς και της ζήτησης⁴⁵ έχει σαν συνέπεια οποιεσδήποτε μεταβολές στη ζήτηση ή στην προσφορά να έχουν επιδράσεις στην τιμή μέχρι να επέλθει μια νέα ισορροπία.

⁴⁴ Μπορούμε να υπολογίσουμε με ελάχιστες ιστορικές εξαιρέσεις και με στατιστική και ιστορική μέθοδο ότι σε κάθε ένα κύκλο Kondratieff μετράμε έξι κύκλους Juglar, και τρεις κύκλους Kitchin σε ένα Juglar (Schumpeter 1939, σελ. 173-174).

⁴⁵ Είναι, μάλλον, διαδεδομένη η άποψη ότι ο λεγόμενος «νόμος» της προσφοράς και της ζήτησης είναι το θεμέλιο της οικονομικής ανάλυσης ή ακόμα πως λίγο ως πολύ «ο θεμελιακός αυτός νόμος περικλείει ολόκληρη την οικονομική επιστήμη» (Chacholiades 1990, σελ. 32). Λέγεται πως ο ιστορικός Thomas Carlyle (1795-1881) είπε: «Είναι εύκολο να εκπαιδεύσουμε οικονομολόγους. Δεν

Όλες οι εκδοχές της κρίσης και των διακυμάνσεων είτε αυτή πρόκειται για την υπερεπένδυση κεφαλαίου, είτε πρόκειται για την κερδοσκοπική φύση του ανθρώπου, είτε για την κερδοσκοπική φύση στη διόγκωση της πίστης υπάρχει το στοιχείο μιας παθολογικής υπερβολής, ενός «υπέρ», το οποίο επιφέρει μεταβολές και ανισορροπίες στην προσφορά ή και στη ζήτηση και το οποίο με τη σειρά του μεταφράζεται σε μεταβολή των τιμών. Τρεις βασικές μεταβολές μπορούν να συναντηθούν, μεταβολές στην ποσότητα του κεφαλαίου, στην ποσότητα πίστης και στην ποσότητα εμπορευμάτων. Έτσι, υπερεπένδυση σημαίνει αύξηση του επενδυμένου κεφαλαίου και προϋποθέτει αύξηση της ζήτησης για πάγιο κεφάλαιο, μεγάλη αύξηση των δανεισθέντων κεφαλαίων και της πίστης προϋποθέτουν αυξημένη ζήτηση για πίστη, την ίδια στιγμή που και αυτές οι δύο μεταβολές επηρεάζουν σε δεύτερο επίπεδο την αγορά αγαθών. Οι μεταβολές των ποσοτήτων κεφαλαίου και πίστης που ζητούνται από την οικονομία για να είναι υπερβολικές πρέπει να είναι συγκρίσιμες με μια προηγούμενη κατάσταση που πρέπει να θεωρείται κανονική, ποσότητα ισορροπίας. Με άλλα λόγια, είναι οι μεταβολές στις ζητούμενες ποσότητες που θέτουν σε κίνηση τον οικονομικό κύκλο και τις κυκλικές διακυμάνσεις. Αλλά υπάρχει μεταβολή ποσοτήτων χωρίς μεταβολή των τιμών; Αν δεχτούμε την σπανιότητα των πρώτων υλών από τη μια, και το νόμο της προσφοράς και της ζήτησης από την άλλη, τότε σε ότι αφορά το κεφάλαιο κάθε μεταβολή των ποσοτήτων πρέπει να μεταφράζεται σε μεταβολή των τιμών. Από την άλλη, δεν ισχύει ακριβώς το ίδιο για την ζητούμενη ποσότητα χρήματος. Η κυκλοφορία του χρήματος είναι πράγματι ορισμένη και ελεγχόμενη από την εκάστοτε κεντρική τράπεζα, ενώ ο έλεγχος της ποσότητας χρήματος που κυκλοφορεί γίνεται μέσω του μηχανισμού του επιτοκίου. Με άλλα λόγια, υπάρχουν όρια στη διακύμανση της πίστης, και η υπερβολή ίσως να ισοδυναμεί με ξεπέραςμα αυτών των ορίων. Αν όμως υποθεθεί ότι τα όρια που περικλείουν την πίστη είναι ανυπέρβλητα, τότε η πίστη δεν μπορεί να προκαλεί οικονομικές διακυμάνσεις – εκτός «φυσιολογικών διακυμάνσεων» - μια και υπάρχουν οι εξισορροπητικοί παράγοντες και το μόνο που μεταβάλλεται είναι οι τιμές – ενδογενής πίστη. Ταυτόχρονα, μεταβολές στην κυκλοφορία χρήματος προκαλούν το φαινόμενο του πληθωρισμού, που είναι το κατεξοχήν φαινόμενο μεταβολής των τιμών. Δηλαδή, σε αυτό το σχήμα της υπερβολικής ζήτησης για έναν παραγωγικό συντελεστή της οικονομίας – δηλαδή κεφάλαιο ή πίστη – αναγκαστικά υπεισέρχεται η μεταβολή των τιμών.

Το γεγονός ότι η καινοτομία (στο έργο του Schumpeter επί παραδείγματι) εμφανίζεται σε ένα σημείο ισορροπίας μεταβάλλει τη σπανιότητα των πόρων μικρή σημασία έχει στην διαμόρφωση της προσφοράς των τελικών αγαθών. Το όχημα εξέλιξης αποτελεί η μεγάλη μάζα των κερδοσκόπων-επιχειρηματιών που κοιτάζουν να αποκομίσουν κέρδη και έτσι αντιγράφουν την καινοτομία δημιουργώντας υπερβάλλουσα ζήτηση σε κεφάλαιο. Μάλιστα,

έχουμε παρά να μάθουμε έναν παπαγάλο να λέει προσφορά και ζήτηση» (παρατίθεται στο Chacholiades 1990, σελ. 32). Ο Carlyle μας γνωστοποιεί πως η πεποίθηση ότι τα οικονομικά = προσφορά + ζήτηση δεν είναι τωρινή υπόθεση. Πρόκειται για μια πεποίθηση που θα μπορούσε να θεωρηθεί, εντελώς δικαιολογημένα, ότι ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα της οικονομικής σκέψης υπό την προϋπόθεση, όμως, ότι η εξέλιξη της οικονομικής ανάλυσης είχε σταματήσει στο 17^ο αιώνα. Ο φιλόσοφος John Locke διατύπωσε στα 1691 ως εξής τα πρώτα στοιχεία της θεωρίας του νόμου της προσφοράς και της ζήτησης: «Η τιμή όλων των πραγμάτων που πωλούνται και αγοράζονται αυξάνεται και μειώνεται ανάλογα με το αν υπάρχουν περισσότεροι αγοραστές οι πωλητές. Εκεί που υπάρχουν πολλοί πωλητές και λίγοι αγοραστές, όποιο τέχνασμα και αν χρησιμοποιήσετε, η τιμή θα είναι φθηνή. Αν, από την άλλη, αντιστρέψετε τη σχέση, και φέρετε σε επαφή ένα μεγάλο αριθμό αγοραστών και ένα μικρό αριθμό πωλητών, το ίδιο πράγμα θα ακριβύνει» (παρατίθεται στο Rubin 1994, σελ. 88-9). Για μια εκτενέστερη συζήτηση σχετικά με το νόμο της προσφοράς και της ζήτησης βλέπε και Οικονομάκης και Μαρκάκη (2001).

όσο μεγαλύτερη η καινοτομία τόσο μεγαλύτερες οι μεταβολές και αρά πιθανώς και οι μεταβολές στις τιμές. Αν πάλι η καινοτομία⁴⁶ μεταβάλλει την προσδοκώμενη χρησιμότητα από την κατανάλωση ενός αγαθού, τότε θα μεταβάλει τη ζήτηση για αυτό το αγαθό. Έτσι, θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι το ζήτημα του οικονομικού κύκλου συνδέεται άρρηκτα με τις τιμές, σε οποιαδήποτε εκδοχή του, με οποιαδήποτε αφετηρία και με οποιαδήποτε κανάλια κι αν μεταδίδεται. Το συμπέρασμα αυτό, σε καμία περίπτωση δεν θα μπορούσε να είναι νέο (Memoranda 1919), αφού οι τιμές είναι κρίσιμη μεταβλητή και θεμελιώδης κωδικοποίηση της οικονομικής επιστήμης από τη γέννηση της. Η γαλλική γραμματεία οικονομικών παρατηρεί τις τιμές καταναλωτικών και κεφαλαιουχικών αγαθών και τις χρησιμοποιεί ως αναλυτικό εργαλείο για τις διακυμάνσεις της οικονομίας. Ενώ, θα τονίσει, ότι (αυτές) έφταναν στο ψηλότερο σημείο τους τις χρονιές των εκάστοτε κρίσεων (1907). Ο Juglar θα περιγράψει την κρίση ως «κατάρρευση» τιμών. Ο Mitchell (1913) θα περιγράψει τους οικονομικούς κύκλους αποκλειστικά με όρους τιμών, ενώ ο Aftalion δεν θα διστάσει να ονομάσει τον οικονομικό κύκλο, κύκλο τιμών και ο οποίος θα επιβεβαιώσει το γεγονός ότι τη χρονιά της κρίσης θα εμφανίζονται οι ψηλότερες τιμές (1874). Ένας καλά δομημένος δείκτης τιμών θα αποτελούσε το καλύτερο βαρόμετρο των κρίσεων (Brookmire 1913), ενώ ο Gide (1906) θα πει ότι «οι κρίσεις προοικονομούνται από τα ίδια φαινόμενα: αυξημένες πωλήσεις, επενδύσεις, τιμές και φυσικά αυξημένους τζίρους». Ακόμα, ο Jevons ο οποίος θεωρούσε ως αιτία του οικονομικού κύκλου το επίπεδο ηλιοφάνειας (!) για τα αγροτικά προϊόντα, θα επικεντρώσει την έρευνά του στις τιμές των αγροτικών προϊόντων (1909). Τέλος, ο Selden θα ισχυριστεί ότι εκτός των μεταβολών στις τιμές εξαιτίας των μεταβολών στο επίπεδο πίστης στην οικονομία σε κυκλοφορία, υπάρχει ένας πολύ πιο σημαντικός λόγος για τις οικονομικές διακυμάνσεις: η επιδίωξη των μεγαλύτερων τιμών (1902).

Στην βιβλιογραφία αυτή των οικονομικών διακυμάνσεων, πρόκειται για το γενικό επίπεδο τιμών που γίνονται ο δείκτης των διακυμάνσεων είτε ασυνείδητα – πρόκειται δηλαδή για λόγους ευκολίας ενδεχομένως – είτε συνειδητά παρατηρώντας πως δεν έχει διαφορά μεταξύ κατηγοριών τιμών. Η συνειδητή αναγωγή των οικονομικών διακυμάνσεων σε όρους γενικού επιπέδου τιμών έχει μια σειρά υποθέσεις συνδεδεμένες με αυτό – αλλά όχι απαραίτητα μεταξύ τους: πρώτον, συνήθως αντιλαμβάνεται την κρίση ως φάση του οικονομικού κύκλου, έτσι που η κρίση να συνδέεται με πολύ μεγάλη αύξηση τιμών. Δεύτερον, υπονοεί ότι όλα τα αγαθά είναι μεταξύ τους συνδεδεμένα (υποκατάστατα – συμπληρωματικά) έτσι που μια μεταβολή στη ζήτηση ενός κεφαλαιουχικού αγαθού να διαδίδεται σε ολόκληρη την οικονομία, σε όλες τις τιμές, με περίπου αυτόματο τρόπο. Αυτό φαντάζει με μια γενικευμένη εκδοχή του νόμου της προσφοράς και της ζήτησης που μια μεταβολή στην ζήτηση ή στην προσφορά μπορεί να αφορά το σύνολο των αγαθών μιας οικονομίας. Να λειτουργεί, με άλλα λόγια, ως μια συνολική μεταβολή του επιπέδου των τιμών. Έτσι, προκύπτει και η τρίτη πιθανή υπόθεση σχετικά με τις οικονομικές διακυμάνσεις, σύμφωνα με την οποία όλες οι μεταβολές ανάγονται σε μεταβολές στη ζήτηση της πίστης και έτσι στον πληθωρισμό ο οποίος αφορά το σύνολο των αγαθών μιας οικονομίας. Τέλος, ακόμα κι αν γίνεται για λόγους μεθοδολογικής ευκολίας και πρόσβασης στα δεδομένα συνδέει την κερδοφορία με τις τιμές εντασσόμενο σε μια θεώρηση περί κοστών παραγωγής, όπου το κέρδος είναι ό,τι μένει από την ψηλότερη τιμή μέχρι το σύνολο του κόστους. Οι παραπάνω υποθέσεις θα μπορούσαν, κάλλιστα, να αποτελούν και συμπεράσματα αναδεικνύοντας τους

⁴⁶ Η καινοτομία διαδίδεται στα σχήματα τα οποία έχουμε αναλύσει, ως όχημα για την συμπίεση του κόστους και την αύξηση του ποσοστού κέρδους, πράγμα που θυμίζει μια «μαρξιστική» πρόσληψη της καπιταλιστικής εξέλιξης. Σε κάθε περίπτωση, εκτός αυτής της πρόσληψης, υπάρχει και το ενδεχόμενο η καινοτομία να αυξάνει τη χρησιμότητα και έτσι να αυξάνει τη ζήτηση – μια εκδοχή που, από τον ορισμό του Schumpeter, δεν μπορεί να αποκλειστεί.

όρους με τους οποίους οι θεωρίες συγκροτούνται και διατυπώνονται αλλά και τον εμπειρισμό που ενυπάρχουν στην οικονομική επιστήμη αλλά και στην Χεγκελιανή αφαίρεση ή ιδεαλισμό.

Την ίδια στιγμή, ένα άλλο μέρος της βιβλιογραφίας εστιάζει στις διακυμάνσεις των τιμών σε συγκεκριμένες κατηγορίες προϊόντων. Ο Carver (1903) θα διακρίνει μεταξύ διαφορετικών τιμών σε καταναλωτικά και κεφαλαιουχικά αγαθά, ενώ ο Baranovsky (1913) εστιάζει μόνο στις τιμές ατσαλιού και σιδήρου λέγοντας ότι μόνο αυτές οι τιμές έχουν μια κανονικότητα σε σχέση με τις κρίσεις ενώ άλλες τιμές διακυμαίνονται με πολύ διαφορετικό τρόπο. Ο Lescure (1907) θα παρατηρήσει πως η βασική μονάδα μέτρησης πρέπει να είναι οι τιμές του σιδήρου και του ατσαλιού, οι οποίες όμως μπορούν να επηρεάζουν τις τιμές στα τρόφιμα και στην ένδυση. Θα παρατηρήσει πως υπάρχει ένα φαινόμενο παλίρροιας και άμπωτης των αποταμιεύσεων που διαμορφώνει τις τιμές ειδικά των κεφαλαιουχικών αγαθών. Ο Moore (1914), ενώ βρίσκει την αιτία των οικονομικών διακυμάνσεων στο επίπεδο των βροχοπτώσεων και τους κύκλους αγροτικής παραγωγής, χρησιμοποιεί ως δείκτη τις τιμές και τις ποσότητες του σιδήρου. Μάλιστα, συμπεραίνει πως η δραστηριότητα της γενικής βιομηχανίας προηγείται των μεταβολών των τιμών κατά δύο χρόνια. Στο ίδιο πνεύμα και ο Burton (1913) θα παρατηρήσει, πρώτον, ότι το επίπεδο τιμών είναι από τους βασικούς δείκτες που προεικονίζουν την κρίση και ότι, δεύτερον, δεν είναι όλες οι τιμές το ίδιο ενδεικτικές. Τέλος, κατά τον γνωστό οικονομολόγο Fischer (1913), οι διακυμάνσεις των τιμών είναι το πρώτο μέρος μιας αλυσίδας γεγονότων της οποίας το τελευταίο είναι η μεταβολή των επιτοκίων και αυτή η αλυσίδα είναι ο οικονομικός κύκλος. Παρόλα αυτά, οι μεταβολές των τιμών δεν είναι αυτόματες και εγγενείς, προκύπτουν λόγω «αφύσικων αντιδράσεων σε κάποια αρχική διαταραχή» (Fischer 1913, σελ. 70). Παρόμοια εκδοχή είχε προτείνει και ο Marshall για τον οποίον οι κύκλοι οφείλονται σε ανισορροπία μεταξύ επιτοκίων και τιμών. Οι διαφορετικές τιμές, - ή έστω οι διαφορετικές χρονικότητες στις μεταβολές - προκύπτουν ως εμπειρικό εύρημα και αναμφίβολα πρέπει να συνδέεται με μια εκδοχή του οικονομικού κύκλου που καθοριστικό ρόλο έχουν οι υπέρ-επενδύσεις σε κεφάλαιο - που σχετίζονται με σίδηρο και ατσάλι. Ενώ, στο τελευταίο σχήμα η διαφορά μεταξύ επιτοκίου και τιμών υποδηλώνει τη μη παρεμβατική κεντρική τράπεζα και πάλι με βασικό γνώμονα τον εμπειρισμό - την παρατήρηση δηλαδή μεταξύ επιτοκίου και τιμών.

Οι κύκλοι τιμών είναι το αισθητηριακό παρατηρήσιμο, άρα οι κύκλοι τιμών πρέπει να είναι η μορφή εμφάνισης του φαινομένου που περιγράφεται ως οικονομικός κύκλος. «Η Πολιτική Οικονομία, άλλωστε, θεωρεί ότι οι έννοιες της δίνονται άμεσα από εμπειρικός παρατηρήσιμα αντικείμενα και φαινόμενα, ως αφαιρετική γενίκευση των φαινομένων, ότι δηλαδή, η πραγματικότητα είναι «διάφανη» και επιτρέπει την αποκάλυψη των αιτιακών αλληλουχιών που τη διέπουν. Η κλασική Πολιτική Οικονομία πιστεύει, με άλλα λόγια, ότι τα αντικείμενα της παρατήρησης ταυτίζονται με τα «θεωρητικά αντικείμενα της επιστήμης, ή ότι τα φαινόμενα και η ερμηνεία τους βρίσκονται στο ίδιο εννοιακό επίπεδο» (Μηλιός 1994, σελ. 3).

Κεφάλαιο 2

Οικονομικές Διακυμάνσεις και Σχολές Σκέψης

Η κρίσιμη μεταβλητή και θεμελιώδης κωδικοποίηση του οικονομικού κύκλου είναι η μεταβολή των τιμών, όπως έχουμε δει, στο σύνολο της βιβλιογραφίας του οικονομικού κύκλου μέχρι τα μέσα του 20^{ου} αιώνα περίοδο κατά την οποία ξεκινάει η συγκρότηση κάποιων εκ των σημαντικότερων σχολών, όπως η κεϋνσιανή και η αυστριακή. Άλλωστε, το ξέσπασμα της μεγάλης κρίσης του 29' και η συνεπαγόμενη ύφεση ξανάδωσε νόημα στην συζήτηση για τον οικονομικό κύκλο και κυρίως σε ότι αφορά την γενεσιουργό αιτία των διακυμάνσεων (Granados 2013, σελ. 230). Ιστορικά, θα μπορούσαμε να διακρίνουμε τέσσερις κατά βάση οικονομικές σχολές εντός των οποίων υπάρχουν μετατοπίσεις, επιμέρους διχοτομήσεις ή και περαιτέρω ομαδοποιήσεις: η κλασσική, η αυστριακή και η μαρξιστική, η κεϋνσιανή και η νέο-κλασσική. Η κεϋνσιανή χωρίζεται σε νέα κεϋνσιανή και μετά-κεϋνσιανή ενώ η μαρξιστική εμφανίζει αρκετά ρεύματα ή τάσεις, θα μπορούσαμε όμως να ισχυριστούμε ως βασικό το διαχωρισμό μεταξύ της ορθόδοξης και της ριζοσπαστικής προσέγγισης. Οι διαφοροποιήσεις εντός των σχολών, αλλά κυρίως εκτός αυτών, γίνονται επί τη βάσει συγκεκριμένων υποθέσεων για το πώς λειτουργεί η οικονομία. Έτσι, για παράδειγμα, η νέο-κλασσική βασίζεται στο μεθοδολογικό ατομικισμό, στην έννοια της χρησιμότητας και σε παραλλαγές της έννοιας της ισορροπίας.

Οι απαντήσεις, λοιπόν, που θα δίνει κάθε σχολή, δεν μπορεί να μην είναι δέσμιες του πλαισίου των υποθέσεων που έχουν ήδη διατυπωθεί, και αν τυχόν οι απαντήσεις αμφισβητούν θεμελιώδεις υποθέσεις, τότε ενδεχομένως να δημιουργείται μια νέα σχολή, ή έστω ένα νέο ρεύμα ή μια νέα τάση εντός της σχολής – πράγμα το οποίο συμβαίνει π.χ. με την νέο-κλασσική σχολή σε σχέση με την κλασσική ή με την μετά-Κεϋνσιανή σε σχέση με την Κεϋνσιανή. Άλλοι παράγοντες που μπορεί να ευθύνονται για τη διαφοροποίηση των σχολών εκτός των υποθέσεων με τη στενή έννοια, μπορούν όμως να σχετίζονται έμμεσα με τις υποθέσεις, είναι το είδος των εργαλείων που χρησιμοποιεί κάθε προσέγγιση, ενώ τέλος σημασία έχει και η μέθοδος (εμπειρισμός, ιδεαλισμός, εκλεκτικισμός, επαγωγή).

Κάθε όψη που ενέχουν οι προσεγγίσεις πρέπει να είναι σε μεγάλο βαθμό συνεπής με το τρίπτυχο: εργαλεία, μέθοδος, υποθέσεις, ακριβώς επειδή αν υπάρχει, σε κάποιο βαθμό, ρήξη ή κενό μεταξύ τους, αυτό θα ήταν σημείο αμφισβήτησης και αποδόμησης της προσέγγισης συνολικά. Έτσι, και η ανάλυση του οικονομικού κύκλου, κεντρική έννοια για την κατανόηση της οικονομίας και προσδεμένη με την παθολογία της κρίσης, κινείται εντός του πλαισίου που ορίζει το παραπάνω τρίπτυχο για κάθε προσέγγιση. Με άλλα λόγια, η σύγκρουση και ο διαχωρισμός των αναλύσεων του οικονομικού κύκλου δεν μπορεί να γίνεται αποκομμένος από τη σύγκρουση των διαφορετικών προσεγγίσεων μιας και μοιράζονται με τις προσεγγίσεις αυτές τις βασικές υποθέσεις, τα εργαλεία και τη μέθοδο. Μέχρι τώρα όλες οι προσεγγίσεις στις οποίες εντάσσονται οι αναλύσεις για τον οικονομικό κύκλο συνέκλιναν στη μεταβολή των τιμών, πράγμα που σημαίνει όχι τόσο ότι δεν υπήρχαν αντικρουόμενες σχολές – που σε γενικές γραμμές πράγματι δεν υπήρχαν, καθότι η κλασσική σχολή κυριαρχεί μαζί με το φύτρο της την οριακή επανάσταση, αλλά όσο ότι τα εργαλεία καθώς και η μέθοδος – όπως έχει ήδη αναλυθεί – είναι κοινά σε όλους του οικονομολόγους της περιόδου. Στη μέχρι τώρα θεώρηση, - της οποίας ενοποιητικό στοιχείο είναι η μεταβολή των τιμών – εσωτερικά

κριτήρια θα μπορούσαν να αποτελούν η πλευρά της ισότητας στην οποία συμβαίνουν οι διαταραχές (προσφορά – ζήτηση), ο ρόλος και η φύση του χρήματος, το υποκείμενο της μεταβολής – διαταραχής και η ύπαρξη εσωτερικής ουσίας αλλά και ο ενδογενής ή εξωγενής χαρακτήρας των αιτίων των διαταραχών. Τα ερωτήματα αυτά, εκτός του ότι διαπλέκονται μεταξύ τους, έχουν να κάνουν κυρίως με το κοινωνικό-οικονομικό πλαίσιο του/της κάθε συγγραφέα αλλά και με τη μέθοδο του/της.

Η εύρεση ενός κριτηρίου για το διαχωρισμό των προσεγγίσεων στο ζήτημα των οικονομικών κύκλων πρέπει να γενικεύεται και να διαχωρίζει με την ίδια επάρκεια και τις συνολικές προσεγγίσεις (σχολές), ορίζοντας έτσι και ένα τεκμήριο αξιοπιστίας στο ίδιο το κριτήριο. Θα αποπειραθούμε να εντάξουμε στην ανάλυση μας σχεδόν όλο το φάσμα των προσεγγίσεων για τον οικονομικό κύκλο, αρχής γενομένης από την αυστριακή σχολή που κατασκευάζει μια ξεχωριστή ανάλυση για το φαινόμενο – τη στιγμή μάλιστα που έχει και κεντρική θέση και στην συνολική της αφήγηση – μέχρι και την ανάλυση του «Πραγματικού Οικονομικού Κύκλου», δημιουργώντας και μια σειρά κριτηρίων με βάση τα οποία μπορούν να ομαδοποιηθούν, λαμβάνοντας υπ' όψιν τη συνολική προσέγγιση στην οποία τοποθετούνται και αντλώντας επιχειρήματα από τις επιμέρους συγκρούσεις.

2.1. Η Αυστριακή σχολή: Η Ηθική του Οικονομικού Κύκλου

Η αφήγηση

Οι οικονομικοί κύκλοι, και γενικότερα οι οικονομικές διακυμάνσεις, πηγάζουν από τις πληθωριστικές πολιτικές σύμφωνα με τους θεωρητικούς της Αυστριακής Σχολής. Η Οικονομία είναι «πολιτική» από τη στιγμή που έχει πολιτικές προεκτάσεις, την ίδια στιγμή που και η οικονομία είναι σε αμφίδρομη σχέση με την πολιτική, δηλαδή επηρεάζεται και την επηρεάζει. Η Αυστριακή σχολή, ούσα μια σχολή που μεθοδολογικά δεν αποδέχεται τη χρήση των μαθηματικών, αναζητά γενικά ισχύοντες κανόνες που διέπουν την οικονομία υιοθετώντας μεθοδολογικά την «αφαίρεση», μακριά από προσεγγίσεις εμπειρισμού.

Η προσέγγιση της Αυστριακής Σχολής στο ζήτημα του οικονομικού κύκλου, δεν έχει στόχο την πρόβλεψη μεγεθών (π.χ. το ΑΕΠ), αλλά έχει ως στόχο την ιστορική εξήγηση και κατανόηση της πραγματικότητας. Την ίδια στιγμή, ενώ απορρίπτει την βασική μεθοδολογία της νέο-κλασσικής σχολής, αποδέχεται σε αδρές γραμμές το θεωρητικό της κατασκεύασμα – ιδίως την κεντρική της υπόθεση – μεθοδολογικό ατομικισμό και ανθρώπινη ουσία, ενώ αποδέχεται και την αφαίρεση που ονομάζεται μικροοικονομική ισορροπία, αλλά και την τάση προς αυτήν. Ταυτόχρονα, δομεί και μια ξεχωριστή θεώρηση γύρω από το κράτος και η οποία διαπλέκεται με την ανάλυση του οικονομικού κύκλου. Οι οικονομικές διακυμάνσεις οφείλονται, κατά κύριο λόγο, στην παρέμβαση του κράτους, καθώς άλλωστε κινούμενοι «μεταξύ ελεύθερης αγοράς και κεντρικά διοικούμενης οικονομίας και άλλες συνέπειες του οικονομικού κύκλου [εκτός του οικονομικού κύκλου καθ' αυτού] εμφανίζονται» (Grinder and Hagel 2006, σελ. 146).

Η «οικονομία της αγοράς» ξεκινάει «ανεμπόδιστη» από μια κατάσταση γενικής ισορροπίας. Με τον όρο ανεμπόδιστη κοινωνική αγορά εννοείται μια κατάσταση φυσικής οικονομίας, όπου οι οικονομικές και πολιτικές συσχετίσεις βρίσκονται στην κατάσταση που αποκαλούμε «κοινωνικοποιημένη οικονομία⁴⁷», μια κατάσταση απόλυτης ισορροπίας και ελευθερίας για όσους/ες συναπαρτίζουν την οικονομία. Ο μόνος τρόπος να διαταραχτεί αυτή η κανονική κατάσταση είναι από μια προβληματική ουσία, η οποία απομακρύνει την

⁴⁷ Ο όρος «κοινωνική οικονομία» προέρχεται από τον Γάλλο οικονομολόγο και φιλόσοφο του 19^{ου} αιώνα Charles Dunoyer και από τον Αυστριακό Friedrich von Weiser οικονομολόγο και κοινωνιολόγο.

οικονομία προς μια κατάσταση οφέλους για αυτήν (την ουσία), ουσία εξωγενής σε ότι αφορά την αυστηρά οικονομική σφαίρα, η οποία γεννάται όμως από την καπιταλιστική κίνηση. Οι νομισματικές/πληθωριστικές πολιτικές πολύ συχνά οδηγούν σε ανακατανομή των πόρων της ισορροπίας και προβληματικές επενδύσεις και όλες αυτές οι παρεμβάσεις θα στρεβλώσουν τη ροή χρήματος και έτσι την παραγωγική δομή προς όφελος του κλάδου των παγίων επενδύσεων (γνωστή και ως θεωρία της νομισματικής υπερεπένδυσης του οικονομικού κύκλου). Οι πολιτικές αυτές καθώς εκπορεύονται εξωτερικά από την οικονομία, λειτουργούν ως μια εξωγενής «στρέβλωση»⁴⁸. Άλλωστε, δεν υπάρχει τίποτα στη γενική μικρο-οικονομική θεωρία, σύμφωνα με την οποία να πιστεύουμε ότι η ελεύθερη αγορά θα μπορούσε να οδηγηθεί σε επαναλαμβανόμενες διαταραχές με επάλληλες φάσεις, φάσεις ανόδου και φάσεις πτώσης (Grinder and Hagel 2006, σελ. 147). Στην κατάσταση της κοινωνικής οικονομίας, αποδεικνύεται, σύμφωνα με την οικονομική θεωρία, ότι οι μακρο-στρεβλώσεις όπως οι απρόσμενες άνοδοι των τιμών, οι περιοδικές μεταβολές της παραγωγής και περίοδοι μαζικών ανενεργών παραγωγικών συντελεστών θα ήταν ανύπαρκτες (Grinder and Hagel 2006, σελ. 147). Οι νομισματικές/πληθωριστικές παρεμβάσεις λειτουργούν ως κλάδος εναντίον άλλου κλάδου ή ως ομάδα συμφερόντων απέναντι σε άλλη ομάδα συμφερόντων, έτσι που οι παρεμβάσεις αυτές λειτουργούν ως δημιουργία καθ' αυτό κάποιων τάξεων. Την ίδια στιγμή, τοποθετεί τάξη ή τάξεις που ανέρχονται στην κοινωνική κλίμακα λόγω αυτών των παρεμβάσεων απέναντι σε ένα σύνολο εδραιωμένων τάξεων – την κοινωνία – σε μια συνεχή διαπάλη, με σκοπό τον εξορθολογισμό και την κυριαρχία σε μια διαρκώς «αδύνατη κατάσταση».

Με εξαίρεση την πρώτη περίοδο της Αυστριακής σχολής, οι υπόλοιπες βασίζονται, σε μεγάλο βαθμό στην ανάλυση του Schumpeter για τον επιχειρηματία, έτσι που χρήση της έννοιας επιχειρηματίας παραπέμπει στην συνάρθρωση της καινοτομίας (entrepreneurship), αλλά και στο ρίσκο⁴⁹. Έτσι, η επιχειρηματική⁵⁰ δραστηριότητα – δηλαδή οι αποφάσεις που λαμβάνονται στο αβέβαιο επιχειρηματικό περιβάλλον δεν αποκλείουν το λάθος, καθότι οι επιχειρηματίες δεν είναι παντογνώστες. Άρα, ενδέχεται αυτή να είναι εσφαλμένη γιατί ακριβώς οι αποφάσεις ενέχουν την πρόβλεψη και το ρίσκο. Ακόμα όμως κι αν οι αποφάσεις είναι λανθασμένες – και ενδέχεται να είναι και πολλές συμπεριλαμβανόμενων των προβληματικών επενδύσεων που θα επιφέρουν – δεν μπορεί να οδηγήσουν σε περιοδικές και επαναλαμβανόμενες περιόδους άνθισης και ύφεσης. Άλλωστε, σύμφωνα με την οικονομική θεωρία εκτός από τις δυνάμεις που επιφέρουν μεταβολές και στην ανισορροπία, υπάρχουν και δυνάμεις που πάντοτε θα επαναφέρουν την ισορροπία. Η βάση πρέπει να είναι η αναγωγική μέθοδος, ό,τι ισχύει δηλαδή, για το άτομο, πρέπει να ισχύει και στην κοινωνία⁵¹,

⁴⁸ «Στρέβλωση» είναι η κατάσταση εκείνη στην οποία δεν υπάρχει άριστη κατανομή των πόρων, σε μια κατάσταση δηλαδή που να μην επιτυγχάνεται μεγιστοποίηση της ευημερίας του καθενός και της καθεμίας ξεχωριστά. Για παράδειγμα, κάθε κρατική πολιτική θα μπορούσε, σύμφωνα με την σχολή αυτή να μειώνει την ευημερία ατόμων της κοινωνίας (π.χ. η φορολογία).

⁴⁹ Μάλιστα, για το βιβλίο στο οποίο ο Schumpeter αναλύει την έννοια του επιχειρηματία, *History of Economic Analysis*, ο Hayek υποστηρίζει πως πρόκειται για ένα από τα σημαντικά συγγράμματα που έχουν γραφτεί στο αντικείμενο της ιστορίας οικονομικών θεωριών, ενώ για τον ίδιο τον Schumpeter υποστήριζε πως εμφάνιζε λαμπρή διανοητική προσαρμοστικότητα (Hayek 1992, 156).

⁵⁰ Η Αυστριακή σχολή βασίζεται, σε μεγάλο βαθμό, στην ανάλυση του Schumpeter έτσι όπου επιχειρηματίας αναφέρεται στον καινοτόμο επιχειρηματία (entrepreneur). Την ίδια στιγμή, βέβαια, αμφισβητεί σε μεγάλο βαθμό την ανάλυσή του.

⁵¹ Αυτή είναι η βάση του μεθοδολογικού ατομικισμού. Ο μεθοδολογικός ατομικισμός είναι μια έννοια που πρωτοεμφανίζεται στο έργο του Schumpeter, ωστόσο το περιεχόμενο που δίνει ο τελευταίος πρέπει να είναι πολύ διαφορετικό από αυτό που αποδίδει η νέο-κλασική και η Αυστριακή σχολή. Η

έτσι που κάθε λανθασμένη απόφαση να απομονώνεται. Από τη στιγμή που δεν υπάρχει τίποτα εσωτερικό και ενδογενές στην αγορά που θα μπορούσε να προκαλέσει περιόδους άνθισης και πτώσης, ούτε η ενιαία ανθρώπινη φύση ούτε και η φύση της αγοράς που αποκλείει κάθε διαταραχή, οι αιτίες που προκαλούν διαταραχές πρέπει να είναι εξωτερικές/εξωγενείς στην αγορά, εσωτερικές όμως στην καπιταλιστική κοινωνία.

Το χρήμα είναι «δομή» (Menger 1950, σελ. 62-94), κάτι το οποίο σημαίνει ότι είναι αποτέλεσμα μιας εξελισσόμενης διαδικασίας ανταλλαγής της οποίας συνοδοιπόρος αλλά και παράγωγο⁵² είναι η δημιουργία των τραπεζών⁵³ και του τραπεζικού συστήματος. Η προνομιακή αλληλεπίδραση του τραπεζικού συστήματος με την οικονομία καθ' αυτή, υλικοποίησε την «αρπακτικότητα»⁵⁴ των τραπεζών, μια εξέλιξη που επέφερε το τέλος της λειτουργίας της κοινωνικής οικονομίας, καθότι η κοινωνική οικονομία, εκ κατασκευής, πρέπει να λειτουργεί με το 100% του πραγματικού χρήματος χωρίς να δύναται να το επαυξάνει. Κάθε επαύξηση της κυκλοφορίας του χρήματος θα απελευθερώνει μη κανονικές δυνάμεις στις σχέσεις ανταλλαγής οι οποίες με τη σειρά τους θα καταλήξουν απαρέγκλιτα σε συστηματική οικονομική και κοινωνική αποσάρθρωση.

Το γεγονός ότι οι τράπεζες επιθυμούν την αύξηση της κυκλοφορίας δεν σημαίνει ότι η αύξηση της κυκλοφορίας του χρήματος και η δημιουργία πλασματικού είναι στοιχείο που είναι εγγενές στον τραπεζικό τομέα. Μάλιστα, στην ελεύθερη τραπεζική αγορά, έχει υπάρξει και θα υπήρχε αυστηρός έλεγχος για χρηματοοικονομικά προϊόντα και δάνεια χωρίς αντίκρισμα σε πραγματικές αξίες. Κανείς δεν αμφισβητεί μια εγγενή τάση και επιθυμία των τραπεζιτών να αυξήσουν την κυκλοφορία χρήματος πάνω από τα όρια του υπάρχοντος υλικού χρήματος. Αυτές οι τάσεις και οι επιθυμίες είναι καταδικασμένες, στην ελεύθερη αγορά, να αποτύχουν υπό την πίεση του ανταγωνισμού και μέσω του διατραπεζικού συστήματος ανταλλαγής. Οι μη πληθωριστικές τράπεζες θα αρχίσουν να ζητούν εγγυήσεις σε είδος για τα γραμμάτια και τις επιταγές των άλλων τραπεζών και έτσι θα υπάρχει πάντοτε

εκδοχή του Schumpeter υποστηρίζει ότι «για την περιγραφή οικονομικών φαινομένων και σχέσεων η ανάλυση πολλές φορές ξεκινά από την παρατήρηση του ατόμου (Schumpeter 1908, για μια εκτενέστερη συζήτηση βλ. και Michaelides και Milios 2009, Papageorgiou και Michaelides 2013, Papageorgiou κ.α. 2013).

⁵² Η δομή μπορεί να παράγει υλικά αποτελέσματα στην καπιταλιστική εξέλιξη, αλλά ταυτόχρονα να δέχεται τις επιδράσεις της καπιταλιστικής εξέλιξης. Είναι αποτέλεσμα αλλά και δημιουργείται ως προϋπόθεση της καπιταλιστικής εξέλιξης

⁵³ Οι τράπεζες εξελίχθηκαν από χώρος φύλαξης και συσσώρευσης του εμπράγματος χρήματος σε χώρο ανταλλαγής πλασματικού χρήματος. Αρχικά, ρόλο τραπεζιτών είχαν οι τοκογλύφοι οι οποίοι με αντάλλαγμα πολύ μεγάλα ποσά έδιναν χρήματα κυρίως με σκοπό την αποπληρωμή χρεών μεμονωμένων ατόμων. Η ανάπτυξη του εμπορίου τον 15^ο αιώνα, κυρίως στις πόλεις κράτη της σημερινής Ιταλίας (π.χ. Γένοβα, Φλάνδρα Βενετία), έκαναν πιο επιτακτική ανάγκη άντλησης κεφαλαίων για τη χρηματοδότηση των ταξιδιών αλλά και για την προαγορά εμπορευμάτων από τους παραγωγούς. Ακόμα, η ανάγκη για διευκόλυνση των συναλλαγών, επέφερε το σταδιακό μετασχηματισμό από χώρους φύλαξης και αποθεματοποίησης κεφαλαίων σε οίκους έκδοσης γραπτών βεβαιώσεων με τις οποίες δήλωναν πως είχαν λάβει συγκεκριμένα ποσά χρημάτων και θα έδιναν σε μέλλοντα χρόνο, κάτι που ομοιάζει με τις επιταγές. Σταδιακά, οι τράπεζες ξεκίνησαν να δανείζουν εκτός της δραστηριότητας των εμπορών, επιχειρήσεις αλλά και να επενδύουν δημιουργώντας τα αντίστοιχα εργαλεία «πλασματικού» κεφαλαίου (π.χ. ομόλογα, μετοχές και αμοιβαία κεφάλαια).

⁵⁴ «Αρπακτικότητα» είναι η προσπάθεια να αυξηθεί η κυκλοφορία του χρήματος πάνω από τα πραγματικά διαθέσιμα με σκοπό να αυξηθεί η κερδοφόρα ποσότητα χρήματος. Προφανώς, πρόκειται για μια κανονική λειτουργία που επιτελεί το τραπεζικό σύστημα. Όμως, για την Αυστριακή σχολή, αυτή η λειτουργία ενώ είναι επιθυμητή για τους τραπεζίτες είναι ταυτόχρονα παθολογική για την κοινωνία.

ένας εσωτερικός έλεγχος απέναντι στον καλπάζοντα πληθωρισμό, από τη στιγμή που ανταγωνιστικές τράπεζες λειτουργούν. Σε ένα καθεστώς στο οποίο το σύνολο της πίστης αντιστοιχεί στο σύνολο του πραγματικού χρήματος που κυκλοφορεί σε μια αγορά, συστηματικές στρεβλώσεις σε μακρό-επίπεδο πρέπει να θεωρούνται αδύνατες. Την ίδια στιγμή, σε ένα ανταγωνιστικό καθεστώς, οι όποιες στρεβλώσεις θα τείνουν να ελαχιστοποιούνται ακόμα κι αν προκύπτουν προσπάθειες για αύξηση της πίστης μέσω πλασματικού κεφαλαίου.

Υπάρχει όμως και μια διαφορετική εναλλακτική για τις τράπεζες, η εναλλακτική της δημιουργίας ενός καρτέλ, δουλεύοντας δηλαδή, σε συνεργασία. Η εναλλακτική των καρτέλ έχει αποδειχθεί ότι δεν μπορεί μακροπρόθεσμα να επιβιώσει εντός του πλαισίου της ελεύθερης αγοράς, γι' αυτόν τον λόγο έχει ανάγκη από το κράτος στη στήριξη και αποδοχή του καρτέλ, ή εναλλακτικά έχει ανάγκη από την κατάρρευση της ελεύθερης αγοράς (βλ. και Argemano 1962 κεφ. 10). Έτσι, είναι υπό το καθεστώς της κεντρικά διοικούμενης και υπό δημόσιο έλεγχο, τραπεζικής αγοράς, που η αύξηση της πίστης σε επίπεδα πολύ μεγαλύτερα από τα πραγματικά διαθέσιμα λαμβάνει χώρα. Αυτή η αύξηση γίνεται μέσω της αύξησης των γραμματίων και κυρίως μέσω της αύξησης στα ζητούμενα χρεόγραφα. Η ύπαρξη της κεντρικής τράπεζας και του καθεστώτος αύξησης της φανταστικής πίστης είναι που προκαλεί τον οικονομικό κύκλο, ενώ κάνει και τα αποτελέσματα του ακόμα πιο έντονα (Grinder and Hagel 2006, σελ. 149).

Οι συστηματικές νομισματικές παρεμβάσεις στην οικονομία έχουν τρεις επιπτώσεις στην πραγματική οικονομία: πρώτον επιφέρουν την περιοδικότητα του οικονομικού κύκλου, δεύτερον, επιφέρουν την συγκέντρωση των λανθασμένων αποφάσεων των επιχειρηματιών και τρίτον, ο κλάδος των κεφαλαιουχικών αγαθών πλήττεται περισσότερο από τις περιόδους άνθισης και ύφεσης του οικονομικού κύκλου, έχοντας έτσι εντονότερες διακυμάνσεις από το κλάδο των καταναλωτικών αγαθών. Η δομή της παραγωγής δείχνει κάθε στιγμή τη σχέση αποταμίευσης-κατανάλωσης, ενώ το ποσοστό των κεφαλαιουχικών αγαθών δείχνει κάθε στιγμή την αποτύπωση του κοινωνικού επιτοκίου προεξόφλησης. Κάθε νομισματική παρέμβαση (που αποκλίνει από το καθεστώς της ισορροπίας και της κοινωνικής οικονομίας), στρεβλώνει τη ροή της πληροφορίας μέσα στην κοινωνία, την ίδια στιγμή που, σύμφωνα με την θεωρία χρήματος του von Mises, κάθε αύξηση στη προσφορά χρήματος μεταβάλλει το επίπεδο του επιτοκίου πάνω από το κοινωνικό επιτόκιο προεξόφλησης. Αλλαγές στο προεξοφλητικό επιτόκιο μεταβάλλουν τη δομή της παραγωγής μακριά από τις πραγματικές βουλές της κοινωνίας, αυξάνοντας την ζήτηση για κεφαλαιουχικά αγαθά ωθώντας μακριά από την πραγματική σχέση αποταμίευσης-κατανάλωσης. Η στρέβλωση αυτή όμως δεν μπορεί να διορθωθεί με τη διαφορά πραγματικού ονομαστικού επιτοκίου και αυτόματα να σταθεροποιηθεί η οικονομία την κοινωνική της κατάσταση. Οι μεταβολές αυτές είτε εμφανίζονται με τη μορφή μειωμένων επιτοκίων, είτε εμφανίζονται με τη μορφή αύξησης της προσφοράς χρήματος αποτελούν όψεις του ίδιο νομίσματος έτσι που, οι αλλαγές αυτές γίνονται αισθητές όχι από το γενικό επίπεδο τιμών αλλά από τις σχετικές τιμές⁵⁵ των αγαθών.

Καθώς τα επιτόκια μειώνονται, η επένδυση γίνεται πιο ελκυστική λαμβάνοντας υπ' όψιν ότι για τις επενδύσεις το βασικό κριτήριο είναι το κόστος του χρήματος. Εκτεταμένη νέα επένδυση που προηγούμενα φαινόταν ασύμφορη, αναλαμβάνεται. Τα σχέδια που στην κατάσταση της κοινωνικής οικονομίας δεν αναλαμβάνονταν, τώρα φαίνονται επικερδή. Πρέπει να τονιστεί ότι αυτή η μετατόπιση της μελλοντικής κερδοφορίας επετεύχθη μόνο

⁵⁵ Η Αυστριακή σχολή ισχυρίζεται, μεταξύ άλλων, ότι οι νομισματικές παρεμβάσεις μεταβάλλουν τις τιμές του συνόλου των αγαθών μιας οικονομίας, με άνισο όμως τρόπο, επιλέγοντας την πρώτη εκδοχή σχετικά με τη φύση του χρήματος και των τραπεζικών παρεμβάσεων.

χάρης στην νομισματική πολιτική. Η τεχνητή μείωση των επιτοκίων είναι η θεμελιική στρέβλωση στην μετάδοση της πληροφορίας και εκφράζεται δε, μέσω του μηχανισμού των τιμών, ενώ τέλος, επιτυγχάνεται μόνο με την παραγωγή τεχνητού/φανταστικού χρήματος. Η μείωση των επιτοκίων δίνει την στρεβλή εντύπωση ότι η αποταμίευση αυξήθηκε ισόποσα και υπάρχει χρήμα τέτοιο που να μπορεί να χρηματοδοτήσει μεγάλες και χρονοβόρες επενδύσεις. Γι' αυτόν ακριβώς το λόγο εμφανίζεται και η συγκέντρωση της επένδυσης, επειδή πολλοί επιχειρηματίες λαμβάνουν τη στρεβλή και αφύσικη πληροφορία. Αυτό το γεγονός δείχνει και για ποιο λόγο συγκεντρώνεται η επένδυση σε κλάδους εντάσεως κεφαλαίου σε βάρος κλάδων μικρότερης εντάσεως κεφαλαίου. Μάλιστα, όσο η καπιταλιστική εξέλιξη προχωράει, τόσο οποιαδήποτε μεταβολή της νομισματικής επιλογής είναι πιο οξεία, «όσο μεγαλύτερη η ζωή του καπιταλιστικού συστήματος ή μεγαλύτερη η απόσταση από την κατανάλωση τόσο ώστε μεγαλύτερη η μεταβολή των αξιών από μια μεταβολή του επιτοκίου» (Robbins [1971], 1934).

Οι επιχειρηματίες έχουν μεγαλύτερη πρόσβαση σε κεφάλαιο και έτσι μεταθέτουν παραγωγικούς πόρους σε επενδύσεις μεγάλης εντάσεως κεφαλαίου αφαιρώντας τους από παραγωγικές διαδικασίες χαμηλής εντάσεως κεφαλαίου. Έτσι, την στιγμή εκείνη η παραγωγική δομή μετασχηματίζεται μειώνοντας την παραγωγή προϊόντων χαμηλής εντάσεως κεφαλαίου (δηλ. καταναλωτικών προϊόντων), στρεβλώνοντας την πορεία του κοινωνικού κεφαλαίου και επιφέροντας μείωση στην κοινωνική ευημερία. Οι παραγωγικές διαδικασίες εντάσεως κεφαλαίου είναι οι διαδικασίες για τη δημιουργία κεφαλαιουχικού εξοπλισμού και απαιτούν μεγαλύτερο χρόνο για να επιτευχθούν, και έτσι οι τιμές θα αυξηθούν κυρίως σε αυτές τις διεργασίες. Κατάληξη αυτής της έκρηξης στον τομέα εντάσεως κεφαλαίου είναι η πολύ ενεργητική ανάπτυξη στους τομείς των κατασκευών, των πρώτων υλών και του κεφαλαιουχικού εξοπλισμού. Η άνοδος των τιμών, επιφέρει άνοδο των ονομαστικών αλλά και των πραγματικών μισθών⁵⁶. Ταυτόχρονα, η μείωση των πόρων που κατευθύνονται για την παραγωγή καταναλωτικών αγαθών επιφέρει και μια «οικιοθελή» μείωση της κατανάλωσης, την ίδια στιγμή που δεν παρατηρείται κάποια μεταβολή της απόδοσης⁵⁷ των παραγωγικών συντελεστών, ενώ την ίδια στιγμή αυξάνονται οι αμοιβές των συντελεστών αυτών και έτσι τα εισοδήματά τους. Η «οικιοθελής» μείωση της κατανάλωσης είναι βραχυπρόθεσμη, καθώς σταδιακά αυξάνονται με μεγάλη ταχύτητα οι τιμές των προϊόντων της χαμηλότερης στάθμης σε κεφάλαιο. Αν δεν γίνει νέα προσφορά χρήματος για να κρατηθούν τα επιτόκια στο ίδιο επίπεδο, κάτω από το φυσιολογικό, τότε οι σχέσεις αποταμίευσης/κατανάλωσης μεταβάλλονται ούτως ώστε να ανταποκρίνονται στα αυξημένα εισοδήματα. Οι τιμές θα συνεχίσουν να ανέρχονται στα χαμηλότερης στάθμης κεφαλαίου αγαθά δημιουργώντας έτσι το κρίσιμο στάδιο του οικονομικού κύκλου. Ταυτόχρονα, η απόδοση της επένδυσης αυξάνεται με ταχύ ρυθμό, ενώ η ζήτηση για τα αγαθά της ψηλότερης στάθμης σε κεφάλαιο δεν είναι ικανή να απορροφήσει τα νέα δημιουργούμενα αγαθά. Η στρεβλή παραγωγική δομή αρχίζει να γίνεται μη βιώσιμη και οι νομισματικές αρχές είτε θα συνεχίσουν την προσφορά χρήματος για να διατηρήσουν τις ροές χρήματος στην οικονομία, είτε θα πρέπει να αφήσουν τις τιμές να επανέλθουν στο καθεστώς της φυσικής οικονομίας.

⁵⁶ Η αύξηση ονομαστικών και πραγματικών μισθών συμβαίνει επειδή οι μεταβολές των τιμών είναι ανισομερείς, δηλαδή αφορά κυρίως διεργασίες εντάσεως κεφαλαίου και έτσι το «καλάθι της νοικοκυράς» υφίσταται τις μικρότερες μεταβολές τιμών, γνωστό και ως Ρικαρδιανό αποτέλεσμα (Ricardo effect).

⁵⁷ Οι σταθερές αποδόσεις των παραγωγικών συντελεστών έρχονται σε ρήξη με την παραδοσιακή εκδοχή της μικροοικονομικής που ισχυρίζεται ότι σε μια δεδομένη οικονομία παραπάνω μονάδες κεφαλαίου ή εργασίας μεταβάλλουν το οριακό προϊόν. Πρόκειται μάλλον, για μια υπόθεση που θεωρεί ισόποσες μεταβολές σε κάθε έναν από τους συντελεστές, πράγμα που όμως ουδέποτε αναφέρεται ρητά.

Τα έσοδα από τις επενδύσεις είναι δυσανάλογα με το κόστος της επένδυσης και έτσι αρχίζει μια διαδικασία ρευστοποίησης των μη αποδοτικών επενδύσεων περισσότερο στις επενδύσεις εντάσεως κεφαλαίου και λιγότερο στις άλλες. Οι τιμές πρέπει να επανέλθουν στο σημείο που ισορροπούν με τη δομή της παραγωγής και την κερδοφορία της, ενώ τα επιτόκια πρέπει να ανέλθουν στο σημείο της φυσικής οικονομίας, οι πραγματικοί μισθοί να μειώνονται και η εργασία να υποκαθιστά κεφάλαιο (γνωστό και ως Hayek effect). Είναι βέβαιο ότι όσο μεγαλύτερη η ένταση της ανόδου τόσο μεγαλύτερη και η ένταση στη φάση της ύφεσης, πλήττοντας κυρίως τους κλάδους μεγαλύτερης έντασης κεφαλαίου. Ενώ κάθε προσπάθεια να διατηρηθεί η στρεβλή δομή της παραγωγής και η διευρυμένη προσφορά χρήματος θα έχουν συνέπεια την εμβάθυνση και ιδίως την χρονική επιμήκυνση του φαινομένου και φυσικά και της ύφεσης. Για να διασωθεί τμήμα των στρεβλών επενδύσεων χρειάζεται μεγαλύτερη αποταμίευση και όχι αυξημένη κατανάλωση, παρόλα αυτά, ακόμα κι αν αυξηθεί σε μεγάλο βαθμό η αποταμίευση⁵⁸ θα υπάρχουν πολυάριθμες περιπτώσεις που χρονοβόρες επενδύσεις που δεν θα μπορούν να «εξυγιανθούν» μέχρι να εμφανιστεί μια σημαντική μείωση στις τιμές αναφοράς τους, δηλαδή μέχρι να κυκλοφορήσουν τα παραχθέντα αγαθά τους στην αγορά.

Η ύφεση είναι μια φάση μεγάλης ρευστοποίησης επενδύσεων που σημαίνει μεγάλη αύξηση των αδρανών και αχρησιμοποίητων παραγωγικών πόρων και, επίσης, μερική και πρόσκαιρη εγκατάλειψη πολλών ημιτελών επενδύσεων, και παράλληλα μια φάση μεγάλης μείωσης των τιμών των παραγωγικών συντελεστών σε σχέση με τις σχετικές τιμές των προϊόντων, μέχρι αυτές να αντανakούν το κοινωνικό επιτόκιο προεξόφλησης. Σύμφωνα με τον Hayek (1975 [1939], 147, 246), είναι η ανάπτυξη που ενέχει τη σπατάλη του κοινωνικού κεφαλαίου, και η οποία είναι η πιο αντικοινωνική φάση του οικονομικού κύκλου καθώς πλήττει κυρίως τις εργαζόμενες τάξεις, ενώ η ύφεση είναι η υγιής κάθαρση που επαναφέρει τις κοινωνικές ανάγκες. Γίνεται, έτσι, σαφές ότι ο οικονομικός κύκλος δεν πλήττει με τον ίδιο τρόπο όλα τα μέλη της κοινωνίας ούτε και φυσικά στον ίδιο χρόνο. Σε αυτό το πλαίσιο, το κράτος τίθεται ως βασικός εκφραστής αυτών που κερδίζουν από τον οικονομικό κύκλο που δεν είναι άλλο από τον κλάδο των τραπεζών – και μάλιστα των καρτέλ των τραπεζών που λειτουργεί στο πλαίσιο της κεντρικής τράπεζας. Οι τράπεζες οι οποίες παίρνουν στην κατοχή τους τις ρευστοποιημένες επενδύσεις λόγω της προίωσης μεγάλης μόχλευσης κερδίζουν καθώς μακροπρόθεσμα η οικονομία τείνει προς την ισορροπία και οι επενδύσεις γίνονται παραγωγικές και κερδοφόρες, έτσι που πρόκειται για μια πολιτική διαδικασία λήψης απόφασης (political decision making) που μακροπρόθεσμα ισχυροποιεί⁵⁹ την ηγεμονία της ως τάξη. Αυτή είναι η πορεία της οικονομίας και της καπιταλιστικής εξέλιξης από «κοινωνική οικονομία» σε «πολιτική οικονομία». Με άλλα λόγια, όσο βαθιάει η καπιταλιστική εξέλιξη τόσο συχνότερες αλλά και μεγαλύτερες θα είναι οι αποκλίσεις από την κοινωνική οικονομία και το κοινωνικό επιτόκιο, ενώ κι αυτές με τη σειρά τους θα ισχυροποιούν και θα παγιώνουν την ηγεμονία των «επιβλαβών τάξεων».

⁵⁸ Το γεγονός αυτό προκύπτει από την ανάγκη για μια σταθερή σχέση αποταμίευσης/κατανάλωσης που παραμένει αδιατάραχτη καθ' όλη τη διάρκεια της καπιταλιστικής εξέλιξης.

⁵⁹ Φυσικά δεν είναι μόνο οι τράπεζες οι κερδισμένοι από τον οικονομικό κύκλο, αλλά είναι και οι κάτοχοι των πρώτων υλών, τα κέντρα έρευνας και ανάπτυξης καθώς και τα εκπαιδευτικά ιδρύματα και ιδίως τα πολυτεχνικά τμήματα, ενώ ακόμα, κερδίζουν και οι μηχανικοί. Καθώς προχωράει η καπιταλιστική εξέλιξη θα εμφανίζονται όλο και περισσότερες ομάδες συμφερόντων οι οποίες θα επωφελούνται από την «πολιτική οικονομία» και θα επιφέρουν με τη σειρά τους πιο μεγάλη χρονικά και μεγαλύτερη σε μέγεθος υπέρ-επένδυση (βλ. και Grinder and Hagel 2006, σελ. 165-166).

Μια σύντομη κριτική

Το σχήμα της Αυστριακής Σχολής δομείται πάνω στο επιχείρημα του Schumpeter σχετικά με την συγκέντρωση της καινοτομίας, με τη διαφορά ότι ενώ στον τελευταίο είναι η καινοτόμα φύση του επιχειρηματία και η ίδια η φύση της καινοτομίας⁶⁰ με αναφορά στο κέρδος που προκαλεί την οικονομική διακύμανση, στους οικονομολόγους της Αυστριακής σχολής είναι τα μακροπρόθεσμα συμφέροντα της τάξης των τραπεζιτών και των ακολούθων που δημιουργούν την ηγεμονία της αστικής τάξης. Την ίδια στιγμή η οικονομία δεν είναι αποκομμένη από την πολιτική σφαίρα και εμφανίζεται η έννοια της ηγεμονίας. Σε ότι αφορά τις φάσεις και την περίοδο υπάρχει μεγάλη αναλογία σε σχέση με το έργο του Schumpeter, η ένταση έχει να κάνει και στους δύο με τον αριθμό των επιτηδευματιών που θα ακολουθήσουν την συγκέντρωση της επένδυσης ενώ ο οικονομικός κύκλος διαρκεί μεγάλη περίοδο όταν υπάρχουν παρατεταμένες προσπάθειες στρέβλωσης της αγοράς χρήματος, ενώ στον Schumpeter με μεγάλης τεχνολογικής στάθμης καινοτομίες.

Η νομισματική πολιτική είναι το εργαλείο για να γίνει η μετάβαση σε μια πολιτική οικονομία, μια οικονομία που θα βρίσκεται μακριά από τις απαιτήσεις και τα συμφέροντα του κοινωνικού συνόλου και με αυτόν τον τρόπο η οικονομία και η πολιτική «ηθικοποιούνται». Το κράτος γίνεται ο μόνιμος στρεβλωτής της κοινωνικής οικονομίας καθώς ο καπιταλισμός εξελίσσεται, ενώ αποτυπώνει και την ηγεμονία συγκεκριμένων τάξεων και μερίδων πάνω στο κοινωνικό σύνολο με όρους καταπίεσης. Βέβαια, παραμένει ένα ερώτημα σχετικά με την καπιταλιστική κίνηση και τον οικονομικό κύκλο στην αφήγηση της Αυστριακής σχολής. Από τη μια, σε ένα πλαίσιο οριζόμενο από τη μικροοικονομία, κάθε ανισορροπία πρέπει να επανέρχεται στην πρότερη κατάσταση της κοινωνικής οικονομίας με την επάνοδο του επιτοκίου προεξόφλησης στα αρχικά επίπεδα. Σε αντίθετη περίπτωση, η ισορροπία πρέπει να μετακινείται με ξεκάθαρη κατεύθυνση να απομακρύνεται από την κατάσταση της κοινωνικής οικονομίας⁶¹. Σε αυτήν την περίπτωση, δεν υπάρχει καμία διέξοδος καθώς πρόκειται για ένα ατελέσφορο σπινάλ που καταλήγει στην πλήρη ηγεμόνευση του κράτους από τα καρτέλ και τους κερδισμένους από τον οικονομικό κύκλο, οπότε και η οικονομία θα βρίσκεται σε ένα συνεχές σπινάλ οικονομικών διακυμάνσεων.

Με άλλα λόγια, είτε πρέπει να αποδεχθούμε ότι ο οικονομικός κύκλος είναι μια πλήρης περιστροφή της οικονομίας γύρω από τον εαυτό της, που αποτυπώνεται με όρους τιμών και επανέρχεται στην κατάσταση της κοινωνικής οικονομίας χωρίς να μεταβάλλεται ούτε η

⁶⁰ Το έργο του Schumpeter διακρίνεται από πολυάριθμες μετατοπίσεις και δεν υπάρχει ομοφωνία για το εάν υπάρχουν δύο εσωτερικά αντιφατικές προσεγγίσεις στο έργο του ή για μια ενιαία (Parageorgiou και Michaelides 2013, Michaelides και Milios 2009). Σε κάθε περίπτωση, τουλάχιστον σε ότι αφορά το έργο του νεαρού Schumpeter, η καινοτομία λαμβάνει ουσιοκρατικά χαρακτηριστικά μια θέση που αργότερα την αναθεωρεί λέγοντας για την ρουτινοποίηση (routinization) της καινοτομίας. Η θέση που διατυπώνεται από τον ώριμο Schumpeter φαίνεται ξεκάθαρα να πλησιάζει σε αυτήν την Αυστριακής σχολής, αλλάζοντας όμως τη δρώσα δύναμη ξανά και θέτοντας την μεγάλη επιχείρηση – που στήνει καρτέλ – ως ατμομηχανή της καπιταλιστικής εξέλιξης. Η μεταστροφή αυτή συνδέεται και με συνολικές μετατοπίσεις στο ιδεολογικό/πολιτικό επίπεδο, αφού αυτή η ρουτινοποίηση της καινοτομίας συνδέεται με την πτώση ή την γραφειοκρατικοποίηση του καπιταλισμού (βλ. και Schumpeter 1942 και Parageorgiou and Michaelides 2013).

⁶¹ Η προβληματική μεταξύ σταθερής κατάστασης και τέλους – δηλαδή της ηγεμονίας των κερδισμένων από τον οικονομικό κύκλο – σχετίζεται με την συνάρθρωση μικροοικονομικής και μακροοικονομικής στο σχήμα του οικονομικού κύκλου. Αυτή η συνάρθρωση μεταξύ της μικρο και της μακροοικονομικής εμφανίζεται αρχής γενομένης από τον Menger ο οποίος αναζητεί «την οργανική σύνδεση της κοινωνικής έρευνας στην σύνδεση μεταξύ των μικρο και μακρο (νομισματικών) προσεγγίσεων (Mises 1950 [1871] και Haller 2004).

σχέση αποταμίευσης/κατανάλωσης ούτε και οι σχέσεις δύναμης εντός του πολιτικού, αλλά ούτε και τα όρια της κοινωνικής οικονομίας καθ' αυτά – πράγμα λογικό μιας και πρόκειται για μια ιδεατή κατάσταση, αρχή των πάντων. Είτε, από την άλλη, πρέπει να αποδεχθούμε ότι οι οποιοσδήποτε αλλαγές μεταβάλλουν το συσχετισμό δύναμης εντός της κοινωνίας παγιώνοντας την ηγεμονία των κερδισμένων μερίδων από τον οικονομικό κύκλο. Η ρητή αποδοχή της ορθολογικότητας των δρώντων υποκειμένων πρέπει μάλλον να γίνεται αντιληπτή με όρους μακροπρόθεσμου συμφέροντος και άρα εντός της δεύτερης ανάγνωσης, της παγίωσης δηλαδή της πολιτικής οικονομίας και των οικονομικών διαταραχών αντί του βραχυπρόθεσμου συμφέροντος, δηλαδή, αντί μιας «πλάνης» που εξαντλείται εντός μιας πλήρους περιστροφής της οικονομίας. Μάλιστα, αν η ανάλυση εξαντλείτο σε μια βραχυπρόθεσμη επίτευξη κέρδους με την αύξηση της προσφοράς κεφαλαίου, που θα εξανεμιζόταν με το τέλος της ύφεσης, τότε θα πρέπει να υποθέσουμε ότι το πληττόμενο κοινωνικό σύνολο θα αντιλαμβανόταν την «πλάνη» και έτσι, ενδεχομένως, θα αντιδρούσε⁶² σε μια δεύτερη επανάληψη του ίδιου φαινομένου.

Θα μπορούσαμε δε να ισχυριστούμε ότι η παγίωση της θέσης των ήδη ισχυρών και κερδισμένων κάθε φορά από τις οικονομικές διαταραχές προσιδιάζει σε μια πολιτική ανάλυση δικαίου του ισχυρού όπου ο ήδη ισχυρός ισχυροποιείται με δαρβινική αναλογία και η μικρή μειοψηφία των κερδισμένων γίνεται διαρκώς πιο ισχυρή. Εκτός της ηθικοπλαστικής λειτουργίας του σχήματος ότι μια μειοψηφία καταπιέζει το κοινωνικό σύνολο μακριά από την ευημερία του, δεν δίνεται καμία διέξοδος εκτός της διάλυσης του κράτους που νοείται ως μια ειδυλλιακή κατάσταση, χωρίς όμως να εμφανίζεται ο τρόπος υπέρβασης αυτής της κατάστασης και άρα του κράτους. Υπονοείται μια υπερβατική-μεσσιανική λύση που όμως ποτέ δεν περιγράφεται. Ταυτόχρονα, η οποιαδήποτε αναφορά στην ηγεμονία κοινωνικών μερίδων απέναντι σε άλλες δεν έχει λύση παρά μόνο μέσα από την διάλυση του κράτους και την κατάργηση της ηγεμονίας αυτής. Με άλλα λόγια, η κοινωνία θα ήταν μια εναρμονισμένη κατάσταση χωρίς συγκρούσεις και με πλήρη συναίνεση στο πλαίσιο της κοινωνικής οικονομίας. Η ηθική πρόσληψη των μερίδων που καταπιέζουν αλλά και της κοινωνίας της ίδιας που αποκρυσταλλώνεται στο κράτος. Οι ηγεμονεύουσες μονάδες μπορούν να κερδοσκοπούν μόνο παρουσία του κράτους που τους δίνει αυτό το δικαίωμα, ενώ εκτός αυτού οι οποιοσδήποτε κερδοσκοπικές ορθολογικές τάσεις αμβλύνονται και επιλύονται στο πλαίσιο της ελεύθερης κοινωνίας. Το κράτος φαντάζει το εργαλείο κυριαρχίας των ισχυρών τάξεων και είναι το μέσο διεύρυνσης της ηγεμονίας, μέσω έκφρασης της ορθολογικότητας που διαφορετικά θα ήταν απύσχα ή θα εξαφανιζόταν μέσα στην ειρηνική συνύπαρξη της ελεύθερης χωρίς κράτος κοινωνίας. Σε κάθε περίπτωση, όπως η ελεύθερη αγορά λειτουργεί «σωστά», έτσι και η ελεύθερη κοινωνία – χωρίς κράτος – θα λειτουργεί σωστά.

2.2. Μαρξιστικές προσεγγίσεις του οικονομικού κύκλου

Υπάρχει μια Μαρξική θεωρία του οικονομικού κύκλου;

Το έργο του Μαρξ έχει προσληφθεί με εντελώς διαφορετικό τρόπο από τις διαφορές εκδοχές του «μαρξισμού», άλλωστε είναι τόσο εκτενές, και αντιφατικό πολλές φορές, που αναγκαστικά εμφιλοχωρούν διαφόρων ειδών ερμηνείες. Έτσι, καθόλου τυχαίο δεν μπορεί να θεωρείται το γεγονός ότι κι ο ίδιος ο Μαρξ περιέγραφε τον κύκλο ως «κύκλο κρίσης»

⁶² Ένα επιχείρημα που ομοιάζει με μια αντίστοιχη ηθικοπλαστική ανάλυση, όπου οι πολιτικοί και το κράτος εμφανίζονται διεφθαρμένοι και με την επιδίωξη να εξαπατούν την κοινωνία για να μπορούν να επανεκλέγονται.

(Heinrich 1995, Evans 2004). Συνυφασμένες με τις κρίσεις είναι μια σειρά έννοιες όπως ο «Πρωτικός Νόμος του Περιθωρίου Κέρδους», ο εφεδρικός στρατός, αλλά και η τεχνική σύνθεση του κεφαλαίου και η υπεραξία. Ταυτόχρονα, στο έργο του Μαρξ υπάρχουν δεκάδες αναφορές για τις φάσεις του οικονομικού κύκλου – επιγραμματικά αναφέρουμε μόνο: «στην πορεία της άνθισης υπάρχει μια τάση για τους μισθούς και τις τιμές να ανέρχονται, αυξήσεις που όμως θα αντισταθμιστούν στη φάση της ύφεσης» και «η αύξηση της πίστης είναι ένα πρωταρχικό στοιχείο της περιόδου της ανάπτυξης» (βλ. και Heinrich 1995, Evans 2004). Το ερώτημα που ανακύπτει είναι το εξής: υπάρχει μια Μαρξική θεωρία του οικονομικού κύκλου, τη στιγμή που κάνει αναφορά ο ίδιος ο Μαρξ σε περιόδους ύφεσης και ανόδου αλλά και στο φαινόμενο της κρίσης; Με άλλα λόγια οι αναφορές για την «μικροφυσική» του καπιταλισμού και το συγκεκριμένο φαινόμενο μπορούν να συγκροτήσουν μια ανάλυση που να ορίζεται ως προσέγγιση του οικονομικού κύκλου με όλα τα τυπικά γνωρίσματα που έχουμε αναφέρει⁶³; Μεγάλο μέρος της μαρξιστικής βιβλιογραφίας θα απαντήσει: «Οι οικονομικοί κύκλοι είναι ένα εγγενές χαρακτηριστικό του τρόπου με τον οποίο εμφανίζεται η ανάπτυξη στην καπιταλιστική κοινωνία» (Evans 2004, σελ. 47) και «η οικονομική άνθιση προκύπτει μέσα από παρατεταμένες περιόδους ορμής που οδηγούν σε συσσώρευση εντάσεων και πιέσεων και τελικά σε μια καθοδική φάση του οικονομικού κύκλου, ενώ καθώς αυτές τείνουν μέσω του μηχανισμού της ύφεσης να εξαλειφθούν ξεκινάει μια νέα περίοδος άνθισης [της καπιταλιστικής οικονομίας]» (Evans 2004, σελ. 47). Την ίδια στιγμή, σε ότι αφορά το σκέλος της περιοδικότητας των κρίσεων ο Μηλιός (1992) διατυπώνει την ακόλουθη θέση: «Εντούτοις οι θεωρητικές αυτές θέσεις του Μαρξ σχετικά με τις οικονομικές κρίσεις δεν διατυπώνονται σε τέτοια αναπτυγμένη μορφή ώστε να συνιστούν μια γενική θεωρία των οικονομικών κρίσεων του καπιταλισμού, κατ' αναλογία π.χ. με τη θεωρία του εμπορεύματος, της καπιταλιστικής συσσώρευσης ή της αναπαραγωγής του κοινωνικού κεφαλαίου. Η θεωρία των κρίσεων βρίσκεται «αναμειγμένη» με άλλες θεωρητικές αναπτύξεις». Κατά τη γνώμη μας, η μέθοδος του Μαρξ ούσα αντί-τελεολογική και διαλεκτική, δεν επιτρέπει την σκιαγράφηση μιας αυστηρής⁶⁴ προσέγγισης για τις κρίσεις οι οποίες να μην είναι εγγενείς στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής αλλά η εμφάνισή τους εξαρτάται από μια σειρά παραγόντων και είναι, εν πολλοίς, ενδεχομενική. Ακόμα, ο μεθοδολογικός ολισμός του Μαρξ, η προκειμένη του πολιτικού, η μεσολάβηση του κράτους, η φύση του συλλογικού κεφαλαιοκράτη και του συλλογικού εργάτη καθώς και η ίδια η ταξική πάλη δεν επιτρέπουν την πρόβλεψη της κρίσης, ούτε και την περιγραφή ενός πάγιου⁶⁵ αιτιακού μηχανισμού που η ενεργοποίησή του θα επιφέρει μια αλληλουχία φάσεων και την κρίση. Πρόκειται για μια χρήση πολύ βαθύτερης και εκτενέστερης αφαίρεσης προκειμένου να περιγραφούν οι γενικοί νόμοι και κανόνες στο πιο αφηρημένο δυνατό επίπεδο. Αντίθετα, η εξήγηση επιμέρους φαινομένων του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής χρειάζεται αναφορά στην κλίμακα της αφαίρεσης προκειμένου να βρεθούν οι αιτιώδεις σχέσεις πίσω από το συγκεκριμένο φαινόμενο.

Η συζήτηση για την περιοδική εμφάνιση των κρίσεων στο έργο του Μαρξ εκκινεί πολλές φορές από τον «Νόμο της Πρωτικής Τάσης του Περιθωρίου Κέρδους», μια προσέγγιση που έχει δεχθεί κριτική από μερίδα μαρξιστών. Ο οικονομικός κύκλος θα

⁶³ Η έννοια του οικονομικού κύκλου ορίζεται σε αναφορά με τα στοιχεία που την διέπουν, δηλαδή συγκεκριμένη επαλληλία φάσεων, περίοδος και φάσεις καθ' εαυτές.

⁶⁴ Με την έννοια μια συνεχούς επανάληψης και αλληλουχίας κρίσεων, αλλά και ενός αιτιώδους μηχανισμού που με συγκεκριμένο κάθε φορά τρόπο επιφέρει την κρίση.

⁶⁵ Πάγιου με την έννοια ότι κάθε φορά θα ενεργοποιείται με συγκεκριμένο τρόπο και θα είναι διαρκώς παρών.

διαμορφωνόταν ως εξής στο πλαίσιο της ισχύος του «Νόμου της Πτωτικής Τάσης του Περιθωρίου Κέρδους»: οι επιχειρήσεις επενδύουν μέρος των κερδών με σκοπό να εισάγουν πιο αποτελεσματικές μεθόδους απόσπασης υπεραξίας (τεχνολογική καινοτομία και κεφαλαιακή συσσώρευση). Τεχνολογική καινοτομία και κεφαλαιακή συσσώρευση σημαίνει αύξηση της τεχνικής σύνθεσης του κεφαλαίου και με την προϋπόθεση ότι οι άλλοι παράγοντες παραμένουν σταθεροί, αύξηση της τεχνικής σύνθεσης του κεφαλαίου μεγαλύτερη από την αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας που τελικά επιφέρει πτώση στο ποσοστό κέρδους. Το πηλίκιο τεχνικής σύνθεσης προς παραγωγικότητα εργασίας ονομάζεται αξιακή σύνθεση κεφαλαίου και για να ισχύει ο «νόμος» πρέπει η μεταβολή του να είναι πάντα μεγαλύτερη της μονάδας. Ο ανταγωνισμός και η ανάγκη για αύξηση των κερδών είναι η βασική κινητήρια δύναμη που επιφέρει αύξηση της τεχνικής σύνθεσης κεφαλαίου, και συσσώρευση. Από τη στιγμή που η προσδοκώμενη αύξηση της τεχνικής σύνθεσης επισκιάζεται από την αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας με μικρότερο βαθμό προκύπτει συρρίκνωση του ποσοστού κέρδους. Στη φάση της ανάπτυξης παρατηρούμε αύξηση των μισθών και μεγάλη αύξηση της συσσώρευσης κεφαλαίου. Αντίθετα, η φάση της ύφεσης συμβαίνει μόλις οι επιχειρηματίες αντιλαμβάνονται ότι συμπιέζεται η μάζα των κερδών και το ποσοστό κέρδους και περιλαμβάνει μαζικές απολύσεις, ρευστοποίηση επενδύσεων, καταστροφή κεφαλαίου μέχρι να επαυξηθούν οι μισθοί για άλλη μια φορά, να ξαναγίνουν επενδύσεις και να ξεκινήσει άλλος ένας κύκλος ανάπτυξης.

Στο σχήμα αυτό, εκτός του ότι απουσιάζει τελείως η «πολιτική» από την Πολιτική Οικονομία, δύο πορείες μπορούν να ακολουθηθούν: είτε να εικάσουμε ότι κάθε νέα ύφεση ξεκινάει από το ίδιο σημείο είτε να ενσωματώσουμε την ανάλυση που υποστηρίζει ότι καθώς συνεχώς νέες και πιο παραγωγικές επενδύσεις θα πραγματοποιούνται, κάθε περαιτέρω αύξηση του επενδύομένου κεφαλαίου θα οδηγήσει σε περαιτέρω συρρίκνωση του ποσοστού κέρδους. Την ίδια στιγμή, το γεγονός ότι η τάση του ποσοστού κέρδους έχει εμπειρικά εμφανιστεί και πτωτική και ανοδική σε διάφορες ιστορικές περιόδους μάλλον καθιστά απαγορευτική την ανάλυση του οικονομικού κύκλου ως αποτέλεσμα του «Νόμου της Πτωτικής Τάσης του Περιθωρίου Κέρδους». Ακόμα, πιστεύουμε ότι στο παρελθόν έχει γίνει ιδεολογική χρήση του νόμου με σκοπό τη σκιαγράφηση και την επιστημονικοποίηση του αναπόδραστου του σοσιαλισμού σε βάρος του καπιταλισμού, καθώς, στο πλαίσιο του «Νόμου της Πτωτικής Τάσης του Περιθωρίου Κέρδους» υπάρχει ένα προδιαγεγραμμένο τέλος, η κατάρρευση του καπιταλισμού, μια συγκεκριμένη επαλληλία φάσεων που κάθε φορά θα μειώνουν το ποσοστό κέρδους μέχρι αυτό να αγγίζει το μηδέν, την επικράτηση τέλος του σοσιαλισμού. Στην ανάλυσή μας, η έννοια του «Νόμου της Πτωτικής Τάσης του Περιθωρίου Κέρδους» πρέπει να γίνεται αντιληπτή ως μια τάση ιστορικά προσδιορισμένη που δεν συμβαίνει σε κάθε περίπτωση αλλά εξαρτάται από τις ιδιαίτερες κάθε φορά συνθήκες, είναι δηλαδή «ένας "ιστορικός", ένας δηλαδή υπό ορισμένες ιστορικές συνθήκες ισχύων, νόμος» (Σταμάτης 1988 σελ. 20, βλ. Σταμάτης 1984).

Εκτός της ανάλυσης του οικονομικού κύκλου στο πλαίσιο των ειδικών χαρακτηριστικών του «Νόμου της Πτωτικής Τάσης του Περιθωρίου Κέρδους», έχει αναπτυχθεί άλλη μια προσέγγιση σχετικά με το ρόλο της χρηματοοικονομικής σφαίρας στη δημιουργία οικονομικών κύκλων, αλλά και η θεωρία σχετικά με τον εφεδρικό στρατό. Ο εφεδρικός στρατός αποτελείται από ανέργους – δυνητικά εργαζομένους με την έννοια ότι μπορούν, ανά πάσα στιγμή, να «ταιριαστούν» στην οικονομία χωρίς ανεργία τριβής. Οι άνεργοι αυτοί βρίσκονται μεν εκτός αγοράς εργασίας αλλά τις περιόδους ανάπτυξης και αύξησης απασχόλησης εισέρχονται στην εργασία κρατώντας τους ονομαστικούς μισθούς σταθερούς. Όσο επενδύονται νέα κεφάλαια και αυξάνεται η τεχνική σύνθεση του κεφαλαίου περισσότεροι εργαζόμενοι – που προηγούμενα αποτελούσαν τον εφεδρικό στρατό –

εισέρχονται στην αγορά εργασίας αυξάνοντας τους συνολικούς μισθούς και με αυτόν τρόπο μειώνουν τη μερίδα κερδών (Evans 2004, σελ. 50). Το αν τελικά θα συμπιεσθεί η μερίδα κερδών είναι συνάρτηση της μεταβολής του λόγου τεχνικής σύνθεσης προς παραγωγικότητα της εργασίας και θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε πως πρόκειται για μια άλλη εκδοχή του «Νόμου της Πτωτικής Τάσης του Περιθωρίου Κέρδους». Αν, πάλι, η συμπίεση της μερίδας των κερδών αφορά μόνο τη συγκεκριμένη φάση του οικονομικού κύκλου, τότε θα ισχυριζόμασταν πως ο εφεδρικός στρατός είναι ο μηχανισμός μέσα από τον οποίο προκύπτει ο οικονομικός κύκλος, εμφανίζεται σε περιόδους ύφεσης και εξαφανίζεται σε περιόδους ανάπτυξης αφήνοντας το μερίδιο κερδών (το ποσοστό κέρδους) πιθανότατα αμετάβλητο, υποθέτοντας σταθερό το πηλίκο τεχνικής σύνθεσης κεφαλαίου προς παραγωγικότητα εργασίας.

Η τελευταία εκδοχή θεωρίας οικονομικού κύκλου στο έργο του Μαρξ πηγάζει από τη διάδραση μεταξύ πραγματικής και χρηματοοικονομικής σφαίρας και βασίζεται στα σχήματα αναπαραγωγής που βρίσκονται στο δεύτερο τόμο του Κεφαλαίου του Μαρξ. Ταυτόχρονα, αντλούν τα επιχειρήματά τους από τις συχνές αναφορές του Μαρξ στη φύση και τη λειτουργία της χρηματοπιστωτικής σφαίρας, των αγορών χρήματος και κεφαλαίου και από το γεγονός ότι ο Μαρξ ζούσε σε μια εποχή μικρής «χρηματιστικοποίησης» της οικονομίας, οπότε το σχήμα του είναι ικανό να περιγράψει σε αδρές γραμμές την διάδραση της χρηματοπιστωτικής σφαίρας με την πραγματική οικονομία αλλά όχι σε τέτοιο βαθμό που να μπορεί να έχει μια πλήρη εικόνα καθώς η φύση του καπιταλισμού έχει μεταβληθεί. Στο πλαίσιο της τελευταίας, η διάδραση μεταξύ της πραγματικής και της χρηματοοικονομικής σφαίρας είναι η αιτία των διακυμάνσεων, ενώ φτάνει στο συμπέρασμα ότι «υπάρχει δυνατότητα να τροποποιηθούν ή και να αμβλυνθούν οι όψεις του οικονομικού κύκλου, παρόλα αυτά δεν μπορούν ποτέ να εξαλειφθούν. Ο κινητήριος μηχανισμός των οικονομικών διακυμάνσεων παραμένει η διεύρυνση της μερίδας των κερδών εντάσσοντας όμως την έννοια του επιτοκίου. Τα καθαρά κέρδη είναι τα κέρδη που μένουν αφαιρώντας από τη μερίδα κερδών το κόστος χρήματος. Η αγορά χρήματος και κεφαλαίου είναι ο αναγκαίος όρος για την ανανέωση του παγίου κεφαλαίου, ενώ υπάρχει μια «σύνδεση μεταξύ της διάρκειας του οικονομικού κύκλου και της οικονομικής ζωής του παγίου κεφαλαίου⁶⁶» (Evans 2004, σελ. 54). Ακόμα, ο ρόλος του χρηματοπιστωτικού συστήματος είναι κομβικός, καθότι ευθύνεται για την διάρκεια της ύφεσης ενώ διευκολύνει και το πέρασμα στη φάση της άνθισης (Evans 2004, σελ. 61). Αλλωστε, η ζεύξη μεταξύ επιχειρηματικού και εμπορικού κεφαλαίου, από τη μια, και της χρηματοπιστωτικής σφαίρας από την άλλη, κρίνεται από την ύπαρξη και την διαθεσιμότητα πίστης και από το ύψος του επιτοκίου. Το ύψος του επιτοκίου γίνεται αντιληπτό ως ένα κατ' εξοχήν νομισματικό φαινόμενο καθοριζόμενο από τις δυνάμεις ζήτησης και προσφοράς των χρηματοπιστωτικών αγορών. Το επιτόκιο τείνει να αυξάνεται στην περίοδο της ανάπτυξης λόγω του γεγονότος ότι παρατηρείται μια αύξηση της ζήτησης για χρήμα. Τη στιγμή της κρίσης, η ζήτηση για εμπορική πίστη καταρρέει και ταυτόχρονα η ζήτηση για χρήμα ως μέσο πληρωμής εκτινάσσεται φτάνοντας το επιτόκιο στο ανώτερο σημείο. Τέλος, στην αμέσως επόμενη περίοδο το επιτόκιο ενδέχεται να μειωθεί λόγω και της αμβλυνσης των πιέσεων στη ζήτηση για χρήμα, αλλά η απροθυμία για αύξηση της εμπορικής πίστης μπορεί να οδηγήσει σε μια αύξηση της ζήτησης για χρήμα ως μέσου για απόκτηση αγαθών και εμποδίζοντας έτσι το επιτόκιο να πέσει στα σημεία που βρισκόταν στα αρχικά στάδια της περιόδου άνθισης. Θεωρούμε, όμως, και σε ότι αφορά τη λειτουργία του

⁶⁶ Σε αυτό το πλαίσιο, η κρίση γίνεται αντιληπτή ως ο μηχανισμός εκείνος που ωθεί τις επιχειρήσεις στη ρευστοποίηση του υπάρχοντος παγίου κεφαλαίου για να υιοθετηθούν νέες τεχνολογίες και τεχνικές που θα μειώσουν το κόστος παραγωγής.

επιτοκίου και της χρηματοπιστωτικής σφαίρας ότι δεν μπορεί να θεμελιωθεί μια μαρξική θεωρία του οικονομικού κύκλου με βάση τα κριτήρια που έχουμε θέσει σχετικά με τον φορμαλισμό της θεώρησης αυτής. Η πορεία του επιτοκίου μπορεί να κινείται με συγκεκριμένο τρόπο στις περιόδους άνθισης και ύφεσης, αλλά ούτε υπάρχει κανενός είδους βεβαιότητα ότι ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής διαγράφει κυκλικές τροχιές ούτε και, πολλώ δε μάλλον, ότι η χρηματοπιστωτική σφαίρα και η διασύνδεση της με την εμπορική/βιομηχανική είναι η αιτία για την κυκλική πορεία της οικονομίας.

Έτσι, δεν μπορούμε να καταλήξουμε ούτε και στην ύπαρξη μιας αναλυτικής θεώρησης και προσέγγισης για τον οικονομικό κύκλο από τον Μαρξ με βάση το σκεπτικό ότι πρόκειται για ένα φαινόμενο που ο Μαρξ δεν βρίσκει αιτιατούς μηχανισμούς κατά τον τρόπο που το κάνει στη θεώρηση του για τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής. Μπορούμε μόνο να παρατηρήσουμε συγκεκριμένες φάσεις πριν και μετά την κρίση, αλλά ακριβώς επειδή δεν υπάρχει ένας αιτιοκρατικός μηχανισμός, που ακόμα και *ceteris paribus*, να μπορεί να εξηγήσει την κρίση. Δεν μπορεί, με άλλα λόγια, να απομονωθεί ένας παράγοντας ο οποίος επιφέρει την κρίση ανάλογα με την διακύμανση του. Άλλωστε, θεωρούμε ότι η ανάλυση επιμέρους φαινομένων της οικονομικής καθημερινότητας δεν εντάσσεται, με αυστηρό τρόπο, στη θεωρητική συμβολή του Μαρξ – η οποία υπερβαίνει τον εμπειρισμό αλλά και την αφαίρεση με τέτοιο τρόπο που να οικοδομεί μια ολόκληρη καινούρια θεωρητική περιοχή⁶⁷. Με άλλα λόγια, το σχήμα του Μαρξ δεν θα μπορεί να μιλήσει για την ένταση των φάσεων ούτε και για την περιοδικότητα των φαινομένων αλλά θα μπορεί να διανοίγει τους όρους για να μπορεί να γίνει μια τέτοια ανάλυση, καθότι κάνει πολλές αναφορές για να περιγράψει τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής. Οι θεωρητικές κατασκευές του Μαρξ που μπορούν να λαμβάνουν χαρακτήρα «νόμου» δεν χρησιμοποιούνται ως «εξαναγκαστική νομοτέλεια» αλλά ως υπενθύμιση της μόνιμης παρουσίας μιας σημαντικής παραμέτρου ή ενός στοιχείου του όλου συστήματος (Σακελλαρόπουλος 2007). Αυτοί οι όροι, καθιστούν και το έργο του Μαρξ τόσο ευεπίφορο σε πολλαπλές ερμηνείες.

Για μια μαρξιστική θεωρία του οικονομικού κύκλου

Η εκτενής αναφορά του Μαρξ σε όψεις της καπιταλιστικής εξέλιξης – περιόδους άνθισης και ύφεσης – και η παράλληλη αναφορά σε μεταβλητές και φαινόμενα που σχετίζονται με τις παραπάνω όψεις (μεταβολή τεχνικής σύνθεσης κεφαλαίου σε σχέση με παραγωγικότητα εργασίας, ρόλος χρηματοπιστωτικής σφαίρας, ύπαρξη εφεδρικού στρατού) έχει δώσει σε πολλούς μαρξιστές το δικαίωμα ερμηνείας του ίδιου του Μαρξ. Επιπλέον, η προσήλωση στη γενική κίνηση του καπιταλισμού και η εύρεση γενικών «νόμων» που διέπουν τη λειτουργία και τη φύση του καπιταλισμού έχει αφήσει το περιθώριο σε μαρξιστές και μη να εξηγήσουν τα επιμέρους φαινόμενα με βάση τους γενικούς «νόμους» του Μαρξ. Τέλος, η μεταβολή της φύσης της οικονομίας, η ένταση της χρηματοπιστωτικής σφαίρας με δημιουργία νέων τύπων προϊόντων φανταστικού κεφαλαίου (*fictional capital*) που δεν υπήρχαν την περίοδο της ζωής του Μαρξ έχει «αναγκάσει» κάποιους μαρξιστές να επικαιροποιήσουν τη συνεισφορά του Μαρξ. Έχουμε ισχυριστεί ήδη ότι ο Μαρξ κινείται σε υψηλότερα επίπεδα αφαίρεσης προκειμένου να σκιαγραφήσει την λειτουργία του καπιταλισμού σε γενικό επίπεδο με γενικούς νόμους, ενώ η επεξήγηση των φαινομένων, επιμέρους όψεων του καπιταλισμού, απαιτεί την κάθοδο σε χαμηλότερο επίπεδο αφαίρεσης. Έτσι, αν κινηθούμε σε χαμηλότερο

⁶⁷Η Μαρξική Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας δεν συνιστά διόρθωση λαθών ή συγχύσεων της Κλασικής Πολιτικής Οικονομίας, αλλά εγκαινιάζει μια νέα θεωρητική περιοχή, διαμορφώνοντας ένα νέο θεωρητικό αντικείμενο ανάλυσης και ένα νέο «παράδειγμα» (νοούμενο ως σύστημα εννοιών και αιτιακών καθορισμών) (Μηλιός κ.α. 2005, σελ. 16).

επίπεδο αφαίρεσης, και παραμένοντας πιστοί στο πνεύμα του Μαρξ, μπορούμε να φτιάξουμε μια προσέγγιση για τους οικονομικούς κύκλους αυξάνοντας όμως την τελεολογία.

Σε αυτό το σημείο, θα ασχοληθούμε, κατά βάση, με τη θεωρητική συνεισφορά των: Gerard Dumenil, Dominique Levy, Paul Sweezy, Michael Kalecki, Ernest Mandel, Solomou Solomou, Howard Sherman, Richard Goodwin, Nobuo Okishio, καθώς και των Samir Amin και Immanuel Wallerstein οι οποίοι είναι μάλλον οι μόνοι μαρξιστές που έχουν θεμελιώσει μια συνεκτική θεωρία του οικονομικού κύκλου που να μην σχετίζεται ευθέως τουλάχιστον, με το «Νόμο της Πτωτικής Τάσης του Περιθωρίου Κέρδους». Οι μαρξιστικές θεωρίες του οικονομικού κύκλου εμφανίζουν μεγάλη χρονική συγκέντρωση γύρω από τις περιόδους των κρίσεων. Έτσι, μετά την κρίση του '29 εμφανίζονται οι θεωρίες των Sweezy, Kalecki, Strachey και Dobb και το ενδιαφέρον για τον οικονομικό κύκλο ατονεί μέχρι τις κρίσεις του 73-74 οπότε και εμφανίζονται οι θεωρίες των Sherman, Boddy και Crotty, Yaffe, Shaikh, Glyn και Weisskopf, κυρίως μέσα από τις σελίδες του περιοδικού *Review of Radical Political Economics*. Τα θεωρητικά σχήματα που έχουν δομήσει ενέχουν μαθηματικό φορμαλισμό, ενδεχομένως επειδή πρόκειται για προσπάθεια «απόδειξης» της θεωρητικής αρτιότητας του ίδιου του έργου του Μαρξ.

Ο Goodwin ήταν μαρξιστής οικονομολόγος που οικοδόμησε μια ενδογενή θεωρία του οικονομικού κύκλου βασισμένη πάνω στις δρώσες δυνάμεις της ταξικής πάλης μεταξύ καπιταλιστών και εργαζομένων για την διανομή των εισοδημάτων. Βασισμένος σε ένα μαρξικής εμπνεύσεως μοντέλο χρησιμοποιεί μη-γραμμικές διαφορικές εξισώσεις για να περιγράψει τους ενδογενείς κύκλους της οικονομίας (για πρόσφατες εμπειρικές εκτιμήσεις, βλέπε π.χ. Konstantakis, Michaelides and Mariolis 2014, Mariolis 2013, Mariolis και Tsoulfidis 2011). Ο ίδιος ο Goodwin ισχυρίζεται ότι δεν τον αφορά η δημιουργία ενός πλήρους μοντέλου, αντίθετα, πρόκειται «για ένα αυστηρά σχηματοποιημένο και έτσι αρκετά μη ρεαλιστικό μοντέλο των κύκλων των ρυθμών ανάπτυξης» (Goodwin 1967, σελ. 54). Το μοντέλο δομείται πάνω σε ένα δυναμικό σύστημα εξισώσεων όμοιο με αυτό των δύο πληθυσμών των Lotka (1925) και Volterra (1927), όπου ο ένας πληθυσμός είναι οι εργαζόμενοι και ο άλλος είναι οι καπιταλιστική τάξη, οι δύο πληθυσμοί μπορούν είτε να συμβιώνουν, είτε να ζουν σε σύγκρουση. Η απασχόληση και η διανομή των εισοδημάτων σχετίζονται δυναμικά, ώστε η διανομή των εισοδημάτων να μεταβάλλει τις νόρμες κατανάλωσης/αποταμίευσης αλλάζοντας έτσι την πορεία της ανάκαμψης κυρίως σε ότι αφορά τη διάρκειά της, μεταβάλλοντας δηλαδή τον οικονομικό κύκλο σε σχέση με την πρωταρχική του εκδοχή. Με άλλα λόγια, η διανομή των εισοδημάτων μεταξύ των τάξεων είναι ο καθοριστικός παράγοντας για τα τυπικά χαρακτηριστικά του οικονομικού κύκλου κινητοποιώντας μια σειρά οικονομικές μεταβλητές/παραμέτρους, όπως την καμπύλη αποταμίευσης/κατανάλωσης. Το μοντέλο προβλέπει τις περιόδους και την μορφή του κύκλου της οικονομικής δραστηριότητας εκκινώντας από τις τιμές των εισροών, δηλαδή απασχόληση, κεφαλαιακή επένδυση και παραγωγικότητα εργασίας, ενώ δίνει ιδιαίτερη έμφαση στο γεγονός ότι οι υλικές αποτυπώσεις των παραπάνω μεταβλητών δεν επενεργούν αυτομάτως στις οικονομικές διακυμάνσεις, αλλά σε κάθε μια εξ' αυτών πρέπει να αποδοθεί μια διαφορετική υστέρηση. Ο Goodwin απορρίπτει τα γραμμικά μοντέλα καθότι φτιάχνουν τελεολογικές σχέσεις μεταξύ μεταβλητών και οικονομικής διακύμανσης, ενώ αντί αυτών επιλέγει μη γραμμικά δυναμικά συστήματα. Σε αυτό το πλαίσιο σημαντικό ρόλο διαδραματίζουν οι αρχικές συνθήκες του μοντέλου, «όπου αυτές δεν αναφέρονται μονάχα στα γεγονότα που είχαν διαδραματιστεί πολύ παλιά αλλά και σε κάθε εξωγενή διαταραχή που συμβαίνει στην οικονομία και διαταράσσει την πορεία της οικονομίας έξω από την διαδρομή ισορροπίας της» (Strotz κ. α. 1953). Χωρίς την αναφορά στις αρχικές συνθήκες, μπορεί να προκύψει μια πολλαπλότητα συνθηκών και λύσεων του μοντέλου.

Ο ίδιος ο Goodwin όμως αναγνωρίζει τα όρια του μοντέλου του: τα χρηματοοικονομικά πάγια αποτελούν μέρος του κεφαλαίου, και έτσι η σχέση μεταξύ κεφαλαίου και πραγματικού προϊόντος αλλοιώνεται (τεχνική σύνθεση κεφαλαίου). «Έτσι, κατά τη διάρκεια της περιόδου της ύφεσης η πρώτη και βασική διεργασία που λαμβάνει χώρα δεν είναι η ρευστοποίηση κεφαλαίου αλλά η μετακίνηση των επενδύσεων από παραγωγικές σε μη παραγωγικές επενδύσεις κυρίως με τη μορφή χρηματοοικονομικών παγίων» (Freeman 1997, σελ. 7). Ακόμα, το μοντέλο υποφέρει από τη νεφελώδη μορφή των αρχικών συνθηκών, ενώ δεν διαθέτει δομική σταθερότητα (Sato 1985, σελ. 21). Τέλος, αν το μοντέλο του Goodwin διευρυνθεί ενσωματώνοντας την υπόθεση των δύο τομέων παραγωγής αντί της ύπαρξης ενός τομέα, τα συμπεράσματα μπορούν να διευρυνθούν ως εξής: πρώτον, εάν η προσφορά εργασίας είναι στάσιμη τότε η οικονομία πέφτει στην απλή αναπαραγωγή της, δεύτερον, ότι κυκλικές διακυμάνσεις δεν θα υπάρχουν, αλλά θα υπάρχουν σταθερές τροχιές ανάπτυξης εάν ο δείκτης κεφαλαίου εργασίας στον τομέα II είναι πολύ μεγαλύτερος από τον αντίστοιχο του τομέα I. Τρίτον, σε όλες τις υπόλοιπες περιπτώσεις οικονομικές διακυμάνσεις υπάρχουν, ενώ θα είναι περιορισμένες χρονικά εάν ο δείκτης κεφαλαίου εργασίας στον τομέα II είναι μεγαλύτερος από τον αντίστοιχο του τομέα I.

Στο ίδιο πλαίσιο με τον Goodwin κινούνται και οι Dumenil και Levy (1993) οι οποίοι κατασκευάζουν μια θεωρία γενικευμένης ανισορροπίας, στο πλαίσιο μιας γενικής θεωρίας⁶⁸. Σε αυτό το πλαίσιο μπορούν να διακριθούν δύο ξεχωριστές αφηγήσεις σχετικά με τον οικονομικό κύκλο. Στη μεν πρώτη, η ανάλυση εξωγενών οικονομικών κύκλων περιλαμβάνει τη χρήση μη γραμμικών δυναμικών συστημάτων και προκύπτουν μια σειρά συμπερασμάτων: πρώτον σε περίπτωση εξωγενών διαταραχών (shocks) εμφανίζεται διαταραχή γύρω από την ισορροπία, δεύτερον στην περίπτωση της τοπικής αστάθειας της ισορροπίας οι μεταβλητές κινούνται σε τροχιές έτσι που οποιαδήποτε εξωγενής διαταραχή (shock) να επιφέρει διακυμάνσεις αλλά όχι υπό τη μορφή της κίνησης γύρω από μια ισορροπία. Στη δεύτερη αφήγηση των ενδογενών διαταραχών το ποσοστό κέρδους παραμένει η βασική συνιστώσα της διαταραχής αλλά αλληλεπιδρώντας με φόρους, επιτόκια και μερισματικές πληρωμές επηρεάζοντας την συμπεριφορά των επιχειρήσεων. Ακόμα, ο ρόλος των θεσμών, του χρήματος, των πολιτικών και της επένδυσης διαμορφώνουν την ισορροπία ως συνάρτηση του ποσοστού κέρδους χωρίς όμως να προκύπτει μια σαφής κυκλική πορεία αλλά αντικρουόμενες τάσεις. Έτσι, οικονομικός κύκλος με την αυστηρή έννοια μπορεί να προκύψει μόνο από εξωγενείς διαταραχές ενώ ενδογενώς μπορούν να προκύψουν μόνο αντίρροπες τάσεις που όμως δεν προσιδιάζουν σε οικονομικό κύκλο με αυστηρές περιόδους, φάσεις και αλληλουχία αυτών (βλ. και Dumenil και Levy 1993).

Στο πλαίσιο του μαθηματικού πλαισίου ανάλυσης, εντός της μαρξιστικής παράδοσης, ο Ιάπωνας οικονομολόγος Okishio, έχει σημαντική συνεισφορά, προσπαθώντας να αποδείξει την ισχύ μαρξικών «θεωρημάτων» (Sato 2012). Η συνεισφορά του μπορεί να συνοψιστεί στην «απόδειξη» της αστάθειας του καπιταλισμού, αλλά και στο ρόλο της τεχνολογίας στην καπιταλιστική εξέλιξη. Και για τον Okishio ο «Νόμος της Πτωτικής Τάσης του Περιθωρίου Κέρδους» φαίνεται να έχει ιστορικό χαρακτήρα καθώς είναι εξαρτημένος από την ικανότητα

⁶⁸ Γενική θεωρία με την έννοια ότι όλες οι μεταβλητές είναι ανεξάρτητες μεταξύ τους (Dumenil και Levy 1993 σελ. 111). Μερικές από τις υποθέσεις για τη θεωρία της ανισορροπίας, είναι ότι οι αγορές δεν «εκκαθαρίζονται», αποθέματα απούλητων αγαθών υπάρχουν, ο βαθμός χρήσης των παγίων ποικίλλει, το γενικό επίπεδο τιμών μεταβάλλεται, η ποσότητα χρήματος μπορεί να είναι ανεπαρκής. Αυτές οι ανισορροπίες δεν είναι μόνο οι αποτυπώσεις των (μη) άριστων συμπεριφορών αλλά είναι εγγενείς σε μια οικονομία.

των καπιταλιστών να αποσπούν υπεραξία από τις εργαζόμενες τάξεις (Okishio 1961)⁶⁹. Η ίδια όμως η υπεραξία και η μερίδα των μισθών μπορεί να κινείται εντός προδιαγεγραμμένων ορίων (την ικανότητα αναπαραγωγής των εργαζόμενων τάξεων και την εξαφάνιση της μερίδας κερδών) έτσι που η κυκλική κίνηση της μερίδας των μισθών και άρα η κυκλική κίνηση της μερίδας κερδών να επηρεάζει την κυκλική κίνηση της οικονομίας. Την ίδια στιγμή, καθώς πρόκειται και για άλλες μεταβλητές που μεταβάλλονται μαζί με την μερίδα μισθών προκύπτει ένα σύστημα μέσα από το οποίο μπορεί να προκύψει μια λύση που υποδεικνύει δομική αστάθεια και έτσι το μοντέλο να είναι πλήρες. Το μοντέλο όμως δεν είναι πλήρες εάν πρόκειται να δείξει την πραγματική κυκλική κίνηση εντός της καπιταλιστικής οικονομίας, καθότι η λύση δεν εξηγεί επακριβώς τον οικονομικό κύκλο και έτσι χρειάζεται την προσθήκη και άλλων «εξωτερικών» παραγόντων, μια προσθήκη που καθιστά τη θεωρία «εξωγενή» (Sato 2012, σελ. 60). Η μίξη εξωγενών και ενδογενών παραγόντων απομακρύνει τον Okishio από την παράδοση του Goodwin, ενώ τον φέρνει πλησιέστερα σε εκείνη των Dumenil και Levy, ενώ, τέλος, η προσέγγιση αυτή μοιράζεται κοινά στοιχεία με αυτή του John Hicks (βλ. και επόμενη ενότητα).

Ο Solomou (1998) αναλύει τους οικονομικούς κύκλους εκκινώντας από την ανάλυση του Kontratoeff, ενώ φτάνει στο συμπέρασμα ότι καμία ανάλυση για τον οικονομικό κύκλο δεν μπορεί να γίνεται βραχυχρόνια αλλά πρέπει να γίνεται σε μακρές περιόδους γιατί μόνο με αυτόν τον τρόπο μπορεί να αναδειχθούν οι επιδράσεις των μεγάλων τεχνολογικών καινοτομιών. Έτσι, κάθε ιστορική περίοδος έχει το δικό της οικονομικό κύκλο ο οποίος είναι διαφορετικός κάθε φορά, ενώ, επίσης, δεν προκύπτει διεθνής συγχρονισμός. Τρεις περίοδοι έχουν παρατηρηθεί ιστορικά: 1870-1913, 1919-1938 και 1950-1992. Η πρώτη είναι η περίοδος της ισχύος του κανόνα του χρυσού, η δεύτερη χαρακτηρίζεται από τα ευέλικτα επιτόκια, ηγεμονία της Αμερικάνικης οικονομίας (με μεγάλες επιπτώσεις στη φύση και στην μετάδοση των διεθνών διαταραχών), την κατάρρευση των αγορών κεφαλαίου όλη την δεκαετία '29-38 που σηματοδότησε το τέλος πολλών σταθεροποιητικών μηχανισμών που λειτουργούσαν πριν το 1914 (Solomou 1998, σελ. 7). Τέλος, η μεταπολεμική περίοδος χαρακτηρίζεται από την κυριαρχία της συμφωνίας του Bretton Woods μέχρι το 1973, ενώ μετά το 1973 ξεκινάει η περίοδος της απορρύθμισης όπου αποτυπώνονται και οι μεταβολές των πολιτικών στον οικονομικό κύκλο. Καταλήγει, τέλος, ότι από το 1914 και πέρα δεν υπάρχουν μακρά κύματα με ελάχιστες εξαιρέσεις κάποιων ασύμμετρων διαταραχών εξαιτίας του γεγονότος ότι τα μακρά κύματα συνδέονταν με τον κανόνα του χρυσού. Έτσι, από τη στιγμή που η Οικονομική και Νομισματική Ένωση (ONE) δημιουργήθηκε και τα νομίσματα της κάθε χώρας ήταν, κατ' αρχήν, «δεμένα» με σταθερή ισοτιμία με τα υπόλοιπα νομίσματα, τα μακρά κύματα δεν αποκλείεται να επανέλθουν. Τα μακρά κύματα δεν συνδέονται με την επένδυση καθώς αυτή συνδέεται με δομικές αλλαγές στην καπιταλιστική συσσώρευση (Solomou 1998, σελ. 111).

Ο Βέλγος οικονομολόγος Ernest Mandel (1980) δομεί μια άλλη θεωρία για τον οικονομικό κύκλο με βάση εξωγενείς διαταραχές. Ένας νέος κύκλος μπορεί να εκκινήσει μόνο αν εμφανιστεί κάποια εξωγενής διαταραχή που θα επιφέρει κέρδη (υπεραξία) πάνω από το μέσο κέρδος. Η καπιταλιστική κρίση προκύπτει επειδή οι παλιές επιχειρήσεις αδυνατούν

⁶⁹ Η κριτική του Okishio απέναντι στο «Νόμο της Πρωτικής Τάσης του Περιθωρίου Κέρδους» συστηματοποιήθηκε στο γνωστό και ως «θεώρημα Okishio» (1961) καταλήγοντας στα ίδια συμπεράσματα με τον Tugan-Baranowsky (βλ. Milios κ.α. 2002). Στο θεώρημα αυτό, αποδεικνύει κάνοντας χρήση μιας οικονομίας τριών τομέων και με την υπόθεση πως όρος *sine qua non* για νέα επένδυση είναι το μειούμενο κόστος ανά μονάδα παραγόμενου προϊόντος, ότι ο νόμος ισχύει υπό συγκεκριμένες προϋποθέσεις,

να πετύχουν μεγάλη κερδοφορία. Άλλωστε, ο καπιταλισμός δεν θα μπορούσε να επιβιώσει αν δεν συνέβαιναν αυτές οι εξωγενείς διαταραχές που μεταβάλλουν σε μεγάλο βαθμό την ίδια τη φύση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Αυτές οι εξωγενείς διαταραχές μπορούν να έχουν τις εξής μορφές: i) μια απρόσμενη μεταφορά κεφαλαίου σε άλλες χώρες ii) μια αύξηση της αποσπώμενης υπεραξίας του κεφαλαίου ως αποτέλεσμα της αυξημένης εκμετάλλευσης από τους επιχειρηματίες iii) μια πτώση των τιμών του παγίου κεφαλαίου iv) και τέλος, τη μορφή της καινοτομίας. Εντός του οικονομικού κύκλου, φαίνεται να ισχύει ο νόμος της πτωτικής τάσης του περιθωρίου κέρδους αλλά κάθε εξωγενής διαταραχή αλλάζει τη «μικροφυσική» του καπιταλισμού που με τη σειρά της, κάθε φάση θα υποφέρει από μια νέα τάση πτωτικού ποσοστού κέρδους. Πρόκειται για μια προσπάθεια να συνδυαστεί το ενδογενές *ceteris paribus* του «νόμου της Πτωτικής Τάσης του Ποσοστού Κέρδους» με την εισαγωγή της ταχείας μεταβολής της οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου που μεταβάλλει τη φύση του καπιταλισμού. Η ευελιξία που προσφέρει το σχήμα καθιστά δύσκολο το συμπέρασμα του πότε έχουμε νέο κύμα ή «Νόμο της Πτωτικής Τάσης του Ποσοστού Κέρδους» *ex post*. Η θεωρία του Mandel είναι μια ιδεολογική κατασκευή και βασίζεται κυρίως στην εργασιακή θεωρία της αξίας (Noonan 2010, σελ. 100). Είναι μια μερική θεωρία των κύκλων, έτσι που σε μια περίοδο 20 ετών δύο τυπικοί βιομηχανικοί κύκλοι θα αυξήσουν την οργανική σύνθεση του κεφαλαίου και άρα θα λάβουν χώρα μειώνοντας το ποσοστό κέρδους. Αυτή η τάση διακόπτεται από εξωγενείς παράγοντες που ανακόπτουν μερικά έστω την πορεία, μια θέση που εκτός από τον Mandel την έχουν διατυπώσει μεταξύ άλλων και οι Trotsky και Sweezy. Στα ώριμα έργα του Mandel, τα μακρά κύματα δεν θεωρούνται επεκτατικές τάσεις στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής αλλά πρόκειται μάλλον για «ατυχήματα» και άρα όχι για το ανοδικό τμήμα του κύκλου. Αντίθετα, μπορεί να πρόκειται για στάσιμα μακρά κύματα τα οποία να μην μεταβάλλουν το πηλίκιο οργανικής σύνθεσης κεφαλαίου και παραγωγικότητας της εργασίας. Ιστορικά, άλλωστε, το στοιχείο που συνέχει όλα τα μεγάλα μακρά κύματα μέχρι την τρέχουσα περίοδο ήταν το γεγονός της μερικής ανάσχεσης του «Νόμου της Πτωτικής Τάσης του Ποσοστού Κέρδους».

Ο Paul Sweezy (1942) διαμορφώνει μια θεωρία των κρίσεων εντός του σχήματος της υποκατανάλωσης. Οι κρίσεις συμβαίνουν με έκφανση την αδυναμία της ζήτησης να καλύψει την προσφορά σε τιμές τέτοιες που να αποφέρουν κέρδη στους κεφαλαιοκράτες. Η βασική αντίφαση στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής είναι μεταξύ της παραγωγής αξιών χρήσης και της παραγόμενης υπεραξίας, με άλλα λόγια δηλαδή, ο τρόπος που πραγματώνεται η υπεραξία μέσω της τιμής. Αυτή η αντίφαση λύνεται εξωγενώς, είτε με την ανακάλυψη νέων αγορών, είτε με την καπιταλιστική κίνηση προς τον τέλειο καπιταλισμό, ο οποίος κινείται με τροχιά προς την πλήρη απασχόληση. Τέλος, η εναλλαγή μεταξύ περιόδων επέκτασης και άνθισης και αντίστοιχα περιόδων ύφεσης και κάμψης δεν συμβαίνει με κυκλικό τρόπο, ενώ οι μεγάλες τεχνολογικές ανακαλύψεις θεωρούνται «ατυχήματα» και όχι κάτι σχεδιασμένο από το κεφάλαιο, έτσι που δεν εμφανίζεται αιτιοκρατικά ανά τακτά χρονικά διαστήματα.

Ο διαφιλονικούμενος οικονομολόγος Michael Kalecki δομεί μια θεωρία με βάση την επένδυση. Το γεγονός ότι κατά τη διάρκεια της κρίσης η επένδυση συρρικνώνεται «είναι ο ακριβής λόγος που κάποιος πρέπει να αναζητήσει το σημείο εκκίνησης μιας διαδικασίας που θα φέρει το κύμα της ανόδου του οικονομικού κύκλου. Λόγω του γεγονότος ότι κατά τη διάρκεια της κρίσης η επένδυση βρίσκεται σε χαμηλότερο επίπεδο από αυτό που θα χρειαζόταν για την απλή αναπαραγωγή του υπάρχοντος κεφαλαίου και αυτή η επένδυση απαξιώνεται... Η κρίση ξεπερνιέται είτε με την επένδυση κεφαλαίου είτε με τον πληθωρισμό με την δεύτερη περίπτωση να καθυστερείται η φυσική διαδικασία σταθεροποίησης» (Kalecki 1990, σελ. 51-53). Σύμφωνα με τον Asimakopoulou (1977, σελ. 329), ο Kalecki δίνει έμφαση σε μια αμφίδρομη σχέση μεταξύ επένδυσης και κερδών, «τα κέρδη έπονται της επένδυσης με

χρονική υστέρηση» (Kalecki 1991, σελ. 247), την ίδια στιγμή που η επένδυση εξαρτάται από τα αναμενόμενα κέρδη. Με άλλα λόγια, το ποσό της επένδυσης καθορίζεται από τις προηγούμενες παραστάσεις, προηγούμενες επενδύσεις, τις επιπτώσεις στις τιμές και στη ζήτηση έτσι που κάθε πραγματοποιούμενο κέρδος ανατροφοδοτεί την εκτίμηση για την επόμενη επένδυση. Ακόμα, όμως, και σε αυτή την ανάλυση η επένδυση είναι η αιτία των αιτιών, ενώ το κέρδος είναι απλώς ένα ενδιάμεσο εργαλείο στην αιτιακή σχέση. Οι οικονομικές διακυμάνσεις δημιουργούνται από την αντίφαση μεταξύ επένδυσης, αναμενόμενου κέρδους και πραγματοποιούμενου κέρδους. Οι επενδύσεις του κράτους σταθεροποιούν το ποσοστό κέρδους και έτσι οι οικονομικές διακυμάνσεις είναι πολύ πιο ήπιες. Οι οικονομικοί κύκλοι, λοιπόν, είναι κύκλοι διακύμανσης του περιθωρίου κέρδους που πραγματοποιείται.

Μια άλλη μαρξιστική θεωρία για τους οικονομικούς κύκλους είναι αυτή που προτάθηκε από τον Immanuel Wallerstein (2000), η οποία δεν αναγνωρίζει οικονομικό κύκλο στην τυπική εκδοχή, αλλά αναλύοντας τα μακρά κύματα του Kondratieff συμπεραίνει ότι υπάρχουν κύκλοι ηγεμονίας, κύκλοι που αφορούν την άνοδο και την πτώση της αυτοκρατορίας. Ο Wallerstein ξεκινώντας από μια ανάλυση του ιμπεριαλισμού φτάνει στην θεωρία της αυτοκρατορίας, την οποία πολλοί θεωρητικοί θα επεξεργαστούν, ανάμεσα τους και οι Hardt και Negri (2000). Η αυτοκρατορία κάνει μεγάλες τεχνολογικές ανακαλύψεις και κινεί τον διεθνή οικονομικό κύκλο έτσι που διαμορφώνει έναν κύκλο της ανόδου και της πτώσης της στο διεθνές στερέωμα, μια θέση που μοιράστηκε και ο Gunder Frank. Μεθοδολογικά, δίνει έμφαση στη μακροχρόνια περίοδο και στον παγκοσμιοποιημένο καπιταλισμό και όχι στις μεταβολές εντός του έθνους κράτους. Έτσι, η διάρκεια ζωής της αυτοκρατορίας είναι από 45 έως 60 χρόνια, περιλαμβάνοντας κατά βάση δύο κατηγορίες φάσεων, τις φάσεις Α, που είναι φάσεις άνθισης και περιλαμβάνονται η καινοτομία, η επένδυση και η άνθιση ενώ στις φάσεις Β, φάσεις της κάμψης και της ύφεσης, που χαρακτηρίζονται από «μη παραγωγικούς εργαζόμενους και γραμμές παραγωγής» (Wallerstein 2000, σελ. 218). Οι φάσεις Α είναι οι φάσεις της ανόδου της αυτοκρατορίας, ενώ οι φάσεις Β οι φάσεις της πτώσης της. Άλλωστε, ο μοντέρνος παγκόσμιος χώρος επιδεικνύει μεγάλη αυτονομία από εξωτερικούς παράγοντες πράγμα που σημαίνει ότι οι διεργασίες είναι σε μεγάλο βαθμό εξηγήσιμες από τις δυνάμεις στο εσωτερικό αυτού του κόσμου (Wallerstein 2003, σελ. 253).

Στο πλαίσιο του ιμπεριαλισμού, οι μακρές περίοδοι γίνονται κύκλοι «παραδειγμάτων» εντός του καπιταλισμού, σύμφωνα με τον Samir Amin με τις εξής φάσεις του επεκτατικού καπιταλισμού: εμπορική επέκταση, ιμπεριαλισμό και μετά-ιμπεριαλισμό (Amin, 1976, σελ. 191). Εντός αυτών των σταδίων του καπιταλισμού μπορεί να υπάρχουν κρίσεις, επιμέρους διαταραχές και διακυμάνσεις, αλλά κάθε κύκλος κλείνει με το πέρας του κάθε σταδίου. Θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι κάθε «αλλαγή παραδείγματος» περιγράφει έναν πλήρη κύκλο, μια θέση που με παρόμοιο τρόπο είχε διατυπωθεί από τον Solomou. Εντός δε του ιμπεριαλισμού έχουν υπάρξει και επιμέρους φάσεις κρίσης και επέκτασης που καθορίζονταν από τον αντί-ιμπεριαλιστικό αγώνα, ο οποίος συχνότερα λαμβάνει χώρα στην περιφέρεια και όχι στις καπιταλιστικές μητροπόλεις. «Η εξέλιξη και η κερδοφορία των πολυεθνικών του κέντρου, η γενίκευση των μεθόδων απόσπασης υπεραξίας είναι συνέπειες της πάλης των τάξεων καθεαυτής και όχι αυτόνομες δρώσες δυνάμεις που επηρεάζουν το πλαίσιο» (Amin, 1977, σελ. 116).

Τέλος, μια πολύ διαφορετική σε σχέση με τις υπόλοιπες μαρξιστικές θεωρήσεις είναι αυτή του Duncan Foley (1992), που υποστηρίζει ότι η αιτία για τις οικονομικές διακυμάνσεις είναι η αντίφαση μεταξύ αμοιβής επενδυμένου κεφαλαίου και αμοιβής τραπεζικού κεφαλαίου (επιτοκίου). Έτσι, η εξέλιξη της καπιταλιστικής οικονομίας δεν εξαρτάται από το

επενδύόμενο κεφάλαιο και το πραγματοποιούμενο κέρδος, αλλά από την αγορά και την ζήτηση τραπεζικού κεφαλαίου.

Συμπέρασμα

Οι προσεγγίσεις των Μαρξιστών σχετικά με τον οικονομικό κύκλο μπορούν να χωριστούν σε δύο μεγάλες κατηγορίες: στις ενδογενείς και στις εξωγενείς, την ίδια στιγμή που οι περισσότερες αναμετρώνται με το «Νόμο της Πτωτικής Τάσης του Ποσοστού Κέρδους». Οι περισσότερες, που είναι ενδογενείς, παρακάμπτουν τη βεβαιότητα του νόμου αίροντας την υπόθεση *ceteris paribus* που είναι μια εκ των βασικών που «μικροοικονομικοποιεί» την προσέγγιση του Μαρξ. Η βασική δρώσα δύναμη των ενδογενών θεωρήσεων είναι η επένδυση κεφαλαίου που κινείται από την ανάγκη για διεύρυνση της συσσώρευσης κερδών. Ταυτόχρονα, με χρήση πολύ σύνθετων μαθηματικών εργαλείων, αποδεικνύεται η εγγενής ανισορροπία του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, ενώ η πρόβλεψη στο μοντέλο του Goodwin εξαρτάται από τις αρχικές συνθήκες του μοντέλου. Τέλος, στην αφήγηση του Wallerstein η επένδυση δεν διαδίδεται παγκόσμια αλλά μένοντας στα όρια του έθνους κράτους δομεί την αυτοκρατορία. Σε ότι αφορά τις εξωγενείς αφηγήσεις για τον οικονομικό κύκλο, υπάρχουν εξωγενή «ατυχήματα» που προκαλούν τις οικονομικές διακυμάνσεις, με την καινοτομία να γίνεται ένα από αυτά.

Με άλλα λόγια, οι μεν πρώτες αντιλαμβάνονται την καινοτομία διαφορετικά και με εξαίρεση αυτές με τα μη γραμμικά συστήματα υποφέρουν από έναν σχετικισμό που είναι εύλογος, καθώς η εξήγηση φαινομένων με πολύ μικρότερη κλίμακα αφαίρεσης από όσο είχε ο Μαρξ αλλά με «μαρξική» ακρίβεια προϋποθέτει την ενδεχομενικότητα και τον σχετικισμό. Αντίθετα, οι δε αντιλαμβάνονται την καινοτομία με όρους εξωτερικούς στην οικονομία που δεν συνδέεται με κάποια σκοπιμότητα της τάξης των καπιταλιστών αλλά συμβαίνει με έναν αυτονομημένο τρόπο φτιάχνοντας, δηλαδή, μια ουσιοκρατία της καινοτομίας. Προφανώς, όσο κινούμαστε στην κλίμακα ενδογένειας-εξωγένειας προς τα δεξιά, απομακρυνόμαστε από την μαρξική ανάλυση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Ένα μοντέλο πρόβλεψης είτε προϋποθέτει μη γραμμικά δυναμικά συστήματα προς αποφυγή του σκοπέλου του *ceteris paribus*, είτε εξωγένεια προκειμένου να απομονώνεται από τα υπόλοιπα μέρη που συναρθρώνουν την καπιταλιστική κίνηση και άρα το *ceteris paribus* είναι κενό νοήματος.

Σύμφωνα με έναν άλλο διαχωρισμό που έχει υποδειχθεί από τον Sherman (1979, σελ. 1), οι μαρξιστικές θεωρίες μπορούν επίσης να χωριστούν σε τρεις μεγάλες κατηγορίες: πρώτον αυτές που συνδέονται με την αυξανόμενη οργανική σύνθεση κεφαλαίου, δεύτερον, την [εξόντωση] του εφεδρικού στρατού και τρίτον με τις θεωρίες υποκατανάλωσης. Στο πρώτο σχήμα εντάσσονται οι Dobb, Yaffe και Shaikh και παρατηρούν μια αυξητική τάση (μακροπρόθεσμα) στην οργανική σύνθεση του κεφαλαίου. Αυτές οι θεωρίες υπονοούν την ισχύ του «Νόμου της Πτωτικής Τάσης του Ποσοστού Κέρδους» και δεν μπορούν να βγάλουν ξεκάθαρα συμπεράσματα για την βραχυχρόνια τάση της καπιταλιστικής εξέλιξης (Sherman 1979, σελ. 1). Οι κρίσεις έρχονται ως αποτέλεσμα μεγάλων διακυμάνσεων του ποσοστού κέρδους, ενώ οι κύκλοι πρέπει να γίνονται αντιληπτοί ως διακυμάνσεις τιμών και όχι ως διακυμάνσεις αξιών. Οι διακυμάνσεις αξιών υπονοούν μια ισορροπία προσφοράς και ζήτησης, ενώ στην φάση της ύφεσης οι αγοραίες τιμές είναι συνήθως κάτω από τις μακροχρόνιες αξίες. Η δεύτερη εκδοχή της εξόντωσης του εφεδρικού στρατού έχει αναδειχθεί από τους Glyn και Sutcliffe σε ότι αφορά την μακροχρόνια περίοδο, ενώ σε ότι αφορά την βραχυχρόνια έχει αναδειχθεί από τους Boddy και Crotty σε μια μελέτη για τις ΗΠΑ. Η τάση προς την πλήρη απασχόληση ανακόπτεται, καθώς δίνει στους εργαζόμενους τη δυνατότητα να παλεύουν από καλύτερες θέσεις και να αυξάνουν το μερίδιο των μισθών σε βάρος του μεριδίου των κερδών. Ο Sherman ισχυρίζεται ότι το πρόβλημα με τη δεύτερη

εκδοχή είναι ότι αυτή βρίσκεται ασφυκτικά περιορισμένη στη θεωρία του κόστους παραγωγής αγνοώντας πλήρως την πλευρά της ζήτησης. Χαμηλοί μισθοί δεν σημαίνει ξεπέραςμα της κρίσης κατά τον ίδιο τρόπο που δεν σημαίνει όξυνση της κρίσης, το γεγονός ότι η μερίδα μισθών των εργαζομένων είναι ψηλή. Αυτό συμβαίνει γιατί ο καπιταλισμός είναι ένα σύστημα το οποίο βρίθει αντιφάσεων, έτσι που καμία πρακτική να μην λειτουργεί τελεολογικά στα αποτελέσματα της. Ταυτόχρονα, αυτές οι θεωρίες «δεν μπορούν να εξηγήσουν τους λόγους που για το ξεπέραςμα της κρίσης πολλές φορές έχουν χρησιμοποιηθεί πολιτικές από την πλευρά της ζήτησης» (Sherman 1979, σελ. 2). Τέλος, για τις θεωρίες της υποκατανάλωσης η ανεπάρκεια ζήτησης λόγω της διεύρυνσης της ταξικής εκμετάλλευσης είναι ο λόγος για το ξέσπασμα των κρίσεων, και που μεταξύ άλλων, επιφέρει κατάρρευση της επένδυσης και του ποσοστού κέρδους, αφού δεν μπορεί να επιτευχθεί η πραγματοποίηση του αναμενόμενου κέρδους. Ένας μη μαρξιστής, ο Κένυς, θα εστίασει στις βραχυχρόνιες πλευρές της ανεπάρκειας της ζήτησης φέρνοντας στην επιφάνεια τη θεωρία της ενεργού ζήτησης για το ξεπέραςμα των αντιφάσεων της θεωρίας της υποκατανάλωσης. Τέλος, συνθέτοντας τις παραπάνω θεωρήσεις προκύπτει η θεωρία του Weisskopf του οποίου η προσέγγιση συνδυάζει όψεις των τριών και κάνει χρήση ποσοτικών μεθόδων. Η προσέγγιση αυτή μοιάζει με την προσέγγιση του Goodwin και των Dumenil και Levy καθώς εστιάζει στα σχήματα αναπαραγωγής του Μαρξ, εντάσσοντας τα μακρά κύματα, την διανομή του εισοδήματος ανάμεσα στις τάξεις, το βαθμό εκμετάλλευσης των μέσων παραγωγής, το ποσοστό κέρδους και το δείκτη προϊόντος/κεφαλαίου. Το μοντέλο αυτό όπως και τα υπόλοιπα, εξαρτώνται ιδιαίτερα από τις αρχικές τιμές των μεταβλητών. Ολοκληρώνοντας, μπορούμε να ισχυριστούμε ότι για την κατανόηση των οικονομικών κύκλων σε ένα μαρξιστικό πλαίσιο, είτε χρησιμοποιούνται μικροοικονομικές προσεγγίσεις *ceteris paribus* είτε μαθηματικές απεικονίσεις δυναμικών μοντέλων, που δεν είναι απαραίτητα κοντά στη βάση της προσέγγισης που είχε θέσει ο Μαρξ. Ωστόσο, θα μπορούσαν να θεωρηθούν ως προσπάθειες εφαρμογής ή επέκτασης αυτής, ή και, τέλος, επιβεβαίωσης αυτής.

2.3. Κεϋνσιανές και Μη προσεγγίσεις του οικονομικού κύκλου

Η προσέγγιση του Κένυς

Η βασική διάκριση των σχολών του οικονομικού κύκλου, όπως αυτή έχει προκύψει, είναι αυτή μεταξύ ενδογενών και εξωγενών θεωριών, δηλαδή θεωριών που υποθέτουν εγγενείς τις οικονομικές διαταραχές στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής και θεωριών που αποδίδουν τις διαταραχές σε κάτι εξωτερικό στην οικονομική σφαίρα, εν πολλοίς τυχαίο. Είναι πολύ σημαντικό να κρατήσουμε ως βασική διαιρητική την αντίθεση μεταξύ ενδογενών και εξωγενών θεωριών καθότι σκιαγραφούν διαφορετικές οικονομίες (Hall 1990, σελ. 10). Οι εξωγενείς θεωρίες τείνουν να βλέπουν την οικονομία σαν μια κατάσταση εγγενώς στατική αλλά που διαταράσσεται από εξωτερικές δυνάμεις, ενώ οι ενδογενείς τείνουν να αντιλαμβάνονται την οικονομία ως δομικά ασταθή κατάσταση, που παράγει κυκλικές διαταραχές γύρω από ένα κέντρο (Hall 1990, σελ. 10). Το ερώτημα βέβαια παραμένει γιατί η δομική αστάθεια μπορεί να κατευθύνει τη διακύμανση σε μια κυκλική μορφή, και όχι σε μια αέναη τεθλασμένη κίνηση. Εκτός της κλασικής προσέγγισης, είναι δύσκολο να βρεθεί κάποια θεωρία δομικά (κυρίαρχα) εξωγενής. Στην πλευρά των ενδογενών θεωριών, ο Schumpeter, ο Kondratieff, ο Μαρξ και ο θεωρητικός της υπέρβασης της κρίσης του 29' John Manyard Keynes.

Για τον Keynes η επένδυση είναι η βασική μεταβλητή που εξηγεί τις μακροοικονομικές διακυμάνσεις. Ο οικονομικός κύκλος «προξενείται από μια κυκλική μεταβολή στην οριακή αποδοτικότητα του κεφαλαίου παρότι γίνεται πιο περίπλοκος και οξύνεται από τις

συνδεδεμένες μεταβολές στις υπόλοιπες βραχυχρόνιες μεταβλητές του «οικονομικού κυκλώματος» (Keynes 1936, σελ. 313). Η οριακή αποδοτικότητα του κεφαλαίου είναι η αναμενόμενη απόδοση της αμοιβής του κεφαλαίου. Σε όρους των οικονομικών του 19^{ου} αιώνα είναι το αναμενόμενο κέρδος και εξαρτάται όχι μόνο από την υπάρχουσα πληθώρα ή έλλειψη των κεφαλαιακών αγαθών και από το υφιστάμενο κόστος παραγωγής των κεφαλαιουχικών αγαθών αλλά και από τις προσδοκίες⁷⁰ σχετικά με την μελλοντική αμοιβή των κεφαλαιουχικών αγαθών (Keynes 1936, σελ. 315). Έτσι, η κρίση γίνεται αντιληπτή ως μια απροσδόκητη πτώση στην οριακή αποδοτικότητα του κεφαλαίου και όχι μια μεταβολή στο επιτόκιο. Η απότομη πτώση της αποδοτικότητας του κεφαλαίου συμβαίνει από τη στιγμή που η φάση της ανόδου «συνεχίζεται, καθώς το μεγαλύτερο μέρος από τη νέα επένδυση έχει εμφανίσει μια διόλου ευκαταφρόνητη αμοιβή. Η πλάνη γίνεται εμφανής καθώς αμφιβολίες εμφανίζονται σχετικά με την πραγματοποιησιμότητα της αναμενόμενης αμοιβής, πιθανόν επειδή η παρούσα πραγματική αμοιβή δείχνει σημεία πτώσης (...) Μόλις αμφιβολία εμφανιστεί απλώνεται τάχιστα» (Keynes 1936, σελ. 317). Την ίδια στιγμή, δε φαίνεται να δίνει πολύ μεγάλη βάση στην παραπάνω διατύπωση καθώς «κατά την διάρκεια της κρίσης δεν είναι εύκολο να ανορθωθεί η οριακή αποδοτικότητα του κεφαλαίου, οριζόμενη όπως είναι, από την ατιθάσευτη και ανυπάκουη ψυχολογία του επιχειρηματικού κόσμου. Είναι η επιστροφή της εμπιστοσύνης, για να μιλήσουμε με καθημερινούς όρους, η οποία είναι τόσο αδύνατο να κοντρολαριστεί σε μια οικονομία του ατομικίστικου καπιταλισμού. Αυτή είναι η όψη της πτώσης στην οποία οι βιομήχανοι και οι τραπεζίτες δικαίως είχαν δώσει έμφαση και την οποία οι οικονομολόγοι είχαν υποβαθμίσει, έχοντας τοποθετήσει όλη τους την πίστη στην εκδοχή της απόλυτα νομισματικής φύσης του φαινομένου» (Keynes 1936, σελ. 317). Η μεγάλη εξάρτηση του οικονομικού κύκλου από την ψυχολογία των επενδυτών έκανε τον Keynes να συμπεράνει ότι σε κατάσταση «της ελευθερίας της αγοράς η αποφυγή μεγάλων διακυμάνσεων στην απασχόληση μπορεί, συνεπώς, να φαίνεται αδύνατη χωρίς μια μεγάλη αλλαγή στην ψυχολογία των επενδυτικών αγορών⁷¹ τέτοια που δεν υπάρχει κανένας λόγος να αναμένουμε» (Keynes 1936, σελ. 320). Οι διακυμάνσεις του προϊόντος δεν μπορούν να

⁷⁰ Η καρδιά του προβλήματος βρίσκεται στο γεγονός ότι οι οικονομικοί δρώντες γίνονται αναπόφευκτα πολύ αισιόδοξοι καθώς η οικονομία διογκώνεται και αναπτύσσεται, για να απογοητευτούν όταν τα πραγματοποιούμενα κέρδη δεν ανταποκρίνονται στα αναμενόμενα υπό κανονικές συνθήκες κέρδη (Harvey 2010, σελ. 2). Σύμφωνα με τον ίδιο τον Keynes: «...οι ανθρώπινες επιλογές που επηρεάζουν το μέλλον, είτε είναι προσωπικό είτε είναι πολιτικό είτε οικονομικό δεν μπορούν να εξαρτώνται σε αυστηρή μαθηματική επεξήγηση καθώς η βάση για τη διενέργεια τέτοιων υπολογισμών απλά δεν υφίσταται» (Keynes 1964, σελ. 162-163). Αυτό συμβαίνει λόγω του αβέβαιου χαρακτήρα του μέλλοντος: «Λέγοντας αβεβαιότητα αφήστε με να εξηγήσω, δεν εννοώ απλώς τον διαχωρισμό μεταξύ αυτού που είναι βέβαιο σε σχέση με αυτό που είναι πιθανό. Το παιχνίδι της ρουλέτας δεν υπόκειται με αυτήν την έννοια στην αβεβαιότητα ούτε και είναι η περίπτωση μιας ξεκάθαρης νίκης που διαγράφεται. Ακόμα και ο καιρός είναι σχετικά αβέβαιος. Η έννοια με την οποία χρησιμοποιώ την λέξη αβεβαιότητα είναι αυτή στην οποία το ενδεχόμενο πόλεμου είναι αβέβαιο, ή η τιμή του χαλκού και η τιμή του επιτοκίου σε είκοσι χρόνια ή η απαξίωση μιας νέας καινοτομίας, ή η θέση των ιδιωτών κατόχων πλούτου στην κοινωνία του 70'. Για αυτά τα ζητήματα δεν υπάρχει καμία επιστημονική βάση πάνω στην οποία να δημιουργηθεί μια δυνατότητα μετρήσιμης πιθανότητας» (Keynes 1937, σελ. 213-214).

⁷¹ Οι επενδυτικές αγορές, ή δευτερογενείς αγορές, «οι καθημερινές ανατιμολογήσεις στο Χρηματιστήριο ενώ είναι πρωταρχικά δημιουργημένες για να διευκολύνουν τις συναλλαγές και τις μεταβιβάσεις παλιών επενδύσεων και εγκαταστάσεων μεταξύ του ενός ατόμου και ενός άλλου, απαρέγκλιτα ασκούν μεγάλη επιρροή στο επίπεδο της σημερινής επένδυσης. Έτσι, δεν υπάρχει κανένα νόημα στο να ιδρύσεις μια επιχείρηση με μεγαλύτερο κόστος από όσο μια παρόμοια λειτουργούσα επιχείρηση έχει δαπανήσει για να λειτουργήσει» (Keynes 1964, σελ. 151).

εξηγούνται μόνο από το ύψος της επένδυσης, αλλά «το ύψος της επένδυσης είναι η αιτία των αιτιών, η μεταβλητή εκείνη που είναι η πιο ευεπίφορη σε μεγάλες διακυμάνσεις⁷²» (Keynes 1937). Άλλωστε, η ελεύθερη αγορά είναι ευεπίφορη στις κρίσεις και χωρίς σημαντικές μεταρρυθμίσεις και παρεμβάσεις του δημόσιου τομέα θα βρισκόταν σε ένα συνεχές καθεστώς στασιμότητας. Μια από τις βασικές παρεμβάσεις του κράτους καλύπτουν την αδυναμία της ελεύθερης αγοράς να επενδύσει την απαραίτητη ποσότητα κεφαλαίου έτσι ώστε να προσεγγίσει στην κατάσταση πλήρους απασχόλησης.

Η ψυχολογία των επενδυτών και των κεφαλαιούχων, αυτή η δομική αισιοδοξία είναι αυτή η έννοια που θα γίνει γνωστή στον Keynes ως «ζωώδη ένστικτα» (animal spirits), τα οποία είναι «η εγγενής παρόρμηση για δράση που κάνει τις ρόδες να περιστρέφονται, το ορθολογικό μας είναι που επιλέγει μεταξύ των εναλλακτικών με το καλύτερο τρόπο που μπορεί, υπολογίζοντας όπου μπορεί, αλλά συχνά στρεφόμενο στο κίνητρο της τύχης, του καπρίτσιου και του συναισθήματος» (Keynes 1964, σελ.163). Η πιο ακραία εκδοχή των ζωωδών ενστίκτων εμφανίζεται στις δευτερογενείς χρηματοοικονομικές αγορές όπου οι συναλλαγές διαρκούν λίγα δευτερόλεπτα, πράγμα που σημαίνει ότι δεν χρειάζεται κάποια εις βάθος γνώση για τα σχέδια της επένδυσης προς πώληση, το προσωπικό, την ιστορία, τον ανταγωνισμό, κ.οκ (Harvey 2010, σελ. 11). Μόλις πέσουν οι τιμές είναι πολύ εύκολο να πωλήσεις άμεσα την επένδυση με πολύ μικρό κόστος και να επενδύσεις σε κάποια άλλη πιο ακίνδυνη επένδυση. Ούτε και φυσικά μια καλύτερη μελέτη της επένδυσης εξασφαλίζει τον επενδυτή, καθώς οι βραχυχρόνιοι κερδοσκόποι καθορίζουν την κίνηση της αγοράς. Αυτό απαρέγκλιτα δίνει σε όσους μετέχουν σε χρηματοοικονομικές επενδύσεις ένα πολύ μικρό χρονικό ορίζοντα και επιτρέπει ένα μεγάλο «ποσοστό από την ποσότητα του συνολικού επενδυμένου κεφαλαίου της κοινωνίας [να] ανήκει σε ανθρώπους που δεν διευθύνουν και δεν έχουν καμία ειδική γνώση των καταστάσεων, είτε τωρινή είτε μελλοντική της επιχείρησης υπό εξέταση» (Keynes 1964, σελ.153). Έτσι, οι «από μέρα σε μέρα διακυμάνσεις στα κέρδη των υπαρχουσών επενδύσεων, τα οποία είναι προφανώς ενός εφήμερου και όχι σημαντικού χαρακτήρα τείνουν να έχουν όλες μαζί μια υπερβολική και πολλές φορές εξωφρενική επίπτωση στις χρηματαγορές» (Keynes 1964, σελ.153-154). Ακόμα, άπαξ και ο συνεπαγόμενος μηχανισμός τιμών των χρηματοοικονομικών παγίων θα είναι «δημιουργημένος σαν αποτέλεσμα της μαζικής ψυχολογίας ενός μεγάλου αριθμού αδαών ατόμων», θα είναι «επιρρεπής σε βίαιες αλλαγές ως αποτέλεσμα απότομων μεταβολών στις γνώμες εξαιτίας παραγόντων οι οποίοι δεν κάνει μεγάλες διαφορές στην αναμενόμενη απόδοση» (Keynes 1964, σελ. 154). Έτσι, οι χρηματαγορές μπορούν να υπόκεινται σε «κύματα αισιόδοξου ή απαισιόδοξου συναισθήματος» (Keynes 1964, σελ. 154). Παρόλα αυτά, δεν πρέπει να καταλήξουμε ότι «τα πάντα εξαρτώνται από κύματα ανορθολογικής ψυχολογίας», έτσι που μόνο όταν «η κεφαλαιακή συσσώρευση σε μια χώρα έχει γίνει ένα υπό-προϊόν των δραστηριοτήτων ενός καζίνο, η δουλειά είναι πιθανόν να γίνει στραβή» (Keynes 1964, σελ. 159).

Σε ότι αφορά λοιπόν τη θεωρία των οικονομικών κύκλων του Keynes υπάρχουν δύο σχετικά ανεξάρτητες δυνάμεις που επενεργούν: από τη μια η οριακή αποδοτικότητα κεφαλαίου και από την άλλη την ψυχολογία της αγοράς που δημιουργείται εσωτερικά στην οικονομία από τη σύνθεση και την κυριαρχία των αγορών αλλά που μπορεί να επενεργεί «αλλοπρόσαλλα» στην φύση του οικονομικού κύκλου, βαθαίνοντας τις φάσεις ή επιμηκύνοντας τις. «Οι όψιμες φάσεις της άνθισης χαρακτηρίζονται από αισιόδοξες

⁷² Η απογοήτευση και η αβεβαιότητα σε ότι αφορά το μέλλον η οποία συνοδεύει την κατάρρευση της οριακής αποδοτικότητας του κεφαλαίου φυσικά προκαλεί μία σημαντική αύξηση στην προτίμηση ρευστότητας και έτσι μια αύξηση στο επίπεδο του επιτοκίου (Keynes 1964, σελ. 316).

προσδοκίες σχετικά με τις μελλοντικές αποδόσεις των κεφαλαιουχικών αγαθών αρκετά ισχυρή για να αντισταθμίσουν την διογκωμένη αφθονία και τα ανερχόμενα κόστη της παραγωγής και πιθανότατα μια αύξηση στο επιτόκιο» (Keynes 1964, σελ. 315). Έτσι, η αντίθεση μεταξύ προσδοκιών και πραγματικού αυξάνεται, και με τη σειρά τους «οι κερδοσκόποι που είναι απασχολημένοι με την πρόβλεψη του επόμενου σημείου καμπής της αγοράς και όχι με τον υπολογισμό της μελλοντικής απόδοσης των κεφαλαιουχικών παγίων, με το που εμφανιστούν οι πρώτες όψεις διάλυσης της πλάνης θα πρέπει να πέσουν με μια απότομη και καταστροφική ορμή» (Keynes 1964, σελ. 315-316). Η υπεραισιοδοξία μπορεί να αντικατασταθεί από το αντίθετο της ένα «σφάλμα απαισιοδοξίας» (Keynes 1964, σελ. 321-322).

Μπορούμε να ισχυριστούμε ότι το μοντέλο του Keynes ακολουθεί μεν μια μαρξική λογική (με διαφορετική ωστόσο ορολογία) σχετικά με την γενεσιουργό αιτία των οικονομικών διακυμάνσεων εστιάζοντας στην αιτία της συσσώρευσης κεφαλαίου αλλά περνώντας στην εξήγηση του φαινομένου με την αυστηρή έννοια αναζητώντας αιτιοκρατικές σχέσεις για τις φάσεις, τον τρόπο λειτουργίας του κύκλου, τους επιμέρους μηχανισμούς που δρουν εφευρίσκει την ψυχολογία της αγοράς, τα «ζωώδη ένστικτα» το οποίο πρόκειται για μια αυστηρή αφαίρεση που προκύπτει από τον συμπεριφορισμό και την ψυχολογία. Με άλλα λόγια, κινείται πάνω στο ίδιο μονοπάτι με τους μαρξιστές και ψυχολογικοποιεί την λειτουργία της αγοράς ως το μηχανισμό εκείνον που πραγματοποιεί την αντίφαση μεταξύ αναμενόμενου κέρδους ή αναμενόμενης αποδοτικότητας κεφαλαίου με την πραγματική. Είναι ξεκάθαρο ότι αυτή η θέση δεν είναι καινούρια και έχει εμφανιστεί με ανάλογο τρόπο, σε οικονομολόγους του 18^{ου} αιώνα, όπως στον Juglar.

Κεϋνσιανές προσεγγίσεις του οικονομικού κύκλου

Το έργο του Keynes, όντας πολύ εκτεταμένο και πολύ αντιφατικό, επιδέχεται διάφορων ερμηνειών, κυρίως σε ότι αφορά τις υποθέσεις για την περίοδο ανάλυσης και την φύση των προσδοκιών καθώς και το ρόλο των τιμών. Έτσι, η κεϋνσιανή βιβλιογραφία χωρίζεται κατά βάση σε τρεις αναγνώσεις του έργου του Keynes, στους Μετά- και Νέο- Κεϋνσιανούς αλλά και στους Κεϋνσιανούς θεωρητικούς. Η μεν μετά- κεϋνσιανή, βασίζεται στο έργο του Keynes μετά το 1936, μετά δηλαδή το βιβλίο με τίτλο “The General Theory” και παίρνει θέσεις ακόμα πιο ριζοσπαστικές και προοδευτικές από τον ίδιο τον Keynes, αναλύοντας το ρόλο του χρήματος, εξειδικεύοντας περισσότερο το ρόλο της επένδυσης μεταξύ των διαφορετικών ειδών της επένδυσης, ενώ απορρίπτουν και την υπόθεση των άκαμπτων τιμών και μισθών. Η δε νέο-κεϋνσιανή προσέγγιση, ενσωματώνει πολλά στοιχεία της νέο-κλασικής σχολής που σταδιακά ηγεμόνευσε από τη δεκαετία του ‘80 στην οικονομική σκέψη, ειδικά μετά την κρίση του ‘07. Η κεϋνσιανή προσέγγιση βασίζεται στην υπόθεση των άκαμπτων τιμών, στην αποδοχή του IS-LM ως ικανού επεξηγηματικού εργαλείου και στην έμφαση στις διακυμάνσεις των μισθών στη βραχυχρόνια περίοδο. Αντιλαμβάνεται το χρήμα ως εξωγενές στην οικονομία όπως άλλωστε και τις προσδοκίες αλλά και την επένδυση του κράτους. Επίσης, βασικό αναλυτικό εργαλείο σταδιακά γίνεται η καμπύλη Phillips που αποτυπώνει την αντίστροφη σχέση μεταξύ πληθωρισμού και ανεργίας. Η New-Keynesian προσέγγιση, ενώ αποτελεί συνέχεια της κεϋνσιανής, προσπαθεί να αποδείξει μικροοικονομικά την ισχύ των Κεϋνσιανών οικονομικών. Επίσης, η τελευταία προσέγγιση αποδέχεται τις ορθολογικές προσδοκίες της νέο-κλασικής σχολής, ενώ την ίδια στιγμή αποδέχεται τη δυνατότητα λάθους της αγοράς. Τέλος, υποθέτει ότι στην αγορά υπάρχει ατελής ανταγωνισμός για να εξηγήσει την αιτία που οι τιμές και οι μισθοί είναι άκαμπτοι. Στη δεκαετία του 30’ εμφανίζονται τρεις μεγάλες εξελίξεις: πρώτον η δημιουργία και η σύλληψη ολοκληρωμένων μαθηματικών μοντέλων του οικονομικού κύκλου σε επίπεδο συνολικής οικονομίας (Frisch

1933, Kalecki 1935 και Samuelson 1939). Δεύτερον, η επαναθεμελίωση της μακροοικονομικής θεωρίας από τον Keynes (Keynes 1936), και τρίτον, η δημιουργία οικονομετρικών μοντέλων του οικονομικού κύκλου (Tinbergen 1938-39). Αρχικά, πρόκειται για διαφορετικές προσεγγίσεις στην ανάλυση της οικονομίας και των διακυμάνσεών της, ενώ σταδιακά η εξέλιξη τους διαμορφώθηκε μέσα από μεγάλες αλληλό-επιρροές τόσο σε ότι αφορά τα θεωρητικά όσο και στα οικονομετρικά μοντέλα αλλά και μεταξύ διαφορετικών μοντέλων και της μετά- και της νέο-Κεϋνσιανής ανάλυσης (Zarnowitz 1992, σελ. 171).

Είναι σαφές ότι οι Κεϋνσιανές προσεγγίσεις δεν μπορούν να είναι ενιαίες παρότι εκκινούν χονδρικά την περίοδο που γράφει ο Keynes και ενδεχομένως δεν έχουν προλάβει να αποκρυσταλλωθούν επιμέρους αναδιατυπώσεις, μετατοπίσεις και αντιθέσεις. Άλλωστε, πολλοί από τους Κεϋνσιανούς θα βάλουν τις βάσεις για τη νέο-κεϋνσιανή προσέγγιση, ενώ κάποιοι άλλοι, λιγότεροι αυτή τη φορά, θα διατυπώσουν θέσεις που θα τις επεξεργαστούν περαιτέρω οι μετά- κεϋνσιανοί. Σε αυτήν την ενότητα θα ασχοληθούμε με τους Alvin Hansen, Paul Samuelson, Nicholas Kaldor, Arthur Burns και Wesley Mitchell, Robert Lucas, Jan Tinbergen και, τέλος, John Hicks.

Ο Hansen, Αμερικάνος οικονομολόγος από τους πιο αναγνωρισμένους μεταξύ των δεκαετιών '30 και '60 ήταν, εν πολλοίς, υπεύθυνος για την δημοφιλία του Keynes στις ΗΠΑ και τον Καναδά (Brazelton 1989, σελ. 427). Σε ότι αφορά την περιγραφή του οικονομικού κύκλου⁷³, αυτός έχει τέσσερις φάσεις: πρώτον, τη φάση της ανόδου όπου η ανενεργή παραγωγική δυνατότητα χρησιμοποιείται (idle capacity use), δεύτερον, τη φάση της επιταχυνόμενης αντικατάστασης κεφαλαίου, τρίτον τη φάση που η αυτόνομη επένδυση λαμβάνει χώρα προκειμένου για διεύρυνση κεφαλαιακής βάσης, ενώ η μη αυτόνομη αυξάνεται προκειμένου για εμβάθυνση κεφαλαιακής βάσης. Τέταρτον, τη φάση που η πραγματοποίηση της επένδυσης επιφέρει ύφεση, εάν δε η επένδυση έχει επιφέρει αύξηση της παραγωγικής δυναμικότητας τότε η ύφεση θα είναι μόνιμη, μέχρις ότου η περαιτέρω παραγωγική δυναμικότητα να εκκαθαριστεί. Στο πρώτο του έργο αναπαράγει ένα σχήμα όμοιο με αυτό του Schumpeter, όπου οι πρωταρχικές διαταραχές συμβαίνουν σαν αποτέλεσμα εξωγενών παραγόντων, όπως οι τεχνολογικές μεταβολές, οι αυξήσεις του πληθυσμού και οι γεωγραφικές μεταβολές, οι μεταβολές στην πρόσβαση σε πρώτες ύλες και οι παράγοντες που μεταβάλλουν τα αναμενόμενα κέρδη. Αυτές οι μεταβολές θεωρούνται εξωγενείς και ευθύνονται ανάμεσα στα άλλα και για τα σημεία καμπής, δηλαδή για την αλλαγή της τάσης. Από το 1930 θα μετατοπιστεί προς κεϋνσιανές θέσεις και η συμβολή του μπορεί να συνοψιστεί στα «τρία βήματα»: πρώτον, την αιτία της επένδυσης, δεύτερον, τον πολλαπλασιαστική της επένδυσης και, τρίτον, την αρχή της επιτάχυνσης που μετασχηματίζουν την ανάλυση σε ενδογενή. Οι παράγοντες που επηρεάζουν την επένδυση και τις άλλες δομικές μεταβλητές μιας οικονομίας μπορούν να επηρεάζουν την οικονομία, τόσο βραχυπρόθεσμα όσο και μακροπρόθεσμα που μάλιστα αλληλεπιδρούν μεταξύ τους. Ο Hansen κατασκεύασε δύο αναλύσεις σε σχέση με την κυκλική διακύμανση των μεγεθών: από τη μια, τη βραχυχρόνια θεώρηση του οικονομικού κύκλου και από την άλλη, τη μακροχρόνια θεώρηση της «περιστασιακής στασιμότητας» (secular stagnation)⁷⁴. Η οικονομία δεν θα

⁷³ Τον οικονομικό κύκλο τον αποκαλεί εμπορικό κύκλο (trade cycle) χωρίς να μεταβάλει κάτι από το εννοιολογικό πλαίσιο.

⁷⁴ Πρόκειται για μια κατάσταση ισορροπίας μακριά από την πλήρη απασχόληση, με γερασμένο κεφάλαιο πιθανότατα ανίκανο να δεχτεί την αποταμίευση της πλήρους απασχόλησης. Όπως παρατηρεί ο Seligman (1962, σελ. 668), η ανάλυση του για τους οικονομικούς κύκλους δεν αντικατέστησε τη θεώρηση της «περιστασιακής στασιμότητας», αντίθετα η «περιστασιακή ανεργία έγινε υπόθεση για

αναπτύσσεται αλλά θα είναι στάσιμη λόγω της διχοτόμησης μέσω του Τείχους και λόγω της μείωσης της αυξητικής μεταβολής του πληθυσμού, και αυτό διότι η αντίληψη του Hansen για την μορφή της συνάρτησης κατανάλωσης ήταν ευθεία και σταθερή στις φάσεις του κύκλου, έτσι που υπήρχε μεγαλύτερη πιθανότητα για αύξηση αποταμίευσης τόσο πραγματικά όσο και σχετικά (Brazelton 1989, σελ. 432). Ακόμα, ο οικονομικός κύκλος θα επικρατήσει όταν η εκπαίδευση γίνει το κλειδί για οικονομικές μεταρρυθμίσεις προκειμένου να διατηρηθεί η πλήρης απασχόληση και οι πολιτικές μέγιστης ανάπτυξης (Hansen 1960, σελ. viii). Τέλος, οι βασικές μεταβλητές που μπορούν να είναι αποτελεσματικές με τις διαταραχές μπορεί να είναι δημοσιονομικές και οι δημόσιες πολιτικές και όχι τόσο οι νομισματικές (Brazelton 1989, σελ. 438).

Ένας άλλος οικονομολόγος ο οποίος επηρεάζεται από τον Keynes είναι ο Kaldor ο οποίος αντιλαμβάνεται τους οικονομικούς κύκλους με κριτήριο την αρχή του ποσοστού κέρδους. Έτσι, η ακαθάριστη επένδυση εξαρτάται από το επίπεδο του προϊόντος και του κεφαλαιακού αποθέματος αλλά και από το αναμενόμενο ποσοστό κέρδους. Στο μοντέλο (Kaldor 1940, σελ. 78-92) υποθέτει μη γραμμικές συναρτήσεις επένδυσης και αποταμίευσης, ενώ η μεταβολή τους στη διάρκεια του χρόνου είναι υπεύθυνη για τις οικονομικές διακυμάνσεις. Είναι ο κύκλος του Kaldor, που σε αντίθεση με τον Keynes, υποθέτει *ex ante* και όχι *ex post* ισότητα της επένδυσης και της αποταμίευσης, έτσι και στην περίοδο ανάλυσης οι διαφορές μεταξύ επένδυσης και αποταμίευσης προκαλεί τις οικονομικές διαταραχές. Βραχυχρόνια, υπάρχουν σημεία εύθραυστης ισορροπίας που σημαίνει ότι όσο η οικονομική δραστηριότητα κινείται, τα σημεία θα γίνονται όλο και πιο ασταθή με αποτέλεσμα να χαθεί η ισορροπία. Είναι ένας κύκλος με έξι στάδια όπου μετακινούνται οι καμπύλες επένδυσης και αποταμίευσης και δημιουργούνται ή εξαφανίζονται σημεία ισορροπίας. Στη φάση 1, για παράδειγμα, όπου βρισκόμαστε στη φάση της άνθισης, η επένδυση είναι μεγάλη και η ποσότητα των προϊόντων που παράγονται είναι, επίσης, μεγάλη, η διαθεσιμότητα για επενδύσεις είναι χαμηλή και έτσι η επένδυση σταδιακά μειώνεται στο επίπεδο απλής αναπαραγωγής του κεφαλαίου. Τότε, η ισορροπία μετακινείται προς μια τιμή χαμηλότερη, και στην καμπύλη αποταμίευσης και στην καμπύλη επένδυσης. Αντίθετα, στη φάση 3, που είναι μια περίοδος χαμηλής δραστηριότητας, η επένδυση δεν επαρκεί για να καλύψει την ανάγκη για αντικατάσταση του υπάρχοντος κεφαλαίου έτσι που η καθαρή επένδυση είναι αρνητική, ενώ σταδιακά η επένδυση βαίνει ανερχόμενη καθώς συγκεντρώνονται επενδυτικές ευκαιρίες. Η άνοδος της επένδυσης θα προκαλέσει την πτώση της πραγματικής αμοιβής ανά μονάδα προϊόντος, κάτι που θα μειώσει την καμπύλη της αποταμίευσης.

Η περίοδος που ξεκινάει από τη δεκαετία του '30 και φτάνει μέχρι τις κρίσεις του '73 και '74 αλλά και αργότερα, είναι πολύ πυκνή σε αναλύσεις για τον οικονομικό κύκλο, έτσι οικονομολόγοι που ζουν όλη αυτήν την περίοδο είτε εξειδικεύουν τις αναλύσεις καθ' όλη αυτήν την περίοδο είτε μπορεί να έχουν και μικρές μετατοπίσεις ανάλογα και με το πνεύμα της περιόδου. Οι πιο χαρακτηριστικές εκδοχές Κεϋνσιανών με μεγάλη παραγωγή στο θεωρητικό επίπεδο στο ζήτημα του οικονομικού κύκλου είναι ο Samuelson και ο Hicks, οι οποίοι κατά τη διάρκεια όλης αυτής της περιόδου καταπιάνονται με το ζήτημα αυτό. Σκοπός του Hicks είναι να επαναφέρει το ενδιαφέρον από την μελέτη του ποσοστού ανεργίας και την πλήρη απασχόληση στην καθ' αυτή μελέτη του οικονομικού κύκλου. Ο στόχος δεν μπορεί να είναι άλλος από το να δομήσει ένα μοντέλο που θα ανταποκρίνεται στις καθημερινές παραστάσεις και όχι ένα αυστηρό μοντέλο (Hicks 1950, σελ. 8). Έτσι, η ανάλυση δίνει έμφαση στις μεταβολές του προϊόντος και όχι στις υπόλοιπες μεταβλητές ή στη συνολική

την κυκλική ανεργία». Η κυκλική στασιμότητα δεν είναι μια κατάσταση διαρκής, αλλά είναι η πρόβλεψη του Hansen για το μέλλον των ΗΠΑ.

οικονομική δραστηριότητα (Burns 1954, σελ. 239). Η θεωρία του Hicks βασίζεται στις έννοιες του πολλαπλασιαστή της επένδυσης και του επιταχυντή. Η επένδυση διακρίνεται σε δύο συνιστώσες: τη σχεδιαζόμενη (induced) που αποτελεί το μεγαλύτερο μέρος της δαπάνης και την αυτόνομη (autonomous). Η σχεδιαζόμενη επένδυση εξαρτάται από την επένδυση της προηγούμενης περιόδου αλλά και από το προϊόν, το εισόδημα και την κατανάλωση, ενώ η αυτόνομη επένδυση είναι, εν πολλοίς, τυχαία, κάτι που έκανε τον Burns να παρατηρήσει: «[ο] Hicks αντιμετωπίζει το καθαρό προϊόν της κάθε περιόδου ως να είναι μοναδικά προσδιορισμένο, εκτός από ένα μικρό τμήμα που αποτελεί την αυτόνομη επένδυση, από το προϊόν των προηγούμενων περιόδων» (Burns 1954, σελ. 238). Η επίδραση του πολλαπλασιαστή έχει να κάνει με την αύξηση της κατανάλωσης, ενώ ο επιταχυντής σχετίζεται με την αύξηση της επένδυσης. Μάλιστα, «η θεωρία του πολλαπλασιαστή και η θεωρία του επιταχυντή είναι οι δύο πλευρές της θεωρίας των οικονομικών διακυμάνσεων όπως ακριβώς η θεωρία της προσφοράς και της ζήτησης είναι οι δύο όψεις της θεωρίας της αξίας» (Hicks 1950, σελ. 88). Ο επιταχυντής σχετίζεται με σχεδιαζόμενη επένδυση, ενώ ο πολλαπλασιαστής με την αυτόνομη, έτσι που μια διαταραχή (αύξηση) στην αυτόνομη να προκαλεί κυκλικές διακυμάνσεις⁷⁵ καθώς η αύξηση της αυτόνομης επένδυσης θα επιφέρει αύξηση του προϊόντος και του εισοδήματος ανάλογη του πολλαπλασιαστή, η οποία με τη σειρά της θα επιφέρει αύξηση της σχεδιαζόμενης επένδυσης⁷⁶. Η μεθοδολογική τομή του Hicks συνίσταται στο γεγονός ότι εντοπίζει όρια στην οικονομική δραστηριότητα⁷⁷, πρόκειται δηλαδή για ένα μοντέλο μεγέθυνσης με ασταθή ισορροπία που κινείται γύρω από μια τροχιά μέγιστου προϊόντος (την οροφή πλήρους απασχόλησης) και γύρω από μια τροχιά ελάχιστης επένδυσης (το δάπεδο μηδενικής επένδυσης) και οι δύο με τον ίδιο σταθερό ρυθμό μεγέθυνσης (Hommes 1995, σελ. 437). Οι χρονικές φάσεις μπορούν να περιγραφούν ως παλινδρομήσεις μεταξύ μιας οροφής και ενός δαπέδου γύρω από μια σταθερά μεγεθυνόμενη ισορροπία (Hicks 1950, Gandolfo 1985). Η συνάρτηση της επένδυσης λαμβάνει υπ' όψιν

⁷⁵ Η θεωρία του Hicks είναι ένα αμάλγαμα εξωγενών αιτιών και ενδογενούς μηχανισμού δημιουργίας των κυκλικών διακυμάνσεων. Η αρχική διαταραχή δεν είναι αντικείμενο μελέτης, αλλά σημασία έχει η αντίδραση της οικονομίας σε αυτή τη διαταραχή (Zarnowitz 1992, σελ. 251). Άλλωστε, οι δεκαετίες του 30' και του 40' παρατηρείται μεγάλη εξάπλωση στυλιζαρισμένων μοντέλων ενδογενών κυκλικών διακυμάνσεων του συναθροιστικού προϊόντος που βασίζονται, με τις διάφορες εκδοχές τους, στην διάδραση μεταξύ του επιταχυντή της κατανάλωσης και του πολλαπλασιαστή της επένδυσης που δε δίνουν έμφαση στα αίτια αλλά στην εξήγηση της λειτουργίας της οικονομίας (Harrod 1936, Kalecki 1937, Samuelson 1939, Metzler 1941 και Hicks 1950, Zarnowitz 1992).

⁷⁶ Για την μοναδική εμπειρική εφαρμογή του υποδείγματος του Hicks, για τον οικονομικό κύκλο, η οποία αντιμετώπισε για πρώτη φορά τις δυσκολίες στην εκτίμηση του μη-γραμμικού μοντέλου, βλ. Michaelides κ.α. (2011).

⁷⁷ Σύμφωνα με τον Timbergen και Polak (1950), η οριοθέτηση του παραγόμενου σχετίζεται με την συνάρτηση παραγωγής και είναι μια έννοια που πριν τον Hicks μπορεί να βρεθεί στους Haberler και Kaldor, ενώ συχνά αναφέρεται και ως οροφή πλήρους απασχόλησης (Hommes 1995, σελ. 437). Την ίδια στιγμή, η έννοια της οροφής στην παραγωγή είναι μια αφηρημένη έννοια (Timbergen και Polak 1950, σελ. 723), καθώς η συμφόρηση από την εξάντληση των παραγωγικών πόρων δεν συμβαίνει στον ίδιο χρόνο σε όλους τους κλάδους. Η οροφή σχετίζεται με τα όρια της παραγωγής, αντίθετα το ελάχιστο σημείο σχετίζεται με την αρνητική πραγματική επένδυση, την επένδυση δηλαδή που δεν επαρκεί για την κάλυψη των αποσβέσεων η οποία δεν μπορεί να είναι διατηρήσιμη. Έτσι, το ελάχιστο σημείο ορίζεται από την μηδενική πραγματική επένδυση, πρόκειται, με άλλα λόγια, μια «οροφή εισοδήματος και δάπεδο επένδυσης» (Hommes 1995, σελ. 435). Η κλίση των καμπυλών της οροφής και του δαπέδου είναι όμοια και συνάρτηση του ρυθμού μεγέθυνσης της οικονομίας.

διάφορες υστερήσεις⁷⁸ της ίδιας της παραγωγής, της κατανάλωσης, αλλά και της ίδιας της συνάρτησης επένδυσης, ενώ ο επιταχυντής αδρανοποιείται στη φάση της ύφεσης, καθιστώντας έτσι την ύφεση πιο διαρκή από τη φάση της ανάπτυξης με αργή απαξίωση του «υπερβολικού» συνολικού κεφαλαίου μέχρις ότου αυτό να ανταποκρίνεται στο χαμηλό επίπεδο της παραγωγής (Zarnowitz 1992, σελ. 38). Την ίδια στιγμή, το μοντέλο επιδέχεται και την αυτόνομη λειτουργία των νομισματικών φαινομένων⁷⁹ που κατά τον ίδιο τον Hicks μπορούν να οξύνουν τα συμπτώματα της κρίσης.

Ο Samuelson μοιράζεται τις Κεϋνσιανές υποθέσεις: πρώτον, η οικονομία δεν είναι τέλεια και δεν είναι χωρίς τριβές, καθώς υπάρχει πάντα η δυνατότητα για ανεργία και υποχρησιμοποίηση παραγωγικών συντελεστών. Δεύτερον, υπάρχει η πιθανότητα – αν όχι η βέβαιη τάση – προς τροχιές ανισορροπίας, τρίτον, ακόμα και στην τελειότερη αγορά κεφαλαίου, το επιτόκιο δεν μπορεί να ισορροπεί τη ζήτηση και την προσφορά στην αγορά εργασίας ενώ, τέλος, η μέση τάση για κατανάλωση είναι μικρότερη του ένα, τουλάχιστον σε ότι αφορά υψηλά επίπεδα εισοδήματος (Samuelson 1940, σελ. 492-494). Οι περίοδοι της ύφεσης ή της καθοδικής πορείας της οικονομίας χωρίζονται σε δύο κατηγορίες: (α) κάμψη που οφείλεται σε εξάντληση των ευκαιριών επένδυσης και, (β) κάμψη που οφείλεται σε συσσώρευση αποθεμάτων και παγίων που βασίζεται σε αναμενόμενα αλλά όχι πραγματοποιημένα κέρδη (Hammond 2011, σελ. 650). Όπως και ο Hicks, θα κατασκευάσει ένα μοντέλο όπου ο συνδυασμός της επίδρασης του πολλαπλασιαστή και του επιταχυντή (βλ. και προηγούμενη παράγραφο) προκαλεί οικονομικές διακυμάνσεις και κύκλους, που είτε μπορεί να είναι πιο οξείς είτε πιο αμβλείς είτε και εκρηκτικοί ανάλογα με τις αρχικές συνθήκες (Zarnowitz 1992, σελ. 171). Η ίδια η εξέλιξη του έργου του Samuelson θα συναρτήσει την εμφάνιση περιόδων άνθισης και ύφεσης με την απόδειξη της σχέσης μεταξύ ανεργίας και πληθωρισμού, γνωστή και ως καμπύλη Phillips. Έτσι, την περίοδο μεταξύ 1933 και 1941, αν υφίσταται καμπύλη Phillips αυτή έχει θετική κλίση, ενώ τις δεκαετίες του 40' και του 50' το φυσικό ποσοστό ανεργίας μεταβάλλεται, και έτσι η σχέση ανταλλαγής (trade-off) μεταξύ ανεργίας και πληθωρισμού μεταβάλλεται και αυτή (Samuelson και Solow 1960, σελ. 188). Έτσι, η δημοσιονομική αρχή, επιλέγοντας την ίδια πολιτική μπορεί να κινείται κατά μήκος της καμπύλης βραχυχρόνια, την ίδια στιγμή που η σχέση ανταλλαγής μπορεί να αλλάζει και έτσι να εκφεύγει της καμπύλης εντείνοντας την ύφεση ή την άνθιση. Τέλος, οι ίδιοι οι νομισματικοί κανόνες μπορούν να μεταβάλουν τη μορφή του οικονομικού κύκλου. Την δεκαετία του '70, μετά την μεγάλη εξέλιξη στις υπολογιστικές μεθόδους, ο Samuelson θα κατασκευάσει ένα μοντέλο παρεμφερές με εκείνο του Goodwin, ένα μοντέλο κυνηγού-θηράματος (predator-prey), όπου αλληλεπιδρούν οι διακυμάνσεις των μεταβλητών: μισθοί, απασχόληση, κεφαλαιακή συσσώρευση και ποσοστό κέρδους, γύρω από την ισορροπία μιας τροχιάς μεγέθυνσης.

Από τις αρχές της δεκαετίας του '60, υπάρχει μια μεγάλη μεθοδολογική τομή η οποία έχει παρατηρηθεί και τέμνει κάθε μια σχολή σκέψης εντός της οικονομικής επιστήμης και

⁷⁸ Οι χρονικές υστερήσεις καθιστούν το μοντέλο μη γραμμικό, εντάσσοντας τον Hicks σε μια παράδοση μη γραμμικών μοντέλων που κυριαρχούν αυτήν την περίοδο, με τα μοντέλα των Kaldor και Goodwin να είναι τα πιο χαρακτηριστικά. Την ίδια στιγμή, η χρονική υστέρηση της επένδυσης μέχρι την εμφάνιση της ως παράγοντας που επηρεάζει την επένδυση εμφανίζεται σε ετερόκλητα μεταξύ τους μοντέλα, όπως αυτό του Kalecki (1935) και του Mitchell (1913).

⁷⁹ Η λειτουργία των νομισματικών φαινομένων προσομοιάζει στον «ιστό της αράχνης» (cobweb) και είναι αποτέλεσμα της διάδρασης μεταξύ μεγάλων υστερήσεων της κατανάλωσης και της επένδυσης από τη μια, και μικρότερων υστερήσεων στην προσφορά και στην ζήτηση τραπεζικού χρήματος. Το μοντέλο αυτό ενδογενοποιεί την λειτουργία της αγοράς χρήματος, έτσι που στη διάρκεια της κρίσης παρατηρείται μεγάλη αύξηση στην «προτίμηση ρευστότητας» (Zarnowitz 1992, σελ. 254).

έχει να κάνει με τη μαθηματικοποίηση της μελέτης των οικονομικών, και ιδιαίτερα αυτής του οικονομικού κύκλου, που ανάμεσα στα άλλα σημαίνει το τέλος των γραμμικών μοντέλων. Όπως και ο Goodwin, οι Dumenil και Levy, κάνουν χρήση δυναμικών μη γραμμικών συστημάτων για να ξεφύγουν από τις γραμμικές σχέσεις, τη δεκαετία του '60 υπάρχει μια συνολική στροφή προς δυναμικά μοντέλα. Όπως, άλλωστε, ισχυρίζεται και ο Pasinetti (1960), τα γραμμικά μοντέλα για την δυναμική μεταβολή του οικονομικού κύκλου αντιμετώπιζαν μεγάλους περιορισμούς και υπέφεραν από χαμηλή επεξηγηματική ικανότητα. Για να αποκαλυφθεί το πραγματικό νόημα των σημείων καμπής (turning points) έπρεπε να προσδιοριστούν επιλεγμένα «ελάχιστα και μέγιστα», έτσι που να προκύπτει ενός είδους εξωγενής μη γραμμικότητα στην ενδογενή θεωρία της δυναμικής εξέλιξης του καπιταλισμού.

Μετά-κεϋνσιανές προσεγγίσεις του οικονομικού κύκλου

Η μετά-Κεϋνσιανή ανάλυση του οικονομικού κύκλου δίνει έμφαση στην «ενδογένεια» του χρήματος και στην αλληλεπίδραση αυτού με την επένδυση. Ο πιο σημαντικός, κατά πολλούς, μετά-Κεϋνσιανός οικονομολόγος είναι ο Hyman Minsky, ο οποίος, μεταξύ άλλων, έθεσε το ζήτημα του οικονομικού κύκλου στο πλαίσιο της λειτουργίας των χρηματοπιστωτικών αγορών διατυπώνοντας την «υπόθεση της χρηματοπιστωτικής αστάθειας» (financial fragility hypothesis). Έτσι, η λειτουργία των χρηματοπιστωτικών αγορών πρέπει να μην θεωρείται αποκομμένη από την υπόλοιπη οικονομία αλλά να σχετίζεται με άλλες μεταβλητές, όπως η απασχόληση και το γενικό εισόδημα, ούτως ώστε να γίνει κατανοητή η λειτουργία της καπιταλιστικής οικονομίας (βλ. και Minsky 1975). Το κλειδί για τις διακυμάνσεις του οικονομικού κύκλου, σύμφωνα με αυτή τη θεώρηση, βρίσκεται αφ' ενός μεν στο δανεισμό από τις επιχειρήσεις, αφ' ετέρου δε στην ιδιοκτησία των κεφαλαιουχικών παγίων. Ενώ ο δανεισμός των νοικοκυριών και της κυβέρνησης είναι σημαντικός, από την άλλη μόνο μεταλλάξει τον οικονομικό κύκλο χωρίς όμως να τον προκαλεί. Στο ίδιο πλαίσιο με προηγούμενες αναλύσεις, το κρίσιμο ζήτημα για την εμφάνιση του οικονομικού κύκλου είναι το αν και κατά πόσο η μελλοντική κερδοφορία θα μπορέσει να υποστηρίξει τις μελλοντικές υποχρεώσεις, ενώ το κρίσιμο μέγεθος είναι τα ακαθάριστα έσοδα μετά φόρων, αλλά χωρίς να έχουν αφαιρεθεί τα έξοδα του δανεισμού.

Η ανάλυση του Minsky δομείται πάνω σε τρία στάδια: πρώτον υπάρχουν τρεις δυνατότητες στις επιχειρήσεις για την αποπληρωμή των υποχρεώσεων τους. Αυτές είναι η κεκαλυμμένη (hedge), η κερδοσκοπική (speculative) και η Ponzi πίστη. Κεκαλυμμένη πίστη έχει λάβει μια επιχείρηση όταν τα ακαθάριστα έσοδα αναμένεται να ξεπεράσουν τις υποχρεώσεις που έχει αναλάβει η επιχείρηση. Μια επιχείρηση που έχει λάβει κερδοσκοπική πίστη όταν τα συνολικά αναμενόμενα ακαθάριστα έσοδα ξεπερνούν τις συνολικές υποχρεώσεις, αλλά που βραχυπρόθεσμα τα ακαθάριστα έσοδα ενώ επαρκούν για την κάλυψη των δανειακών υποχρεώσεων δεν επαρκούν για την κάλυψη του συνόλου των υποχρεώσεων της επιχείρησης. Έτσι, η επιχείρηση χρησιμοποιεί βραχυπρόθεσμο δανεισμό για να καλύψει τις μακροχρόνιες μελλοντικές της υποχρεώσεις και η κερδοσκοπική πίστη βασίζεται στην υπόθεση ότι οι επιχειρήσεις θα μπορέσουν να αναχρηματοδοτήσουν μέρος των υποχρεώσεων τους που ωριμάζουν. Από τη στιγμή που μπορούν να αποπληρώνουν κανονικά τις δανειακές τους υποχρεώσεις, η συνολική πίστη δεν θα αυξάνεται. Τέλος, οι επιχειρήσεις που έχουν λάβει Ponzi πίστη είναι αυτές των οποίων τα ακαθάριστα έσοδα δεν αναμένεται να ξεπεράσουν ούτε και τις δανειακές υποχρεώσεις, ενώ την ίδια στιγμή, έχουν συσσωρεύσει ένα πολύ μεγάλο χρέος το οποίο θα μεγαλώνει. Όσο μεγαλύτερη είναι η κεκαλυμμένη (hedge) πίστη στην οικονομία, σαν ποσοστό επί της συνολικής, τόσο πιο σταθερή αναμένεται να είναι αυτή.

Το δεύτερο στάδιο σχετίζεται με την αιτία της επένδυσης. Ακολουθώντας τον Kalecki, υποστηρίζει ότι η επένδυση καθορίζει τα κέρδη και άρα ότι τα κέρδη χρησιμεύουν ως ένα μέσο ενθάρρυνσης των επιχειρήσεων για αύξηση της επένδυσης και, δεύτερον, για να ενθαρρύνουν τους χρηματοπιστωτικούς οργανισμούς να δανείσουν στις επιχειρήσεις περισσότερο χρήμα. Στη διάρκεια της φάσης της άνθισης, υπάρχει μια αυτό-τροφοδοτούμενη διαδικασία που εμπλέκει κέρδη, επένδυση και δανεισμό ενώ, ταυτόχρονα, δημιουργεί και μια υπερβολική αισιοδοξία στους δανειστές και τους δανειζόμενους που τους καθιστά λιγότερο προσεκτικούς, με αποτέλεσμα το χρέος να αυξάνεται πιο γρήγορα από ότι το κεφαλαιακό απόθεμα ή τα κέρδη. Αυτή η εξέλιξη, προκαλεί αύξηση του δείκτη των δανειακών υποχρεώσεων προς κέρδη ενώ, επίσης, οι επιχειρήσεις που έχουν λάβει κεκαλυμμένη πίστη τείνουν να στρέφονται σε κερδοσκοπική πίστη και αυτές που έχουν λάβει κερδοσκοπική πίστη στρέφονται σε Ponzi πίστη, ενώ ακόμα, τα χρέη σταδιακά μετατρέπονται σε βραχυπρόθεσμα. Το συνολικό αποτέλεσμα είναι μια οικονομική άνθιση που οδηγεί σε μια ενδογενή διαδικασία η οποία φέρει τον τίτλο «αυξανόμενη χρηματοπιστωτική αστάθεια» (βλ. και Evans 2004, σελ. 78).

Τέλος, το τρίτο στάδιο της θεωρητικής δομής του Minsky σχετίζεται με το ξέσπασμα του χρηματοπιστωτικού κραχ. Το τέλος της περιόδου άνθισης προκύπτει λόγω της αύξησης των επιτοκίων, το οποίο με τη σειρά του μπορεί να προκύψει είτε ως αποτέλεσμα της πολιτικής της κεντρικής τράπεζας, είτε επειδή η ζήτηση για πίστη υπερκαλύπτει την υπάρχουσα προσφορά. Σε μια αγορά πίστης που κυριαρχείται από κεκαλυμμένη πίστη η αύξηση αυτή δεν θα είχε μεγάλη επίδραση στην οικονομία, σε μια αγορά πίστης που η κερδοσκοπική και η Ponzi πίστη αποτελούν ένα μεγάλο μέρος της συνολικής πίστης – και όπως σημειώνει ο Minsky, θα αποτελούν μετά το τέλος της άνθισης με αυστηρή βεβαιότητα – η κατάσταση είναι διαφορετική. Πρώτον, η ζήτηση για πίστη από επιχειρήσεις που έχουν ήδη λάβει Ponzi πίστη είναι, εν πολλοίς, ανελαστική σε σχέση με το επιτόκιο, έτσι που αυξανόμενα επιτόκια δεν θα μειώσουν τη ζήτηση για πίστη και στην περίπτωση της Ponzi πίστης μια αύξηση της πίστης θα αναμένουμε να επιφέρει άνοδο της ζητούμενης ποσότητας για πίστη. Δεύτερον, αν η ανελαστικότητα σε σχέση με το επιτόκιο ιδωθεί από την πλευρά των περιορισμών, το αποτέλεσμα θα είναι μια μεγάλη αύξηση στο επίπεδο του επιτοκίου. Το αποτέλεσμα μιας μεγάλης αύξησης των επιτοκίων μπορεί να γίνει ακόμα πιο εμφανές σε μια οικονομία που πολλές επιχειρήσεις έχουν λάβει Ponzi πίστη. Σύμφωνα με τον Minsky, οι επιχειρήσεις μπορούν να λάβουν περαιτέρω δάνεια προεξοφλώντας τα μελλοντικά τους κέρδη, όταν αναμένονται μεγαλύτερα από τις μελλοντικές τους υποχρεώσεις. Αν όμως το επίπεδο του επιτοκίου αυξηθεί σημαντικά, η προεξόφληση των κερδών θα μειωθεί δραστικά κάτι που θα κάνει τις επιχειρήσεις να αντιληφθούν ότι η καθαρή τους προεξοφλημένη αξία από θετική έχει γίνει αρνητική (βλ. και Minsky 1980, σελ. 26-28).

Δύο τρόποι έχουν περιγραφεί από τον Minsky προκειμένου αυτή η κατάσταση να φτάσει στο αποκορύφωμά της: πρώτον η επίδραση της χρηματοπιστωτικής αγοράς (financial market effect) και, δεύτερον, η επίδραση της ταμειακής ροής (cash flow effect). Η επίδραση της χρηματοπιστωτικής αγοράς είναι το φαινόμενο, κατά το οποίο το βάρος από τις δανειακές υποχρεώσεις οδηγεί στην κατάρρευση των τιμών των κεφαλαιουχικών παγίων, καθώς οι επιχειρήσεις πωλούν ή προσπαθούν να πωλήσουν πάγια προκειμένου να αποπληρώσουν μέρος των οφειλομένων τους. Η επίδραση της ταμειακής ροής είναι το φαινόμενο κατά το οποίο τα ακαθάριστα έσοδα μειώνονται, με αποτέλεσμα, το πηλίκο των δανειακών υποχρεώσεων προς τα ακαθάριστα κέρδη να αυξάνεται⁸⁰. Οποιαδήποτε από τις

⁸⁰ Βέβαια, δεν πρέπει να παραμελείται η έμφαση του Minsky στον καθορισμό των κερδών με βάση το επίπεδο της επένδυσης και τη διαθεσιμότητα χρήματος (Evans 2004, σελ. 79).

προαναφερθείσες επιδράσεις είναι αναγκαία προϋπόθεση για το πέρασμα στη φάση της βαθιάς ύφεσης.

Ένας άλλος μετά-Κεϋνσιανός με σημαντική συμβολή στην μελέτη των οικονομικών κύκλων είναι ο Albert Wajniower ο οποίος μελέτησε τους μεταπολεμικούς οικονομικούς κύκλους στις ΗΠΑ. Ο Wajniower διατυπώνει τρεις θέσεις: πρώτον, η ζήτηση για πίστη είναι ανελαστική σε σχέση με το επιτόκιο, ιδίως στα τελικά στάδια της ανοδικής φάσης του οικονομικού κύκλου. Έτσι, οι επιχειρήσεις θα δανείζονται «εξ αεί», με μόνη προϋπόθεση την ύπαρξη της πίστης ανεξαρτήτως από το επίπεδο του επιτοκίου. Δεύτερον, οι διαταραχές στην προσφορά πίστης (credit crunches) είναι υπεύθυνες για την αλλαγή της κατεύθυνσης του οικονομικού κύκλου και την ύφεση. Υπάρχουν δύο τρόποι για να εμφανισθούν διαταραχές στην προσφορά της πίστης: είτε ως αποτέλεσμα ρυθμιστικών περιορισμών είτε ως αποτέλεσμα κάποιας σοβαρής χρηματοπιστωτικής αστοχίας. Ο πιο χαρακτηριστικός ρυθμιστικός περιορισμός, στα μεταπολεμικά χρόνια, είναι το πλαφόν στα επιτόκια, ο οποίος περιόριζε την ανάπτυξη απαγορεύοντας στις τράπεζες να αυξήσουν την κυκλοφορία του χρήματος. Σοβαρές χρηματοπιστωτικές αστοχίες έχουν παρατηρηθεί συχνά, με πιο χαρακτηριστικές την χρεοκοπία της Penn Central Transportation Company το 1970 και αυτήν της Franklin National Bank το 1974. Επίσης, η περικοπή της πίστης κατευθύνεται πρωταρχικά στις μικρές επιχειρήσεις καθώς οι δεσμοί των τραπεζών είναι πιο ισχυροί με τους μεγάλους πελάτες. Η περικοπή της πίστης στις μικρές επιχειρήσεις λειτουργεί σαν πλημμυρίδα που επιφέρει την ύφεση της οικονομικής δραστηριότητας. Η τρίτη θέση που υποστήριξε είναι αυτή περί της παρέμβασης των αρχών και των χρηματοπιστωτικών ιδρυμάτων μετά την εμφάνιση μιας κρίσης. Έτσι, μετά από κάθε κρίση, αυτές αναλαμβάνουν δράση προκειμένου να εξαφανίσουν όλες τις αιτίες που προκάλεσαν την κρίση και την διαταραχή, αλλά αυτού του είδους η παρέμβαση θα επιφέρει μια γενναία αύξηση της πίστης που θα συμπαρασύρει μια μεγάλη αύξηση του πληθωρισμού.

Ο Wajniower, όπως και ο Minsky, δομούν μια χρηματοπιστωτική θεωρία του οικονομικού κύκλου, όπου κεντρική σημασία έχει η παρατήρηση των τάσεων και των φαινομένων που σχετίζονται με την χρηματοπιστωτική σφαίρα. Όπως έχουμε αναφέρει, αυτού του είδους η εξαγωγή γενικών νόμων και συμπερασμάτων σχετικά με επιμέρους φαινόμενα του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής δεν μπορεί να διαχωρίσει τις αιτίες από τις εκφάνσεις. Ακόμα, ο Wajniower δίνει έμφαση στα νέα χρηματοπιστωτικά εργαλεία που δημιουργήθηκαν προκειμένου να μπορούν οι δανειστές να υπερβαίνουν τα όρια των περιορισμών όπως τα «πιστοποιητικά κατάθεσης» (Certificates of deposits) και τα «καταθετήρια Ευρώ-αγορών» (Euro-market deposits). Τέλος, ο Wajniower αποδίδει την έλευση του νεοφιλελεύθερου χρηματοπιστωτικού καπιταλισμού στις διαταραχές στη χρηματοπιστωτική αγορά, την ίδια στιγμή που προειδοποιεί ότι η απορρύθμιση έχει αφήσει το χρηματοπιστωτικό σύστημα εκτεθειμένο, με κίνδυνο ακόμα μεγαλύτερες χρηματοπιστωτικές αστοχίες και διαταραχές.

Η συνεισφορά των Otto Eckstein και Allen Sinai στην ανάλυση του οικονομικού κύκλου, εντός της μετά-Κεϋνσιανής βιβλιογραφίας, είναι επίσης σημαντική. Η συμβολή τους βασίζεται στο γεγονός ότι κάνουν μια πολύ προσεκτική περιγραφή και ομαδοποίηση των φάσεων του οικονομικού κύκλου (Evans 2004, σελ. 82). Η αιτία για τους οικονομικούς κύκλους βρίσκεται στη διά-δράση μεταξύ πραγματικού και χρηματοπιστωτικού τομέα. Οι φάσεις του κύκλου που προκύπτουν είναι οι εξής: πρώτον, ανάκτηση/άνθιση, δεύτερον, έκρηξη, τρίτον, πριν την διαταραχή/διαταραχή, τέταρτον, ύφεση και πέμπτον επαναρευστοποίηση (reliquification), η διάρκεια των οποίων όπως άλλωστε και του πλήρους κύκλου μπορεί να ποικίλλει, ενώ ενδέχεται κάποιες από τις ανωτέρω φάσεις να μην εμφανίζονται κατά τη διάρκεια ενός πλήρους κύκλου. Η ανάκτηση, είναι το στάδιο εκείνο,

όπου η οικονομική δραστηριότητα αρχίζει να ανέρχεται από τον κάτω ελάχιστο σημείο, του οποίου ο ακριβής χρονικός προσδιορισμός εξαρτάται από το ποια μεταβλητή θεωρείται ως η πιο σημαντική τη δεδομένη στιγμή (απασχόληση, παραγωγή, κοκ). Ενώ τα μέγιστα και ελάχιστα της οικονομικής δραστηριότητας είναι κοινά για τις δύο σφαίρες της οικονομίας, οι φάσεις οριακά διαφοροποιούνται, έτσι που κατά τη διάρκεια των φάσεων της ανάκαμψης και της άνθισης της πραγματικής οικονομίας, επισυμβαίνει η φάση της συσσώρευσης της χρηματοπιστωτικής σφαίρας. Η φάση της άνθισης χαρακτηρίζεται από αύξηση της απασχόλησης, της επένδυσης και της οικονομικής δραστηριότητας, ενώ η φάση της συσσώρευσης χαρακτηρίζεται από αγορές πραγματικών και χρηματοπιστωτικών παγίων τόσο από τα νοικοκυριά όσο και από τις επιχειρήσεις. Οι χρηματοπιστωτικοί περιορισμοί είναι ελάχιστοι ενώ οι χρηματοπιστωτικοί οργανισμοί έχουν μεγάλη διαθεσιμότητα χρημάτων που αναζητούν τρόπους να δανείσουν. Η έκρηξη συμβαίνει μέσα στην περίοδο της άνθισης, συνήθως στα τελευταία της στάδια, ενώ πολλές φορές δεν διαρκεί μέχρι το τέλος της φάσης της άνθισης. Είναι μια περίοδος μη διατηρήσιμης ανάπτυξης όπου ο δείκτης ανάπτυξης είναι πολύ παραπάνω από την τάση και όπου τα επίπεδα του προϊόντος είναι κοντά στα όρια της δυναμικότητας του συστήματος.

Την προ της διαταραχής περίοδο, επιδεινώνονται οι χρηματοπιστωτικοί ισολογισμοί και η αυξημένη ζήτηση για ρευστότητα, η οποία πιέζει προς τα πάνω τα επιτόκια. Την ίδια στιγμή, οι παρεμβάσεις και οι περιορισμοί από τις νομισματικές αρχές περιορίζουν ακόμα περισσότερο την κυκλοφορία του χρήματος με αποτέλεσμα την περαιτέρω αύξηση του επιτοκίου. Η διαταραχή συμβαίνει σαν αποτέλεσμα της αναντιστοιχίας μεταξύ της ανθούσας οικονομίας και της χαμηλής διαθεσιμότητας κεφαλαίου το οποίο έχει αποστερηθεί την ρευστότητα. Η διαταραχή μπορεί να διαρκέσει μέχρι τα πρώτα στάδια της ύφεσης και χαρακτηρίζεται από σημαντική αύξηση στα επιτόκια και σημαντική μείωση στις τιμές των δευτερογενών και χρηματιστηριακών αγορών, καθώς οι επενδυτές πωλούν είτε γιατί θέλουν να μετατοπίσουν το χρήμα προς την αγορά της πίστης είτε γιατί φοβούνται μελλοντικές κεφαλαιακές ζημιές. Υπάρχουν τρεις προϋποθέσεις σύμφωνα με τους Eckstein και Sinai για να ξετυλιχθεί μια πλήρης διαταραχή: 1) πίεση από μια ανεπτυγμένη πραγματική οικονομία για πόρους 2) έλλειψη δανειακών κεφαλαίων λόγω μικρότερων ροών και μειωμένης αποταμίευσης και 3) περιοριστική νομισματική πολιτική. Την ίδια στιγμή, τα νοικοκυριά μειώνουν την δαπάνη, ιδίως σε διαρκή αγαθά, οι επιχειρήσεις απολύουν εργαζόμενους και περιορίζουν τις επενδύσεις σε πάγιο κεφάλαιο. Η ύφεση διαρκεί μεταξύ των δύο σημείων ελαχίστου και μέγιστου αλλά η διάρκειά της εξαρτάται από την νομισματική πολιτική. Τέλος, η επαναρευστοποίηση (reliquification), είναι η φάση εκείνη που συγκεντρώνεται κεφάλαιο και αυξάνεται η αποταμίευση, ταυτόχρονα παρατηρείται μερική ανάσχεση στις διαδικασίες που λαμβάνουν χώρα αρχής γενομένης με την διαταραχή. Η φάση αυτή είναι αναγκαίο στάδιο πριν την ανάκαμψη.

Η συμβολή των Eckstein και Sinai, εκτός της αναλυτικής περιγραφής των φάσεων, έγκειται στο γεγονός ότι μονάδα ανάλυσης δεν είναι πια η επιχείρηση αλλά όλες οι δρώσες σε μια οικονομία δυνάμεις (Evans 2004, σελ. 85). Όπως και η υπόλοιπη βιβλιογραφία των μετά-Κεϋνσιανών οικονομολόγων, βρίσκει την αιτιακή δύναμη σε ότι αφορά τις διακυμάνσεις του οικονομικού κύκλου στη λειτουργία της χρηματοπιστωτικής αγοράς και συνάμα έχει περιγραφική ανάλυση. Θεωρούμε ότι, σε ένα βαθμό τουλάχιστον, η περιγραφική φύση, και η αστοχία της σύνδεσης των αιτιών με τις όψεις του οικονομικού κύκλου οφείλονται σε μεγάλο βαθμό σε ένα αντί-εμπειριστικό, και με κατεύθυνση τα μαθηματικά εργαλεία. Την ίδια στιγμή η ανάλυση επιμέρους φαινομένων προϋποθέτει την κάθοδο στη κλίμακα της αφάιρσης έτσι που πολύ συχνά στην ανάλυση εμφιλοχωρεί η παρατήρηση των φαινομένων.

Είναι βέβαιο ότι κανείς δεν μπορεί να αμφισβητήσει την αξία της περιγραφής των φάσεων αλλά θα ήταν επίφοβο να εξηγήσουμε τις αιτίες των φαινομένων με βάση τις όψεις τους.

Η μετά-Κεϋνσιανή βιβλιογραφία έχει βασιστεί σε μεγάλο βαθμό στον Luigi Pasinetti, ο οποίος συχνά θεωρείται ο πρώτος μετά-Κεϋνσιανός⁸¹, ενώ μαζί με τον Sraffa και άλλους θεωρούνται οι πλέον σημαντικοί Νέο-Ρικαρδιανοί οικονομολόγοι. Το εισόδημα είναι ο βασικός προσδιοριστικός παράγοντας της κατανάλωσης, ενώ κάνει διαχωρισμό μεταξύ μιας κανονικής και κυκλικής συνάρτησης κατανάλωσης, ακολουθώντας τους Modigliani (1949) και Duesenberry (1949). Στην πραγματικότητα, σύμφωνα με τον Pasinetti, στη φάση της ανόδου, στην αύξηση του εισοδήματος τείνει να αντιστοιχεί μια ανάλογη αύξηση της κατανάλωσης – αυτής που προέρχεται από την κανονική συνάρτηση κατανάλωσης. Μολαταύτα, καθώς εμφανίζεται στον ορίζοντα η φάση της ύφεσης και το εισόδημα μειώνεται, η κατανάλωση μειώνεται πραγματικά κι αυτή, όχι όμως με την αναλογία που αυξάνεται στη φάση της άνθισης. Αντίθετα, ενώ μειώνεται η κατανάλωση, παραμένει σε ψηλότερο επίπεδο από εκείνο που θα ήταν με βάση την κανονική συνάρτηση κατανάλωσης (κυκλική συνάρτηση κατανάλωσης) (Pasinetti 1955). Το 1959, θα διατυπώσει τη θέση ότι το ύψος της επένδυσης είναι ο καθοριστικός παράγοντας για τις κυκλικές διακυμάνσεις. Η καθοριζόμενη από την επένδυση ζήτηση είναι ο λόγος για τον οποίο το κεφάλαιο παρουσιάζει διακυμάνσεις ανάλογες με αυτές του εισοδήματος (Pasinetti 1962, [1959], σελ. 8). Σταδιακά, θα προσθέσει σειρά άλλων παραμέτρων, όπως η σχέση μεταξύ ζήτησης αγαθών και ζήτησης ελεύθερου χρόνου, κάτι που θα τον οδηγήσει στη μελέτη ενός μη γραμμικού δυναμικού συστήματος με τον ίδιο τρόπο που έχουμε παρατηρήσει και σε μαρξιστές (και μη), οικονομολόγους της περιόδου, όπου αποδεικνύεται η αστάθεια του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής.

Τέλος, ενταγμένοι με μια διασταλτική ερμηνεία στην μετά-κευνσιανή προσέγγιση είναι ο Semmler (1986) και ο Medio (1978), οι οποίοι βασιζόμενοι στα μοντέλα κατανάλωσης του Sraffa απέδειξαν ασταθείς τροχιές αντί της έλξης προς μια μακροχρόνια ισορροπία, χωρίς όμως να δημιουργούν μια πλήρη θεωρία του οικονομικού κύκλου με την έννοια που έχουμε περιγράψει παραπάνω.

Μη-Κεϋνσιανές προσεγγίσεις του οικονομικού κύκλου

Την περίοδο που ο Keynes μονοπωλεί την οικονομική ανάλυση, υπάρχει μια σειρά οικονομολόγων με μικρότερες ή μεγαλύτερες διαφοροποιήσεις από αυτόν, που διατυπώνουν θέσεις για την καπιταλιστική κίνηση και ειδικά για το φαινόμενο του οικονομικού κύκλου. Ο Pietro Sraffa στην κριτική του προς την Αυστριακή σχολή οικονομικής σκέψης, και ιδιαίτερα απέναντι στον Hayek για την θέση που έχουμε δει και σε προηγούμενη ενότητα σχετικά με την αντίθεση μεταξύ φυσικού και πραγματικού επιτοκίου, ανέφερε: «σε μια ανταλλακτική οικονομία όπου θα ανταλλάσσονταν εμπορεύματα αντί για χρήμα θα υπήρχε ένα επιτόκιο που εξασφαλίζει την ισορροπία, αλλά σε κάθε στιγμή θα υπήρχαν τόσα φυσικά επίπεδα επιτοκίου όσα και τα αγαθά που ανταλλάσσονται και έτσι δεν θα υπήρχε ισορροπία» (Sraffa 1932, σελ. 49). Η βασική θέση του Sraffa είναι η προσπάθεια του να αποδομήσει την μικροοικονομική θεώρηση περί ισορροπίας του Marshall και έτσι να δείξει ότι η έλλειψη

⁸¹ Ο όρος μετά-Κεϋνσιανά οικονομικά αποδίδεται στους Eichner and Kregel (1975) και συνακόλουθα στην δημιουργία του περιοδικού *Journal of Post Keynesian Economics* το 1978, έτσι που ο Pasinetti ξεκινώντας την συμβολή του το 1950 δεν θα μπορούσε να είναι ο πρώτος μετά-Κεϋνσιανός, με την αυστηρή έννοια, αλλά περισσότερο πρόδρομος της σχολής στην οποία εντάχθηκε με τα έργα του. Θεωρούνται, μαζί με την Joan Robinson, τα σημαντικότερα μέλη των Κεϋνσιανών του Cambridge ενώ ήταν μαθητής του Sraffa και του Kahn.

ισορροπίας μπορεί να σχετίζεται με τον οικονομικό κύκλο. Θεωρία για τον οικονομικό κύκλο, με την αυστηρή έννοια, δεν μπορούμε να ισχυριστούμε ότι διατυπώνει. Η ανάλυσή του επικεντρώνεται στην μελέτη ολόκληρου του κλάδου αντί της μεμονωμένης επιχείρησης και προτείνει τον ατελή (μονοπωλιακό) ανταγωνισμό στη θέση του τέλει ανταγωνισμού (Eatwell 1990, σελ. 281). Σε αυτό το σχήμα θα έχουμε «έλλειψη αδιαφορίας των διαφορετικών αγοραστών μεταξύ των παραγωγών» (Sraffa 1926, σελ. 545). Η συμβολή του Sraffa συχνά αποκαλείται, όπως προείπαμε, Νέο-Ρικαρδιανή, καθώς βασίζεται σε υποθέσεις που είχε θέσει ο Ρικάρντο. Το ίδιο ισχύει και για τον Luigi Pasinetti, όπως είδαμε, ο οποίος συχνά τοποθετείται στη βιβλιογραφία ως Νέο-Ρικαρδιανός με βάση το γεγονός ότι έχει ασχοληθεί επισταμένως με τα υποδείγματα του Sraffa.

Την ίδια περίοδο, κυρίως στα μέσα της δεκαετίας του '20, εκτός της Κεϋνσιανής σχολής που έχει ηγεμονεύσει σχεδόν σε ολόκληρο το φάσμα της οικονομικής σκέψης, σε ότι αφορά την παρακολούθηση της οικονομίας και μετέπειτα με έμφαση στον οικονομικό κύκλο δημιουργείται μια επιτροπή μελέτης και καταγραφής των οικονομικών στοιχείων και δημιουργίας προβλέψεων σχετικά με την μελλοντική εξέλιξη του παραγόμενου προϊόντος γνωστή και ως NBER (National Bureau of Economic Research) με πρωτεργάτη τον Wesley Mitchell. Η ίδια η επιστημονική περιοχή που κάλυπτε διαμόρφωσε και τον μεγάλο εναγκαλισμό της με το ζήτημα του οικονομικού κύκλου σε τόσο μεγάλο βαθμό που σταδιακά η πρόβλεψη των σημείων καμπής και του οικονομικού κύκλου σε ότι αφορά τις ΗΠΑ έγινε συνώνυμη του NBER. Οι δύο βασικότεροι θεωρητικοί που καταπιάνονται με ζητήματα οικονομικού κύκλου είναι ο Wesley Mitchell και ο συνεχιστής του Arthur Burns, ενώ σημαντικοί θεωρούνται και οι Solomon Fabricant και Geoffrey Moore. Το αναλυτικό τους σχήμα είναι εξελικτικό και αναλυτικό σε ότι αφορά τον οικονομικό κύκλο εμφανίζοντας έτσι ομοιότητες με τα σχήματα του Schumpeter αλλά και σημαντικές διαφορές (Zarnowitz 1992, σελ. xvi). Στο πρώιμο έργο του Mitchell κυριαρχεί η, διατυπωμένη και αλλού, θέση της «συρρίκνωσης των κερδών» (profit squeeze) και η οποία οφείλεται στην υπέρ-επένδυση, «ένα φαινόμενο που αφορά την προσφορά όσο αφορά τη ζήτηση» (Zarnowitz 1992, σελ. 15).

Ο Tinbergen προσπαθεί στα μοντέλα του να επανασυνδέσει τη συνάρτηση της επένδυσης με το ποσοστό κέρδους ή με το εισόδημα εκτός εργασίας⁸² (Tinbergen 1938-1939), την ίδια στιγμή που η μελέτη του οικονομικού κύκλου περνάει μέσα από την μελέτη της συναθροιστικής (συνολικής) οικονομίας. Έτσι, ο οικονομικός κύκλος πρέπει να μελετάται μέσα από ένα σύνολο δυναμικών μεγεθών, αποτυπώνοντας τις επιμέρους σχέσεις των εκάστοτε μεταβλητών σε ένα συνολικό σύστημα όλων των μεταβλητών το οποίο είναι και η οικονομία (De Wolff 1970, σελ. 120). Το αποτέλεσμα ήταν ένα σύστημα εξισώσεων που προέβλεπε περιοδικές διακυμάνσεις κάθε τέσσερα ή οχτώ χρόνια, ενώ ταυτόχρονα με τις ενδογενείς αιτίες εμφανίζονταν και εξωγενείς διαταραχές και, σε αυτήν την περίπτωση, οι διακυμάνσεις πρέπει να διαρκούν περισσότερο. Παρότι, όμως, η ανάλυση του Tinbergen τόσο με τη μορφή ανάλυσης στοιχείων όσο και με την οικονομετρική της εκδοχή είναι εκτεταμένη δεν μπορεί να είναι μια θεωρία για τον οικονομικό κύκλο με την αυστηρή έννοια, ενώ την ίδια στιγμή αποτυγχάνει να δώσει μια πλήρη εικόνα για τη λειτουργία του φαινομένου (De Wolff 1970, σελ. 123).

⁸² Η επένδυση είναι συνάρτηση του κέρδους και όχι άλλων παραγόντων όπως το επιτόκιο, και ισχύει η αρχή του επιταχυντή με ελάχιστες εξαιρέσεις κάποιων μεμονωμένων κλάδων, όπως ο κλάδος των κατασκευών κατοικίας, του οποίου η επένδυση εξαρτάται, σε μεγάλο βαθμό, από το ύψος του επιτοκίου, ενώ στο κλάδο των σιδηροδρομικών μεταφορών η αρχή του επιταχυντή ήταν πολύ σημαντική (De Wolff 1970, σελ. 119).

Η προσέγγιση του Robert Lucas σχετικά με τον οικονομικό κύκλο δομείται γύρω από την υπόθεση των ορθολογικών προσδοκιών (Rational Expectations Hypothesis)⁸³. Στόχο έχει να εξηγήσει τις οικονομικές διακυμάνσεις με μια γενική θεωρία του οικονομικού κύκλου που να βασίζεται στην μικροοικονομική ισορροπία και στις βασικές αρχές της μικροοικονομικής ισορροπίας⁸⁴: δηλαδή, τη συνεχή επιδίωξη του ατομικού συμφέροντος του μεμονωμένου ατόμου και τη συνεχή εκκαθάριση (clearing) των αγορών από τις σχετικές τιμές (βλ. Lucas 1973, 1975, 1977, Sargent και Wallace 1975, 1976, Sargent 1976, Barro 1976, 1980, Lucas και Sargent 1978). Μεγάλη σημασία αποδίδεται στην έννοια των διαταραχών, οι οποίες αποδίδονται κυρίως στην πλευρά της ζήτησης αλλά και της προσφοράς, ενώ οι υποθέσεις σχετικά με την αβεβαιότητα και την ορθολογικότητα των δρώντων, αλλά και το ρόλο των τιμών, χαράσσουν μια νέα προσέγγιση που θα επηρεάσει συνολικά ολόκληρη τη βιβλιογραφία δίνοντας, έτσι, έδαφος στην ανάδειξη της νέο-Κεϋνσιανής προσέγγισης⁸⁵. Οι διαταραχές νοούνται ως παθολογικές μεταβολές σε όλες τις οικονομικές μεταβλητές που συμβαίνουν για λόγους που δεν γίνονται αντιληπτοί (Fuhrer και Schuh 1998). Αυτές οι διαταραχές, στρεβλώνουν τις παραδοσιακές σχέσεις μεταξύ των μεταβλητών και προσωρινά παρασύρουν την ισορροπία, ενώ συχνά οδηγούν σε υφέσεις (Fuhrer και Schuh 1998). Ο οικονομικός κύκλος ορίζεται ως η επαναλαμβανόμενη διαταραχή στο προϊόν που δεν μπορεί να εξηγηθεί με βάση τα επίπεδα στους συντελεστές της παραγωγής (Lucas 1975, σελ. 1113). Διαταραχές, έτσι, μπορεί να συμβούν είτε λόγω μη συστηματικών νομισματικών-δημοσιονομικών διαταραχών, τα αποτελέσματα των οποίων μεταδίδονται μέσω των υστερήσεων πληροφόρησης ή μέσω του επιταχυντή της επένδυσης είτε έτσι με γνώμονα τις αναμενόμενες τιμές των επόμενων περιόδων π.χ. εκπλήξεις τιμής (price surprises, procyclical price movements), είτε και με προκυκλικές μεταβολές στην επένδυση είτε, τέλος – αν και σε μικρότερο βαθμό – με προκυκλικές μεταβολές στο επίπεδο των ονομαστικών επιτοκίων (Lucas 1975, σελ. 1113). Οι εκπλήξεις τιμής συνδυάζουν την ανάλυση του επιταχυντή της επένδυσης με αυτήν των αναμενόμενων τιμών, καθώς οι ευνοϊκές εκπλήξεις τιμών δεν επιφέρουν μόνο αύξηση του προϊόντος και της απασχόλησης, αλλά και αύξηση της πραγματοποιούμενης επένδυσης. Η πληροφορία,⁸⁶ συνήθως με χρονική υστέρηση, έπεται και όταν γίνεται αντιληπτή τότε η διαταραχή φθίνει, έτσι που η διαταραχή εμφανίζεται στην πιο οξυμένη της εκδοχή στην πρώτη περίοδο, ενώ στη συνέχεια φθίνει (Lucas 1975, σελ. 202), κάτι που έχει να κάνει με την υπόθεση περί μακροχρόνιων στρεβλώσεων στο προϊόν από νομισματικές και δημοσιονομικές παρεμβάσεις.

Η ποσότητα χρήματος καθορίζεται εξωγενώς οριζόμενη ως η «εκτίμηση» των δρώντων ατόμων ανταποκρινόμενη στις μεταβολές της πραγματικής οικονομίας (Lucas 1975, σελ.

⁸³ Ο οικονομικός κύκλος πρέπει να γίνεται αντιληπτός ως «επαναλαμβανόμενες όψεις αναγκαστικά όμοιων γεγονότων» για να ισχύει η υπόθεση των ορθολογικών προσδοκιών (Lucas 1977, σελ. 15).

⁸⁴ Ο Lucas αναφέρεται στον Hayek ως πρόγονο της προσπάθειας του για να θέσει τη μελέτη του οικονομικού κύκλου στο πλαίσιο της θεωρίας της ισορροπίας (Lucas 1977, σελ. 7).

⁸⁵ Η νέο-Κεϋνσιανή προσέγγιση, όπως θα δούμε και στο επόμενο υποκεφάλαιο, διαχωρίζεται από την προσέγγιση του Lucas σε ότι αφορά την διάδραση μεταξύ νομισματικών και δημοσιονομικών παραγόντων, από τη μια, και παραγόντων της πραγματικής οικονομίας από την άλλη, που εμφανίζεται στον δεύτερο. Σε αντίθεση με την πλήρη διάκριση μεταξύ τους και την πλήρη απόδοση των οικονομικών διαταραχών στους πραγματικούς παράγοντες που εμφανίζεται στην νέο-Κεϋνσιανή προσέγγιση.

⁸⁶ Η υπόθεση σχετικά με την πληροφορία είναι ότι είναι ατελής, με την έννοια ότι ποτέ το μέλλον δεν μπορεί να προβλεφθεί και να αξιολογηθεί ακριβώς. Ενώ, σε ότι αφορά τις υπόλοιπες υποθέσεις, αυτές είναι αφενός η διαμόρφωση τιμών και ποσοτήτων στη θέση της ανταγωνιστικής ισορροπίας και αφετέρου η ορθολογικότητα των δρώντων ατόμων.

1134). Μια διαταραχή στη ζήτηση χρήματος μεταβάλλει την ισορροπία, ενώ μετά την διαταραχή η αύξηση της ποσότητας χρήματος κινείται προς τη μέση τάση αύξησης χρήματος⁸⁷, έτσι που οι δρώντες να τείνουν να υποεκτιμούν την διαταραχή, αλλά ενσωματώνοντας μια εκθετική αύξηση θα τείνουν μεσοπρόθεσμα να ισορροπούν. Η διαταραχή προκαλεί αύξηση τιμών μεγαλύτερη από την αύξηση των προσδοκιών λόγω της υστέρησης της συμπεριφοράς των δρώντων ατόμων στις διαταραχές. Οι δρώντες είναι γνώστες της ύπαρξης επαναλαμβανόμενων διαταραχών στην οικονομία, οι οποίες στρεβλώνουν τις πραγματοποιούμενες αποδόσεις, την ίδια στιγμή που η φύση της επένδυσης τους αναγκάζει να σταθμίσουν το ρίσκο από την επένδυση σε λανθασμένα σήματα των τιμών και της αγοράς απέναντι στο ρίσκο της μη επένδυσης, στα σωστά σήματα των τιμών και της αγοράς (Lucas 1975, σελ. 1140). Όσο μεγαλύτερη η δυνατότητα μεταβολής των τιμών, με άλλα λόγια όσο πιο μικρή είναι η ακαμψία των τιμών και άρα μεγαλύτερος ο πληθωρισμός, τόσο πιο εύκολα θα προσαρμόζονται οι τιμές και άρα οι διακυμάνσεις του προϊόντος θα είναι μικρότερες (Lucas 1973, 1987, βλ. και Kiley 2004, σελ. 1, 26). Ο τρόπος που αντιδρούν οι τιμές εντάσσεται στη βιβλιογραφία των άκαμπτων τιμών (sticky prices), καθότι δεν προσαρμόζονται αυτόματα στις διαταραχές. Σύμφωνα με τους Whitta -Jacobsen (2002), αρκεί η υπόθεση των σχετικά άκαμπτων τιμών και η υπόθεση για τις νομισματικές στρεβλώσεις για να δημιουργηθεί μια ενδογενής θεωρία για τον οικονομικό κύκλο. Ακόμα, σε αυτές τις κατηγορίες μοντέλων, προκύπτει μια ανάγκη για εύρεση άριστων πολιτικών, ούτως ώστε η οικονομία να σταθεροποιηθεί στα φυσικά ποσοστά ανεργίας και προϊόντος, βασικό εργαλείο της οποίας (πολιτικής) είναι η πολιτική των πραγματικών μισθών και, με αυτήν την έννοια, εντάσσονται στην ευρύτερη Κεϋνσιανή βιβλιογραφία (Whitta -Jacobsen 2002, σελ. 2). Η θεώρηση του Lucas, τοποθετεί τις μεταβολές στην αγορά χρήματος ως μη διαμορφούμενη από το γενικό οικονομικό περιβάλλον και, υπ' αυτήν την έννοια, την καθιστά εξωγενή. Την ίδια στιγμή, η ανάλυση του σχετικά με την ατελή πληροφορία και τις επιμένουσες – καθότι δεν υπάρχει καμπύλη μάθησης (learning curve) – καθυστερήσεις στην αντίδραση στις μεταβολές τιμών από τα δρώντα μέλη προσομοιάζει στην περίφημη φράση του Friedman, «μακρές και μεταβαλλόμενες υστερήσεις», έτσι που η ανάλυση του προσεγγίζει σαφώς περισσότερο την νομισματική προσέγγιση του οικονομικού κύκλου, παρά στην Κεϋνσιανή (Jarsulic 1989, σελ. 36).

Νέο-Κεϋνσιανές προσεγγίσεις του οικονομικού κύκλου

Η Νέο-Κεϋνσιανή προσέγγιση, γνωστή και ως νέα Νέο-Κλασική Σύνθεση του οικονομικού κύκλου, έχει εμφανιστεί ως το κυρίαρχο αναλυτικό εργαλείο για τη νομισματική βιβλιογραφία, τα τελευταία χρόνια (Sarolija 2007, σελ. 1). Δομούμενη πάνω στην νέο-κλασική και στην Κεϋνσιανή παράδοση, αναζητά ένα θεωρητικά αποδεκτό και εμπειρικά εφαρμόσιμο σχήμα μέσα στο οποίο να εξηγήσει αφ' ενός τον οικονομικό κύκλο αλλά και αφ'

⁸⁷ Κεντρικό σημείο στην ανάλυση του Lucas, αλλά και σε όλη την μετέπειτα βιβλιογραφία, είναι η υπόθεση για την ύπαρξη τάσης (trend) η οποία θα μπορούσε να μεταφραστεί ως ένα μέσο επίπεδο μεταβολής είτε αυτό αφορά το προϊόν είτε αυτό αφορά την κυκλοφορία χρήματος. Σε αυτές τις περιπτώσεις, η τάση αυτή, είναι ο μέσος ρυθμός αύξησης. Εκτός της σημασίας της υπόθεσης καθ' αυτής, υπάρχει σειρά επιπτώσεων σε ότι αφορά τη μαθηματική ερμηνεία των οικονομικών κύκλων με σημαντικότερη την ανάγκη αφαίρεσης τάσης (detrending). Βασικό σημείο κριτικής προς τον Keynes είναι ότι η θεμελίωση του δεν είναι μαθηματική, οι λύσεις δεν είναι τεχνικά επεξεργασμένες, παρόλο που η στοχαστική περιγραφή της οικονομίας, όπως και η εξέλιξη στη θεωρία γενικής ισορροπίας, αναδεικνύουν τη σημασία της προσέγγισης του Keynes, με γνώμονα τη βραχυχρόνια ισορροπία. Την ίδια στιγμή, το ενδιαφέρον μετατοπίζεται από μια οικονομία με εναλλαγές σε μια οικονομία που είναι σε ύφεση (Lucas 1980, σελ. 704-706).

ετέρου να οδηγήσει στο άριστο εκείνο μείγμα πολιτικών (Saroliya 2007, σελ. 1). Σε αυτή την κατεύθυνση, δανείζεται από την μεν πρώτη την ανάλυση των προσδοκιών και την ανάλυση της συμπεριφοράς των δρώντων σε αβέβαιο περιβάλλον, ενώ από τη δεύτερη δανείζεται τις πραγματικές επιδράσεις της νομισματικής πολιτικής, την ακαμψία τιμών⁸⁸ και μισθών καθώς και την έννοια του παραγωγικού κενού⁸⁹. Τα αναλυτικά εργαλεία που χρησιμοποιεί είναι από τη μια τα δυναμικά στοχαστικά μοντέλα γενικής ισορροπίας (dynamic stochastic general equilibrium models DSGE⁹⁰) και από την άλλη, η μικροοικονομική θεμελίωση της παράδοσης των καμπυλών αγοράς χρήματος και αγαθών (IS-LM) ούτως ώστε να τοποθετηθεί η μακροοικονομική σε ένα στέρεο θεωρητικό πλαίσιο.

Η Νέο-Κεϋνσιανή προσέγγιση εμπερικλείει μια σειρά εξωγενών διαταραχών περιλαμβανομένων των νομισματικών διαταραχών, των διαταραχών της παραγωγικότητας και των διαταραχών προτίμησης, ενώ δίνει έμφαση στις διαταραχές που προέρχονται από νομισματικές πολιτικές ως τη βασική πηγή για τον οικονομικό κύκλο (Rotemberg και Woodford 1997, Clarida, Gali και Getler 1999, 2000 και Gali 1999, 2002). Έτσι, η Νέο-Κεϋνσιανή προσέγγιση τίθεται αυτομάτως από την πλευρά της ζήτησης και από την πλευρά των εξωγενών διαταραχών, ενώ κεντρικές έννοιες είναι η ακαμψία των τιμών, τα συναθροιστικά μεγέθη αλλά και ο ρόλος της ακαμψίας μισθών, έτσι που η καμπύλη Phillips⁹¹ αναανοηματοδοτείται. Την ίδια στιγμή, η προσέγγιση αυτή θεμελιώνεται στην ιδέα του Keynes ότι στην βραχυχρόνια περίοδο οι ονομαστικές είναι άκαμπτες, δηλαδή δεν μεταβάλλονται⁹². Έτσι, η παρούσα προσέγγιση έχει μεγάλες συγγένειες με την ανάλυση του Lucas τόσο σε ότι αφορά την ατελή πληροφόρηση όσο και τις βραχυχρόνιες ακαμψίες, ενώ τα δυναμικά στοχαστικά μοντέλα γενικής ισορροπίας ξεπερνούν την κριτική του Lucas⁹³.

Τα δυναμικά στοχαστικά μοντέλα γενικής ισορροπίας προσπαθούν να εξηγήσουν την συμπεριφορά της οικονομίας αναλύοντας την αλληλεπίδραση, επιλογών που αφορούν μεταβλητές όπως είναι η κατανάλωση, η επένδυση, η αποταμίευση, η προσφορά εργασίας αλλά και η ζήτηση εργασίας. Είναι δυναμικά υπό την έννοια ότι εμπεριέχουν την μεταβολή της οικονομίας στο χρόνο και είναι στοχαστικά υπό την έννοια ότι η οικονομία δέχεται τυχαίες διαταραχές ξεφεύγοντας από την κλασική αντίληψη της ισορροπίας του Walras,

⁸⁸ Η ακαμψία έχει να κάνει με το γεγονός ότι η καμπύλη συναθροιστικής προσφοράς έχει θετική (ανερχόμενη) κλίση αντί να είναι κάθετη. Οι διακυμάνσεις της συναθροιστικής ζήτησης προκαλούν βραχυχρόνιες διακυμάνσεις στην παραγωγή και την απασχόληση (Mankiw 2002, [1998], σελ. 755-757).

⁸⁹ Η έννοια του παραγωγικού κενού προκύπτει από τις αποκλίσεις του επίπεδου παραγωγής από το φυσικό επίπεδο παραγωγής, όπως αυτό εξηγείται από τη συνάρτηση παραγωγής και από το υπόδειγμα συναθροιστικής προσφοράς και ζήτησης.

⁹⁰ Τα μοντέλα αυτής της κατηγορίας προσομοιώνουν μεμονωμένους δρώντες που λειτουργούν σε ανταγωνιστικές αγορές και σχηματίζουν ορθολογικές προσδοκίες για το μέλλον.

⁹¹ Η κλασική εκδοχή της καμπύλης Phillips υποθέτει ότι η υπερβάλλουσα ζήτηση οδηγεί σε πληθωρισμό, ενώ σύμφωνα με την Νέο-Κεϋνσιανή προσέγγιση ο πληθωρισμός οδηγεί στο παραγωγικό κενό (output gap). Με άλλα λόγια, μέτρο της υπερβάλλουσας ζήτησης είναι ο δείκτης απασχόλησης του παραγωγικού κενού το οποίο στην τρέχουσα περίοδο είναι ο πληθωρισμός των μισθών, στην παλιά εκδοχή της καμπύλης Phillips, ενώ στην νεώτερη, η υπερβάλλουσα ζήτηση διαμορφώνει τον πληθωρισμό από τις προηγούμενες περιόδους στην τρέχουσα (Whitta-Jacobsen 2004, σελ. 3).

⁹² Οι Bergin και Feenstra (2000, 2001) παρατηρούν ότι μοντέλα που υποθέτουν άκαμπτες τιμές και μισθούς αδυνατούν να αναδείξουν την συμπεριφορά των διαταραχών στο προϊόν, του πληθωρισμού και το πραγματικό επιτόκιο.

⁹³ Η κριτική του Lucas εστιάζει στην προβληματική της πρόβλεψης των αποτελεσμάτων των μεταβολών των οικονομικών πολιτικών επί τη βάση μόνο της ανάλυσης ιστορικών στοιχείων, ειδικά συναθροιστικά ιστορικά στοιχεία (Lucas 1976).

αλλά και από την κλασική Κεϋνσιανή προσέγγιση. Η ισορροπία δομείται πάνω στην ορθολογική και άριστη συμπεριφορά των δρώντων (επιχειρήσεων και καταναλωτών) και είναι συνυφασμένη με την ταυτόχρονη εκκαθάριση όλων των αγορών (market clearing). Την ίδια στιγμή, η έμφαση στις ονομαστικές ακαμψίες ως έκφανση της νομισματικής μη-ουδετερότητας τοποθετεί διαχωριστική από την παράδοση της κλασικής μονεταριστικής προσέγγισης αλλά και απέναντι στην θεωρία του πραγματικού οικονομικού κύκλου. Σύμφωνα με την Romer (2009), η νομισματική πολιτική της Κεντρικής Τράπεζας των Η.Π.Α. δεν είναι μόνο μια αντίδραση στις υφέσεις αλλά μπορεί ταυτόχρονα να δημιουργεί υφέσεις. Μάλιστα, σε όλη την περίοδο κατά την διάρκεια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου αλλά και μετά ο ρόλος των εγχώριων νομισματικών διαταραχών έχει αυξηθεί σημαντικά, έτσι που η μεγαλύτερη μερίδα των διαταραχών είναι νομισματικής φύσης.

Η συμβολή αυτής της προσέγγισης μπορεί να συνοψιστεί σε μια σειρά επίπεδα (βλ. και Galí, 2002, σελ. 2-4): πρώτον, η φύση του πληθωρισμού (forward looking nature of inflation). Ο πληθωρισμός εξαρτάται από τις τιμολογιακές αποφάσεις στο σήμερα, ενώ την ίδια στιγμή είναι δύσκολο για εκείνους που καθορίζουν τις τιμές (price setters) να μεταβάλουν τις τιμές πάνω από μια φορά σε μια περίοδο, έτσι που οι τιμές παραμένουν ενεργές για τουλάχιστον μια περίοδο. Ακόμα, ο πληθωρισμός επηρεάζεται από τα γνωστά ως καπέλα, δηλ. επιπλέον τιμολογήσεις σε σχέση με τα οριακά κόστη (price markups) ή ισοδύναμα από τα πραγματικά οριακά κόστη, κάτι που εξηγείται από τις προσπάθειες των επιχειρήσεων να διορθώσουν την απόσταση μεταξύ πραγματικών και επιθυμητών καπέλων. Δεύτερον, η έννοια του παραγωγικού κενού, δηλαδή η διαφορά μεταξύ της βέλτιστης παραγωγικής δυνατότητας της οικονομίας και της πραγματικής, έχει κεντρικό ρόλο στη βελτιστοποίηση των μοντέλων άκαμπτων τιμών τόσο ως μια δύναμη που επηρεάζει την εξέλιξη του πληθωρισμού όσο και ως ένας στόχος για το μείγμα πολιτικών. Τρίτον, η μετάδοση των διαταραχών της νομισματικής πολιτικής στις μεταβλητές της πραγματικής οικονομίας γίνεται μέσω του παραδοσιακού καναλιού του επιτοκίου, ενώ δεν περιλαμβάνει αναγκαστικά κάποιο φαινόμενο ρευστοποίησης, αντίθετα με ότι η καμπύλη αγοράς χρήματος/αγαθών θα υποδήλωνε. Τέταρτον, η ύπαρξη ακαμψιών στις τιμές έχει επίσης ισχυρές επιδράσεις στην αντίδραση της οικονομίας σε μη νομισματικές διαταραχές. Συγκεκριμένα, πρόσφατη έρευνα έχει δείξει ότι η απασχόληση είναι πιθανόν να μειωθεί μετά από μια θετική τεχνολογική διαταραχή, εκτός και αν η νομισματική πολιτική προσαρμόζεται επαρκώς, ένα συμπέρασμα που έρχεται σε αντίθεση με την προσέγγιση του «Πραγματικού Οικονομικού Κύκλου». Πέμπτον, η χρήση του πλαισίου που ορίζει η έννοια της γενικής ισορροπίας από τη βιβλιογραφία των άκαμπτων τιμών επιτρέπει μια ρητή, βασισμένη στη χρησιμότητα, ανάλυση της ευημερίας (utility-based welfare analysis) των συνεπειών, των εναλλακτικών νομισματικών πολιτικών και, υπό αυτήν την έννοια, μπορούν να χρησιμοποιηθούν ως βάση για τη σχεδίαση της άριστης νομισματικής πολιτικής. Η άριστη νομισματική πολιτική, εκ κατασκευής, σταθεροποιεί τόσο τις τιμές όσο και το παραγωγικό κενό πλήρως, καθώς η κεντρική τράπεζα, δεν αντιμετωπίζει έναν συμβιβασμό (trade-off) μεταξύ πληθωρισμού και παραγωγικού κενού. Έκτον, ένας απλός κανόνας με βάση τον οποίο θα εφαρμόζεται από την κεντρική τράπεζα, μεταβάλλει με επαρκή τρόπο το επιτόκιο ως αποτέλεσμα μεταβολών στον πληθωρισμό ή/και το παραγωγικό κενό θα εμφανίζεται ως μια καλή προσέγγιση στον άριστο κανόνα (όπου οι επιφερόμενες απώλειες στην ευημερία να είναι μικρές). Έβδομο, σε περίπτωση ύπαρξης ενός συμβιβασμού (trade-off) μεταξύ προϊόντος και πληθωρισμού, η κοινωνία θα κερδίζει έχοντας μια κεντρική τράπεζα η οποία θα μπορεί, με αξιόπιστο τρόπο, να δεσμεύεται σε ένα σχέδιο που περιλαμβάνει απρόοπτες εξελίξεις, κέρδη τα οποία εμφανίζονται ακόμα και χωρίς την ύπαρξη του στρεβλωμένου πληθωρισμού (inflation bias), ακόμα κι αν δηλαδή η κυβέρνηση δεν θέλει να πιέσει το προϊόν

πάνω από το φυσικό του επίπεδο. Τέλος, η σπασμωδική και πολύ μικρή μεταβολή στις τιμές (staggering prices)⁹⁴ και τους μισθούς έχει σημαντικές επιπτώσεις σε ότι αφορά την νομισματική πολιτική. Πιο συγκεκριμένα, οι διακυμάνσεις στις μεταβολές των μισθών (markups) προερχόμενες από μη τέλεια εύκαμπτους μισθούς δημιουργούν ένα συμβιβασμό (trade-off) μεταξύ παραγωγικού κενού και σταθεροποίησης του πληθωρισμού που είναι απών από το βασικό μοντέλο των άκαμπτων τιμών. Η εμπειρική έρευνα έχει δείξει ότι σε ένα τέτοιο περιβάλλον, η κεντρική τράπεζα θα είναι γενικά ανίκανη να εξαφανίσει παντελώς τις στρεβλώσεις που δημιουργούνται από τις ονομαστικές ακαμψίες. Η άριστη πολιτική θα αναζητά να πετύχει μια ισορροπία μεταξύ παραγωγικού κενού, πληθωρισμού τιμών και πληθωρισμού μισθών.

Ακόμα, για ένα μέρος της Νέο-Κεϋνσιανής προσέγγισης, εξηγεί τις οικονομικές υφέσεις ως αποτέλεσμα της αστοχίας (έλλειψης) συντονισμού (βλ. και Mankiw 2002, [1998], σσ. 757-759). Ένα παιγνιοθεωρητικής υφής πρόβλημα που έχει να κάνει με τον ορισμό των μισθών και των τιμών, καθώς αφενός οι δρώντες είναι τόσοι πολλοί που αδυνατούν να συντονιστούν αλλά και υπάρχουν αντικρουόμενα συμφέροντα μεταξύ εκείνων που ορίζουν τους μισθούς αλλά και τις τιμές (π.χ. επιχειρήσεις-σωματεία). Βασικό συμπέρασμα αυτής της προσέγγισης που περιλαμβάνει στην επίλυση του ένα μοντέλο δύο επιχειρήσεων, δηλαδή μια εκδοχή που πόρρω απέχει από την πραγματικότητα των άπειρων επιχειρήσεων, είναι το γεγονός ότι «οι τιμές μπορούν να είναι άκαμπτες, απλώς επειδή οι άνθρωποι αναμένουν ότι θα είναι άκαμπτες, παρ' όλο που η ακαμψία αυτή δεν συμφέρει κανέναν» (Cooper και John 1988, σσ. 441-463, Ball και Romer 1991, σσ. 539-552, βλ. και Mankiw 2002, [1998], σελ. 759). Αν οι δυο επιχειρήσεις μπορούσαν να συντονιστούν, θα κατέγραφαν τη μέγιστη ευημερία, η οποία στο παράδειγμα θα αφορούσε μείωση τιμής.

2.4. Η θεωρία του Πραγματικού Οικονομικού Κύκλου

Τα μοντέλα του πραγματικού οικονομικού κύκλου αντιμετωπίζουν τις συναθροιστικές οικονομικές μεταβλητές σαν αποτελέσματα επιλογών που λαμβάνονται από πολλούς μεμονωμένους δρώντες που λειτουργούν με γνώμονα την μεγιστοποίηση της ωφέλειας τους και υποκείμενοι στις παραγωγικές δυνατότητες και στους περιορισμούς των παραγωγικών πόρων (Plosser 1989, σελ. 53). Έτσι, τα μοντέλα αυτά έχουν ισχυρή και ρητή έδραση στη μικροοικονομική, ενδεικτικό αυτής της θέσης είναι η ρητή αναφορά σε όλα τα μοντέλα των πραγματικών οικονομικών κύκλων στην οικονομία του Ροβινσώνα Κρούσου. Οι επιλογές του Ροβινσώνα Κρούσου που μεγιστοποιούν την χρησιμότητα στην κατανάλωση, στην επένδυση και στην εργασιακή προσπάθεια που καταβάλλεται γίνονται αντιληπτές σαν κατά κεφαλήν αποτελέσματα μιας ανταγωνιστικής αγοράς (βλ. και Plosser 1989, σελ. 55-56). Τα μοντέλα αυτά αποτελούν τη βασική εκδοχή της νέο-κλασσικής οικονομικής σκέψης στην εξήγηση των οικονομικών διακυμάνσεων. Σε γενικό επίπεδο, οι νέο-κλασσικές θεωρίες, λόγω της μικροοικονομικής τους έδρασης, δεν συγκροτούν πλήρη αφήγηση για τις οικονομικές διακυμάνσεις, με εξαίρεση μόνο ίσως τη θεωρία του πραγματικού οικονομικού κύκλου και τη

⁹⁴ Ο όρος «staggering prices» αναφέρεται στην προσαρμογή των μισθών με χρονικά ασυντόνιστο τρόπο. Η έλλειψη (χρονικού) συντονισμού, όπως αναλύεται στο τελευταίο μέρος της υποενότητας επιβραδύνει τη διαδικασία συντονισμού και προσαρμογής των τιμών. Ο ασυντόνιστος προσδιορισμός του μισθού κάθε εργαζόμενου, χωριστά, προσδίδει ακαμψία στο γενικό επίπεδο των μισθών (Taylor 1979, σσ. 108-113, Mankiw 2002, [1998], σελ. 762).

νέο-σουμπετεριανή προσέγγιση που εμφορούνται και αναγνωρίζουν ως κρίσιμο ερώτημα την αιτία των οικονομικών διακυμάνσεων.

Στη θεωρία του πραγματικού οικονομικού κύκλου, οι βασικές υποθέσεις είναι η ευκαμψία των τιμών⁹⁵ και η υπόθεση ότι το επίπεδο παραγωγής ανέρχεται ομαλά με την πάροδο του χρόνου με τον τρόπο που εξηγεί το υπόδειγμα οικονομικής μεγέθυνσης του Solow⁹⁶, ενώ τέλος οι διαταραχές είναι άριστες κατά Pareto⁹⁷. Οι οικονομικοί κύκλοι, οριζόμενοι ως οι διακυμάνσεις των πραγματικών μεταβλητών, εξηγούνται με βάση τις «πραγματικές»⁹⁸ μεταβολές που συμβαίνουν στην οικονομία, όπως οι μεταβολές στις τεχνολογίες⁹⁹ παραγωγής οι οποίες μπορούν να μετατοπίσουν το φυσικό επίπεδο παραγωγής

⁹⁵ Σύμφωνα με την υπόθεση της πλήρους ευκαμψίας των τιμών, οι ονομαστικές μεταβλητές όπως η προσφορά χρήματος και το επίπεδο τιμών, δεν επηρεάζουν τις πραγματικές μεταβλητές όπως η παραγωγή και η απασχόληση (βλ. και Mankiw 2002, [1998], σελ. 741). Η υπόθεση για την ευκαμψία των μισθών διευκολύνει την υπόθεση της εκκαθάρισης των αγορών (market clearing). Οι υποστηρικτές της θεωρίας της ευκαμψίας των τιμών πιστεύουν ότι «η παραδοχή αυτή είναι ανώτερη μεθοδολογικά καθότι συνδέει με καθαρότερο τρόπο την μικροοικονομική με την μακροοικονομική» (Plosser 1989, σελ. 57). Ταυτόχρονα, η πρόσδεση της θεωρίας στην αυτόματη μεταβολή των τιμών προκειμένου να διευθετείται η ισορροπία μεταξύ προσφοράς και ζήτησης της καθιστά εκλεκτικές συγγένειες με τη γενική ισορροπία του Walras. Το σύστημα της ισορροπίας ορίζει τις ποσότητες κάθε αγαθού και υπηρεσίας καθώς και τις σχετικές τους τιμές, υπονοώντας την ύπαρξη του «αόρατου χεριού», καθώς και την κατά Pareto άριστη φύση των μεταβολών.

⁹⁶ Το υπόδειγμα του Solow είναι γνωστό ως η βάση της νεοκλαστικής προσέγγισης για την ανάπτυξη (growth theory) και ακολουθεί τις εργασίες των Cass (1965), Koopmans (1965) και Solow (1956), ενώ γίνεται ορθότερα αντιληπτή ως θεωρία της οικονομικής δυναμικής (economic dynamics) (βλ. και Hicks 1965, σελ. 4). Η σταθερή κατάσταση της οικονομίας, δηλαδή η κατάσταση με σταθερό επίπεδο αποθέματος κεφαλαίου προσδιορίζεται από την αποταμίευση και την μεταβολή του πληθυσμού. Στη σταθερή κατάσταση, το ποσοστό αύξησης του κατά κεφαλήν εισοδήματος καθορίζεται αποκλειστικά και μονοδιάστατα από τον εξωγενή ρυθμό αύξησης της τεχνολογικής προόδου (Mankiw 2002, [1998], σελ. 206).

⁹⁷ Το γεγονός ότι οι διαταραχές είναι άριστες κατά Pareto έχει να κάνει με την μικροοικονομική θεμελίωση των μοντέλων αυτών και με την υπόθεση για τη λειτουργία των δρώντων με βάση την οικονομία του Ροβινσώνα Κρούσου. Σύμφωνα με τον Plosser (1989, σελ. 66-67), η υπόθεση για άριστες κατά Pareto διαταραχές δεν είναι απαραίτητη καθώς εάν στο μοντέλο προστεθεί η δρώσα δύναμη κράτος, με τις φορολογικές και δημοσιονομικές πολιτικές του, προστίθενται πηγές διακυμάνσεων οι οποίες εκλείπουν από την οικονομία του Ροβινσώνα Κρούσου και δεν είναι άριστες κατά Pareto. Οι προσπάθειες της κυβέρνησης να μεταβάλουν την κατανομή των πόρων της αγοράς, όπως πολιτικές σταθεροποίησης της απασχόλησης, στην καλύτερη περίπτωση είναι αναποτελεσματικές και στην χειρότερη μπορεί να είναι καταστροφικές υπονομεύοντας το «αόρατο χέρι» σύμφωνα με την άριστη κατά Pareto υπόθεση. Σε αυτές τις περιπτώσεις, η ανταγωνιστική ισορροπία εμφανίζεται όχι ως Pareto άριστη αλλά ως υπό-άριστη (suboptimal) ισορροπία. Μάλιστα, οι Baxter και King (1999) καταλήγουν ότι πιο μόνιμες μεταβολές στην κρατική δαπάνη έχουν μεγαλύτερους πολλαπλασιαστές από ότι πιο προσωρινές μεταβολές.

⁹⁸ Πραγματικές είναι οι μεταβολές καθότι δεν αφορούν μεγέθη που μεταβάλλονται ονομαστικά, δηλαδή με βάση τις τιμές.

⁹⁹ Η τεχνολογία είναι δύσκολο να υποθεθεί ότι παρουσιάζει αρνητικές μεταβολές, με την έννοια ότι τεχνολογικές μεταβολές που να καθιστούν το επίπεδο παραγωγής μικρότερο, πρακτικά δεν μπορούν να υπάρξουν. Έτσι, η τεχνολογική μεταβολή εννοιολογείται σε ένα μεγαλύτερο επίπεδο αφαίρεσης έτσι που να περιλαμβάνει οτιδήποτε μπορεί να καταστήσει την παραγωγή δυσχερέστερη, όπως οι καιρικές συνθήκες, η ψήφιση αυστηρών νόμων για την προστασία του περιβάλλοντος, ή οι αυξήσεις στις τιμές του πετρελαίου. Με αυτόν τον τρόπο, δυσμενής τεχνολογική μεταβολή σημαίνει μεγαλύτερη δυσκολία να μετατραπεί το κεφάλαιο και η εργασία σε αγαθά και υπηρεσίες (Mankiw 2002, [1998], σελ. 748).

(βλ. και Mankiw 2002, [1998], σελ. 741). Όταν βελτιώνεται η διαθέσιμη τεχνολογία, η οικονομία παράγει περισσότερο προϊόν και οι πραγματικοί μισθοί ανεβαίνουν, ενώ ταυτόχρονα η βελτίωση της τεχνολογίας οδηγεί σε μεγαλύτερη απασχόληση¹⁰⁰.

Είναι, όμως, η θεωρία του πραγματικού οικονομικού κύκλου μια πραγματικά εστιασμένη στην προσφορά θεωρία; Η απάντηση του Plosser (1989) είναι διαφωτιστική: «Είναι σύνηθες να γίνεται αναφορά σε αυτά τα μοντέλα πραγματικών οικονομικών κύκλων ως μοντέλα που κινούνται από συναθροιστικές διαταραχές της προσφοράς (supply shocks). Ενώ αυτή η περιγραφή μοιάζει σχεδόν ακριβής για το μοντέλο που κινείται από μετατοπίσεις (shifts) στην παραγωγικότητα και έτσι αρκετά αβλαβής, θα μπορούσε να είναι παραπλανητικός. Σε πρώτο επίπεδο, προσπαθώντας να σκεφτούμε αυτά τα δυναμικά μοντέλα γενικής ισορροπίας με όρους προσφοράς και ζήτησης είναι επίφοβο. Σε αυτά τα μοντέλα οι διαταραχές μπορεί να επισυμβούν είτε στις προτιμήσεις, στις τεχνολογικές ευκαιρίες είτε στις πρώτες ύλες είτε στις εγκαταστάσεις. Δυστυχώς, αυτές οι διαταραχές δεν μεταφράζονται εύκολα ούτε σε διαταραχές της προσφοράς ούτε και σε διαταραχές της ζήτησης. Κάθε είδος διαταραχής θα επηρεάζει και την προσφορά και τη ζήτηση σε μια συγκεκριμένα αγορά ... Επιπροσθέτως το μοντέλο μπορεί να διευρυνθεί ώστε να περιλαμβάνει δημόσιο τομέα το οποίο θα μπορούσε να θεωρηθεί πηγή διαταραχών της ζήτησης» (Plosser 1989, σελ. 57).

Η θεμελίωση της προσέγγισης του πραγματικού οικονομικού κύκλου πάνω στη νεοκλασική θεωρία της ανάπτυξης του Solow (growth theory) έχει σημαντικές συνέπειες σε ότι αφορά τη θεώρηση των διαταραχών καθ' εαυτών. «Έχει υπάρξει συνήθης πρακτική η θεώρηση των μοντέλων του οικονομικού κύκλου ως ξεχωριστές (εκδοχές μοντέλων) από τα μοντέλα της οικονομικής ανάπτυξης και η θεώρηση των οικονομικών κύκλων σαν

Μέτρο αυτών των μεταβολών είναι το γνωστό και ως κατάλοιπο του Solow, ή και TFP (total factor productivity) που πρακτικά αναφέρεται στο τμήμα του προϊόντος που δεν μπορεί να εξηγηθεί με βάση τη συνάρτηση παραγωγής. Το μέτρο αυτό, που συχνά επιδεικνύει κυκλική συμπεριφορά, έχει δεχθεί δύο βασικές κριτικές σχετικά με την ικανότητα του να αποτελεί μέτρο της τεχνολογίας: πρώτον, οι επιχειρήσεις συνήθίζουν να αποθεματοποιούν εργασία στην διάρκεια υφέσεων μειώνοντας τις ώρες απασχόλησης τους ή και να συνεχίζουν να τους απασχολούν, χωρίς τον ίδιο φόρτο εργασίας, ώστε να τους έχουν διαθέσιμους μετά το πέρας της ύφεσης. Σε αυτήν την περίπτωση, το κατάλοιπο του Solow μειώνεται παρότι η τεχνολογία είναι αμετάβλητη. Δεύτερον, οι εργαζόμενοι μπορούν να απασχολούνται σε παρεμπόδιτες δραστηριότητες όπως π.χ. να καθαρίζουν το εργοστάσιο που μειώνουν την παραγωγικότητα χωρίς να μεταβάλουν την τεχνολογία παραγωγής. Έτσι, το γεγονός ότι στις υφέσεις παρατηρείται μείωση της παραγωγικότητας της εργασίας και του καταλοίπου του Solow δεν σημαίνει αναγκαστικά χειροτέρευση της τεχνολογίας. Οι Rotemberg και Woodford (1996) και ο Finn (2000) δείχνουν ότι, παρά το γεγονός ότι οι τιμές του πετρελαίου είναι πολύ ευμετάβλητες, τα κόστη της ενέργειας είναι πάρα πολύ μικρά για να έχουν μεγάλες επιδράσεις στην οικονομική δραστηριότητα. Ακόμα, στην προσπάθεια να περιγραφεί καλύτερα το μέτρο της τεχνολογικής μεταβολής, έχουν χρησιμοποιηθεί άλλα μέτρα για να εκτιμηθεί η μεταβολή, όπως η επί της συγκεκριμένης επένδυσης τεχνολογική μεταβολή (investment specific technical change) (βλέπε και Fisher (2003), ο οποίος παρατηρεί ότι αυτού του είδους η τεχνική μεταβολή επιφέρει το 50% της μεταβολής στις ώρες εργασίας και το 40% της μεταβολής στο προϊόν).

¹⁰⁰ Σε αντίθεση με μια από τις βασικές θέσεις της Νέο-Κεϋνσιανής προσέγγισης όπου η βελτίωση της τεχνολογίας μπορεί να οδηγήσει σε μειωμένη απασχόληση, η θεωρία του πραγματικού κύκλου στηριζόμενη στη θέση περί διαχρονικής υποκατάστασης της εργασίας, θεωρεί ότι βελτίωση της τεχνολογίας οδηγεί σε αύξηση της απασχόλησης. Ακόμα, το κανάλι μέσω του οποίου οι διακυμάνσεις στην απασχόληση λαμβάνουν χώρα, είναι η υποκατάσταση μεταξύσχόλης και αγαθών. Στη διάρκεια της ύφεσης, η αξία τηςσχόλης μειώνεται σε σχέση με την αξία των αγαθών, άρα μειώνεται ο πραγματικός μισθός, ο οποίος με αυτόν τον τρόπο είναι προ-κυκλικός (Mankiw 1989, σελ. 8).

παρεκκλίσεις από μια ομαλή (smooth) συνήθως ντετερμινιστική τάση (trend) που αντιπροσωπεύει την πορεία (της ανάπτυξης)» (Plosser 1989, σελ. 59). Οι θεωρίες του οικονομικού κύκλου είναι κατασκευασμένες ώστε να εξηγούν αυτού του είδους τις παρεκκλίσεις και σε αυτήν την κατεύθυνση έχει δημιουργηθεί σειρά φίλτρων, προκειμένου η τάση να απαλείφεται με κατάλληλο τρόπο. Ανάμεσα στις μεθόδους φιλτραρίσματος των δεδομένων για την αφαίρεση της τάσης έχουν χρησιμοποιηθεί τόσο οι παραδοσιακές γραμμική, λογαριθμική, εκθετική και τετραγωνική αλλά και μέθοδοι που έχουν αναπτυχθεί από τους θεωρητικούς του πραγματικού οικονομικού κύκλου, όπως αυτά των Hodrick και Prescott (1997), των Baxter και King (1999) και των Christiano και Fitzgerald (2003). Την ίδια στιγμή, στις χρονολογικές σειρές με τις παρατηρήσεις των μεταβλητών αποδίδεται μια σειρά ιδιοτήτων προκειμένου να μπορεί να αποδειχθεί η ικανότητα στατιστικής χρήσης των «παρεκκλίσεων». Οι Nelson και Plosser (1982) παρατηρούν πως στο κατά κεφαλήν προϊόν, καθώς και σε σειρά άλλων μεταβλητών, συμπεριφέρονται σαν να ακολουθούν τυχαίο περίπατο (random walk). Η ιδιότητα αυτή σημαίνει πρακτικά ότι δεν υπάρχει καμία τάση επιστροφής της διαδικασίας σε κανένα σημείο της γραμμής τάσης άπαξ και διαταραχθεί, έτσι που διαταραχές στην παραγωγικότητα, την αλλάζουν με μόνιμο τρόπο. Οι King, Plosser και Rebelo (1988) και οι King, Plosser, Stock και Watson (1987) αποδεικνύουν ότι το νεοκλασικό μοντέλο για την τεχνολογική μεταβολή σημαίνει ότι το προϊόν, η κατανάλωση και η επένδυση κατά κεφαλήν, όλα θα έχουν μια κοινή συνιστώσα με ακολουθία τυχαίου βήματος ή στοχαστική τάση. Ακόμα, η ίδια η φύση των παρεκκλίσεων και των οικονομικών κύκλων, περιλαμβάνει μια σειρά μαθηματικών μοντέλων για την ερμηνεία και τη συσχέτιση των διακυμάνσεων μεταξύ τους, κατά βάση στοχαστικών όπως τα μοντέλα αυτοπαλίνδρομων διανυσμάτων (Vector Auto Regression), αλλά και μοντέλα δυναμικής αιτιότητας όπως αυτά της αιτιότητας Granger, Toda-Yamamoto, κτλ.

Μια σειρά ανοιχτά ερωτήματα παραμένουν σχετικά με την ερμηνεία των οικονομικών κύκλων με βάση τα μοντέλα του πραγματικού οικονομικού κύκλου. Πρώτον, η συμπεριφορά των τιμών των παγίων, η οποία είναι μη αληθοφανής στα μοντέλα του πραγματικού οικονομικού κύκλου σύμφωνα με τους Mehra και Prescott (1985) και σε αυτήν την κατεύθυνση έχει προταθεί η λύση του «παιγνίου μέγιστης θέσης» (“equity premium puzzle”) (Mehra και Prescott 2003). Δεύτερον, παραμένει ανοιχτό θέμα προς διερεύνηση η εύρεση των αιτιών που οδήγησαν στην Μεγάλη Ύφεση. Οι προβληματικές παρεμβάσεις του κράτους, η κεντρική τράπεζα, η οποία απέτυχε να λειτουργήσει ως δανειστής ύστατης καταφυγής, η συσταλτική νομισματική πολιτική εν μέσω ύφεσης πρέπει να ήταν ανάμεσα στους καθοριστικούς παράγοντες που βάθαιναν την κρίση αναδεικνύοντας τη μη Pareto άριστη φύση των διαταραχών. Ακόμα, ανοιχτό παραμένει το ερώτημα σχετικά με τις αιτίες των οικονομικών κύκλων. Ανάμεσα στις απαντήσεις που έχουν δοθεί στο ερώτημα περιλαμβάνονται η κλασική μεταβολή του καταλοίπου του Solow, ο βαθμός εκμετάλλευσης του κεφαλαίου (Basu 1996, Burnside και Eichenbaum 1996), οι διακυμάνσεις στην εργασιακή προσπάθεια (Burnside, Eichenbaum και Rebelo 1993), οι μεταβολές στις τιμές των «καπέλων» (markups rates) (Jaimovich 2004). Τέλος, μια νέα εκδοχή που λαμβάνουν τα μοντέλα της προσέγγισης του πραγματικού οικονομικού κύκλου είναι αυτή των μοντέλων πολλαπλής ισορροπίας. Όταν εισάγονται στο μοντέλο έννοιες όπως οι εξωτερικότητες, αυξανόμενες αποδόσεις κλίμακας ή μονοπωλιακός ανταγωνισμός δεν είναι δυνατόν πλέον να υπολογιστεί ανταγωνιστική ισορροπία, έτσι που να πρέπει να υπολογιστούν πολλαπλές ισορροπίες (Rebelo 2005 σελ. 13). Τα μοντέλα πολλαπλών ισορροπιών έχουν δύο θελκτικά από πλευράς ανάλυσης στοιχεία: πρώτον, από τη στιγμή που οι προσδοκίες είναι αυτό-εκπληρούμενες, οι διαταραχές των προσδοκιών μπορούν να επιφέρουν οικονομικούς κύκλους πράγμα που σημαίνει ότι η μοναδική ισορροπία θα οδηγήσει σε αγνόηση αυτής της

πραγματικότητας. Δεύτερον, τα μοντέλα πολλαπλών ισορροπιών τείνουν να έχουν ισχυρή εσωτερική επιμονή (persistence) έτσι που δεν χρειάζονται γραμμικά συσχετισμένες διαταραχές προκειμένου να οδηγήσουν σε επιμένοντες οικονομικούς κύκλους (βλ. και Rebelo 2005 σελ. 14). Η προβληματική που αντιμετωπίζει η παρούσα εκδοχή των μοντέλων πολλαπλής ισορροπίας έχει να κάνει με το γεγονός ότι οι προσδοκίες διακυμαίνονται αλλά είναι και ομοιογενείς ανάμεσα στους δρώντες, μια υπόθεση που απαιτεί μια γνήσια συμπεριφορική ματιά. Με άλλα λόγια, οι δρώντες μπορούν να μεταβάλουν τις προσδοκίες τους για το μέλλον, αλλά πρέπει να το κάνουν με έναν συντονισμένο τρόπο για ότι αφορά τις προσδοκίες τον τρόπο που αυτές συγκροτούνται αλλά και μεταβάλλονται ανάλογα με τις μεταβολές του οικονομικού περιβάλλοντος (Evans και Honkrohja 2001).

2.5. Η Νέο-Σουμπετεριανή Προσέγγιση για τον Οικονομικό Κύκλο

Παρότι όπως έχει ήδη γίνει σαφές πως ο Schumpeter δεν εντάσσεται κατά κανέναν τρόπο σε κάποια σχολή, και εν πολλοίς αγνοήθηκε από την έλευση του Keynes, εντούτοις η θεωρητική του συνεισφορά είναι αδιαμφισβήτητη. Αφενός κατάφερε να συστηματοποιήσει σημαντική προϋπάρχουσα γνώση σε ένα συνεκτικό σώμα θεωρίας και αφετέρου εξέλιξε το σώμα αυτό διατυπώνοντας θέσεις πολιτικής οικονομίας με μεγάλη σημασία.

Από το 1980 και έπειτα, λόγω και των μεγάλων αναπτυξιακών προβλημάτων που αντιμετωπίζουν οι βιομηχανικές χώρες και της αναγωγής της καινοτομίας και της δυναμικής ανάπτυξης ως μεγάλα κοινωνικά προβλήματα, αλλά της συζήτησης γύρω από το χαρακτήρα των κυκλικών διακυμάνσεων της ανάπτυξης, παρατηρείται αναζωπύρωση γύρω από τις θεωρίες του Schumpeter (Μιχαηλίδης 2010). Αποτέλεσμα της αναζωπύρωσης του ενδιαφέροντος γύρω από το έργο του Schumpeter, αρχής γενομένης από το 1980, δημιουργήθηκε αυτό που ονομάζουμε σήμερα Νέο-Σουμπετεριανή Πολιτική Οικονομία. Αυτή η προσέγγιση εξετάζει τις δομές, τους θεσμούς και τις διαδικασίες που καθορίζουν την έκταση της καινοτομίας που δημιουργείται σε κάθε χρονικό σημείο, καθώς και τη συνεισφορά της στην οικονομική ευημερία (Freeman 1994, Μιχαηλίδης 2010). Παρά το γεγονός ότι ο Schumpeter ασκεί κριτική στην νέο-κλασσική σχολή, οι συνεχιστές του, γνωστοί και ως νέο-Σουμπετεριανοί, συνήθως εντάσσονται στις νέο-κλασσικούς, αποτυπώνοντας και σε ένα βαθμό το κλίμα της κυριαρχίας της νέο-κλασσικής σχολής από την περίοδο μετά τις κρίσεις του '73-'74, παρότι σύμφωνα με τους Leathers και Raines (2004) μέρος της Νέο-Σουμπετεριανής προσέγγισης έχει επηρεαστεί από την παλιά Αμερικάνικη θεσμική σχολή και κυρίως από τον Veblen, αλλά και από τις υποθέσεις σχετικά με την φύση του χρηματοπιστωτικού κεφαλαίου από τον Hyman Minsky.

Δύο βασικές υποκατηγορίες έχουν αναπτυχθεί εντός της Νέο-Σουμπετεριανής προσέγγισης: τα γενικά μοντέλα περιγραφής οικονομικών διακυμάνσεων που βασίζονται στον ρόλο της πίστης και της τεχνολογίας (π.χ. Perez 2002 και 2004 και Freeman 1982 και 1994), και τα παιγνιοθεωρητικά μοντέλα καινοτομίας, πολλαπλών δρώντων (π.χ. Windrum και García-Goñi 2008, Metcalfe 1998, και Drejer 2004). Στη δεύτερη κατηγορία γίνεται προσπάθεια μικροοικονομικής ερμηνείας της διάδοσης και ανάπτυξης της καινοτομίας μέσω της θεωρίας των παιγνίων και της μοντελοποίησης της «άριστης» ανθρώπινης συμπεριφοράς σε κατάσταση πολλαπλών δρώντων, όπως επιχειρήσεις, θεσμοί, πανεπιστήμια, ερευνητικά κέντρα και κρατικοί φορείς αλληλεπιδρούν. Ανάλογα με το επίπεδο ανάλυσης, έχουν δημιουργηθεί διαφορετικά μοντέλα : εθνικής εμβέλειας (π.χ. Nelson 1993 και Lundvall 1988), κλαδικά (π.χ. Malerba 2002 και 2005), περιφερειακά (π.χ. Cooke 2001), αλλά και συστήματα επιχειρησιακής καινοτομίας (π.χ. Cantwell και Mudambi 2004). Ακόμα, στα πλαίσια της Νέο-Σουμπετεριανής προσέγγισης έχει δημιουργηθεί η θεωρία του «κύκλου ζωής της βιομηχανίας» (industrial life cycles), η οποία θεμελιώνει νόμους για τον κύκλο ζωής μιας

βιομηχανίας σε συνάρτηση με τις τεχνολογικές επαναστάσεις (π.χ. Utterback και Abernathy 1975, Gort και Klepper 1982, Jovanovic και McDonald 1994 και Klepper 1997).

Η συνεισφορά του Schumpeter μπορεί να συνοψιστεί στους ακόλουθους γενικούς άξονες: πρώτον, στην επιτυχημένη του προσπάθεια να συγκροτηθεί ένα συνεκτικό και συστηματοποιημένο σώμα θεωρίας με βάση προηγούμενα διατυπωμένες θέσεις και δεύτερον, στην επιτυχημένη του προσπάθεια να βγάλει συμπεράσματα σχετικά με την εξέλιξη του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, τη φύση της τεχνολογικής αλλαγής και να προσδώσει κοινωνιολογικές προεκτάσεις στις προκείμενες της θεωρίας. Σε ότι αφορά την πρώτη συνεισφορά του, σε αυτή συστηματοποιείται και συγκεράζεται η συμβολή των Juglar και Kondratieff συγκροτώντας μια ξεχωριστή θεωρία του οικονομικού κύκλου. Η θέση για τη διάχυση και συγκέντρωση της καινοτομίας χρονικά βασίζεται στην θέση του Kondratieff για τις μεγάλες τεχνολογικές επαναστάσεις και ο σύνθετος ρόλος του επιχειρηματία σε αυτήν την πορεία δημιουργούν μια διαρκή αλληλουχία μεταξύ φάσεων άνθισης και ύφεσης. Ακόμα, ο παραπάνω συνδυασμός δημιουργεί τη θέση για την ύπαρξη τριών κύκλων διαφορετικής διάρκειας. Η οικονομική αλλαγή δεν είναι συνεχής, επειδή οι καινοτομίες δεν επιμερίζονται ισομερώς στο χρόνο, αλλά αντίθετα εμφανίζονται αν όχι εντελώς ακανόνιστα, σε ομάδες, σμήνη και συστάδες (Schumpeter 1939, σελ. 223). Οι καινοτομίες τείνουν να συγκεντρώνονται χρονικά, επειδή κάθε φορά που κάτι εντελώς καινούριο και μη δοκιμασμένο επιτυγχάνεται, είναι πολύ πιο εύκολο όχι μόνο να κάνεις το ίδιο ξανά, αλλά και να κάνεις παρόμοια πράγματα με διαφορετικούς τρόπους. Η τεχνολογική αλλαγή τίθεται στον πυρήνα της εξέλιξης του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής με έναν αιτιοκρατικό τρόπο που όμως αναιρεί έννοιες όπως η ισορροπία ενώ, όπως έχει αναλυθεί προηγούμενα, εισάγει δευτερογενείς παράγοντες που συμβάλλουν στην διάρκεια και την ένταση των φάσεων. Ξεκινώντας από ένα κατασκευασιοκρατικό σύστημα ερμηνείας της τεχνολογικής αλλαγής εισάγει μη προσδιορισμένους παράγοντες προκειμένου να εξηγήσει απτές προβληματικές της εμπειρικής πραγματικότητας, υπερβαίνοντας με αυτόν τον τρόπο τα αυστηρά αιτιοκρατικά σχήματα στα οποία βασίστηκε. Με αυτήν την έννοια, δεν είναι μόνο το γεγονός ότι συστηματοποιεί τις υπάρχουσες θεωρίες, αλλά και τις τοποθετεί εντός ενός διαφορετικού, λιγότερο ή περισσότερο, πλαισίου.

Την ίδια στιγμή υπέθεσε μεταβλητές ως ενδογενείς, ή πιο ορθά συναρτημένες με την τεχνολογική καινοτομία, όπως την πίστη (κυρίως στα αρχικά του έργα) προσπαθώντας να συγκρατήσει τους παράγοντες απροσδιοριστίας. Η εξέλιξη ακολουθεί κανονικότητες, παρότι είναι αρκετά ανίσχυρες προκειμένου να επιτρέψουν πρόβλεψη των μελλοντικών αποτελεσμάτων της εξέλιξης. Σύμφωνα με τον Frank (1998), η πρόβλεψη της μελλοντικής καπιταλιστικής ανάπτυξης δεν είναι δυνατή στο έργο του Schumpeter καθώς πρόκειται για μια δυναμική θεωρία της καπιταλιστικής ανάπτυξης όπου η εισαγωγή της δημιουργικής αντίδρασης του επιχειρηματία προσδίδει απροσδιοριστία στο μοντέλο. Είναι ακριβώς σε αυτό το πνεύμα, που ο Suranyi-Unger (1931, σελ. 319) υποστήριζε ότι η σημαντική συνεισφορά του Schumpeter βρίσκεται στο γεγονός ότι προσέδωσε έναν ατομικό και μερικώς πρωτότυπο χαρακτήρα σε ιδέες που είχε προηγούμενα δανειστεί. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι ο Schumpeter όχι μόνο διάβασε εκτενώς αλλά και εξέλιξε αυτά που είχε διαβάσει (Samuels 1983, σελ. 6, Michaelides και Milios 2009 σελ. 512).

Επίσης, αποτέλεσμα της συστηματοποιημένης θεωρίας είναι η εξαγωγή πολιτικό-οικονομικών και κοινωνιολογικών συμπερασμάτων, ενώ δίνεται έμφαση σε κοινωνιολογικούς προσδιορισμούς της εξέλιξης του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Η καινοτομία άλλωστε, οδηγεί, το Σουμπετεριανό σύστημα, σε διαφορετικά αποτελέσματα ανάλογα με την φάση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής και το κοινωνικό πλαίσιο. Ο Schumpeter συνήθιζε να διερωτάται: «Μπορεί ο καπιταλισμός να επιβιώσει; Όχι δεν νομίζω

ότι μπορεί. Η θέση που θα καταβάλω προσπάθεια να θεμελιώσω είναι το γεγονός ότι η τωρινή και μελλοντική απόδοση του καπιταλιστικού συστήματος, [είναι] τέτοια που η επιτυχία του υποβαθμίζει τους κοινωνικούς θεσμούς που τον προστατεύουν και έτσι αναπόφευκτα δημιουργεί τις συνθήκες μέσα στις οποίες δεν θα μπορεί να επιβιώσει και οι οποίες έχουν ισχυρές αναφορές στον σοσιαλισμό ως εμφανή κληρονόμο» (Schumpeter 1942, σελ. 61). Για τον Schumpeter μεγάλη σημασία έχει, ειδικά στα ωριμότερα έργα του, ο κοινωνιολογικός χαρακτήρας της καινοτομίας. οι κοινωνικές τάξεις δεν είναι ανεξάρτητες από τις κοινωνικές λειτουργίες που καλούνται να επιτελέσουν, μάλλον είναι αμοιβαία εξαρτημένες με τις λειτουργίες. Οι κοινωνικές τάξεις σχετίζονται με το *Zeitgeist* (κοινωνικό πνεύμα), και με τις κοινωνικές αξίες. Κάθε κοινωνικός χώρος έχει ένα σύνολο κοινωνικών λειτουργιών, την ίδια στιγμή που κοινωνικές λειτουργίες αποδίδονται στις κοινωνικές τάξεις. Με άλλα λόγια, η θέση της κοινωνικής τάξης συνδέεται με την ικανότητα της για καινοτομία, και με αυτόν τον τρόπο η ταξική δομή καθορίζεται από παράγοντες άλλους εκτός των οικονομικών. Ακόμα, το άνοιγμα της συστηματικής θεωρίας προς την πολιτική οικονομία περιλαμβάνει και τη συζήτηση σχετικά με την διαπάλη των δρώντων με έναν αναβαθμισμένο τρόπο σε σχέση με προηγούμενα διατυπωμένες θέσεις. Έτσι, εκτός της δραστηριότητας των ατόμων, οι θεσμοί έχουν μια ξεχωριστή επιρροή στην καινοτομία και στα άτομα. Οι θεσμοί μπορούν να εξαναγκάσουν τα μεμονωμένα άτομα, αλλά και τις ομάδες αυτών να συμπεριφέρονται με συγκεκριμένους τρόπους, ανεξαρτήτως τι επιθυμούν αυτοί – όχι προφανώς ανατρέποντας την ελευθερία επιλογής τους, αλλά διαπλάθοντας τον τρόπο επιλογής και περιορίζοντας τις διαθέσιμες επιλογές μέσα από τις οποίες καλείται το άτομο να επιλέξει (Schumpeter 1942, σελ. 129-130). Η δραστηριότητα των μεμονωμένων ατόμων συναρτάται από το κοινωνικό και θεσμικό πλαίσιο. Η θεσμική αλλαγή ενσωματωμένη στην οικονομική αλλαγή, επισυμβαίνει μόνο όταν τα μεμονωμένα άτομα ξεπερνούν τις υφιστάμενες συλλογικές τροχιές.

Η περίοδος του κύκλου εξαρτάται από την συχνότητα εμφάνισης των καινοτομιών, η οποία οδηγεί και στην δημιουργία κλάδων-λοκομοτιβίων και στην περαιτέρω διάδοση τους στην οικονομία. Κομβική είναι η έννοια του συστήματος της τεχνολογίας¹⁰¹, του συνόλου δηλαδή των καινοτομιών οικονομικών και τεχνολογικών, η αλλαγή του οποίου εμφανίζεται με τη μορφή τεχνολογικών επαναστάσεων (Freeman κ.α. 1982). Η τεχνολογική επανάσταση οδηγεί σε δραστικές μεταβολές στις κυρίαρχες τάσεις του συστήματος των τεχνολογικών παραδειγμάτων που επηρεάζουν όλες τις σημαντικές πλευρές της λειτουργίας της οικονομίας (Perez 2002). Η Νέο-Σουμπετεριανή προσέγγιση δίνει έμφαση στο ρόλο του χρηματοπιστωτικού κεφαλαίου για την έλευση και την διάδοση της καινοτομίας, ενώ αναδεικνύει τη χρηματοπιστωτική σφαίρα ως αυτοτελή χώρο δημιουργίας καινοτομίας¹⁰². Η τεχνολογική επανάσταση επιτυγχάνεται στην περίπτωση που τα «σμήνη» της καινοτομίας αντικαθιστούν καπιταλιστικές δομές που έχουν εξουθενωθεί και εξαντληθεί, αντικαθιστούν ένα τεχνοοικονομικό παράδειγμα το οποίο έχει περιέλθει σε ωρίμανση και εξάντληση. Η τεχνολογική επανάσταση έχει, συνήθως, δύο φάσεις: την εγκατάσταση και την ανάπτυξη, στην πρώτη φάση, εμφιλοχωρούν οι χρηματοοικονομικές «φούσκες» και η οποία καταλήγει, συνήθως, σε γενικευμένη χρηματοπιστωτική κατάρρευση. Οι χρηματοοικονομικές

¹⁰¹ Στο τεχνοοικονομικό παράδειγμα δίνεται προσδιοριστικός χαρακτήρας για ολόκληρη την εξέλιξη και την ανθρώπινη συμπεριφορά, καθώς επηρεάζει τη συμπεριφορά των επιχειρηματιών και χρηματοδοτών τους, των μανάτζερ, των επενδυτών και των καταναλωτών (Perez 2004).

¹⁰² Ο Schumpeter δεν δίνει έμφαση στον καινοτόμο χαρακτήρα του τραπεζιτη και της χρηματοπιστωτικής σφαίρας, μένοντας σε έναν παθητικό χαρακτήρα, απλής χρηματοδότησης των σχεδίων του επιχειρηματία, ο οποίος είναι και άνθρωπος της «πραγματικής» οικονομίας (Perez 2004).

«φούσκες» αποτυπώνουν μια αυτοτελή δυνατότητα καινοτομίας, επιφέροντας, επί της ουσίας, δυο ειδών συγκέντρωση «σμηνών» καινοτομίας και αφορούν κυρίως ανάπτυξη νέων τρόπων χρηματοδότησης και διευκόλυνσης της ροής του δανεισμού. Σύμφωνα με τους Leathers και Raines (2004), η χρηματοοικονομική καινοτομία λαμβάνει τη μορφή χρηματοοικονομικών παραγώγων και βοηθάει το «ξεδίπλωμα» της δεύτερης φάσης του κύκλου του Schumpeter, καθώς μετασηματίζει το «αδρανές» κεφάλαιο και τονώνει τις κερδοσκοπικές ροές χρήματος. Διάφορες υποθέσεις έχουν διαμορφωθεί σχετικά με τον ρόλο της γνώσης και της επιστήμης στην έκταση και την μορφή της αλλαγής του τεχνοοικονομικού παραδείγματος.

2.6. Άλλες προσεγγίσεις του οικονομικού κύκλου

Στην τελευταία ενότητα θα αναφερθούμε, κυρίως στη θεωρία του πολιτικού οικονομικού κύκλου (Political Business Cycles) που μεθοδολογικά διαφοροποιείται αισθητά από όλες τις προαναφερθείσες αλλά και σε μικρές διαφοροποιήσεις επί μέρους συγγραφέων, που κινούνται στο όριο των προαναφερθεισών προσεγγίσεων. Την ίδια στιγμή, το ενδιαφέρον επικεντρώνεται, την τελευταία δεκαετία, στη μελέτη της συμπεριφοράς των μεταβλητών κατά τη διάρκεια του οικονομικού κύκλου προκειμένου να αναδειχθεί ο ειδικός χαρακτήρας σε ότι αφορά την όξυνση ή την άμβλυνση του οικονομικού κύκλου. Οι μεταβλητές που κινούνται παράλληλα και βαθαινούν τον οικονομικό κύκλο ονομάζονται προ-κυκλικές, ενώ οι μεταβλητές που τον αμβλύνουν ονομάζονται αντί-κυκλικές. Ακόμα, μεγάλη έμφαση δίνεται στις επιπτώσεις των οικονομικών διακυμάνσεων, αναζητώντας το αντίθετο βέλος της αιτιότητας του οικονομικού κύκλου.

Σε ότι αφορά τις διαφοροποιήσεις επί μέρους συγγραφέων, αυτές συμβαίνουν κυρίως εντός της ανάλυσης του πραγματικού οικονομικού κύκλου όπου οι υποθέσεις σχετικά με την αντίδραση των τιμών, τη σχέση ονομαστικών και πραγματικών μεταβλητών αλλά και το σχηματισμό των προσδοκιών γίνονται πιο χαλαρές, ενσωματώνοντας περισσότερες μεταβλητές προκειμένου να μπορούν να εξηγούν διαχρονικές αστοχίες του μοντέλου του πραγματικού οικονομικού κύκλου. Οι Schmitt-Grohe και Uribe (2008) διευρύνουν το πλαίσιο της ανάλυσης του πραγματικού οικονομικού κύκλου με την εισαγωγή μόνιμων και προσωρινών διαταραχών ουδέτερης τεχνολογικής μεταβολής (permanent and stationary neutral productivity shocks), μόνιμες διαταραχές συσχετισμένες με την επένδυση και διαταραχές που προκύπτουν από τη δημοσιονομική πολιτική. Κάθε μια από τις προαναφερθείσες διαταραχές πλήττει με τέσσερις διαφορετικούς τύπους δομικών καινοτομιών: μη προσδοκώμενες καινοτομίες, και προσδοκώμενες καινοτομίες με χρονική υστέρηση ενός ή δύο ή τριών τετάρτων.

Παράλληλα, με την ανάλυση του οικονομικού κύκλου έχει ανθίσει τα τελευταία χρόνια η ανάλυση των αιτιών της μεταβλητότητας μακροοικονομικών μεγεθών και κυρίως του Α.Ε.Π., δηλαδή της μεταβλητότητας των οικονομικών μεγεθών. Σύμφωνα με το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο (2005), οι παράγοντες που ευθύνονται για τη διακύμανση του Α.Ε.Π. μπορούν να ομαδοποιηθούν σε τέσσερις κατηγορίες: σταθερότητα δημοσιονομικών πολιτικών (Fatas και Mihov 2003), εμπορική και χρηματοοικονομική ολοκλήρωση, ανάπτυξη του χρηματοπιστωτικού τομέα (Easterly κ.α. 2000, Kose κ.α. 2003 Raddatz 2003) και τέλος, ποιότητα των θεσμών (Acemoglu κ.α. 2003). Την ίδια στιγμή, μεταβλητές και παράγοντες συνδεδεμένοι με τις διακυμάνσεις του οικονομικού κύκλου μπορούν να βρεθούν στην προ(αντί)-κυκλική λειτουργία της εμπορικής ανοιχτότητας (Rodrick 1998, Easterly κ.α. 2001, Kose κ.α. 2003, Bejan 2006, Bekaert κ.α. 2006). Ακόμα, οι διακυμάνσεις του οικονομικού κύκλου μπορούν να συνδεθούν με τη χρηματοοικονομική ολοκλήρωση και με εμπορικές διαταραχές (Kose 2001) μέσω εξωχώριων διαταραχών στη ζήτηση (Senhadji

1998). Οι Furceri και Karras (2007) αποδίδουν τις διαταραχές του οικονομικού κύκλου στο μέγεθος του πληθυσμού της χώρας και, υπ' αυτήν την έννοια, σε οικονομίες κλίμακας ενώ οι Kose κ.α. (2003) υποστηρίζουν ότι το εύρος της διακύμανσης του οικονομικού κύκλου ποικίλλει μεταξύ αναπτυσσόμενων και ανεπτυγμένων χωρών. Τέλος, οι οικονομικές διακυμάνσεις αποδίδονται συχνά στην λειτουργία των δημοσιονομικών μεταβλητών (π.χ. Lane 2003, Galli και Perotti 2003 και Alesina κ.α. 2008). Το αντίθετο βέλος της αιτιότητας σχετικά με την επίδραση των οικονομικών κύκλων στην οικονομία έχει αποκτήσει μεγάλο ενδιαφέρον, καθότι θεωρείται ότι επηρεάζει μια μεγάλη γκάμα οικονομικών φαινομένων (Giovani και Levchenko 2008). Συγκεκριμένα, το εύρος στις διακυμάνσεις του οικονομικού κύκλου συχνά συνδέεται με την διακύμανση της μακροχρόνιας ανάπτυξης (Ramey και Ramey 1995), το βιοτικό επίπεδο (Pallage και Robe 2003, και Barlevy 2004) και τη φτώχεια (Gavin και Hausmann 1998, Laursen και Mahajan 2005).

Ο όρος πολιτικός οικονομικός κύκλος χρησιμοποιείται για πρώτη φορά από τον Kalecki που υποστηρίζει ότι τα δημοκρατικά καθεστάτα είναι αδύνατον να φτάσουν σε πλήρη απασχόληση¹⁰³ (Kalecki 1944) και αναφέρεται στη συσχέτιση μεταξύ πολιτικής συμπεριφοράς των δρώντων και μακροοικονομικής πολιτικής και μεγεθών. Θα μπορούσαμε να ορίσουμε τον πολιτικό οικονομικό κύκλο – καθότι δεν υπάρχει ένας μοναδικός ορισμός (Price 1997) – ως το φαινόμενο εκείνο που συνδέει την πολιτική συμπεριφορά με άξονα συνήθως τις εκλογές και έχει αποτυπώσεις στο επίπεδο των δημοσιονομικών μεταβλητών. Ενώ, ένας συστηματικός ορισμός θα διατυπωνόταν ως εξής: η τόνωση της οικονομίας αμέσως πριν τις εκλογές με χειραγώγηση εργαλείων οικονομικής πολιτικής (δημοσιονομικής και νομισματικής) που αποσκοπεί στην ενίσχυση της θέσης της υποψηφιότητας του κυβερνώντος και του κόμματος του ονομάζεται πολιτικός οικονομικός κύκλος. Προϋπόθεση για την ύπαρξη πολιτικών οικονομικών κύκλων είναι η ευαισθησία των ψηφοφόρων στα μακροοικονομικά μεγέθη. Η διερεύνηση των σχέσεων μεταξύ μακροοικονομικής πολιτικής και συμπεριφοράς της κυβέρνησης και η υλική τους αποτύπωση με οικονομικές διακυμάνσεις έχει συγκεντρώσει την προσοχή τα τελευταία 30 χρόνια (Efthyvoulou 2011).

Τα μεγέθη που συγκεντρώνουν την προσοχή είναι εκείνα που η εκάστοτε κυβέρνηση μπορεί να χειραγωγήσει πιο εύκολα με την αίρεση ότι συγκεντρώνουν την προσοχή και κινητοποιούν με ικανοποιητικό τρόπο τους ψηφοφόρους. Εντός της ηγεμονίας των Κεϋνσιανών οικονομικών τη δεκαετία του '70 το ενδιαφέρον και από πλευράς επιστημονικού ενδιαφέροντος για τον πολιτικό οικονομικό κύκλο, αλλά και από πλευράς ενδιαφέροντος επανεκλογής δόθηκε στα μεγέθη της καμπύλης Phillips, δηλαδή στην ανεργία και τον πληθωρισμό (Nordhaus 1975, και Lindbeck 1976, Alesina 1978 και Efthyvoulou 2011). Αντίθετα, ο Rogoff (1990) έστρεψε το ενδιαφέρον στη σχέση μεταξύ φόρων, μεταβιβάσεων και κρατικών δαπανών πριν και μετά τις εκλογές. Ακόμα, υπάρχει η πρόσφατη προσέγγιση της στρατηγικής δημιουργίας χρέους (strategic debt formation) που συνδέει την συσσώρευση χρέους με τις διακυμάνσεις στις οικονομικές μεταβλητές. Τέλος, ο ρόλος της αυτονομίας ή μη της κεντρικής τράπεζας ως πηγή χειραγώγησης νομισματικών πολιτικών και οι αποτυπώσεις της στις οικονομικές διακυμάνσεις έχουν μελετηθεί. Δυο μεγάλες κατηγορίες μοντέλων με τις αντίστοιχες υποθέσεις έχουν δημιουργηθεί: τα οροπουνιστικά (opportunistic) και τα πιστά στην ιδεολογία (partisan). Στην πρώτη κατηγορία, το ιδεολογικό και πολιτικό υπόβαθρο του κυβερνώντος δεν παίζει κανένα ρόλο, καθώς οι «ταυτότητες» τους έχουν καταρρεύσει και η πολιτική τους πρακτική είναι τελικά κοινή. Στη δεύτερη κατηγορία, το ιδεολογικό και πολιτικό υπόβαθρο του κάθε κόμματος έχει αποτύπωση στις

¹⁰³ Ο Kalecki εννοούσε ότι υπήρχε σύγκρουση ανάμεσα στις έννοιες των επιχειρηματικών συμφερόντων και την πλήρη απασχόληση (Henley 1988).

πολιτικές επιλογές που αυτό λαμβάνει. Έτσι, κάθε κόμμα ανάλογα το πολιτικό-ιδεολογικό του πλαίσιο θα σταθμίζει διαφορετικά την ανεργία και τον πληθωρισμό ή τις κρατικές δαπάνες και τους φόρους. Σύμφωνα με τον Efthynoulou (2011), τα μοντέλα των πιστών στην ιδεολογία κομμάτων αντανάκλουν τις προτιμήσεις ταξικά προσδιορισμένων ακροατηρίων του κάθε κόμματος και έτσι τα κόμματα είναι δέσμια της βάσης τους και των ακροατηρίων τους. Υπάρχουν φυσικά και ενδιάμεσες καταστάσεις που προκύπτουν από εσωτερικές διαφοροποιήσεις του προηγούμενου διαχωρισμού, όπως διακυμάνσεις που οφείλονται σε κόμματα που είναι πιστά στην ιδεολογία και μη ορθολογικά (irrational partisan cycles), διακυμάνσεις που οφείλονται σε κόμματα που είναι μη ορθολογικά και ομορτυνιστικά (irrational opportunistic cycles), διακυμάνσεις που οφείλονται σε ορθολογικά κόμματα πιστά στην ιδεολογία (rational partisan cycles) και τέλος, διακυμάνσεις που οφείλονται σε ορθολογικά ομορτυνιστικά κόμματα (rational opportunistic cycles). Η εξέλιξη της βιβλιογραφίας κινείται στο πλαίσιο που έχει οριστεί σχετικά με την επιλογή πάνω στα σημεία της καμπύλης Phillips και τη διάκριση μεταξύ κοινωνικών πολιτικών και φορολογικής ελάφρυνσης, ενώ προσθέτει τις προσδοκίες του ακροατηρίου, την ορθολογικότητα και τα όρια της εκάστοτε κυβέρνησης να εκφεύγει από μια πεπατημένη άσκησης πολιτικής, ενώ τέλος επεξεργάζεται το βαθμό της ασυμμετρίας στην πληροφόρηση. Αυτή η κατηγορία εξήγησης μακροοικονομικών διακυμάνσεων ανήκει στη μεγάλη κατηγορία των ενδογενών μοντέλων που εξηγούν τις διακυμάνσεις «από μέσα», ενώ την ίδια στιγμή επεξεργάζεται έννοιες προσφιλείς στην υπόλοιπη βιβλιογραφία των οικονομικών κύκλων όπως προσδοκίες, δημοσιονομική πολιτική, κοκ.

Το πρώτο μοντέλο είναι αυτό του Nordhaus (1975), και έχει σαν βασικά συμπεράσματα ότι αφ' ενός σε δημοκρατικά καθεστάτα θα επιλέγονται πολιτικές με χαμηλότερη ανεργία και ψηλότερο πληθωρισμό και αφετέρου ότι η ανεργία πρέπει να αυξάνεται κατά τη διάρκεια της διακυβέρνησης και αντίστοιχα πρέπει να μειώνεται ο πληθωρισμός. Οι υποθέσεις πάνω στις οποίες δομείται, είναι ότι η ανεργία είναι μια μεταβλητή πλήρως ελεγχόμενη από το κράτος, τα άτομα είναι ορθολογικά και άρα προτιμούν τις χαμηλές τιμές και την χαμηλή ανεργία, ενώ την ίδια στιγμή αγνοούν τη μακροοικονομική σχέση ανταλλαγής (trade-off) μεταξύ ανεργίας και πληθωρισμού. Ακόμα, τα άτομα έχουν σαφώς ορισμένες προτιμήσεις σε ότι αφορά τις οικονομικές μεταβλητές, τις οποίες τα κόμματα γνωρίζουν επακριβώς, ενώ τέλος οι προσδοκίες των ατόμων εξαρτώνται από προηγούμενα συμβάντα (adaptive expectations). Οικονομικοί κύκλοι θα προκύπτουν λοιπόν, από την παρέμβαση του κράτους πριν τις εκλογές, παρέμβαση τέτοια που να μειώνει την ανεργία και να αυξάνει τον πληθωρισμό.

2.7. Συμπερασματικά για τις θεωρίες του οικονομικού κύκλου

Έχουμε δει και στην εισαγωγή αυτού του κεφαλαίου ότι το τρίπτυχο: εργαλεία, μέθοδος και υποθέσεις, είναι το βασικό εργαλείο για την κατανόηση της συγκρότησης των σχολών. Είναι προφανές ότι προκειμένου να ομαδοποιηθούν προσεγγίσεις πρέπει πτυχές του τριπτύχου να αναιρεθούν. Έτσι, μπορούν να ομαδοποιηθούν είτε με βάση τα εργαλεία, είτε τη μέθοδο, είτε τέλος με τις υποθέσεις. Η πιο εύλογη διαφοροποίηση που τέμνει τη θεωρητική παραγωγή είναι αυτή που έχει να κάνει με την ενδογένεια-εξωγένεια των οικονομικών διαταραχών. Μάλιστα, αυτός ο διαχωρισμός μπορεί να τέμνει και ολόκληρες θεωρητικές παραδόσεις όπως αυτή του μαρξισμού ή του κεϋνσιανισμού. Χονδρικά, θα λέγαμε απλά ότι η διάκριση μεταξύ ενδογενών θεωριών και εξωγενών θεωριών έχει να κάνει με την «ικανότητα» της οικονομίας να παράγει κυκλικές διακυμάνσεις από μόνη της. Στην μεν πρώτη περίπτωση, υπάρχουν αιτιώδεις μηχανισμοί που παράγουν κρίσεις και κυκλικές διακυμάνσεις –υπερσυσσώρευση στους μαρξιστές, καρτέλ τραπεζών και κρατική παρέμβαση στους Αυστριακούς, ζώωδη

ένστικτα στους μετά-Κεϋνσιανούς, επένδυση κεφαλαίου σε κάποιους Κεϋνσιανούς, χειραγώγηση ψηφοφόρων στην θεωρία του πολιτικού οικονομικού κύκλου. Στη δεύτερη περίπτωση, οι αιτιώδεις μηχανισμοί είναι έξω από την οικονομία, «ατυχήματα», αφηρημένη τεχνολογία, νομισματικές διαταραχές. Στην πρώτη εκδοχή, συνήθως ενδημεί μια αποστροφή στα μαθηματικά, αλλά και ένας εμπειρισμός που συχνά συγχέει τις όψεις με τις αιτίες, ενώ ακόμα, κυρίαρχη είναι η αναφορά σε διάφορες εκδοχές ηθικής. Η ηθική αυτή έχει να κάνει με την χρήση εργαλείων αποπροσανατολισμού: στη θεωρία του πολιτικού οικονομικού κύκλου, όπου ο ηγεμόνας κάνοντας χρήση τεχνασμάτων αποπροσανατολίζει τους ψηφοφόρους, στην αυστριακή σχολή όσοι επωφελούνται από τις κυκλικές διαταραχές μεσολαβούν και μεσολαβούνται από το κράτος φτιάχνοντας έτσι μια συμμαχία που διαρκώς θα απομυζά τους πιο αδύναμους και τους πιο φτωχούς. Επίσης, η εκδοχή των ζωωδών ενστίκτων ως κατίσχυση της ζωώδους φύσης του ανθρώπου πάνω στη λογική και τον ορθό λόγο, είναι άλλη μια εκδοχή πρόσδεσης των ενδογενών θεωριών με την ηθική. Την ίδια στιγμή, η θέση του Μαρξ αλλά και των μαρξιστών σχετικά με το αστάθμητο της ταξικής πάλης και τη θέση για την υπερσυσσώρευση που υπό προϋποθέσεις και συγκεκριμένες συνθήκες θα μπορούσαν να επιφέρουν κυκλικές διακυμάνσεις θα μπορούσε να αναγνωστεί ως μια αφήγηση ηθικής. Οι καπιταλιστές που είναι υπεύθυνοι για τις κρίσεις κινούνται από την αδηφαγία τους να συσσωρεύουν κεφάλαιο και να αυξήσουν την υπεραξία από τις εργαζόμενες τάξεις, έτσι φτιάχνεται ένα πορτραίτο των κακών καπιταλιστών. Ωστόσο, σε πρώτο επίπεδο τουλάχιστον, δεν θεωρούμε ότι ο Μαρξ έχει μια θεωρία για τον οικονομικό κύκλο. Ακόμα, οι εξωγενείς θεωρίες έχουν έναν τόνο μεταφυσικής καθώς τόσο η αφηρημένη εκδοχή της τεχνολογίας που περιλαμβάνει από τον αριθμό βροχοπτώσεων μέχρι την αλλαγή του είδους της εργασίας για τους εργαζόμενους, όσο και η θέση για τα «ατυχήματα» που συμβαίνουν στην οικονομία δεν μπορούν να συγκροτήσουν μια στέρεα βάση για την δόμηση ενός επιχειρήματος. Το δίπολο μεταξύ ενδογενών θεωριών και εξωγενών θα μπορούσε, με μια δόση υπερβολής, να μετασχηματιστεί σε ένα δίπολο ηθική-μεταφυσική, ή και μεταφυσική-μεταφυσική.

Μια δεύτερη κατηγοριοποίηση, με βάση τις υποθέσεις αυτή τη φορά, έχει να κάνει με την πλευρά της οικονομίας στην οποία αποδίδονται οι διαταραχές, δηλαδή στην προσφορά ή στη ζήτηση. Από την ανάδειξη του Keynes και μετά η διάκριση αυτή γίνεται κρίσιμη σε ότι αφορά τις προσεγγίσεις του οικονομικού κύκλου. Θα ήταν επίφοβο να καταταχθούν, με αυστηρό τρόπο, στη βάση αυτού του διπόλου, οι μαρξίζουσες και οι Αυστριακές προσεγγίσεις. Θα λέγαμε ότι και οι δύο εστιάζουν στην οικονομία ως σύστημα, αναμειγνύοντας πλευρές της προσφοράς και της ζήτησης. Έτσι, με κάποια δόση αφαίρεσης και ερμηνεύοντας εκ των υστέρων, θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι η Αυστριακή προσέγγιση κλείνει περισσότερο προς την πλευρά της ζήτησης, ενώ οι μαρξίζουσες με εξαίρεση ίσως τις προσεγγίσεις της υποκατανάλωσης, κλείνουν περισσότερο προς την προσφορά. Ακόμα και η προσέγγιση του πολιτικού οικονομικού κύκλου θα μπορούσε να τοποθετηθεί στις προσεγγίσεις που τοποθετούν τις διαταραχές στην πλευρά της ζήτησης. Από την εμφάνιση του Keynes και πέρα, ο διαχωρισμός μεταξύ διαταραχών προσφοράς και ζήτησης είναι πιο εύκολος, ενδεχομένως και λόγω της εμφάνισης και του υποδείγματος IS-LM. Έτσι, οι διαταραχές για τον Keynes τοποθετούνται κυρίως στην πλευρά της ζήτησης όπως και για τους Νέο-Κεϋνσιανούς και για τους Μετά-Κεϋνσιανούς ενώ για την θεωρία του πραγματικού οικονομικού κύκλου οι διαταραχές φαίνεται να τοποθετούνται από την πλευρά της προσφοράς¹⁰⁴. Γίνεται σαφές, ότι ο διαχωρισμός μεταξύ προσεγγίσεων που αποδίδουν τις

¹⁰⁴ Με την προβληματική που έθεσε ο Plosser (1989), η θεωρία του πραγματικού οικονομικού κύκλου δεν μπορεί να θεωρηθεί αυστηρά προσέγγιση προσφοράς.

διαταραχές είτε στην προσφορά είτε στη ζήτηση, δεν είναι ικανός να οριοθετήσει με ασφαλή και ακριβή τρόπο την βιβλιογραφία του οικονομικού κύκλου.

Ένας τρίτος διαχωρισμός, θα μπορούσε να έχει να κάνει με τη χρήση μαθηματικών, ενώ ένας τέταρτος με τη φύση των υποθέσεων και το επίκεντρο της ανάλυσης, ενώ τέλος, ένας τελευταίος θα είχε να κάνει με τη μέθοδο. Έτσι, με κριτήριο τη χρήση των μαθηματικών θα μπορούσαμε να τοποθετήσουμε στη μια πλευρά την αποφυγή της χρήσης μαθηματικών με την Αυστριακή σχολή, κάποιους μετά-Κευνσιανούς και μια μικρή μερίδα μαρξιστών, ενώ από την πλευρά της θεώρησης των μαθηματικών ως αναπόσπαστο τμήμα της προσέγγισης του οικονομικού κύκλου βρίσκονται οι Κευνσιανοί, αλλά και ο ίδιος ο Keynes, οι Νέο-Κευνσιανοί, οι υποστηρικτές της θεωρίας του πραγματικού οικονομικού κύκλου, αλλά και τέλος οι υποστηρικτές της θεωρίας του πολιτικού οικονομικού κύκλου. Ήδη από την περίοδο των Tinbergen, Keynes και Samuelson, έχουμε τη μαζική θεμελίωση των οικονομικών στα μαθηματικά κάτι που δεν μπορεί να συμπίπτει με τις εξελίξεις στη δεκαετία του '30: δημιουργία και η σύλληψη ολοκληρωμένων μαθηματικών μοντέλων του οικονομικού κύκλου σε επίπεδο συνολικής οικονομίας (Frisch 1933, Kalecki 1935 και Samuelson 1939), επαναθεμελίωση της μακροοικονομικής θεωρίας από τον Keynes (Keynes 1936), και δημιουργία οικονομετρικών μοντέλων του οικονομικού κύκλου (Tinbergen 1938-39). Αυτή η στροφή, που θα συνεπάρεται σχεδόν το σύνολο της οικονομικής σκέψης, έχει εν πολλοίς, «φειτοχποήσει» τα μαθηματικά εργαλεία, ενώ μπορεί να εκληφθεί ως τάση «φυσικοποίησης» της οικονομικής επιστήμης. Την ίδια στιγμή, καταγράφεται και μια συνολική στροφή προς μη γραμμικά μοντέλα (βλ. και κριτική από Pasinetti και Lucas σε προηγούμενες υποενότητες) που υποδηλώνει όχι μόνο στροφή στα μαθηματικά εργαλεία, αλλά μια διαδικασία συνεχούς βελτίωσης των εργαλείων καθ' αυτών ως αναπόσπαστο μέρος της οικονομικής επιστήμης. Με αυτήν την έννοια, η χρήση ή όχι μαθηματικών εργαλείων στις προσεγγίσεις του οικονομικού κύκλου λειτουργεί περισσότερο ως ένα χρονικό σύνορο οριοθέτησης και διαφοροποίησης των προσεγγίσεων, που θα μπορούσε να κωδικοποιηθεί ως πριν ή μετά το '30. Αυτό φυσικά δεν σημαίνει ότι μετά το '30 εκλείπουν εντελώς οι μη-μαθηματικές προσεγγίσεις με πιο χαρακτηριστικές εκείνες ορισμένων μετά-Κευνσιανών αλλά και ορισμένων μαρξιστών, αλλά ότι η συντριπτική πλειονότητα της παραγόμενης θεωρίας χρησιμοποιεί, αν όχι βασίζεται, σε μαθηματικά εργαλεία. Μάλιστα, η διαμάχη των προσεγγίσεων μεταξύ τους έχει ατονήσει στο επίπεδο της θεωρίας και έχει εξαπλωθεί στο πεδίο των ίδιων των μαθηματικών εργαλείων, μια ένδειξη μερικής, τουλάχιστον, κυριαρχίας των εργαλείων πάνω στην ίδια την θεωρία.

Οι υποθέσεις του οικονομικού κύκλου μπορούν να χωριστούν σε δύο μεγάλες κατηγορίες: σε αυτές που αφορούν τη φύση των διαταραχών, και σε αυτές που αφορούν τις υποθέσεις σχετικά με τους δρώντες, περιλαμβανομένων και των προσδοκιών τους. Σε ότι αφορά τη φύση των διαταραχών, η βασική διάκριση έχει να κάνει με διαταραχές (shocks) και διακυμάνσεις. Διαταραχές εμφανίζονται σε όλες τις προσεγγίσεις που επηρεάζονται από την νεοκλασική ηγεμονία, δηλαδή από την έννοια της μικροοικονομικής ισορροπίας. Όλες οι διαταραχές είναι παθολογικές γιατί η ισορροπία υπάρχει είτε ως θεμελιώδης υπόθεση, είτε ως λύση αγορών (market clearout). Υπάρχει παραλληλισμός μεταξύ της εξωγένειας και της διαταραχής. Την ίδια στιγμή, οι μαρξιστικές εξωγενείς θεωρίες αποδίδουν τις διακυμάνσεις σε ατυχήματα, οπότε οι διακυμάνσεις προσομοιάζουν περισσότερο σε διαταραχές. Έτσι, μπορούμε να ισχυριστούμε ότι η διάκριση σε ότι αφορά την φύση των διακυμάνσεων προσομοιάζει με την διάκριση ενδογένειας/εξωγένειας. Ακόμα, σε ότι αφορά το κέντρο της ανάλυσης η διάκριση ορίζεται από τους δρώντες στην οικονομία και, υπό αυτήν την έννοια, έχει αναφορά στον μεθοδολογικό ατομικισμό. Όλες οι προσεγγίσεις δομούνται πάνω στην διάδραση ατόμων με την οικονομία, με εξαίρεση ίσως τις μαρξιστικές προσεγγίσεις που

αναλύουν με βάση την πάλη των τάξεων. Όλες οι υπόλοιπες εστιάζουν, με το δικό της τρόπο η καθεμία, στην διαπλοκή ατόμου και συνολικής οικονομίας. Η Αυστριακή προσέγγιση, ενώ βασίζεται θεμελιακά στο μεθοδολογικό ατομικισμό αναλύει την οικονομία προσθέτοντας στους δρώντες και το κράτος. Παρόλα αυτά, η ιδεατή οικονομία είναι αυτή που δεν θα μεσολαβείται από το κράτος και τα άτομα θα μπορούν να ζήσουν στην ιδεατή οικονομία μεγιστοποιώντας την ευημερία τους. Κάποιες Κεϋνσιανές προσεγγίσεις, αλλά και ο ίδιος ο Keynes, ενώ εστιάζουν στο σύνολο της οικονομίας και στην παρέμβαση του κράτους, εντούτοις χρησιμοποιούν επεξηγηματικά εργαλεία που εμφορούνται από τα ζώδια ένστικτα και την αγελαία σκέψη των μεμονωμένων ατόμων, βασικό επεξηγηματικό εργαλείο είναι οι προσδοκίες που είναι εσφαλμένες. Ακόμα, στην προσέγγιση του πολιτικού οικονομικού κύκλου διαπλέκεται ο κυρίαρχος (κυβέρνηση, ηγεμόνας, κυβερνών κόμμα) με τα άτομα εξαπατώντας τα. Η εξαπάτηση των ατόμων είναι συστατικό στοιχείο της ανάλυσης, με γνώμονα το προβάδισμα στη ροή της πληροφορίας, ενώ εστιάζει σε μεγάλο βαθμό στα άτομα με βάση την ορθολογικότητα τους και τις προσδοκίες τους που δομούνται με βάση την πληροφορία. Αντίθετα, στην προσέγγιση του πραγματικού οικονομικού κύκλου οι προσδοκίες τροποποιούνται αυτόματα ενώ τα άτομα είναι πάντα ορθολογικά. Τέλος, στην νέο-Κεϋνσιανή προσέγγιση το μεμονωμένο άτομο λειτουργεί πάντα ορθολογικά σε διαταραχές όμως που το υπερβαίνουν καθώς οι προσδοκίες δεν ακολουθούν αυτόματα τις εξελίξεις.

Το τελευταίο μεγάλο κριτήριο σε ότι αφορά την διάκριση των προσεγγίσεων, αναφέρεται στην μέθοδο. Κοινό στοιχείο των μετά-Κεϋνσιανών, των Αυστριακών, της προσέγγισης του πολιτικού οικονομικού κύκλου και της πλειοψηφίας των μαρξιστών αλλά και τον ίδιο τον Keynes, είναι ο εμπειρισμός, η τάση δηλαδή να εξηγούν ένα φαινόμενο μέσω της αισθητηριακής εμπειρικής παρατήρησης. Ταυτόχρονα, μαζί με τον εμπειρισμό, ενυπάρχουν όψεις της μεθόδου της αφαίρεσης από όψεις του πραγματικού (καρτέλ τραπεζών, ζώδια ένστικτα, ταξική πάλη, εξαπάτηση ψηφοφόρων). Η βασική προβληματική αυτής της μεθόδου είναι ότι συσκοτίζονται οι αιτίες καθώς αιτίες εμφανίζονται επιμέρους όψεις ή και αποτελέσματα των ίδιων των φαινομένων. Αντίθετα, στην προσέγγιση του πραγματικού οικονομικού κύκλου και στην νέο-Κεϋνσιανή προσέγγιση υπάρχει μια μείξη αφαίρεσης και μαθηματικού φορμαλισμού σε βάρος της θεωρίας έτσι που δε δημιουργείται ανάγκη διάπλασης μιας αφήγησης αλλά περισσότερο εξηγούνται επιμέρους όψεις φαινομένων, ενώ προσθαφαιρούνται επεξηγηματικές μεταβλητές κατά το δοκούν. Αυτό γίνεται λόγω της έλλειψης συγκροτημένης θεωρίας που θα έφτιαχνε ένα λογικά συνεκτικό σχήμα. Έτσι, μπορούμε να ισχυριστούμε ότι σε κάθε οικονομική προσέγγιση που δίνει έμφαση στην θεωρία ως αναπόσπαστο και πρωτεύον τμήμα της πορείας της επιστήμης, εμφολωρεί ο εμπειρισμός, ως μέθοδος ερμηνείας των φαινομένων, ενώ ως τεκμήριο ισχύος μιας προσέγγισης η στατιστική επαληθευσσιμότητα και ο μαθηματικός φορμαλισμός. Τέλος, η αφαίρεση, στις διάφορες εκδοχές της, εμφανίζεται σε όλες τις προσεγγίσεις του οικονομικού κύκλου, κάτι που έχει να κάνει, πιθανότατα, με την πολύ περίπλοκη κοινωνική φύση της οικονομικής επιστήμης.

Κεφάλαιο 3

Schumpeter και Veblen:

Ο Ρόλος της Μεθόδου και των Θεσμών¹⁰⁵

Σε αυτό το κεφάλαιο θα σκιαγραφήσουμε τις παραλληλίες σε ότι αφορά τη λειτουργία αλλά και την εξέλιξη του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, όπως ορίζεται με αναφορά στον οικονομικό κύκλο, μεταξύ των Joseph Schumpeter και Thorstein Veblen. Έχουν ζήσει και αναλύσει τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής, την ίδια περίπου χρονική περίοδο και σε όμοιο κοινωνικοοικονομικό περιβάλλον, έτσι που μοιράζονται σημαντικές ομοιότητες: την διασύνδεση μεταξύ θεσμικών και εξελικτικών οικονομικών με το μαρξιστικό πνεύμα αλλά και την σπουδαία τους συμβολή στην εξέλιξη της οικονομικής σκέψης. Παρόλα αυτά, μια πλήρης ανάλυση που να αντιπαραβάλλει τα έργα τους δεν λαμβάνει χώρα στη διεθνή βιβλιογραφία (O'Donnell 1973, Crammer και Leathers 1977, Ferrarotti 1999, Wunder 2007). Στην πραγματικότητα, η σύγκριση μεταξύ του Schumpeter και των Αμερικάνων θεωρητικών σπάνια λαμβάνει χώρα, παρά το γεγονός ότι η μετακίνηση του στο Harvard και στις ΗΠΑ μετατόπισε σε μεγάλο βαθμό την πρόσληψη του για την εξέλιξη και τη λειτουργία του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής.

Σε αυτό το κεφάλαιο, σκοπεύουμε να καλύψουμε το κενό της υπάρχουσας βιβλιογραφίας αντιπαραβάλλοντας τον Schumpeter με τον Veblen στα ακόλουθα ζητήματα: αυτά της τεχνολογικής αλλαγής, του ντετερμινισμού, του μέλλοντος του καπιταλισμού, του ατομικισμού και του ρόλου των θεσμών, τοποθετώντας τα στο ευρύτερο δυνατό μεθοδολογικό και αναλυτικό πλαίσιο. Αυτή η νέα ματιά στα ζητήματα, θα ανοίξει, πιθανότατα, νέα μονοπάτια στην κατανόηση των έργων τους και, την ίδια στιγμή, θα θέσει τους όρους για την ευρύτερη κατανόηση της λειτουργίας του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής.

Παρά τις μεγάλες ομοιότητες στα έργα τους και τις ξεκάθαρες επιδράσεις από την θεσμική προσέγγιση¹⁰⁶ στα έργα του, ο Schumpeter, συνήθιζε να διατείνεται: «Προσωπικά, κατηγορώ τον πιο διάσημο από τους θεσμικούς οικονομολόγους, τον Thorstein Veblen, για ελλειπή επιστημονική σκεύη και ανυπαρξία δεξιοτεχνίας, τα οποία τον κατέστησαν εμπόδιο σε νέα αλήθεια» (Schumpeter 1931, σελ. 702). Την ίδια στιγμή, μεγάλο μέρος της βιβλιογραφίας τοποθετεί τόσο τον Schumpeter όσο και τον Veblen κάτω από το ίδιο πρίσμα, αυτό δηλαδή, της εξελικτικής παράδοσης (Witt 2003). Ακόμα, η ανάλυση τους σε σχέση με την διάδραση των κοινωνικών δρώντων εμφανίζει ομοιότητες. Η ανάλυση του Schumpeter για την καπιταλιστική ανάπτυξη βασίζεται στην ανάμειξη οικονομικών και κοινωνιολογικών

¹⁰⁵ Τμήματα αυτού του Κεφαλαίου έχουν δημοσιευτεί ως εξής: (1) Papageorgiou, T., Katselidis, I. and P. G. Michaelides (2013), Schumpeter, Commons, and Veblen on Institutions, *American Journal of Economics and Sociology*, Vol. 72, No 5, pp. 1232-1254 και (2) Papageorgiou, T. and P. G. Michaelides (2015), Joseph Schumpeter and Thorstein Veblen on Technological Determinism, Individualism and Institutions, *The European Journal of the History of Economic Thought*, Vol. 22, No. 4, 2015 [doi:10.1080/09672567.2013.792378].

¹⁰⁶ Προσέγγιση που δίνει ιδιαίτερη σημασία στο ρόλο των θεσμών στην εξέλιξη του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Επιφανέστερος αυτής της προσέγγισης πρέπει να θεωρείται ο John R. Commons, εκπρόσωπος της πρώτης γενιάς των αμερικανών οικονομολόγων.

παραμέτρων και η μελέτη του για τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής παρουσιάζει «το λιγότερο, ένα ενδιαφέρον Ευρωπαϊκό ανάλογο των Αμερικάνων θεσμικών, όπως ο Thorstein Veblen και ο John R. Commons» (Elliot 1993, σελ. 289). Αναμφίβολα, οι θεωρίες του Schumpeter και του Veblen είναι σύνθετης φύσης και, υπό αυτήν την έννοια, είναι δύσκολο να τοποθετούν με ξεκάθαρο και αυστηρό τρόπο σε κάποια θεωρητική παράδοση (Gurkan 2005, σελ. 3). Κάποιες φορές, οι θεωρητικές τους προσεγγίσεις έχουν τοποθετηθεί στο πεδίο της οικονομικής κοινωνιολογίας. Παρόλα αυτά, οι πολυπληθείς σε τόμους συνεισφορές τους είχαν αρκετές εσωτερικές αντιφάσεις. Χωρίς αμφιβολία, άλλωστε, ο Schumpeter και ο Veblen αναφέρονται ως αντιφατικοί συγγραφείς (Allen και Rostow 1994, σελ. 165), ενώ οι συνεισφορές τους δέχτηκαν πολύ διαφορετικές ερμηνείες (Taylor 1955), χωρίς να καταφέρουν τελικά να δομήσουν μια στέρεα θεωρητική παράδοση κατά τον τρόπο π.χ. που ο Keynes πέτυχε¹⁰⁷.

3.1 Schumpeter και Veblen: το γενικό πλαίσιο

Ο Joseph Schumpeter γεννήθηκε το 1883 και το συγγραφικό του έργο καλύπτει ένα πολύ μεγάλο εύρος ζητημάτων περιλαμβανομένων των δυναμικών στοιχείων της καπιταλιστικής εξέλιξης, κοινωνιολογικών και πολιτικών συνισταμένων με αναφορά στην βιωσιμότητα του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής και, φυσικά, την ιστορία της οικονομικής σκέψης (Μιχαηλίδης 2010). Όχι μόνο υποστήριζε την αυξανόμενη χρήση των μαθηματικών και της οικονομετρίας αλλά και τασσόταν υπέρ της σύνθεσης της οικονομικής κοινωνιολογίας με τα οικονομικά προς μια συνολική κοινωνική επιστήμη (Shionoya 2004). Προσωπικότητα σημαντική για την εξέλιξη της ακαδημαϊκής ζωής του Schumpeter ήταν αυτή του Eugene Boehm-Bawerk Όπως οι Harris, Haberler, Leontief και Mason (1951) υποστηρίζουν, «οι εμπειρίες του Schumpeter αυτά τα πρώτα χρόνια της ζωής του στην Βιέννη πότε δεν τον άφησαν». Ο Thorstein Veblen γεννήθηκε το 1857, είκοσι-έξι χρόνια νωρίτερα από τον Schumpeter. Έχοντας ζήσει στην «επίχρυση εποχή» (Gilded Age), ο Veblen χωρίς αμφιβολία είχε επηρεαστεί από το γενικό οικονομικό και κοινωνικό του περιβάλλον. Ο κόσμος του νεαρού Veblen μοιραζόταν μεγάλες ομοιότητες με ένα νοικοκυριό που καλύπτει τις ανάγκες του με αυτάρκεια, με μεγάλες δηλαδή διαφορές και αντίθεση με τον αμερικάνικο καπιταλισμό του 19^{ου} αιώνα και οι αιτίες για τη ριζοσπαστική του σκέψη μπορούν να αναζητηθούν ακριβώς σε αυτά βιώματα (O'Donnell 1973). Σύμφωνα με τον Heath (2008), οι θεωρητικές του παραδόσεις μπορούν να συνοψιστούν ως μια μίξη του Herbert Spencer και του Edward Bellamy.

Παρά το γεγονός ότι ο Schumpeter και ο Veblen δεν μπορούν να τοποθετηθούν με αυστηρό τρόπο σε κάποια «σχολή σκέψης», και οι δύο, ο καθένας με τον τρόπο του, άσκησαν κριτική σε ορισμένες όψεις των νέο-κλασσικών οικονομικών, με αναφορά κυρίως στην αντίληψη για την ισορροπία και την ορθολογικότητα των δρώντων. Η οριακή επανάσταση¹⁰⁸ μετατόπισε το επιστημολογικό ενδιαφέρον προς το μεμονωμένο άτομο και τις επιλογές του, αναζητώντας γενικούς νόμους που διέπουν τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής για άλλη μια

¹⁰⁷ Σύμφωνα με τον Lawson (2003, σελ. 217), ο Veblen δεν πίστευε ότι η οικονομική επιστήμη θα οδηγούνταν σε μια εξελικτική επιστήμη ούτως ή άλλως. Ο Mayhew (1998) και ο Rutherford (1988) υποστήριζαν πως η εξελικτική μέγα-θεωρία παρέμεινε μια ανεκπλήρωτη υπόσχεση. Σύμφωνα με τον Dimand (1998), αυτό που προσέφερε η κληρονομιά του Veblen ήταν διορατική κριτική και σκεπτικισμός, αλλά όχι ένα ξεχωριστό σώμα θεωρίας και πρακτικής. Αντίθετα, η κληρονομιά του Schumpeter άφησε «σχολές σκέψης» όπως η νέο-Σουμπετεριανή Σχολή, ακόμα κι αν αυτή συχνά απέχει πολύ από την αρχική συμβολή του Schumpeter.

¹⁰⁸ Με τον όρο «οριακή επανάσταση» εννοούμε το σώμα εκείνο της σκέψης που αναδεικνύεται μέσα από μία ζεύξη της Αυστριακής και της Νέο-κλασσικής σχολής στις αρχές του 20^{ου} αιώνα.

φορά αλλά και τους νόμους που ορίζουν την ανθρώπινη συμπεριφορά. Με αυτό το σκοπό, τοποθέτησε την Πολιτική Οικονομία σε ένα αυστηρά επιστημονικό επίπεδο, ενώ αποδέχτηκε εκείνους τους νόμους που είχαν ακρίβεια όμοια με τους νόμους των φυσικών επιστημών: «Καθαρή θεωρία στην οικονομική επιστήμη είναι ένα πόνημα που προσομοιάζει τις φυσικομαθηματικές επιστήμες σε όλα τα επίπεδα» (Walras 1874, σελ. 81).

Ένα σημείο διαφοροποίησης στο γενικό και μεθοδολογικό πλαίσιο που ορίζει τις προσεγγίσεις των Schumpeter και Veblen είναι η αντί-τελεολογική προσέγγιση της οικονομικής επιστήμης και το μέλλον του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Ο Veblen είναι γνωστός για την κριτική του απέναντι στην κλασική και την νέο-κλασική προσέγγιση στα οικονομικά στη βάση ότι αυτές είναι δομημένες πάνω σε ξεπερασμένες και «παλιομοδίτικες» υποθέσεις και με αυτήν την έννοια αυτές οι προσεγγίσεις ήταν ανιμιστικές και τελεολογικές, ενώ το επιστημονικό τους παράδειγμα ήταν ταξονομικό και υποκείμενο στη μέθοδο (Veblen 1906β, σελ. 68-73, 82, 146). Ήταν ο Veblen, αυτός ο οποίος έγραφε στη διατριβή του για την «Κριτική του Καντ στη δικαιοσύνη» και αναγνώριζε ότι επρόκειτο για επιστροφή στην τελεολογία για αυτές τις προσεγγίσεις αντίθετα με την γενικότερη τάση στην επιστήμη ενάντια στην τελεολογία. Ο Veblen αναγνώριζε δύο τρόπους επιστημονικού και φιλοσοφικού στοχασμού τους οποίους ονοματοδοτούσε τελεολογικό και εξελικτικό στοχασμό (Argyrous και Sethi 1996 σελ. 476). Με τον όρο «τελεολογία», ο Veblen, εννοούσε την τάση οι νόμοι της φύσης να γίνονται αντιληπτοί ως σκόπιμες μεταβολές με κατεύθυνση έναν τελικό σκοπό ή μια ολοκλήρωση (Coats 1954 σελ. 529). Ακόμα, η ουσιαστικά ανιμιστική πρόσληψη της φύσης και της κατεύθυνσης των προσωρινών γεγονότων καθλώνει την οικονομική θεωρία σε οικονομική «ταξινομία»: «ένα σώμα λογικά συνεκτικών προτάσεων σε ότι αφορά την κανονική σχέση των πραγμάτων» (Veblen 1989α σελ. 383-384). Ο Veblen κατηγορούσε τις νέο-κλασικές και Αυστριακές προσεγγίσεις για στατική και τελεολογική μεθοδολογία που τοποθετεί την έννοια της ισορροπίας ως το προσδιορισμένο τέλος όλων των οικονομικών φαινομένων (Veblen 1989α σελ. 382).

Ο Schumpeter, από την άλλη, απέρριπτε μερικώς την βασική έννοια των νέο-κλασικών οικονομικών, την έννοια της ισορροπίας δημιουργημένη από τον Leon Walras, για να χρησιμοποιήσει, αντί αυτής, την έννοια της ανάπτυξης, μια διαδικασία περισσότερο ασταθή και εξελισσόμενη αλλά σε κάθε περίπτωση δυναμική και όχι στατική για την ισορροπία και για την οικονομία. Υποστήριζε: «ένοιωθα με μεγάλη βεβαιότητα ότι αυτή [η ισορροπία] ήταν λανθασμένη και ότι υπήρχε μια πηγή ενέργειας εντός του οικονομικού συστήματος το οποίο από μόνο του θα διατάρασσε κάθε ισορροπία που θα μπορούσε να επιτευχθεί» (Schumpeter 1937, σελ. 166). Όπως υποστήριζε και ο Rosenberg: «ο Schumpeter αφοσιώθηκε στην ιστορική ανάλυση της διαδικασίας της αλλαγής ως ένα αντί-παράδειγμα, σε αυτό της ισορροπίας» (Rosenberg 1994, σελ. 44-45). Σύμφωνα με μια άλλη ανάγνωση, μέσω της απόρριψης της ισορροπίας του Walras προσπαθούσε να δώσει ουσία και περιεχόμενο σε κάποιες θεωρίες της περιόδου (Santarelli και Pesciarelli 1990). Σύμφωνα με τον Schumpeter: «Ανάπτυξη είναι το μοναδικό φαινόμενο, απόλυτα ξένο σε ότι μπορεί να παρατηρηθεί στην κυκλική ροή (circular flow) ή στην ροπή προς ισορροπία ... Είναι η αυθόρμητη και ασυνεχής αλλαγή στα κανάλια της ροής, διαταραχή της ισορροπίας, η οποία για πάντα μεταβάλλει και εκτοπίζει την ισορροπία που μέχρι πρότινος υπήρχε» (Schumpeter 1934, σελ. 64). Έτσι, για τον Schumpeter, τελεολογία είναι «η προσπάθεια να εξηγηθούν οι θεσμοί και τρόποι συμπεριφοράς με αιτιώδη τρόπο με βάση τις κοινωνικές ανάγκες ή τους σκοπούς τους, κάτι που δεν είναι πάντα εσφαλμένο και επιλήψιμο» (Schumpeter 1954, σελ. 58). Η ανάπτυξη μπορεί να συνδεθεί ετυμολογικά με μια πορεία με θετικό πρόσημο, μια πορεία προόδου και, με αυτήν την έννοια, μπορεί να της αποδοθεί ένας τελεολογικός χαρακτήρας, μια διαδικασία

δηλαδή, που εξυπηρετεί τις κοινωνικές ανάγκες με καλύτερο συνεχώς τρόπο, επιτυγχάνοντας το σκοπό της βελτίωσης του βιοτικού επιπέδου της κοινωνίας.

Η καπιταλιστική ανάπτυξη για τον Veblen είναι μια «σωρευτική αιτιακή διαδικασία» που δεν έχει ούτε τάση, ούτε κατεύθυνση, ούτε και εκπλήρωση. «Είναι ένα σχήμα τυφλής σωρευτικής αιτιότητας στην οποία δεν υπάρχει κανενός είδους τάσης προορισμού και πλήρωσης. Η κατάσταση δεν ορίζεται από τίποτα εκτός μιας δύναμης βάνανυσης αιτιότητας και η οποία είναι ουσιωδώς μηχανική» (Veblen 1898β, σελ. 304). Με άλλα λόγια, ο Veblen αντιλαμβάνονταν τις φυσικές επιστήμες ως συνυφασμένες με αντί-τελεολογικές διαδικασίες σωρευτικής αλλαγής και αιτιότητας. Έτσι, πέτυχε να μελετήσει τον ανταγωνισμό των δρώντων ως μια δυναμική διαδικασία και όχι ως στατική (Liagouras 2009, σελ. 1048). Μέχρις αυτού του σημείου, μπορούμε να ισχυριστούμε ότι οι έννοιες της σωρευτικής αιτιότητας και της ανάπτυξης, αν και εκκινούν από την απόρριψη της έννοιας της στατικής ισορροπίας και της μεθοδολογικής τελεολογίας, είναι δύο έννοιες με αρκετά διαφορετικό περιεχόμενο και κατεύθυνση, σηματοδοτώντας ένα πρώτο σημείο διαφοροποίησης μεταξύ των δύο συγγραφέων. Η ανάπτυξη είναι μια έννοια με θετικό και προοδευτικό – για τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής – πρόσημο, ενώ η σωρευτική αιτιότητα είναι μια έννοια ουδέτερη που αφήνει την οικονομική κίνηση περισσότερο στην τυχαιότητα.

Ο Schumpeter συνήθιζε να ισχυρίζεται ότι καμία μέθοδος δεν είναι καθολικά καλή ή κακή και πρέπει να αποφεύγεται κάθε δήλωση ανωτερότητας για κάποια μέθοδο έναντι των άλλων (Schumpeter 1939, σελ. xiv). Ο Samuels υποστήριζε πως ο Schumpeter ήθελε να γίνει αποδεκτός ως ένας ορθόδοξος οικονομολόγος, και για αυτό το λόγο είχε ευρύτητα ενδιαφερόντων, αλλά κατά βάθος εμφάνιζε έντονη προσήλωση στη θεσμική προσέγγιση. Η θεσμική του προσήλωση πρόεκυπε από τον εναγκαλισμό του με αυτήν τόσο σε επίπεδο περιεχομένου αλλά και ουσίας αλλά, ενδεχομένως λόγω αιτιών ιδεολογικών, πρεσβίς και διεθνούς καριέρας, ήταν διστακτικός στην παραδοχή (Samuels 1983, σελ. 19). Την ίδια στιγμή, ήταν προσηλωμένος στη μελέτη κάθε όψης και προσέγγισης και προσπαθούσε να απορροφήσει κάθε τι που θεωρούσε αξιόλογο από κάθε μια προσέγγιση (Shionoya 2008, σελ. 19). Σύμφωνα με τον Shionoya (1997, σελ. 5), ο στόχος του ήταν να κατασκευάσει μια καθολική κοινωνική επιστήμη.

Ο Veblen κατηγορούσε τα νέο-κλασσικά οικονομικά επί τη βάση της πλήρως ατομικίστικης έδρασης της θεωρίας τους: «Μια ικανή θεωρία της οικονομικής συμπεριφοράς, ακόμα και με κοινωνιολογική έδραση, δεν μπορεί να εδράζεται απλά σε όρους του ατόμου – όπως στην περίπτωση των οικονομικών της οριακής χρησιμότητας – επειδή δεν μπορεί να βασιστεί στους όρους των υποκρυπτόμενων χαρακτηριστικών απλά της ανθρώπινης φύσης» (Veblen 1909, σελ. 629). Στο μεταξύ, «η ανθρώπινη φύση με την οποία οι προσεγγίσεις ασχολούνται γίνεται αντιληπτή με ηδονιστικούς όρους (hedonistic terms), το οποίο σημαίνει, με όρους παθητικής, ουσιαστικά αδρανούς, γνωστής και αδιατάραχτης ανθρώπινης φύσης. Οι ψυχολογικές και ανθρωπολογικές υποθέσεις των οικονομολόγων είναι εκείνες οι οποίες έχουν γίνει αποδεκτές από τις κοινωνικές επιστήμες, εδώ και μερικές γενιές» (Veblen 1898α, σελ. 389).

Ο Schumpeter, επαινούσε τον Pareto για την απόρριψη της έννοιας της χρησιμότητας και για την πρότασή του ότι η μεγιστοποίηση της ορθολογικότητας και της ευδαιμονίας δεν αποτελεί μια ρεαλιστική υπόθεση (Freeman και Louca 2001). Ακόμα, για τον Schumpeter δεν υπάρχει κανενός είδους ορθολογικότητα στην ηδονιστική περιγραφή του επιχειρηματία, ο επιχειρηματίας δεν είναι κατά κανέναν τρόπο ορθολογικός σε ότι αφορά «το κίνητρο του που

έχει ηδονιστική προέλευση», «με ηδονιστικούς όρους¹⁰⁹ ο επιχειρηματίας θα ήταν ανορθολογικός» (Schumpeter 1934, σελ. 92). Τέλος, ο Schumpeter φαίνεται να έχει απορρίψει την «ψυχολογιοποίηση» της Αυστριακής προσέγγισης – την υπόθεση δηλαδή, που αποδίδει την ουσία της ανθρώπινης συμπεριφοράς στην ικανοποίηση των αναγκών σύμφωνα με την αρχή της μεγιστοποίησης και ο νόμος της φθίνουσας οριακής χρησιμότητας. Υποστήριζε την αντίθεση του σε αυτήν, μέσω της ρητορικής ερώτησης: έστω ότι «έχει ήδη αυξηθεί η ζήτηση για τροφή, και καθώς η κατάσταση απαιτεί την μείωση της, ο ικανοποιημένος άνθρωπος θα είναι διατεθειμένος να πληρώσει μεγαλύτερα ποσά για κάθε επιπλέον ποσότητα ... Για ποιο λόγο δίνεται αυτή η εξήγηση;» (Schumpeter 1908, σελ. 68).

Εκτός από τις ομοιότητες σχετικά με την κριτική στην οριακή επανάσταση για την στατική φύση της οικονομίας και την τελεολογία αλλά και τις διαφορές σχετικά με την ψυχολογία και την ορθολογικότητα, υπάρχουν και άλλες ακόμα διαφορές. Για παράδειγμα, τα μεθοδολογικά τους σχήματα είναι αρκετά διαφορετικά. Μια από τις βασικές διαφορές μεταξύ τους μπορεί να βρεθεί στην επιστημονική έδραση των οικονομικών. Ο Schumpeter υποστήριζε την αυτονομία της οικονομικής επιστήμης, λέγοντας ότι «μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι ο οικονομικός κόσμος είναι σχετικά αυτόνομος καθώς αποτελεί ένα τόσο μεγάλο τμήμα της ζωής του έθνους και διαμορφώνει ή επηρεάζει ένα μεγάλο μέρος των υπολοίπων» (Schumpeter 1934, σελ. 58). Το έργο του μπορεί να θεωρηθεί ως το εναρκτήριο σημείο για τα οικονομικά της τεχνολογικής αλλαγής και τα εξελικτικά οικονομικά (Alcouffe και Kuhn 2004, σελ. 226). Παρόλα αυτά, θα είχαμε αμφιβολίες αν θα συμφωνούσε ο Veblen με αυτές τις διατυπώσεις. Ο Schumpeter και ο Veblen μπορούν να τοποθετηθούν συνολικά ως πρωτοπόροι των εξελικτικών οικονομικών. Η σχέση του Schumpeter με τον όρο εξέλιξη είναι συχνά παραπλανητική, εκκινώντας από την προσεκτική του στάση απέναντι στη βιολογική αναλογία της εξέλιξης και από το επιχείρημά του απέναντι στη διασταλτική χρήση του όρου «εξελικτικού» στα οικονομικά, κυρίως στο δεύτερο κεφάλαιο της Βρετανικής έκδοσης του βιβλίου “The Theory of Economic Development”. Αντίθετα, σε ένα γράμμα προς τον Stewart Morgan (18 Μάη 1934) αναφέρεται στο βιβλίο ως “Theory of Economic Evolution” (βλ. και Hedtke και Swedberg (eds) Siebeck σελ. 267) και στο βιβλίο του “Business Cycles” η έννοια εξέλιξη γίνεται βασικό αναλυτικό εργαλείο.

3.2 Schumpeter και Veblen: για την τεχνολογική αλλαγή, τους οικονομικούς κύκλους και τον ντετερμινισμό

Τεχνολογική αλλαγή και οικονομικοί κύκλοι

Ο ρόλος της τεχνολογίας στην εξέλιξη του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής παρουσιάζει σημαντικές ομοιότητες στα έργα των Schumpeter και Veblen. Στο Σουμπετεριανό σχήμα η τεχνολογία αποτελεί το θεμέλιο λίθο, ενώ εμφανίζεται ως η δημιουργία καινούριων συνδυασμών. Οι διακυμάνσεις συνδέονται με τρεις παράγοντες: εξωτερικούς προς την οικονομία παράγοντες, (αλλαγές στην εμπορική πολιτική, αρρώστιες, θεομηνίες, αλλαγές στην παραγόμενη ποσότητα χρυσού, επαναστάσεις και καταστροφές), ανάπτυξη (μεταβολές δηλαδή, στα οικονομικά στοιχεία οι οποίες συμβαίνουν συνεχώς, με την έννοια ότι η

¹⁰⁹ Σύμφωνα με τον Schumpeter, το ζήτημα της ορθολογικότητας συνδέεται με την τελεολογία. «Κατά βάση η λανθασμένη χρήση [της ορθολογικότητας] συνίσταται στην υπερβολή του βαθμού που οι άνθρωποι δρουν, και επιδρούν στους θεσμούς μέσα στους οποίους ζουν, οριζόμενοι από πολύ ξεκάθαρους κανόνες, οι οποίοι πρέπει συνεχώς να επιτυγχάνονται με τον πιο ορθολογικό τρόπο. Αυτός είναι ο λόγος που το σφάλμα της τελεολογίας μπορεί να ταυτοποιηθεί ως μια συγκεκριμένη εκδοχή της γενικής κατηγορίας των σφαλμάτων ορθολογικότητας» (Schumpeter 1954, σελ. 58).

αύξηση/μείωση ανά μονάδα χρόνου μπορούν αυτοστιγμή να απορροφούνται από το σύστημα χωρίς αντιληπτή διαταραχή) και τέλος καινοτομία (δηλαδή η ιστορική και μη αναστρέψιμη αλλαγή στον τρόπο που γίνονται τα πράγματα και πιο συγκεκριμένα αλλαγές στις συναρτήσεις παραγωγής οι οποίες δεν μπορούν να αποσυντεθούν σε μικρά στάδια).

Είναι προφανές, ότι για τον Schumpeter, η καινοτομία είναι ποιοτικά διαφορετικό φαινόμενο από την ανακάλυψη: «η καινοτομία είναι δυνατή χωρίς κανενός είδους ανακάλυψη, και η ανακάλυψη δεν επιφέρει αναγκαστικά καινοτομία, αλλά δεν επιφέρει από μόνη της ... κανένα οικονομικό αποτέλεσμα» (Schumpeter 1939, σελ. 84). Ακόμα, ο Schumpeter θεωρεί ότι οι κοινωνικές διεργασίες που επιφέρουν την καινοτομία είναι εντελώς διαφορετικές οικονομικά και κοινωνικά από τις κοινωνικές διεργασίες που επιφέρουν ανακαλύψεις (Ruttan 1959, σελ. 597). Ενώ η ανακάλυψη είναι εξωγενής διεργασία, η καινοτομία είναι ενδογενής «η καινοτομία είναι ενδογενής στο οικονομικό σύστημα, και είναι σε τελευταία ανάλυση καθοριζόμενη από την επιχειρηματική δραστηριότητα, αυτή την ξεχωριστή δυνατότητα να κάνει συνδυασμούς» (Freeman και Louca 2001, σελ. 59).

Η οικονομική αλλαγή δεν είναι συνεχής, επειδή οι καινοτομίες δεν επιμερίζονται ισομερώς στο χρόνο, αλλά αντίθετα εμφανίζονται αν όχι εντελώς ακανόνιστα, σε ομάδες, σμήνη και συστάδες (Schumpeter 1939, σελ. 223). Οι καινοτομίες τείνουν να συγκεντρώνονται χρονικά, επειδή κάθε φορά που κάτι εντελώς καινούριο και μη δοκιμασμένο επιτυγχάνεται, είναι πολύ πιο εύκολο όχι μόνο να κάνεις το ίδιο ξανά, αλλά και να κάνεις παρόμοια πράγματα με διαφορετικούς τρόπους (Μιχαηλίδης 2010). Η αποκρυστάλλωση της τεχνολογικής αλλαγής στο Σουμπτεριανό σχήμα είναι ο οικονομικός κύκλος και οι φάσεις του. Στην πραγματικότητα, ο οικονομικός κύκλος ορίζεται ως η κυματοειδής κίνηση των οικονομικών μεγεθών που είναι εγγενής στη βιομηχανική αλλαγή. Ο τρόπος που ο Schumpeter αντιλαμβάνονταν τα κυκλικά γνωρίσματα της οικονομικής κίνησης συνοψίζεται από τον Elliot (1993, σελ. 14) ως εξής: «η ανάπτυξη λαμβάνει χώρα μέσω μιας κυκλικής διαδικασίας» και σαν αποτέλεσμα «οι κυκλικές διακυμάνσεις δεν είναι εμπόδιο στην οικονομική μεγέθυνση και οι υφέσεις δεν είναι αναγκαστικά ενδείξεις της καπιταλιστικής κατάρρευσης ή αποτυχίας».

Στο θεωρητικό πλαίσιο του Veblen, ο φορέας της αλλαγής εμφανίζεται, σε πρώτο τουλάχιστον επίπεδο, στην τεχνολογία. Ο Veblen ασχολείται κυρίως με την κοινωνικό-οικονομική εξέλιξη καθώς τη συνδέει με αλλαγές στις μεθόδους αντίληψης της οικονομίας – τα υλικά μέσα της ζωής – και κυρίως την τεχνολογία (Lawson 2003, σελ. 206). Η τεχνολογία ορίζεται ως «η συσσωρευμένη γνώση που προκύπτει από τις προηγούμενες εμπειρίες, και η οποία κρατείται και περνάει ως μια αόρατη ιδιοκτησία της κοινότητας συνολικά¹¹⁰» (Veblen 1921, σελ. 208). Η τεχνολογική αλλαγή είναι ευθύνη και υπόθεση της κοινότητας και όχι μια δημιουργική δραστηριότητα των μεμονωμένων ατόμων (Veblen 1914, σελ. 103). Η τεχνολογία είναι σωρευτικής και κοινωνικής φύσης, βασίζεται πάνω σε προηγούμενες τεχνολογικές δομές, και κάθε καινούρια τεχνολογική προοπτική είναι αποτέλεσμα μιας «σειράς μεγάλων ανακαλύψεων που ορμητικά ξεπετάγεται» (Basalla 1998, σελ. 26). Η τεχνολογική αλλαγή είναι «συνεχώς σε διαδικασία αλλαγής» και φέρεται εις πέρας συλλογικά» (Veblen 1914, σελ. 103). Το παρακάτω παράθεμα χρησιμοποιείται συχνά για να αποτυπώσει την άποψή του για την τεχνολογία: «το τεχνολογικό σύστημα είναι μια οργάνωση της σκέψης και της ευφυΐας, μια δομή ακαθοριστιών και ασαφειών, στη μορφή των τρόπων και ένστικτων σκέψης. Βρίσκεται μέσα στον τρόπο σκέψης της κοινότητας και

¹¹⁰ Η τεχνολογία και η τεχνολογική μεταβολή είναι συλλογική ιδιοκτησία και συλλογικό προνόμιο για τον Veblen, ενώ για τον Schumpeter είναι προνόμιο και καθήκον του μεμονωμένου επιχειρηματία, αποτυπώνοντας μια εμφανή διαφορά στα συμπεράσματα των δύο οικονομολόγων.

εμφανίζεται στο μυαλό και στον τρόπο σκέψης των μηχανικών και των τεχνητών» (Veblen 1923, σελ. 280). Στο έργο του Schumpeter, η τεχνολογική αλλαγή επιτυγχάνεται από τα μεμονωμένα άτομα που είναι επιχειρηματίες, οι οποίοι όμως ζουν και λειτουργούν μέσα στην κοινωνία. Την ίδια στιγμή, η εξάπλωση της τεχνολογίας βασίζεται σε όσους συρρέουν για να γίνουν επιχειρηματίες, παρουσιάζοντας έτσι μια αντίφαση μεταξύ μεμονωμένου ατόμου και κοινωνίας. Στο έργο του Veblen, η τεχνολογική μεταβολή είναι αυθύπαρκτη στην κοινωνία, είναι κοινωνική διεργασία και κοινωνικό μέλημα που μεσολαβείται και μορφοποιείται στα μυαλά των μηχανικών. Άλλωστε, η τεχνολογική μεταβολή σηματοδοτεί αλλά και συμπίπτει με τη μετάβαση μεταξύ μεγάλων ιστορικών περιόδων. Η μετάβαση από το κυνηγετικό και τροφосуλλεκτικό στάδιο στην γεωργία, στους δυναμικούς πολιτισμούς, τη φεουδαρχία, τη βιοτεχνία και την μηχανική βιομηχανία επισυμβαίνει μαζί με αλλαγές στον τρόπο παραγωγής. Στην πραγματικότητα, η τεχνολογική αλλαγή δεν αποτυπώνεται στις διακυμάνσεις του οικονομικού κύκλου με αιτιώδη τρόπο, αλλά οι διακυμάνσεις φαίνεται να αποτυπώνουν την αντιφατική λειτουργία του χρηματοπιστωτικού συστήματος, για τον Veblen σκιαγραφώντας άλλο ένα σημείο διαφοροποίησης μεταξύ των δυο θεωρητικών. Το χρηματοπιστωτικό σύστημα δημιουργεί αστάθεια, πληθωρισμό των γενικών τιμών και υποτίμηση του νομίσματος (Veblen 1923, σελ. 87). Επιπλέον, «οι κρίσεις, οι υφέσεις, οι δύσκολες εποχές, οι γκρίζες εποχές, εποχές κερδοσκοπικής άνθισης, και οι περίοδοι ανάπτυξης είναι πρωταρχικά φαινόμενα του επιχειρείν. Είναι *αιτιακά και πρωταρχικά, επεισοδιακά φαινόμενα μεταβολής τιμών είτε ανόδου, είτε πτώσης*, και με αυτήν την έννοια ξένα στην καπιταλιστική εξέλιξη (Veblen 1904, σελ. 88, έμφαση στο αρχικό).

Ντετερμινισμός

Το φαινόμενο του καθορισμού της κοινωνίας και της καπιταλιστικής εξέλιξης από την τεχνολογική μεταβολή αναφέρεται συχνά, ως τεχνολογικός ντετερμινισμός. Ο ντετερμινισμός υποδηλώνει μια αιτιώδη σχέση μεταξύ δύο φαινομένων και, με αυτή την έννοια, ένα προδομένο αποτέλεσμα. Η τεχνολογική μεταβολή μπορεί να απομονώνεται στην καπιταλιστική εξέλιξη, οι θεσμοί και τα άτομα απλά προσαρμόζονται με έναν προκαθορισμένο τρόπο στις μεταβολές της τεχνολογίας. Αντίθετα, σύμφωνα πάντα με αυτή τη θεωρία, ο ντετερμινισμός δεν υπονοεί απαραίτητα ένα δεδομένο από πριν αποτέλεσμα, καθώς έννοιες όπως οι πολλαπλές ισορροπίες και η εξαρτημένη πορεία (path dependence) ενδέχεται να φέρουν κάποιου είδους ντετερμινισμό.

Η Σουμπετεριανή θεωρία του οικονομικού κύκλου δεν πρέπει να συγχέεται με τον ντετερμινισμό σε ότι αφορά το μέλλον του καπιταλισμού, ωστόσο η εγγενής φύση του κυκλικού χαρακτήρα της οικονομικής αλλαγής απλώνει ένα μανδύα ντετερμινισμού στην θεωρία. Μπορούμε να ισχυριστούμε, ότι τάσεις μπορεί να υπάρχουν στις βραχυχρόνιες μεταβολές και με αυτήν την έννοια ένας βραχυπρόθεσμος καθορισμός μπορεί να υπάρξει στις διακυμάνσεις, παρότι κανένα καθολικό προκαθορισμένο αποτέλεσμα στο μακροπρόθεσμο μέλλον του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής δεν μπορεί να εξαχθεί. Η θέση αυτή μοιράζεται ομοιότητες με τη θεωρία της εξαρτημένης πορείας. Η εξέλιξη ακολουθεί κανονικότητες, παρότι είναι αρκετά ανίσχυρες προκειμένου να επιτρέψουν πρόβλεψη των μελλοντικών αποτελεσμάτων της εξέλιξης. Σύμφωνα με τον Frank (1998), η πρόβλεψη της μελλοντικής καπιταλιστικής ανάπτυξης δεν είναι δυνατή στο έργο του Schumpeter καθώς πρόκειται για μια δυναμική θεωρία της καπιταλιστικής ανάπτυξης όπου η εισαγωγή της δημιουργικής αντίδρασης του επιχειρηματία προσδίδει απροσδιοριστία στο μοντέλο.

Η καινοτομία οδηγεί το Σουμπετεριανό σύστημα σε διαφορετικά αποτελέσματα ανάλογα με την φάση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής και το κοινωνικό πλαίσιο. Η ρουτινοποίηση (routinization) της καινοτομίας, το βιομηχανικό περιβάλλον μέσα στο οποίο

λαμβάνει χώρα και η εχθρότητα (hostility) που αναδύεται στην εξέλιξη του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής φαίνεται να αναιρούν τον τεχνολογικό ντετερμινισμό (με την κλασική έννοια) από το σχήμα, και αντί αυτού να επιφέρουν μια κατάσταση πολλαπλών ισορροπιών. Ο Veblen φαίνεται να υιοθετεί κάποιες πολύ ντετερμινιστικές διατυπώσεις αναφορικά με την τεχνολογική αλλαγή, υποστηρίζοντας ότι η τεχνολογική αλλαγή και η συνδεδεμένη με αυτήν θεσμική δομή «επαναστατικοποιεί» τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής προς όφελος των μηχανικών της παραγωγής και των εργαζομένων και ενάντια στα χρηματικά κίνητρα της αστικής τάξης. Με τα δικά του λόγια: «Στην μοντέρνα κουλτούρα, η βιομηχανία, οι βιομηχανικές πρακτικές και τα βιομηχανικά προϊόντα έχουν σταδιακά υπερισχύσει πάνω στην ανθρωπότητα, αυτές οι δημιουργίες της ανθρώπινης εφευρετικότητας έχουν πρόσφατα κατακτήσει την κυρίαρχη θέση στο περιβάλλον της κουλτούρας. Και δεν είναι υπερβολή να λεχθεί ότι έχουν γίνει η βασική δύναμη που ορίζει την ανθρώπινη καθημερινή ζωή και [με αυτόν τον τρόπο έχουν γίνει] οι βασικοί παράγοντες που διαπλάθουν τον τρόπο σκέψης των ανθρώπων. Έτσι, οι άνθρωποι έχουν μάθει να σκέφτονται με τους όρους που η τεχνολογική μεταβολή λαμβάνει χώρα» (Veblen 1906β, σελ. 87). Έτσι, κατέληξε ότι η οικονομική αλλαγή είναι πάντα, σε τελευταία ανάλυση, μεταβολή στον τρόπο σκέψης, ένα γεγονός που είναι πραγματικό ακόμα και για αλλαγές στις μηχανικές διαδικασίες της βιομηχανίας (Veblen 1914, σελ. 189). Ωστόσο, αυτό που θα αναιρέσει τον ντετερμινισμό είναι η άποψή του διατυπωμένη στα πιο ώριμα του έργα ότι ο τρόπος σκέψης που καθοδηγείται από την εκβιομηχάνιση, ενδέχεται και να μην κερδίσει απέναντι στα υπάρχοντα και κυρίαρχα για την ώρα, χρηματικά ένστικτα σκέψης. Η κοινωνία είναι χωρισμένη σε μια μάχη δύο ιδεολογιών, ορίζοντας έτσι, κατά κάποιο τρόπο, έναν πόλεμο μεταξύ καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής και σοσιαλιστικού, και το ερώτημα σχετικά με το ποια θα επικρατήσει παραμένει ανοιχτό. Το γεγονός ότι η τεχνολογία επηρεάζει τους θεσμούς δεν είναι σε αντίθεση με το γεγονός ότι οι θεσμοί επηρεάζουν την τεχνολογία, καθώς οι αιτιακές σχέσεις μεταξύ θεσμών και τεχνολογίας κινούνται και προς τις δύο κατευθύνσεις (Rutherford 1984, σελ. 338). Όπως οι Milonakis και Fine (2009) έχουν υποστηρίξει, δεν είναι μόνο η τεχνολογία, αλλά η συσχέτιση μεταξύ ενστίκτων και τρόπων σκέψης αλλά και η αλληλεπίδραση τους με τον ρόλο των θεσμών που είναι μεγάλης σημασίας στο έργο του Veblen¹¹¹. Στην πραγματικότητα, η τεχνολογία δεν μπορεί να απομονωθεί από άλλες δυνάμεις προκειμένου να θεωρηθεί ως η μόνη αιτιακή συνιστώσα στην καπιταλιστική εξέλιξη, κάτι που καθιστά τον Veblen εκτός του πλαισίου του ντετερμινισμού¹¹² της κλασικής εκδοχής.

Συνοψίζοντας, η τεχνολογία αποτελεί έναν κρίσιμο παράγοντα για την εξέλιξη του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, τόσο για τον Schumpeter όσο και για τον Veblen, παρότι αποκρυσταλλώνεται με πολύ διαφορετικούς τρόπους, τόσο δηλαδή με όρους θεωρητικών υποθέσεων όσο και μεθοδολογικών αλλά και εμπειρικών στοιχείων. Ο αντί-ντετερμινισμός (με την κλασική έννοια) είναι στοιχείο κοινό και στους δύο οικονομολόγους και μπορεί να αποδοθεί στο ακαδημαϊκό περιβάλλον τους με τη στενή έννοια, που ήταν κατά βάση αντί-ντετερμινιστικό και ενδεχομενικό. Την ίδια στιγμή, και οι δύο ρέπουν προς τον

¹¹¹ Μια θέση που φέρνει κατά νου την ιδέα πως η τεχνολογία είναι μια κοινωνική διεργασία. Αυτή η θέση είναι σε ευθεία αντίθεση με τον τεχνολογικό ντετερμινισμό και έχει διατυπωθεί με τον γενικό τίτλο «κοινωνική διαμόρφωση της τεχνολογίας», μεταξύ άλλων από τους MacKenzie και Wajkman (1999). Ο Brickman (1997, σελ. 1035-1036) υποστήριξε μια κοινωνική μορφή της τεχνολογίας, αμφισβητώντας τα παραδοσιακά οντολογικά και κανονιστικά όρια.

¹¹² Σύμφωνα με τον Tilman (1987, σελ. 683-684), οι νεότερες ερμηνείες του Veblen εστιάζουν στην διαλεκτική διάδραση μεταξύ των μέσων παραγωγής, των σχέσεων παραγωγής και την ιδεολογική υπερδομή, έτσι που ο Veblen είναι πολύ λιγότερο πιθανό να γίνει αντιληπτός ως ντετερμινιστής από ότι στο παρελθόν.

ντετερμινισμό. Είναι πολύ πιθανόν και οι δύο θεωρητικοί να επηρεάστηκαν από το οικονομικό περιβάλλον της εποχής, δηλαδή τη «χρηματοπιστικοποίηση» του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, η οποία επέφερε ένα κύμα μεγάλων καινοτομιών σε ολόκληρη την παγκόσμια οικονομία. Επίσης, μοιράζονται την άποψη ότι η τεχνολογία επαναστατικοποιεί τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής και έχει σημαντικές συνέπειες για το μέλλον του ως σύστημα (βλ. και επόμενη υποενότητα)¹¹³.

3.3 Schumpeter και Veblen: για το μέλλον του καπιταλισμού

Ο Schumpeter συνήθιζε να διερωτάται: «Μπορεί ο καπιταλισμός να επιβιώσει; Όχι δεν νομίζω ότι μπορεί. Η θέση που θα καταβάλω προσπάθεια να θεμελιώσω είναι το γεγονός ότι η τωρινή και μελλοντική απόδοση του καπιταλιστικού συστήματος, [είναι] τέτοια που η επιτυχία του υποβαθμίζει τους κοινωνικούς θεσμούς που τον προστατεύουν και έτσι αναπόφευκτα δημιουργεί τις συνθήκες μέσα στις οποίες δεν θα μπορεί να επιβιώσει και οι οποίες έχουν ισχυρές αναφορές στον σοσιαλισμό ως εμφανή κληρονόμο» (Schumpeter 1942, σελ. 61). Υποστήριζε πως υπάρχουν τρεις βασικοί λόγοι προς αυτήν την εξέλιξη. Η θεωρία του για την κοινωνική αλλαγή είναι έμμεσα συνδεδεμένη με την τεχνολογική αλλαγή, καθώς είναι περισσότερο συνδεδεμένη με τις ιδεολογικές και πολιτικές συνέπειες της τεχνολογικής αλλαγής παρά με άμεσες και εμφανείς αποκρυσταλλώσεις της τεχνολογικής αλλαγής.

Πρώτον, ο ρόλος των επιχειρηματιών καθίσταται ξεπερασμένος. Ειδικευμένοι τεχνικοί είναι όλο και περισσότερο υπεύθυνοι για την τεχνολογική αλλαγή, με τους τελευταίους να ορθολογικοποιούνται σε μια τυπική διαδικασία. Καθώς αυτό συνέβη, οι επιχειρηματίες μετατράπηκαν σε εισοδηματίες και απώλεσαν το κίνητρο τους για καινοτομία. Δεύτερον, οι κεντρικές ομάδες που υποστήριζαν τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής γίνονται όλο και πιο αδύναμες. Οι μικροί επιχειρηματίες απορροφούνται από τις μεγάλες επιχειρήσεις αλλάζοντας με αυτόν τον τρόπο την ιδιοκτησία προς όφελος των μετόχων των οποίων η επένδυση στο σύστημα είναι πολύ περισσότερο έμμεση. Επιπρόσθετα, ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής παράγει διανοούμενους και άλλες ομάδες οι οποίες έχουν ένα εγγενές κίνητρο για κοινωνική αναταραχή. Ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής είναι «καταστατικά» ανίκανος να παράγει «συναισθηματική εξάρτηση από την κοινωνική τάξη», παράγει «σχεδόν καθολική έχθρα» στον εαυτό του (Schumpeter 1942, σελ. 143, 145). Η έχθρα δεν είναι μόνο εξωτερική, αλλά και εσωτερική, καθώς «ο αστός είναι δειλός σε κωμικό επίπεδο και δεν τολμάει καν να τρομάξει μια χήνα» (Schumpeter 1942, σελ. 138). Το επιχειρείν γίνεται όλο και περισσότερο μια τυποποιημένη διαδικασία στα χέρια επαγγελματιών μάντζερς, με τον ίδιο τρόπο ακριβώς που έχει τυποποιηθεί η καινοτομία. Τρίτον, το θεσμικό πλαίσιο του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής καταρρέει, κάτι που τεκμαίρεται από τις πολιτικές των ευρωπαϊκών κυβερνήσεων μετά τον Β' παγκόσμιο πόλεμο. Το πιο πιθανό σενάριο είναι ο μετασχηματισμός προς «μεγαλύτερη γραφειοκρατικοποίηση της οικονομικής ζωής, συνδυασμένη με αυξανόμενη κυριαρχία των συμφερόντων των εργαζομένων» (Schumpeter 1942, σελ. 203). Η αυξανόμενη κρατική παρέμβαση θα οδηγήσει σε καθοδηγούμενο καπιταλισμό και τελικά σε «κρατικό καπιταλισμό» ο οποίος είναι στενά συνδεδεμένος με τον σοσιαλιστικό τρόπο παραγωγής, σε τέτοιο βαθμό, που «κάποιος θα μπορούσε να ισχυριστεί ότι πρόκειται για ακριβώς το ίδιο» (Schumpeter 1942, σελ. 204). Η πτώση του καπιταλισμού συμβαίνει παρά τις οικονομικές, κοινωνικές αλλά και πολιτιστικές επιτυχίες του

¹¹³ Οι ιδέες που αφορούν το μέλλον του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής και οι οποίες κυριαρχούν αυτήν την περίοδο στους σοσιαλιστικούς και μαρξιστικούς κύκλους δομούσαν πάνω στην σταδιακή προλεταριακή απόρριψη του καπιταλισμού σε στενή σύνδεση με τις θεωρίες του Ιμπεριαλισμού των Hilfreding, Bucharin, Lenin, κτλ (Michaelides και Milios 2004).

καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, τη μοντέρνα ιατρική, τη μοντέρνα ζωγραφική και τη μοντέρνα λογοτεχνία, να είναι μερικές από τις δημιουργίες του, μια κουλτούρα που είναι ορθολογική, φιλειρηνική και προ-επιστημονική (Schumpeter 1942, σελ. 126).

Συνολικά, μπορούμε να ισχυριστούμε ότι η γραφειοκρατικοποίηση του επιχειρηματία, της διαδικασίας με την οποία εμφανίζεται η καινοτομία και της οικονομικής ζωής γενικά, όψεις οι οποίες είναι μεταξύ τους συνδεδεμένες, ευθύνονται από κοινού για το δυσώιωνο μέλλον του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Η τάση προς αυξημένη τυποποίηση στην οικονομική ζωή είναι μια διαδικασία η οποία είναι περισσότερο συνδεδεμένη με τις ιδεολογικές και πολιτικές εξελίξεις και μόνο καθοδηγείται μέσω του οχήματος της τεχνολογικής αλλαγής.

Ο Veblen, στο έργο του *The Theory of Business Enterprise* (1899) παίρνει μια σαφώς αντικαπιταλιστική στάση σε ότι αφορά την πρόβλεψή του για το μέλλον του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, ενώ στο μεταγενέστερο έργο του *Imperial Germany and the Industrial Revolution* (1915) έγραφε: «Στην πάλη ενάντια στα πολιτιστικά αποτελέσματα της μηχανικής διαδικασίας, ωστόσο, οι αξίες του επιχειρείν δεν μπορούν να κερδίσουν μακροπρόθεσμα, καθώς μια αποτελεσματική αναστολή ή ακρωτηριασμός του συστήματος των μηχανών θα πύσει σταδιακά τις επιχειρηματικές αξίες στον τοίχο, ενώ με μια ελεύθερη ανάπτυξη του συστήματος των μηχανών οι αξίες του επιχειρείν θα πέσουν μόνιμα και από μόνες τους στην λήθη» (Veblen 1899, σελ. 177). Ενώ, αλλού, υποστήριζε: «Το ιμπεριαλιστικό κράτος, ωστόσο, μπορεί να ειπωθεί ότι είναι ανίκανο να αναπαραχθεί χωρίς την μηχανική βιομηχανία, και επίσης, μακροπρόθεσμα ανίκανο να συμβιώσει μαζί της, καθώς το βιομηχανικό σύστημα μακροπρόθεσμα υποσκελίζει τη θεμελίωση του κράτους» (Veblen 1915, σελ. 270-271). Έτσι, η επαναστατική φύση της μηχανικής διαδικασίας η οποία δύναται να απελευθερώσει την ανθρωπότητα από τους «άχρηστους θεσμούς του παρελθόντος» τονίζεται ιδιαίτερα. Κατά την εσωτερικευση των αναγκών, ο Veblen υποστήριξε ότι η ανάπτυξη της κουλτούρας είναι μια συναθροιστική αντίδραση της ανθρώπινης φύσης στις ανάγκες, που προσομοιάζει σε μια αρμονική αντίδραση στις συναθροιστικές αποκλίσεις που δημιουργούνται χωρίς να εμποδίζονται. Αυτό συμβαίνει λόγω του γεγονότος ότι «κάθε νέα κίνηση δημιουργεί μια νέα κατάσταση η οποία επιφέρει μια νέα απόκλιση στον συνήθη τρόπο αντίδρασης, συναθροιστικά, καθώς κάθε νέα κατάσταση είναι μια απόκλιση αυτού που έχει γίνει μέχρι τώρα, αρμονικά, επειδή τα υποκρυπτόμενα χαρακτηριστικά της ανθρώπινης φύσης (ροπές, κλίσεις και οτιδήποτε άλλο), παραμένει ουσιαστικά αμετάβλητη, λόγω της δύναμης με την οποία η αντίδραση λαμβάνει χώρα, και επί της βάσης της οποίας η εσωτερικευση λαμβάνει χώρα» (Veblen 1906β, σελ. 241-242).

Αυτοί οι νέοι τρόποι σκέψης είναι απρόσωπης φύσης. Η εμβάθυνση της τεχνολογικής αλλαγής φέρνει με νέα ορμή, την πάλη μεταξύ δύο τάξεων και των τρόπων σκέψης τους. Από τη μια, τίθενται οι αστοί μαζί με τα χρηματικά τους ένστικτα. Πρώτιστος σκοπός αποτελεί η αύξηση της ιδιοκτησίας και όχι η καλύτερη ικανοποίηση των αναγκών, ενώ ακόμα η τάξη των αστών βρίσκει συμφέρον και κινητοποιείται από τη δημιουργία και ένταση «εκτεταμένων και συχνών διαταραχών του συστήματος», καθότι τα κέρδη τους εμφανίζονται στις «καταστάσεις της αλλαγής». Ο νικητής της σύγκρουσης είναι άγνωστος – τουλάχιστον σε ότι αφορά τα ώριμα έργα του Veblen – τοποθετώντας έναν εμφανή περιορισμό σε ότι αφορά την πρόβλεψη της εξέλιξης του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής και του αναπόδραστου του σοσιαλισμού. Το αποτέλεσμα αυτής της συμπεριφοράς της αστικής τάξης είναι η απαγκίστρωση των συμφερόντων τους από τα συμφέροντα της κοινωνίας. Οι αστικές αξίες και αρχές είναι ταυτόσημες με την ιδιοκτησία, ενώ είναι παλαιότερες από τη διαδικασία μηχανοποίησης, παρότι η πλήρης εκδίπλωσή τους γίνεται στην μηχανοποιημένη κοινωνία. Από την άλλη, οι μηχανικοί και οι βιομηχανικοί και τεχνικοί εργάτες κυριαρχούνται από τις

αξίες της εργατικότητας και της εξυπηρέτησης, η μηχανική αποδοτικότητα είναι το βασικότερο ένστικτο τους, και η τεχνολογική πρόοδος συνιστά το αποτέλεσμα της εργασιακής τους προσπάθειας. Η σχέση μεταξύ τους – προσπάθεια και σύγκρουση με τις αστικές αξίες – οδηγεί στην εξέλιξη του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Το επιχείρημα αυτό μοιράζεται ομοιότητες με τη θέση του Schumpeter πως οι τεχνικοί και οι μηχανικοί έχουν πάρει στα χέρια τους τη διαδικασία της καινοτομίας, έχοντας ως αποτέλεσμα την πτωτική πορεία του καπιταλισμού. Επίσης, μια δεύτερη ομοιότητα μεταξύ των συγγραφέων αποτελεί το γεγονός ότι η καινοτομία και το επιχειρείν γίνεται όλο και περισσότερο μια υπόθεση στα χέρια «επαγγελματιών», το οποίο μπορεί να σημαίνει ότι η λειτουργία του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής είναι συνώνυμη με την τυποποίηση της, συμπίπτοντας με μια περίοδο που η κλίμακα της βιομηχανίας μεγαλώνει με ταχύ ρυθμό και υπάρχει διογκούμενη ανάγκη για αύξηση των επιμέρους επιπέδων ιεραρχίας και κυρίως της ανερχόμενης ισχύος της τάξης των μανάτζερς. Θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι σε μια περίοδο που η κατάρρευση του καπιταλισμού φαντάζει πιθανή σε αρκετούς και η απαισιοδοξία σχετικά με το μέλλον του είναι σχεδόν καθολική, τόσο ο Schumpeter όσο και ο Veblen αναζητούν το όχημα της πτωτικής πορείας του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής στην έννοια-κλειδί των θεωρητικών τους σχημάτων, δηλαδή στην τεχνολογία.

3.4 Schumpeter και Veblen: για τον ατομικισμό

Ο Schumpeter απέδιδε την εσωτερική δυναμική του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής σε μια «ενόραση της οικονομικής εξέλιξης ως μια ξεχωριστή διαδικασία δημιουργούμενη από το οικονομικό σύστημα καθεαυτό» (Schumpeter 1911, σελ. 166). Η ιδέα της εξέλιξης δεν είναι μόνο συνδεδεμένη με την οικονομική ανάπτυξη με απομονωμένο τρόπο, αλλά και με τις πολιτικές, κοινωνικές και θεσμικές αλλαγές, καθώς ο πιο χαρακτηριστικός σκοπός του έργου του είναι η ανάλυση της εξέλιξης του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής ως ανάλυση της εξέλιξης ενός πολιτισμού (Shionooya 2008, σελ. 1). Στην πραγματικότητα, «ο όρος εξέλιξη ... περιλαμβάνει όλα τα φαινόμενα που κάνουν την εξελικτική διαδικασία μη-στάσιμη» (Schumpeter 1954, σελ. 965). Το μεθοδολογικό του υπόβαθρο, τόσο ατομικιστικό όσο και ολιστικό είναι ριζωμένο στην οικονομική κοινωνιολογία και εξηγεί τις σχέσεις μεταξύ της ατομικής συμπεριφοράς και των συλλογικών οντοτήτων (Festre και Garrouste 2008, σελ. 365, 381).

Ο Veblen υποστήριζε ότι η κοινωνικό-οικονομική εξέλιξη πρέπει να γίνεται αντιληπτή ως ένα ουσιαστικό ξεδίπλωμα της ζωής (Veblen 1897, σελ. 137), όπου «είναι πρωταρχικά το κοινωνικό σύστημα το οποίο θα διατηρούσε ή θα ανέπτυξε τη δυνατότητα της αλλαγής, και δε θα άλλαζε σημαντικά τον ανθρώπινο γενότυπο¹¹⁴» (Veblen 1914, σελ. 18). Η αντίληψή του για τη φύση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής αναδεικνύεται, με τον καλύτερο μάλλον τρόπο, στα επόμενες παραθέματα: «Η οικονομική ιστορική ζωή του μεμονωμένου ατόμου είναι μια συναθροιστική διαδικασία προσαρμογής¹¹⁵ των μέσων στους σκοπούς που επιφέρει η συναθροιστική αλλαγή καθώς η διαδικασία συνεχίζεται, έτσι που τόσο ο δρών όσο και το περιβάλλον του είναι τα αποτελέσματα της τελευταίας διαδικασίας» (Veblen 1898a, σελ. 391). Την ίδια στιγμή εστιάζει στο γεγονός ότι: «Τα εξελικτικά οικονομικά ... πρέπει να

¹¹⁴ Ο Veblen είναι, πιθανότατα, ο πρώτος θεωρητικός που εισήγαγε την ιδέα μιας οικονομικής ιστορίας ως μια εξελικτική διαδικασίας αλλαγής, χωρίς ούτε προδιαγεγραμμένο τέλος, ούτε και μια συγκεκριμένη διαδικασία εξέλιξης (Liagouras 2009, σελ. 1050).

¹¹⁵ Παρότι ο Veblen έχει απορρίψει την τελεολογία (με την κυρίαρχη έννοια) στην κοινωνική κίνηση και σε επίπεδο κοινωνίας, θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι η προσαρμογή αυτή συνδέεται με κάποιου είδους παθητικότητα.

είναι μια θεωρία για τις συναθροιστικές συνέπειες των οικονομικών θεσμών διατυπωμένες με όρους της διαδικασίας καθεαυτής» (Veblen 1898α, σελ. 393). Ο Veblen φαίνεται να υιοθετεί μια σαφώς ολιστική θέση σε ότι αφορά την δυναμική του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, μια θέση που κατά την άποψη μας φαίνεται να διατρέχει κάθε όψη της επιχειρηματολογίας του. Επιπρόσθετα, εισάγοντας την έννοια της «τελευταίας διαδικασίας» στην εξήγηση της διασύνδεσης των δρώντων ατόμων και του περιβάλλοντος τους, κατά την άποψη μας, ο Veblen γίνεται ευάλωτος στην κριτική του ιστορικισμού, ενώ ακόμα εμφανίζει και ψήγματα αιτιοκρατίας.

Η συνεισφορά του Veblen είναι ένα σχετικά απλό μοντέλο κοινωνικής μεταβολής με βάση την κοινωνική δραστηριότητα, σύμφωνα με το οποίο οι μέθοδοι της παραγωγής και τα ανθρώπινα χαρακτηριστικά των μεμονωμένων ατόμων είναι και τα δύο τόσο προϋπόθεση αλλά και συνέπεια αυτής της διαδικασίας, μιας διαδικασίας δηλαδή που και τα δύο είναι συνεχώς μετασηματιζόμενα εσωτερικά (Lawson 2003, σελ. 208). Η εξελικτική διαδικασία λαμβάνει χώρα όχι μέσω του μεμονωμένου ατόμου αλλά μέσω των ενστίκτων της σκέψης, των ηθών και των θεσμών. Τα ένστικτα τόσο προσαρμόζονται όσο και διατηρούνται ανάλογα με τις «αλλαγές στους υλικούς όρους». Οι υλικές συνθήκες διαβίωσης παίρνουν τη μορφή των «κυρίαρχων ενστίκτων σκέψης και είναι με αυτόν τον τρόπο που εισέρχονται στη διαδικασία της βιομηχανικής ανάπτυξης» (Veblen 1898α, σελ. 375).

Ο Veblen διέκρινε τρεις τύπους ενστίκτων που καθοδηγούν την ανθρώπινη συμπεριφορά: το ένστικτο της εργατικότητας, ή την παρόρμηση για εργασία προκειμένου να «μετατραπούν τα πράγματα προς ανθρώπινη χρήση», στενά συνδεδεμένο με το ένστικτο της σκέψης (Veblen 1914, σελ. 190), και το ένστικτο της αδρανούς περιέργειας (*idle curiosity*), ένα ένστικτο που αναφέρεται στην τάση για κατανόηση και εξήγηση του εξωτερικού κόσμου μέσω της φαντασίας και τέλος, το ένστικτο της γονικής έγνοιας (*parental bent*), που τονίζει το ανθρώπινο ενδιαφέρον στην ευημερία των άλλων ανθρώπων. Μέσα από την επίδραση της τεχνολογίας και της συσχετιζόμενης θεσμικής δομής, η ισορροπία και η πραγμάτωση των βασικών ανθρώπινων ενστίκτων μεταβάλλεται δραστικά.

Αυτή η διαδικασία τεχνολογικής αλλαγής βασίζεται στη θεσμική αλλαγή και στις αλλαγές στα ένστικτα σκέψης που με τη σειρά τους πηγάζουν από αυτές τις βασικές ανθρώπινες ιδιότητες. Μπορεί να υποστηριχθεί ότι ο Schumpeter και ο Veblen μοιράζονται μια εννοιολόγηση ενός εξελικτικού καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, που ενέχει εγγενώς την αλλαγή και την ατελεύτητη κίνηση, την ίδια στιγμή που διαφέρουν σε ότι αφορά τη μεθοδολογία. Όπως θα αναλυθεί και στη συνέχεια, ο Veblen υιοθετεί μια σαφώς ολιστική θέση σε ότι αφορά την κοινωνική αλλαγή, ενώ ο Schumpeter μια μεθοδολογία παρόμοια με εκείνη του Agassi (1960, σελ. 246) και η οποία τιτλοφορείται συχνά «θεσμικός ατομικισμός». Μια συναφής ερώτηση με μεγάλο ενδιαφέρον είναι η εξής: «Ποιος είναι ο φορέας της αλλαγής στην καπιταλιστική εξέλιξη;» Από τη μια, οι καινοτομίες του Schumpeter εμφανίζονται λόγω της δράσης των επιχειρηματιών, οι οποίοι κινούνται από το «όνειρο να ιδρύσουν ένα ιδιωτικό βασίλειο», την «ευχαρίστηση της δημιουργίας» και την «επιθυμία για κυριαρχία» αποδίδοντας στο επιχείρημα μια ουσιοκρατική και ανθρωπόμορφη διάσταση. Ο Schumpeter εστιάζει στο μεμονωμένο άτομο ως τον φορέα και τον εκκινητή της οικονομικής αλλαγής, «τον φορέα της καινοτομίας» (*bearer of innovation*), αποτυπώνοντας την προσκόλλησή του στην «Σουμπετεριανή εκδοχή» του μεθοδολογικού ατομικισμού. Πρέπει να σημειωθεί ότι η Σουμπετεριανή εκδοχή μεθοδολογικού ατομικισμού δεν είναι ίδια με την εκδοχή που ανέπτυξε η οριακή σχολή¹¹⁶, καθώς ο Schumpeter κάνει χρήση του όρου

¹¹⁶ Σύμφωνα με την εκδοχή που δίνει η οριακή σχολή, ο μεθοδολογικός ατομικισμός είναι η μεθοδολογική θέση που επιχειρεί να εξηγήσει κάθε οικονομικό φαινόμενο με βάση τα χαρακτηριστικά

πριν την οριακή επανάσταση δίνοντας την ίδια στιγμή και άλλο περιεχόμενο όπως θα αναλύσουμε παρακάτω. Με τον όρο αυτό, ο Schumpeter εννοεί ότι «απλώς κάποιος πρέπει να ξεκινήσει από το μεμονωμένο άτομο προκειμένου να περιγράψει συγκεκριμένες οικονομικές σχέσεις» (Schumpeter 1908), ή κάνοντας χρήση της εξελικτικής ορολογίας, το μεμονωμένο άτομο είναι ο φορέας της εξέλιξης. Κατά την άποψη μας, η Σουμπετεριανή εκδοχή του μεθοδολογικού ατομικισμού ομοιάζει περισσότερο στο ιδεατό τύπο του ατόμου του Max Weber. Πρώτον, σύμφωνα με την εκδοχή του Weber, η απαρχή κάθε ιδεατού τύπου είναι μια ξεχωριστή ιστορική φυσιογνωμία η οποία είχε «μαγικές δυνάμεις», τις οποίες αποκαλούσε «χάρισμα», μια ιδιότητα που μπορεί να παραλληλιστεί με τα χαρίσματα του επιχειρηματία του Schumpeter. Δεύτερον, αποδίδοντας μόνο θεσμικά χαρακτηριστικά στον ιδεατό τύπο, με τον τρόπο που το στηρίζει ο Watkins (1957, σελ. 40) «η προσωπικότητα ενός ανθρώπου στην κοινωνία περιλαμβάνει τάσεις τόσο ενός περισσότερο ιδιωτικού και άστατου χαρακτήρα, όσο και ενός περισσότερο δημοσίου και θεσμικού χαρακτήρα. Μόνο ορισμένοι άνθρωποι είναι δε σε θέση να πενήσουν στην σκηνή του θανάτου στον Οθέλο», κι έτσι μπορούμε να βρούμε μεγάλες ομοιότητες με τα θεσμικά όρια που επηρεάζουν τη δράση των μεμονωμένων ατόμων στο έργο του Schumpeter (για μια θεωρητική συζήτηση σχετικά με τη σχέση Schumpeter και Weber, βλέπε Michaelides και Milios 2009).

Με τους όρους του Schumpeter, ο μεθοδολογικός ατομικισμός είναι «η προσέγγιση με την οποία οι αποφάσεις γύρω από οικονομικά φαινόμενα, όπως οι ποσότητες, οι αξίες και τα κέρδη μπορούν να αναχθούν σε ατομικές αποφάσεις και επιλογές των μεμονωμένων ατόμων» (Schumpeter 1954, σελ. 888-889), χωρίς αυτό να σημαίνει ότι το κάθε άτομο σκέφτεται και δρα με τον ίδιο τρόπο. Σε αυτό το πλαίσιο, ο Schumpeter θεώρησε απαραίτητο το διαχωρισμό μεταξύ πολιτικού και μεθοδολογικού ατομικισμού, καθώς όπως έλεγε οι δύο έννοιες δεν έχουν τίποτα κοινό. Ο πρώτος αναφέρεται στην ελευθερία των ανθρώπων να αναπτυχθούν ελεύθερα και να μετάσχουν στην ευημερία ακολουθώντας πρακτικούς κανόνες. Ο δεύτερος σημαίνει μονάχα ότι κάποιος ξεκινάει από το άτομο προκειμένου να περιγράψει οικονομικές σχέσεις (Schumpeter 1908). Πρέπει να υπογραμμίσουμε ξανά πως ο ατομικισμός, ως μέρος της θεωρητικής κληρονομιάς του Schumpeter, είναι ουσιαστικά διαφορετικός από εκείνον της οριακής επανάστασης: το άτομο ως το σημείο εκκίνησης για όλα τα οικονομικά φαινόμενα στο δεύτερο, ενώ στο πρώτο, μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως αναλυτικό εργαλείο για ορισμένα μόνο οικονομικά φαινόμενα και κατά βάση για το επιχειρείν. Το άτομο δεν γίνεται αντιληπτό ως *homo oeconomicus* που αποσκοπεί μονάχα στην ικανοποίηση των αναγκών του μέσω της μεγιστοποίησης της χρησιμότητας του, αλλά ως ένα άτομο που έχει επιπροσθέτως και κοινωνικά και ψυχολογικά κίνητρα, εκτός της χρησιμότητας και των υλικών αγαθών. Υπό αυτήν την έννοια, γενίκευση της συμπεριφοράς του μεμονωμένου ατόμου στην κοινωνία δεν μπορεί να γίνει. Ο κοινωνικός χαρακτήρας των κινήτρων μαζί με την ύπαρξη της κοινωνίας και των κοινωνικών τάξεων που από κοινού επηρεάζουν την ανθρώπινη συμπεριφορά είναι ο τελευταίος λόγος για τον ουσιαστικά διαφορετικό χαρακτήρα του ατομικισμού του Schumpeter. Τέλος, η διαδικασία της «τυποποίησης» της καινοτομίας υπογραμμίζει ότι το επιχειρείν, και με αυτήν την έννοια οι πράξεις των ατόμων, είναι σε μεγάλο βαθμό εξαρτημένες από το κοινωνικό περιβάλλον και το θεσμικό πλαίσιο. Εάν η θέση που αποδίδει στο όλον διακριτούς σκοπούς και κίνητρα, αποκλειστικά δικά του

και τη συμπεριφορά ενός μεμονωμένου ατόμου. Πρέπει να υποβιβαστούν όλα τα συλλογικά φαινόμενα στις πράξεις, στις αντιδράσεις, τους σκοπούς, τις ελπίδες και τις σκέψεις του ατόμου (Popper 1957, σελ. 88). Ο ατομικισμός υποστηρίζει ότι μόνο τα μεμονωμένα άτομα είναι οι «υπεύθυνοι» δρώντες στο κοινωνικό και ιστορικό στερέωμα (Agassi 1960, σελ. 244).

απορριφθεί, τότε ο ατομικισμός και η παράδοση των θεσμικών οικονομικών (ινστιτουσιοναλισμού) μπορούν να συνδυαστούν (Agassi 1960, σελ. 246-247).

Η ουσία της εξέλιξης και της ανάπτυξης δεν εδράζεται στην τεχνολογική αλλαγή *per se*, αλλά στην ενεργητική ανθρώπινη δραστηριότητα που φέρει την καινοτομία (Shionoya 2008, σελ. 3). Επιχειρείν ονομάζεται η δημιουργία νέων συνδυασμών, ενώ ο δημιουργός τους ονομάζεται επιχειρηματίας (Schumpeter 1934, σελ. 74, 75). Με άλλα λόγια, αυτός είναι ο τρόπος που το επιχειρείν γίνεται ο απόλυτος σκοπός της καπιταλιστικής ανάπτυξης, καθώς «οι μηχανισμοί της οικονομικής αλλαγής στην καπιταλιστική κοινωνία κινητοποιούνται χάρις στην δραστηριότητα του επιχειρηματία» (Schumpeter 1947, σελ. 150) νοούμενου απέναντι στους μανάτζερς, καπιταλιστές και βιομηχάνους «οι οποίοι απλά λειτουργούν μια καθεστηκυία τάξη» (Schumpeter 1934, σελ. 74). Ο επιχειρηματίας είναι ορθολογικός όταν φέρει σε πέρας τα νέα σχέδια, ωστόσο δεν είναι σε καμία περίπτωση ορθολογικός σε ότι αφορά «το χαρακτηριστικό του κίνητρο της ηδονής», καθώς «από όψεως ηδονής ο επιχειρηματίας θα ήταν ανορθολογικός (Schumpeter 1934, σελ. 92). Τα κίνητρα του είναι τόσο κοινωνικά όσο και ψυχολογικά: «η επιθυμία για ίδρυση ενός ιδιωτικού βασιλείου», μια «δυναστεία» επηρεασμένη από την μεσαιωνική εικόνα των λόρδων, κινείται «από την πνευματική φιλοδοξία μέχρι τον απλό σνομπισμό», την «επιθυμία να κυριαρχήσει», την επιθυμία να αποδειχθεί καλύτερος από τους άλλους, να πετύχει για την αξία της επιτυχίας καθ' αυτής και τέλος το εγγενές κίνητρο της πραγμάτωσης των σχεδίων, «την χαρά της δημιουργίας». Ο Schumpeter υποστήριξε ότι το επιχειρείν δεν είναι «επάγγελμα», καθώς «ο καθένας είναι επιχειρηματίας μόνο όταν δημιουργεί νέους συνδυασμούς» (Schumpeter 1934, σελ. 77-78). Είναι η «πνευματική κράση» η οποία «διαφοροποιεί τους επιτηδευματίες από τους κοινούς ανθρώπους» (Schumpeter 1911, σελ. 163). Ο επιχειρηματίας βρίσκει σημαντική αντίσταση από το περιβάλλον του, καθώς οι άνθρωποι είναι τοποθετημένοι στις πορείες τους, όπως «μια σιδηροδρομική γραμμή πάνω στην γη» (Schumpeter 1934, σελ. 84). Είναι ένας άνθρωπος της δράσης έτοιμος να λάβει «ενεργητική δράση» (Schumpeter 1911, σελ. 132). Ο επιχειρηματίας «εμφανίζεται από το πουθενά», έρχεται έξωθεν της υπάρχουσας οικονομικής πραγματικότητας.

Ακόμα κι αν το έργο του Schumpeter υιοθετείτο ως μια ενότητα¹¹⁷, είναι πολύ συνηθισμένη η θέση ότι τα έργα του αντανακλούν εσωτερικές αντιφάσεις και θεωρητικές ασυνέπειες, με εμφανέστερη αυτήν της μετατόπισης στο ώριμο έργο του, που αμφισβητούσε συνολικά πολλές όψεις της μέχρι εκείνη τη στιγμή ανάλυσης, που χρονικά μπορεί να οριστεί με σταθμό το έργο του *Καπιταλισμός, Σοσιαλισμός και Δημοκρατία*. Σε αυτό, φαίνεται να μετατοπίζεται, με αρκετά ξεκάθαρο τρόπο, προς θέσεις πλησιέστερες σε αυτό που αποκαλούμε οικονομική ιστορία και οικονομική κοινωνιολογία (Michaelides και Milios 2009). Με αυτήν την ιστορική οπτική, ο Schumpeter, ο ίδιος φαίνεται να επιχειρηματολογεί ενάντια στην μέχρι τώρα συμβολή του και στις ήδη διατυπωμένες θέσεις του. Επιχειρηματολογεί ενάντια στην συνολική του ατομικιστική στάση, σημειώνοντας την σημασία του κοινωνικού περιγύρου για την συμπεριφορά του ατόμου: «γνωρίζουμε πως το κάθε μεμονωμένο άτομο καθορίζεται από τις κοινωνικές επιρροές του μέσα στις οποίες μεγαλώνει. Με αυτήν την έννοια, είναι το προϊόν της κοινωνικής ολότητας ή τάξης και έτσι όχι ένας ελεύθερος δρών» (Schumpeter 1931α, σελ. 286). Το παραπάνω μπορεί να εκληφθεί ως ένα βήμα της ανάλυσης του Schumpeter προς την θεσμική προσέγγιση, καθώς μετακινείται προς μια θέση πλησιέστερα στον ψυχολογιστικό ατομικισμό (psychologicistic

¹¹⁷ Ο Langlois (1991), αμφισβήτησε οποιαδήποτε προσπάθεια στην οικονομική βιβλιογραφία να διαχωριστεί το έργο του Schumpeter σε πρώιμο και ύστερο, συνηγορώντας έτσι υπέρ της ενότητας του έργου του.

individualism). Ο Veblen όντας περισσότερο ένας ολιστής¹¹⁸ στη μέθοδο, φαίνεται να βρίσκεται πλησιέστερα στις ώριμες θέσεις του Schumpeter. Αυτή η στροφή στην προσέγγιση του Schumpeter, δεν πρέπει να είναι άσχετη με τη μετακίνησή του στις ΗΠΑ, όπου θεσμικές και ολιστικές προσεγγίσεις διένυαν την περίοδο της ακμής τους.

Η προσέγγιση του Veblen μπορεί να τοποθετηθεί στο πλαίσιο που συχνά αποκαλείται «απρόσωπη, αντί-ατομικιστική και αντί-ανιμιστική» εξελικτική του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Σύμφωνα με τον Veblen, η καπιταλιστική εξέλιξη είναι απρόσωπη, καθώς στο σύστημα του η εξελικτική διαδικασία εκφεύγει του ατόμου, τη στιγμή που λαμβάνει χώρα μέσω των τρόπων σκέψης, των θεσμών και των ηθών και με αυτήν την έννοια προέκυψε και ο χαρακτηρισμός «απαλοιφή της προσωπικότητας» για το έργο του. Αυτή η απάλωση της προσωπικότητας πρέπει να σημειώσουμε ότι οδεύει χέρι με χέρι με το αντί-τελεολογικό πνεύμα που διέπει το έργο του. Στην πραγματικότητα, «είναι στα μεμονωμένα άτομα που το σύστημα των θεσμών επιβάλλει αυτές τις ηθικές νόρμες, τα ιδανικά και τους κανόνες συμπεριφοράς που σχηματίζουν την καθημερινότητα της κοινότητας» (Veblen 1909, σελ. 627).

3.5 Schumpeter και Veblen: για τους θεσμούς

Χωρίς αμφιβολία, ο ρόλος των θεσμών έχει κεντρική σημασία τόσο για τον Schumpeter, όσο και για τον Veblen. Ο Schumpeter, στο βιβλίο του «Theory of Economic Development», υποστήριξε ότι η «οικονομική κοινωνιολογία έχει αντικείμενο μελέτης τους θεσμούς», και έτσι αντιπαράκειται στην οικονομική θεωρία η οποία επικεντρώνει σε καθαρά οικονομικά φαινόμενα και τους μηχανισμούς τους (Schumpeter 1934, σελ. 60-61). Η ανάπτυξη των θεσμών σκοπεύει στη σύνθεση της θεωρίας και της ιστορίας (Shionoya 1997, σελ. 7). Παρότι ο Schumpeter συνήθιζε να αυτοαποκαλείται «αρχιεχθρός της σχολής των θεσμικών» (Schumpeter 1931, σελ. 702), οι Festre και Garrouste (2008, σελ. 372) υποστηρίζουν ότι η συσχέτιση μεταξύ συγκρουόμενων σκοπών και της συμβολής του Schumpeter στην οικονομική κοινωνιολογία ωθεί σε μια «θεσμική» ανάγνωση του έργου *Theory of Economic Development*. Μάλιστα, στο πλαίσιο του *Theory of Economic Evolution*, η σύγκρουση μεταξύ ατομικών κινήτρων και των κινήτρων των κοινωνικών τάξεων έχει μεγάλη σημασία.

Σύμφωνα με τον Schumpeter, υπάρχει μια συσχέτιση, μερικές φορές αδύναμη, μεταξύ των οικονομικών και κοινωνιολογικών μηχανισμών και των συγκρουόμενων σκοπών των μεμονωμένων ατόμων. Αυτή η συσχέτιση είναι δραστική από τη στιγμή που τα μεμονωμένα

¹¹⁸ Το μεθοδολογικό σχήμα του Veblen είναι ολιστικό σύμφωνα με τον Wunder (2007). Ο Gruchy (1967, σελ. 34) αναφερόμενος στον ολισμό του Veblen, σημειώνει ότι: «αποδέχτηκε την πολιτιστική προσέγγιση για την κατανόηση της συμπεριφοράς του μεμονωμένου ατόμου, ενώ έγινε εξαιρετικά απορριπτικός με την ατομικιστική ψυχολογία που γινόταν ευρέως αποδεκτή από του οικονομολόγους του τέλους του 19^{ου} αιώνα». Σύμφωνα με την άποψη του Gruchy, ο Veblen «έμαθε να ξεδιαλύνει το νόημα μεμονωμένων στοιχείων ανάγοντας τα σε ένα ευρύτερο πολιτιστικό όλον, του οποίου αποτελούσαν μονάχα μικρά τμήματα». Με την ολιστική άποψη, «τα κοινωνικά συστήματα συνιστούν καθένα ένα όλον, τουλάχιστον με την έννοια ότι ένα μέρος από την συμπεριφορά μεγάλης κλίμακας οδηγείται από μακρο-νόμους, οι οποίοι είναι κοινωνιολογικοί με την έννοια ότι είναι *sui generis*, και δεν πρέπει να εξηγούνται απλώς ως κανονικότητες ή τάσεις που πηγάζουν από την συμπεριφορά αντιδρώντων μεμονωμένων ατόμων» (Watkins 1957, σελ. 106). Ωστόσο, εάν ο ολισμός ορίζεται με βάση κοινωνικά σύνολα τα οποία έχουν δικούς τους σκοπούς και κίνητρα, ξεχωριστά από τα άτομα που τα απαρτίζουν, ο Veblen θα μπορούσε να τοποθετηθεί στο κάδρο των θεσμικών ατομικιστών, καθώς το γεγονός ότι τα άτομα ορίζονται από τις τροχιές της κοινωνικότητας τους δεν σημαίνει αναγκαστικά κάποιον σκοπό που υπερβαίνει τα άτομα. Σε αυτό το πλαίσιο, τόσο ο Schumpeter, όσο και ο Veblen θα μπορούσαν να ιδωθούν ως θεσμικοί ατομικιστές.

άτομα επιδεικνύουν κάποια ταλέντα προκειμένου να τελέσουν τις οικονομικές και κοινωνικές τους λειτουργίες. Τα ανθρώπινα κίνητρα είναι πάντοτε εγγενή σε ένα κοινωνικό και ιστορικό πλαίσιο, μέσα στο οποίο άλλωστε και εμφανίστηκαν (Festre και Garrouste 2008, σελ. 379). Οι τροχιές είναι μέρος του θεσμικού πλαισίου, και «οι οποίες μπορούν να εξαναγκάσουν τα μεμονωμένα άτομα, αλλά και τις ομάδες αυτών να συμπεριφέρονται με συγκεκριμένους τρόπους, ανεξαρτήτως τι επιθυμούν αυτοί – όχι προφανώς ανατρέποντας την ελευθερία επιλογής τους, αλλά διαπλάθοντας τον τρόπο επιλογής και περιορίζοντας τις διαθέσιμες επιλογές μέσα από τις οποίες καλείται το άτομο να επιλέξει (Schumpeter 1942, σελ. 129-130). Η δραστηριότητα των μεμονωμένων ατόμων συναρτάται από το κοινωνικό και θεσμικό πλαίσιο. Η θεσμική αλλαγή ενσωματωμένη στην οικονομική αλλαγή, επισυμβαίνει μόνο όταν τα μεμονωμένα άτομα ξεπερνούν τις υφιστάμενες συλλογικές τροχιές.

Ωστόσο, ακόμα κι αν οι θεσμικές αλλαγές είναι πρωταρχικά αντιληπτές σε ένα συλλογικό κοινωνικό πλαίσιο, ο Schumpeter δεν εστιάζει στην ανάλυση των κοινωνικών τάξεων με την μαρξική έννοια. Στην πραγματικότητα, δεν υπάρχει ταξική σύγκρουση, ούτε και πτώση του βιοτικού επιπέδου των εργαζομένων καθώς υπάρχει πάντα η θετική έννοια της ανάπτυξης, όσο κι αν τείνει να αντικαθίσταται από τη σχετικά ουδέτερη εξέλιξη, και έτσι ούτε και κοινωνικές τάξεις που χαρακτηρίζονται από ταξικά συμφέροντα, αλλά αντίθετα κοινωνικές λειτουργίες που εκτελούνται κατά τη διάρκεια της οικονομικής εξέλιξης όπως λ.χ. η κοινωνική καθοδήγηση (Rahim 2009, σελ. 70). Επιπροσθέτως, οι κοινωνικές τάξεις δεν είναι «δική μας δημιουργία», ή μια «δημιουργία του ερευνητή», αλλά «κοινωνικά σύνολα τα οποία παρατηρούμε», είτε «κοινωνικοί οργανισμοί οι οποίοι ζουν, λειτουργούν και υποφέρουν καθεαυτό» (Schumpeter 1927, σελ. 137). Ο Schumpeter υποστήριξε ακόμα ότι οι άνθρωποι που μετέχουν στις κοινωνικές τάξεις μεταβάλλονται όπως ένα ξενοδοχείο ή ένα εκδρομικό λεωφορείο, πάντα γεμάτα, αλλά με διαφορετικό κόσμο (Schumpeter 1927, σελ. 165). Επίσης, για τον Schumpeter, «ομάδες ή κοινωνικές τάξεις δεν πρέπει να εξηγούνται γενικά με αναφορά σε κάποιο συγκεκριμένο σκοπό, αντίθετα, κυρίως η κοινωνιολογική γεωγραφία και η ιστορία είναι απαραίτητες για να γίνει αντιληπτή η φύση τους και η συμπεριφορά τους». Κάτι το οποίο, παρόλα αυτά, δεν σημαίνει ότι δεν υπάρχουν καθόλου ταξικά κίνητρα και με αυτήν την έννοια μια διάκριση των μεμονωμένων κινήτρων με βάση τις κοινωνικές τάξεις (Festre και Garrouste 2008, σελ. 374-375). Η ανάλυση των κοινωνικών τάξεων συμπίπτει με αυτή του Agassi στη βάση του θεσμικού ατομικισμού, όπου είναι ζήτημα μάλλον αδιάφορο η ύπαρξη ή όχι των τάξεων καθώς τα κίνητρα τους δεν έχουν μεγάλη σημασία για την εξέλιξη του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Προφανώς, σε αντίστιξη με τα ανωτέρω βρίσκονται οι θεωρητικοί του ολισμού, οι οποίοι αποδίδουν ξεχωριστά κίνητρα στις κοινωνικές τάξεις που καθορίζουν και καθορίζονται από τα κίνητρα μεμονωμένων ατόμων και με αυτήν την έννοια η πάλη των τάξεων αποκτά σημασία. Χρειάζεται μια καταφυγή στην έννοια του ταξικού ενστίκτου και σε αυτή του αφηρημένου εργαζόμενου προκειμένου να σχηματοποιηθεί το ταξικό συμφέρον και κίνητρο της εργατικής τάξης αλλά και του μεμονωμένου εργαζόμενου.

Για τον Schumpeter, οι κοινωνικές τάξεις δεν είναι ανεξάρτητες από τις κοινωνικές λειτουργίες που καλούνται να επιτελέσουν, μάλλον είναι αμοιβαία εξαρτημένες με τις λειτουργίες. Οι κοινωνικές τάξεις σχετίζονται με το *Zeitgeist* (κοινωνικό πνεύμα), και με τις κοινωνικές αξίες. Κάθε κοινωνικός χώρος έχει ένα σύνολο κοινωνικών λειτουργιών, την ίδια στιγμή που κοινωνικές λειτουργίες αποδίδονται στις κοινωνικές τάξεις¹¹⁹. Με άλλα λόγια, η

¹¹⁹ Ο Shionoya (2005, σελ. 60) υποστήριξε ότι η κοινωνική διαστρωμάτωση απαρτίζεται από μια ιεραρχία τάξεων, η οποία εξηγείται από τη σχετική σημασία των κοινωνικών λειτουργιών που διαμορφώνει τις κοινωνικές αξίες. «Η υπερδομή καθιερώνεται ούσα συνείδηση, πολιτισμός, και

θέση της κοινωνικής τάξης συνδέεται με την ικανότητά της για καινοτομία, και με αυτόν τον τρόπο η ταξική δομή καθορίζεται από παράγοντες άλλους εκτός των οικονομικών¹²⁰. Η θεσμική-ατομικιστική προσέγγιση επιβεβαιώνεται περαιτέρω από την αποδοχή ότι το όλον είναι κάτι ποιοτικά διαφορετικό από τα μέρη που το απαρτίζουν. «Η τάξη είναι κάτι περισσότερο από το άθροισμα των μελών της. Είναι κάτι διαφορετικό, και αυτό το διαφορετικό δεν μπορεί να αναγνωριστεί στη συμπεριφορά των μεμονωμένων μετεχόντων τις τάξεις. Η τάξη έχει επίγνωση της ταυτότητας της ως όλον, ορίζει τον εαυτόν της, έχει τη δική του ξεχωριστή ζωή και χαρακτηριστικό πνεύμα (Schumpeter 1927, σελ. 140). Με τα παραπάνω ως δεδομένα είναι πολύ δύσκολο να γίνουν αντιληπτές οι τάξεις αποκλειστικά σε ένα πλαίσιο, είτε αμιγώς ατομικιστικό είτε αμιγώς ολιστικό.

Οι θεσμοί ως έννοιες εισάγονται στο έργο του Schumpeter στο βιβλίο με τίτλο *Σοσιαλισμός, Καπιταλισμός και Δημοκρατία* όπου λειτουργούν με ένα ρόλο κρίσιμο και σε στενή σχέση με την εξέλιξη του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Θεσμικοί και μη-θεσμικοί παράγοντες υπεισέρχονται σε ένα σύνθετο σύστημα αλληλεπιδράσεων (Swedberg 2002, σελ. 247). Στο έργο του Schumpeter, ο καπιταλιστικός πολιτισμός απαρτίζεται από θεσμούς, όπως επίσης και από υλικά όπως το «κίνητρο», το «λαϊφστάιλ», η «ατμόσφαιρα», η «ορθολογικότητα», η «τέχνη», η «επιστήμη» και πολλά ακόμα τα οποία είναι προαπαιτούμενα για την ίδια την ύπαρξη του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής (Swedberg 2002, σελ. 249). Οι σημαντικότεροι θεσμοί είναι η περιουσία, τα συμβόλαια και όλα αυτά γίνονται όλο και πιο αδύναμα στην πορεία του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, μαζί με την «πρόσφατη» εμφάνιση του τρίτου κρίσιμου θεσμού, αυτού «της μεγάλης επιχείρησης». Η περιουσία εξαφανίζεται: μέτοχοι και μανάτζερς έχουν αντικαταστήσει τον παραδοσιακό ιδιοκτήτη της επιχείρησης, με τον τελευταίο να εξαφανίζεται. Παρότι ο παλιός τύπος ιδιοκτήτη γνώριζε το εργοστάσιο του από κάθε πλευρά, οι μανάτζερς και οι μέτοχοι έχουν μόνο μια αφηρημένη αντίληψη της περιουσίας που συμβολίζεται από την αξία της μετοχής (Swedberg 2002, σελ. 246). «Η μεγάλη επιχείρηση» μετασχηματίζεται στη μηχανή που κινεί την καπιταλιστική εξέλιξη και ο κοινωνικός μετασχηματισμός εκφεύγει από το ρόλο του επιχειρηματία.

Η από κοινού ύπαρξη (και αντίθεση) μεταξύ των θεσμών και του επιχειρηματία είναι ουσιώδης προκειμένου να υπάρξει εξέλιξη του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής (Festre και Nasica 2009). Μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι η εξέλιξη στο Σουμπετεριανό σχήμα κινείται σε τρία επίπεδα, λαμβάνει χώρα μέσω του αμοιβαίου μετασχηματισμού της τεχνολογίας, των θεσμών και του επιχειρηματία και της πνευματικής του προσήλωσης – ακόμα και αν υπάρχει μια τάση ενσωμάτωσης του επιχειρηματία μέσα στους θεσμούς, με την εμφάνιση της μεγάλης καπιταλιστικής επιχείρησης. Όπως ο Wunder (2007, σελ. 833) υποστήριξε, μέσα σε ένα ολιστικό πλαίσιο «πρέπει να υπάρχει μια αμοιβαία αλληλεπίδραση δύο δυνάμεων», δηλαδή «ένα μεμονωμένο άτομο επηρεάζεται από μια ομάδα και την ίδια στιγμή να επιδρά πάνω σε αυτήν για να την μετασχηματίσει». Ακόμα, υποστήριξε πως «για τον Schumpeter το τυπικό μεμονωμένο άτομο είναι σαφώς το αποτέλεσμα της κοινωνικοποίησης και είναι σε μεγάλο βαθμό επηρεασμένο από τις κοινότητες στις οποίες αποτελεί μέρος» και «όταν ο επιχειρηματίας αναλύεται, είναι πολύ εύκολο να εξακριβωθεί ότι ο μεμονωμένος άνθρωπος επηρεάζει την κοινωνία» (Wunder 2007, σελ. 837).

θεσμικό πλαίσιο, η οποία είναι με περίεργο τρόπο συσχετισμένη με την τάξη, προκείμενη με κοινωνική καθοδήγηση τα άτομα, με την έννοια της συνεισφοράς της στις κοινωνικές αξίες».

¹²⁰ Σύμφωνα με τον Shionoya (2005, σελ. 150), οι κοινωνικές τάξεις είναι σύνθετες ενώσεις των διαφόρων τύπων κοινωνικής καθοδήγησης και μια λειτουργία της καθοδήγησης επιφέρει αλλαγές στις κοινωνικές τάξεις καθ' αυτές.

Η θεσμική αλλαγή είναι ένα από τα πιο περίπλοκα ζητήματα στη συμβολή του Veblen (Brette 2003). Ο Veblen αναλύει τη φύση και τη λειτουργία των θεσμών στο βιβλίο του *Theory of Leisure Class* με τον ακόλουθο τρόπο: «προϊόντα προηγούμενων διαδικασιών, τα οποία προσαρμόζονται στις προηγούμενες καταστάσεις και με αυτήν την έννοια δεν είναι ποτέ σε πλήρη αντιστοιχία με τις απαιτήσεις του παρόντος ... Την ίδια στιγμή, ο τρόπος σκέψης των μεμονωμένων ατόμων σήμερα τείνουν να ανθίστανται με μόνιμο τρόπο, εκτός και αν οι συγκυρίες πιέζουν για μια αλλαγή. Εκείνοι οι θεσμοί που τόσο καιρό απλώνονται, εκείνοι οι τρόποι σκέψης, οι αντιλήψεις, οι νοητικές κλίσεις και οι νόρμες ή οτιδήποτε άλλο είναι συντηρητικοί παράγοντες». Εναλλακτικά, «οι θεσμοί γίνονται αντιληπτοί ως παράγοντες δράσης που ενυπάρχουν στο τρέχον ξεδίπλωμα της οικονομικής ζωής, και ως τέτοιοι δεν επερωτούνται χωρίς να επερωτηθούν ο υπάρχων νόμος και η τάξη» (Veblen 1919, σελ. 239-240).

Συχνά, οι θεσμοί γίνονται αντιληπτοί ως ένστικτα κατά πάσα πιθανότητα λόγω της γνωστής φράσης του: «οι θεσμοί είναι παγιωμένα ένστικτα και τρόπος σκέψης κοινά στην καθολικότητα του ανθρώπου». Ενώ, σε άλλο σημείο, αναφέρεται στους θεσμούς ως «ένστικτα, τρόπους σκέψης, απόψεις, νοητικές κλίσεις και νόρμες» (Veblen 1899, σελ. 133), με την έννοια ότι «κάθε κατάσταση είναι μια παραλλαγή αυτού που έχει γίνει στο παρελθόν, ενώ ενσωματώνει και στους αιτιακούς παράγοντες οτιδήποτε είναι αποτέλεσμα αυτού που έγινε στο παρελθόν. Ακολουθώντας το νήμα της σκέψης του Coats (1954, σελ. 533), «κάθε θεσμική αποκρυστάλλωση είναι αποτέλεσμα οπουδήποτε πράγματος έχει προηγηθεί».

Ο ταξικός ανταγωνισμός για τον Veblen είναι αποτέλεσμα της διαμάχης μεταξύ συγκρουόμενων τρόπων σκέψης και ενστίκτων που πηγάζουν περισσότερο, από τη σύνδεσή τους με την ιδιοκτησία από τη μια, και στην εργατικότητα από την άλλη, παρά πηγάζουν από διαφορές στο εισόδημα και στην παραγωγή (Harris 1934, σελ. 45). Για τη σημασία της ταξικής συνείδησης στην αποκρυστάλλωση του ταξικού συμφέροντος, ο Veblen ισχυρίζεται ότι «η αποτελεσματική διάκριση του συμφέροντος και του συναισθήματος κινείται σε ταξικές γραμμές μεταξύ των απόντων ιδιοκτητών και του υπολοίπου πληθυσμού» (Veblen 1923, σελ. 6). Έχει υποστηριχθεί έως τώρα ότι η κοινωνία αυτοθεσμιζείται επί τη βάση της σύγκρουσης δύο αντιπαραθετικών ιδεολογιών. Όντας πιστός σε ένα ολιστικό μεθοδολογικό σχήμα, αναδεικνύει την σύγκρουση με όρους σύγκρουσης τάξεων, η οποία διχοτομεί την κοινωνία.

Ο μετασχηματισμός των θεσμών λαμβάνει χώρα σε ένα πλαίσιο που ορίζεται από την διαλεκτική – με την εξοικείωση (habituation) να αποτελεί μια από τις εκφάνσεις του μετασχηματισμού αυτού. Ο μετασχηματισμός μάλιστα, εξαρτάται όχι τόσο από ταξικά κίνητρα αλλά λαμβάνει χώρα περισσότερο επί τη βάση των αφηρημένων μεν, υπαρκτών δε ταξικών ενστίκτων. Έτσι, ξανατίθεται το ζήτημα των ενστίκτων που δεν είναι αυστηρά ταξική συνείδηση αλλά δυνάμει ταξική συνείδηση, που μπορεί να ξεδιπλωθεί ανάλογα με το θεσμικό και πολιτιστικό εποικοδόμημα. Αυτή η θέση υποδηλώνει ότι δεν υπάρχει κανενός είδους γραμμική αιτιότητα από τη μία, και κανενός είδους βεβαιότητα από την άλλη για το μέλλον αλλά και το παρόν των θεσμών. Θα λέγαμε ότι το ένστικτο των τάξεων που ενυπάρχει στους θεσμούς από τη μία φέρει την αντίθεση των αντιμαχόμενων τάξεων και από την άλλη κινείται με όρους βραχυπρόθεσμου συμφέροντος καθότι το ένστικτο αποκλείει την μακροπρόθεσμη βεβαιότητα και την ύπαρξη κινήτρου αλλά αντίθετα μπορεί να προκαλεί κινήσεις σε σύντομο ορίζοντα. Καμία πρακτική με βάση το ένστικτο δεν μπορεί να έχει μακροπρόθεσμη βεβαιότητα εννοώντας βέβαια υλικά αποτελέσματα. Σύμφωνα με τον Rutherford (1998, σελ. 463), η θεωρία του Veblen ανήκει στην κατηγορία των θεωριών της αμοιβαίας αλληλεπίδρασης μεταξύ τεχνολογίας και οικονομικών συνθηκών και περιβάλλοντος, καθώς η νέα τεχνολογία ορίζει, σε ένα βαθμό τουλάχιστον, τις συνθήκες αναπαραγωγής του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής που με τη σειρά τους ορίζουν την

εξέλιξη της νέας τεχνολογίας, ενώ η τεχνολογία είναι πάντα συνάρτηση του υπαρκτού περιβάλλοντος. Κρίσιμος παράγοντας είναι η έννοια της εξοικείωσης που δίνει μια αυτόνομη δυναμική στους θεσμούς καθότι ο τρόπος που εξοικειώνονται οι άνθρωποι με την νέα τεχνολογία είναι σε ένα βαθμό συνάρτηση του ταξικού τους ενστίκτου και της ταξικής τους θέσης. Η εξοικείωση, ούσα πιθανότατα «η πιο σημαντική έννοια» του θεωρητικού οπλοστασίου του Veblen στον τομέα του κοινωνικού μετασχηματισμού, καθώς «επισυμβαίνει μέσω του ασταμάτητου υπολογισμού με βάση τον τρόπο σκέψης και τα ένστικτα καθώς ο άνθρωπος κινεί τη ζωή του από την λειτουργία του τρόπου παραγωγής» και έτσι η θεωρία του είναι «συμπεριφοριστική στη φύση της» (Dugger 1979, σελ. 428). Επιπροσθέτως, οι Raines και Leathers (1993) δίνουν έμφαση στον ανοικιοθελή αλλά και ατέρμονο χαρακτήρα της διαδικασίας της εξοικείωσης με τέτοιο τρόπο που η θεσμική δομή «ασταμάτητα και ανεπαίσθητα μεταβάλλεται, καθώς προχωράει ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής» και έτσι μεταβάλλεται και το αφηρημένο άτομο με συνεχή αλλά ακαθόριστο τρόπο.

Η θεσμική αλλαγή, με αυτήν την έννοια, είναι η «αντίδραση στην μεταβαλλόμενη ουσία της ζωής κάτω από μεταβαλλόμενες πολιτιστικές συνθήκες» (Veblen 1914, σελ. 18). Η έμφαση πάνω στα ταξικά συμφέροντα και στην εξοικείωση με βάση αυτά δεν αποκλείει την πιθανότητα ατομικών συμφερόντων και, με αυτήν την έννοια, της ατομικής εξοικείωσης. Η ανοικιοθελής ασταμάτητη φύση της εξοικείωσης επεξηγείται περισσότερο από τον Rutherford (1998, σελ. 469) ως ακολούθως: «ο ανοικιοθελής χαρακτήρας της διαδικασίας διατηρείται καθώς η εσωτερίκευση λαμβάνει χώρα όχι σαν αποτέλεσμα της σκόπιμης αλλαγής ή της ορθολογικής εκτίμησης, αλλά ως αποτέλεσμα της εξοικείωσης που συμβαίνει μέσω της «υπό προϋποθέσεις» επιρροής των νέων υλικών συνθηκών, αυτό δηλαδή που ο Veblen αποκαλεί «πειθαρχία στις νέες συνθήκες και εμπειρία» (Veblen 1919, σελ. 9). Με αυτήν την έννοια, η διαδικασία της εξοικείωσης είναι πιο κοντινή στην εσωτερίκευση, παρά στη φυσική επιλογή με τη Δαρβινική έννοια.

Παρά τα διαφορετικά μεθοδολογικά σχήματα των Schumpeter και Veblen, «θεσμικός ατομικισμός» από τη μια, και «ολισμός» από την άλλη, και οι δύο μοιράζονται όμοιες αντιλήψεις σχετικά με τους θεσμούς. Πρώτον, και για τους δύο αποτελούν μέρος του κοινωνικού γίγνεσθαι. Το αναλυτικό πλαίσιο είναι πολύ ευρύτερο από το περιορισμένο απλώς οικονομικό ή απλώς κοινωνικό, καθώς πρόκειται για ένα ιδιότυπο κοινωνικό-πολιτικό-οικονομικό όλον, κάτι που είναι κοινό και στους δύο θεωρητικούς. Ο καπιταλιστικός πολιτισμός είναι έννοια κλειδί σε ότι αφορά την κατανόηση του τρόπου με τον οποίο οι θεσμοί και το περιβάλλον μετασχηματίζονται και λειτουργούν. Ο ρόλος του καπιταλιστικού πολιτισμού είναι σημείο επαφής για τις αναλύσεις των Schumpeter και Veblen. Με τα λόγια του δεύτερου: «το υλικό πλαίσιο του μοντέρνου καπιταλισμού είναι το βιομηχανικό σύστημα και η καθοδηγήτρια δύναμη που σέρνει το πλαίσιο αυτό είναι η επιχείρηση [...] Αυτή η οικονομική οργάνωση είναι το 'Καπιταλιστικό Σύστημα' ή 'το Μοντέρνο Βιομηχανικό Σύστημα'» (Veblen 1906β σελ. 9).

Δεύτερον, οι θεσμοί φέρουν εγγενώς τη δυνατότητα να διαμορφώνουν με αποφασιστικό τρόπο την ανθρώπινη συμπεριφορά και έτσι την εξέλιξη του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Ο ρόλος τους είναι πολυσύνθετος, με την έννοια ότι αποτελούν μέρη των αντιπαρατιθέμενων δυνάμεων που διαμορφώνουν τα ένστικτα, τις συμπεριφορές και τους τρόπους σκέψης, αλλά την ίδια απαρτίζονται και στελεχώνονται από ανθρώπους. Στο σχήμα αυτό, η ανθρώπινη δραστηριότητα επενεργεί με αιτιακό τρόπο στους θεσμούς από τη μια, ενώ την ίδια στιγμή ορίζει τον καθοριστικό τρόπο με τον οποίο επενεργούν οι θεσμοί στην ανθρώπινη δραστηριότητα: «οι επιθυμίες και οι ανάγκες, ο σκοπός και το τέλος, οι τρόποι και τα μέσα, το εύρος και η ορμή της ατομικής συμπεριφοράς είναι συναρτήσεις μιας θεσμικής

μεταβλητής η οποία είναι πολύ σύνθετη και τελείως ευμετάβλητη σαν φύση» (Veblen 1909, σελ. 629) και «η αντίδραση η οποία ορίζει την ανθρώπινη συμπεριφορά λαμβάνει χώρα μέσα σε θεσμικές τροχιές και μόνο μέσα από ερεθίσματα που έχουν θεσμικό έρεισμα, [έτσι] η κατάσταση που προκαλεί και ενέχει δράσεις και πρακτικές σε κάθε δεδομένη στιγμή είναι σε μεγάλο βαθμό, μέρος θεσμικής και πολιτιστικής καταγωγής» (Veblen 1909, σελ. 629). Μπορούμε να συμπεράνουμε ότι η πιο εύλογη διαφορά μεταξύ των έργων του Schumpeter και του Veblen είναι το γεγονός ότι η δεύτερη δίνει το πρώτο βήμα στις θεσμικές δυνάμεις, ενώ ο πρώτος φαίνεται να δίνει την πρώτη και αιτιακή κίνηση στο μεμονωμένο άτομο, τουλάχιστον, πριν μετακινηθεί στις ΗΠΑ και σε περισσότερο θεσμικές θέσεις και μέθοδο.

Ακριβώς όπως στην συμβολή του Schumpeter, η θεωρία του Veblen σχετικά με την εξέλιξη του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής λαμβάνει χώρα με βάση την αμοιβαία αλληλεπίδραση της τεχνολογίας, των θεσμών και των ενστίκτων και τρόπων σκέψης σε ένα τριπλό σύστημα. Στην πραγματικότητα, οι αιτίες που προκαλούν την οικονομική εξέλιξη είναι οι ίδιες στα δύο έργα. Η μόνη διαφοροποιητική γραμμή στην ανάλυση, είναι αυτή σχετικά με το ρόλο του επιχειρηματία. Τέλος, αν οι δυνάμεις που ανθίστανται στην εξέλιξη του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής τοποθετηθούν εντός του πεδίου μελέτης και έρευνας, τότε θα παρατηρήσουμε ξανά σημαντικές ομοιότητες μεταξύ του Schumpeter και του Veblen. Οι δυνάμεις οι οποίες ανθίστανται στην εξέλιξη του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής μπορούν να εντοπιστούν, μιλώντας αφηρημένα, στους αντιπαρατιθέμενους και αντιφατικούς θεσμούς και δρώντες που έχουν αναφερθεί, δηλαδή, στους δρώντες που ανθίστανται στην καινοτομία και στην οικονομική αλλαγή καθώς και στην τάξη των επιχειρηματιών, η οποία κινούμενη με βάση τα χρηματικά τους κίνητρα αρνείται την «εισβολή της νέας τεχνολογίας» και στην «βιομηχανική εξυπηρετησιμότητα». Ξεκάθαρες τάσεις, βέβαια, υπάρχουν σε βραχυπρόθεσμο ορίζοντα. Στην πραγματικότητα, σε μια περίοδο που κυριαρχείται από ένα πνεύμα ενάντια στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής, η ακαδημαϊκή τάση κινείται προς μια κατεύθυνση σταδιακής απόρριψης του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής.

Οι διαφορετικές μεθοδολογίες έχουν ευθείες αποτυπώσεις στις βασικές διαφορές μεταξύ των ακαδημαϊκών έργων, κυρίως σε ότι αφορά το κοινωνικό και θεσμικό πλαίσιο που ορίζει το επιχειρείν και τον επιχειρηματία, αλλά και τη φύση καθ' αυτή του επιχειρηματία. Για τον Schumpeter, τουλάχιστον σε ότι αφορά τα πρώιμα έργα του, ο επιχειρηματίας είναι σε σύγκρουση με την υπόλοιπη κοινωνία και με αυτήν την έννοια εκτός του κοινωνικού του πλαισίου, την ίδια στιγμή που ορίζεται από αξίες και οράματα κοινωνικής ανέλιξης, ενώ επίσης διαμορφώνει το κοινωνικό περιβάλλον μέσω της εισαγωγής νέων καινοτομιών. Η στροφή του Schumpeter προς μια πιο θεσμική ανάγνωση της καπιταλιστικής εξέλιξης πρέπει να σχετίζεται με μια πιο γραφειοκρατικοποιημένη εκδοχή του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής βασισμένη στο φορντισμό και το τεϋλορικό μανάτζμεντ του οποίου είναι άλλωστε και μάρτυρας κυρίως στις ΗΠΑ αλλά και στην Ευρώπη, όπως επίσης και με την αυξανόμενη έμφαση στις τεχνικές διοίκησης και το μανάτζμεντ αλλά και την αύξηση του μεγέθους των επιχειρήσεων.

3.6 Schumpeter και Veblen: Συμπεράσματα

Συνοψίζοντας, οι Schumpeter και Veblen μοιράζονται ομοιότητες και παραλληλισμούς σε ότι αφορά την κριτική ορισμένων όψεων και υποθέσεων των νέο-κλασικών οικονομικών. Η κριτική τους επικεντρώνεται σε δύο βασικά επιχειρήματα. Πρώτον, κεντρικό σημείο στις θεωρητικές κατασκευές, τόσο σε αυτήν του Schumpeter, όσο και σε αυτήν του Veblen είναι η αντί-τελεολογική τους θεώρηση για την εξέλιξη του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής αλλά και η συνεπακόλουθη κριτική στην τελεολογική φύση και μεθοδολογία της ισορροπίας, μιας έννοιας που είναι κοινός τόπος στην οριακή επανάσταση. Δεύτερον, ο Veblen έχει απορρίψει

την έννοια του μεθοδολογικού ατομικισμού, τη στιγμή που ο Schumpeter έχει δώσει μια πολύ διαφορετική ουσία στην ίδια την έννοια από αυτήν που αποδίδεται από την νέο-κλασική και την Αυστριακή προσέγγιση, κυρίως σε ότι αφορά την ορθολογικότητα, την ευημερία αλλά και τις προσδοκίες. Ακόμα, έχει μεγάλες διαφορές σε ότι αφορά την μελέτη του μεμονωμένου ατόμου και τη δυνατότητα αναγωγής της ανάλυσής του στην συνολική οικονομία. Είναι ξεκάθαρο ότι η πρόσληψη του Schumpeter σχετικά με την λειτουργία του ατόμου, τον οδηγεί σε έναν βαθμό τουλάχιστον, στην προσέγγιση που τιτλοφορείται στην παρούσα εργασία ως θεσμικός ατομικισμός. Με άλλα λόγια οι ίδιες οι εννοιολογήσεις και οι υποθέσεις σχετικά με το μεμονωμένο άτομο, σε ένα βαθμό τουλάχιστον, οδηγούν τον Schumpeter στη θέση για την διαπλοκή μεταξύ θεσμών και ατόμου και έτσι στην θέση του θεσμικού ατομικισμού. Ο βαθμός που η εσωτερική δυναμική του μεμονωμένου ατόμου αποκρυσταλλώνεται έχει να κάνει με το μεθοδολογικό και ακαδημαϊκό πλαίσιο μέσα στο οποίο κινείται, έτσι που η πιο θεσμική του ανάγνωση μετά το πέρασμα στις ΗΠΑ ουδόλως αλλοιώνει την ίδια τη λογική της μεθόδου του Schumpeter. Ισχυριζόμαστε με άλλα λόγια ότι δε φαίνεται να υπάρχει μια διάκριση μεθοδολογικής υφής μεταξύ της περιόδου πριν και μετά το πέρασμα στις ΗΠΑ παρά μόνο διαφορετική αναλογία θεσμιτισμού προς ατομικισμό.

Επιπρόσθετα, η τεχνολογία είναι πιθανότατα, με τη δική της αυτονομία, η πιο χαρακτηριστική και ενεργητική δρώσα δύναμη πίσω από την εξέλιξη του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Είναι αρκετά πιθανόν, η μεγάλη εσωτερική αξία που αποδίδεται στην τεχνολογία, τόσο σε ότι αφορά στην μέθοδο αλλά και στις υποθέσεις, να αποδίδεται στο ακαδημαϊκό περιβάλλον της εποχής, στον ταχύ εκβιομηχανισμό της, αλλά και στην μεγάλη χρηματιστικοποίηση της οικονομίας και τις συνεπακόλουθες καινοτομίες που σείουν την παγκόσμια οικονομία. Ο ξεχωριστός χαρακτήρας της τεχνολογικής αλλαγής θέτει τους όρους της εξέλιξης του ίδιου του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής και με αυτήν την έννοια της υπέρβασης του. Ακόμα, η απόρριψη του ντετερμινισμού με την κλασική έννοια, αλλά και η υιοθέτηση, έστω μερικά, όψεων του ντετερμινισμού είναι αυτή που ανοίγει την προοπτική υπέρβασης του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, και μάλιστα γίνεται περισσότερο επεξεργασμένη καθώς προχωράει ο ακαδημαϊκός στοχασμός των δύο θεωρητικών. Υπάρχει όμως και μια σημαντική διαφοροποίηση σχετικά με τον χαρακτήρα και της φύση της ίδιας της τεχνολογίας, καθώς ο Schumpeter αντιλαμβάνεται την τεχνολογία με όρους οικονομικών διακυμάνσεων και καινοτομίας, ενώ ο Veblen αντιλαμβάνεται την τεχνολογία με όρους μετάβασης μεταξύ ολόκληρων ιστορικών περιόδων. Αυτή η διαφορετική εννοιολογηση της φύσης της τεχνολογίας έχει ευθείες αποτυπώσεις και σε ότι αφορά την ίδια την εξέλιξη του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Έτσι, στον Schumpeter η προοπτική υπέρβασης του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής είναι σαφώς πιο έμμεση, καθώς βασίζεται περισσότερο στις πολιτικές και ιδεολογικές συνέπειες της τεχνολογικής αλλαγής και λιγότερο στην τεχνολογική αλλαγή καθ' εαυτή. Αντίθετα, στον Veblen, η υπέρβαση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής διαπλέκεται με πολύ πιο ευθύ τρόπο με την τεχνολογική αλλαγή, καθώς εν είδη ημιαυτόνομης δύναμης μπορεί να επιδρά στα ένστικτα και στους τρόπους σκέψης των ατόμων, ενώ συγκεντρώνεται στα χέρια συγκεκριμένων κοινωνικών κατηγοριών, ανυψώνοντας την ίδια στιγμή τη θέση των τεχνικών και των επιστημόνων. Οι ομοιότητες και οι παραλληλισμοί πρέπει να εδράζονται στην αυξανόμενη «τεχνικοποίηση» της παραγωγής και τον αυξανόμενο καταμερισμό. Τέλος, δέχονται την πιθανή ύπαρξη πολλαπλών ισορροπιών και την εξάρτηση της τροχιάς (path dependence) σε ότι αφορά την εξέλιξη του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής.

Επιπρόσθετα, η έννοια της εξέλιξης του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, και λόγω της ίδιας της αντιτελεολογικής μεθόδου που διατηρούν, επιβάλει έναν αέναο μετασχηματισμό των δρυσών δυνάμεων του οικονομικού συστήματος, τόσο στον Schumpeter όσο και στον

Veblen. Σε ένα ολιστικό πλαίσιο, κάθε δεδομένη δρώσα δύναμη επηρεάζει και την ίδια στιγμή επηρεάζεται, από το «όλον» το οποίο είναι ποιοτικά διαφορετικό από τα μέρη του, τον ίδιο τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής. Σε ότι αφορά τον πρώτο, ο μετασχηματισμός των μερών περιλαμβάνει τις δυνάμεις των θεσμών, των επιχειρηματιών και της τεχνολογίας, ενώ στον δεύτερο περιλαμβάνει εκείνες τις δυνάμεις των θεσμών, των ενστίκτων και τρόπων σκέψης και της τεχνολογίας και για τους δύο σε ένα τριπαραγοντικό σχήμα. Η ύπαρξη του επιχειρηματία στον πρώτο δεν μπορεί να είναι άσχετη με την μεθοδολογία του θεσμικού ατομικισμού του Schumpeter. Πιο συγκεκριμένα, ο Schumpeter απορρίπτει τη θέση του ολισμού που αποδίδει ξεχωριστούς στόχους και κίνητρα στο «όλον» σε σχέση και με τα μέρη του, και σε αυτό το πλαίσιο απορρίπτει έννοιες όπως εκείνες των κοινωνικών τάξεων, παρότι δέχεται ότι το κοινωνικό περιβάλλον επηρεάζει και ορίζει την συμπεριφορά του μεμονωμένου ατόμου. Ενώ, ο ειδικός χαρακτήρας που αποδίδεται στον επιχειρηματία από τον Schumpeter προσομοιάζει στο χαρισματικό τύπο του Max Weber.

Ο ρόλος του μεμονωμένου ατόμου στην εξέλιξη του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής είναι αξιοσημείωτος. Παρόλα αυτά, εστιάζοντας σε κάποιες από τα ώριμες αναφορές του Schumpeter στον επιχειρηματία, σταδιακά αυτός γίνεται μια απλή παθητική μονάδα της οικονομικής εξέλιξης και, με αυτήν την έννοια, η εξέλιξη του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής «αυτοματοποιείται και αποπροσωποποιείται». Σε κάθε περίπτωση βέβαια, το μεγαλύτερο μέρος του έργου του εδράζεται στη φύση του επιχειρηματία ως φορέα της τεχνολογικής αλλαγής και, έτσι, και της οικονομικής εξέλιξης και ο οποίος κινείται από ήθη και αξίες, διαφορετικά από εκείνα της κοινωνίας. Οι ώριμες του θέσεις μπορούμε να ισχυριστούμε ότι ομοιάζουν περισσότερο με τις θέσεις του Veblen σχετικά με την τεχνολογική αλλαγή και οι οποίες είναι σαφώς «απρόσωπες». Για τον Schumpeter, το επιχειρείν είναι μια κοινωνική διεργασία και η τεχνολογική αλλαγή είναι υπόθεση του μεμονωμένου ατόμου, του επιχειρηματία, ενώ στον Veblen είναι κοινωνική διεργασία και υπόθεση του συνόλου της κοινότητας μέσα στην οποία κινείται η γνώση. Όπως έχουμε αναφέρει, η αναλογία θεσμών προς άτομο μπορεί να ποικίλλει στο πλαίσιο του θεσμικού ατομικισμού του Schumpeter, με τη μετάβασή του στις ΗΠΑ να σηματοδοτεί μια ποιοτική αναβάθμιση του ρόλου των θεσμών.

Σύμφωνα με τους Blumle και Goldschmidt (2006), δεν υπάρχει αμφιβολία για το γεγονός ότι το επιστημονικό και μεθοδολογικό ερώτημα τίθεται και με βάση την ιστορική συγκυρία. Σε αυτό το πλαίσιο, ο Schumpeter ξεκίνησε να γράφει σε ένα κοινωνικό, πολιτικό, θεωρητικό και ιδεολογικό περιβάλλον όπου οι εξελικτικές θεωρίες κυριαρχούσαν – ιδίως στο επίπεδο της κοινωνικής θεωρίας. Μπορούμε να υποθέσουμε με βάση αυτές τις αντικειμενικές συνθήκες ότι μερικές από τις ομοιότητες του Schumpeter με το έργο του Veblen πρέπει να αποδοθούν στο αναλυτικό περιβάλλον της εποχής, μέσα στο οποίο έζησαν και ανέπτυξαν τις θεωρίες τους. Είναι ακριβώς σε αυτό το πνεύμα, που ο Suranyi-Unger (1931, σελ. 319) υποστήριζε ότι η σημαντική συνεισφορά του Schumpeter βρίσκεται στο γεγονός ότι προσέδωσε έναν ατομικό και μερικώς πρωτότυπο χαρακτήρα σε ιδέες που είχε προηγουμένα δανειστεί. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι ο Schumpeter όχι μόνο διάβασε εκτενώς αλλά και εξέλιξε αυτά που είχε διαβάσει (Samuels 1983, σελ. 6, Michaelides και Milios 2009, σελ. 512). Με βάση τα παραπάνω ο Schumpeter πρέπει να οφείλει ακαδημαϊκά στη συμβολή του Veblen. Με άλλα λόγια, μπορεί να υποστηριχθεί ότι και οι συχνές αναφορές στο πρόσωπο του μαρτυρούν κάποιου είδους επιρροή του Veblen στον Schumpeter. Άλλωστε, είναι ο ίδιος ο Schumpeter που παραδεχόταν ότι το έργο του Veblen ήταν «υπολογίσιμης σημασίας» (Schumpeter 1954, σελ. 795).

Η αναγνώριση τομών ή μεγάλων αλλαγών οι οποίες να συνδέονται με μεθοδολογικά και θεωρητικά ζητήματα στα έργα των Schumpeter και Veblen παραμένει ένα σημαντικό ζήτημα

προς διερεύνηση. Η ανάλυση του Schumpeter και η έμφαση του στην κοινωνία και τις ανταγωνιζόμενες κοινωνικές δυνάμεις γίνεται ξεκάθαρα στο έργο του “Business Cycles, όπου υποστήριξε τη θέση ότι η ατομική ηγεσία και η ανάλυση του μεμονωμένου επιχειρηματία είναι «μάλλον ασήμαντη από μόνη της» (Schumpeter 1939, σελ. 227). Επίσης, στο έργο του «Καπιταλισμός Σοσιαλισμός και Δημοκρατία» έγραφε: «η ανθρωπότητα δεν είναι ελεύθερη να επιλέγει ... τα οικονομικά και κοινωνικά αντικείμενα κινούνται με το δικό τους ρυθμό και οι υπάρχουσες συνθήκες πιέζουν τους ανθρώπους και τις ομάδες αυτών να συμπεριφέρονται με συγκεκριμένους τρόπους ανεξαρτήτως του αν το επιθυμούν ή όχι» (Schumpeter 1947, σελ. 129-130). Με αυτές τις διατυπωμένες εκφράσεις και με αυτό το πλαίσιο ως βάση, μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι τα έργα του που χαρακτηρίζονται ως ώριμα, χαρακτηρίζονται από τα όρια που θέτει το κοινωνικό γίγνεσθαι πάνω στην συμπεριφορά του μεμονωμένου ατόμου και σε αυτό το πνεύμα, ο Schumpeter υποστήριζε ότι οι επιλογές του μεμονωμένου ατόμου δεν είναι σε καμία περίπτωση απεριόριστες (Schumpeter 1947, σελ. 153).

Με άλλα λόγια, τα έργα του Schumpeter που χαρακτηρίζονται ως ώριμα, υποδηλώνουν ότι είχε πλήρη αντίληψη ότι η ατομική συμπεριφορά είναι σε μεγάλο βαθμό ορισμένη από κοινωνικούς παράγοντες και δυνάμεις (Prendergast 2006, σελ. 264). Η παραπάνω διατύπωση μπορεί να γίνει αντιληπτή ως μια τομή στο πεδίο της ανάλυσης και της έμφασης προς μια περισσότερο θεσμική και ολιστική θέση, παραμένοντας όμως εντός του θεσμικού ατομικισμού. Με βάση αυτές τις διατυπώσεις τοποθετείται πλησιέστερα στον Veblen σε ότι αφορά περισσότερο τα συμπεράσματα, παρά τη μέθοδο. Χωρίς αμφιβολία, η μεθοδολογική και αναλυτική τομή του Schumpeter τον τοποθετεί και πλησιέστερα στην μαρξική παράδοση αλλά και στον ίδιο τον Μαρξ, ο οποίος υποστήριζε ότι κανείς μεμονωμένος άνθρωπος δεν μπορεί να καθορίσει την δική του πορεία από μόνος του, δεδομένου του γεγονότος ότι η ατομική βούληση επικαθορίζεται, σε τελευταία ανάλυση από την οικονομική βάση, δηλαδή τις παραγωγικές δυνάμεις, αλλά και από το εποικοδόμημα του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, ενώ επηρεάζεται και από το συνολικό κοινωνικό κεφάλαιο ενός δεδομένου κοινωνικού σχηματισμού. Σε κάθε περίπτωση, το κοινωνικό κεφάλαιο με κοινωνιολογικούς όρους είναι πάντα κάτι διαφορετικό από το άθροισμα των επιμέρους μερών που το συγκροτούν. Καταλήγοντας, η σύνδεση μεταξύ των Schumpeter και Veblen μπορεί να αποβεί πολύ χρήσιμη και ενδιαφέρουσα προκειμένου για την κατανόηση της ίδιας της πορείας της ανάλυσης και της μεθόδου αλλά και της διασύνδεσης τους με άλλα οικονομικά ζητήματα. Η πιθανή σύνδεση των Schumpeter και Veblen με το έργο του Μαρξ, είναι ένα εξαιρετικά ενδιαφέρον πόνημα για το οποίο γίνεται μια περιγραφή και ανάλυση σε προηγούμενα κεφάλαια. Η περαιτέρω εμβάθυνση στους κοινωνιολογικούς παράγοντες που όρισαν τους ίδιους τους Schumpeter και Veblen και άρα και την ανάλυση τους και τη μέθοδο τους είναι ένα ζήτημα με εξαιρετικό ενδιαφέρον, που όμως εκφεύγει από τα όρια της παρούσας διατριβής.

Κεφάλαιο 4

Οικονομικές Διακυμάνσεις και Ανάλυση Ομαδοποίησης στην Ευρώπη (1960-2009)¹²¹

Στο δεύτερο κεφάλαιο έχει δειχθεί, σε ένα βαθμό, πως οι ίδιες οι υποθέσεις μπορούν να καθορίζουν την φύση των μαθηματικών εργαλείων, αλλά και την τάση αυτονόμησης των μαθηματικών εργαλείων από το πλέγμα της θεωρίας κάνοντας μνεία για υποθέσεις που είναι αποδεκτές από όλη την ακαδημαϊκή κοινότητα. Ακόμα, οι πρόσφατες κρίσεις, αλλά και το περίφημο άρθρο των Reinhart και Rogoff (2010) είναι ένδειξη της μεροληπτικής αξίας των μαθηματικών εργαλείων προς όφελος της απόδειξης κάποιου σκοπού καθώς στοιχειώδεις συστατικό της οικονομικής επιστήμης είναι η ιδεολογική της φόρτιση. Έχοντας όλα τα ανωτέρω υπ' όψιν, θα προσπαθήσουμε να ορίσουμε τις διακυμάνσεις, ενώ ταυτόχρονα, στα επόμενα κεφάλαια θα προσπαθήσουμε να σκιαγραφήσουμε ένα μοντέλο για την περίοδο, την ένταση και την μορφή των διακυμάνσεων αυτών. Κατόπιν, θα επιδιώξουμε να αναδείξουμε το ρόλο τόσο των μεταβλητών παραγωγής, όσο και των δημοσιονομικών στις διακυμάνσεις αυτές, ενώ ακόμα θα προσπαθήσουμε να δείξουμε τη σχετική σημασία των μεταβλητών αυτών στην έλλειψη συγχρονισμού μεταξύ οικονομιών. Ακόμα, η παρούσα διατριβή σκοπεύει να αναδείξει αιτίες της ευρωπαϊκής κρίσης χρέους καθώς και να αναδείξει πιθανές αιτίες που οδήγησαν αν όχι στο ξέσπασμα αυτής, τουλάχιστον στην επιδείνωσή της.

4.1 Θεωρητικά ερωτήματα σχετικά με τον συγχρονισμό της Ευρώπης

Η μελέτη του οικονομικού κύκλου μπορεί να δώσει απαντήσεις σε θεωρητικά ερωτήματα όπως αυτό σχετικά με την πορεία σύγκλισης μιας νομισματικής ένωσης. Σύμφωνα με τη θεωρία, μια νομισματική περιοχή πρέπει να ξεκινάει με ένα ελάχιστο επίπεδο σύγκλισης αλλά και η σύγκλιση μεταξύ των μερών να αυξάνεται ούτως ώστε αυτή να είναι αποτελεσματική. Θα εξεταστεί σε αυτήν την ενότητα η πορεία σύγκλισης μεταξύ των μερών της Ευρώπης. Η μελέτη της πορείας της σύγκλισης μεταξύ των μερών της Ευρώπης έχει απασχολήσει την οικονομική ανάλυση για τουλάχιστον δύο δεκαετίες. Μάλιστα, το ερώτημα της αποτελεσματικότητας της Ευρωζώνης τίθεται συνήθως με βάση το ερώτημα του συγχρονισμού των μερών που την απαρτίζουν.

Το θεωρητικό πλαίσιο που ορίζει την αποτελεσματικότητα μιας νομισματικής ένωσης με βάση την πορεία σύγκλισης των μερών αποκαλείται συχνά Θεωρία των Άριστων Νομισματικών Περιοχών (Optimal Currency Area Theory) (Bayoumi και Eichengreen 1997, Frankel και Rose 1998, Kenen 1969, McKinnon 1963, Mundell 1961 και Tavlas 1993). Σύμφωνα με αυτή τη θεωρία, τα μέλη που απαρτίζουν μια νομισματική ένωση είναι πιθανόν να υποστούν σημαντικές απώλειες ευημερίας ή ακόμα και διάλυση της νομισματικής περιοχής, μετά την απώλεια της ικανότητας να ασκούν εθνική και αυτόνομη νομισματική πολιτική – κάτι που αποτελεί τη βασική συνέπεια της θέσπισης μιας νομισματικής περιοχής –

¹²¹ Τμήμα αυτού του Κεφαλαίου έχει δημοσιευτεί ως εξής: Papageorgiou T., Michaelides P. G. and Milios J. G. (2010), Business cycles synchronization and clustering in Europe (1960–2009), *Journal of Economics and Business*, Vol. 62, No. 4, pp. 419–470.

αν τα μέλη που απαρτίζουν την ένωση δε διαθέτουν συγχρονισμένους οικονομικούς κύκλους, αν δηλαδή με άλλα λόγια υπάρχουν ασυντόνιστες και ασυμμετρικές οικονομικές διακυμάνσεις στο προϊόν και με την προϋπόθεση ότι η κεφαλαιακή κινητικότητα είναι μικρή σε μέγεθος¹²².

Σε αυτό το πλαίσιο, ένα άλλο ερώτημα μεγάλης σημασίας δεν είναι η πορεία της αποτελεσματικότητας μιας οικονομικής ένωσης, αλλά το κατά πόσο η ίδια η δημιουργία μιας νομισματικής ένωσης έχει βοηθήσει προς την κατεύθυνση σύγκλισης των οικονομιών. Αν, δηλαδή, η κοινή νομισματική πολιτική και η οικονομική ολοκλήρωση με τους όρους που τέθηκε βοήθησαν την οικονομική ολοκλήρωση ή αν αντίθετα αποτέλεσαν τροχοπέδη στην πορεία σύγκλισης των οικονομιών, δεδομένου ότι οι διασυνδέσεις (κυρίως σε ότι αφορά το εμπορικό σκέλος) αυξήθηκαν ταχύτατα μετά το τέλος του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου. Ακόμα περισσότερο, η δημιουργία της Ευρωπαϊκής Ένωσης, η συμφωνία του Μάαστριχτ, η συμφωνία για την Ενιαία Ευρωπαϊκή Πράξη, το Σύμφωνο Σταθερότητας και Ανάπτυξης και τέλος η δημιουργία της ζώνης του Ευρώ ωθούσαν, θεωρητικά τουλάχιστον, στην ενίσχυση των δεσμών μεταξύ των οικονομιών που αποτελούν τελικά την ένωση, κυρίως μέσω της κατάργησης των εμπορικών φραγμών, της ενιαιοποίησης των πολιτικών εμπορίου αλλά και των δημοσιονομικών και των νομισματικών πολιτικών και τέλος με την εφαρμογή του κοινού νομίσματος.

Σύμφωνα με τη θεωρία, και με βάση την προσέγγιση στην οποία ανήκει ο κάθε θεωρητικός, δύο τινά μπορούν να συμβούν σε μια οικονομική νομισματική ένωση. Από τη μια, ο Krugman (1991) ο οποίος ισχυρίζεται ότι αυξανόμενη ολοκλήρωση θα οδηγήσει σε περιφερειακή συγκεντροποίηση βιομηχανικών κλάδων, η οποία με τη σειρά της θα οδηγήσει σε περιφερειακά ή και κλαδικά συγκεντρωμένες διαταραχές αυξάνοντας με αυτόν τον τρόπο την πιθανότητα ασυμμετρικών διαταραχών και αποκλιόντων οικονομικών κύκλων. Στο ίδιο πνεύμα, οι Kalemlı-Ozcan κ.α. (2001) ισχυρίζονται ότι αυξανόμενη ολοκλήρωση οδηγεί σε μεγαλύτερες κεφαλαιακές αποδόσεις μέσω της αύξησης της κεφαλαιακής ολοκλήρωσης και με αυτόν τον τρόπο θα οδηγήσει σε μεγαλύτερη κλαδική εξειδίκευση ανά περιοχή. Η μεγαλύτερη εξειδίκευση θα επιφέρει αύξηση των ασυμμετρικών διαταραχών και του εμπορίου, κάτι που σημαίνει, σύμφωνα με τους συγγραφείς, ότι αύξηση του εμπορίου δεν επιφέρει και αύξηση της σύγκλισης. Από την άλλη, υπάρχει η άποψη η οποία εκφράζεται ανάμεσα σε άλλους από τους φορείς και τους εμπνευστές της Ευρωζώνης, και τους Coe και Helpman (1995) και τους Frankel και Rose (1998). Αυτοί υποστηρίζουν πως η κατάργηση των εμποδίων στο εμπόριο θα οδηγήσει σε αύξηση του εμπορίου κάτι το οποίο σημαίνει πιο συμμετρικές διαταραχές ζήτησης καθώς οι διαταραχές ζήτησης θα μεταδίδονται πιο γρήγορα, αλλά και σε μεγαλύτερο βαθμό από χώρα σε χώρα. Σε αυτές τις αναλύσεις, αύξηση του εμπορίου επιφέρει πιο συμμετρικές διακυμάνσεις και πιο συγχρονισμένους οικονομικούς κύκλους. Στο ίδιο πνεύμα, οι Jong-A-Pin και De Haan (2008) υποστηρίζουν ότι καθώς οι οικονομικές πολιτικές στην ευρωζώνη είναι πιθανόν να γίνουν και πιο ομοιογενείς η σύγκλιση των οικονομικών κύκλων θα αυξάνει (Trichet 2001).

Το ανωτέρω ερώτημα θα πρέπει να απαντάται σε συνάρτηση με το επίπεδο σύγκλισης των οικονομιών μεταξύ τους, αλλά μπορεί να σχηματιστεί ως εξής: πόσο έχει αλλάξει,

¹²² Σύμφωνα με τη θεωρία των Άριστων Νομισματικών Περιοχών, εκτός της σημασίας των όμοιων διακυμάνσεων των οικονομικών κύκλων των μελών που απαρτίζουν μια οικονομική ένωση και της πορείας σύγκλισης τους, μεγάλη σημασία έχουν και: (α) η κινητικότητα των παραγωγικών συντελεστών και κυρίως της εργασίας (perfect labour mobility), (β) η εναρμόνιση των φορολογικών και ευρύτερα δημοσιονομικών πολιτικών, (γ) η ομοιότητα των πολιτικών μισθολογικών και μη, αλλά και (δ) των διαρθρωτικών χαρακτηριστικών των οικονομιών (De Grawe 2008).

εάν υπάρχει, η διάκριση μεταξύ ομάδων χωρών διαφορετικών ταχυτήτων; Υπάρχουν, με άλλα λόγια, ομαδοποιήσεις χωρών με όμοιους μεταξύ τους οικονομικούς κύκλους;

Το παρόν κεφάλαιο συνεισφέρει στη βιβλιογραφία με τους ακόλουθους τρόπους: πρώτον συμπυκνώνει το κατάλληλο μεθοδολογικό πλαίσιο για την απάντηση του ερωτήματος το οποίο περιλαμβάνει αναλύσεις φάσματος, απλές συσχετίσεις αλλά και ανάλυση ομαδοποίησης με τη μέθοδο k-means. Ακόμα, βασιζόμενοι σε αυτά τα εργαλεία προσπαθούμε να απαντήσουμε στο ερώτημα της σύγκλισης και του συγχρονισμού των οικονομικών κύκλων. Τρίτον, μελετώνται μεταβλητές, όπως είναι, η απασχόληση το ποσοστό κέρδους, αλλά και διάφορα μέτρα της τεχνολογικής καινοτομίας, ενώ, τέλος, μελετάται η περίοδος μεταξύ 1960 και 2009 ούτως ώστε να αποτυπωθούν ιστορικές τάσεις αλλά και η περίοδος της κρίσης. Με αυτόν τον τρόπο η περίοδος αυτή χωρίζεται σε τρεις υποπεριόδους σύμφωνα με τις μεγάλες θεσμικές μεταβολές στη λειτουργία και το χαρακτήρα της Ευρώπης.

4.2 Βιβλιογραφική επισκόπηση

Σε μια από τις πρώτες μελέτες σχετικά με τη Θεωρία των Άριστων Νομισματικών Περιοχών οι Bayoumi και Eichengreen (1997a) υιοθέτησαν μια μεθοδολογία προκειμένου να διερευνήσουν τη βασιμότητα της θεωρίας αυτής χρησιμοποιώντας διαστρωματικά δεδομένα από τις χώρες της Ευρώπης. Ανάμεσα στα συμπεράσματα τους, βρίσκεται το εύρημα ότι η Ευρωζώνη αποτελεί έναν αυτοτροφοδοτούμενο κύκλο, την ίδια στιγμή που χωρίζεται σε τρεις ομάδες: τη Γερμανία, την Αυστρία, το Βέλγιο, την Ολλανδία, την Ιρλανδία και την Ελβετία στην πρώτη, το Ηνωμένο Βασίλειο, τη Δανία, την Φινλανδία, τη Νορβηγία και τη Γαλλία στη δεύτερη και, τέλος, τη Σουηδία, την Ελλάδα, την Πορτογαλία και την Ισπανία στην τρίτη.

Οι Gouveia και Correia (2008) υποστήριξαν ότι μετά την εγκαθίδρυση της Ευρωζώνης, οι οικονομικοί κύκλοι των μεγαλύτερων κρατών μελών έχουν αυξήσει τον συγχρονισμό τους με τον συνολικό κύκλο της Ευρωζώνης, με μοναδική εξαίρεση τον οικονομικό κύκλο της Ισπανίας, ενώ τα αποτελέσματα είναι μεικτά και συγκεκριμένα σε ότι αφορά τους οικονομικούς κύκλους των μικρότερων χωρών. Την ίδια στιγμή, υποστηρίζουν, πως οι η σύγκλιση των οικονομικών κύκλων μιας σειράς χωρών όπως της Ελλάδας, της Ολλανδίας και του Βελγίου έχει μειωθεί μετά το 1997. Ακόμα, οι οικονομικοί κύκλοι της Ελλάδας, της Φινλανδίας και της Πορτογαλίας εμφανίζουν τις χαμηλότερες συσχετίσεις με τον οικονομικό κύκλο της Ευρωζώνης, ενώ εμφανίζουν και τη μεγαλύτερη διακύμανση.

Ο Bergman (2004) εστίασε στις καθαρές μεταβολές του βαθμού συγχρονισμού των ευρωπαϊκών οικονομικών κύκλων από τις αρχές της δεκαετίας του 1960. Συγκεκριμένα, ο Bergman (2004) παρατήρησε πως η οικονομική και νομισματική ενοποίηση, στην περίοδο μεταξύ 1960 και 2001, έχει επιδράσει στους οικονομικούς κύκλους των χωρών, οδηγώντας σε αυξήσεις του συγχρονισμού τους. Ακόμα, ανάμεσα στα ευρήματα του άρθρου βρίσκεται και αυτό της αύξησης της διακύμανσης των οικονομικών κύκλων των χωρών μελών μετά την είσοδο τους στην Ευρωπαϊκή Ένωση, σε σχέση με την περίοδο πριν την ένταξη τους.

Οι Canova κ.α. (2009) έδειξαν πως μικρές αλλαγές στον τρόπο που οι οικονομικοί κύκλοι των χωρών της Ευρωπαϊκής Ένωσης διακυμαίνονται έχουν συμβεί διαχρονικά, αλλά και μεταβολές στον τρόπο που μεταδίδονται οι οικονομικές διαταραχές (shocks) ανάμεσα στις χώρες αυτές. Από την άλλη μεριά, οι Montoya και De Haan (2008) υποστηρίζουν την ύπαρξη μιας «επίδρασης του Μάαστριχτ», η οποία περιγράφεται ως αυξημένη σύγκλιση των οικονομιών και χαμηλή διακύμανση μετά την συμφωνία του Μάαστριχτ. Ακόμα, στα ευρήματα τους συγκαταλέγεται και το γεγονός ότι σύμφωνα με την εμπειρική τους έρευνα, την περίοδο μεταξύ 1975 και 2005 η σύγκλιση των χωρών της Ευρώπης έχει αυξηθεί με εξαιρέσεις την δεκαετία του '80 και την αρχή της δεκαετίας του '90. Στο ίδιο πλαίσιο, οι

Artis και Zhang (1997, 1999) διερεύνησαν την επίδραση του καθεστώτος των συναλλαγματικών ισοτιμιών στη συμμετρικότητα των οικονομικών κύκλων στις χώρες της Ευρώπης. Το βασικό εύρημα αφορά το γεγονός ότι σε καθεστώτα αποτελεσματικής και επιτυχημένης συναλλαγματικής ισοτιμίας τίθενται περιορισμοί οικονομικής πολιτικής και δημοσιονομική «πειθαρχία» τα οποία μπορούν να οδηγήσουν στην ομοιογένεια και στην ομοιότητα των οικονομικών κύκλων των χωρών που συμμετέχουν στο σύστημα συναλλαγματικών ισοτιμιών. Τέλος, συμπεραίνουν πως η τάση των οικονομικών κύκλων των χωρών μελών της Ευρωζώνης έχει μετατοπιστεί από αυτήν της πρόσδεσης τους με τις Η.Π.Α προς την πρόσδεση τους στη Γερμανία μετά την εφαρμογή του Ευρωπαϊκού μηχανισμού συναλλαγματικών ισοτιμιών (ERM).

Οι Duecker και Wesche (1999) υποστήριξαν την άποψη ότι οι Ευρωπαϊκές οικονομίες έχουν εναρμονιστεί στο πέρας του χρόνου, παρότι δεν υπάρχει καμιά βεβαιότητα ότι η ίδια πορεία θα συνεχιστεί και στο μελλοντικό χρονικό διάστημα. Οι Christodoulakis κ.α. (1995) συνέκριναν τα χαρακτηριστικά των οικονομικών κύκλων των χωρών της Ευρωζώνης χρησιμοποιώντας τόσο ετήσια όσο και τριμηνιαία δεδομένα από το 1960. Τα αποτελέσματα τους αποδεικνύουν την ύπαρξη αξιοσημείωτων ομοιοτήτων μεταξύ των τάσεων των οικονομικών κύκλων ορισμένων χωρών της Ευρώπης, παρά τις μεγάλες διαφορές που διατηρούν σε ότι αφορά την άσκηση των οικονομικών, δημοσιονομικών και νομισματικών πολιτικών, αλλά και στους διαφορετικούς όρους εμπορίου. Σύμφωνα με τους Camacho κ.α. (2006), μια ευρωπαϊκή οικονομία που λειτουργεί ως «οδηγός» που κινεί τις υπόλοιπες ευρωπαϊκές οικονομίες απουσιάζει. Ενώ την ίδια στιγμή, υποστηρίζουν πως οι σχετικές τάσεις σύγκλισης που εμφανίζουν οι συνδιακυμάνσεις των οικονομικών κύκλων των χωρών της Ευρώπης ήταν παρούσες και υπαρκτές πριν την εμφάνιση της Οικονομικής και Νομισματικής Ένωσης.

Οι Bower και Guillemineau (1999) διερεύνησαν τις ενδεχόμενες αιτίες που επηρεάζουν το συγχρονισμό των οικονομικών κύκλων στο πλαίσιο της Οικονομικής και Νομισματικής Ένωσης. Σε μια άλλη έρευνα, αυτήν των Kalemlı-Ozcan κ.α. (2001) αμφισβητείται ο αυξημένος συγχρονισμός μεταξύ των χωρών της Οικονομικής και Νομισματικής Ένωσης, και απέδειξαν ότι οι περιφέρειες με τις πιο εξειδικευμένες παραγωγικές δομές εμφανίζουν, διακυμάνσεις χαμηλής σύγκλισης με εκείνες τις περιφέρειες οι οποίες είναι οι λιγότερο εξειδικευμένες και εμφανίζουν τις μεγαλύτερες ασυμμετρίες στις διακυμάνσεις τους.

Οι Massman και Mitchell (2004) διαπίστωσαν πως η Οικονομική και Νομισματική Ένωση εμφανίζει μια περίοδο σύγκλισης μετά τα μέσα της δεκαετίας του '90 και μετά μια περίοδο χαμηλής σύγκλισης στις αρχές του '90 ως αποτέλεσμα της Γερμανικής ενοποίησης και μιας περιόδου όπου υφίστανται νομισματικές κρίσεις στην Ευρώπη.

Οι Artis και Zhang (1998β) χρησιμοποίησαν μια ανάλυση ομαδοποίησης προκειμένου να διερευνήσουν την ύπαρξη ομοιογενών ομάδων χωρών εντός της Ευρώπης, ικανών να στελεχώσουν και να συμμετάσχουν σε μια ενδεχόμενη Οικονομική και Νομισματική Ένωση. Η ανάλυση τους εμφανίζει ενδείξεις ότι υπάρχει μια σημαντική ομάδα χωρών με κοινά χαρακτηριστικά, ενώ μεταξύ των χωρών αυτών ορισμένες δεν συμμετέχουν στην Οικονομική και Νομισματική Ένωση. Ακόμα, εκείνες οι χώρες που είναι περισσότερο απομακρυσμένες από την ομάδα-κέντρο είναι η Φινλανδία και η Ιρλανδία. Κατά τον ίδιο τρόπο, η Ισπανία, η Ιταλία, η Πορτογαλία τίθενται εκτός του πλαισίου του κέντρου, λόγω της διαφορετικής τους συμπεριφοράς στο σύνολο σχεδόν των οικονομικών μεταβλητών.

Οι Crowley και Christi (2003) χρησιμοποίησαν ανάλυση ομαδοποίησης βασισμένη σε συγκεκριμένο μοντέλο προκειμένου να ομαδοποιήσουν τις χώρες της Ευρώπης σύμφωνα με τη συσχέτιση των οικονομικών τους κύκλων σε σχέση με αυτόν της Γερμανίας. Τα αποτελέσματα της εμπειρικής έρευνας έδειξαν πως τη δεκαετία μεταξύ 1983 και 1992 η

Ευρωπαϊκή Ένωση αποτελείται από τέσσερις ομάδες, ενώ εντοπίστηκε και ένας «σκληρός πυρήνας».

Οι Crowley και Lee (2005) ανέλυσαν την συχνοτική συμπεριφορά των Ευρωπαϊκών οικονομικών κύκλων μέσω της μεθόδου ανάλυσης κυματοσυνάρτησης (wavelet) και διαπίστωσαν ότι οι χώρες της Οικονομικής και Νομισματικής Ένωσης μπορούν να ομαδοποιηθούν σε τρεις ομάδες: εκείνες τις χώρες με υψηλές και δυναμικές συσχετίσεις σε όλους τους κύκλους συχνοτήτων (π.χ. Γαλλία, Βέλγιο και Γερμανία), εκείνες με χαμηλές στατικές και δυναμικές συσχετίσεις με χαμηλό στίγμα σύγκλισης (π.χ. Ελλάδα) και τέλος εκείνες οι οποίες επιδεικνύουν χαμηλές στατικές συσχετίσεις αλλά συγκλίνουσες δυναμικές συσχετίσεις (π.χ. Ιταλία και Ιρλανδία).

Οι Concariga και Soares (2009) χρησιμοποιώντας μεθοδολογία ανάλυσης κυματοσυνάρτησης, έδειξαν την ύπαρξη δύο ομάδων χωρών εντός της Ευρωζώνης: από τη μια τις χώρες που συγκροτούν την ομάδα του κέντρου ή αλλιώς τον πυρήνα αποτελούμενη από την Γερμανία, την Γαλλία, την Ισπανία την Αυστρία και τις Κάτω Χώρες και τις χώρες με το έλλειμμα συγχρονισμού που αποτελούν την περιφέρεια, και η οποία απαρτίζεται από τις υπόλοιπες χώρες. Ακόμα, με την εξαίρεση της Πορτογαλίας, όλες οι υπόλοιπες χώρες εμφανίζονται να συγκλίνουν προς τον Ευρωπαϊκό πυρήνα, ενώ η σύγκλιση είναι αξιοσημείωτη στις περιπτώσεις της Ιταλίας και της Ιρλανδίας. Η Γερμανία και η Αυστρία εμφανίζονται ιδιαίτερα συγχρονισμένες, ενώ το ίδιο ισχύει και για την Ολλανδία. Αντίθετα, το Βέλγιο, η Ισπανία και το Λουξεμβούργο εμφανίζουν μεγαλύτερες συσχετίσεις με τη Γαλλία παρά με την Γερμανία. Η σύγκλιση έχει ελεγχθεί τόσο σε ψηλότερες όσο και σε χαμηλότερες συχνότητες.

Οι Gallegati κ.α. (2004) έδειξαν ότι η διακύμανση του παραγόμενου προϊόντος ποικίλλει σημαντικά στις διάφορες χώρες της Μεσογείου, σε αναφορά με το επίπεδο της ανάπτυξής τους. Η Ελλάδα εμφανίζεται να έχει μεγαλύτερες συσχετίσεις με την Αλγερία, την Αίγυπτο και την Τυνησία, παρά με τις υπόλοιπες χώρες της Ευρώπης. Επιπρόσθετα, η μέση συρρίκνωση του βαθμού του συγχρονισμού μεταξύ των χωρών της Μεσογείου φαίνεται να εκφράζει μια υποχώρηση των οικονομικών δεσμών των χωρών της Μεσογείου μεταξύ τους προς όφελος των δεσμών των χωρών της ηπειρωτικής Ευρώπης.

Ο Leon (2006) εστίασε στο μήκος, στη διακύμανση και στο μηχανισμό μετάδοσης των στοχαστικών διαταραχών μεταξύ της Ελλάδας και των υπόλοιπων χωρών που συγκροτούν την Ευρωζώνη μεταξύ της περιόδου 1980-2005, και έδειξε ότι και οι δύο υπό ανάλυση ομάδες εμφανίζουν μειωμένη διακύμανση προϊόντος του χρόνου. Ακόμα, ο συγχρονισμός και η σύγκλιση των κύκλων με όρους συσχετίσεων, αλλά και η μετάδοση των διακυμάνσεων γίνεται όλο και πιο αδύναμη.

Άλλες αναλύσεις και άρθρα εστιάζουν στα πιθανά οφέλη από την διεύρυνση της ζώνης του ευρώ με τις χώρες της ανατολικής Ευρώπης. Οι Fiffmuc και Korhonen (2006) έδειξαν πως η Βουλγαρία και η Ρουμανία έχουν μια μικρή αλλά θετική πορεία σύγκλισης με τον κύκλο της ζώνης του ευρώ, αλλά και ότι ορισμένα νέα κράτη της πρώτης διεύρυνσης έχουν ήδη πετύχει υψηλό βαθμό συγχρονισμού με τον οικονομικό κύκλο της ζώνης του ευρώ.

Τέλος, ο Boreiko (2003) χρησιμοποιώντας έναν αλγόριθμο ομαδοποίησης, εκτίμησε την ετοιμότητα της εισόδου στην Οικονομική και Νομισματική Ένωση για τις χώρες της κεντρικής και ανατολικής Ευρώπης. Σύμφωνα με τα ευρήματά του, η Σλοβενία και η Εσθονία είναι οι πρωτοπόρες τόσο σε ότι αφορά την πραγματική αλλά και την ονομαστική σύγκλιση, ενώ η Σλοβενία και η Λεττονία συστηματικά υπερκάλυπταν τους στόχους που έθεταν τα κριτήρια του Μάαστριχτ, ενώ ξεπερνούσαν συστηματικά τις υπόλοιπες χώρες.

4.3 Μεθοδολογικό Πλαίσιο

Ορίζουμε τον οικονομικό κύκλο με βάση την ανάλυση του δεύτερου κεφαλαίου, όπου οικονομικός κύκλος ορίζεται η απόσταση από την τάση, ακολουθώντας τον ορισμό των «κύκλων απόκλισης» (deviation cycles), που θεμελιώνονται και από τον Lucas (1977). Η διατύπωση αυτή είναι σε συστοιχία με τα όσα έχουν ειπωθεί στο πρώτο κεφάλαιο αλλά και με τον ορισμό των Burns και Mitchell (1946) αλλά και του NBER όπως αυτή έχει αναλυθεί στο δεύτερο κεφάλαιο. Προκειμένου να γίνει η εκτίμηση της τάσης και του οικονομικού κύκλου, χρειάζεται μια σειρά μαθηματικών και οικονομετρικών τεχνικών και εργαλείων. Αυτές οι τεχνικές είναι οι εξής: έλεγχος στασιμότητας, έλεγχος λευκού θορύβου και αφαίρεση τάσης.

Έλεγχος στασιμότητας

Μια στοχαστική διαδικασία χαρακτηρίζεται ως στάσιμη όταν οι στατιστικές της ιδιότητες δεν επηρεάζονται από μια μεταβολή στην αρχή του χρόνου. Δηλαδή οι στατιστικές ιδιότητες των N παρατηρήσεων με αρχή t ($y_t, y_{t+1}, \dots, y_{t+N-1}$) είναι οι ίδιες με τις στατιστικές ιδιότητες των N παρατηρήσεων με αρχή $t+k$ ($y_{t+k}, y_{t+k+1}, \dots, y_{t+k+N-1}$).

Έτσι, ο έλεγχος της στασιμότητας είναι μια μαθηματική τεχνική που σκοπό έχει να διερευνήσει την στασιμότητα ή όχι μιας χρονοσειράς. Μια χρονολογική σειρά χαρακτηρίζεται σαν στάσιμη, αν ο μέσος και η διακύμανση της δεν μεταβάλλονται με τον χρόνο και η συνδιακύμανση μεταξύ των τιμών της σε δύο χρονικά σημεία εξαρτάται μόνο από την απόσταση ανάμεσα σ' αυτά τα χρονικά σημεία και όχι από τον ίδιο τον χρόνο (Δημέλη 2002, σελ. 34). Μαθηματικά, αν η χρονολογική σειρά είναι στάσιμη, τότε για όλα τα t θα ισχύουν:

$$E(X_t) = \mu_x \quad (1)$$

$$Var(X_t) = E[X_t - E(X_t)]^2 = \sigma^2 \quad (2)$$

$$Cov(X_t, X_{t+s}) = Cov(X_t, X_{t-s}) = \gamma_s \quad (3)$$

-
- ❖ Ο μέσος της χρονολογικής σειράς δεν μεταβάλλεται διαχρονικά (σταθερός μέσος).
 - ❖ Η διακύμανση της χρονολογικής σειράς δεν μεταβάλλεται διαχρονικά (σταθερή διακύμανση).
 - ❖ Η συν-διακύμανση των τιμών της χρονολογικής σειράς σε δύο χρονικά σημεία εξαρτάται από την απόσταση ανάμεσα στα χρονικά σημεία και όχι από το χρονικό σημείο καθ' αυτό.
-

Αν μια χρονολογική σειρά είναι στάσιμη, τότε έχει σταθερή κατανομή πιθανότητας $f(x_t)$ για κάθε t και επομένως μια εκτίμηση του μέσου μ_x και της διακύμανσης σ_x^2 μπορεί να ληφθεί χρησιμοποιώντας το μέσο και τη διακύμανση αντίστοιχα του δείγματος των παρατηρήσεων της χρονολογικής σειράς, δηλαδή:

$$\bar{x} = \frac{1}{N} \sum_{t=1}^N X_t \quad \text{και} \quad \sigma_x^2 = \frac{1}{N} \sum_{t=1}^N (X_t - \bar{X})^2 \quad (4)$$

Αντίθετα, μη στάσιμη ονομάζεται μια χρονολογική σειρά όταν οι στατιστικές της ιδιότητες μεταβάλλονται, διαχρονικά. Δηλαδή τόσο ο μέσος της χρονολογικής σειράς, όσο και η διακύμανση της είναι συνάρτηση του χρόνου. Οι περισσότερες χρονολογικές σειρές στα οικονομικά είναι μη στάσιμες. Μια μη-στάσιμη χρονοσειρά μπορεί να έχει τάσεις (trends), δηλαδή (αργές) αλλαγές στη μέση τιμή της με το χρόνο, π.χ. η τιμή βενζίνης μπορεί να έχει διακυμάνσεις λόγω της διεθνούς αγοράς αλλά και να παρουσιάζει μια αυξητική τάση σε βάθος χρόνου λόγω πληθωρισμού. Μια μη-στάσιμη χρονοσειρά μπορεί επίσης να παρουσιάζει περιοδικότητα (periodicity), που όταν αναφέρεται σε συγκεκριμένες περιόδους που σχετίζονται με φυσικές εποχές του έτους (μήνα, τρίμηνο, τετράμηνο) λέγεται και εποχικότητα (seasonality), (π.χ. η παραγόμενη ποσότητα παγωτού υπόκειται σε εποχικές διακυμάνσεις. Για την ανάλυση της ενδεχόμενης στασιμότητας μιας χρονολογικής σειράς χρησιμοποιούνται στην πράξη τα εξής εργαλεία: (α) έλεγχος μοναδιαίας ρίζας και (β) ο έλεγχος λευκού θορύβου με την αντίστοιχη συνάρτηση αυτό-συσχέτισης.

Η συνάρτηση αυτό-συνδιακύμανσης μεταξύ δύο παρατηρήσεων της χρονολογικής σειράς X_t όπου απέχουν s χρονικές περιόδους ορίζεται ως εξής:

$$\begin{aligned} \gamma_s &= \text{Cov}(X_t, X_{t+s}) = \text{Cov}(X_t, X_{t-s}) \\ &= E[X_t - E(X_t)][X_{t+s} - E(X_{t+s})] \\ &= E[E[X_t - E(X_t)][X_{t+s} - E(X_{t+s})]] \quad (5) \\ &= E[(X_t - \mu_X)(X_{t+s} - \mu_X)] \end{aligned}$$

Όπου s η χρονική υστέρηση. Από τη συνάρτηση (5) προκύπτει ότι για $s = 0$, $\gamma_s = \gamma_0 = \sigma_X^2$.

Δηλαδή, η συν-διακύμανση της χρονολογικής σειράς γίνεται η διακύμανση της. Επομένως, η συνάρτηση αυτό-συσχέτισης μπορεί να εκφρασθεί ως ακολούθως:

$$\rho_s = \frac{\text{Cov}(X_t, X_{t+s})}{\sqrt{\text{Var}(X_t)}\sqrt{\text{Var}(X_{t+s})}} = \frac{\text{Cov}(X_t, X_{t-s})}{\sqrt{\text{Var}(X_t)}\sqrt{\text{Var}(X_{t-s})}} = \frac{\gamma_s}{\gamma_0} \quad (6)$$

Η συνάρτηση (6) δίνει τις τιμές των συντελεστών αυτό-συσχέτισης για διάφορες τιμές των χρονικών υστερήσεων και απεικονίζεται με το γράφημα κορελόγραμμα. Ο συντελεστής αυτό-συσχέτισης κυμαίνεται μεταξύ +1 και -1, και η χρονολογική σειρά είναι στάσιμη αν ο συντελεστής ρ_s προσεγγίζει το μηδέν όταν οι χρονικές υστερήσεις προσεγγίζουν το άπειρο. Ένας εναλλακτικός τρόπος για τον έλεγχο της στασιμότητας μιας χρονολογικής σειράς είναι ο έλεγχος μοναδιαίας ρίζας (unit root test). Ο έλεγχος αυτό μπορεί να γίνει με ένα από τα παρακάτω δύο κριτήρια:

Το κριτήριο των Dickey-Fuller (DF), και

Το επανυζημένο κριτήριο των Dickey-Fuller «Augmented Dickey Fuller» (ADF)

Ο έλεγχος της μοναδιαίας ρίζας με το κριτήριο των Dickey-Fuller εισήχθη από τους Dickey (1976) και Dickey και Fuller (1979) παίρνει την μορφή του αυτό-παλίνδρομου μοντέλου πρώτης τάξης AR(1):

$$Y_t = a_0 + a_1 T + \rho Y_{t-1} + u_t \quad (7)$$

Όπου $u_t \rightarrow (0, \sigma^2)$ και $\text{Cov}(u_t, u_{t-1}) = 0$.

Y_t	μεταβλητή
ρ	συντελεστής συσχέτισης
u	σφάλμα ή διαταρακτικός όρος
t	δείκτης του χρόνου

Ο εντοπισμός της ύπαρξης ή μη ύπαρξης μοναδιαίας ρίζας στο υπόδειγμα απαιτεί τον έλεγχο της παρακάτω υπόθεσης:

$$\begin{aligned} H_0 : \rho &= 1 \\ H_1 : \rho &< 1 \end{aligned} \quad (8)$$

Η διαδικασία ελέγχου της (8) έχει ως εξής: α) Εκτίμηση του υποδείγματος με τη μέθοδο των ελαχίστων τετραγώνων και έλεγχος της στατιστικής σημαντικότητας του συντελεστή ρ με την βοήθεια της στατιστικής t , β) Αν $\hat{t}_\rho < t_{(a, N-k)}$ η H_0 γίνεται δεκτή, πράγμα που σημαίνει ότι υπάρχει μοναδιαία ρίζα δηλαδή η χρονολογική σειρά δεν είναι στάσιμη. Η εκδοχή αυτή του κριτηρίου έχει δύο μειονεκτήματα:

-
- ❖ Η υπόθεση H_0 δεν ισχύει στην περίπτωση που η τιμή του συντελεστή ισούται στην πραγματικότητα με την μονάδα. Σε αυτήν την περίπτωση η κατανομή F δεν συμπίπτει με την κλασσική F .
-
- ❖ Ο εκτιμητής του συντελεστή ρ δεν είναι αμερόληπτος και συνεπής.
-

Τροποποιήσεις του αρχικού υποδείγματος έχουν δημιουργηθεί προκειμένου να περιληφθούν σταθερός όρος και τάση.

Με σταθερό όρο χωρίς τάση: $Y_t = a_0 + \rho Y_{t-1} + u_t$ (9)

Με σταθερό όρο και τάση: $Y_t = a_0 + a_1 T + \rho Y_{t-1} + u_t$ (10)

Το Επαυξημένο Τεστ των Dickey Fuller (Augmented Dickey Fuller Test) (Dickey και Fuller 1979), υπερβαίνει το κριτήριο DF, υπό την έννοια ότι περιλαμβάνει έναν αριθμό υστερήσεων της εξαρτημένης μεταβλητής, των οποίων σκοπός είναι η διόρθωση για τυχόν λανθασμένη εξειδίκευση του υποδείγματος. Ο αριθμός των χρονικών υστερήσεων πρέπει να είναι τέτοιος ώστε τα κατάλοιπα να μην συσχετίζονται (Ανδρικόπουλος 2003, [1998], σελ. 445). Στην παρούσα διατριβή αυτό το κριτήριο θα χρησιμοποιείται προκειμένου για τον έλεγχο ύπαρξης μοναδιαίας ρίζας. Το επαυξημένο Τεστ Dickey Fuller βασίζεται στην παρακάτω εξίσωση (Kaskarelis 1993):

$$\Delta Y_t = a + a_0 t + \rho Y_{t-1} + \sum_{i=1}^m \gamma \Delta Y_{t-i} + u_t \quad (11)$$

όπου Δ είναι ο τελεστής πρώτης διαφοράς, t είναι ο χρόνος και u_t είναι ο όρος του σφάλματος.

(α) Εάν $a_0 \neq 0$ και $\rho = -1$ τότε πρόκειται για ένα στάσιμο μοντέλο με τάση (trend stationary TS).

(β) Εάν $a_0 = 0$ και $-1 < \rho < 0$ τότε πρόκειται για ARMA Box/Jenkins τύπο μοντέλου.

(γ) Εάν $a_0 = 0$ και $\rho = 0$ πρόκειται για ένα στάσιμο μοντέλο πρώτων διαφορών (DS) όπου η μεταβλητή Y είναι ολοκληρωμένη πρώτης τάξης $I(1)$. Εάν η κυκλική συνιστώσα είναι στάσιμη, η συνολική συνιστώσα έχει μοναδιαία ρίζα και η μεταβλητή Y ακολουθεί τυχαίο περίπατο δηλαδή, διακυμαίνεται γύρω από το μηδέν με τυχαίο τρόπο. Ακόμα, αν $a \neq 0$, τότε η μεταβλητή Y ακολουθεί τυχαίο περίπατο με σταθερό όρο (drift). Το πολυώνυμο που εξαρτάται από την υστέρηση πρέπει να χρησιμοποιηθεί προκειμένου να αντιμετωπιστεί η πιθανή σειριακή συσχέτιση των καταλοίπων.

Έλεγχος Λευκού Θορύβου

Το επόμενο βήμα για την πετυχημένη αποτύπωση του οικονομικού κύκλου και των διακυμάνσεων περιλαμβάνει τον έλεγχο του λευκού θορύβου. Μια σειρά είναι λευκός θόρυβος αν δεν έχει κανένα ευκρινές πρότυπο ή σχήμα (Δημέλη 2002). Αν συμβολίσουμε με ε_t μια τέτοια σειρά, τότε θα λέμε ότι είναι λευκός θόρυβος αν έχει σταθερό μέσο (συνήθως μηδέν), σταθερή διακύμανση και οι τιμές της δεν αυτό-συσχετίζονται. Πιο συγκεκριμένα η υπόθεση του λευκού θορύβου συνεπάγεται για όλα τα t τα εξής:

$$E(\varepsilon_t) = 0$$

$$Y_0 = E(\varepsilon_t^2) = \sigma^2 \quad (12)$$

$$Y_0 = E(\varepsilon_t \varepsilon_{t-k}) = 0$$

Επομένως, μια τέτοια σειρά είναι πάντα στάσιμη και επιπλέον έχει μηδενικούς συντελεστές αυτοσυσχέτισης και μερικής αυτοσυσχέτισης. Ο λευκός θόρυβος είναι μια διαδικασία όπου η αυτοσυσχέτιση μεταξύ των διαφόρων παρατηρήσεων με υστέρηση είναι ίση με το μηδέν (εκτός από την περίπτωση που η υστέρηση είναι μηδέν). Ο λευκός θόρυβος δεν επιτρέπει καμία παροδική εξάρτηση και έτσι η συνάρτηση αυτοσυσχέτισης είναι πρακτικά ίση με το μηδέν για τις διάφορες υστερήσεις. Με τη βοήθεια της δειγματικής συνάρτησης αυτοσυσχέτισης γίνεται μέτρηση του τρόπου με τον οποίο μια χρονοσειρά συσχετίζεται με τις ίδιες τις προηγούμενες τιμές της. Για να εξεταστεί η ύπαρξη αυτοσυσχέτισης χρησιμοποιούμε το τεστ των Ljung-Box (1978), το οποίο ελέγχει μέσω της στατιστικής Q , τη μηδενική υπόθεση της ύπαρξης λευκού θορύβου για ένα μέγιστο αριθμό υστερήσεων j . Τα κατάλοιπα από το εκτιμηθέν υπόδειγμα πρέπει να είναι λευκός θόρυβος.

$$Q = n(n+2) \sum_{j=1}^h \frac{\hat{\rho}_j^2}{n-j} \quad (13)$$

όπου n είναι το μέγεθος της χρονοσειράς, $\hat{\rho}_j$ είναι η δειγματική αυτοσυσχέτιση με υστέρηση j , και h είναι ο αριθμός των υστερήσεων που εξετάζεται. Για επίπεδο στατιστικής σημαντικότητας α , η κριτική περιοχή απόρριψης της μηδενικής υπόθεσης είναι ίση με $Q > \chi_{(1-\alpha, h)}^2$ όπου $\chi_{(1-\alpha, h)}^2$ είναι η τιμή της κατανομής χ -τετράγωνο με h βαθμούς ελευθερίας. Η εναλλακτική υπόθεση είναι ότι τουλάχιστον μια από τις αυτοσυσχετίσεις είναι μη μηδενική, έτσι που οι χρονοσειρές δεν συνιστούν λευκό θόρυβο. Στην περίπτωση που η μηδενική υπόθεση απορριφθεί, τότε η χρονοσειρά δεν συνιστά λευκό θόρυβο και άρα μπορεί να θεωρηθεί ότι πρόκειται για κύκλο. Είναι προφανές, ότι σε περίπτωση που έχουμε να κάνουμε με χρονοσειρές που έχουν τάση, τότε πρέπει να μελετηθούν όχι αυτούσιες οι χρονοσειρές αλλά οι αποστάσεις τους από τις τάσεις, δηλαδή από τα κατάλοιπα.

Αφαίρεση τάσης

Στη συνέχεια, η διαδικασία υπολογισμού της κυκλικής συνιστώσας της μεταβλητής περιλαμβάνει τη διαδικασία αφαίρεσης τάσης. Η τάση ενσωματώνει διακυμάνσεις χαμηλής συχνότητας, ενώ η δεύτερη αντανάκλα διακυμάνσεις υψηλότερης συχνότητας. Κατ'επέκταση, το κυκλικό μέρος απομονώνεται από την εκτιμώμενη τάση της χρονολογικής σειράς. Ο ορισμός που έχει υιοθετηθεί σχετικά με τους οικονομικούς κύκλους, τους καθιστά κύκλους απόκλισης, διακυμάνσεις δηλαδή, γύρω από την ομαλοποιημένη της τάση (Lucas 1977). Ενώ, σύμφωνα με τους Burns και Mitchell (1946) οι κύκλοι συνιστούν ακολουθία διεύρυνσης και συρρίκνωσης στο επίπεδο της οικονομικής δραστηριότητας (βλ. Δημέλη 2002). Η σημασία της τάσης είναι καθοριστική για τη μετάδοση των διαταραχών σύμφωνα με τους Nelson και Plosser (1982). Καθώς υπάρχουν αρκετές μέθοδοι στη βιβλιογραφία, ο πιο

συνήθης διαχωρισμός μεταξύ τους είναι μεταξύ των παραδοσιακών, δηλαδή της γραμμικής, της εκθετικής, της λογαριθμικής και της τετραγωνικής από τη μια, και των ειδικών τεχνικών αφαίρεσης της τάσης όπως είναι αυτές των Hodrick και Prescott (1990), των Baxter και King (1995). Στην παρούσα διατριβή θα κάνουμε χρήση κυρίως της πρώτης δηλαδή του φίλτρου των Hodrick και Prescott αλλά και αυτού των Baxter και King σε μικρότερο βαθμό. Ο λόγος που χρησιμοποιούμε το φίλτρο των Hodrick και Prescott είναι ότι αντιδρά καλύτερα σε μεγάλες συχνότητες, ένα χαρακτηριστικό που του προσέδωσε και μεγάλη αποδοχή στη βιβλιογραφία (Backus και Kehoe 1992, Blackburn και Ravn 1992, Christodoulakis et al. 1995, Correia et al. 1992, Danthine και Donaldson 1993, Danthine και Girardin 1989, Dimellis et al. 1992, Dickerson et al. 1998, Fiorito και Kollintzas 1994 και Montoya και De Haan 2008)¹²³. Η αξιοπιστία στα αποτελέσματα του φίλτρου των Hodrick και Prescott, σε αντίστοιχου τύπου δεδομένα έχει επισημανθεί μεταξύ άλλων και από τους Artis και Zhang (1997) και Dickerson et al. (1998).

Το γραμμικό δίπλευρο φίλτρο των Hodrick και Prescott είναι μια ευρέως χρησιμοποιούμενη μέθοδος, μέσω της οποίας η μακροχρόνια τάση μιας χρονοσειράς λαμβάνεται, κάνοντας χρήση μόνο πραγματικών δεδομένων. Έστω $\tau = \{\tau_t\}_{t=1}^T$ η ομαλοποιημένη τάση μιας χρονολογικής σειράς $Y = \{Y_t\}_{t=1}^T$. Τότε με βάση το HP φίλτρο η τάση αυτή προκύπτει ως η λύση του ακόλουθου προβλήματος:

$$\sum_{i=2}^{T-1} [(\tau_i - \tau_{i-1}) - (\tau_{i+1} - \tau_i)]^2 \leq \Lambda \quad (14)$$

Έτσι η ομαλοποιημένη τάση προκύπτει ελαχιστοποιώντας το άθροισμα των τετραγώνων των διαφορών των δεδομένων κάτω από τον περιορισμό ότι το άθροισμα των τετραγώνων των δευτέρων διαφορών είναι μικρότερο από ένα κατάλληλα επιλεγμένο Λ . Η τάση λαμβάνεται ελαχιστοποιώντας τις διακυμάνσεις των πραγματικών δεδομένων γύρω από αυτήν, δηλαδή ελαχιστοποιώντας την ακόλουθη συνάρτηση:

$$\sum [\ln y_t - \ln y_t^*]^2 - \lambda \sum \left\{ [\ln y_{t+1}^* - \ln y_t^*] - [\ln y_t^* - \ln y_{t-1}^*] \right\}^2 \quad (15)$$

Ο πρώτος όρος μετράει την απόκλιση της τάσης από τη σειρά, ενώ ο δεύτερος αντανακλά το βαθμό ομαλότητας της τάσης και εξαρτάται από την επιλογή του λ . Όπου y^* είναι η μακροχρόνια τάση της μεταβλητής y και ο συντελεστής $\lambda > 0$ καθορίζει την εξομάλυνση της μακροχρόνιας τάσης. Αυτή η μέθοδος αποσυνθέτει μια χρονοσειρά σε τάση και κυκλική συνιστώσα. Όσο πιο μεγάλη η τιμή του λ , τόσο πιο ομαλή γίνεται η τάση, ενώ καθώς το λ τείνει στο άπειρο η τάση συγκλίνει στη γραμμική τάση των ελαχίστων τετραγώνων. Ενώ για λ , ίσο με μηδέν, δεν υπάρχει κυκλική συνιστώσα καθώς η τάση ταυτίζεται με την χρονολογική σειρά.

Η παράμετρος που χρησιμοποιείται για ετήσια δεδομένα είναι ίση με $\lambda=100$ (Hodrick and Prescott, 1997; Kydland and Prescott, 1990), ενώ για τριμηνιαία δεδομένα $\lambda=1600$ (Hodrick and Prescott, 1997).

¹²³ Την ίδια στιγμή υπάρχουν και μειονεκτήματα στο φίλτρο των Hodrick και Prescott, όπως έχουν επισημανθεί π.χ. από τους Harvey και Jaeger (1993), Cogley και Nason (1995), αλλά και Billmeier (2004). Μεγάλη προσοχή χρειάζεται στη σύγκριση των ιδιοτήτων των οικονομικών κύκλων στις διάφορες μελέτες οι οποίες χρησιμοποιούν διαφορετικά φίλτρα.

Παλινδρομήσεις-Μέθοδος Κυλιόμενου Ορίσματος

Ένα σημαντικό εργαλείο προκειμένου να ελεγχθούν οι σχέσεις μεταξύ μεταβλητών είναι η ανάλυση συσχέτισης. Μάλιστα στο παρόν κεφάλαιο μπορεί να δώσει απαντήσεις σχετικά με τις πορείες σύγκλισης των μεταβλητών των οικονομιών μιας οικονομικής ένωσης. Με άλλα λόγια, μεγάλη συσχέτιση, θα σημάνει μεγάλη σύγκλιση των χωρών για την κάθε μια μεταβλητή υπό εξέταση. Η ανάλυση συσχέτισης μαζί με άλλα εργαλεία μπορούν, υπό προϋποθέσεις, να δώσουν απαντήσεις σε κρίσιμα ερωτήματα που αφορούν την οικονομική θεωρία, όπως η πορεία σύγκλισης οικονομικών ζωνών, η διάκριση κέντρου-περιφέρειας εντός αυτών των ζωνών καθώς και να δώσουν ενδείξεις σχετικά με τα κανάλια διάδοσης των διαταραχών.

Πρώτο βήμα για την εκτίμηση της σχέσης δύο μεταβλητών είναι η ανάλυση συσχέτισης από την οποία προκύπτουν οι συντελεστές συσχέτισης και οι οποίοι δείχνουν σχέσεις μεταξύ μεταβλητών. Ο συντελεστής συσχέτισης Pearson δείχνει το μέτρο του μεγέθους της γραμμικής συσχέτισης μεταξύ δύο μεταβλητών. Ο δειγματικός συντελεστής Pearson συμβολίζεται με r και δίνεται από τον τύπο: $r = \frac{s_{xy}}{s_x s_y}$ (16)

$$\text{Όπου } s_{xy} = \text{Cov}(X, Y) = \frac{\sum_{i=1}^n (X_i - \bar{X})(Y_i - \bar{Y})}{n-1} = \frac{\sum_{i=1}^n X_i Y_i - n\bar{X}\bar{Y}}{n-1} \quad (17)$$

$$\text{Και } s_x = \sqrt{\frac{1}{n-1} \sum_{i=1}^n (X_i - \bar{X})^2} \quad \text{και} \quad s_y = \sqrt{\frac{1}{n-1} \sum_{i=1}^n (Y_i - \bar{Y})^2} \quad (18)$$

Ο συντελεστής συσχέτισης αποτυπώνει τη συσχέτιση μεταξύ δύο μεταβλητών, εκφράζοντας στατική εικόνα για όλη την περίοδο ανάλυσης. Εκτός όμως της στιγμιαίας εικόνας, όταν πρόκειται για την εξέλιξη της πορείας συσχέτισης μεταβλητών, έχει σημασία η σύγκριση του συντελεστή αυτού εντός της περιόδου. Προκειμένου για την εύρεση της πορείας και της τάσης των μεταβλητών δυο μέθοδοι φαντάζουν εύλογοι: από τη μια η δημιουργία υπό-περιόδων εντός της συνολικής περιόδου και ο υπολογισμός ξεχωριστών συντελεστών συσχέτισης και η σύγκριση μεταξύ τους, κάτι που γίνεται και στο παρόν κεφάλαιο. Και από την άλλη, ο υπολογισμός της πορείας της εξέλιξης του συντελεστή συσχέτισης με τη βοήθεια της μεθόδου του κυλιόμενου ορίσματος (rolling window). Σύμφωνα με τους Massmann και Mitchell (2004), η μέθοδος του κυλιόμενου ορίσματος δίνει μια σαφώς πιο σφαιρική εικόνα σχετικά με τον ίδιο τον συντελεστή, καθότι περιλαμβάνοντας μια σειρά έτη στην ανάλυση, δείχνει την τάση και όχι ένα «στιγμιότυπο». Ενώ σύμφωνα με τους Inklaar et al. (2008), η μέθοδος κυλιόμενου ορίσματος χρησιμοποιείται προκειμένου να διερευνηθεί η εξέλιξη του συντελεστή καθώς και η τάση.

Η μεθοδολογία συνιστάται από τα ακόλουθα βήματα: πρώτον, για ένα δείγμα n χωρών υπάρχουν $n*(n-1)/2$ ζεύγη συντελεστών συσχέτισης. Για κάθε έτος t ο νιοστός συντελεστής (ρ_{jt}) υπολογίζεται χρησιμοποιώντας περίοδο h -χρόνων όπου $n=1, \dots, n*(n-1)/2$. Στη συνέχεια, για κάθε χρόνο t , υπολογίζουμε το δειγματικό μέσο όρο των δειγματικών συντελεστών για τους $n*(n-1)/2$ συντελεστές (m_t):

$$m_{(t)} = \frac{1}{N} \sum_{j=1}^N \hat{\rho}_{jt} \quad (19)$$

Ενώ η διακύμανση του δειγματικού μέσου μπορεί να υπολογιστεί ως εξής:

$$\text{Var}(m_t) = N^{-2} \left[\sum_{j=1}^N \text{Var}(\hat{\rho}_{j,t}) + \sum_{i=1}^{N-1} \sum_{j=i+1}^N 2\text{Cov}(\hat{\rho}_{i,t}, \hat{\rho}_{j,t}) \right] \quad (20)$$

Όπου $Var(\hat{\rho}_{j,t})$, η υπολογιζόμενη διακύμανση και $Cov(\hat{\rho}_{i,t})(\hat{\rho}_{j,t})$ η υπολογιζόμενη συνδιακύμανση μεταξύ $\hat{\rho}_{i,t}$ και $\hat{\rho}_{j,t}$ $i \neq j$. Η διακύμανση των συντελεστών (v^2):

$$v^2 = \frac{1}{N-1} \sum_{j=1}^N (\hat{\rho}_{j,t} - m_t)^2 \quad (21),$$

όπου $N = n*(n-1)/2$.

Εάν υπάρχει σύγκλιση, τότε το m_t πρέπει να προσεγγίζει το 1 και η διακύμανση (v^2) πρέπει να προσεγγίζει το μηδέν καθώς το μέγεθος του δείγματος μεγαλώνει.

Ανάλυση φάσματος

Επόμενο βήμα στην ερμηνεία και στον ορισμό του οικονομικού κύκλου είναι η εξήγηση και η αναζήτηση του θεμελιώδους συστατικού του όπως έχουμε αναλύσει στα κεφάλαια 1 και 2. Το θεμελιώδες αυτό συστατικό δεν είναι άλλο από την περίοδο του οικονομικού κύκλου. Η προβληματική σε σχέση με τη μεθοδολογία της ανάλυσης φάσματος που θα χρησιμοποιηθεί είναι ότι η αναζήτηση της περιόδου προϋποθέτει την υιοθέτηση της υπόθεσης για την ύπαρξη περιόδου στον οικονομικό κύκλο. Με άλλα λόγια, η διερεύνηση της περιόδου του οικονομικού κύκλου προϋποθέτει τη βεβαιότητα, ή έστω την εκτίμηση, για την ύπαρξη οικονομικού κύκλου, ή έστω κάποιου περιοδικού χαρακτήρα στα δεδομένα. Ορίζοντας την περίοδο εννοούμε το μέσο όρο διάρκειας κάθε οικονομικού κύκλου που ισοδυναμεί με το μέσο όρο της διάρκειας των οικονομικών κύκλων, ακριβώς επειδή η διάρκεια τους μπορεί να ποικίλλει. Με το παρόν εργαλείο θα μελετηθεί κάθε μεταβλητή υπό εξέταση κάτι που θα ρίξει φως στην περίοδο του κύκλου κάθε μεταβλητής, καθώς και στις συσχετίσεις μεταξύ τους. Το μαθηματικό εργαλείο που χρησιμοποιείται προκειμένου να βρεθεί η περίοδος των οικονομικών κύκλων ονομάζεται περιοδόγραμμα, που βασίζεται στην ανάλυση Fourier, ενώ η περίοδος συμβολίζεται με το R όπως αυτό προκύπτει ως συνάρτηση της συχνότητας και αναζητώντας τις ψηλότερες τιμές (τοπικά μέγιστα):

$$R_i = \sqrt{a_i^2 + b_i^2} \quad a_i = \frac{2}{n} \sum_{t=1}^n X_t \cos(2\pi t / i) \quad b_i = \frac{2}{n} \sum_{t=1}^n X_t \sin(2\pi t / i) \quad i = 1, 2, \dots, m \quad m = n / 2 \quad (22)$$

όπου a_i, b_i είναι οι συντελεστές της συνάρτησης μετασχηματισμού Fourier, X_t (Rudin 1976). Η ανάλυση φάσματος έχει χρησιμοποιηθεί ξανά στα οικονομικά (Burley 1969, Iacobucci 2003, Owens και Sarte 2005).

Ανάλυση ομαδοποίησης κατά ομάδες

Επόμενο βήμα είναι η ανάλυση ομαδοποίησης. Η ανάλυση ομαδοποίησης κατά συστάδες είναι μια μεθοδολογία που χρησιμοποιείται για το διαχωρισμό μιας ομάδας παρατηρήσεων σε ένα ορισμένο αριθμό ομάδων με τέτοιο τρόπο που κάθε ομάδα να είναι κατά το δυνατόν ομοιογενής, δηλαδή να περιέχει παρατηρήσεις που είναι όμοιες, την ίδια στιγμή που από ομάδα σε ομάδα οι παρατηρήσεις είναι διαφορετικές. Το μεγάλο πλεονέκτημα της μεθόδου είναι η κατηγοριοποίηση της σε φυσικές ομάδες και όχι με βάση κάποιο εξωτερικό, υποκειμενικό κριτήριο, ενώ την ίδια στιγμή η μεγάλη ευμεταβλητότητα της μεθόδου εξηγεί την μεγάλη πληθώρα εφαρμογών της. Η μέθοδος της ομαδοποίησης έχει χρησιμοποιηθεί στα οικονομικά στην προσπάθεια ερμηνείας των αντιθέσεων εντός οικονομικών ζωνών αλλά και για την εκτίμηση της πορείας σύγκλισης εντός αυτών (π.χ. Jacquemin και Sapir 1995, Artis και Zhang 1997, 1998α, 1998β, κ.α.).

Σημαντικό στοιχείο της μεθόδου αυτής είναι η ανάγκη να έχουν προσδιοριστεί οι αριθμοί των ομάδων πριν την ομαδοποίηση. Διάφορες τεχνικές έχουν χρησιμοποιηθεί για τον προσδιορισμό του βέλτιστου αριθμού ομάδων (όπως για παράδειγμα αυτές των Engelman και Hartigan 1969, Bock 1974, Bozdogan 1993, κ.α.). Η πιο συνηθισμένη μεθοδολογία είναι η k-means ανάλυση ομαδοποίησης (βλέπε και MacQueen 1967, Hartigan και Wong 1978). Το βασικό πλεονέκτημα της μεθόδου είναι ότι η απόσταση μεταξύ οποιονδήποτε δύο σειρών παρατηρήσεων δε μεταβάλλεται από την προσθήκη νέων παρατηρήσεων. Στη μεθοδολογία που φέρει τον τίτλο k-means ανάλυση, η ομαδοποίηση εκκινεί από μια πρώτη τοποθέτηση στις ομάδες και στη συνέχεια χρησιμοποιεί έναν αλγόριθμο αναζήτησης για να ελέγξει όλους τους δυνατούς συνδυασμούς με βάση τον αριθμό των ομάδων προκειμένου να ευρεθεί η ομαδοποίηση με το μικρότερο σφάλμα (Timm 2002). Η k-means ανάλυση ομαδοποίησης ελαχιστοποιεί την συνάρτηση τετραγωνικού σφάλματος (αντικειμενική συνάρτηση).

Δεν υπάρχει καμία συγκεκριμένη και κοινώς αποδεκτή μέθοδος προκειμένου για τον προσδιορισμό του βέλτιστου αριθμού ομάδων (Timm 2002). Η πιο συνηθισμένη μέθοδος προσδιορισμού του βέλτιστου αριθμού ομάδων γίνεται με βάση το κριτήριο R^2 (Halkidi et al. 2008). Για n αριθμό ομάδων, το συνολικό άθροισμα των τετραγώνων υπολογίζεται ως εξής:

$$T = \sum_{i=1}^n \|y_i - \bar{y}\|^2, \text{ ενώ το συνολικό άθροισμα των τετραγώνων εντός των ομάδων } k (C_k)$$

υπολογίζεται ως εξής: $SSE_k = \sum_i \|y_i - \bar{y}_k\|^2$. Έτσι, το κριτήριο R^2 για k αριθμό ομάδων προκύπτει από την ακόλουθη συνάρτηση:

$$R_k^2 = \frac{T - \sum_k SSE_k}{T} \quad (23)$$

Το κριτήριο R^2 μπορεί να θεωρηθεί μέτρο για την ανομοιότητα μεταξύ των ομάδων. Όσο μεγαλύτερες οι τιμές του κριτηρίου R^2 τόσο πιο εμφανείς οι διαφορές ανάμεσα στις ομάδες, άρα και πιο όμοιες στο εσωτερικό τους. Έτσι, ο βέλτιστος αριθμός ομάδων είναι εκείνος που επιδεικνύει τη μέγιστη τιμή του κριτηρίου R^2 .

4.4 Εμπειρικά αποτελέσματα της έρευνας

Τα δεδομένα που χρησιμοποιήθηκαν στην παρούσα εμπειρική έρευνα προέρχονται από τη βάση δεδομένων της Ευρωπαϊκής Στατιστικής Υπηρεσίας, AMECO (Annual Macro-Economic Database) και καλύπτουν την περίοδο μεταξύ 1960 και 2009, αποτυπώνοντας χρονικά και όψεις της κρίσης, ενώ πρόκειται για ετήσια δεδομένα. Σύμφωνα με τους Partridge και Rickman, αλλά και με βάση την προαναφερθείσα βιβλιογραφία, η εξέταση των τάσεων, των οικονομικών κύκλων αλλά και των ασυμμετριών θα πρέπει να υπολογίζονται σε διαφορετικά χρονικά διαστήματα αλλά και σε υποπεριόδους, καθώς η ανάλυση στη συνολική περίοδο μπορεί να οδηγήσει σε στρεβλά συμπεράσματα και σύγχυση περί των τάσεων που διαμορφώνονται καθώς θα αποτυπώνει ένα μέσο όρο επιμέρους πορειών. Σε αυτό το πλαίσιο, γεγονότα θεσμικής αλλαγής μπορεί να αποτελέσουν τον βασικό οδοδείκτη προκειμένου η απόφαση για το εύρος και τα σημεία σηματοδότησης των υποπεριόδων αφ' ενός και αφ' ετέρου τα ίδια τα θεσμικά δεδομένα μπορούν να εξηγήσουν μεγάλες διαφορές στις τάσεις και στις πορείες του οικονομικού κύκλου. Η χρονική περίοδος χωρίζεται σε τρεις υπό-περιόδους, ως εξής: α) 1960-1991, περίοδος η οποία θα σηματοδοτηθεί από την συνθήκη του Μάαστριχτ, β) 1992-1999, περίοδος μεταξύ της συνθήκης Μάαστριχτ και της δημιουργίας της Οικονομικής και Νομισματικής Ένωσης και, τέλος, γ) 2000-2009, από την εφαρμογή της κοινής νομισματικής πολιτικής μέχρι το 2010. Στο ίδιο πλαίσιο, οι Artis και Zhang (1999) και

οι Inklaar και De Haan (2001) χωρίζουν τις περιόδους σε δύο και τέσσερις περιόδους αντίστοιχα.

Επιπροσθέτως, διάφορα μεγέθη του κυλιόμενου ορίσματος (rolling window) χρησιμοποιήθηκαν προκειμένου να επιτευχθεί μια πιο ενδεικτική και πλήρης εικόνα των συσχετίσεων. Έτσι, χρησιμοποιήθηκαν διάφορα μεγέθη¹²⁴ κυλιόμενου ορίσματος μεταξύ 3 και 15 χρόνων ελέγχοντας παράλληλα και τη μέση διακύμανση των συντελεστών παλινδρόμησης. Η μέθοδος αυτή χρησιμοποιείται για όλες τις χρονοσειρές του παραγόμενου προϊόντος των χωρών της Οικονομικής και Νομισματικής Ένωσης.

Ξεκινώντας την παράθεση των εμπειρικών αποτελεσμάτων, οι στατιστικές ιδιότητες των διαφόρων μακροοικονομικών σειρών ελέγχθηκαν. Στους πίνακες 1.1 έως 1.17 παρατίθενται τα αποτελέσματα των ελέγχων μοναδιαίας ρίζας (ADF test) για τις ακόλουθες μεταβλητές: εργασία (L), δηλαδή ο αριθμός των εργαζομένων, το πραγματικό προϊόν (Y), υπολογιζόμενο σε σταθερές τιμές με έτος βάσης το 2000, απόθεμα κεφαλαίου (K) υπολογιζόμενο σε σταθερές τιμές με έτος βάσης το 2000, συνολική παραγωγικότητα των συντελεστών (TFP) εκφρασμένο σε ποσοστό, πραγματικοί μισθοί (W) υπολογιζόμενο σε σταθερές τιμές με έτος βάσης το 2000 και τέλος ποσοστό κέρδους (PR) εκφρασμένο σε ποσοστό (%).

Πίνακες 1.1-1.15: Αποτελέσματα ελέγχου ADF

	Variable	Lags	T-stat	Probability	Stationary	Non-stationary
Αυστρία 1.1 ADF statistics: Αρχικές Μεταβλητές						
Απασχόληση	L	0-10	0.839965	0.9937	No	Yes
Παραγόμενο Προϊόν	Y	0-10	2.310791	0.9999	No	Yes
Κεφάλαιο	K	1-10	1.868479	0.9997	No	Yes
Total factor productivity	TFP	0-10	-2.191048	0.212	No	Yes
Κατανάλωση	C	0-10	-0.969438	0.7568	No	Yes
Μισθοί	W	1-10	-1.173199	0.6786	No	Yes
Παραγωγικότητα Εργασίας	Y/L	0-10	-0.504130	0.8814	No	Yes
Ποσοστό Κέρδους	Ποσοστό Κέρδους	0-10	-0.554248	0.871	No	Yes
Βέλγιο 1.2 ADF statistics: Αρχικές Μεταβλητές						
Απασχόληση	L	0-10	0.037909	0.9543	No	Yes
Παραγόμενο Προϊόν	Y	0-10	1.189163	0.9977	No	Yes
Κεφάλαιο	K	1-10	2.256045	0.9999	No	Yes
Total Factor Productivity	TFP	0-10	-3.755682	0.0061	Yes	No
Κατανάλωση	C	0-10	-0.014621	0.9524	No	Yes
Μισθοί	W	1-10	-1.096807	0.7098	No	Yes
Παραγωγικότητα Εργασίας	Y/L	0-10	-0.941950	0.7581	No	Yes
Ποσοστό Κέρδους	Ποσοστό Κέρδους	0-10	-1.263358	0.639	No	Yes

¹²⁴ Το ζήτημα σχετικά με το άριστο μέγεθος του κυλιόμενου ορίσματος παραμένει ανοιχτό στη διεθνή βιβλιογραφία. Οι Ferreira-Lopes και Pina (2009) χρησιμοποιούν ένα κυλιόμενο όρισμα της τάξης των δέκα ετών, ακολουθώντας το εύρημα περί της δεκαετούς φύσης ενός πλήρους οικονομικού κύκλου (Sorensen και Whitta-Jacobsen 2005 αλλά και Burns Mitchell 1946). Οι Inklaar και De Haan (2008) επιλέγουν ένα κυλιόμενο όρισμα της τάξης των 8 χρόνων, οι Perez κ.α. (2007) υιοθετούν ένα 9ετούς διάρκειας κυλιόμενο όρισμα. Τέλος, οι Fernandez και Kutun (2005) τάσσονται υπέρ μιας διάρκειας 3,5 ετών για το μέγεθος του κυλιόμενου ορίσματος, ενώ οι Massmann και Mitchell (2004) υποστηρίζουν ότι η μέση διάρκεια του κύκλου της Ευρωπαϊκής Ένωσης των 12 είναι περίπου 60 μήνες, δηλαδή 5 χρόνια. Η μείωση του εύρους του κυλιόμενου ορίσματος κάνει τις διακυμάνσεις περισσότερο οξείες και αυξάνει τη μέση διακύμανση.

Δανία 1.3 ADF statistics: Αρχικές Μεταβλητές						
Απασχόληση	L	0-10	-1.419205	0.5639	No	Yes
Παραγόμενο Προϊόν	Y	0-10	0.568162	0.9874	No	Yes
Κεφάλαιο	K	1-10	0.947638	0.9953	No	Yes
Total Factor Productivity	TFP	0-10	-1.492886	0.5289	No	Yes
Κατανάλωση	C	0-10	0.568162	0.9874	No	Yes
Μισθοί	W	1-10	-0.138006	0.9391	No	Yes
Παραγωγικότητα Εργασίας	Y/L	0-10	0.077907	0.9603	No	Yes
Ποσοστό Κέρδους	Ποσοστό Κέρδους	0-10	-1.526648	0.5119	No	Yes
Φινλανδία 1.4 ADF statistics: Αρχικές Μεταβλητές						
Απασχόληση	L	0-10	-2.194719	0.2108	No	Yes
Παραγόμενο Προϊόν	Y	0-10	1.402155	0.9988	No	Yes
Κεφάλαιο	K	1-10	-1.049367	0.7278	No	Yes
Total Factor Productivity	TFP	0-10	1.578027	0.9993	No	Yes
Κατανάλωση	C	0-10	1.617224	0.9994	No	Yes
Μισθοί	W	1-10	0.129608	0.9648	No	Yes
Παραγωγικότητα Εργασίας	Y/L	0-10	2.311902	0.9999	No	Yes
Ποσοστό Κέρδους	Ποσοστό Κέρδους	0-10	0.321284	0.9771	No	Yes
Γαλλία 1.5 ADF statistics Αρχικές Μεταβλητές						
Απασχόληση	L	0-10	0.003491	0.9541	No	Yes
Παραγόμενο Προϊόν	Y	0-10	0.10409	0.9628	No	Yes
Κεφάλαιο	K	1-10	1.329625	0.9985	No	Yes
Total Factor Productivity	TFP	0-10	-4.495280	0.0007	Yes	No
Κατανάλωση	C	0-10	0.065805	0.9598	No	Yes
Μισθοί	W	1-10	-0.620333	0.8562	No	Yes
Παραγωγικότητα Εργασίας	Y/L	0-10	-4.015522	0.0029	Yes	No
Ποσοστό Κέρδους	Ποσοστό Κέρδους	0-10	-1.783923	0.3839	No	Yes
	Variable	Lags	T-stat	Probability	Stationary	Non-stationary
Γερμανία 1.6 ADF statistics: Αρχικές Μεταβλητές						
Απασχόληση	L	0-10	-1.173248	0.6603	No	Yes
Παραγόμενο Προϊόν	Y	0-10	0.767057	0.9899	No	Yes
Κεφάλαιο	K	1-10	-1.473073	0.5208	No	Yes
Total Factor Productivity	TFP	0-10	-0.742492	0.826	No	Yes
Κατανάλωση	C	0-10	-1.961297	0.2995	No	Yes
Μισθοί	W	1-10	-0.291418	0.9075	No	Yes
Παραγωγικότητα Εργασίας	Y/L	0-10	-1.532164	0.495	No	Yes
Ποσοστό Κέρδους	Ποσοστό Κέρδους	0-10	0.851939	0.992	No	Yes
Ελλάδα 1.7 ADF statistics: Αρχικές Μεταβλητές						
Απασχόληση	L	0-10	2.197469	0.9999	No	Yes
Παραγόμενο Προϊόν	Y	0-10	2.068819	0.9999	No	Yes
Κεφάλαιο	K	1-10	1.126858	0.9972	No	Yes
Total Factor Productivity	TFP	0-10	-2.237329	0.1962	No	Yes
Κατανάλωση	C	0-10	1.17658	0.9976	No	Yes
Μισθοί	W	1-10	0.32671	0.9774	No	Yes
Παραγωγικότητα Εργασίας	Y/L	0-10	-0.983346	0.7522	No	Yes
Ποσοστό Κέρδους	Ποσοστό Κέρδους	0-10	-3.227509	0.0243	No	Yes

Ιρλανδία 1.8 ADF statistics Αρχικές Μεταβλητές						
Απασχόληση	L	0-10	0.49121	0.9847	No	Yes
Παραγόμενο Προϊόν	Y	0-10	1.627416	0.9994	No	Yes
Κεφάλαιο	K	1-10	1.808133	0.9997	No	Yes
Total Factor Productivity	TFP	0-10	0.934369	0.9952	No	Yes
Κατανάλωση	C	0-10	5.549984	1	No	Yes
Μισθοί	W	1-10	2.856333	1	No	Yes
Παραγωγικότητα Εργασίας	Y/L	0-10	2.865409	1	No	Yes
Ποσοστό Κέρδους	Ποσοστό Κέρδους	0-10	-0.418880	0.8974	No	Yes
Ιταλία 1.9 ADF statistics: Αρχικές Μεταβλητές						
Απασχόληση	L	0-10	0.240059	0.9724	No	Yes
Παραγόμενο Προϊόν	Y	0-10	-1.488125	0.5312	No	Yes
Κεφάλαιο	K	1-10	0.476861	0.9841	No	Yes
Total Factor Productivity	TFP	0-10	-4.425333	0.0009	Yes	No
Κατανάλωση	C	0-10	-0.298533	0.9174	No	Yes
Μισθοί	W	1-10	-0.191787	0.9324	No	Yes
Παραγωγικότητα Εργασίας	Y/L	0-10	-0.191787	0.9324	No	Yes
Ποσοστό Κέρδους	Ποσοστό Κέρδους	0-10	-1.194003	0.6699	No	Yes
Λουξεμβούργο 1.10 ADF statistics: Αρχικές Μεταβλητές						
Απασχόληση	L	0-10	1.460855	0.999	No	Yes
Παραγόμενο Προϊόν	Y	0-10	8.14499	1	No	Yes
Κεφάλαιο	K	1-10	3.682356	1	No	Yes
Total Factor Productivity	TFP	0-10	-0.905049	0.7784	No	Yes
Κατανάλωση	C	0-10	2.225105	0.9999	No	Yes
Μισθοί	W	1-10	-2.051098	0.2649	No	Yes
Παραγωγικότητα Εργασίας	Y/L	0-10	4.070785	1	No	Yes
Ποσοστό Κέρδους	ΠΟΣΟΣΤΟ ΚΕΡΔΟΥΣ	0-10	-1.063250	0.723	No	Yes
	Variable	Lags	T-stat	Probability	Stationary	Non-stationary
Ολλανδία 1.11 ADF statistics: Αρχικές Μεταβλητές						
Απασχόληση	L	0-10	0.64147	0.9895	No	Yes
Παραγόμενο Προϊόν	Y	0-10	1.036115	0.9964	No	Yes
Κεφάλαιο	K	1-10	0.900175	0.9947	No	Yes
Total Factor Productivity	TFP	0-10	-1.289727	0.6272	No	Yes
Κατανάλωση	C	0-10	1.460116	0.999	No	Yes
Μισθοί	W	1-10	-1.091829	0.7117	No	Yes
Παραγωγικότητα Εργασίας	Y/L	0-10	-2.232917	0.1979	No	Yes
Ποσοστό Κέρδους	Ποσοστό Κέρδους	0-10	-0.606961	0.8593	No	Yes
Πορτογαλία 1.12 ADF statistics: Αρχικές Μεταβλητές						
Απασχόληση	L	0-10	0.839965	0.9937	No	Yes
Παραγόμενο Προϊόν	Y	0-10	2.310791	0.9999	No	Yes
Κεφάλαιο	K	1-10	1.868479	0.9997	No	Yes
Total Factor Productivity	TFP	0-10	-2.191048	0.212	No	Yes
Κατανάλωση	C	0-10	-0.969438	0.7568	No	Yes
Μισθοί	W	1-10	-1.173199	0.6786	No	Yes
Παραγωγικότητα Εργασίας	Y/L	0-10	-0.504130	0.8814	No	Yes
Ποσοστό Κέρδους	Ποσοστό Κέρδους	0-10	-0.554248	0.871	No	Yes

Ισπανία 1.13 ADF statistics Αρχικές Μεταβλητές						
Απασχόληση	L	0-10	1.662156	0.9995	No	Yes
Παραγόμενο Προϊόν	Y	0-10	1.319465	0.9984	No	Yes
Κεφάλαιο	K	1-10	2.773676	1	No	Yes
Total Factor Productivity	TFP	0-10	-9.670900	0	Yes	No
Κατανάλωση	C	0-10	2.831667	1	No	Yes
Μισθοί	W	1-10	0.168877	0.9677	No	Yes
Παραγωγικότητα Εργασίας	Y/L	0-10	-3.290152	0.0209	Yes	No
Ποσοστό Κέρδους	Ποσοστό Κέρδους	0-10	-2.886821	0.0543	Yes	No
Σουηδία 1.14 ADF statistics: Αρχικές Μεταβλητές						
Απασχόληση	L	0-10	0.083366	0.9518	No	Yes
Παραγόμενο Προϊόν	Y	0-10	1.455152	0.999	No	Yes
Κεφάλαιο	K	1-10	0.162712	0.9672	No	Yes
Total Factor Productivity	TFP	0-10	1.33424	0.9985	No	Yes
Κατανάλωση	C	0-10	-0.285241	0.9194	No	Yes
Μισθοί	W	1-10	0.258076	0.9735	No	Yes
Παραγωγικότητα Εργασίας	Y/L	0-10	-0.435407	0.8805	No	Yes
Ποσοστό Κέρδους	Ποσοστό Κέρδους	0-10	-1.200050	0.6671	No	Yes
HB 1.15 ADF statistics: Αρχικές Μεταβλητές						
Απασχόληση	L	0-10	0.494102	0.9848	No	Yes
Παραγόμενο Προϊόν	Y	0-10	2.680691	1	No	Yes
Κεφάλαιο	K	1-10	2.062242	0.9999	No	Yes
Total Factor Productivity	TFP	0-10	0.48302	0.9844	No	Yes
Κατανάλωση	C	0-10	2.542787	1	No	Yes
Μισθοί	W	1-10	1.482229	0.999	No	Yes
Παραγωγικότητα Εργασίας	Y/L	0-10	1.988366	0.9998	No	Yes
Ποσοστό Κέρδους	Ποσοστό Κέρδους	0-10	-1.360930	0.5933	No	Yes

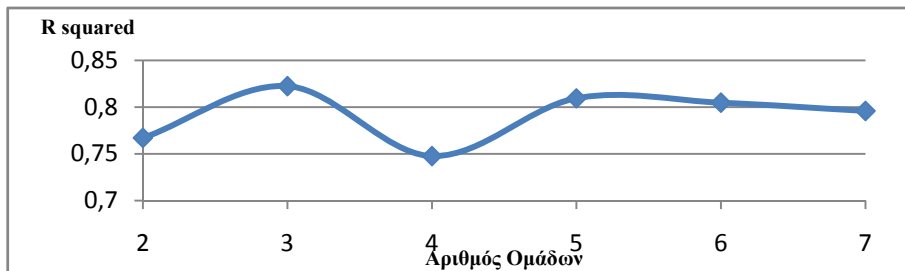
Όλες οι μεταβλητές είναι μη στάσιμες, ενώ όλες οι πρώτες διαφορές είναι στάσιμες. Έγινε χρήση της μεθόδου αφαίρεσης τάσης των Hodrick και Prescott προκειμένου να προκύψει η κυκλική συνιστώσα των μεταβλητών υπό ανάλυση. Ακόμα, τα αποτελέσματα του ελέγχου για την ύπαρξη λευκού θορύβου (Ljung-Box test) αποδεικνύουν την απόρριψη της μηδενικής υπόθεσης για την ύπαρξη λευκού θορύβου για όλες τις χρονοσειρές και τις μεταβλητές υπό μελέτη. Με άλλα λόγια, η ύπαρξη κυκλικής κανονικότητας για τις μεταβλητές υπό εξέταση είναι μια βάσιμη υπόθεση από στατιστική σκοπιά για όλες τις χώρες.

Ως επόμενο βήμα, δημιουργήθηκαν πίνακες με τις συσχετίσεις μεταξύ των χωρών για κάθε μια μεταβλητή υπό ανάλυση, τόσο για το σύνολο της περιόδου όσο και για τις υπό-περιόδους. Ακόμα, τα αποτελέσματα σχετικά με τους συντελεστές συσχέτισης των υπό-περιόδων φαίνεται να επιβεβαιώνουν και τις τάσεις που υπολογίζονται και αναλύονται μέσα από την μέθοδο του κυλιόμενου ορίσματος. Μετά το 1991, φαίνεται να αποτυπώνεται μια ξεκάθαρη τάση αύξησης των συντελεστών συσχέτισης, φτάνοντας στα ψηλότερα ιστορικά, ανεξάρτητα από το εύρος του κυλιόμενου ορίσματος, ως αποτέλεσμα της Συνθήκης του Μάαστριχτ και της ενιαιοποίησης της αγοράς. Ακόμα, μια αντίθετη τάση μείωσης του μεγέθους των συντελεστών συσχέτισης αποτυπώνεται ξεκάθαρα, εκκινώντας την τριετία μεταξύ 1998 και 2000, ανάλογα με τον τρόπο υπολογισμού του κυλιόμενου ορίσματος.

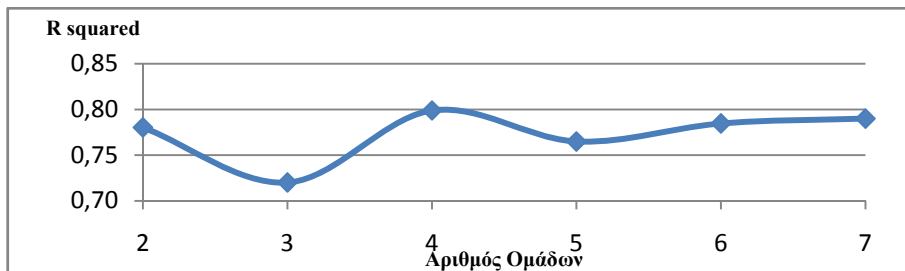
Τέλος, ανάλυση ομαδοποίησης τύπου k-means διενεργήθηκε προκειμένου να καθοριστούν οι ομάδες που σχηματίζονται μεταξύ των χωρών της Ευρώπης. Σε κάθε

περίπτωση, πρώτα έπρεπε να καθοριστεί, με βάση το κριτήριο του τετραγωνικού συντελεστή προσδιορισμού R^2 , ο αριθμός των ομάδων που θα δεχτούν τις χώρες σχηματίζοντας τις ομάδες εντός της Οικονομικής και Νομισματικής Ένωσης. Τα αποτελέσματα του κριτηρίου του τετραγωνικού συντελεστή προσδιορισμού R^2 αποτυπώνονται στα διαγράμματα 1.1-1.4 όπου εκφράζεται ο αριθμός και άρα και το περιεχόμενο των ομάδων. Οι ψηλότερες τιμές του τετραγωνικού συντελεστή προσδιορισμού R^2 εμφανίζεται στις 3 ομάδες όταν αναλύεται το σύνολο της περιόδου, στις 4 ομάδες όταν αναλύεται η περίοδος μεταξύ 1960 και 1991, στις 2 ομάδες όταν αναλύεται η περίοδος 1992 και 1999 και, τέλος, στις 4 ομάδες όταν αναλύεται η τελευταία υπό-περίοδος (Πίνακες 10.1-10.4).

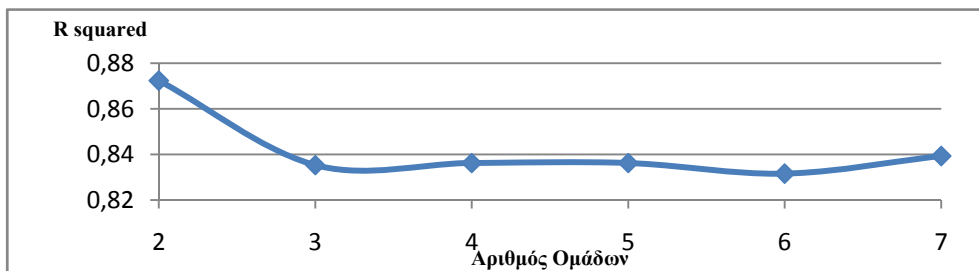
Διαγράμματα 1.1-1.4: Αριστος αριθμός ομάδων

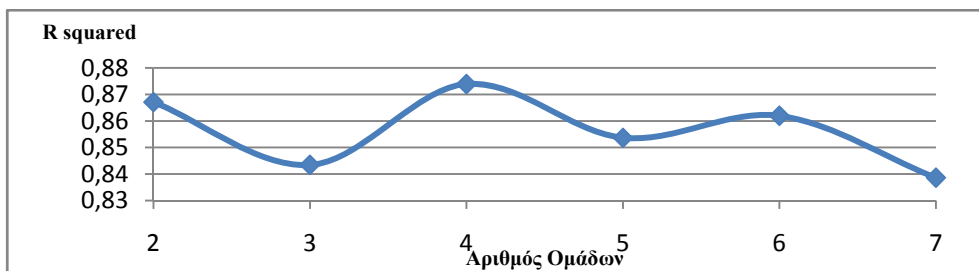
Διάγραμμα 1.1: Βέλτιστος αριθμός ομάδων 1960-2009

Διάγραμμα 1.2: Βέλτιστος αριθμός ομάδων 1960-1991

Διάγραμμα 1.3: Βέλτιστος αριθμός ομάδων 1992-1999

Διάγραμμα 1.4: Βέλτιστος αριθμός ομάδων 2000-2009

4.5 Ανάλυση αποτελεσμάτων

Το πιο χαρακτηριστικό μέγεθος προκειμένου να διαπιστωθεί μια συσχέτιση ή μια σύγκλιση μεταξύ χωρών είναι το παραγόμενο προϊόν ή η κυκλική του συνιστώσα. Τα αποτελέσματα των εκτιμήσεων μεταξύ των κυκλικών συνιστωσών των παραγόμενων προϊόντων των χωρών εμφανίζονται στους πίνακες 2.1 έως 2.4. Από τη μια πλευρά, παρατηρούμε μείωση των συντελεστών συσχέτισης από περίοδο σε περίοδο για ορισμένες χώρες. Για παράδειγμα, σε σχέση με τη Γερμανία, τη μεγαλύτερη σε μέγεθος και ισχυρότερη οικονομία της Ευρώπης, έχει παρατηρηθεί σημαντική μείωση των συσχετίσεων με άλλες χώρες. Πιο συγκεκριμένα, οι μοναδικές συσχετίσεις που αυξάνονται, αποτυπώνοντας αύξηση της σύγκλισης με την Γερμανία, είναι η Αυστρία και το Βέλγιο, την ίδια στιγμή που οι υπόλοιπες χώρες της Οικονομικής και Νομισματικής Ένωσης εμφανίζουν μειωμένες συσχετίσεις με αυτήν. Την ίδια στιγμή η συσχέτιση της Γερμανίας με το προϊόν των Η.Π.Α. έχει αυξηθεί.

Επιπροσθέτως, για ορισμένες χώρες της Οικονομικής και Νομισματικής Ένωσης, όπως για την Ελλάδα και την Ιρλανδία παρατηρείται φθίνουσα συσχέτιση με τις περισσότερες από τις χώρες που σχηματίζουν την Οικονομική και Νομισματική Ένωση. Κυριότερα, η Ελλάδα εμφανίζει φθίνουσα συσχέτιση και μάλιστα αρνητική, σχεδόν για το σύνολο των παρατηρήσεων με τις υπόλοιπες χώρες της Οικονομικής και Νομισματικής Ένωσης, ενώ με χώρες όπως η Δανία και η Σουηδία οι οποίες και δεν μετέχουν στην Ένωση η σύγκλιση και η συσχέτιση έχουν αυξηθεί. Κατά τον ίδιο τρόπο, οι μόνες συσχετίσεις που αυξάνονται στο χρόνο, συσχετίσεις που υποδηλώνουν σύγκλιση είναι εκείνες με την Αυστρία, το Βέλγιο και την Ελλάδα για την Ιρλανδία. Για άλλη μια φορά, η Ιρλανδία είναι περισσότερο συγχρονισμένη με την Δανία και τη Σουηδία. Οι προβληματικές αυτές όψεις για την οικονομική και νομισματική ένωση και κυρίως για τις εικόνες από την Ελλάδα και την Ιρλανδία έχουν σημειωθεί μεταξύ άλλων και από τους: Gallegati κ.α. (2004), Crowley και Lee (2005), Leon (2006) και, τέλος, Gouveia και Correia (2008).

Από την άλλη πλευρά, υπάρχει μια ομάδα χωρών η οποία εμφανίζει αύξουσες συσχετίσεις και σύγκλιση. Ανάμεσα σε αυτές τις χώρες, εκείνη που εμφανίζει την πιο ξεκάθαρη αύξουσα τάση σύγκλισης και συσχετίσεων με τις περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες, όλες τις χώρες της Οικονομικής και Νομισματικής Ένωσης πλην των Ελλάδας, Ιρλανδία και Γερμανία, την ίδια στιγμή που αυξάνει τις συσχετίσεις με χώρες που δεν μετέχουν στην ένωση, όπως το Ηνωμένο Βασίλειο και η Δανία. Ακόμα, το Βέλγιο αυξάνει τις συσχετίσεις του οικονομικού του κύκλου με όλες τις χώρες της ένωσης πλην των Φινλανδία, Γαλλία, Ελλάδα και Πορτογαλία, ενώ την ίδια στιγμή εμφανίζει μειούμενες συσχετίσεις με τις χώρες που δεν μετέχουν στην ένωση και αναλύονται.

Σε ότι αφορά την συνολική παραγωγικότητα των συντελεστών (TFP) αλλά και την παραγωγικότητα της εργασίας, οι συσχετίσεις είναι πάρα πολύ υψηλές κάτι που υποδηλώνει και μπορεί να εξηγηθεί από την ταχεία μετάδοση των τεχνολογικών διαταραχών και καινοτομιών από χώρα σε χώρα μέσα στην Ευρώπη (βλ. και πίνακες 3.1-3.4 και 4.1-4.4 αντίστοιχα). Παρ' όλες τις υψηλές συσχετίσεις σε ότι αφορά αυτές τις μεταβλητές, οι συσχετίσεις της Ελλάδας με τις υπόλοιπες χώρες εμφανίζονται ως οι μικρότερες, και μάλιστα οι συσχετίσεις της με τις άλλες χώρες για αυτές τις μεταβλητές μειώνονται με μοναδική εξαίρεση εκείνη με την Ιρλανδία. Επιπροσθέτως, η μείωση των συσχετίσεων είναι εμφανής και για την Ιρλανδία, με μοναδικές εξαιρέσεις αυξανόμενης συσχέτισης εκείνες της Ιρλανδίας με την Γαλλία, την Γερμανία, την Ελλάδα και την Ιταλία. Αναλύοντας τις συσχετίσεις που προκύπτουν σε ότι αφορά την μεταβλητή παραγωγικότητα εργασίας η εικόνα μεταβάλλεται, καθώς οι περισσότερες συσχετίσεις είναι στατιστικά μη σημαντικές. Η Ελλάδα εμφανίζει φθίνουσες συσχετίσεις με όλες τις χώρες εκτός της Πορτογαλίας και της Γερμανίας, κάτι που μπορεί να εξηγηθεί και από την παράλληλη πορεία των αμοιβών σε Ελλάδα και Πορτογαλία

αλλά και από τις άμεσες ξένες επενδύσεις της Γερμανίας σε αυτές τις χώρες της Νότιας Ευρώπης. Αντίθετα, η Ιρλανδία εμφανίζει αύξουσες συσχετίσεις με τη Γαλλία, τη Φινλανδία, τη Γερμανία, την Ιταλία και την Ολλανδία, κάτι που θα μπορούσε να εξηγηθεί από την διαφορετική παραγωγική δομή της Ιρλανδίας.

Επόμενη μεταβλητή προς ανάλυση είναι αυτή του ποσοστού κέρδους (βλ. και πίνακες 5.1-5.4). Σε ότι αφορά τις συσχετίσεις των ποσοστών κέρδους των χωρών, φαίνεται να επισυμβαίνει μια μεγάλη μείωσή τους στην τελευταία περίοδο ανάλυσης, εκείνη μεταξύ 2000 και 2009. Οι χώρες με τις μικρότερες τιμές συσχετίσεων δεν είναι ίδιες με τις χώρες με τις μικρότερες τιμές συσχετίσεων στις άλλες μεταβλητές. Το Βέλγιο έχει αύξουσες συσχετίσεις μόνο με την Ελλάδα και το Λουξεμβούργο από τις χώρες της Οικονομικής και Νομισματικής Ένωσης, η Ιρλανδία παρουσιάζει αυξημένη συσχέτιση με την Ελλάδα και την Ιταλία, ενώ οι συσχετίσεις μειώνονται με τις υπόλοιπες χώρες της ένωσης κάτι που μπορεί να εξηγηθεί από την διαφορετική φύση και ύψος του ποσοστού κέρδους στις τραπεζικές δραστηριότητες. Τέλος, η Ιταλία η οποία εμφανίζει αύξουσες συσχετίσεις με την Αυστρία, τη Γαλλία, την Ιρλανδία, τη Φινλανδία και την Ολλανδία. Την περίοδο μεταξύ 1992 και 1999, μετά την ενοποίηση των αγορών, οι συσχετίσεις και η σύγκλιση μεταξύ των χωρών σε ότι αφορά το ποσοστό κέρδους έφτασε τις ψηλότερες τους τιμές, σημαντικά αυξημένες από τις αντίστοιχες τιμές της περιόδου μεταξύ 1960 και 1991. Οι μεγάλες και αύξουσες συσχετίσεις της Ελλάδας με τις υπόλοιπες χώρες της ένωσης εξηγούνται στη βάση του γεγονότος ότι στην Ελλάδα με μια πολιτική διεύρυνσης της εκμετάλλευσης και σε επενδυμένο κεφάλαιο χαμηλής στάθμης και εντάσεως εργασίας το ποσοστό κέρδους αυξήθηκε προσεγγίζοντας και συγκλίνοντας με το αντίστοιχο των υπολοίπων χωρών της Ευρώπης έστω και έχοντας ως βάση επενδύσεις εντάσεως εργασίας και διεύρυνσης της παραγωγικότητας της εργασίας.

Σε ότι αφορά τη δημόσια κατανάλωση, ξεκάθαρες τάσεις δεν φαίνεται να διαμορφώνονται (βλ. και πίνακες 6.1-6.4). Με μόνη εξαίρεση την Πορτογαλία, της οποίας ο συγχρονισμός και η σύγκλιση μειώνονται με τις περισσότερες από τις χώρες που μετέχουν την ένωση, εκτός από την Ελλάδα, την Αυστρία, τη Γερμανία και τη Γαλλία. Στο ίδιο πλαίσιο της ανυπαρξίας ξεκάθαρων τάσεων και τα αποτελέσματα για τις συσχετίσεις και τις συγκλίσεις που διαμορφώνονται στις μεταβλητές της απασχόλησης και των μισθών (βλ. και πίνακες 7.1-7.4 και 8.1-8.4 αντίστοιχα). Οι συσχετίσεις των μισθών στην Ελλάδα μειώνονται σχεδόν με το σύνολο των χωρών της Ευρώπης εκτός από τις Φινλανδία και Ιρλανδία κάτι που ισχύει και για την Πορτογαλία της οποίας οι συσχετίσεις μειώνονται με το σύνολο σχεδόν των χωρών εκτός από την Αυστρία και την Ολλανδία. Το εύρημα αυτό είναι συνεπές με το ανωτέρω συμπέρασμα σχετικά με την πολιτική εντάσεως εργασίας που εμφανίστηκε στην Ελλάδα. Η πορεία των ονομαστικών μισθών στην Ελλάδα συγγενεύει μόνο με εκείνη της Πορτογαλίας, τουλάχιστον σε επίπεδο ονομαστικής σύγκλισης, κάτι που αποδεικνύει και σε μεγάλο βαθμό την δομή της παραγωγικής λειτουργίας στις δύο αυτές χώρες. Η τελευταία μεταβλητή υπό εξέταση είναι αυτή του επενδυμένου στην οικονομία κεφαλαίου. Τα αποτελέσματα δεν μπορούν να μη σχετίζονται με τη λογική της συνθήκης του Μάαστριχτ που αφορούσε την ελεύθερη μετακίνηση κεφαλαίου. Υπ' αυτήν την έννοια, αναμένουμε οι συσχετίσεις να έχουν αυξηθεί μετά το 1991. Οι συντελεστές συσχέτισης με βάση τα αποτελέσματα φαίνεται συνολικά να έχουν αυξηθεί (βλ. και πίνακες 9.1-9.4). Η Γερμανία φαίνεται να έχει υποστεί τις πιο σημαντικές μειώσεις στη σύγκλιση της με το σύνολο των χωρών της ένωσης εκτός από τη σχέση της με την Ελλάδα, την Πορτογαλία, την Ιρλανδία και την Ισπανία (τις χώρες γνωστές και με το ακρωνύμιο PIGS). Η εξέλιξη αυτή δεν μπορεί παρά να συνδέεται με την εξέλιξη της ενοποίησης της Γερμανίας και της αύξησης των επενδύσεων στην Ανατολική πλευρά της χώρας κατά τον ίδιο τρόπο που και στις χώρες του νότου παρατηρείται μεγάλη επένδυση έστω και εντάσεως εργασίας κεφαλαίου.

Η χρονική περίοδος μεταξύ του 1992 και του 1999 είναι μια περίοδος αυξημένων συσχετίσεων και σύγκλισης, σε σχέση με την περίοδο μεταξύ 1960 και 1991, για το σύνολο των μεταβλητών της ανάλυσης. Τόσο χώρες που μετέχουν στην μετέπειτα οικονομική και νομισματική ένωση όσο και χώρες που συμμετείχαν μόνο στην Ευρωπαϊκή Ένωση, όπως η Δανία, η Γαλλία και η Φινλανδία εμφανίζουν αύξουσες συσχετίσεις με τις περισσότερες χώρες. Το εύρημα είναι συνεπές με το σύνολο σχεδόν της βιβλιογραφίας που εστιάζει σε αυτήν την περίοδο (βλ. για παράδειγμα και Altavilla 2004, Darvas κ.α. 2007, και Montoya και De Haan 2008). Επιπρόσθετα, το εύρημα της αύξησης του συγχρονισμού μπορεί να γίνει κατανοητό ως μια επίδραση του Μάαστριχτ κάτι που αναφέρεται ως «αποτέλεσμα Μάαστριχτ» σε σειρά άρθρων (π.χ. Inklaar κ.α. 2008, Artis και Zhang 1999, Christodoulakis κ.α. 1995, Duecker και Wesche 1999, Bayoumi και Eichengreen 1997α και, τέλος, Concarria και Soares 2009).

Στα διαγράμματα 2.1 έως 2.3 αποτυπώνονται οι μέσοι όροι των συντελεστών συσχέτισης για κάθε μέγεθος του κυλιόμενου ορίσματος. Καθώς το μέγεθος του κυλιόμενου ορίσματος μειώνεται, οι διακυμάνσεις γίνονται πιο οξείες, αναδεικνύοντας τις βραχυχρόνιες τάσεις του συγχρονισμού στην Ευρώπη. Η σύγκλιση απαιτεί την φθίνουσα πορεία της διακύμανσης ν^2 και όχι μόνο την αύξηση του μέσου όρου των συντελεστών συσχέτισης (βλ. και Massmann και Mitchell 2004). Στα διαγράμματα 3.1 έως 3.3 εμφανίζεται η διακύμανση για κάθε μέγεθος του κυλιόμενου ορίσματος. Είναι εμφανές ότι μετά το 1990, η διακύμανση φτάνει το ελάχιστο της σημείο ανεξάρτητα από το μέγεθος του κυλιόμενου ορίσματος, ενώ, αρχής γενομένης από το 2000, εμφανίζεται μια ξεκάθαρη ροπή προς αύξηση της διακύμανσης. Επίσης, στο τέλος της χρονοσειράς, υπάρχουν δείγματα ότι η τάση αύξησης της διακύμανσης είναι μεγαλύτερη και από τις αρχικές παρατηρήσεις του δείγματος, αυτές των αρχών της δεκαετίας του 1960, πράγμα που υποδεικνύει τάση προς χαμηλότερο συγχρονισμό.

Η ανάλυση φάσματος αναδεικνύει την περίοδο ενός πλήρους κύκλου, είτε πρόκειται για βραχυπρόθεσμο, είτε για μεσοπρόθεσμο είτε, τέλος, για μακροπρόθεσμο κύκλο. Το πρώτο εύρημα είναι ότι εμφανίζονται και τα τρία είδη κύκλων σε όλες τις χώρες υπό εξέταση, όσον αφορά την μεταβλητή του παραγόμενου προϊόντος. Οι βραχυπρόθεσμοι κύκλοι, γνωστοί στη βιβλιογραφία και ως κύκλοι αποθέματος, έχουν διάρκεια συνήθως μέχρι 4 χρόνια, ενώ εμφανίζονται με παρόμοια περίοδο και ίδιο αριθμό κύκλων στην περίοδο που αναλύονται. Έτσι, πιο συγκεκριμένα, όλες οι χώρες εμφανίζουν έναν κύκλο στην βραχυχρόνια περίοδο με εξαίρεση τη Γαλλία, τη Γερμανία και τη Φινλανδία που εμφανίζουν δύο, κάτι που μπορεί να εξηγηθεί ενδεχομένως με όρους πιο αποτελεσματικής οικονομίας που μειώνει τον χρόνο του κύκλου και διακρατά τα αποθέματα για μικρότερο χρονικό διάστημα. Ακόμα, όλοι οι κύκλοι της βραχυχρόνιας περιόδου εμφανίζουν τοπικό μέγιστο και με αυτήν την έννοια συμπληρώνονται στις συχνότητες των δύο και των τεσσάρων ετών.

Η εικόνα μεταβάλλεται, μερικώς, όταν αναλύονται οι κύκλοι μεσοπρόθεσμης ή μακροχρόνιας περιόδου. Υπάρχουν δύο μεγάλες ομάδες, με γνώμονα τον αριθμό των μεσοπρόθεσμων κύκλων: από τη μια η ομάδα που απαρτίζεται από την Ελλάδα, το Βέλγιο, την Αυστρία, τη Δανία, την Ισπανία, την Φινλανδία, το Ηνωμένο Βασίλειο, την Πορτογαλία και το Λουξεμβούργο, ομάδα η οποία εμφανίζει έναν μόνο κύκλο, ενώ από την άλλη οι υπόλοιπες σχηματίζουν τη δεύτερη ομάδα και οι οποίες εμφανίζουν δύο κύκλους στην μεσοπρόθεσμη περίοδο. Η περίοδος του κάθε κύκλου μπορεί να ποικίλλει μεταξύ πέντε και οχτώ χρόνων. Τέλος, σε ότι αφορά τους κύκλους της μακροχρόνιας περιόδου δεν αποτυπώνεται κάποια ξεκάθαρη εικόνα, καθώς η Δανία, η Ισπανία, η Φινλανδία, η Γερμανία και η Πορτογαλία πραγματοποιούν έναν πλήρη κύκλο στην μακροχρόνια περίοδο, το Βέλγιο

και η Αυστρία πραγματοποιούν τρεις πλήρεις κύκλους ενώ, οι υπόλοιπες πραγματοποιούν δύο.

Εστιάζοντας στα αποτελέσματα της ανάλυσης ομαδοποίησης δύο βασικά συμπεράσματα μπορούν να εξαχθούν. Από τη μια, το γεγονός ότι όχι μόνο ο αριθμός των ομάδων μεταβάλλεται από περίοδο σε περίοδο αλλά και το περιεχόμενο των ομάδων μεταβάλλεται σημαντικά, αποτυπώνοντας σημαντικές μεταβολές, τόσο στην δομή των χωρών όσο και στην δομή της Οικονομικής και Νομισματικής Ένωσης. Από την άλλη, η συνεχής ύπαρξη της διάκρισης κέντρου-περιφέρειας στην ένωση είναι ένα εύρημα μεγάλης σημασίας από θεωρητική σκοπιά, ακόμα, το γεγονός ότι η περιφέρεια φαίνεται να μεγεθύνεται είναι ενδεικτικό της συζήτησης γύρω από τη σύγκλιση στην ένωση, ενώ συμβαδίζει και με τη μεγάλη πλειονότητα των ευρημάτων της βιβλιογραφίας. Ανάμεσα σε άλλους, οι Bayoumi και Eichengreen (1993), Dickerson κ.α. (1998), Artis Zhang (1998α, 1998β), Crowley και Christi (2003), Massmann και Mitchell (2004) Camacho κ.α. (2006) και Concaria και Soares (2009) αναφέρουν ως εύρημα την διάκριση μεταξύ κέντρου και περιφέρειας, ή έστω την ύπαρξη μιας ομάδας χωρών με κοινά χαρακτηριστικά, τα οποία θα μπορούσαν να συγκροτούν ένα κέντρο, και μια σειρά χωρών που δεν μπορούν να ενταχθούν σε αυτό (Canzonei κ.α. 1996, Bayoumi και Eichengreen 1997α, 1997β και Taylor 1995).

Αναλυτικότερα, οι χώρες που συναπαρτίζουν τις ομάδες είναι οι εξής: στην συνολική περίοδο ανάλυσης, δηλαδή στην περίοδο μεταξύ 1960 και 2009 ο άριστος αριθμός ομάδων είναι τρεις και στις οποίες τοποθετούνται, στην πρώτη η Δανία, η Ελλάδα, η Ισπανία, η Ολλανδία, η Φινλανδία και η Σουηδία, ενώ στη δεύτερη συμμετέχουν το Ηνωμένο Βασίλειο και η Ιρλανδία ενώ τέλος στο τρίτο συμμετέχουν η Γερμανία, η Γαλλία, η Πορτογαλία, το Λουξεμβούργο, το Βέλγιο, η Ιταλία και η Αυστρία. Τα ευρήματα αυτά αποδεικνύουν την ύπαρξη ενός πυρήνα χωρών, οι οποίες αποτελούν το κέντρο της Οικονομικής και Νομισματικής Ένωσης, περιλαμβάνοντας και τις οικονομικά μεγαλύτερες οικονομίες όπως τη Γερμανία και τη Γαλλία, αλλά και μικρότερες όπως η Αυστρία, το Βέλγιο και το Λουξεμβούργο που όμως βρίσκονται σε γεωγραφική εγγύτητα με τις χώρες του κέντρου και υπ' αυτήν την έννοια το κέντρο διαμορφώνεται τόσο με όρους οικονομικού μεγέθους αλλά και γεωγραφικής εγγύτητας. Αντίθετα, η περιφέρεια είναι ένα μείγμα ασθενέστερων οικονομιών αλλά και γεωγραφικά περισσότερο αποκεντρωμένων, οι οποίες χονδρικά θα μπορούσαν να περιγραφούν ως περιφέρεια (Ελλάδα, Ισπανία, Φινλανδία) και οι οποίες τοποθετούνται στην ίδια ομάδα με χώρες εκτός της ένωσης (Δανία, Σουηδία). Τέλος, η Τρίτη ομάδα διαμορφώνεται με όρους γεωγραφικούς και εγγύτητας καθώς Ηνωμένο Βασίλειο και Ιρλανδία είναι γειτονικές χώρες και απομακρυσμένες μάλιστα από τις υπόλοιπες, πιθανόν έχοντας περισσότερες συγγένειες οικονομικής φύσης με τις ΗΠΑ παρά με την Ευρώπη (βλ. και πίνακες 10.1-10.4). Στην περίοδο μεταξύ 1960 και 1991, ο άριστος αριθμός ομάδων είναι τέσσερις και διαμορφώνονται με μια εικόνα αρκετά όμοια με την συνολική περίοδο κάτι που εξηγείται από το πλήθος των παρατηρήσεων που εμφανίζονται στην πρώτη υπό-περίοδο. Διαμορφώνονται οι ομάδες ως εξής: ο πυρήνας ή κέντρο όπως τον έχουμε δει να διαμορφώνεται και προηγούμενα αποτελείται από τη μεγάλη πλειονότητα των χωρών, την Ισπανία, τη Γερμανία, τη Γαλλία. Την Αυστρία, το Βέλγιο, την Πορτογαλία, τη Σουηδία και τη Δανία, μια ομάδα με μια μόνο χώρα το Λουξεμβούργο εξαιτίας και της ιδιαίτερης φύσης της και δύο περιφερειακές ομάδες, την Ελλάδα, τη Φινλανδία και την Ολλανδία στο ένα και την Ιρλανδία, την Ιταλία, το Ηνωμένο Βασίλειο και την Ιταλία στο άλλο.

Μετά όμως το εμπορικό και κεφαλαιακό άνοιγμα που επήλθε με την συνθήκη του Μάαστριχτ, στην περίοδο ανάλυσης 1992-1999 ο άριστος αριθμός ομάδων είναι δύο. Η κατάργηση των δασμών δε φαίνεται να ώθησε στην αποδυνάμωση της περιφέρειας, η οποία διαμορφώνεται από την ύπαρξη των εξής χωρών: Ελλάδα, Φινλανδία και Πορτογαλία, χώρες

που αντιμετώπισαν δυσκολίες κατά την είσοδο τους στην οικονομική και νομισματική ένωση. Όλες οι υπόλοιπες χώρες διαμορφώνουν τον πυρήνα, ένα εύρημα που είναι σύμφωνο με τη βιβλιογραφία (Crowley και Christi 2003). Είναι εμφανές από τα παραπάνω ότι μια σημαντική μείωση τόσο στον αριθμό των ομάδων, αλλά και στον αριθμό των χωρών της περιφέρειας, έχει επέλθει με αφορμή τη συνθήκη του Μάαστριχτ. Παράλληλα, είναι εμφανές ότι οι χώρες που επέλεξαν να μην συμμετάσχουν στην Οικονομική και Νομισματική Ένωση τοποθετούνται στο κέντρο, κάτι που δεν επιβεβαιώνει την επιλογή για μη συμμετοχή στην ένωση. Το εύρημα αυτό επιβεβαιώνει, σε μεγάλο βαθμό, το εύρημα των αναλύσεων συσχετίσεων που προέκυψαν σε προηγούμενο μέρος, και όπου οι συσχετίσεις εμφανίζονταν αυξημένες σχεδόν για το σύνολο των μεταβλητών. Τέλος, σε ότι αφορά την τελευταία υπό-περίοδο υπό ανάλυση, εκείνη δηλαδή μετά την εισαγωγή του κοινού νομίσματος και την απώλεια άσκησης νομισματικής πολιτικής από τα κράτη μέλη, η κατάσταση διαμορφώνεται ως ακολούθως: ο άριστος αριθμός ομάδων είναι τέσσερις και απαρτίζονται από τις εξής χώρες, η πρώτη ομάδα, απαρτίζεται από τις μεγαλύτερες χώρες, τη Γαλλία τη Γερμανία, την Αυστρία, την Ολλανδία, το Βέλγιο και την Πορτογαλία από εκείνες που μετέχουν στην Οικονομική και Νομισματική Ένωση και τη Δανία και τη Σουηδία από αυτές που δεν συμμετέχουν. Η δεύτερη ομάδα απαρτίζεται από μια μόνο χώρα που φαίνεται να ακολουθεί μια δική της ξεχωριστή πορεία, την Ιταλία. Οι άλλες δύο συστάδες της περιφέρειας αποτελούνται από τη Φινλανδία, το Λουξεμβούργο και το Ηνωμένο Βασίλειο η μεν πρώτη, και η Ελλάδα με την Ιρλανδία η δεύτερη. Το περιεχόμενο της τελευταίας ομάδας είναι συνεπές με τις εξαιρετικά υψηλές συσχετίσεις και τις αυξητικές τάσεις που αυτές εμφάνιζαν στην ανάλυση παλινδρόμησης της ίδιας περιόδου.

Η αύξηση στον αριθμό των ομάδων κινείται παράλληλα με τη δημιουργία της Οικονομικής και Νομισματικής Ένωσης και την απώλεια της ικανότητας άσκησης αυτόνομης νομισματικής πολιτικής, ενώ συμπίπτει με τη μείωση του μεγέθους των συντελεστών συσχέτισης για τις περισσότερες των μεταβλητών και των χωρών. Συγκρίνοντας την περίοδο πριν την συνθήκη του Μάαστριχτ (1960-1991) με την τελευταία περίοδο ανάλυσης (2000-2009) μπορούμε να απαντήσουμε στο ερώτημα της εξέλιξης και της πορείας της σύγκλισης της Ευρώπης, και σε ποιο βαθμό μια πορεία 50 ετών έχει προωθήσει το συγχρονισμό των οικονομικών κύκλων. Πρώτον, ο αριθμός των χωρών που λογίζονται ως περιφέρεια έχει μειωθεί από έξι σε πέντε, ενώ ο αριθμός των ομάδων περιφέρειας παραμένει αμετάβλητος στις τρεις. Την ίδια στιγμή, συνολικότεροι μετασχηματισμοί φαίνεται να λαμβάνουν χώρα, αν και εμπορικά και παραγωγικά δεν αιτιολογούνται: η Φινλανδία, ενώ ξεκινάει σε κοινή ομάδα με την Ελλάδα, στο τέλος βρίσκεται σε κοινή ομάδα με το Ηνωμένο Βασίλειο, ενώ η Ιρλανδία ξεκινάει από κοινή ομάδα με το Ηνωμένο Βασίλειο και καταλήγει μαζί με την Ελλάδα. Είναι αρκετά πιθανόν να συμβαίνει λόγω του γεγονότος ότι Ιρλανδία και Ελλάδα σημείωσαν αξιοσημείωτη μεγέθυνση προκειμένου να καταφέρουν να εισέλθουν στην ένωση κάτι που μετουσιώθηκε στην μεγάλη αύξηση του κινδύνου λόγω της μεγάλης έκθεσης της πρώτης στην Αμερικάνικη οικονομία και τα τοξικά ομόλογα και λόγω της δομικής αστάθειας της δεύτερης από την, σε έναν βαθμό, τραπεζική ανάπτυξη. Άλλωστε κοινός τόπος για αυτές τις δύο οικονομίες είναι πολύ επιθετικές οικονομικές πολιτικές προκειμένου τόσο για την είσοδο στην ένωση αλλά και στην εμπέδωση της ανάπτυξης με ισχυρό νόμισμα που επιβλήθηκε, ιδίως μετά την δημιουργία της ευρωζώνης. Αντίθετα, η Φινλανδία είχε πολύ πιο αργή προσαρμογή και πολύ διαφορετική δομή παραγωγικής ανάπτυξης, πλησιέστερη στο σκανδιναβικό μοντέλο. Όπως σημειώνουν και οι Artis και Zhang (1998β) ήδη από το 1998, η Ιρλανδία φαινόταν η πιο απομακρυσμένη χώρα από τις χώρες του κέντρου. Επιπροσθέτως, οι Artis και Zhang (1998α) διαπιστώνουν την ύπαρξη ενός πυρήνα που απαρτίζεται από τη Γερμανία, τη Γαλλία, την Αυστρία, το Βέλγιο και την Ολλανδία αλλά και την ύπαρξη δύο

περιφερειακών ομάδων που απαρτίζεται η μεν πρώτη από τις Σκανδιναβικές χώρες, την Ιρλανδία και το Ηνωμένο Βασίλειο, και η δε δεύτερη από τις χώρες του νότου, την Ελλάδα, την Ισπανία, την Πορτογαλία και την Ιταλία.

Οι φθίνουσες συσχετίσεις που παρατηρούνται την τελευταία περίοδο ανάλυσης 2000-2009, αθροιζόμενες με την ταυτόχρονη αύξηση του αριθμού των ομάδων και των χωρών της περιφέρειας σκιαγραφούν μια κρίσιμη εικόνα σχετικά με την Οικονομική και Νομισματική Ένωση. Η ανυπαρξία δανειστή ύστατης καταφυγής (last resort lender) και η αδυναμία πολιτικής φθηνού δανεισμού από κεντρική τράπεζα, η ανικανότητα να χαρακτηί μια νομισματική πολιτική που να ικανοποιεί τις ανάγκες όλων των χωρών, καθώς άλλες χώρες είναι σε ύφεση και άλλες είναι σε ανάπτυξη (one fits for all), η εμμονή στην τήρηση του δημοσιονομικού κανόνα και στην εφαρμογή του Συμφώνου Σταθερότητας και Ανάπτυξης, η πολύ αυστηρή δημοσιονομική πολιτική και οι αυστηροί δημοσιονομικοί στόχοι που τίθενται από τους μηχανισμούς της ένωσης (Συμβούλιο Υπουργών, Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα), έχουν συμβάλει στην όξυνση των αντιθέσεων και στην επιδείνωση της κατάστασης στην ευρωζώνη. Μάλιστα, αποτέλεσμα αυτής της κατάστασης είναι το γεγονός ότι οι χώρες που έχουν ενταχθεί στην περιφέρεια έχουν αυξηθεί, ο συγχρονισμός έχει μειωθεί περαιτέρω αλλά και χώρες που παραδοσιακά ανήκουν στο κέντρο τείνουν να αποσκιρτούν, να μειώνουν με άλλα λόγια τον συγχρονισμό τους, με χαρακτηριστικό παράδειγμα την Γαλλία. Υπ' αυτήν την έννοια, η αναθεώρηση ορισμένων από τις ανωτέρω προκειμένες της αρχιτεκτονικής, όπως η δημιουργία ενός δανειστή ύστατης καταφυγής και η μετατροπή της ευρωπαϊκής τράπεζας σε δανειστή των χωρών μελών κατά τα πρότυπα της FED, ο μετασχηματισμός του Συμφώνου Σταθερότητας και Ανάπτυξης σε ένα Σύμφωνο Αλληλεγγύης και Ανάπτυξης, η θέσπιση ευρωομολόγου αλλά και η συνολική μεταστροφή στην αντίληψη της πολιτικής οικονομίας από την λιτότητα στην ανάπτυξη θα μπορούσαν περισσότερο ή λιγότερο, να αμβλύνουν τις όψεις της κρίσης αλλά και τις μειώσεις συγχρονισμού που παρατηρείται.

Πίνακες 10.1-10.4: Περιεχόμενο ομάδων

Πίνακας 10.1: Περιεχόμενα ομάδων 1960-2009

1	Σουηδία, Ισπανία, Ελλάδα, Δανία, Φινλανδία, Ολλανδία	περιφέρεια
2	Ιρλανδία, UK	περιφέρεια
3	Γαλλία, Γερμανία, Λουξεμβούργο, Αυστρία, Πορτογαλία, Ιταλία, Βέλγιο	πυρήνας

Πίνακας 10.2: Περιεχόμενα ομάδων 1960-1991

1	Σουηδία, Πορτογαλία, Γερμανία, Γαλλία, Ισπανία, Βέλγιο, Δανία, Αυστρία	πυρήνας
2	Λουξεμβούργο	περιφέρεια
3	UK, Ιρλανδία, Ιταλία	περιφέρεια
4	Ελλάδα, Ολλανδία, Φινλανδία	περιφέρεια

Πίνακας 10.3: Περιεχόμενα ομάδων 1992-1999

1	Ελλάδα, Φινλανδία, Πορτογαλία	περιφέρεια
2	Γαλλία, Γερμανία, Λουξεμβούργο, Αυστρία, Ολλανδία, Σουηδία, Ισπανία, Δανία, Βέλγιο, Ιταλία	πυρήνας

Πίνακας 10.4: Περιεχόμενα ομάδων 2000-2009

1	Σουηδία, Πορτογαλία, Γερμανία, Γαλλία, Ισπανία, Βέλγιο, Δανία, Αυστρία, Ολλανδία	πυρήνας
2	Ιταλία	περιφέρεια
3	UK, Λουξεμβούργο, Φινλανδία	περιφέρεια
4	Ελλάδα, Ιρλανδία	περιφέρεια

4.6 Συμπερασματικά

Σε αυτό το κεφάλαιο, επιδιώξαμε να απαντήσουμε σε ερωτήματα σχετικά με την πορεία συγχρονισμού των χωρών της Ευρώπης, την ύπαρξη κέντρου-περιφέρειας στη ζώνη του Ευρώ, την περίοδο των κυκλικών διακυμάνσεων των χωρών της Ευρώπης αλλά και να προβληματίσουμε σε όρους πολιτικής οικονομίας, τόσο θέτοντας ως κόμβους κοινωνικό-οικονομικό-πολιτικά γεγονότα, όσο και θέτοντας ερωτήματα οικονομικής θεωρίας. Το χρονικό πλαίσιο αφορούσε την περίοδο 1960-2009 και τις 12 χώρες της Ευρωζώνης μαζί με τη Δανία, τη Σουηδία και το Ηνωμένο Βασίλειο. Ανάμεσα στα ευρήματα είναι η μείωση του συγχρονισμού μετά την εφαρμογή της κοινής νομισματικής πολιτικής με αιτίες που μπορούν, πιθανότατα, να αναζητηθούν στην αρχιτεκτονική της Ευρώπης. Αντίθετα, μετά την συνθήκη του Μάαστριχτ, η ελεύθερη κίνηση κεφαλαίων, εμπορευμάτων και προσώπων συνέτεινε στην αύξηση της σύγκλισης και του συγχρονισμού των οικονομιών των χωρών μελών της Ευρώπης κάτι που αποτυπώνεται σε όλες τις μεθόδους εκτίμησης ανεξαιρέτως. Η ύπαρξη, ωστόσο, διάκρισης μεταξύ πυρήνα και περιφέρειας, είναι ένα γεγονός αδιαμφισβήτητο σε όλες τις περιόδους ανάλυσης, ακόμα και σε εκείνες της αυξημένης σύγκλισης. Στην τελευταία υπό-περίοδο υπό ανάλυση, εκείνη δηλαδή μετά την εισαγωγή του κοινού νομίσματος και την απώλεια άσκησης νομισματικής πολιτικής από τα κράτη μέλη η κατάσταση διαμορφώνεται ως ακολούθως: ο βέλτιστος αριθμός ομάδων είναι τέσσερα και απαρτίζονται από τις εξής χώρες, η πρώτη ομάδα, απαρτίζεται από τις μεγαλύτερες χώρες, τη Γαλλία τη Γερμανία, την Αυστρία, την Ολλανδία, το Βέλγιο και την Πορτογαλία από εκείνες που μετέχουν στην Οικονομική και Νομισματική Ένωση και τη Δανία και τη Σουηδία από αυτές που δεν συμμετέχουν. Η δεύτερη ομάδα απαρτίζεται από μια μόνο χώρα που φαίνεται να ακολουθεί μια δική της ξεχωριστή πορεία, την Ιταλία. Οι άλλες δύο συστάδες της περιφέρειας αποτελούνται από τη Φινλανδία, το Λουξεμβούργο και το Ηνωμένο Βασίλειο η μεν πρώτη, και η Ελλάδα με την Ιρλανδία η δεύτερη. Το περιεχόμενο της τελευταίας ομάδας είναι συνεπές με τις εξαιρετικά υψηλές συσχετίσεις και τις αυξητικές τάσεις που αυτές εμφάνιζαν στην ανάλυση της ίδιας περιόδου.

Σε κάθε περίπτωση, τα εμπειρικά ευρήματα προβληματίζουν σχετικά με την ευρωστία, το παρόν αλλά και το μέλλον της οικονομικής και νομισματικής ένωσης, καθώς οι τάσεις μη συγχρονισμού, διεύρυνσης της περιφέρειας, η εμφάνιση της κρίσης αμφισβητούν ευθέως διάφορες αρχικές υποθέσεις σχετικά με την Θεωρία των Άριστων Νομισματικών Περιοχών (Artis κ.α. 2004).

4.7 Παράρτημα: Πίνακες και Διαγράμματα

Πίνακες 2.1-2.4 έως 9.1-9.4: Συντελεστές συσχέτισης

Πίνακες 2.1-2.4

Παραγόμενο Προϊόν συσχετίσεις.

	AUS	BEL	DEN	FIN	FRA	GER	GRE	IRE	ITA	JAP	LUX	NET	POR	SPA	SWE	UK	USA
Πίνακας 2.1 Παραγόμενο Προϊόν συσχετίσεις 1960-2009																	
AUS	1.00																
sig.																	
BEL	0.14	1.00															
sig.	0.32																
DEN	0.01	0.10	1.00														
sig.	0.94	0.50															
FIN	0.17	0.32	-0.15	1.00													
sig.	0.24	0.02	0.30														
FRA	-0.19	0.06	0.06	0.36	1.00												
sig.	0.19	0.68	0.66	0.01													
GER	0.02	0.11	0.12	0.13	0.08	1.00											
sig.	0.88	0.43	0.42	0.37	0.60												
GRE	0.17	0.09	-0.09	-0.15	-0.05	-0.02	1.00										
sig.	0.25	0.56	0.41	0.30	0.72	0.91											
IRE	-0.10	0.13	-0.16	0.09	-0.03	0.29	0.11	1.00									
sig.	0.47	0.37	0.28	0.53	0.85	0.04	0.44										
ITA	-0.13	0.22	0.16	0.05	-0.08	0.15	-0.09	0.10	1.00								
sig.	0.37	0.12	0.26	0.74	0.56	0.30	0.54	0.49									
JAP	-0.15	0.18	0.06	0.11	0.33	0.08	0.24	0.31	0.12	1.00							
sig.	0.29	0.22	0.66	0.44	0.02	0.60	0.09	0.03	0.41								
LUX	0.03	0.20	-0.23	0.23	0.05	0.19	0.06	-0.02	0.09	-0.07	1.00						
sig.	0.84	0.17	0.10	0.11	0.75	0.18	0.67	0.90	0.55	0.65							
NET	-0.08	0.11	0.07	0.06	0.31	-0.02	0.25	-0.10	-0.01	0.27	-0.04	1.00					
sig.	0.56	0.43	0.65	0.66	0.03	0.88	0.08	0.50	0.93	0.06	0.78						
POR	0.01	0.16	-0.13	0.07	0.21	0.20	0.02	0.08	0.16	0.07	0.19	0.18	1.00				
sig.	0.93	0.26	0.38	0.65	0.13	0.15	0.88	0.57	0.25	0.62	0.20	0.22					
SPA	-0.16	0.02	-0.08	0.23	0.11	0.02	0.27	0.00	0.12	0.14	0.23	0.28	0.19	1.00			
sig.	0.27	0.88	0.60	0.11	0.47	0.87	0.06	0.98	0.39	0.33	0.11	0.05	0.18				
SWE	-0.05	-0.23	-0.08	-0.11	-0.22	-0.01	0.28	-0.09	-0.25	-0.02	-0.07	-0.23	0.05	0.26	1.00		
sig.	0.71	0.11	0.56	0.44	0.12	0.97	0.05	0.53	0.08	0.88	0.65	0.10	0.73	0.07			
UK	0.09	0.21	-0.05	0.11	0.23	0.28	-0.03	-0.05	-0.10	0.11	0.32	0.02	0.35	-0.15	0.00	1.00	
sig.	0.52	0.13	0.72	0.44	0.10	0.05	0.82	0.74	0.50	0.45	0.02	0.91	0.01	0.29	0.99		
USA	0.12	0.14	-0.14	0.07	-0.16	0.09	0.20	-0.02	-0.29	-0.21	0.18	0.04	-0.02	0.12	0.15	0.21	1.00
sig.	0.40	0.32	0.35	0.63	0.26	0.54	0.17	0.91	0.04	0.13	0.22	0.79	0.88	0.41	0.31	0.14	

Πίνακες 2.1-2.4 (συνεχίζεται)
 Παραγόμενο Προϊόν συσχετίσεις.

	AUS	BEL	DEN	FIN	FRA	GER	GRE	IRE	ITA	JAP	LUX	NET	POR	SPA	SWE	UK	USA
Πίνακας 2.2: Παραγόμενο Προϊόν συσχετίσεις 1960-1991																	
AUS	1.00																
sig.																	
BEL	0.23	1.00															
sig.	0.11																
DEN	0.04	0.11	1.00														
sig.	0.42	0.27															
FIN	0.23	0.35	-0.14	1.00													
sig.	0.11	0.02	0.23														
FRA	-0.25	0.20	0.12	0.37	1.00												
sig.	0.09	0.13	0.25	0.02													
GER	-0.03	0.21	-0.17	0.11	0.12	1.00											
sig.	0.44	0.12	0.18	0.27	0.26												
GRE	0.25	0.25	-0.11	-0.07	0.18	0.20	1.00										
sig.	0.08	0.08	0.27	0.35	0.16	0.14											
IRE	-0.11	0.10	-0.15	0.11	0.21	0.28	-0.13	1.00									
sig.	0.28	0.30	0.20	0.28	0.13	0.06	0.24										
ITA	0.03	0.12	0.29	-0.07	-0.27	0.21	0.08	0.11	1.00								
sig.	0.44	0.25	0.05	0.35	0.07	0.13	0.33	0.28									
JAP	-0.08	0.29	0.05	0.21	0.47	0.44	0.21	0.27	0.19	1.00							
sig.	0.33	0.05	0.40	0.13	0.00	0.01	0.13	0.07	0.15								
LUX	0.04	0.18	-0.33	0.19	-0.05	0.21	0.24	0.12	0.06	0.05	1.00						
sig.	0.41	0.16	0.03	0.15	0.39	0.13	0.09	0.25	0.38	0.39							
NET	-0.12	0.21	0.11	0.06	0.39	0.08	0.26	-0.14	-0.05	0.32	-0.05	1.00					
sig.	0.26	0.12	0.28	0.36	0.01	0.33	0.08	0.23	0.38	0.04	0.39						
POR	-0.11	0.08	-0.33	-0.01	0.17	0.68	0.19	0.18	0.11	0.37	0.14	0.19	1.00				
sig.	0.28	0.33	0.03	0.49	0.17	0.00	0.14	0.16	0.28	0.02	0.23	0.15					
SPA	-0.21	0.01	-0.10	0.24	0.13	0.20	0.34	-0.01	0.14	0.18	0.27	0.31	0.23	1.00			
sig.	0.12	0.48	0.29	0.09	0.24	0.14	0.03	0.48	0.22	0.17	0.07	0.04	0.10				
SWE	-0.08	-0.23	-0.20	0.04	-0.12	0.22	0.08	-0.32	-0.20	-0.21	0.11	-0.31	0.24	0.31	1.00		
sig.	0.32	0.10	0.14	0.42	0.25	0.11	0.33	0.04	0.14	0.13	0.28	0.04	0.09	0.04			
UK	-0.11	0.27	-0.27	0.10	0.22	0.06	-0.01	-0.03	-0.16	0.30	0.40	0.01	0.18	-0.21	0.01	1.00	
sig.	0.28	0.07	0.07	0.29	0.12	0.38	0.48	0.45	0.19	0.05	0.01	0.47	0.16	0.13	0.48		
USA	0.01	0.17	-0.33	0.19	-0.04	-0.17	0.13	-0.12	-0.23	-0.24	0.33	0.09	-0.17	0.14	-0.04	0.15	1.00
sig.	0.47	0.18	0.03	0.15	0.41	0.18	0.24	0.26	0.10	0.09	0.03	0.31	0.18	0.23	0.40	0.20	

Πίνακες 2.1-2.4 (Συνεχίζεται)

	AUS	BEL	DEN	FIN	FRA	GER	GRE	IRE	ITA	JAP	LUX	NET	POR	SPA	SWE	UK	USA
Πίνακας 2.3: Παραγόμενο Προϊόν συσχετίσεις 1992-1999																	
AUS	1.00																
sig.																	
BEL	-0.21	1.00															
sig.	0.31																
DEN	-0.21	0.05	1.00														
sig.	0.31	0.46															
FIN	-0.15	0.30	-0.12	1.00													
sig.	0.37	0.24	0.39														
FRA	0.16	0.20	0.12	0.15	1.00												
sig.	0.35	0.31	0.39	0.36													
GER	-0.31	0.17	0.30	0.50	0.73	1.00											
sig.	0.23	0.35	0.23	0.11	0.02												
GRE	0.20	0.19	0.00	0.10	-0.23	0.05	1.00										
sig.	0.32	0.33	0.50	0.40	0.29	0.45											
IRE	-0.50	0.11	-0.18	0.73	0.22	0.73	0.18	1.00									
sig.	0.10	0.39	0.33	0.02	0.30	0.02	0.33										
ITA	-0.39	0.15	-0.10	0.42	-0.23	0.36	0.74	0.73	1.00								
sig.	0.17	0.36	0.41	0.15	0.29	0.19	0.02	0.02									
JAP	-0.96	-0.01	0.22	0.13	-0.15	0.35	-0.20	0.55	0.42	1.00							
sig.	0.00	0.49	0.30	0.38	0.36	0.20	0.31	0.08	0.15								
LUX	0.16	0.21	0.11	0.16	1.00	0.73	-0.23	0.23	-0.22	-0.15	1.00						
sig.	0.35	0.31	0.39	0.36	0.00	0.02	0.29	0.29	0.30	0.37							
NET	0.18	0.22	0.13	0.14	-0.10	0.17	0.98	0.21	0.72	-0.16	-0.10	1.00					
sig.	0.34	0.30	0.38	0.37	0.41	0.34	0.00	0.31	0.02	0.35	0.40						
POR	0.48	0.36	0.47	0.06	0.51	0.37	0.49	-0.13	0.03	-0.50	0.51	0.60	1.00				
sig.	0.12	0.19	0.12	0.44	0.10	0.18	0.11	0.38	0.47	0.10	0.10	0.06					
SPA	0.36	0.34	0.06	0.29	0.28	0.40	0.85	0.28	0.55	-0.38	0.28	0.88	0.78	1.00			
sig.	0.19	0.21	0.44	0.24	0.25	0.16	0.00	0.25	0.08	0.18	0.25	0.00	0.01				
SWE	0.48	-0.14	0.20	0.08	0.66	0.35	-0.06	-0.07	-0.27	-0.34	0.65	0.11	0.59	0.27	1.00		
sig.	0.11	0.37	0.31	0.43	0.04	0.20	0.44	0.44	0.26	0.20	0.04	0.39	0.06	0.26			
UK	0.30	0.39	0.54	0.09	0.50	0.45	0.31	-0.07	-0.04	-0.39	0.50	0.36	0.84	0.64	0.22	1.00	
sig.	0.24	0.17	0.08	0.41	0.11	0.13	0.23	0.43	0.46	0.17	0.11	0.19	0.00	0.04	0.30		
USA	0.41	0.09	0.69	0.10	0.27	0.10	-0.10	-0.41	-0.47	-0.43	0.26	0.01	0.65	0.16	0.48	0.66	1.00
sig.	0.15	0.42	0.03	0.41	0.26	0.41	0.41	0.16	0.12	0.14	0.26	0.49	0.04	0.35	0.12	0.04	

Πίνακες 2.1-2.4 (συνεχίζεται)
Παραγόμενο Προϊόν συσχετίσεις.

	AUS	BEL	DEN	FIN	FRA	GER	GRE	IRE	ITA	JAP	LUX	NET	POR	SPA	SWE	UK	USA
Πίνακας 2.4: Παραγόμενο Προϊόν συσχετίσεις 2000-2009																	
AUS	1.00																
sig.																	
BEL	0.17	1.00															
sig.	0.32																
DEN	0.14	-0.15	1.00														
sig.	0.35	0.34															
FIN	0.02	0.27	-0.29	1.00													
sig.	0.47	0.22	0.21														
FRA	-0.21	-0.36	-0.10	0.46	1.00												
sig.	0.28	0.15	0.39	0.09													
GER	1.00	0.18	0.15	0.03	-0.20	1.00											
sig.	0.00	0.31	0.34	0.47	0.29												
GRE	-0.11	-0.09	0.16	-0.80	-0.74	-0.12	1.00										
sig.	0.38	0.40	0.33	0.00	0.01	0.37											
IRE	-0.08	0.29	-0.15	-0.47	-0.68	-0.09	0.75	1.00									
sig.	0.41	0.21	0.34	0.09	0.01	0.40	0.01										
ITA	-0.51	0.38	-0.26	0.53	0.47	-0.50	-0.46	-0.37	1.00								
sig.	0.07	0.14	0.24	0.06	0.09	0.07	0.09	0.15									
JAP	0.10	0.07	0.14	-0.52	0.02	0.10	0.33	0.37	-0.15	1.00							
sig.	0.39	0.43	0.35	0.06	0.48	0.39	0.17	0.15	0.34								
LUX	0.11	0.33	-0.13	0.83	0.23	0.12	-0.59	-0.55	0.60	-0.62	1.00						
sig.	0.38	0.17	0.36	0.00	0.26	0.37	0.04	0.05	0.03	0.03							
NET	-0.10	0.38	0.29	0.24	0.23	-0.08	-0.45	-0.28	0.41	-0.23	0.25	1.00					
sig.	0.39	0.14	0.21	0.26	0.26	0.41	0.09	0.22	0.12	0.26	0.24						
POR	-0.28	0.26	0.09	0.47	0.30	-0.26	-0.53	-0.25	0.44	-0.50	0.37	0.90	1.00				
sig.	0.22	0.23	0.40	0.09	0.20	0.23	0.06	0.24	0.10	0.07	0.15	0.00					
SPA	0.38	0.46	0.48	0.01	-0.20	0.40	-0.25	-0.12	-0.14	-0.11	0.04	0.72	0.51	1.00			
sig.	0.14	0.09	0.08	0.49	0.29	0.13	0.24	0.37	0.35	0.38	0.46	0.01	0.07				
SWE	-0.01	-0.26	0.31	-1.00	-0.47	-0.02	0.80	0.44	-0.50	0.49	-0.79	-0.22	-0.46	0.01	1.00		
sig.	0.49	0.24	0.19	0.00	0.08	0.48	0.00	0.10	0.07	0.07	0.00	0.27	0.09	0.49			
UK	0.39	-0.20	0.56	0.09	0.29	0.40	-0.32	-0.58	-0.03	-0.28	0.30	0.39	0.27	0.40	-0.06	1.00	
sig.	0.13	0.29	0.05	0.40	0.21	0.13	0.18	0.04	0.47	0.21	0.20	0.13	0.22	0.13	0.44		
USA	0.22	-0.05	0.00	-0.76	-0.61	0.21	0.62	0.42	-0.54	0.05	-0.53	-0.02	-0.19	0.23	0.77	0.01	1.00
sig.	0.27	0.45	0.50	0.01	0.03	0.28	0.03	0.11	0.05	0.45	0.06	0.48	0.30	0.26	0.00	0.49	

Sig.: significance at 5% level or higher.

Πίνακες 3.1-3.4 TFP συσχετίσεις.

	AUS	BEL	DEN	FIN	FRA	GER	GRE	IRE	ITA	JAP	LUX	NET	POR	SPA	SWE	UK	USA
Πίνακας 3.1: TFP συσχετίσεις 1960-2009																	
AUS	1.00																
sig.																	
BEL	0.53	1.00															
sig.	0.00																
DEN	0.13	0.00	1.00														
sig.	0.18	0.49															
FIN	0.32	0.49	0.16	1.00													
sig.	0.01	0.00	0.13														
FRA	0.59	0.67	0.09	0.54	1.00												
sig.	0.00	0.00	0.26	0.00													
GER	0.61	0.40	0.07	0.15	0.51	1.00											
sig.	0.00	0.00	0.32	0.14	0.00												
GRE	0.36	0.30	-0.02	0.06	0.39	0.55	1.00										
sig.	0.00	0.02	0.43	0.33	0.00	0.00											
IRE	0.10	0.22	0.03	0.29	0.26	0.23	0.39	1.00									
sig.	0.24	0.06	0.43	0.02	0.03	0.05	0.00										
ITA	0.44	0.40	0.13	0.49	0.60	0.48	0.25	0.30	1.00								
sig.	0.00	0.00	0.19	0.00	0.00	0.00	0.04	0.02									
JAP	0.53	0.47	-0.04	0.18	0.57	0.46	0.55	0.14	0.44	1.00							
sig.	0.00	0.00	0.39	0.10	0.00	0.00	0.00	0.17	0.00								
LUX	0.60	0.63	-0.04	0.28	0.69	0.54	0.37	0.08	0.46	0.57	1.00						
sig.	0.00	0.00	0.39	0.02	0.00	0.00	0.00	0.30	0.00	0.00							
NET	0.58	0.56	0.27	0.35	0.45	0.62	0.27	0.28	0.38	0.25	0.58	1.00					
sig.	0.00	0.00	0.03	0.01	0.00	0.00	0.03	0.02	0.00	0.04	0.00						
POR	0.57	0.60	-0.15	0.43	0.72	0.50	0.37	0.33	0.69	0.53	0.57	0.38	1.00				
sig.	0.00	0.00	0.15	0.00	0.00	0.00	0.00	0.01	0.00	0.00	0.00	0.00					
SPA	0.11	0.56	0.10	0.46	0.41	0.07	0.03	0.16	0.26	0.12	0.46	0.27	0.25	1.00			
sig.	0.21	0.00	0.25	0.00	0.00	0.32	0.42	0.13	0.04	0.21	0.00	0.03	0.04				
SWE	0.13	0.46	0.41	0.70	0.43	-0.06	-0.12	0.02	0.23	0.09	0.25	0.36	0.10	0.53	1.00		
sig.	0.18	0.00	0.00	0.00	0.00	0.34	0.21	0.45	0.05	0.27	0.04	0.00	0.24	0.00			
UK	0.23	0.28	0.49	0.48	0.30	0.04	0.15	0.08	0.24	0.12	0.28	0.35	0.24	0.46	0.55	1.00	
sig.	0.06	0.02	0.00	0.00	0.02	0.38	0.15	0.30	0.04	0.19	0.03	0.01	0.05	0.00	0.00		
USA	-0.06	0.16	0.30	0.05	0.28	0.18	0.25	0.05	-0.04	-0.06	0.20	0.26	0.01	0.43	0.31	0.46	1.00
sig.	0.34	0.13	0.02	0.36	0.02	0.11	0.04	0.37	0.39	0.35	0.08	0.03	0.48	0.00	0.01	0.00	

Πίνακας 3.1-3.4 (Συνεχίζεται)

	AUS	BEL	DEN	FIN	FRA	GER	GRE	IRE	ITA	JAP	LUX	NET	POR	SPA	SWE	UK	USA
Πίνακας 3.2: TFP συσχετίσεις 1960-1991																	
AUS	1.00																
sig.																	
BEL	0.48	1.00															
sig.	0.12																
DEN	-0.01	0.49	1.00														
sig.	0.49	0.11															
FIN	0.11	0.30	0.79	1.00													
sig.	0.40	0.23	0.01														
FRA	0.79	0.64	0.15	0.43	1.00												
sig.	0.01	0.04	0.36	0.15													
GER	0.50	0.66	-0.09	-0.31	0.45	1.00											
sig.	0.10	0.04	0.42	0.23	0.13												
GRE	0.35	0.38	-0.38	-0.60	0.10	0.81	1.00										
sig.	0.20	0.18	0.17	0.06	0.41	0.01											
IRE	0.43	0.53	0.55	0.62	0.48	0.16	0.15	1.00									
sig.	0.14	0.09	0.08	0.05	0.12	0.35	0.36										
ITA	-0.05	0.46	0.90	0.75	0.24	-0.12	-0.48	0.46	1.00								
sig.	0.45	0.13	0.00	0.02	0.28	0.39	0.11	0.12									
JAP	-0.14	-0.01	-0.15	-0.63	-0.54	0.42	0.70	-0.04	-0.30	1.00							
sig.	0.37	0.49	0.36	0.05	0.09	0.15	0.03	0.46	0.24								
LUX	0.22	0.02	-0.76	-0.55	0.27	0.26	0.31	-0.49	-0.62	-0.20	1.00						
sig.	0.30	0.48	0.01	0.08	0.26	0.27	0.23	0.11	0.05	0.31							
NET	0.43	0.67	0.75	0.77	0.64	-0.01	-0.35	0.57	0.78	-0.54	-0.24	1.00					
sig.	0.14	0.03	0.02	0.01	0.04	0.49	0.20	0.07	0.01	0.08	0.28						
POR	0.72	0.55	0.29	0.43	0.76	0.43	0.28	0.85	0.34	-0.11	-0.20	0.52	1.00				
sig.	0.02	0.08	0.24	0.15	0.01	0.14	0.25	0.00	0.21	0.40	0.32	0.10					
SPA	0.37	0.68	0.89	0.84	0.58	0.13	-0.30	0.61	0.82	-0.39	-0.49	0.90	0.54	1.00			
sig.	0.19	0.03	0.00	0.00	0.07	0.38	0.24	0.05	0.01	0.17	0.11	0.00	0.09				
SWE	0.21	0.50	0.85	0.95	0.53	-0.17	-0.53	0.61	0.87	-0.60	-0.47	0.92	0.48	0.93	1.00		
sig.	0.31	0.10	0.00	0.00	0.09	0.35	0.09	0.05	0.00	0.06	0.12	0.00	0.11	0.00			
UK	-0.22	0.10	0.85	0.85	0.03	-0.51	-0.81	0.24	0.81	-0.50	-0.64	0.66	-0.01	0.73	0.83	1.00	
sig.	0.30	0.41	0.00	0.00	0.47	0.10	0.01	0.28	0.01	0.10	0.04	0.04	0.49	0.02	0.01		
USA	0.69	0.43	-0.17	0.21	0.79	0.26	0.15	0.26	-0.21	-0.54	0.58	0.40	0.41	0.24	0.23	-0.17	1.00
sig.	0.03	0.14	0.34	0.31	0.01	0.27	0.36	0.27	0.31	0.08	0.06	0.17	0.16	0.28	0.29	0.34	

Πίνακας 3.1-3.4 (Συνεχίζεται)

	AUS	BEL	DEN	FIN	FRA	GER	GRE	IRE	ITA	JAP	LUX	NET	POR	SPA	SWE	UK	USA
Πίνακας 3.3: TFP συσχετίσεις 1992-1999																	
AUS	1.00																
sig.																	
BEL	0.49	1.00															
sig.	0.21																
DEN	0.30	0.79	1.00														
sig.	0.47	0.02															
FIN	0.64	0.15	0.43	1.00													
sig.	0.09	0.72	0.29														
FRA	0.66	-0.09	-0.31	0.45	1.00												
sig.	0.08	0.84	0.46	0.26													
GER	0.38	-0.38	-0.60	0.10	0.81	1.00											
sig.	0.35	0.35	0.11	0.81	0.01												
GRE	0.53	0.55	0.62	0.48	0.16	0.15	1.00										
sig.	0.17	0.16	0.10	0.23	0.70	0.72											
IRE	0.46	0.90	0.75	0.24	-0.12	-0.48	0.46	1.00									
sig.	0.25	0.00	0.03	0.56	0.78	0.23	0.25										
ITA	-0.01	-0.15	-0.63	-0.54	0.42	0.70	-0.04	-0.30	1.00								
sig.	0.99	0.73	0.09	0.17	0.30	0.05	0.92	0.47									
JAP	0.02	-0.76	-0.55	0.27	0.26	0.31	-0.49	-0.62	-0.20	1.00							
sig.	0.95	0.03	0.16	0.52	0.54	0.45	0.22	0.10	0.63								
LUX	0.67	0.75	0.77	0.64	-0.01	-0.35	0.57	0.78	-0.54	-0.24	1.00						
sig.	0.07	0.03	0.03	0.09	0.98	0.40	0.14	0.02	0.17	0.56							
NET	0.55	0.29	0.43	0.76	0.43	0.28	0.85	0.34	-0.11	-0.20	0.52	1.00					
sig.	0.15	0.48	0.29	0.03	0.28	0.50	0.01	0.42	0.80	0.63	0.19						
POR	0.68	0.89	0.84	0.58	0.13	-0.30	0.61	0.82	-0.39	-0.49	0.90	0.54	1.00				
sig.	0.07	0.00	0.01	0.13	0.75	0.48	0.11	0.01	0.35	0.22	0.00	0.17					
SPA	0.50	0.85	0.95	0.53	-0.17	-0.53	0.61	0.87	-0.60	-0.47	0.92	0.48	0.93	1.00			
sig.	0.21	0.01	0.00	0.18	0.69	0.17	0.11	0.01	0.12	0.24	0.00	0.23	0.00				
SWE	0.10	0.85	0.85	0.03	-0.51	-0.81	0.24	0.81	-0.50	-0.64	0.66	-0.01	0.73	0.83	1.00		
sig.	0.81	0.01	0.01	0.94	0.20	0.02	0.56	0.01	0.21	0.09	0.08	0.98	0.04	0.01			
UK	0.43	-0.17	0.21	0.79	0.26	0.15	0.26	-0.21	-0.54	0.58	0.40	0.41	0.24	0.23	-0.17	1.00	
sig.	0.29	0.68	0.62	0.02	0.54	0.72	0.54	0.62	0.17	0.13	0.33	0.32	0.57	0.58	0.69		
USA	0.48	-0.01	0.11	0.79	0.50	0.35	0.43	-0.05	-0.14	0.22	0.43	0.72	0.37	0.21	-0.22	0.69	1.00
sig.	0.23	0.98	0.80	0.02	0.21	0.39	0.29	0.90	0.74	0.61	0.29	0.04	0.37	0.63	0.60	0.06	

Πίνακας 3.1-3.4 (Συνεχίζεται)

	AUS	BEL	DEN	FIN	FRA	GER	GRE	IRE	ITA	JAP	LUX	NET	POR	SPA	SWE	UK	USA
Πίνακας 3.4: TFP συσχετίσεις 2000-2009																	
AUS	1.00																
sig.																	
BEL	0.60	1.00															
sig.	0.03																
DEN	0.37	0.63	1.00														
sig.	0.15	0.03															
FIN	0.95	0.59	0.47	1.00													
sig.	0.00	0.04	0.08														
FRA	0.72	0.78	0.85	0.79	1.00												
sig.	0.01	0.00	0.00	0.00													
GER	0.91	0.36	0.28	0.92	0.55	1.00											
sig.	0.00	0.15	0.22	0.00	0.05												
GRE	-0.70	-0.52	-0.21	-0.47	-0.41	-0.51	1.00										
sig.	0.01	0.06	0.28	0.08	0.12	0.07											
IRE	-0.14	-0.02	0.11	-0.01	0.06	-0.12	0.64	1.00									
sig.	0.35	0.48	0.38	0.49	0.44	0.37	0.02										
ITA	0.83	0.33	0.27	0.88	0.63	0.82	-0.23	0.29	1.00								
sig.	0.00	0.18	0.23	0.00	0.03	0.00	0.26	0.21									
JAP	0.17	0.28	0.03	0.00	0.07	0.05	-0.74	-0.93	-0.33	1.00							
sig.	0.32	0.21	0.47	0.50	0.42	0.45	0.01	0.00	0.18								
LUX	0.90	0.70	0.68	0.92	0.86	0.83	-0.56	0.04	0.76	0.02	1.00						
sig.	0.00	0.01	0.02	0.00	0.00	0.00	0.05	0.45	0.01	0.48							
NET	0.77	0.73	0.80	0.83	0.98	0.64	-0.49	-0.11	0.64	0.20	0.86	1.00					
sig.	0.00	0.01	0.00	0.00	0.00	0.02	0.08	0.38	0.02	0.29	0.00						
POR	0.91	0.39	0.22	0.89	0.62	0.84	-0.43	0.16	0.97	-0.16	0.79	0.64	1.00				
sig.	0.00	0.13	0.27	0.00	0.03	0.00	0.11	0.33	0.00	0.33	0.00	0.02					
SPA	0.59	0.41	0.51	0.78	0.69	0.61	0.09	0.48	0.78	-0.52	0.73	0.63	0.66	1.00			
sig.	0.04	0.12	0.06	0.00	0.01	0.03	0.40	0.08	0.00	0.06	0.01	0.03	0.02				
SWE	0.50	0.85	0.80	0.49	0.81	0.29	-0.61	-0.33	0.13	0.52	0.66	0.81	0.20	0.26	1.00		
sig.	0.07	0.00	0.00	0.07	0.00	0.20	0.03	0.17	0.36	0.06	0.02	0.00	0.29	0.23			
UK	0.49	0.59	0.35	0.65	0.64	0.39	0.11	0.47	0.66	-0.39	0.52	0.55	0.57	0.82	0.28	1.00	
sig.	0.08	0.04	0.16	0.02	0.02	0.13	0.38	0.09	0.02	0.14	0.06	0.05	0.04	0.00	0.22		
USA	-0.08	0.61	0.59	-0.13	0.44	-0.37	-0.21	0.01	-0.29	0.30	0.09	0.33	-0.24	-0.13	0.66	0.12	1.00
sig.	0.41	0.03	0.04	0.36	0.10	0.14	0.28	0.49	0.21	0.20	0.40	0.17	0.25	0.36	0.02	0.37	

Sig.: significance at 5% level or higher.

Πίνακες 4.1-4.4 Παραγωγικότητα Εργασίας συσχετίσεις.

	AUS	BEL	DEN	FIN	FRA	GER	GRE	IRE	ITA	JAP	LUX	NET	POR	SPA	SWE	UK	USA
Πίνακας 4.1: Παραγωγικότητα Εργασίας συσχετίσεις 1960-2009																	
AUS	1.00																
Sig.																	
BEL	0.35	1.00															
Sig.	0.01																
DEN	0.02	-0.07	1.00														
Sig.	0.44	0.33															
FIN	0.38	0.17	-0.05	1.00													
Sig.	0.00	0.12	0.38														
FRA	0.53	0.34	0.03	0.46	1.00												
Sig.	0.00	0.01	0.43	0.00													
GER	0.43	-0.02	0.04	0.52	0.53	1.00											
Sig.	0.00	0.46	0.39	0.00	0.00												
GRE	0.26	-0.13	-0.07	-0.03	0.29	0.47	1.00										
Sig.	0.03	0.18	0.32	0.43	0.02	0.00											
IRE	0.12	-0.01	-0.13	-0.11	-0.03	0.22	0.47	1.00									
Sig.	0.19	0.48	0.18	0.21	0.41	0.06	0.00										
ITA	0.41	0.15	0.11	0.70	0.44	0.54	-0.01	0.03	1.00								
Sig.	0.00	0.15	0.22	0.00	0.00	0.00	0.47	0.43									
JAP	0.38	0.18	-0.11	0.15	0.63	0.43	0.59	0.35	0.19	1.00							
Sig.	0.00	0.10	0.23	0.14	0.00	0.00	0.00	0.01	0.09								
LUX	0.31	0.17	-0.01	0.21	0.67	0.33	0.30	-0.11	0.30	0.48	1.00						
Sig.	0.01	0.12	0.47	0.07	0.00	0.01	0.02	0.22	0.02	0.00							
NET	0.35	0.40	0.03	0.09	-0.02	-0.08	-0.14	0.05	-0.10	-0.25	-0.04	1.00					
Sig.	0.01	0.00	0.41	0.27	0.45	0.28	0.17	0.36	0.25	0.04	0.40						
POR	0.48	0.24	-0.09	0.37	0.62	0.48	0.27	0.20	0.61	0.45	0.45	-0.16	1.00				
Sig.	0.00	0.05	0.27	0.00	0.00	0.00	0.03	0.08	0.00	0.00	0.00	0.14					
SPA	-0.05	0.18	0.04	0.41	-0.21	0.03	-0.19	-0.04	0.23	-0.34	-0.22	0.26	-0.20	1.00			
Sig.	0.37	0.11	0.39	0.00	0.07	0.43	0.09	0.38	0.05	0.01	0.07	0.03	0.08				
SWE	0.06	0.16	0.01	0.12	0.06	-0.20	-0.21	-0.13	0.04	-0.02	0.08	0.07	-0.06	0.06	1.00		
Sig.	0.35	0.13	0.46	0.20	0.33	0.09	0.07	0.18	0.39	0.45	0.28	0.32	0.33	0.34			
UK	0.13	-0.12	0.23	0.23	0.05	0.25	-0.02	0.04	0.33	-0.10	-0.22	-0.05	0.18	0.22	0.10	1.00	
Sig.	0.18	0.21	0.05	0.05	0.36	0.04	0.46	0.39	0.01	0.25	0.06	0.37	0.11	0.06	0.24		
USA	-0.12	-0.14	0.21	-0.07	0.09	0.01	0.09	0.08	-0.11	-0.16	0.12	0.12	-0.09	0.11	0.30	1.00	
Sig.	0.21	0.16	0.07	0.32	0.27	0.46	0.26	0.30	0.22	0.13	0.20	0.20	0.26	0.22	0.02		

Πίνακας 4.1-4.4

	AUS	BEL	DEN	FIN	FRA	GER	GRE	IRE	ITA	JAP	LUX	NET	POR	SPA	SWE	UK	USA
Πίνακας 4.2: Παραγωγικότητα Εργασίας συσχετίσεις 1960-1991																	
AUS	1.00																
Sig.																	
BEL	0.31	1.00															
Sig.	0.08																
DEN	-0.01	-0.13	1.00														
Sig.	0.95	0.48															
FIN	0.33	0.10	-0.18	1.00													
Sig.	0.07	0.60	0.31														
FRA	0.56	0.26	-0.04	0.54	1.00												
Sig.	0.00	0.15	0.83	0.00													
GER	0.39	-0.10	-0.01	0.52	0.62	1.00											
Sig.	0.03	0.58	0.97	0.00	0.00												
GRE	0.46	-0.11	-0.01	0.38	0.59	0.66	1.00										
Sig.	0.01	0.56	0.97	0.03	0.00	0.00											
IRE	0.18	-0.05	-0.17	0.32	0.39	0.46	0.44	1.00									
Sig.	0.32	0.77	0.34	0.07	0.03	0.01	0.01										
ITA	0.32	0.06	0.05	0.62	0.66	0.60	0.34	0.21	1.00								
Sig.	0.07	0.75	0.78	0.00	0.00	0.00	0.06	0.25									
JAP	0.52	0.20	-0.10	0.37	0.86	0.51	0.61	0.52	0.53	1.00							
Sig.	0.00	0.27	0.58	0.04	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00								
LUX	0.39	0.15	-0.04	0.26	0.76	0.44	0.51	0.32	0.47	0.71	1.00						
Sig.	0.03	0.40	0.84	0.15	0.00	0.01	0.00	0.07	0.01	0.00							
NET	0.34	0.38	-0.02	-0.04	-0.18	-0.12	-0.08	0.21	-0.37	-0.26	-0.14	1.00					
Sig.	0.05	0.03	0.93	0.83	0.34	0.53	0.68	0.26	0.04	0.15	0.44						
POR	0.36	0.19	-0.14	0.43	0.73	0.49	0.43	0.13	0.61	0.64	0.64	-0.27	1.00				
Sig.	0.04	0.30	0.43	0.01	0.00	0.00	0.01	0.47	0.00	0.00	0.00	0.13					
SPA	-0.07	0.22	-0.01	0.35	-0.18	-0.06	-0.09	0.09	0.11	-0.36	-0.18	0.32	-0.22	1.00			
Sig.	0.72	0.22	0.95	0.05	0.31	0.73	0.62	0.64	0.55	0.04	0.34	0.08	0.22				
SWE	0.04	0.24	-0.30	0.03	0.04	-0.39	-0.31	-0.19	-0.02	0.05	0.15	0.03	-0.13	0.11	1.00		
Sig.	0.85	0.18	0.10	0.85	0.81	0.03	0.09	0.30	0.89	0.80	0.40	0.88	0.46	0.54			
UK	0.07	-0.24	0.24	0.07	0.10	0.24	0.13	-0.09	0.28	-0.06	-0.05	-0.12	0.15	0.11	0.09	1.00	
Sig.	0.72	0.19	0.18	0.72	0.58	0.19	0.48	0.63	0.12	0.75	0.80	0.52	0.42	0.54	0.61		
USA	-0.17	-0.24	0.25	0.05	-0.01	0.09	0.06	0.05	0.01	-0.19	0.03	0.10	-0.16	0.34	0.20	0.48	1.00
Sig.	0.34	0.19	0.17	0.77	0.94	0.63	0.74	0.78	0.95	0.29	0.86	0.59	0.39	0.06	0.27	0.01	

Πίνακας 4.1-4.4 (Συνεχίζεται)

	AUS	BEL	DEN	FIN	FRA	GER	GRE	IRE	ITA	JAP	LUX	NET	POR	SPA	SWE	UK	USA
Πίνακας 4.3: Παραγωγικότητα Εργασίας συσχετίσεις 1992-1999																	
AUS	1.00																
Sig.																	
BEL	0.64	1.00															
Sig.	0.09																
DEN	0.14	0.54	1.00														
Sig.	0.73	0.17															
FIN	0.50	-0.17	-0.15	1.00													
Sig.	0.20	0.69	0.72														
FRA	0.71	0.85	0.40	0.16	1.00												
Sig.	0.05	0.01	0.32	0.70													
GER	0.13	-0.22	-0.86	0.02	-0.08	1.00											
Sig.	0.75	0.60	0.01	0.96	0.86												
GRE	0.39	0.41	-0.19	-0.11	0.53	0.38	1.00										
Sig.	0.34	0.31	0.65	0.80	0.17	0.35											
IRE	0.41	0.77	0.81	-0.01	0.67	-0.71	0.19	1.00									
Sig.	0.31	0.03	0.01	0.98	0.07	0.05	0.66										
ITA	-0.05	0.12	-0.62	-0.45	0.07	0.80	0.41	-0.44	1.00								
Sig.	0.91	0.78	0.10	0.27	0.86	0.02	0.32	0.28									
JAP	-0.08	-0.67	-0.43	0.38	-0.70	0.26	-0.60	-0.63	-0.15	1.00							
Sig.	0.85	0.07	0.29	0.36	0.05	0.53	0.12	0.10	0.71								
LUX	0.50	0.51	0.71	0.30	0.37	-0.73	-0.01	0.75	-0.71	-0.20	1.00						
Sig.	0.21	0.20	0.05	0.48	0.37	0.04	0.98	0.03	0.05	0.63							
NET	0.40	0.21	-0.04	0.50	0.45	-0.09	0.61	0.42	-0.22	-0.40	0.39	1.00					
Sig.	0.33	0.62	0.92	0.20	0.26	0.83	0.11	0.31	0.59	0.33	0.35						
POR	0.13	0.74	0.77	-0.53	0.41	-0.53	-0.14	0.66	-0.05	-0.47	0.42	-0.35	1.00				
Sig.	0.76	0.03	0.02	0.18	0.31	0.18	0.74	0.08	0.91	0.24	0.30	0.40					
SPA	0.39	0.46	0.66	0.30	0.42	-0.75	0.12	0.87	-0.71	-0.36	0.88	0.63	0.30	1.00			
Sig.	0.34	0.25	0.07	0.47	0.30	0.03	0.77	0.00	0.05	0.39	0.00	0.09	0.47				
SWE	0.28	0.74	0.80	-0.23	0.65	-0.64	0.40	0.89	-0.33	-0.81	0.69	0.38	0.64	0.73	1.00		
Sig.	0.50	0.04	0.02	0.59	0.08	0.09	0.33	0.00	0.42	0.02	0.06	0.35	0.09	0.04			
UK	0.16	-0.60	-0.52	0.67	-0.41	0.34	-0.08	-0.57	-0.23	0.70	0.00	0.17	-0.79	-0.16	-0.56	1.00	
Sig.	0.71	0.12	0.19	0.07	0.31	0.41	0.85	0.14	0.59	0.06	1.00	0.69	0.02	0.71	0.15		
USA	0.30	0.27	0.13	0.45	0.47	-0.26	0.43	0.39	-0.29	-0.50	0.52	0.82	-0.15	0.56	0.48	0.16	1.00
Sig.	0.46	0.52	0.75	0.26	0.24	0.54	0.28	0.34	0.49	0.21	0.19	0.01	0.72	0.15	0.23	0.70	

Πίνακας 4.1-4.4 (Συνεχίζεται)

	AUS	BEL	DEN	FIN	FRA	GER	GRE	IRE	ITA	JAP	LUX	NET	POR	SPA	SWE	UK	USA
Πίνακας 4.4: Παραγωγικότητα Εργασίας συσχετίσεις 2000-2009																	
AUS	1.00																
Sig.																	
BEL	0.46	1.00															
Sig.	0.18																
DEN	0.64	0.34	1.00														
Sig.	0.05	0.34															
FIN	0.72	0.79	0.70	1.00													
Sig.	0.02	0.01	0.03														
FRA	0.31	0.15	0.81	0.27	1.00												
Sig.	0.38	0.69	0.00	0.45													
GER	-0.80	-0.62	-0.75	-0.88	-0.44	1.00											
Sig.	0.01	0.05	0.01	0.00	0.20												
GRE	-0.31	-0.38	-0.63	-0.73	-0.34	0.69	1.00										
Sig.	0.39	0.28	0.05	0.02	0.33	0.03											
IRE	0.27	0.24	0.76	0.35	0.76	-0.36	-0.20	1.00									
Sig.	0.44	0.51	0.01	0.32	0.01	0.31	0.58										
ITA	0.56	0.23	0.36	0.58	0.04	-0.64	-0.59	-0.25	1.00								
Sig.	0.09	0.53	0.31	0.08	0.90	0.04	0.07	0.49									
JAP	0.63	0.59	0.83	0.72	0.70	-0.78	-0.50	0.79	0.08	1.00							
Sig.	0.05	0.07	0.00	0.02	0.03	0.01	0.14	0.01	0.82								
LUX	0.65	0.85	0.63	0.95	0.23	-0.7 ^t 4	-0.55	0.45	0.38	0.71	1.00						
Sig.	0.04	0.00	0.05	0.00	0.52	0.01	0.10	0.19	0.29	0.02							
NET	0.41	0.23	0.64	0.28	0.62	-0.32	0.07	0.92	-0.30	0.74	0.43	1.00					
Sig.	0.24	0.53	0.04	0.43	0.06	0.36	0.85	0.00	0.40	0.02	0.21						
POR	-0.19	-0.70	-0.04	-0.49	0.05	0.38	0.20	0.13	-0.50	-0.07	-0.51	0.13	1.00				
Sig.	0.59	0.02	0.90	0.15	0.89	0.27	0.59	0.73	0.14	0.85	0.13	0.72					
SPA	0.36	0.12	0.45	0.51	0.26	-0.64	-0.83	-0.15	0.83	0.21	0.23	-0.34	-0.20	1.00			
Sig.	0.30	0.75	0.19	0.13	0.47	0.04	0.00	0.69	0.00	0.55	0.53	0.33	0.58				
SWE	0.57	-0.16	-0.02	0.15	-0.37	-0.19	0.03	-0.32	0.34	-0.07	0.07	-0.12	0.27	0.16	1.00		
Sig.	0.09	0.67	0.95	0.69	0.29	0.60	0.94	0.36	0.33	0.86	0.85	0.74	0.45	0.67			
UK	0.47	0.50	-0.09	0.38	-0.36	-0.25	0.25	-0.15	0.34	-0.01	0.49	0.10	-0.66	-0.19	0.28	1.00	
Sig.	0.17	0.14	0.82	0.28	0.30	0.49	0.49	0.67	0.33	0.97	0.15	0.79	0.04	0.59	0.43		
USA	0.70	0.25	0.83	0.45	0.75	-0.59	-0.14	0.77	0.07	0.78	0.47	0.85	0.08	0.05	0.11	0.09	1.00
Sig.	0.02	0.48	0.00	0.20	0.01	0.07	0.69	0.01	0.84	0.01	0.17	0.00	0.82	0.89	0.76	0.80	

Sig.: significance at 5% level or higher.

Πίνακες 5.1-5.4 Ποσοστό Κέρδους συσχετίσεις.

	AUS	BEL	DEN	FIN	FRA	GER	GRE	IRE	ITA	JAP	LUX	NET	POR	SPA	SWE	UK	USA
Πίνακας 5.1: Ποσοστό Κέρδους συσχετίσεις 1960-2009																	
AUS	1.00																
Sig.																	
BEL	0.66	1.00															
Sig.	0.00																
DEN	0.30	0.28	1.00														
Sig.	0.02	0.02															
FIN	0.47	0.54	0.27	1.00													
Sig.	0.00	0.00	0.03														
FRA	0.57	0.80	0.19	0.43	1.00												
Sig.	0.00	0.00	0.09	0.00													
GER	0.33	0.42	0.39	0.21	0.34	1.00											
Sig.	0.01	0.00	0.00	0.07	0.01												
GRE	0.24	0.17	0.03	-0.04	0.30	-0.10	1.00										
Sig.	0.05	0.12	0.41	0.38	0.02	0.23											
IRE	0.14	0.20	0.23	0.43	0.30	0.17	-0.02	1.00									
Sig.	0.17	0.08	0.06	0.00	0.02	0.11	0.44										
ITA	0.20	0.40	0.16	0.64	0.44	0.29	-0.12	0.34	1.00								
Sig.	0.08	0.00	0.13	0.00	0.00	0.02	0.21	0.01									
JAP	0.48	0.63	0.34	0.31	0.54	0.46	0.06	0.11	0.44	1.00							
Sig.	0.00	0.00	0.01	0.01	0.00	0.00	0.34	0.22	0.00								
LUX	0.67	0.70	0.23	0.47	0.65	0.35	0.33	0.06	0.39	0.43	1.00						
Sig.	0.00	0.00	0.06	0.00	0.00	0.01	0.01	0.34	0.00	0.00							
NET	0.42	0.51	0.60	0.38	0.39	0.68	-0.20	0.47	0.36	0.38	0.40	1.00					
Sig.	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.08	0.00	0.01	0.00	0.00						
POR	0.51	0.61	0.37	0.58	0.71	0.43	0.08	0.28	0.53	0.69	0.54	0.40	1.00				
Sig.	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.28	0.03	0.00	0.00	0.00	0.00					
SPA	0.44	0.75	0.26	0.49	0.61	0.11	0.29	0.31	0.39	0.37	0.56	0.36	0.43	1.00			
Sig.	0.00	0.00	0.03	0.00	0.00	0.23	0.02	0.01	0.00	0.00	0.01	0.00	0.00				
SWE	0.43	0.52	0.39	0.40	0.30	-0.05	0.18	-0.15	0.05	0.12	0.48	0.22	0.20	0.52	1.00		
Sig.	0.00	0.00	0.00	0.00	0.02	0.36	0.11	0.15	0.36	0.21	0.00	0.06	0.08	0.00			
UK	0.22	0.39	0.56	0.47	0.41	0.33	-0.07	0.40	0.35	0.33	0.09	0.38	0.63	0.25	0.17	1.00	
Sig.	0.06	0.00	0.00	0.00	0.00	0.01	0.31	0.00	0.01	0.01	0.27	0.00	0.04	0.12			
USA	-0.27	0.03	0.36	-0.19	0.16	0.20	0.01	0.04	-0.09	-0.06	-0.18	0.22	0.10	0.09	0.03	0.42	1.00
Sig.	0.03	0.41	0.00	0.09	0.13	0.08	0.47	0.38	0.27	0.34	0.11	0.06	0.25	0.27	0.42	0.00	

Πίνακες 5.1-5.4 (συνεχίζεται)

	AUS	BEL	DEN	FIN	FRA	GER	GRE	IRE	ITA	JAP	LUX	NET	POR	SPA	SWE	UK	USA
Πίνακας 5.2: Ποσοστό Κέρδους συσχετίσεις 1960-1991																	
AUS	1.00																
Sig.																	
BEL	0.66	1.00															
Sig.	0.00																
DEN	0.32	0.23	1.00														
Sig.	0.04	0.11															
FIN	0.51	0.59	0.23	1.00													
Sig.	0.00	0.00	0.10														
FRA	0.55	0.81	0.18	0.40	1.00												
Sig.	0.00	0.00	0.16	0.01													
GER	0.30	0.39	0.39	0.17	0.35	1.00											
Sig.	0.04	0.01	0.01	0.18	0.03												
GRE	0.28	0.26	0.09	0.07	0.35	-0.04	1.00										
Sig.	0.06	0.08	0.31	0.36	0.03	0.41											
IRE	0.12	0.27	0.39	0.19	0.25	0.49	0.05	1.00									
Sig.	0.26	0.07	0.01	0.15	0.08	0.00	0.39										
ITA	0.16	0.41	0.12	0.57	0.40	0.31	-0.09	0.12	1.00								
Sig.	0.19	0.01	0.26	0.00	0.01	0.04	0.32	0.25									
JAP	0.51	0.67	0.43	0.48	0.59	0.55	0.05	0.33	0.59	1.00							
Sig.	0.00	0.00	0.01	0.00	0.00	0.00	0.40	0.03	0.00								
LUX	0.71	0.76	0.26	0.58	0.69	0.35	0.39	0.16	0.44	0.48	1.00						
Sig.	0.00	0.00	0.07	0.00	0.00	0.02	0.01	0.20	0.01	0.00							
NET	0.39	0.49	0.57	0.19	0.33	0.72	-0.16	0.51	0.24	0.53	0.44	1.00					
Sig.	0.01	0.00	0.00	0.16	0.03	0.00	0.20	0.00	0.09	0.00	0.01						
POR	0.50	0.62	0.40	0.62	0.72	0.42	0.14	0.40	0.54	0.73	0.58	0.40	1.00				
Sig.	0.00	0.00	0.01	0.00	0.00	0.01	0.22	0.01	0.00	0.00	0.00	0.01					
SPA	0.43	0.77	0.25	0.46	0.60	0.09	0.38	0.19	0.36	0.40	0.66	0.28	0.43	1.00			
Sig.	0.01	0.00	0.09	0.00	0.00	0.32	0.02	0.15	0.02	0.01	0.00	0.06	0.01				
SWE	0.46	0.50	0.34	0.38	0.30	-0.22	0.32	-0.31	-0.03	0.16	0.50	0.11	0.16	0.55	1.00		
Sig.	0.00	0.00	0.03	0.02	0.05	0.11	0.04	0.04	0.42	0.20	0.00	0.28	0.19	0.00			
UK	0.24	0.40	0.57	0.39	0.47	0.34	0.03	0.56	0.32	0.42	0.17	0.34	0.67	0.22	0.06	1.00	
Sig.	0.09	0.01	0.00	0.01	0.00	0.03	0.45	0.00	0.04	0.01	0.18	0.03	0.00	0.11	0.37		
USA	-0.32	-0.05	0.26	-0.28	0.23	0.17	0.09	0.29	-0.02	-0.09	-0.18	0.21	0.09	0.09	-0.11	0.37	1.00
Sig.	0.04	0.40	0.07	0.06	0.10	0.17	0.31	0.05	0.45	0.31	0.16	0.12	0.30	0.32	0.27	0.02	

Πίνακας 5.1-5.4 (Συνεχίζεται)

	AUS	BEL	DEN	FIN	FRA	GER	GRE	IRE	ITA	JAP	LUX	NET	POR	SPA	SWE	UK	USA
Πίνακας 5.3 Ποσοστό Κέρδους συσχετίσεις 1992-1999																	
AUS	1.00																
Sig.																	
BEL	0.71	1.00															
Sig.	0.02																
DEN	0.22	0.58	1.00														
Sig.	0.30	0.07															
FIN	0.25	0.67	0.57	1.00													
Sig.	0.27	0.04	0.07														
FRA	0.69	0.87	0.18	0.49	1.00												
Sig.	0.03	0.00	0.34	0.11													
GER	0.59	0.95	0.64	0.64	0.85	1.00											
Sig.	0.06	0.00	0.04	0.04	0.00												
GRE	-0.30	-0.65	-0.47	-0.98	-0.51	-0.59	1.00										
Sig.	0.23	0.04	0.12	0.00	0.10	0.06											
IRE	0.66	0.79	0.32	0.81	0.70	0.67	-0.87	1.00									
Sig.	0.04	0.01	0.22	0.01	0.03	0.04	0.00										
ITA	0.32	0.71	0.56	0.80	0.61	0.66	-0.80	0.64	1.00								
Sig.	0.22	0.02	0.07	0.01	0.06	0.04	0.01	0.04									
JAP	0.08	-0.42	-0.36	-0.82	-0.43	-0.49	0.80	-0.48	-0.83	1.00							
Sig.	0.43	0.15	0.19	0.01	0.14	0.11	0.01	0.11	0.01								
LUX	-0.23	-0.30	-0.54	-0.17	0.09	-0.20	0.09	-0.08	-0.08	-0.24	1.00						
Sig.	0.29	0.23	0.09	0.34	0.42	0.32	0.42	0.42	0.43	0.28							
NET	0.66	0.88	0.68	0.83	0.64	0.80	-0.84	0.91	0.72	-0.48	-0.33	1.00					
Sig.	0.04	0.00	0.03	0.01	0.04	0.01	0.00	0.00	0.02	0.12	0.21						
POR	0.51	0.83	0.62	0.93	0.66	0.77	-0.94	0.88	0.89	-0.73	-0.15	0.94	1.00				
Sig.	0.10	0.01	0.05	0.00	0.04	0.01	0.00	0.00	0.00	0.02	0.36	0.00					
SPA	0.65	0.93	0.65	0.79	0.77	0.86	-0.80	0.84	0.88	-0.61	-0.19	0.94	0.96	1.00			
Sig.	0.04	0.00	0.04	0.01	0.01	0.00	0.01	0.00	0.00	0.06	0.33	0.00	0.00				
SWE	0.14	0.57	0.53	0.77	0.45	0.54	-0.79	0.62	0.90	-0.83	0.16	0.68	0.85	0.79	1.00		
Sig.	0.37	0.07	0.09	0.01	0.13	0.08	0.01	0.05	0.00	0.01	0.36	0.03	0.00	0.01			
UK	0.30	0.58	0.81	0.87	0.23	0.55	-0.82	0.65	0.69	-0.56	-0.50	0.83	0.83	0.73	0.62	1.00	
Sig.	0.24	0.06	0.01	0.00	0.30	0.08	0.01	0.04	0.03	0.07	0.11	0.01	0.01	0.02	0.05		
USA	0.40	0.61	0.85	0.73	0.24	0.63	-0.66	0.61	0.45	-0.33	-0.54	0.83	0.71	0.66	0.41	0.92	1.00
Sig.	0.17	0.05	0.00	0.02	0.28	0.05	0.04	0.05	0.13	0.21	0.08	0.01	0.02	0.04	0.15	0.00	

Πίνακας 5.1-5.4 (Συνεχίζεται)

	AUS	BEL	DEN	FIN	FRA	GER	GRE	IRE	ITA	JAP	LUX	NET	POR	SPA	SWE	UK	USA
Πίνακας 5.4: Ποσοστό Κέρδους συσχετίσεις 2000-2009																	
AUS	1.00																
Sig.																	
BEL	0.64	1.00															
Sig.	0.02																
DEN	0.47	0.69	1.00														
Sig.	0.08	0.01															
FIN	0.70	0.07	0.23	1.00													
Sig.	0.01	0.42	0.26														
FRA	0.73	0.43	0.64	0.81	1.00												
Sig.	0.01	0.11	0.02	0.00													
GER	0.67	0.45	0.25	0.18	0.09	1.00											
Sig.	0.02	0.10	0.25	0.31	0.40												
GRE	-0.22	-0.44	-0.10	0.25	0.29	-0.59	1.00										
Sig.	0.27	0.10	0.39	0.25	0.21	0.04											
IRE	-0.11	-0.46	-0.02	0.59	0.44	-0.62	0.57	1.00									
Sig.	0.38	0.09	0.48	0.04	0.10	0.03	0.04										
ITA	0.55	-0.07	0.09	0.93	0.77	-0.03	0.37	0.69	1.00								
Sig.	0.05	0.42	0.40	0.00	0.00	0.47	0.14	0.01									
JAP	-0.22	0.51	0.19	-0.74	-0.41	0.02	-0.35	-0.69	-0.82	1.00							
Sig.	0.27	0.07	0.30	0.01	0.12	0.47	0.16	0.01	0.00								
LUX	0.80	0.68	0.62	0.56	0.63	0.64	-0.40	-0.10	0.37	-0.18	1.00						
Sig.	0.00	0.01	0.03	0.05	0.02	0.02	0.12	0.39	0.14	0.31							
NET	0.78	0.47	0.77	0.67	0.83	0.51	0.00	0.13	0.55	-0.36	0.78	1.00					
Sig.	0.00	0.09	0.00	0.02	0.00	0.07	0.50	0.36	0.05	0.15	0.00						
POR	0.78	0.49	0.10	0.37	0.28	0.82	-0.58	-0.42	0.29	-0.17	0.73	0.47	1.00				
Sig.	0.00	0.07	0.39	0.15	0.22	0.00	0.04	0.12	0.21	0.31	0.01	0.09					
SPA	0.06	0.14	0.58	0.21	0.34	-0.17	0.38	0.29	0.01	0.11	0.06	0.33	-0.50	1.00			
Sig.	0.43	0.34	0.04	0.28	0.17	0.32	0.14	0.20	0.49	0.38	0.44	0.18	0.07				
SWE	0.52	0.85	0.59	-0.04	0.16	0.66	-0.63	-0.62	-0.32	0.52	0.70	0.38	0.50	0.17	1.00		
Sig.	0.06	0.00	0.04	0.45	0.33	0.02	0.03	0.03	0.18	0.06	0.01	0.14	0.07	0.32			
UK	0.12	0.41	-0.13	-0.03	-0.10	-0.08	-0.21	-0.15	-0.12	0.45	0.02	-0.35	0.03	0.11	0.30	1.00	
Sig.	0.37	0.12	0.36	0.47	0.39	0.41	0.28	0.34	0.37	0.10	0.48	0.16	0.46	0.38	0.20		
USA	-0.17	0.54	0.52	-0.65	-0.24	0.11	-0.36	-0.59	-0.77	0.89	0.00	-0.05	-0.21	0.31	0.61	0.14	1.00
Sig.	0.32	0.05	0.06	0.02	0.25	0.38	0.16	0.03	0.00	0.00	0.50	0.44	0.28	0.19	0.03	0.35	

Sig.: significance at 5% level or higher.

Πίνακες 6.1-6.4 Κατανάλωση συσχετίσεις.

	AUS	BEL	DEN	FIN	FRA	GER	GRE	IRE	ITA	JAP	LUX	NET	POR	SPA	SWE	UK	USA
Πίνακας 6.1: Κατανάλωση συσχετίσεις 1960-2009																	
AUS	1.00																
Sig.																	
BEL	0.13	1.00															
Sig.	0.19																
DEN	0.11	1.00	1.00														
Sig.	0.23	0.00															
FIN	-0.03	0.03	0.00	1.00													
Sig.	0.42	0.43	0.50														
FRA	0.11	0.08	0.06	-0.17	1.00												
Sig.	0.22	0.30	0.34	0.12													
GER	0.28	0.04	0.04	-0.10	0.03	1.00											
Sig.	0.02	0.39	0.38	0.25	0.43												
GRE	0.08	0.03	0.01	0.02	0.18	-0.01	1.00										
Sig.	0.28	0.43	0.48	0.43	0.10	0.48											
IRE	0.29	0.19	0.15	-0.10	0.22	0.07	0.03	1.00									
Sig.	0.02	0.10	0.16	0.24	0.07	0.31	0.41										
ITA	-0.39	0.15	0.13	0.14	0.05	-0.06	-0.12	0.14	1.00								
Sig.	0.00	0.16	0.19	0.16	0.36	0.34	0.20	0.17									
JAP	0.35	-0.05	-0.08	-0.02	0.11	-0.05	0.30	0.21	0.05	1.00							
Sig.	0.01	0.36	0.30	0.45	0.22	0.36	0.02	0.07	0.38								
LUX	0.21	-0.01	-0.03	0.34	0.07	-0.04	0.20	-0.02	-0.20	-0.03	1.00						
Sig.	0.07	0.48	0.40	0.01	0.31	0.40	0.09	0.46	0.09	0.43							
NET	0.39	0.01	-0.01	-0.01	0.26	0.03	0.10	0.18	-0.16	0.33	0.01	1.00					
Sig.	0.00	0.48	0.48	0.48	0.03	0.43	0.24	0.11	0.14	0.01	0.47						
POR	0.23	0.00	0.01	-0.14	0.10	0.05	-0.06	-0.17	-0.17	0.12	0.14	0.20	1.00				
Sig.	0.05	0.49	0.48	0.16	0.25	0.36	0.35	0.12	0.12	0.20	0.17	0.08					
SPA	0.29	0.17	0.13	0.17	0.34	-0.03	0.29	0.19	-0.17	0.17	0.27	0.09	-0.05	1.00			
Sig.	0.02	0.12	0.19	0.11	0.01	0.41	0.02	0.10	0.12	0.12	0.03	0.27	0.36				
SWE	0.08	0.13	0.11	0.13	0.18	-0.09	0.02	0.13	0.13	0.10	0.25	0.16	0.25	0.41	1.00		
Sig.	0.30	0.18	0.23	0.19	0.11	0.27	0.44	0.18	0.18	0.24	0.04	0.14	0.04	0.00			
UK	0.22	0.15	0.13	0.04	0.01	-0.02	0.10	0.33	0.07	0.35	0.05	0.23	-0.24	0.27	-0.01	1.00	
Sig.	0.06	0.15	0.18	0.39	0.48	0.45	0.24	0.01	0.31	0.01	0.36	0.06	0.05	0.03	0.46		
USA	-0.26	0.02	0.02	0.19	-0.23	-0.02	-0.05	0.04	0.51	-0.10	0.04	-0.33	-0.37	0.01	0.22	0.33	1.00
Sig.	0.03	0.44	0.45	0.09	0.05	0.46	0.37	0.40	0.00	0.24	0.39	0.01	0.00	0.48	0.07	0.01	

Πίνακας 6.1-6.4 (Συνεχίζεται)

	AUS	BEL	DEN	FIN	FRA	GER	GRE	IRE	ITA	JAP	LUX	NET	POR	SPA	SWE	UK	USA
Πίνακας 6.2: Κατανάλωση συσχετίσεις 1960-1991																	
AUS	1.00																
Sig.																	
BEL	-0.02	1.00															
Sig.	0.45																
DEN	-0.09	0.99	1.00														
Sig.	0.31	0.00															
FIN	0.21	-0.18	-0.20	1.00													
Sig.	0.12	0.16	0.14														
FRA	0.26	-0.01	-0.06	-0.28	1.00												
Sig.	0.07	0.48	0.38	0.06													
GER	0.14	-0.24	-0.23	0.01	0.16	1.00											
Sig.	0.22	0.09	0.10	0.49	0.20												
GRE	0.44	0.27	0.22	-0.05	0.27	0.33	1.00										
Sig.	0.01	0.07	0.11	0.40	0.07	0.03											
IRE	0.24	-0.13	-0.18	-0.21	0.27	-0.08	0.00	1.00									
Sig.	0.09	0.24	0.16	0.13	0.07	0.34	0.49										
ITA	-0.66	-0.12	-0.08	-0.16	0.00	-0.04	-0.34	-0.05	1.00								
Sig.	0.00	0.26	0.33	0.19	0.49	0.42	0.03	0.39									
JAP	0.44	0.06	0.01	0.12	0.17	-0.05	0.48	0.09	0.03	1.00							
Sig.	0.01	0.38	0.49	0.26	0.18	0.39	0.00	0.32	0.44								
LUX	0.48	0.06	0.01	0.23	0.05	0.04	0.40	0.10	-0.49	0.11	1.00						
Sig.	0.00	0.36	0.49	0.11	0.39	0.42	0.01	0.30	0.00	0.27							
NET	0.51	-0.02	-0.06	0.15	0.29	-0.05	0.15	0.17	-0.20	0.47	0.07	1.00					
Sig.	0.00	0.46	0.37	0.20	0.05	0.40	0.20	0.17	0.13	0.00	0.36						
POR	0.28	-0.04	-0.07	-0.08	0.22	-0.17	0.23	0.11	0.10	0.57	0.09	0.35	1.00				
Sig.	0.06	0.42	0.36	0.33	0.11	0.18	0.11	0.27	0.29	0.00	0.31	0.02					
SPA	0.48	0.08	0.01	0.16	0.40	-0.02	0.33	0.11	-0.49	0.11	0.41	0.20	0.23	1.00			
Sig.	0.00	0.34	0.47	0.19	0.01	0.46	0.03	0.28	0.00	0.28	0.01	0.14	0.10				
SWE	0.23	0.01	-0.02	-0.07	0.27	-0.29	0.03	0.15	-0.14	0.19	0.16	0.15	0.31	0.56	1.00		
Sig.	0.10	0.48	0.46	0.36	0.07	0.06	0.44	0.21	0.22	0.14	0.19	0.21	0.04	0.00			
UK	0.28	0.18	0.18	0.04	-0.07	-0.16	0.13	0.13	-0.42	0.15	0.09	0.22	0.20	0.13	-0.19	1.00	
Sig.	0.06	0.17	0.17	0.41	0.35	0.19	0.23	0.25	0.01	0.20	0.31	0.12	0.14	0.23	0.15		
USA	-0.41	-0.12	-0.07	-0.02	-0.38	-0.14	-0.20	-0.20	0.19	-0.27	-0.13	-0.53	-0.24	-0.15	0.02	0.03	1.00
Sig.	0.01	0.25	0.36	0.45	0.02	0.22	0.14	0.14	0.15	0.07	0.23	0.00	0.09	0.21	0.45	0.43	

Πίνακες 6.1-6.4 (Συνεχίζεται)

	AUS	BEL	DEN	FIN	FRA	GER	GRE	IRE	ITA	JAP	LUX	NET	POR	SPA	SWE	UK	USA
Πίνακας 6.3 Κατανάλωση συσχετίσεις 1992-1999																	
AUS	1.00																
Sig.																	
BEL	-0.61	1.00															
Sig.	0.05																
DEN	-0.63	0.99	1.00														
Sig.	0.05	0.00															
FIN	-0.53	0.37	0.39	1.00													
Sig.	0.09	0.18	0.17														
FRA	-0.23	0.00	0.01	0.30	1.00												
Sig.	0.29	0.50	0.49	0.24													
GER	0.52	-0.33	-0.42	-0.15	-0.10	1.00											
Sig.	0.09	0.21	0.15	0.36	0.40												
GRE	-0.54	0.29	0.33	-0.11	-0.26	-0.31	1.00										
Sig.	0.08	0.24	0.21	0.39	0.26	0.23											
IRE	0.55	-0.47	-0.54	-0.40	0.03	0.91	-0.26	1.00									
Sig.	0.08	0.12	0.08	0.16	0.47	0.00	0.27										
ITA	0.33	-0.55	-0.51	0.27	0.44	-0.16	-0.59	-0.16	1.00								
Sig.	0.21	0.08	0.10	0.26	0.14	0.35	0.06	0.35									
JAP	0.75	-0.44	-0.46	-0.69	-0.10	0.57	-0.44	0.76	-0.09	1.00							
Sig.	0.02	0.14	0.12	0.03	0.40	0.07	0.14	0.01	0.42								
LUX	0.08	0.18	0.15	0.64	-0.05	-0.06	-0.44	-0.40	0.49	-0.45	1.00						
Sig.	0.42	0.34	0.36	0.04	0.46	0.45	0.14	0.16	0.11	0.13							
NET	-0.03	0.02	-0.10	-0.36	0.12	0.17	0.14	0.18	-0.22	-0.02	-0.11	1.00					
Sig.	0.47	0.48	0.41	0.19	0.39	0.34	0.37	0.33	0.30	0.48	0.40						
POR	0.01	0.48	0.43	0.29	-0.17	-0.29	-0.38	-0.54	0.16	-0.30	0.78	0.11	1.00				
Sig.	0.49	0.12	0.14	0.24	0.34	0.24	0.18	0.08	0.35	0.23	0.01	0.40					
SPA	0.33	-0.64	-0.57	-0.37	-0.13	0.36	0.24	0.57	-0.04	0.45	-0.61	-0.34	-0.89	1.00			
Sig.	0.22	0.04	0.07	0.18	0.38	0.19	0.29	0.07	0.46	0.13	0.05	0.20	0.00				
SWE	0.05	0.13	0.03	0.48	-0.15	0.27	-0.28	-0.10	0.20	-0.39	0.84	0.32	0.64	-0.57	1.00		
Sig.	0.46	0.38	0.47	0.11	0.36	0.26	0.25	0.40	0.31	0.17	0.00	0.22	0.05	0.07			
UK	0.77	-0.75	-0.81	-0.65	-0.04	0.66	-0.47	0.81	0.16	0.85	-0.33	0.26	-0.34	0.46	-0.12	1.00	
Sig.	0.01	0.02	0.01	0.04	0.46	0.04	0.12	0.01	0.35	0.00	0.22	0.27	0.20	0.13	0.39		
USA	0.56	-0.41	-0.45	0.35	-0.03	0.48	-0.62	0.22	0.63	0.05	0.74	-0.14	0.30	-0.04	0.69	0.28	1.00
Sig.	0.08	0.16	0.13	0.20	0.47	0.12	0.05	0.30	0.05	0.46	0.02	0.37	0.24	0.46	0.03	0.25	

Πίνακας 6.4: (Συνεχίζεται)

	AUS	BEL	DEN	FIN	FRA	GER	GRE	IRE	ITA	JAP	LUX	NET	POR	SPA	SWE	UK	USA
Πίνακας 6.4: Κατανάλωση συσχετίσεις 2000-2009																	
AUS	1.00																
Sig.																	
BEL	0.41	1.00															
Sig.	0.12																
DEN	0.48	0.97	1.00														
Sig.	0.08	0.00															
FIN	-0.18	0.72	0.64	1.00													
Sig.	0.31	0.01	0.02														
FRA	-0.74	-0.42	-0.41	-0.03	1.00												
Sig.	0.01	0.11	0.12	0.46													
GER	0.33	-0.20	-0.10	-0.36	-0.22	1.00											
Sig.	0.18	0.29	0.40	0.15	0.27												
GRE	-0.35	0.28	0.34	0.30	0.42	-0.15	1.00										
Sig.	0.16	0.22	0.16	0.20	0.11	0.34											
IRE	0.11	0.75	0.68	0.71	-0.15	-0.30	0.52	1.00									
Sig.	0.38	0.01	0.02	0.01	0.34	0.20	0.06										
ITA	0.02	0.54	0.49	0.51	0.10	-0.11	0.43	0.78	1.00								
Sig.	0.48	0.05	0.08	0.06	0.40	0.39	0.11	0.00									
JAP	-0.36	0.17	0.05	0.43	0.07	-0.56	0.22	0.61	0.44	1.00							
Sig.	0.15	0.32	0.45	0.10	0.42	0.05	0.27	0.03	0.10								
LUX	-0.54	-0.06	-0.11	0.51	0.44	-0.10	0.00	-0.10	-0.09	-0.12	1.00						
Sig.	0.05	0.44	0.38	0.06	0.10	0.39	0.50	0.40	0.40	0.37							
NET	0.15	0.45	0.42	0.26	0.27	-0.11	0.09	0.26	0.63	-0.09	0.05	1.00					
Sig.	0.34	0.10	0.11	0.24	0.23	0.39	0.41	0.24	0.02	0.40	0.45						
POR	0.21	-0.59	-0.44	-0.77	-0.13	0.42	-0.35	-0.85	-0.75	-0.70	-0.20	-0.41	1.00				
Sig.	0.28	0.04	0.10	0.00	0.36	0.12	0.16	0.00	0.01	0.01	0.29	0.12					
SPA	-0.65	0.18	0.13	0.62	0.39	-0.48	0.26	0.23	0.30	0.55	0.44	0.19	-0.44	1.00			
Sig.	0.02	0.31	0.36	0.03	0.14	0.08	0.23	0.26	0.20	0.05	0.10	0.30	0.10				
SWE	-0.40	-0.09	-0.08	0.06	0.24	-0.29	0.27	0.16	0.46	0.53	-0.23	0.15	-0.15	0.63	1.00		
Sig.	0.13	0.40	0.41	0.43	0.25	0.21	0.22	0.33	0.09	0.06	0.27	0.34	0.34	0.03			
UK	-0.33	0.45	0.34	0.72	0.34	-0.35	0.38	0.73	0.86	0.64	0.27	0.57	-0.90	0.62	0.43	1.00	
Sig.	0.18	0.10	0.17	0.01	0.17	0.16	0.14	0.01	0.00	0.02	0.23	0.04	0.00	0.03	0.11		
USA	-0.02	0.52	0.46	0.59	0.21	-0.06	0.34	0.71	0.95	0.39	0.10	0.71	-0.79	0.36	0.34	0.92	1.00
Sig.	0.47	0.06	0.09	0.04	0.28	0.44	0.17	0.01	0.00	0.13	0.39	0.01	0.00	0.15	0.17	0.00	

Sig.: significance at 5% level or higher.

Πίνακες 7.1-7.4 Μισθοί συσχετίσεις.

	AUS	BEL	DEN	FIN	FRA	GER	GRE	IRE	ITA	JAP	LUX	NET	POR	SPA	SWE	UK	USA
Πίνακας: 7.1 Μισθοί συσχετίσεις 1960-2009																	
AUS	1.00																
Sig.																	
BEL	-0.04	1.00															
Sig.	0.38																
DEN	0.22	0.26	1.00														
Sig.	0.06	0.03															
FIN	0.02	0.12	-0.14	1.00													
Sig.	0.45	0.21	0.16														
FRA	0.12	0.34	-0.02	-0.21	1.00												
Sig.	0.20	0.01	0.43	0.07													
GER	-0.12	0.14	0.28	0.07	-0.02	1.00											
Sig.	0.19	0.16	0.02	0.31	0.46												
GRE	0.08	-0.28	0.11	-0.20	-0.07	-0.08	1.00										
Sig.	0.30	0.03	0.22	0.09	0.31	0.29											
IRE	0.27	0.19	0.00	0.09	0.28	0.10	0.16	1.00									
Sig.	0.03	0.09	0.49	0.28	0.03	0.25	0.13										
ITA	0.12	0.09	0.37	0.18	0.15	0.12	-0.13	0.03	1.00								
Sig.	0.20	0.28	0.00	0.11	0.14	0.21	0.19	0.41									
JAP	0.35	-0.05	-0.12	0.18	0.07	-0.26	-0.07	0.11	0.24	1.00							
Sig.	0.01	0.38	0.19	0.10	0.31	0.03	0.33	0.22	0.05								
LUX	-0.11	-0.09	-0.10	-0.07	0.05	-0.08	-0.15	0.00	-0.08	0.05	1.00						
Sig.	0.22	0.26	0.25	0.32	0.36	0.29	0.15	0.50	0.28	0.36							
NET	-0.2	0.15	0.12	-0.06	-0.12	0.17	0.06	-0.09	0.21	-0.01	-0.38	1.00					
Sig.	0.03	0.15	0.20	0.33	0.20	0.11	0.33	0.26	0.07	0.48	0.00						
POR	0.07	0.13	-0.05	-0.19	0.51	-0.11	-0.04	0.43	0.25	0.39	0.16	0.05	1.00				
Sig.	0.32	0.18	0.37	0.10	0.00	0.22	0.39	0.00	0.04	0.00	0.14	0.37					
SPA	0.13	0.13	-0.01	0.21	-0.07	-0.06	0.13	0.24	0.11	0.08	0.05	0.05	0.03	1.00			
Sig.	0.19	0.18	0.49	0.07	0.32	0.35	0.18	0.05	0.22	0.28	0.37	0.36	0.43				
SWE	-0.12	0.11	0.04	0.15	0.01	0.01	-0.10	-0.01	0.24	-0.28	-0.06	0.05	-0.14	-0.06	1.00		
Sig.	0.19	0.23	0.40	0.14	0.48	0.47	0.25	0.48	0.05	0.02	0.33	0.37	0.17	0.35			
UK	0.06	0.13	-0.07	0.24	0.32	0.10	-0.05	0.25	0.09	0.01	0.18	-0.32	0.21	-0.01	0.03	1.00	
Sig.	0.34	0.19	0.30	0.04	0.01	0.26	0.35	0.04	0.27	0.48	0.11	0.01	0.07	0.47	0.41		
USA	0.04	0.18	0.26	-0.01	-0.11	0.18	-0.11	-0.09	0.12	-0.07	-0.21	0.05	-0.25	-0.01	-0.10	0.05	1.00
Sig.	0.39	0.11	0.03	0.46	0.23	0.11	0.22	0.27	0.20	0.31	0.07	0.36	0.04	0.47	0.25	0.35	

Πίνακες 7.1-7.4 (Συνεχίζεται)

	AUS	BEL	DEN	FIN	FRA	GER	GRE	IRE	ITA	JAP	LUX	NET	POR	SPA	SWE	UK	USA
Πίνακας 7.2: Μισθοί συσχετίσεις 1960-1991																	
AUS	1.00																
Sig.																	
BEL	-0.05	1.00															
Sig.	0.39																
DEN	0.15	0.18	1.00														
Sig.	0.21	0.16															
FIN	-0.15	0.28	-0.23	1.00													
Sig.	0.20	0.06	0.10														
FRA	0.34	0.28	0.04	-0.15	1.00												
Sig.	0.03	0.06	0.40	0.21													
GER	-0.04	0.04	0.19	-0.01	0.01	1.00											
Sig.	0.42	0.40	0.15	0.48	0.47												
GRE	0.05	-0.28	0.15	-0.53	-0.01	0.09	1.00										
Sig.	0.40	0.06	0.21	0.00	0.49	0.31											
IRE	0.31	0.10	-0.20	-0.28	0.38	-0.12	0.23	1.00									
Sig.	0.04	0.29	0.13	0.06	0.01	0.26	0.10										
ITA	0.18	0.28	0.40	0.23	0.33	-0.04	-0.23	-0.11	1.00								
Sig.	0.16	0.06	0.01	0.10	0.03	0.42	0.10	0.28									
JAP	0.23	0.15	-0.11	0.11	0.40	-0.30	-0.12	0.27	0.42	1.00							
Sig.	0.11	0.20	0.27	0.27	0.01	0.05	0.25	0.06	0.01								
LUX	-0.02	0.08	-0.01	0.23	0.02	0.00	-0.08	0.07	-0.05	0.20	1.00						
Sig.	0.45	0.34	0.49	0.11	0.45	0.50	0.33	0.35	0.39	0.13							
NET	-0.30	0.08	0.08	-0.12	-0.15	0.01	0.15	-0.18	0.24	0.02	-0.44	1.00					
Sig.	0.05	0.32	0.34	0.26	0.20	0.47	0.21	0.17	0.09	0.45	0.01						
POR	0.12	0.05	-0.09	-0.32	0.54	-0.36	0.00	0.42	0.26	0.66	0.12	0.05	1.00				
Sig.	0.26	0.40	0.31	0.04	0.00	0.02	0.50	0.01	0.08	0.00	0.26	0.38					
SPA	0.02	-0.04	-0.13	0.12	-0.06	0.00	0.11	0.08	0.07	0.15	0.15	0.07	0.10	1.00			
Sig.	0.46	0.41	0.24	0.26	0.37	0.49	0.28	0.33	0.36	0.21	0.21	0.34	0.30				
SWE	-0.26	0.30	0.04	0.27	0.00	0.02	-0.10	-0.13	0.24	-0.35	-0.25	0.09	-0.23	-0.26	1.00		
Sig.	0.08	0.05	0.41	0.07	0.49	0.45	0.30	0.24	0.09	0.02	0.08	0.31	0.10	0.07			
UK	0.31	0.46	-0.01	0.13	0.40	-0.04	-0.17	0.19	0.08	0.17	0.11	-0.40	0.09	0.08	0.05	1.00	
Sig.	0.04	0.00	0.47	0.24	0.01	0.40	0.18	0.15	0.33	0.18	0.28	0.01	0.32	0.34	0.38		
USA	-0.05	0.04	0.07	0.10	-0.28	0.26	-0.05	-0.20	0.11	-0.08	-0.18	0.03	-0.41	0.01	-0.13	0.09	1.00
Sig.	0.39	0.42	0.35	0.29	0.06	0.07	0.38	0.14	0.28	0.34	0.17	0.43	0.01	0.47	0.25	0.32	

Πίνακας 7.1-7.4 (Συνεχίζεται)

	AUS	BEL	DEN	FIN	FRA	GER	GRE	IRE	ITA	JAP	LUX	NET	POR	SPA	SWE	UK	USA
Πίνακας 7.3: Μισθοί συσχετίσεις 1992-1999																	
AUS	1.00																
Sig.																	
BEL	-0.22	1.00															
Sig.	0.30																
DEN	0.69	0.16	1.00														
Sig.	0.03	0.35															
FIN	-0.65	0.08	-0.86	1.00													
Sig.	0.04	0.43	0.00														
FRA	-0.31	0.62	-0.06	0.03	1.00												
Sig.	0.23	0.05	0.44	0.47													
GER	-0.12	-0.46	-0.13	-0.16	-0.07	1.00											
Sig.	0.38	0.12	0.38	0.35	0.44												
GRE	0.66	0.15	0.86	-0.87	0.13	0.24	1.00										
Sig.	0.04	0.36	0.00	0.00	0.38	0.28											
IRE	-0.04	0.36	-0.26	0.57	0.40	-0.35	-0.22	1.00									
Sig.	0.46	0.19	0.26	0.07	0.16	0.20	0.30										
ITA	0.11	-0.04	0.15	-0.01	0.32	-0.39	0.01	0.44	1.00								
Sig.	0.39	0.46	0.36	0.49	0.22	0.17	0.49	0.14									
JAP	-0.11	-0.57	-0.34	0.07	-0.21	0.13	-0.27	-0.28	0.31	1.00							
Sig.	0.39	0.07	0.20	0.44	0.30	0.38	0.26	0.25	0.23								
LUX	-0.22	-0.24	0.06	0.04	-0.65	0.29	-0.12	-0.47	-0.53	-0.21	1.00						
Sig.	0.30	0.29	0.45	0.46	0.04	0.24	0.39	0.12	0.09	0.31							
NET	-0.21	0.78	0.21	0.18	0.54	-0.30	0.18	0.61	0.30	-0.50	-0.13	1.00					
Sig.	0.31	0.01	0.31	0.34	0.08	0.23	0.33	0.06	0.23	0.10	0.38						
POR	-0.29	0.40	-0.21	0.39	0.53	0.09	0.04	0.69	0.35	0.00	-0.37	0.73	1.00				
Sig.	0.24	0.16	0.31	0.17	0.09	0.42	0.46	0.03	0.19	0.50	0.19	0.02					
SPA	-0.23	0.74	0.06	0.19	0.57	-0.51	-0.12	0.45	0.08	-0.75	-0.15	0.59	0.09	1.00			
Sig.	0.30	0.02	0.44	0.32	0.07	0.10	0.39	0.13	0.42	0.02	0.36	0.06	0.42				
SWE	-0.21	0.07	-0.41	0.56	0.16	0.31	-0.11	0.68	0.07	-0.02	-0.13	0.45	0.85	-0.12	1.00		
Sig.	0.30	0.43	0.16	0.07	0.35	0.23	0.40	0.03	0.43	0.49	0.38	0.13	0.00	0.39			
UK	-0.69	-0.07	-0.80	0.60	0.43	0.51	-0.46	0.27	-0.08	0.24	-0.18	0.01	0.50	-0.06	0.58	1.00	
Sig.	0.03	0.43	0.01	0.06	0.14	0.10	0.13	0.26	0.43	0.29	0.33	0.49	0.10	0.45	0.06		
USA	0.53	0.16	0.42	-0.53	0.51	-0.02	0.54	0.13	0.16	-0.36	-0.61	-0.02	-0.13	0.35	-0.25	-0.15	1.00
Sig.	0.09	0.35	0.15	0.09	0.10	0.48	0.09	0.38	0.35	0.19	0.06	0.48	0.38	0.19	0.27	0.36	

Πίνακας 7.1-7.4 (Συνεχίζεται)

	AUS	BEL	DEN	FIN	FRA	GER	GRE	IRE	ITA	JAP	LUX	NET	POR	SPA	SWE	UK	USA
Πίνακας 7.4: Μισθοί συσχετίσεις 2000-2009																	
AUS	1.00																
Sig.																	
BEL	0.22	1.00															
Sig.	0.27																
DEN	0.35	0.78	1.00														
Sig.	0.16	0.00															
FIN	0.44	0.19	0.18	1.00													
Sig.	0.10	0.30	0.31														
FRA	-0.30	0.00	-0.27	-0.51	1.00												
Sig.	0.20	0.50	0.23	0.07													
GER	-0.18	0.75	0.52	0.17	-0.15	1.00											
Sig.	0.31	0.01	0.06	0.32	0.34												
GRE	0.00	-0.44	-0.34	0.46	-0.32	-0.44	1.00										
Sig.	0.50	0.10	0.17	0.09	0.19	0.10											
IRE	0.35	0.60	0.62	0.54	-0.26	0.53	0.01	1.00									
Sig.	0.16	0.03	0.03	0.05	0.24	0.06	0.49										
ITA	-0.10	0.24	0.37	-0.21	-0.37	0.49	-0.28	-0.07	1.00								
Sig.	0.40	0.25	0.14	0.28	0.15	0.08	0.22	0.43									
JAP	0.68	-0.06	0.06	0.54	-0.68	-0.23	0.16	0.11	-0.07	1.00							
Sig.	0.02	0.44	0.43	0.05	0.02	0.26	0.33	0.38	0.43								
LUX	-0.33	-0.35	-0.33	-0.65	0.37	-0.21	-0.40	-0.16	-0.27	-0.24	1.00						
Sig.	0.18	0.16	0.18	0.02	0.15	0.28	0.12	0.33	0.22	0.25							
NET	-0.17	0.81	0.56	0.24	-0.13	0.98	-0.39	0.54	0.46	-0.19	-0.31	1.00					
Sig.	0.32	0.00	0.04	0.25	0.36	0.00	0.13	0.06	0.09	0.30	0.19						
POR	0.06	0.35	0.12	-0.43	0.42	0.04	-0.42	0.12	-0.05	-0.05	0.43	0.09	1.00				
Sig.	0.44	0.16	0.37	0.11	0.11	0.46	0.11	0.37	0.44	0.44	0.11	0.40					
SPA	0.46	0.04	Q.T1	0.38	-0.65	0.18	Q.T1	0.57	0.16	0.30	-0.14	0.06	-0.34	1.00			
Sig.	0.09	0.46	0.22	0.14	0.02	0.31	0.22	0.04	0.33	0.20	0.35	0.44	0.17				
SWE	0.22	-0.29	0.07	-0.18	0.03	-0.07	-0.16	0.16	0.22	-0.16	0.30	-0.21	-0.15	0.48	1.00		
Sig.	0.27	0.21	0.43	0.31	0.47	0.42	0.33	0.33	0.27	0.32	0.20	0.28	0.34	0.08			
UK	-0.40	-0.21	-0.18	-0.05	0.05	-0.25	0.16	0.04	-0.57	0.03	0.49	-0.19	0.21	-0.28	-0.40	1.00	
Sig.	0.12	0.28	0.31	0.45	0.44	0.24	0.33	0.46	0.04	0.46	0.07	0.30	0.28	0.21	0.13		
USA	0.39	0.33	0.64	0.05	-0.29	0.06	-0.43	0.02	0.39	0.44	-0.22	0.14	0.13	-0.15	-0.02	-0.11	1.00
Sig.	0.13	0.17	0.02	0.45	0.21	0.43	0.11	0.48	0.13	0.10	0.27	0.35	0.36	0.34	0.48	0.39	

Sig.: significance at 5% level or higher.

Πίνακες 8.1-8.4 Απασχόληση συσχετίσεις.

	AUS	BEL	DEN	FIN	FRA	GER	GRE	IRE	ITA	JAP	LUX	NET	POR	SPA	SWE	UK	USA
Πίνακας 8.1: Απασχόληση συσχετίσεις 1960-2009																	
AUS	1.00																
Sig.																	
BEL	0.20	1.00															
Sig.	0.09																
DEN	0.04	0.31	1.00														
Sig.	0.39	0.01															
FIN	-0.07	-0.15	0.05	1.00													
Sig.	0.30	0.14	0.37														
FRA	-0.04	0.12	0.04	0.37	1.00												
Sig.	0.40	0.21	0.38	0.00													
GER	-0.09	0.24	0.31	0.15	0.07	1.00											
Sig.	0.27	0.04	0.01	0.15	0.32												
GRE	-0.05	-0.02	-0.20	-0.18	0.01	0.20	1.00										
Sig.	0.37	0.45	0.08	0.10	0.47	0.08											
IRE	0.00	-0.07	-0.29	0.03	-0.01	-0.16	0.24	1.00									
Sig.	0.49	0.32	0.02	0.41	0.47	0.13	0.05										
ITA	-0.02	0.34	0.30	0.00	0.02	0.07	0.01	-0.27	1.00								
Sig.	0.45	0.01	0.02	0.49	0.43	0.32	0.47	0.03									
JAP	0.03	-0.01	-0.02	0.00	-0.07	-0.17	-0.25	-0.24	-0.09	1.00							
Sig.	0.43	0.48	0.44	0.49	0.32	0.12	0.04	0.05	0.26								
LUX	0.21	0.32	0.13	0.19	0.24	0.35	0.07	0.05	0.10	-0.23	1.00						
Sig.	0.07	0.01	0.18	0.09	0.05	0.01	0.33	0.38	0.26	0.06							
NET	0.02	0.06	-0.07	-0.03	0.00	0.08	0.38	0.36	0.03	0.01	0.22	1.00					
Sig.	0.45	0.34	0.32	0.42	0.49	0.30	0.00	0.01	0.41	0.48	0.06						
POR	-0.13	0.42	-0.03	0.03	-0.06	0.68	0.06	-0.18	0.07	-0.04	0.36	0.01	1.00				
Sig.	0.18	0.00	0.42	0.42	0.34	0.00	0.33	0.10	0.32	0.39	0.01	0.47					
SPA	0.03	0.12	0.02	-0.36	-0.76	0.09	0.00	-0.17	0.03	0.03	-0.18	0.01	0.25	1.00			
Sig.	0.42	0.20	0.45	0.01	0.00	0.26	0.50	0.12	0.42	0.43	0.11	0.47	0.04				
SWE	-0.11	0.01	0.00	0.16	0.03	0.20	-0.05	0.05	-0.08	-0.09	0.01	0.00	-0.07	-0.04	1.00		
Sig.	0.22	0.48	0.49	0.14	0.43	0.08	0.37	0.37	0.29	0.27	0.47	0.49	0.32	0.39			
UK	0.15	0.60	0.31	0.00	0.17	0.19	0.21	0.11	0.38	-0.24	0.48	0.12	0.30	-0.28	-0.20	1.00	
Sig.	0.14	0.00	0.01	0.49	0.12	0.09	0.08	0.23	0.00	0.05	0.00	0.20	0.02	0.02	0.08		
USA	-0.02	0.41	0.51	-0.05	0.17	0.02	0.06	-0.03	0.29	-0.05	0.11	0.04	-0.01	-0.05	-0.05	0.45	1.00
Sig.	0.44	0.00	0.00	0.36	0.13	0.43	0.34	0.41	0.02	0.37	0.22	0.40	0.48	0.36	0.37	0.00	

Πίνακας 8.1-8.4 (Συνεχίζεται)

	AUS	BEL	DEN	FIN	FRA	GER	GRE	IRE	ITA	JAP	LUX	NET	POR	SPA	SWE	UK	USA
Πίνακας 8.2: Απασχόληση συσχετίσεις 1960-1991																	
AUS	1.00																
Sig.																	
BEL	0.27	1.00															
Sig.	0.07																
DEN	0.11	0.29	1.00														
Sig.	0.28	0.05															
FIN	0.00	-0.29	-0.05	1.00													
Sig.	0.50	0.06	0.40														
FRA	0.00	0.09	0.04	0.48	1.00												
Sig.	0.49	0.31	0.41	0.00													
GER	-0.10	0.02	0.11	0.14	0.01	1.00											
Sig.	0.29	0.46	0.28	0.22	0.48												
GRE	-0.07	-0.06	-0.25	-0.14	-0.02	0.21	1.00										
Sig.	0.36	0.37	0.09	0.22	0.45	0.13											
IRE	0.00	-0.06	-0.34	0.16	-0.01	-0.20	0.27	1.00									
Sig.	0.50	0.37	0.03	0.20	0.48	0.14	0.07										
ITA	-0.01	0.35	0.40	0.00	0.02	0.07	0.00	-0.28	1.00								
Sig.	0.49	0.03	0.01	0.50	0.46	0.35	0.50	0.06									
JAP	-0.05	0.03	0.05	-0.03	-0.06	-0.10	-0.25	-0.24	-0.08	1.00							
Sig.	0.40	0.44	0.40	0.44	0.38	0.30	0.08	0.09	0.33								
LUX	0.29	0.28	0.02	0.26	0.27	0.20	0.11	0.07	0.09	-0.19	1.00						
Sig.	0.06	0.06	0.45	0.07	0.06	0.13	0.28	0.34	0.31	0.15							
NET	0.00	0.04	-0.14	-0.05	0.01	0.04	0.48	0.36	0.03	0.04	0.22	1.00					
Sig.	0.50	0.40	0.22	0.39	0.48	0.41	0.00	0.02	0.43	0.42	0.12						
POR	-0.07	0.35	-0.21	0.07	-0.15	0.65	-0.06	-0.25	0.03	0.12	0.32	-0.03	1.00				
Sig.	0.34	0.02	0.13	0.36	0.21	0.00	0.38	0.09	0.43	0.26	0.04	0.44					
SPA	0.04	0.10	-0.01	-0.49	-0.77	0.05	-0.02	-0.18	0.02	0.05	-0.26	0.00	0.25	1.00			
Sig.	0.42	0.29	0.48	0.00	0.00	0.39	0.45	0.17	0.45	0.38	0.07	0.50	0.08				
SWE	-0.07	-0.44	-0.15	0.01	-0.09	-0.51	-0.03	0.35	-0.24	-0.07	-0.18	0.00	-0.54	-0.13	1.00		
Sig.	0.35	0.01	0.20	0.47	0.32	0.00	0.43	0.02	0.10	0.35	0.17	0.49	0.00	0.24			
UK	0.20	0.64	0.24	-0.01	0.18	0.15	0.21	0.10	0.40	-0.15	0.51	0.09	0.27	-0.33	-0.43	1.00	
Sig.	0.13	0.00	0.09	0.49	0.16	0.21	0.13	0.30	0.01	0.20	0.00	0.30	0.07	0.03	0.01		
USA	-0.08	0.47	0.37	-0.13	0.21	-0.17	0.03	-0.06	0.38	-0.01	0.17	0.01	-0.05	-0.08	-0.14	0.42	1.00
Sig.	0.34	0.00	0.02	0.24	0.13	0.17	0.43	0.38	0.02	0.49	0.18	0.48	0.40	0.34	0.22	0.01	

Πίνακες 8.1-8.4 (Συνεχίζεται)

	AUS	BEL	DEN	FIN	FRA	GER	GRE	IRE	ITA	JAP	LUX	NET	POR	SPA	SWE	UK	USA
Πίνακας 8.3: Απασχόληση συσχετίσεις 1992-1999																	
AUS	1.00																
Sig.																	
BEL	0.77	1.00															
Sig.	0.01																
DEN	-0.49	-0.14	1.00														
Sig.	0.11	0.37															
FIN	0.26	0.04	-0.46	1.00													
Sig.	0.26	0.46	0.12														
FRA	0.84	0.94	-0.10	0.19	1.00												
Sig.	0.00	0.00	0.40	0.33													
GER	0.82	0.88	0.04	0.06	0.96	1.00											
Sig.	0.01	0.00	0.46	0.44	0.00												
GRE	0.47	0.23	-0.03	-0.15	0.24	0.33	1.00										
Sig.	0.12	0.29	0.47	0.36	0.28	0.21											
IRE	0.05	0.24	0.78	-0.44	0.28	0.48	0.31	1.00									
Sig.	0.46	0.28	0.01	0.14	0.25	0.11	0.22										
ITA	0.83	0.84	-0.46	0.19	0.81	0.68	0.16	-0.13	1.00								
Sig.	0.01	0.00	0.12	0.33	0.01	0.03	0.36	0.38									
JAP	-0.14	-0.11	-0.37	0.04	-0.26	-0.46	-0.08	-0.65	0.28	1.00							
Sig.	0.37	0.39	0.18	0.46	0.27	0.13	0.43	0.04	0.25								
LUX	0.04	0.53	-0.02	-0.19	0.33	0.16	-0.14	-0.22	0.48	0.51	1.00						
Sig.	0.46	0.09	0.48	0.33	0.21	0.35	0.37	0.30	0.12	0.10							
NET	0.38	0.66	0.49	-0.23	0.63	0.69	0.33	0.77	0.45	-0.20	0.22	1.00					
Sig.	0.18	0.04	0.11	0.29	0.05	0.03	0.21	0.01	0.13	0.32	0.30						
POR	0.75	0.81	0.01	-0.16	0.80	0.80	0.35	0.44	0.81	-0.03	0.24	0.83	1.00				
Sig.	0.02	0.01	0.49	0.35	0.01	0.01	0.20	0.14	0.01	0.48	0.28	0.01					
SPA	0.82	0.93	-0.05	0.01	0.93	0.90	0.39	0.36	0.86	-0.06	0.37	0.79	0.95	1.00			
Sig.	0.01	0.00	0.45	0.49	0.00	0.00	0.17	0.19	0.00	0.44	0.18	0.01	0.00				
SWE	0.16	-0.14	-0.62	0.33	-0.14	-0.12	-0.01	-0.36	-0.17	-0.33	-0.43	-0.58	-0.40	-0.33	1.00		
Sig.	0.35	0.37	0.05	0.22	0.37	0.39	0.49	0.19	0.35	0.21	0.15	0.06	0.17	0.21			
UK	-0.33	0.05	0.95	-0.36	0.06	0.17	0.09	0.80	-0.25	-0.25	0.08	0.69	0.22	0.17	-0.73	1.00	
Sig.	0.21	0.45	0.00	0.19	0.44	0.34	0.42	0.01	0.28	0.28	0.42	0.03	0.30	0.34	0.02		
USA	-0.60	-0.39	0.93	-0.40	-0.35	-0.16	0.01	0.74	-0.71	-0.46	-0.31	0.29	-0.21	-0.30	-0.37	0.84	1.00
Sig.	0.06	0.17	0.00	0.16	0.20	0.35	0.49	0.02	0.02	0.13	0.22	0.24	0.31	0.23	0.19	0.00	

Πίνακας 8.1-8.4 (Συνεχίζεται)

	AUS	BEL	DEN	FIN	FRA	GER	GRE	IRE	ITA	JAP	LUX	NET	POR	SPA	SWE	UK	USA
Πίνακας 8.4: Απασχόληση συσχετίσεις 2000-2009																	
AUS	1.00																
Sig.																	
BEL	-0.02	1.00															
Sig.	0.48																
DEN	-0.14	0.88	1.00														
Sig.	0.35	0.00															
FIN	-0.21	0.20	0.39	1.00													
Sig.	0.28	0.29	0.13														
FRA	-0.28	0.66	0.46	-0.17	1.00												
Sig.	0.21	0.02	0.09	0.32													
GER	0.01	0.93	0.84	0.06	0.72	1.00											
Sig.	0.49	0.00	0.00	0.43	0.01												
GRE	0.30	-0.19	-0.40	-0.56	-0.08	-0.11	1.00										
Sig.	0.20	0.30	0.12	0.04	0.41	0.38											
IRE	-0.07	-0.17	-0.39	-0.67	0.06	-0.28	0.40	1.00									
Sig.	0.42	0.32	0.13	0.02	0.44	0.22	0.12										
ITA	-0.24	-0.72	-0.60	-0.20	-0.05	-0.63	-0.10	0.15	1.00								
Sig.	0.25	0.01	0.03	0.29	0.44	0.03	0.40	0.34									
JAP	0.42	0.22	0.34	0.44	-0.55	0.14	-0.16	-0.36	-0.72	1.00							
Sig.	0.11	0.27	0.17	0.10	0.05	0.35	0.33	0.15	0.01								
LUX	0.09	0.38	0.32	-0.08	0.36	0.57	-0.28	-0.32	-0.33	0.17	1.00						
Sig.	0.40	0.14	0.18	0.41	0.15	0.04	0.22	0.18	0.17	0.32							
NET	-0.18	0.85	0.75	0.10	0.86	0.92	-0.30	-0.23	-0.38	-0.11	0.62	1.00					
Sig.	0.31	0.00	0.01	0.39	0.00	0.00	0.20	0.26	0.14	0.38	0.03						
POR	-0.35	0.61	0.37	-0.21	0.98	0.65	-0.03	0.16	-0.03	-0.60	0.29	0.81	1.00				
Sig.	0.16	0.03	0.15	0.28	0.00	0.02	0.46	0.33	0.47	0.03	0.20	0.00					
SPA	0.16	0.79	0.67	0.32	0.21	0.59	0.08	-0.01	-0.83	0.49	-0.05	0.41	0.20	1.00			
Sig.	0.33	0.00	0.02	0.18	0.28	0.04	0.41	0.49	0.00	0.07	0.44	0.12	0.29				
SWE	-0.20	0.87	0.86	0.23	0.80	0.89	-0.45	-0.33	-0.35	-0.05	0.52	0.96	0.72	0.44	1.00		
Sig.	0.29	0.00	0.00	0.27	0.00	0.00	0.10	0.18	0.16	0.44	0.06	0.00	0.01	0.10			
UK	-0.14	0.04	-0.16	-0.30	0.38	-0.07	0.51	0.54	0.25	-0.63	-0.65	-0.04	0.44	0.19	-0.06	1.00	
Sig.	0.35	0.46	0.33	0.20	0.14	0.42	0.07	0.05	0.24	0.03	0.02	0.45	0.10	0.30	0.44		
USA	0.17	0.68	0.61	0.22	0.23	0.53	0.23	0.08	-0.64	0.33	-0.23	0.35	0.21	0.93	0.39	0.38	1.00
Sig.	0.32	0.01	0.03	0.27	0.26	0.06	0.26	0.42	0.02	0.18	0.26	0.16	0.28	0.00	0.14	0.14	

Sig.: significance at 5% level or higher.

Πίνακες 9.1-9.4 Κεφάλαιο επενδυμένο συσχετίσεις.

	AUS	BEL	DEN	FIN	FRA	GER	GRE	IRE	ITA	JAP	LUX	NET	POR	SPA	SWE	UK	USA
Πίνακας 9.1: Κεφάλαιο επενδυμένο συσχετίσεις 1960-2009																	
AUS	1.00																
Sig.																	
BEL	0.00	1.00															
Sig.	0.49																
DEN	-0.02	0.00	1.00														
Sig.	0.45	0.50															
FIN	0.18	-0.07	-0.10	1.00													
Sig.	0.11	0.32	0.25														
FRA	-0.18	-0.01	0.24	0.15	1.00												
Sig.	0.10	0.48	0.04	0.15													
GER	0.15	0.39	-0.14	0.00	0.06	1.00											
Sig.	0.15	0.00	0.17	0.50	0.34												
GRE	0.30	-0.33	-0.14	0.07	-0.16	-0.06	1.00										
Sig.	0.02	0.01	0.17	0.33	0.14	0.34											
IRE	0.12	0.21	0.15	0.17	0.17	0.01	0.06	1.00									
Sig.	0.20	0.07	0.14	0.12	0.12	0.48	0.33										
ITA	-0.04	-0.02	0.01	-0.10	0.30	-0.09	0.04	0.33	1.00								
Sig.	0.39	0.45	0.48	0.24	0.02	0.27	0.40	0.01									
JAP	0.04	0.10	0.12	0.05	0.25	0.00	-0.03	0.31	0.09	1.00							
Sig.	0.39	0.24	0.21	0.37	0.04	0.49	0.41	0.01	0.27								
LUX	-0.03	0.25	-0.07	0.27	0.06	0.05	-0.09	0.03	-0.31	-0.10	1.00						
Sig.	0.41	0.04	0.32	0.03	0.33	0.38	0.27	0.41	0.01	0.24							
NET	0.14	0.11	0.11	0.08	-0.06	0.05	-0.02	0.13	0.06	0.30	-0.12	1.00					
Sig.	0.17	0.22	0.22	0.29	0.33	0.36	0.44	0.19	0.33	0.02	0.20						
POR	-0.10	0.02	0.14	-0.46	-0.12	0.02	0.05	0.05	0.17	0.30	-0.12	0.16	1.00				
Sig.	0.26	0.45	0.17	0.00	0.20	0.45	0.37	0.35	0.12	0.02	0.19	0.13					
SPA	0.10	-0.03	0.12	0.06	0.36	-0.06	-0.13	0.21	0.30	0.39	-0.01	0.04	0.09	1.00			
Sig.	0.24	0.42	0.20	0.34	0.01	0.34	0.18	0.07	0.02	0.00	0.48	0.40	0.26				
SWE	0.02	-0.01	-0.05	-0.15	-0.50	-0.16	0.08	0.03	0.07	0.10	-0.06	0.21	0.19	0.14	1.00		
Sig.	0.45	0.48	0.37	0.15	0.00	0.13	0.28	0.42	0.32	0.25	0.34	0.07	0.10	0.17			
UK	-0.26	0.14	-0.11	-0.06	0.10	0.07	0.04	-0.18	0.08	0.08	-0.14	0.10	-0.05	-0.05	-0.18	1.00	
Sig.	0.04	0.17	0.23	0.34	0.24	0.31	0.40	0.10	0.30	0.28	0.17	0.24	0.38	0.36	0.11		
USA	-0.04	0.01	-0.11	0.03	-0.09	0.00	-0.03	0.02	0.08	-0.04	-0.10	0.21	-0.12	0.00	0.03	0.01	1.00
Sig.	0.40	0.46	0.23	0.43	0.27	0.49	0.41	0.44	0.28	0.39	0.25	0.07	0.21	0.49	0.43	0.48	

Πίνακας 9.1-9.4 (Συνεχίζεται)

	AUS	BEL	DEN	FIN	FRA	GER	GRE	IRE	ITA	JAP	LUX	NET	POR	SPA	SWE	UK	USA
Πίνακας 9.2: Κεφάλαιο επενδυμένο συσχετίσεις 1960-1991																	
AUS	1.00																
Sig.																	
BEL	-0.25	1.00															
Sig.	0.09																
DEN	0.02	0.15	1.00														
Sig.	0.47	0.20															
FIN	0.30	0.08	-0.06	1.00													
Sig.	0.05	0.34	0.36														
FRA	-0.35	0.22	0.41	-0.13	1.00												
Sig.	0.03	0.12	0.01	0.25													
GER	-0.07	0.08	0.06	-0.23	0.14	1.00											
Sig.	0.34	0.33	0.38	0.11	0.22												
GRE	0.48	-0.41	-0.17	0.04	-0.16	0.03	1.00										
Sig.	0.00	0.01	0.17	0.41	0.19	0.44											
IRE	0.07	0.26	0.15	0.37	0.25	0.08	0.09	1.00									
Sig.	0.34	0.07	0.21	0.02	0.08	0.32	0.32										
ITA	-0.01	0.18	0.19	-0.14	0.37	0.32	0.06	0.46	1.00								
Sig.	0.48	0.17	0.15	0.22	0.02	0.04	0.38	0.00									
JAP	0.10	0.05	0.23	0.14	0.43	0.19	-0.03	0.39	0.37	1.00							
Sig.	0.28	0.39	0.10	0.22	0.01	0.16	0.43	0.01	0.02								
LUX	-0.09	0.36	-0.08	0.14	0.04	-0.12	-0.10	0.02	-0.23	-0.19	1.00						
Sig.	0.31	0.02	0.32	0.22	0.41	0.26	0.28	0.46	0.10	0.15							
NET	0.19	0.10	0.16	0.22	0.11	0.44	-0.12	0.15	0.14	0.46	-0.15	1.00					
Sig.	0.15	0.30	0.18	0.11	0.28	0.01	0.26	0.21	0.23	0.00	0.20						
POR	0.13	0.06	0.08	-0.12	0.18	0.27	0.05	0.18	0.30	0.39	0.18	-0.02	1.00				
Sig.	0.23	0.37	0.33	0.26	0.16	0.07	0.40	0.16	0.05	0.01	0.16	0.47					
SPA	0.04	0.13	0.17	0.12	0.39	0.26	-0.10	0.24	0.22	0.54	-0.01	0.23	0.18	1.00			
Sig.	0.41	0.24	0.17	0.25	0.01	0.08	0.29	0.09	0.11	0.00	0.49	0.10	0.16				
SWE	0.01	-0.12	-0.19	0.00	-0.35	0.18	0.02	0.05	0.15	0.13	0.01	-0.01	-0.01	0.17	1.00		
Sig.	0.47	0.26	0.15	0.50	0.02	0.16	0.45	0.40	0.21	0.24	0.48	0.48	0.48	0.17			
UK	0.01	0.24	0.15	-0.27	0.04	0.48	0.03	-0.10	0.11	0.20	-0.23	0.26	0.11	0.29	0.09	1.00	
Sig.	0.47	0.09	0.20	0.07	0.40	0.00	0.44	0.30	0.28	0.13	0.10	0.08	0.27	0.05	0.32		
USA	-0.17	0.05	-0.14	0.02	-0.02	0.19	-0.05	-0.02	0.07	0.03	-0.20	0.29	-0.28	0.05	0.17	0.10	1.00
Sig.	0.18	0.38	0.22	0.45	0.45	0.14	0.39	0.47	0.36	0.44	0.14	0.05	0.06	0.40	0.17	0.30	

Πίνακας 9.1-9.4 (Συνεχίζεται)

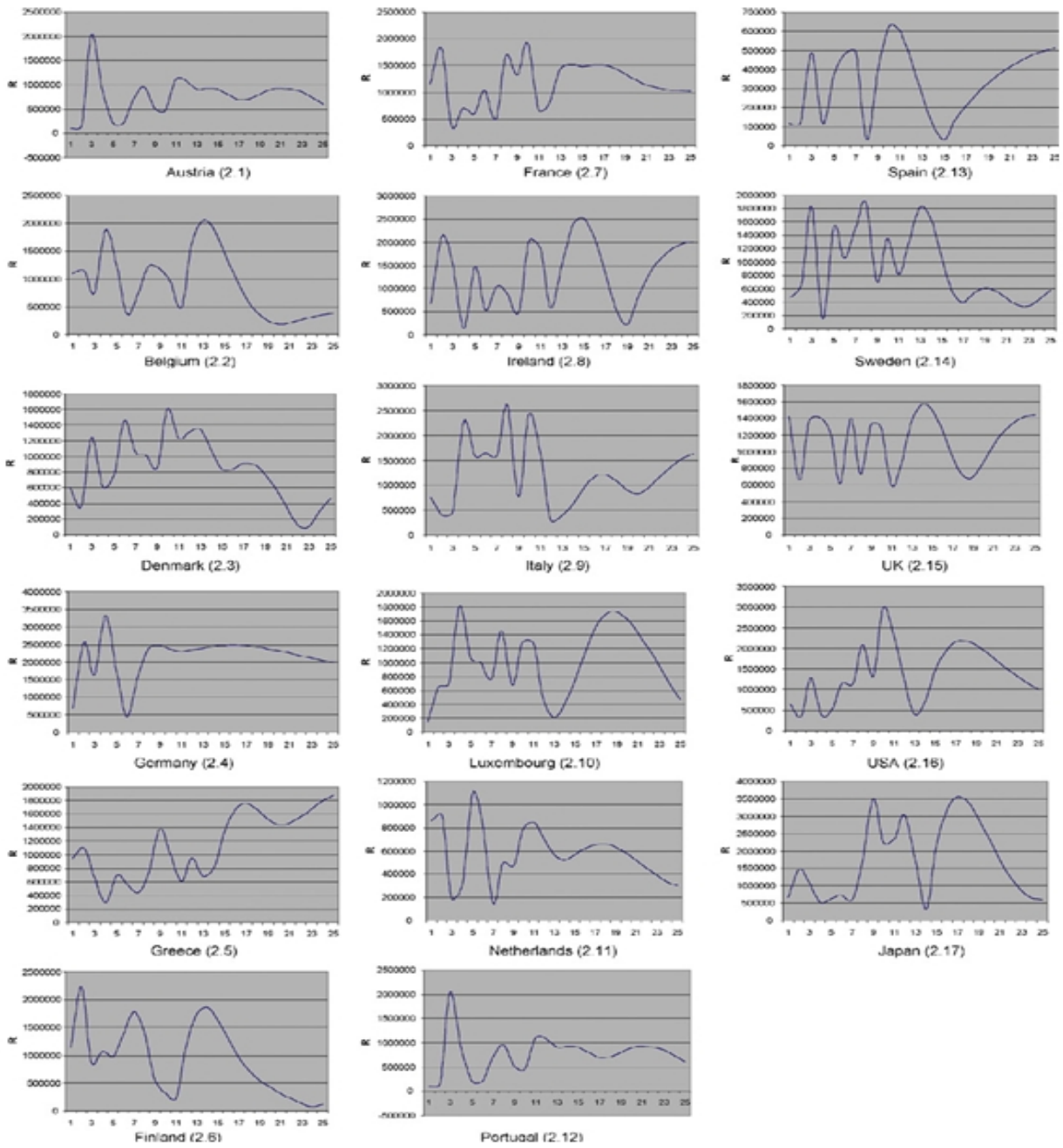
	AUS	BEL	DEN	FIN	FRA	GER	GRE	IRE	ITA	JAP	LUX	NET	POR	SPA	SWE	UK	USA
Πίνακας 9.3: Κεφάλαιο επενδύσιμο συσχετίσεις 1992-1999																	
AUS	1.00																
Sig.																	
BEL	0.40	1.00															
Sig.	0.16																
DEN	0.09	-0.18	1.00														
Sig.	0.41	0.33															
FIN	-0.53	-0.20	0.01	1.00													
Sig.	0.09	0.32	0.49														
FRA	-0.09	-0.46	0.09	0.02	1.00												
Sig.	0.42	0.13	0.41	0.48													
GER	0.28	0.69	-0.48	0.00	0.18	1.00											
Sig.	0.25	0.03	0.11	0.50	0.33												
GRE	-0.11	0.09	-0.25	0.25	-0.87	-0.32	1.00										
Sig.	0.40	0.41	0.27	0.27	0.00	0.22											
IRE	0.57	0.10	0.44	-0.39	0.04	0.02	-0.18	1.00									
Sig.	0.07	0.41	0.14	0.17	0.46	0.48	0.34										
ITA	-0.10	-0.67	-0.15	0.33	0.30	-0.27	0.16	-0.08	1.00								
Sig.	0.41	0.04	0.36	0.21	0.23	0.26	0.36	0.43									
JAP	-0.37	-0.27	-0.07	-0.32	-0.40	-0.57	0.43	0.07	-0.12	1.00							
Sig.	0.18	0.26	0.43	0.22	0.16	0.07	0.14	0.43	0.39								
LUX	0.06	-0.11	0.28	-0.17	0.88	0.31	-0.99	0.13	-0.13	-0.48	1.00						
Sig.	0.44	0.40	0.25	0.34	0.00	0.22	0.00	0.38	0.38	0.11							
NET	0.18	0.33	-0.28	0.36	-0.57	0.15	0.57	-0.06	-0.21	-0.04	-0.57	1.00					
Sig.	0.33	0.21	0.25	0.19	0.07	0.36	0.07	0.45	0.31	0.47	0.07						
POR	-0.18	-0.25	-0.23	0.86	0.08	0.09	0.26	-0.36	0.54	-0.46	-0.20	0.50	1.00				
Sig.	0.33	0.28	0.29	0.00	0.43	0.42	0.27	0.19	0.08	0.12	0.32	0.10					
SPA	0.14	-0.50	0.14	0.15	0.48	-0.14	-0.18	0.07	0.86	-0.41	0.21	-0.49	0.33	1.00			
Sig.	0.37	0.10	0.37	0.36	0.12	0.37	0.34	0.43	0.00	0.16	0.31	0.11	0.21				
SWE	0.09	0.04	-0.11	0.19	-0.76	-0.35	0.91	-0.06	0.38	0.23	-0.90	0.36	0.26	0.18	1.00		
Sig.	0.42	0.46	0.40	0.33	0.01	0.20	0.00	0.44	0.18	0.29	0.00	0.19	0.27	0.34			
UK	-0.78	0.06	-0.33	0.25	0.03	0.12	-0.06	-0.69	-0.40	0.24	0.08	-0.01	-0.03	-0.55	-0.36	1.00	
Sig.	0.01	0.44	0.21	0.27	0.47	0.39	0.44	0.03	0.17	0.28	0.42	0.49	0.48	0.08	0.19		
USA	0.60	-0.04	-0.40	-0.46	-0.03	0.02	0.04	0.00	0.07	-0.03	-0.10	0.33	0.02	-0.01	0.05	-0.33	1.00
Sig.	0.06	0.46	0.17	0.12	0.47	0.48	0.46	0.50	0.44	0.48	0.41	0.21	0.48	0.49	0.46	0.21	

Πίνακας 9.1-9.4 (Συνεχίζεται)

	AUS	BEL	DEN	FIN	FRA	GER	GRE	IRE	ITA	JAP	LUX	NET	POR	SPA	SWE	UK	USA
Πίνακας 9.4: Κεφάλαιο επενδυμένο συσχετίσεις 2000-2009																	
AUS	1.00																
Sig.																	
BEL	-0.01	1.00															
Sig.	0.49																
DEN	-0.02	-0.38	1.00														
Sig.	0.48	0.14															
FIN	0.10	-0.50	-0.03	1.00													
Sig.	0.40	0.07	0.47														
FRA	0.07	-0.49	0.04	0.39	1.00												
Sig.	0.43	0.07	0.45	0.13													
GER	0.11	0.42	0.35	-0.20	-0.37	1.00											
Sig.	0.38	0.12	0.16	0.29	0.14												
GRE	0.09	-0.27	-0.11	0.48	0.43	-0.17	1.00										
Sig.	0.40	0.23	0.38	0.08	0.11	0.32											
IRE	0.05	0.06	0.06	-0.20	-0.18	0.40	0.20	1.00									
Sig.	0.45	0.43	0.43	0.29	0.31	0.13	0.29										
ITA	-0.02	-0.02	-0.67	0.27	0.53	-0.42	0.49	-0.40	1.00								
Sig.	0.48	0.48	0.02	0.23	0.06	0.11	0.08	0.12									
JAP	-0.25	0.51	-0.03	-0.38	-0.49	0.32	-0.86	-0.04	-0.44	1.00							
Sig.	0.24	0.07	0.46	0.14	0.07	0.19	0.00	0.46	0.10								
LUX	0.07	0.13	0.12	0.37	-0.36	0.32	0.34	0.54	-0.43	-0.03	1.00						
Sig.	0.43	0.36	0.37	0.14	0.16	0.18	0.16	0.05	0.11	0.46							
NET	0.21	0.14	0.01	-0.07	-0.23	0.78	0.07	0.40	-0.01	0.01	0.10	1.00					
Sig.	0.28	0.35	0.49	0.42	0.26	0.00	0.43	0.13	0.49	0.49	0.39						
POR	-0.10	0.47	0.12	-0.69	-0.35	0.36	-0.91	-0.12	-0.37	0.83	-0.44	0.10	1.00				
Sig.	0.40	0.09	0.37	0.01	0.16	0.15	0.00	0.37	0.14	0.00	0.10	0.39					
SPA	0.05	0.06	0.06	0.27	0.52	0.45	0.10	-0.11	0.32	-0.05	-0.20	0.42	0.08	1.00			
Sig.	0.45	0.44	0.44	0.23	0.06	0.09	0.39	0.38	0.18	0.45	0.29	0.11	0.42				
SWE	0.00	0.30	0.22	-0.34	-0.70	0.62	-0.27	0.01	-0.33	0.15	0.03	0.58	0.31	0.01	1.00		
Sig.	0.50	0.20	0.27	0.17	0.01	0.03	0.23	0.49	0.18	0.34	0.46	0.04	0.19	0.49			
UK	0.06	0.06	-0.84	0.06	0.35	-0.69	0.36	-0.14	0.80	-0.32	-0.29	-0.31	-0.34	-0.14	-0.53	1.00	
Sig.	0.44	0.43	0.00	0.44	0.16	0.01	0.15	0.35	0.00	0.18	0.21	0.20	0.17	0.35	0.06		
USA	0.13	0.01	-0.17	0.41	-0.09	-0.17	0.33	0.46	-0.21	-0.04	0.81	-0.28	-0.50	-0.38	-0.47	0.16	1.00
Sig.	0.36	0.49	0.32	0.12	0.40	0.32	0.18	0.09	0.28	0.45	0.00	0.22	0.07	0.14	0.09	0.33	

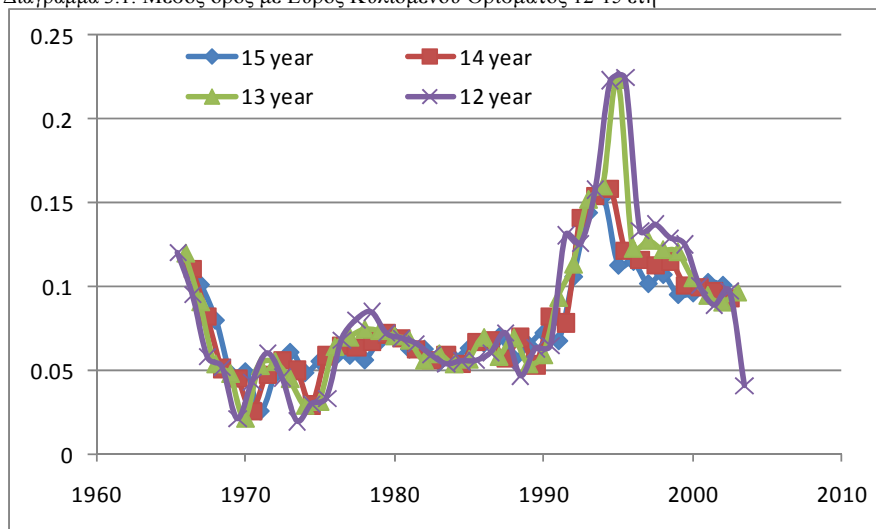
Sig.: significance at 5% level or higher.

Διαγράμματα 2.1-2.15 Ανάλυση Φάσματος ΑΕΠ

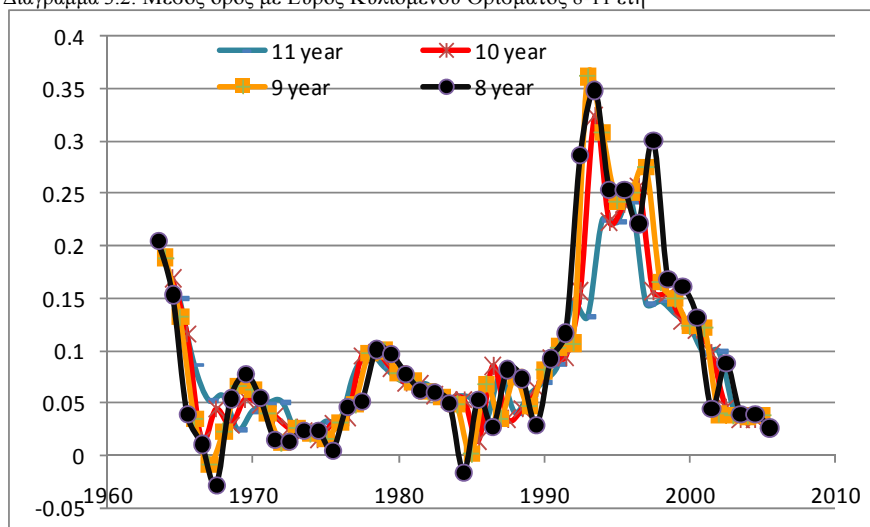

Διαγράμματα 3.1-3.3: Μέσος όρος ανάλογα με Εύρος Κυλιόμενου Ορίσματος

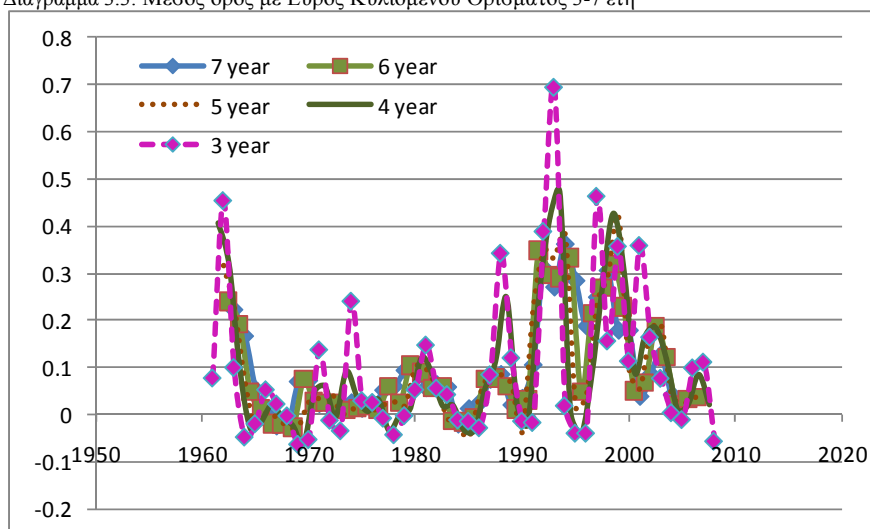
Διάγραμμα 3.1: Μέσος όρος με Εύρος Κυλιόμενου Ορίσματος 12-15 έτη

Διάγραμμα 3.2: Μέσος όρος με Εύρος Κυλιόμενου Ορίσματος 8-11 έτη

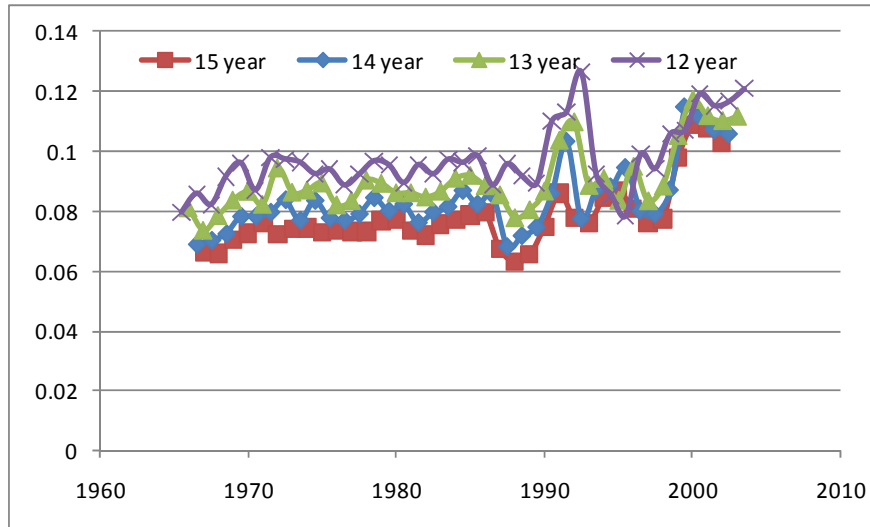

Διάγραμμα 3.3: Μέσος όρος με Εύρος Κυλιόμενου Ορίσματος 3-7 έτη

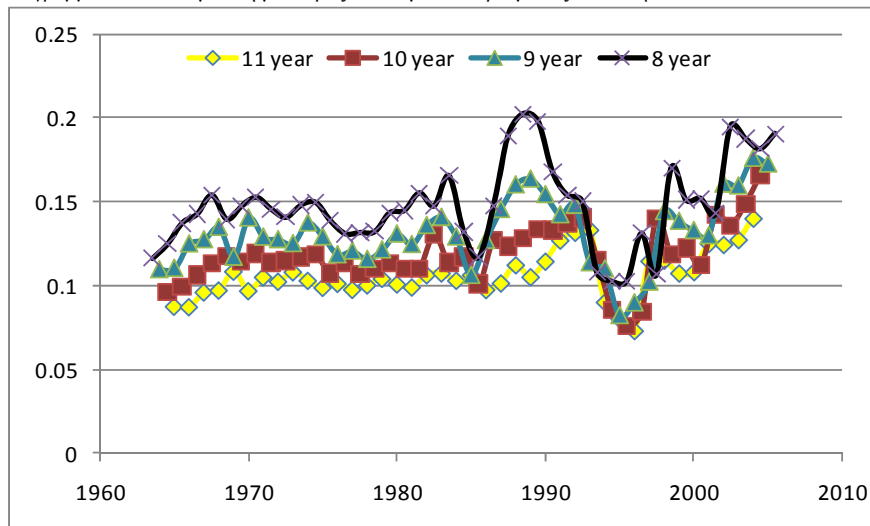

Διαγράμματα 4.1-4.3: Διακύμανση ανάλογα με εύρος κυλιόμενου ορίσματος

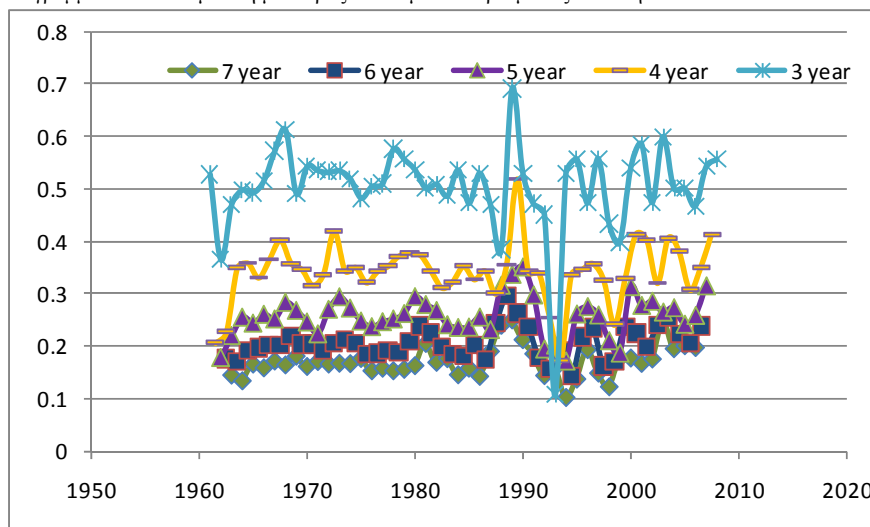
Διάγραμμα 4.1: Διακύμανση με Εύρος Κυλιόμενου Ορίσματος 12-15 έτη

Διάγραμμα 4.2: Διακύμανση με Εύρος Κυλιόμενου Ορίσματος 8-11 έτη

Διάγραμμα 4.3: Διακύμανση με Εύρος Κυλιόμενου Ορίσματος 3-7 έτη

Κεφάλαιο 5

Μετάδοση Οικονομικών Διακυμάνσεων: Η Περίπτωση της Ελλάδας¹²⁵

Σε αυτό το κεφάλαιο θα αναζητήσουμε τους τρόπους μετάδοσης των οικονομικών διακυμάνσεων στην Ευρωζώνη και το ρόλο αυτών που συμβαίνουν στις ΗΠΑ, εξετάζοντας παράλληλα και τα ειδικά χαρακτηριστικά της κρίσης χρέους αλλά και του ενδεχόμενου ρόλου της Ελλάδας στην εξέλιξη αυτής της κρίσης από οικονομετρικής σκοπιάς.

Η εμπειρική έρευνα έχει δείξει ότι οι κυκλικές διακυμάνσεις του παραγόμενου προϊόντος και άλλων μακροοικονομικών συναθροιστικών μεγεθών εμφανίζουν υψηλές θετικές συσχετίσεις από χώρα σε χώρα (Schmitt-Grohe 1998). Διάφορες προσπάθειες έχουν γίνει προκειμένου να εξηγηθεί αυτό το εύρημα σε ένα πλαίσιο δυναμικής ισορροπίας των οικονομικών κύκλων (Backus κ.α. 1992 και Stockman και Tesar 1995). Σε αυτό το πλαίσιο, δύο θεωρητικές ερμηνείες μπορούν να προκύψουν: είτε οι κοινές διαταραχές, είτε οι κοινοί μηχανισμοί μετάδοσης. Στην πραγματικότητα όμως, ενώ μια διεθνής διαταραχή είναι απαραίτητη προκειμένου να διαταραχθούν η εγχώρια οικονομία και άλλες οικονομίες, η ίδια η διαταραχή μπορεί να οδηγήσει σε κοινές μακροοικονομικές διακυμάνσεις μόνο εάν υφίστανται κοινά κανάλια μετάδοσης αυτής (Bagliano και Morana 2010).

Η προσοχή των οικονομολόγων στράφηκε από την ανάλυση των παραδοσιακών αιτιών των οικονομικών κύκλων και των συνεπειών τους προς τα κανάλια διάδοσης των οικονομικών κύκλων. Η συνεχής διαδικασία «χρηματοπιστικοποίησης¹²⁶» και διεθνοποίησης των χρηματοροών, η απελευθέρωση του εμπορίου και οι άμεσες ξένες επενδύσεις δημιουργούν πολύπλοκες συσχετίσεις μεταξύ των χωρών. Η φθίνουσα σημασία των διακυμάνσεων του διεθνούς οικονομικού κύκλου, η οποία φαινόταν να χαρακτηρίζει την περίοδο μέχρι το ξέσπασμα της διεθνούς χρηματοπιστωτικής κρίσης αποδιδόταν κυρίως στη φθίνουσα σημασία των διεθνών διαταραχών (Stock και Watson 2003). Παρόλα αυτά, σύμφωνα με τη βιβλιογραφία, προκειμένου να ερμηνευθούν οι διακυμάνσεις σε μια οικονομία θα πρέπει πάντα οι αιτίες να αναζητηθούν στις διεθνείς διαταραχές (Schnieder και Fenz 2011). Σύμφωνα με τους Bagliano και Morana (2010), ενώ στις δεκαετίες του 1960 και του 1970 οι διεθνείς διαταραχές μπορούσαν να συνδεθούν με την νομισματική πολιτική των ΗΠΑ, τις τιμές του πετρελαίου και τις τιμές των βιομηχανικών πρώτων υλών, τις πιο πρόσφατες δεκαετίες μπορούν να συνδεθούν με μεταβολές παραγωγικότητας και στρεβλώσεις της νομισματικής πολιτικής (Kose κ.α. 2008). Στο ίδιο πνεύμα, οι Bagliano και

¹²⁵ Τμήματα του Κεφαλαίου έχουν δημοσιευθεί ως εξής: (1) Michaelides, P. G. and T. Papageorgiou (2012), On the transmission of economic fluctuations from the USA to EU-15 (1960–2011), *Journal of Economics and Business*, Vol. 64, No. 6, pp. 427-438, (2) Michaelides, P. G., Papageorgiou, T. and A.T. Vouldis (2013), Business cycles and economic crisis in Greece (1960–2011): A long run equilibrium analysis in the Eurozone, *Economic Modelling*, Vol. 31, No. 3, pp. 804-816, και (3) Michaelides, P. G., Papageorgiou, T. and E. G. Tsionas, (2014), Is the Greek crisis in the EMU contagious?, *Applied Economics Letters*, Vol. 21, No. 1, pp. 13-18.

¹²⁶ Ο όρος «χρηματοπιστικοποίηση» αναφέρεται τόσο στην μεγάλη έκταση των χρηματοοικονομικών συναλλαγών λόγω της διεθνοποίησής τους, όσο και στην εξέλιξη της προσπάθειας εξασφάλισης ικανοποιητικών ποσοστών κέρδους σε συναλλαγές αμφίβολης ικανότητας αποπληρωμής (Lapavitsas 2011).

Morana (2006) διαπίστωναν τη σημασία των διαταραχών στη διεθνή ζήτηση και στην παραγωγικότητα, αρχής γενομένης από τη δεκαετία του 1980 για τις χώρες που απαρτίζουν το G-7, ενώ οι διαταραχές από τις τιμές του πετρελαίου και τις τιμές του χρηματιστηρίου υπήρξαν λιγότερο σημαντικές στο σχηματισμό των διεθνών διακυμάνσεων των μακροοικονομικών μεταβλητών.

Σύμφωνα με την θεωρία του πραγματικού οικονομικού κύκλου, το παραδοσιακό κανάλι μετάδοσης των κρίσεων συνίσταται στο ρόλο του εμπορίου, είτε με την μορφή των όρων και των τιμών εμπορίου (terms of trade), είτε με την μορφή των μεταβολών στις τιμές των καπέλων¹²⁷ (markups). Αυτό το κανάλι μετάδοσης των κρίσεων μπορεί να περιγράψει επιτυχημένα τις παρατηρούμενες μεταβολές στην επένδυση, στην απασχόληση και στο παραγόμενο προϊόν αλλά δεν καταφέρνει από μόνο του να εξηγήσει τις μεταβολές των οικονομικών κύκλων δύο χωρών που συνδέονται εμπορικά (Schmitt-Grohe 1997). Ένα δεύτερο κανάλι μετάδοσης των διακυμάνσεων αφορά τη σύνδεση των χρηματοοικονομικών αγορών. Αν και δεν είναι ξεκομμένο από το πρώτο, είθισται να γίνεται αντιληπτό διαφορετικά, καθότι το πρώτο αφορά αγορά υλικών αγαθών, ενώ το δεύτερο αγορές άυλων αγαθών με αποτέλεσμα τη σαφώς ταχύτερη διενέργεια οικονομικών πράξεων αλλά και αποτυπώνει την διαφορετική υφή και λογική των χρηματοροών. Το γεγονός αυτό φαίνεται και στα αποτελέσματά τους στο συγχρονισμό των οικονομικών κύκλων, έτσι που σε κάθε περίπτωση συγκροτούν διαφορετικές κατηγορίες μετάδοσης των οικονομικών διακυμάνσεων. Την ίδια στιγμή, σύμφωνα με την εμπειρική έρευνα, παρατηρείται ότι υπάρχουν αρκετά κανάλια μετάδοσης που καθώς αλληλοδιαπλέκονται δημιουργούν τους όρους προκειμένου για την μετάδοση των κάθε είδους διακυμάνσεων από χώρα σε χώρα και για λιγότερο ή περισσότερο συγχρονισμένες διεθνείς διακυμάνσεις (Lucke 2003). Σε αυτήν την κατηγορία εμπίπτουν και θεωρήσεις σχετικά με τις σχέσεις χρέους μεταξύ των χωρών, η έκθεση των τραπεζών μιας χώρας σε υλικές και άυλες επενδύσεις μιας άλλης χώρας, αλλά και κρίσεις που εκκινούν από ισοτιμίες νομισμάτων χωρών, κυρίως ιστορικά προσδιορισμένες περιόδους με αυστηρή κυκλοφορία νομίσματος και παγκόσμια διασύνδεση νομισμάτων, όπως αυτή της εποχής του κανόνα του χρυσού, αλλά και στην περίοδο του συστήματος των σταθερών συναλλαγματικών ισοτιμιών (ERM)¹²⁸.

Ο βαθμός που ένα κανάλι μετάδοσης επηρεάζει την εξέλιξη των διακυμάνσεων μεταξύ δύο χωρών κρίνεται αφ' ενός στον βαθμό που ταυτίζονται οι διακυμάνσεις των δύο χωρών, αλλά και ο χρόνος αντίδρασης αφ' ετέρου, ο χρόνος δηλαδή που χρειάζεται προκειμένου μια διακύμανση να εμφανιστεί από τη μια χώρα σε μια άλλη. Σε αυτό το κεφάλαιο, θα επιδιώξουμε να ερμηνεύσουμε τις διακυμάνσεις που συμβαίνουν με αφορμή την κρίση χρέους στην Ευρωζώνη και να δομήσουμε ένα επιχείρημα σχετικά με τα κανάλια διάδοσης αυτής της κρίσης με γνώμονα την Ελλάδα. Έτσι αυτό το κεφάλαιο θα κινείται από τη μια σε μια ανάλυση της πολιτικής οικονομίας της Ελλάδας, αλλά και από την άλλη σε ένα μοντέλο για την μελέτη της μετάδοσης των διακυμάνσεων στις χώρες της Οικονομικής και Νομισματικής Ένωσης.

¹²⁷ Το mark-up, γνωστό και ως καπέλο τιμής, είναι μια εναλλακτική διατύπωση του ποσοστού κέρδους καθότι εμφανίζεται ως καπέλο επί του κόστους παραγωγής του προϊόντος.

¹²⁸ Βλέπε και Eichengreen κ.α. (1996) για τον τρόπο που εξελίχθηκαν οι κρίσεις των νομισμάτων που συμμετείχαν στο Σύστημα Σταθερών Συναλλαγματικών Ισοτιμιών και ιδίως στην Αγγλική λίρα και στην Ιταλική λιρέτα.

5.1 Βιβλιογραφική επισκόπηση για τη μετάδοση των οικονομικών διακυμάνσεων

Σύμφωνα με το ΔΝΤ (2007), διαχύσεις των ΗΠΑ (spillovers) έχουν αξιοσημείωτες επιδράσεις στις υπόλοιπες χώρες του κόσμου. Στο ίδιο πνεύμα, οι Osborn κ.α. (2005), έδειξαν ότι η οικονομία των ΗΠΑ κινεί τις οικονομίες της Ευρώπης. Ακόμα, οι Artis κ.α. (2003) παρουσιάζουν εμπειρικά στοιχεία που αποδεικνύουν ότι, κατά μέσο όρο, τα 2/3 των διακυμάνσεων που συμβαίνουν στην οικονομία των ΗΠΑ μεταδίδεται στις χώρες της Ευρώπης. Μάλιστα, ανάμεσα στα ευρήματα τους ήταν το συμπέρασμα πως η Γερμανία και η Ιταλία οφείλουν το μεγαλύτερο ποσοστό από την οικονομική επιβράδυνση που αντιμετώπισαν σε διαταραχές προερχόμενες από τις ΗΠΑ.

Κοινός τόπος για τη βιβλιογραφία είναι ότι οι περισσότερες διακυμάνσεις από τις ΗΠΑ επηρεάζουν και μεταδίδονται στις μεγάλες οικονομίες και δη στη Γερμανία (Canova και Marrinan 1998, Kwarck 1999, Dassel 2002, και Eickmeier 2007). Ενώ μια διακύμανση (μείωση) των επιτοκίων στις ΗΠΑ επηρεάζει (αρνητικά) το παραγόμενο προϊόν στις χώρες της Ευρωζώνης στη βραχυχρόνια περίοδο, ενώ στην μακροχρόνια επηρεάζεται θετικά (Pesaran κ.α. 2001, Neri και Nobili 2006). Οι διαταραχές (shocks) της νομισματικής πολιτικής στις ΗΠΑ φαίνεται να έχουν μεικτές και ασαφείς επιδράσεις στην ζώνη του Ευρώ ενώ, τέλος, η οικονομία των ΗΠΑ εμφανίζεται ως η λοκομοτιβία της παγκόσμιας οικονομίας και με αυτήν την έννοια και της Ευρωπαϊκής οικονομίας. Σύμφωνα με τον Kwarck (1999), οι εστιασμένες στη χώρα διαταραχές (country specific shocks) που συμβαίνουν στις ΗΠΑ έχουν την δυνατότητα να εξηγούν τις διακυμάνσεις του παραγόμενου προϊόντος, τόσο στις ΗΠΑ όσο και σε άλλες χώρες. Σύμφωνα με τον Eickmeier (2007), οι διαταραχές που συμβαίνουν στις ΗΠΑ είναι σε μεγάλο βαθμό συμμετρικές με εκείνες που συμβαίνουν στη Γερμανία, ενώ οι αντιδράσεις στις μεταβολές των τιμών σε επίπεδο δημοσιονομικών και εμπορικών πολιτικών φαίνονται σχετικές και ανάλογες. Τα τελευταία χρόνια δε, δεν παρατηρείται αύξηση του ρυθμού μετάδοσης των διαταραχών. Ακόμα, οι αρνητικές εσωτερικές επιδράσεις υπερσκέλισαν εκείνες τις θετικές επιδράσεις από τις ΗΠΑ στην γερμανική οικονομία μεταξύ των ετών 1995 και 2000, ενώ η αρνητική ύφεση του 2001 στις ΗΠΑ πρέπει να ήταν η βασική αιτία για την καθίζηση της γερμανικής οικονομίας.

Σύμφωνα με τους Osborn κ.α. (2005), ενώ το ένα σκέλος της αιτιότητας, ισχύει ότι δηλαδή οι οικονομίες της Ευρώπης επηρεάζονται και καθορίζονται εν πολλοίς από τις διακυμάνσεις στην οικονομία των ΗΠΑ, το αντίθετο σκέλος της αιτιότητας δεν φαίνεται να ισχύει και οι διακυμάνσεις στην οικονομία της ΗΠΑ, λόγω ευρωπαϊκών διακυμάνσεων, είναι στατιστικά μη σημαντικές. Παρόλα αυτά, παρατηρείται αύξηση της σημαντικότητας των επιδράσεων από τις οικονομίες της Ε.Ε. των 15 προς τις ΗΠΑ, ενώ οι επιδράσεις από την οικονομία των ΗΠΑ προς τις οικονομίες της Ε.Ε. των 15 φαίνεται να φθίνουν σε σημασία, ενώ οι ψηλότερες τιμές του συγχρονισμού εμφανίστηκαν από τις αρχές της δεκαετίας του 1970 μέχρι τα τέλη του 1990 (βλ. και Perez κ.α. 2003). Τέλος, σε μια πρόσφατη έρευνα, οι Michaelides και Papageorgiou (2012) διαπίστωσαν ταχεία μετάδοση των διακυμάνσεων των ΗΠΑ στην Ε.Ε. των 15 ειδικά την περίοδο 2000-2012, πράγμα που σημαίνει ότι η κρίση των ενυπόθηκων δανείων επηρέασε σε μεγάλο βαθμό τις διακυμάνσεις και τις διαταραχές ειδικά σε ορισμένες χώρες της Ευρώπης. Ακόμα, διαπίστωσαν ότι οι διακυμάνσεις στις ΗΠΑ όχι μόνο επηρεάζουν τις διακυμάνσεις του παραγόμενου προϊόντος σε χώρες της Ευρώπης, αλλά και μπορούν να τις καθορίζουν αιτιακά.

Ο Baur (2012) καλύπτει το κενό στην ανάλυση των επιπτώσεων της κρίσης των ΗΠΑ σε τομείς που συνδέονται έμμεσα με την χρηματοπιστωτική σφαίρα, αλλά και άμεσα με την συχνά λεγόμενη «πραγματική» οικονομία, δηλαδή, με μετοχές των κλάδων αυτών. Αυτή η μελέτη έχει σημασία γιατί καταδεικνύει τον τρόπο που αντιδρούν αναλυτές και επενδυτές και δείχνει τον τρόπο με τον οποίο μια κρίση μεταδίδεται. Τέλος, συμπεραίνει ότι και οι 25 χώρες

που έλεγξε επηρεάστηκαν από την κρίση του 2007-2009, κάτι που την καθιστά, και για αυτό το λόγο, «Διεθνή Χρηματοπιστωτική Κρίση», όχι όμως με ομοιόμορφο τρόπο, καθώς χώρες με έμφαση στους κλάδους των τηλεπικοινωνιών, των τεχνολογιών αιχμής και της προστασίας της υγείας δέχθηκαν σαφώς ηπιότερες επιδράσεις. Σχετικά με την εκτίμηση του ρίσκου στις χώρες της Ευρώπης μετά το σχηματισμό της Οικονομικής και Νομισματικής Ένωσης αλλά και το διεθνές ρίσκο, ο διεθνής παράγοντας του κινδύνου είναι αρκετά υψηλός σε περιόδους μεγάλης συρρίκνωσης της διεθνούς ρευστότητας αλλά και επιδείνωσης των διεθνών χρηματοοικονομικών συνθηκών (Haugh κ.α. 2009, Barrios κ.α. 2009), όπως και για χώρες με πολύ μεγάλο συσσωρευμένο χρέος (Codogno κ.α. 2003). Οι Hallerberg και Wolff (2008) δείχνουν πως οι διεθνείς δημοσιονομικές συνθήκες επηρέασαν τις αποδόσεις των ομολόγων των χωρών της ζώνης του ευρώ, παρότι οι επιδράσεις έχουν μειωθεί σε σημαντικότητα μετά την εισαγωγή του κοινού νομίσματος. Ο Gomez-Puig (2006), οι Beber κ.α (2009) και οι Manganelli και Wolswijk (2009) υποστηρίζουν την ύπαρξη ενός σταθερού κινδύνου ρευστότητας που επηρεάζει το ύψος της διαφοράς των αποδόσεων (spreads) στις χώρες της Ευρωζώνης, ιδίως σε περιόδους σφιχτών δημοσιονομικών συνθηκών και υψηλότερων επιτοκίων. Μετά δε το ξέσπασμα της διεθνούς χρηματοπιστωτικής κρίσης, υπάρχει ομοφωνία ότι η διαφορά των αποδόσεων είναι αποτέλεσμα της διεθνούς αύξησης του κινδύνου. Σύμφωνα με τους Arghyrou και Kontonikas (2011), υπάρχει ομοφωνία για το γεγονός ότι τα χρόνια της κρίσης, οι αγορές ποινικοποιούν τις δημοσιονομικές και μακροοικονομικές ανισοροπίες (υπερβολικά ελλείμματα τρεχουσών συναλλαγών) με πολύ πιο αυστηρό τρόπο από ότι τις περιόδους πριν την κρίση.

Ο Cocharne (2010) υποστηρίζει ότι η περίπτωση της μετάδοσης δεν πρέπει να υφίσταται όταν η πτώχευση μιας μεγάλης τράπεζας οφείλεται σε προβλήματα μιας μεμονωμένης τράπεζας. Αντίθετα, όταν η πτώχευση μιας τράπεζας οφείλεται σε προβλήματα που συσχετίζονται με τις υπόλοιπες τράπεζες, τότε η παρατηρούμενη πτώση των τιμών των τραπεζών, ακόμα και εκείνων με κανονική ρευστότητα, μπορεί να γίνει κατανοητή ως μια κανονική αντίδραση των επενδυτών σε ένα αρνητικό σήμα και όχι σαν αποτέλεσμα μόλυνσης. Έτσι, σε αυτό το πλαίσιο, στην περίπτωση της ελληνικής αδυναμίας λόγω του μεγάλου χρέους και της συγκέντρωσης ελλειμμάτων θα σημάνει την αναγνώριση ότι οι κυβερνήσεις των χωρών της ευρωζώνης δεν θα προστατεύουν πια τους ιδιώτες επενδυτές από ζημιές λόγω της αδυναμίας κάποιας χώρας να αποπληρώσει τις δανειακές της υποχρεώσεις (Mink και De Haan 2012).

Την περίπτωση της μετάδοσης σε επίπεδο της Ευρωζώνης έχουν μελετήσει οι Arezki κ.α. (2011) οι οποίοι εστίασαν στις διαχύσεις (spillovers) που δημιουργούνται όταν προκύπτουν νέα σχετικά με τη φερεγγυότητα των χωρών της ευρωζώνης στην αποπληρωμή των δανείων κατά τη διάρκεια της περιόδου μετά την κρίση του 2007 και έως το 2010. Μάλιστα, βρίσκουν ότι κάθε φορά που προκύπτει επίσημη μείωση της αξιολόγησης της πιστοληπτικής ικανότητας μιας χώρας της ευρωζώνης υπάρχουν σημαντικές επιπτώσεις τόσο για τις χώρες όσο και για τις αγορές χρήματος και κεφαλαίων. Σύμφωνα με τους Missio και Watzka (2011), η διαφορά των αποδόσεων των ομολόγων (spread) για τα ομόλογα της Πορτογαλίας, την Ισπανίας, την Ιταλίας και του Βελγίου αυξάνεται παράλληλα με τη διαφορά των αποδόσεων των Ελληνικών ομολόγων. Οι Afonso κ.α. (2012) ελέγχουν κατά πόσο η διαφορά των αποδόσεων των ομολόγων σε μια δεδομένη χώρα αντιδρά στα δημοσιεύματα για μεταβολές της πιστοληπτικής ικανότητας μιας άλλης χώρας, και διαπιστώνουν πως υπάρχουν σημεία που καταδεικνύουν μετάδοση κυρίως από χώρες με χαμηλότερο δείκτη πιστοληπτικής ικανότητας προς χώρες με υψηλότερο δείκτη. Σε ότι αφορά το συστημικό κίνδυνο των τραπεζών, οι Acharya κ.α. (2011) διαπιστώνουν πως μετά από την κατάρρευση μερικών τραπεζών το 2008 οπότε και το συστημικό διεθνές ρίσκο

έβαινε ανερχόμενο (μετρούμενο με όρους αποδόσεων των τραπεζικών ομολόγων) ξεκίνησε μια πτωτική πορεία σε όλες τις χώρες του κόσμου, ενώ την ίδια στιγμή το διεθνές ρίσκο από τη διακράτηση κρατικών ομολόγων ανέβαινε, υποδηλώνοντας έτσι μια μεταφορά ρίσκου από την διακράτηση τραπεζικών ομολόγων στη διακράτηση κρατικών χρεογράφων. Παρόλα αυτά, στη συνέχεια και οι δυο αποδόσεις αυξήθηκαν παράλληλα, ενώ η διάφορα των αποδόσεων στα κρατικά χρεόγραφα αυξήθηκε σε μεγαλύτερο βαθμό στις χώρες των οποίων οι χρηματοοικονομικοί τομείς βρίσκονται σε μεγαλύτερη πίεση και έλλειψη ρευστότητας (Ejsing και Lemke 2011).

5.2 Μεθοδολογία

Εντός του πλαισίου που έχει οριστεί από την κυριαρχία της εκδοχής των πραγματικών οικονομικών κύκλων, η έννοια της μετάδοσης διαταραχών (shocks) αποκτά ιδιαίτερη σημασία, τόσο στην προσπάθεια θωράκισης απέναντι σε αυτές, αλλά και με το σκεπτικό της διακρίβωσης των αιτιών και των μηχανισμών που ευθύνονται για τη διάδοσή τους. Οι διαταραχές μεταδίδονται από οικονομία σε οικονομία με τρόπο που θυμίζει αναλογίες από την ιατρική ή την φυσική, καθώς είτε παραπέμπει σε μόλυνση¹²⁹ (contagion), είτε παραπέμπει σε διάδοση κυμάτων (π.χ. ήχου). Έτσι, εντός του πλαισίου του ερευνητικού ερωτήματος τίθενται μαθηματικά ερωτήματα αλλά και απαντήσεις εν μέσω μαθηματικών εργαλείων συχνά δανεικών από άλλες επιστήμες. Μάλιστα, η κρίση στις ΗΠΑ το 2008 αλλά και οι εκφάνσεις των κρίσεων χρέους, με προεξάρχουσα αυτήν της Ελλάδας το 2009, θέτουν το ερώτημα της «μόλυνσης» μαζί με ερωτήματα των ειδικών χαρακτηριστικών της κάθε οικονομίας. Σε σχέση με τα κανάλια μετάδοσης, η έννοια της «μόλυνσης» αφορά τη σφαίρα των χρηματοοικονομικών συναλλαγών, καθώς εκκινά από αδυναμία ρευστότητας, υπέρ-μόχλευση και αδυναμία ρευστοποίησης σε μια αγορά πωλητών. Σύμφωνα με τον ΟΟΣΑ

¹²⁹ Σύμφωνα με τους Corsetti κ.α. (2011), υπάρχει μεγάλη διαφωνία στη βιβλιογραφία σχετικά με τον ορισμό της «μολυσματικής μετάδοσης» (contagion) και για τους τρόπους με τους οποίους μπορεί να ελεγχθεί εμπειρικά. Ακόμα, υπάρχει πολύ περιορισμένη έρευνα σχετικά με την μετάδοση στην περίπτωση της κρίσης χρέους στην Οικονομική και Νομισματική Ένωση. Εξαιρέσεις αποτελούν οι εργασίες των Arzeki κ.α. (2011), Missio και Watzka (2011) και Afonso κ.α. (2011). Υπάρχουν, κατά βάση, δυο θεωρίες που εξηγούν το φαινόμενο της μετάδοσης. Από τη μια, ένα μέρος της βιβλιογραφίας επηρεασμένο από την θεωρία του πραγματικού οικονομικού κύκλου, εξηγεί το φαινόμενο της μετάδοσης μέσω πραγματικών οικονομικών δεσμών, όπως οι εμπορικοί δεσμοί και ο διεθνής οικονομικός κύκλος (Helpmann και Razin 1978, Cole και Obstfeld 1991, Backus κ.α. 1992, Baxter και Crucini 1993, Cass και Pavlova 2004). Σύμφωνα δε με τον Pasquariello (2007), βασικό έλλειμμα αυτής της κατηγορίας αναλύσεων είναι ότι συχνά γείτονικές χώρες με μεγάλη εμπορική διασύνδεση δεν «μολύνονται». Από την άλλη πλευρά, βρίσκονται οι θεωρίες που προσεγγίζουν περισσότερο στα νέο-κενσιανά υποδείγματα και οι οποίες δίνουν έμφαση στις χρηματοπιστωτικές διασυνδέσεις μεταξύ κρατών. Αυτές μπορούν, με τη σειρά τους, να διαχωριστούν στις εξής τρεις: (α) τις θεωρίες του συσχετισμένου καναλιού πληροφόρησης (correlated information channel) (King και Wadhvani 1990), σύμφωνα με την οποία οι ασυμμετρίες πληροφόρησης μπορεί να οδηγήσει στρεβλά πληροφορημένους επενδυτές σε επανατιμολόγηση και επαναξιολόγηση των αποδόσεων και των κινδύνων επενδύσεων επηρεασμένοι από μια διαταραχή σε ένα πάγιο ή μια επένδυση, (β) οι θεωρίες της επανεξισορρόπησης χαρτοφυλακίου (portfolio rebalancing activity) σύμφωνα με τις οποίες οι πληροφορημένοι επενδυτές, οι οποίοι αποφεύγουν τον κίνδυνο, μπορεί να οδηγήσουν σε στρεβλή συμπεριφορά τους απληροφόρητους (Kordes και Pritsker 2002, Fleming κ.α. 1998). Τέλος, γ) οι θεωρίες της συσχετισμένης ρευστότητας οι οποίες εστιάζουν στη συμπιεζόμενη ρευστότητα των επενδυτών και οι οποίοι αναγκάζονται να πωλήσουν σε τιμές μακριά από τις τιμές «ισορροπίας», αφού έχουν ήδη μειωθεί από πωλήσεις εκείνων που κατέχουν την πληροφορία (Calvo 1999, Kyle Xiong 2001, Yuan 2005). Για μια κριτική, σε κάθε μια από αυτές, βλέπε Pasquariello (2007).

(2012), παράγοντες που επιδρούν στην αυξημένη αναλυτική χρήση του όρου «μόλυνση» είναι η μεγάλη αύξηση της «ολοκλήρωσης» των τραπεζικών αγορών, η οποία οδήγησε σε άνευ προηγουμένου διάδοση της χρηματοοικονομικής αστάθειας, λόγω της μεγάλης έκτασης περικοπών δανείων από τις τράπεζες σαν αποτέλεσμα της εκτεταμένης έκθεσης τους σε αμφίβολης ικανότητας αποπληρωμής τίτλους αλλά και της ίδιας της μεγάλης χρηματιστικοποίησης των αγορών και τέλος λόγω της διευρυνόμενης συμπίεσης της ρευστότητας¹³⁰ στις αγορές αλλά και των χαλαρών δομών ελέγχου στις επενδύσεις των κάθε μορφής χρηματοοικονομικών οργανισμών, αναδεικνύοντας την ανάγκη κεντρικών τραπεζών με απόθεμα ρευστότητας και δυνατότητα δανειστή ύστατης καταφυγής και ανεξάρτητων θεσμών ελέγχου των επενδύσεων και των διαθέσιμων των χρηματοοικονομικών οργανισμών. Αντίθετα, σε μια άλλη εμπειρική έρευνα, αυτήν των Eichengreen κ.α. (1996), η μόλυνση φαίνεται να διαχέεται ταχύτερα μεταξύ χωρών που έχουν μεγαλύτερη εμπορική διασύνδεση και με πιο βραδύ τρόπο μεταξύ χωρών με παρόμοιες μακροοικονομικές συνθήκες. Τέλος, μια κρίσιμη παράμετρος σε ότι αφορά την έννοια της μετάδοσης είναι εκείνη της πληροφόρησης¹³¹.

Ιστορικά, η έννοια της μετάδοσης έχει αναφερθεί στην κρίση των Σκανδιναβικών τραπεζικών συστημάτων στις αρχές της δεκαετίας του 1990, στην κρίση του Μεξικό το 1995, στην κρίση των Ασιατικών τίγρεων (1997), στην κρίση των ενυπόθηκων δανείων στην Αμερική¹³² το 2007 και τέλος στην κρίση χρέους στην Ευρωζώνη από το 2009 και εντεύθεν. Βασική θέση από μεγάλη μερίδα οικονομολόγων είναι το γεγονός ότι η Ελλάδα θεωρείται ως πηγή μόλυνσης για τις υπόλοιπες ευρωπαϊκές χώρες (Argyrou και Kontonikas 2011, και Mink και De Haan 2012). Την ίδια στιγμή, ο Cochrane (2010) παρουσιάζει ευρήματα που υποδηλώνουν ότι μόνο η Ελληνική κατάρρευση θα επέφερε μόλυνση στις άλλες χώρες της ζώνης και όχι η απλή μείωση της πιστοληπτικής της ικανότητας. Στο κεφάλαιο αυτό, τίθενται δύο ερωτήματα σχετικά με τη διακύμανση και τη μόλυνση: πρώτον, πως επηρεάστηκαν οι ευρωπαϊκές οικονομίες από την κρίση στην ΗΠΑ, υπάρχει με άλλα λόγια μόλυνση των οικονομιών της ευρωζώνης από την κρίση στις ΗΠΑ και, δεύτερον, ο έλεγχος με αυτοτελή τρόπο της φύσης της κρίσης της Ελλάδας και η επίδραση της κρίσης αυτής στις υπόλοιπες χώρες της ζώνης. Η ελληνική κρίση εκφράζεται με την μορφή αυξανόμενων ανισορροπιών ισοζυγίων, πρωτογενή ελλείμματα δημοσιονομικά και τρεχουσών συναλλαγών αρχής γενομένης με την είσοδο της χώρας στην ευρωζώνη το 2001 (Gibson κ.α. 2012).

Μια κλασική οικονομική ανάλυση θα παρέθετε απλώς συσχετίσεις και στοιχεία σχετικά με τις ανωτέρω μεταβλητές προκειμένου να ερμηνευθούν τα παραπάνω ερωτήματα. Είναι, παρόλα αυτά, κοινός τόπος πως στην οικονομετρία τα ερωτήματα που τίθενται σχετικά με την αιτιότητα δεν μπορούν να απαντώνται με απλή παράθεση στοιχείων αλλά αντίθετα χρειάζονται περισσότερο αυστηρές τεχνικές προκειμένου να δίνονται πειστικές απαντήσεις σε αυτά τα ερωτήματα. Σε αυτό το πλαίσιο, τα οικονομετρικά εργαλεία που αναδεικνύονται

¹³⁰ Η συρρίκνωση της ρευστότητας οφείλεται τόσο στην με νομοθετικό τρόπο μείωση των απαιτούμενων διαθέσιμων όσο και στην προσπάθεια για αύξηση της εκμετάλλευσης του αδρανούς χρήματος που εμφανίζεται με την μορφή διαθέσιμων.

¹³¹ Η βιβλιογραφία της μετάδοσης έχει κινηθεί κατά την τελευταία περίοδο, πλησιέστερα σε θεωρίες των ασυμμετριών πληροφόρησης και τις πληροφοριακές διαταραχές, αποτυπώνοντας σε έναν βαθμό νέο-κεϋνσιανές υποθέσεις (Aklın 2013). Σύμφωνα με τους Caplin και Leahy (1994) μια κρίση συμβαίνει όταν μια αργή συσσώρευση ιδιωτικής πληροφορίας οδηγεί στη σταδιακή μεταβολή της συμπεριφοράς των επενδυτών. Ενώ οι Chang και Majnoni (2002) υποστηρίζουν ότι μια διαταραχή σε μια χώρα οδηγεί τους επενδυτές στον επανακαθορισμό των πεποιθήσεων και των προσδοκιών τους για την αξιοπιστία και βιωσιμότητα μιας άλλης χώρας.

¹³² Bandt και Hartmann (2000) και Fernando κ.α. (2012).

ως ικανά επεξηγηματικά εργαλεία είναι εκείνα της ανάλυσης VAR (Vector Auto Regression), η ανάλυση αιτιότητας Granger, αλλά και άλλες μορφές μοντέλων όπως εκείνα των Todda και Yammamoto (1995) και των Dufour και Renault (1998), αλλά και δυναμικές εκδοχές των κλασικών μοντέλων ελαχίστων τετραγώνων όπως τα Auto-Regressive Distributive Lags (ARDL) models και τα Fully Modified OLS (FMOLS).

Ξεκινώντας αρχικά από την εξήγηση της μετάδοσης των κυκλικών διακυμάνσεων θα εστιάσουμε στα διανυσματικά μοντέλα αυτό-συσχέτισης και τις διορθωμένες εκδοχές τους με την προσθήκη του διανύσματος διόρθωσης του σφάλματος, δηλαδή στα διανυσματικά μοντέλα διόρθωσης σφάλματος (Vector Error Correction). Το πρώτο βήμα για να ελεγχθεί η στασιμότητα των μεταβλητών προκειμένου για την απόφαση μεταξύ διανυσματικών μοντέλων διόρθωσης λάθους και διανυσματικών μοντέλων αυτό-συσχέτισης. Έλεγχος τύπου Granger είναι ο έλεγχος των μεταβλητών για την ενδεχόμενη συν-ολοκλήρωση τους (cointegration).

Το υπόδειγμα αυτοπαλίνδρομων διανυσμάτων VAR

Τα υποδείγματα VAR διανυσμάτων αυτοπαλίνδρομησης θεωρούνται σαν επέκταση των μονομεταβλητών αυτοπαλίνδρομων υποδειγμάτων AR(s) και χρησιμοποιούνται στα συστήματα αλληλεξαρτημένων υποδειγμάτων στα οποία (α) όλες οι μεταβλητές του συστήματος θεωρούνται ενδογενείς μεταβλητές και (β) όλες οι μεταβλητές εκφράζονται ως συνάρτηση όλων των μεταβλητών του συστήματος με χρονικές υστερήσεις (Ανδρικόπουλος 2003 [1998], σελ. 466).

Υποθέσεις:

Οι ενδογενείς μεταβλητές του υποδείγματος είναι στάσιμες

Το διάνυσμα των καταλοίπων κάθε εξίσωσης του VAR έχει μέσο μηδέν δηλαδή, $E(\varepsilon_t) = 0$

Το διάνυσμα των καταλοίπων κάθε εξίσωσης του VAR δεν συσχετίζονται δηλαδή, $E(\varepsilon'_t \varepsilon_s) = 0, t \neq s$

Τα κατάλοιπα των εξισώσεων του συστήματος αλληλεξαρτώνται, δηλαδή,

$$E(\varepsilon_t \varepsilon'_t) = \begin{pmatrix} Var(\varepsilon_{1t}) & Cov(\varepsilon_{1t}, \varepsilon_{2t}) \\ Cov(\varepsilon_{2t}, \varepsilon_{1t}) & Var(\varepsilon_{2t}) \end{pmatrix}$$

Τα κατάλοιπα κάθε εξίσωσης του συστήματος είναι λευκός θόρυβος.

Ένα υπόδειγμα VAR θα μπορούσε να έχει την εξής μορφή:

$$\begin{aligned} Y_t &= a_{01} + \beta_{11}Y_{t-1} + \beta_{12}Y_{t-2} + \gamma_{11}X_{t-1} + \gamma_{12}X_{t-2} + \varepsilon_{1t} \\ X_t &= a_{02} + \beta_{21}Y_{t-1} + \beta_{22}Y_{t-2} + \gamma_{21}X_{t-1} + \gamma_{22}X_{t-2} + \varepsilon_{2t} \end{aligned} \quad (24)$$

$$\begin{pmatrix} X_t \\ Y_t \end{pmatrix} = \begin{pmatrix} a_{01} \\ a_{02} \end{pmatrix} + \begin{pmatrix} \beta_{11} & \gamma_{11} \\ \beta_{21} & \gamma_{21} \end{pmatrix} \begin{pmatrix} X_{t-1} \\ Y_{t-1} \end{pmatrix} + \begin{pmatrix} \beta_{12} & \gamma_{12} \\ \beta_{22} & \gamma_{22} \end{pmatrix} \begin{pmatrix} X_{t-2} \\ Y_{t-2} \end{pmatrix} + \begin{pmatrix} \varepsilon_{1t} \\ \varepsilon_{2t} \end{pmatrix} \quad (25)$$

Στην εκτίμηση ενός συστήματος με τη βοήθεια του υποδείγματος VAR υπάρχει η δυνατότητα εκτίμησης της επίδρασης εξωγενών μεταβλητών με την προϋπόθεση να είναι στάσιμες, και να εμφανίζονται μόνο σε μερικές εξισώσεις Lütkepohl κ.α. (2006). Ανάμεσα

στα πλεονεκτήματα που συγκεντρώνουν είναι τα εξής (Κουντούρη 2008): Πρώτον, είναι απλά στην εκτίμηση καθώς μπορούν να εκτιμηθούν εφαρμόζοντας OLS ή SUR. Δεύτερον, επιτρέπουν στις τιμές της εξαρτημένης μεταβλητής να εξαρτώνται όχι μόνο από τις χρονικές υστερήσεις της ίδιας αλλά και άλλων μεταβλητών, άρα γενικότερα από τα AR υποδείγματα και, τέλος, οι προβλέψεις με τα υποδείγματα VAR είναι καλύτερες εκείνων που παίρνουμε από τα συστήματα ταυτόχρονων εξισώσεων. Ωστόσο, ανάμεσα στα μειονεκτηματά της είναι τα εξής: είναι αθεωρητικά (a-theoretical) μοντέλα, ενώ από οικονομικής πλευράς, είναι δύσκολο να ερμηνευτούν οι συντελεστές του υποδείγματος. Εκτιμάται, ωστόσο, η λεγόμενη συνάρτηση απόκρισης (impulse response function). Ακόμα, δεν υπάρχει μοναδικός τρόπος να προσδιοριστεί ο αριθμός των υστερήσεων. Τέλος, το υπόδειγμα προϋποθέτει στάσιμες χρονολογικές σειρές.

Όπως είναι γνωστό, η συν-ολοκλήρωση δηλώνει ότι δύο ή περισσότερες μεταβλητές έχουν σχέση μακροχρόνιας ισορροπίας. Ο Granger (1986) και οι Engle και Granger (1987) πρότειναν έναν έλεγχο με βάση την συν-ολοκλήρωση και τα μοντέλα διόρθωσης σφάλματος. Δύο μεταβλητές θεωρούνται συν-ολοκληρωμένες όταν κινούνται ταυτόχρονα, ή με τον ίδιο τρόπο, ή δηλαδή παράλληλα στην πέρασμα του χρόνου. Άλλωστε, αυτή είναι και η εννοιολόγηση της ισορροπίας μεταξύ δύο μεταβλητών στη σύγχρονη οικονομική θεωρία: αν δύο ή περισσότερες μεταβλητές βρίσκονται σε κατάσταση μακροχρόνιας ισορροπίας, τότε είναι συνολοκληρωμένες και το διάστημα συν-ολοκλήρωσης τους προσδιορίζεται από το όρισμα της κατάστασης ισορροπίας τους (Johansen and Juselius 1990, Hendry, 1993). Επιπλέον σύμφωνα με τον Ανδρικόπουλο (2003, [1998], σελ. 496), μακροχρόνια ισορροπία σημαίνει ότι: (α) η διαφορά μεταξύ δύο χρονολογικών σειρών είναι στάσιμη, (β) ο διαταρακτικός όρος στο οικονομετρικό υπόδειγμα είναι κανονικός και (γ) οι εκτιμητές του υποδείγματος ικανοποιούν τις επιθυμητές ιδιότητες.

Ο πιο συνήθης έλεγχος είναι εκείνος που έχει προταθεί από τους Engle και Granger (1987) και περιλαμβάνει την εκτίμηση μιας εξίσωσης, αφού πρώτα έχει βεβαιωθεί ότι τόσο η μεταβλητή y_t όσο και η μεταβλητή x_t είναι συνολοκληρωμένες πρώτης τάξης I(1):

$$y_t = \theta' x_t + \varepsilon_t \quad (26)$$

όπου x_t είναι πρώτης ή ανώτερης τάξης. Ο έλεγχος που προτείνεται από τους Engle και Granger (1987) περιλαμβάνει την εκτίμηση του συντελεστή θ κάνοντας χρήση της μεθόδου των ελαχίστων τετραγώνων (OLS) και ύστερα ο έλεγχος για την ύπαρξη μοναδιαίας ρίζας στην ακόλουθη συνάρτηση

$$\hat{\varepsilon}_t = y_t - \hat{\theta}' x_t \quad (27)$$

Από τη στιγμή που οι έλεγχοι για την ύπαρξη μοναδιαίας ρίζας ελέγχουν την μηδενική υπόθεση της ύπαρξης μοναδιαίας ρίζας, οι περισσότεροι έλεγχοι συν-ολοκλήρωσης εξετάζουν την μηδενική υπόθεση για την μη ύπαρξη συν-ολοκλήρωσης.

Όπως οι Engle και Granger (1987) έχουν δείξει, αν δύο μεταβλητές είναι συνολοκληρωμένες, το γενικό μοντέλο (γραμμικό είτε Granger) δεν ενδείκνυται για τον έλεγχο της αιτιακής σχέσης μεταξύ δύο μεταβλητών. Αντί λοιπόν αυτών, πρότειναν ένα μοντέλο βασισμένο στην συν-ολοκλήρωση και στα διανύσματα διόρθωσης σφάλματος. Μέσω της δημιουργίας ενός διανυσματικού μοντέλου διόρθωσης λάθους (ECM), δυναμική συνδιακύμανση μεταξύ των μεταβλητών και η διαδικασία προσαρμογής προς μια κατάσταση μακροχρόνιας ισορροπίας μπορεί να εξεταστεί χωρίς να αντιμετωπίζονται ζητήματα συνολοκλήρωσης. Αλλάζοντας και τοποθετώντας νέες παραμέτρους της αρχικής διανυσματικής συνάρτησης αυτοσυσχέτισης όπου η μεταβλητή Y_t είναι ένα διάνυσμα $n \times 1$ ενδογενών

μεταβλητών, ενώ η παράμετρος ε_t είναι ένα διάνυσμα $n \times 1$ στοχαστικών διακυμάνσεων. Η τάξη της μήτρας $\alpha\beta'$ δίνει τις στατιστικές ιδιότητες της διανυσματικής συνάρτησης αυτοσυσχέτισης. Ο συντελεστής α είναι ένα διάνυσμα που υποδεικνύει την ταχύτητα των προσαρμογών προς μια κατάσταση ισορροπίας. Με άλλα λόγια, υποδεικνύει την ταχύτητα των προσαρμογών δυο μεταβλητών λόγω μιας αρχικής διαταραχής προς την κατάσταση ισορροπίας. Οι τιμές του συντελεστή εντός του διανύσματος α που βρίσκονται κοντά στο μηδέν υποδηλώνουν πολύ χαμηλή και αργή προσαρμογή. Οι τιμές του συντελεστή α διάφορες του μηδενός, υποδεικνύουν μια ταχύτερη σύγκλιση προς μια μακροχρόνια ισορροπία σε περίπτωση βραχυπρόθεσμων διακυμάνσεων από αυτήν την ισορροπία. Οι τιμές του συντελεστή εντός του διανύσματος β υποδεικνύουν τις μακροχρόνιες συσχετίσεις μεταξύ δύο μεταβλητών.

$$\Delta Y_t = \sum_{j=1}^{k-t} \Gamma_j \Delta Y_{t-j} + \alpha\beta' Y_{t-k} + \mu + \varepsilon_t \quad (28)$$

Με αυτόν τον τρόπο, μετασχηματίζεται το κλασσικό διανυσματικό μοντέλο αυτόσυσχέτισης με τέτοιο τρόπο ώστε να περιλαμβάνει το διάνυσμα σφάλματος. Εισάγουμε το διάνυσμα διόρθωσης σφάλματος (δECM_{t-1}) στο κλασσικό διανυσματικό μοντέλο αυτόσυσχέτισης. Τα μοντέλα αυτής της κατηγορίας αποτελούν μια ξεχωριστή κατηγορία VAR υποδειγμάτων που αφορούν μη στάσιμες μεταβλητές οι οποίες όμως συνολοκληρώνονται (Δημέλη 2002, σελ. 224). Το μεγάλο πλεονέκτημα αυτών των μοντέλων είναι ότι μελετούν τις βραχυχρόνιες μεταβολές των μεταβλητών, περιορίζοντας ταυτόχρονα τις μη στάσιμες αυτές σειρές να συγκλίνουν στη μακροχρόνια σχέση ισορροπίας που συνεπάγεται η συνολοκλήρωση τους (Δημέλη 2002, σελ. 224).

$$\Delta Y_t = a_0 + \sum_{i=1}^m a_{1i} \Delta Y_{t-i} + \sum_{i=0}^n a_{2i} \Delta X_{t-i} + \delta ECM_{t-1} + \varepsilon_t \quad (29)$$

Τέλος, διενεργούνται έλεγχοι αιτιότητας. Η έννοια της αιτιότητας εισήχθη από τον Granger (1969) και έχει χρησιμοποιηθεί εκτενώς στην οικονομική ανάλυση¹³³. Η αιτιότητα Granger είναι μια ειδική κατηγορία αυτό-παλίνδρομου διανυσματικού μοντέλου που εκφράζει αιτιότητα και μπορεί να χρησιμοποιηθεί και σε περιπτώσεις εξωγενών μοντέλων. Εάν δεν παρατηρείται συν-ολοκλήρωση, η εμπειρική διερεύνηση της αιτιότητας τύπου Granger βασίζεται στο γενικευμένο μοντέλο (Karasawoglou και Katrakilidis 1993):

$$\Delta Y_t = a_0 + \sum_{i=1}^m a_{1i} \Delta Y_{t-i} + \sum_{i=0}^n a_{2i} \Delta X_{t-i} + \varepsilon_t \quad (30)$$

Όπου ο δείκτης Δ είναι ο τελεστής πρώτων διαφορών, ΔY και ΔX είναι στάσιμες χρονοσειρές, ενώ ε_t είναι ο όρος του σφάλματος, γνωστός και ως λευκός θόρυβος με μηδέν μέσο όρο και σταθερή διακύμανση. Η μηδενική υπόθεση ότι η μεταβλητή X δεν επηρεάζει αιτιακά με βάση την αιτιότητα Granger, την μεταβλητή Y , απορρίπτεται, εάν ο συντελεστής a_{2i} είναι στατιστικά σημαντικός, ενώ η εξέταση της στατιστικής σημαντικότητας γίνεται με

¹³³ Όπως έχουν παρατηρήσει και οι Oxley και Greasley (1998), ένα βασικό μειονέκτημα των παραδοσιακών αυτό-παλίνδρομων διανυσματικών μοντέλων είναι το γεγονός ότι κατά τον έλεγχο της αιτιότητας η επιλογή των χρονικών υστερήσεων γίνεται *ad hoc* (βλέπε και Jung και Marshall 1985, Chow 1987, και Hsiao 1987).

βάση την κατανομή F. Βασικό ζήτημα παραμένει ο καθορισμός του βέλτιστου επιπέδου χρονικών υστερήσεων. Προκειμένου να καθοριστεί ο αριθμός των υστερήσεων, ελέγχονται διάφορα μήκη χρονικών υστερήσεων, ενώ ο βέλτιστος αριθμός καθορίζεται με βάση μια σειρά κριτηρίων. Βλέπε, μεταξύ άλλων, και Thornton και Batten (1985), Gutiérrez κ.α. (2007), Hsiao (1981), Ahking και Miller (1985), Khim και Liew (2004), Hacker και Hatemi (2008) Παπαγεωργίου κ.α. (2011).

Τέλος, μια σειρά μοντέλων προκειμένου να διερευνηθούν συσχετίσεις μεταξύ μεταβλητών περιλαμβάνει τα εξής: δυναμική μέθοδος ελαχίστων τετραγώνων (DOLS), πλήρως τροποποιημένη μέθοδος των ελαχίστων τετραγώνων (FMOLS), μοντέλα αυτό-συσχέτισης προσδιδόμενης υστέρησης (ARDL), προκειμένου για βραχυπρόθεσμη και μακροπρόθεσμη αιτιότητα.

Καθώς είναι γνωστό ότι κλασσική μέθοδος των ελαχίστων τετραγώνων αδυνατεί να ανταποκριθεί σε ζητήματα ενδογένειας των μεταβλητών, η δυναμική μέθοδος ελαχίστων τετραγώνων (DOLS) και η πλήρως τροποποιημένη μέθοδος των ελαχίστων τετραγώνων (FMOLS) ανταποκρίνεται σε ενδογενείς μεταβλητές. Στην κλασσική μέθοδο των ελαχίστων τετραγώνων η οριακή κατανομή (limiting distribution) είναι επηρεασμένη από «μεροληψία» δευτέρου βαθμού. Έτσι, κατά την εκτίμηση της πλήρως τροποποιημένης μεθόδου των ελαχίστων τετραγώνων, ο τροποποιημένος εκτιμητής βασίζεται σε δύο μετασχηματισμούς αφ' ενός η εξαρτημένη μεταβλητή αντικαθίσταται από μια κατάλληλα τροποποιημένη νέα εξαρτημένη μεταβλητή ενώ αφ' ετέρου επιπρόσθετοι παράγοντες διόρθωσης σφάλματος (corrective factors) προστίθενται (Hong και Wagner 2011). Σε περίπτωση ύπαρξης ενδογένειας, ένα άλλο εργαλείο προκειμένου για τη βέλτιστη εκτίμηση της σχέσης μεταξύ μεταβλητών, είναι και τα μοντέλα αυτό-συσχέτισης προσδιδόμενης υστέρησης (ARDL). Όπως οι Uwe και Jurgen (2005) έχουν δείξει, η εκτίμηση μιας σχέσης μεταξύ μεταβλητών με τη βοήθεια των μοντέλων αυτό-συσχέτισης προσδιδόμενης υστέρησης ομοιάζουν σε ότι αφορά τα αποτελέσματα με τα μοντέλα διόρθωσης σφάλματος. Για μια αναλυτικότερη εκδοχή και ανάλυση σχετικά με το αυτοπαλίνδρομο μοντέλο προσδιορισμένης υστέρησης βλέπε και Pesaran κ.α. (2001) και Pesaran και Shin (1998).

Το αυτοπαλίνδρομο μοντέλο προσδιορισμένης υστέρησης τάξης p και n , ARDL (p, n) είναι προσδιορισμένο για μια μονοδιάστατη μεταβλητή y_t ως εξής:

$$y_t = \sum_{i=1}^p a_i y_{t-i} + \sum_{i=0}^n c'_i x_{t-i} + \varepsilon_t \quad (31)$$

Όπου ε_t είναι η κλιμακωτή αναπαράσταση του σφάλματος με μέσο όρο μηδέν και x_t είναι μια K -διαστάσεων διανυσματική απεικόνιση. Ο συντελεστής a_i είναι μονοδιάστατος, ενώ οι συντελεστές c'_i είναι διανυσματικοί. Χρησιμοποιώντας τον συντελεστή υστέρησης L εφαρμοσμένο σε κάθε μέρος του διανύσματος προκύπτει $L^k x_t = x_{t-k}$, και μπορεί να περιγραφεί το πολυώνυμο με υστέρηση aL και το διανυσματικό πολυώνυμο cL

$$a(L) = 1 - a_1 L - \dots - a_p L^p \quad (32)$$

$$c(L) = c_0 + c_1 L + \dots + c_n L^n \quad (33)$$

Ακόμα, προκειμένου να διερευνηθούν οι βραχυχρόνιες και μακροχρόνιες αιτιότητες, ένα χρήσιμο εργαλείο είναι εκείνο που πρότειναν οι Dufour και Renault (1998). Ακολουθώντας τη δομή του μοντέλου, ο έλεγχος της υπόθεσης ότι η μεταβλητή $y(t)$ δεν καθορίζει αιτιακά την μεταβλητή $x(t)$ για ένα χρονικό ορίζοντα $h = 1, 2, \dots$ έχει ως εξής:

$$x_{t+h} = \Pi_1^{(h)} x_t + \dots + \Pi_p^{(h)} x_{t-p+1} + u_{t+h}^{(h)} \text{ για κάθε } h=1,2,\dots(34)$$

$$\text{όπου } u_{t+h}^{(h)} = \varepsilon_{t+h} + B_1 \varepsilon_{t+h-1} + \dots + B_{h-1} \varepsilon_{t+1} \quad (35)$$

$$\text{και } B_j \text{ προκύπτει από την } x_t = \varepsilon_t + \sum_{j=1}^{\infty} B_j \varepsilon_{t-j} \quad (36)$$

Η μηδενική υπόθεση της μη αιτιότητας του $x_{2,t}$ από το $x_{1,t}$ σε χρονικό ορίζοντα h υποδεικνύει ότι $J_1' \Pi^h J_2^* = 0$ το οποίο ελέγχεται χρησιμοποιώντας το τεστ του Wald, (γνωστό και ως Wald test), το οποίο είναι ασυμπτωτικής κατανομής χ τετράγωνο με p βαθμούς ελευθερίας. $D_T = \tilde{\pi}' + \sum_{\tilde{\pi}}^{-1}, \tilde{\pi} \quad (37)$

Η μέθοδος των δυναμικών ελαχίστων τετραγώνων (DOLS) προτάθηκε από τους Stock και Watson (1993). Η τεχνική αυτή πλεονεκτεί καθώς μπορεί εφαρμοσθεί σε περιπτώσεις όπου χρειάζεται να υιοθετηθούν διαφορετικός αριθμός προηγήσεων και υστερήσεων για κάθε μεταβλητή Stock και Watson (1993). Ενώ, η δυνατότητα για ύπαρξη προηγήσεων και υστερήσεων μειώνει τις πιθανότητες μεροληψίας των εκτιμητών (η οποία με τη σειρά της συνδέεται με ζητήματα ενδογένειας, γραμμικής συσχέτισης καταλοίπων και μικρού δείγματος) (Stock και Watson 1993). Η γενική μορφή της μεθόδου δυναμικών ελαχίστων τετραγώνων έχει τη μορφή:

$$Y_t = a_0 + \sum_{j=1}^p b_j \Delta X_{t-j} + \sum_{j=1}^p c_j \Delta X_{t+j} + \varepsilon_t \quad (38)$$

Η μέθοδος των πλήρως τροποποιημένων ελαχίστων τετραγώνων (FMOLS) προτάθηκε από τους Phillips και Hansen (1990) και θεωρείται βέλτιστη μέθοδος όταν παρατηρείται μακροχρόνια σχέση συνολοκλήρωσης I(1) μεταξύ ενός συνόλου μεταβλητών (Δεργιαδές 2010). Διεξάγεται σε δύο στάδια, με το πρώτο στάδιο να περιλαμβάνει διόρθωση της εξαρτημένης μεταβλητής και το δεύτερο να περιλαμβάνει την εκτίμηση της μακροχρόνιας συσχέτισης στη βάση της διορθωμένης εξαρτημένης μεταβλητής. Οι Phillips και Hansen (1990) αναλύουν την οριακή κατανομή του OLS εκτιμητή

$$T(\theta - \hat{\theta}) \xrightarrow{D} \begin{pmatrix} \sigma_{21} + \lambda_{21} + \int B_2 dB_1 \\ 0 \end{pmatrix} \begin{pmatrix} 1 \\ \int B_2 B_2' dr \\ 0 \end{pmatrix}^{-1} \quad (39)$$

ως ακολούθως:

$$T(\theta - \hat{\theta}) \xrightarrow{D} \begin{pmatrix} 1 \\ \int B_2 dB_{1,2} + \sigma_{21} + \lambda_{21} + \int B_2 dB_2' \omega_{22}^{-1} \omega_{21} \\ 0 \end{pmatrix} \begin{pmatrix} 1 \\ \int B_2 B_2' dr \\ 0 \end{pmatrix}^{-1} \quad (40)$$

$$\text{όπου } B_{1,2} = \omega_{21}' \omega_{22}^{-1} B_2 \quad \Omega^* = \begin{pmatrix} \omega_{11,2} & 0 \\ 0 & \omega_{22} \end{pmatrix} \text{ με } \omega_{11,2} = \omega_{11} - \omega_{21}' \omega_{22}^{-1} \omega_{21}$$

Ο εκτιμητής θ της πλήρως τροποποιημένων ελαχίστων τετραγώνων θα παίρνει την εξής

$$\text{μορφή: } \hat{\theta}^+ = (X'X)^{-1} (X'Y^+ - T\hat{\delta}^+) \quad (41)$$

Όπου X είναι ο πίνακας παρατηρήσεων x_t και Y^+ είναι το διάνυσμα παρατηρήσεων $y_t^+ = y_t - \hat{\omega}_{21}' \hat{\omega}_{22}^{-1} \Delta x_t$ και $\hat{\delta}^+$ είναι ο όρος διόρθωσης σφάλματος (Πανοπούλου 2004).

Ο FMOLS εκτιμητής βασίζεται στη συνεπή εκτίμηση των πινάκων Ω και Δ και στη συνέχεια απαιτεί την επιλογή ενός πυρήνα και τον καθορισμό του εύρους. Εφαρμόζουμε τον πυρήνα τετραγωνικού φάσματος (Quadratic Spectral kernel), αφού είναι το καλύτερο με βάση ένα ασυμπτωτικά περικομμένο μέσου τετραγωνικού σφάλματος κριτήριο μέσα σε μια κλάση πυρήνων που υποχρεωτικά γεννά θετικά ημιορισμένους εκτιμητές του πίνακα της μακροχρόνιας διακύμανσης σε πεπερασμένα δείγματα (Πανοπούλου 2004).

Ακόμα χρησιμοποιούνται οικονομετρικές τεχνικές που έχουν αναλυθεί στο κεφάλαιο 4, δηλαδή, ο συντελεστής συσχέτισης Pearson, ο έλεγχος ADF, ο έλεγχος για την ύπαρξη λευκού θορύβου και το φίλτρο των Hodrick-Prescott. Στις παρενθέσεις βρίσκονται οι αριθμοί των αρχικών εξισώσεων όπως αυτές έχουν εκφραστεί προηγουμένως.

Θυμίζουμε ότι ο δειγματικός συντελεστής Pearson συμβολίζεται με r και δίνεται από

$$\text{τον τύπο: } r = \frac{s_{xy}}{s_x s_y} \quad (16)$$

$$\text{Όπου } s_{xy} = \text{Cov}(X, Y) = \frac{\sum_{i=1}^n (X_i - \bar{X})(Y_i - \bar{Y})}{n-1} = \frac{\sum_{i=1}^n X_i Y_i - n\bar{X}\bar{Y}}{n-1} \quad (17)$$

$$\text{Και } s_x = \sqrt{\frac{1}{n-1} \sum_{i=1}^n (X_i - \bar{X})^2} \quad \text{και} \quad s_y = \sqrt{\frac{1}{n-1} \sum_{i=1}^n (Y_i - \bar{Y})^2} \quad (18)$$

Ο συντελεστής συσχέτισης αποτυπώνει τη συσχέτιση μεταξύ δύο μεταβλητών, εκφράζοντας στατική εικόνα για την περίοδο ανάλυσης.

Επίσης θυμίζουμε ότι το επαυξημένο Τεστ Dickey Fuller βασίζεται στην παρακάτω εξίσωση (Kaskarelis 1993):

$$\Delta Y_t = a + a_0 t + \rho Y_{t-1} + \sum_{i=1}^m \lambda \Delta Y_{t-i} + u_t \quad (11)$$

όπου Δ είναι ο συντελεστής της πρώτης διαφοράς, t είναι ο χρόνος και u_t είναι ο όρος του σφάλματος.

(α) Εάν $a_0 \neq 0$ και $\rho = -1$ τότε πρόκειται για ένα στάσιμο μοντέλο με τάση (trend stationary TS).

(β) Εάν $a_0 = 0$ και $-1 < \rho < 0$ τότε πρόκειται για ARMA Box/Jenkins τύπο μοντέλων.

(γ) Εάν $a_0 = 0$ και $\rho = 0$ πρόκειται για ένα στάσιμο μοντέλο πρώτων διαφορών (DS) όπου η μεταβλητή Y είναι συνολοκληρωμένη πρώτης τάξης $I(1)$.

Ακόμα, με τη βοήθεια της δειγματικής συνάρτησης αυτοσυσχέτισης γίνεται μέτρηση του τρόπου με τον οποίο μια χρονοσειρά συσχετίζεται με τις ίδιες τις προηγούμενες τιμές. Με σκοπό να εξεταστεί η ύπαρξη αυτοσυσχέτισης χρησιμοποιούμε το τεστ των Ljung-Box (1978), το οποίο ελέγχει μέσω της στατιστικής Q , τη μηδενική υπόθεση της ύπαρξης λευκού θορύβου για ένα μέγιστο αριθμό υστερήσεων j . Τα κατάλοιπα από το εκτιμηθέν υπόδειγμα πρέπει να είναι λευκός θόρυβος.

$$Q = n(n+2) \sum_{j=1}^h \frac{\hat{\rho}_j^2}{n-j} \quad (13)$$

Τέλος, η τάση υπολογίζεται ελαχιστοποιώντας τις διακυμάνσεις των πραγματικών δεδομένων γύρω από αυτήν, δηλαδή ελαχιστοποιώντας την ακόλουθη συνάρτηση, στην περίπτωση του φίλτρου Hodrick Prescott:

$$\sum [\ln y_t - \ln y_t^*]^2 - \lambda \sum \left\{ [\ln y_{t+1}^* - \ln y_t^*] - [\ln y_t^* - \ln y_{t-1}^*] \right\}^2 \quad (15)$$

Ο πρώτος όρος μετράει την απόκλιση της τάσης από τη σειρά, ενώ ο δεύτερος αντανακλά το βαθμό ομαλότητας της τάσης και εξαρτάται από την επιλογή του λ . Όπου y^* είναι η μακροχρόνια τάση της μεταβλητής y και ο συντελεστής $\lambda > 0$ καθορίζει την εξομάλυνση της μακροχρόνιας τάσης. Αυτή η μέθοδος αποσυνθέτει μια χρονοσειρά σε μια τάση και μια κυκλική συνιστώσα.

5.3. Εμπειρική Ανάλυση Α: Η μετάδοση των κρίσεων από τις ΗΠΑ.

Τα στοιχεία προέρχονται από τη βάση δεδομένων του ΟΟΣΑ, είναι σε τριμηνιαία βάση και καλύπτουν την περίοδο μεταξύ 1960 και 2011, καλύπτοντας εκτός των άλλων και την τρέχουσα κρίση. Ξεκινώντας, η στασιμότητα των χρονοσειρών ελέγχθηκε (βλ. και κεφάλαιο 4, έλεγχος μοναδιαίας ρίζας, ADF test). Σε εκείνες τις περιπτώσεις, που προκύπτουν περισσότερες της μιας μέγιστες υστερήσεις με την χρήση του κριτηρίου Schwarz, χρησιμοποιείται και το κριτήριο Ng-Perron για τον υπολογισμό της μέγιστης υστέρησης. Όλες οι χρονολογικές σειρές εμφανίζονται μη στάσιμες, ενώ οι περισσότερες μεταβλητές είναι μη στάσιμες στις πρώτες διαφορές. Η Ιρλανδία, η Ελλάδα, η Πορτογαλία και η Ισπανία εμφανίζονται μη στάσιμες και στις πρώτες διαφορές των χρονοσειρών τους. Με αυτήν την έννοια, η αφαίρεση τάσης έχει νόημα, ενώ τα αποτελέσματα είναι και συνεπή με τα αποτελέσματα του Engle-Granger τεστ.

Ακολουθώντας τη μεθοδολογία που παρουσιάστηκε στο προηγούμενο κεφάλαιο, επόμενο στάδιο μετά τον έλεγχο στασιμότητας είναι η αφαίρεση τάσης με την ίδια μεθοδολογία και το φίλτρο αφαίρεσης τάσης, το φίλτρο των Hodrick-Prescott και ο έλεγχος για την ύπαρξη λευκού θορύβου. Τα αποτελέσματα του ελέγχου Ljung-Box υποδεικνύουν την απόρριψη της μηδενικής υπόθεσης για την ύπαρξη λευκού θορύβου για όλες τις κυκλικές συνιστώσες των μεταβλητών που ελέγχονται. Με άλλα λόγια, η ύπαρξη κυκλικών κανονικοτήτων είναι μια εύλογη υπόθεση για όλες τις μεταβλητές των χωρών. Κατόπιν, υπολογίσαμε τους συντελεστές συσχέτισης των κυκλικών συνιστωσών του παραγόμενου προϊόντος μεταξύ των χωρών της Ευρωπαϊκής Ένωσης των 15 και των ΗΠΑ για διάφορες χρονικές υστερήσεις από 1 έως 8 χρόνια (Διάγραμμα 5), με σκοπό την εκτίμηση των χρονικών τάσεων που ακολουθούνται κατά την μετάδοση των διακυμάνσεων του παραγόμενου προϊόντος. Σε ότι αφορά τον χρονισμό της μετάδοσης των διακυμάνσεων, παρατηρείται ταχεία μετάδοση των διακυμάνσεων από τις ΗΠΑ προς τις χώρες της Ε.Ε. των 15, με μόνες εξαιρέσεις το παραγόμενο προϊόν του Ηνωμένου Βασιλείου και της Σουηδίας στα οποία οι διακυμάνσεις του παραγόμενου προϊόντος των ΗΠΑ μεταδίδονται αυτόματα με μηδενική χρονική υστέρηση. Όλες οι υπόλοιπες χώρες, εμφανίζουν τη μέγιστη τιμή συσχέτισης με υστέρηση ενός ή δύο τριμήνων, υποδεικνύοντας πολύ γρήγορη μετάδοση των διακυμάνσεων. Η Πορτογαλία εμφανίζει τη μέγιστη τιμή του συντελεστή συσχέτισης με χρονική υστέρηση δύο τριμήνων. Το μέγεθος της τιμής του συντελεστή συσχέτισης είναι ένα ακόμα μέσο του ελέγχου του συγχρονισμού, όπως έχει εξηγηθεί και στο προηγούμενο κεφάλαιο. Το Ηνωμένο Βασίλειο εμφανίζει τη μέγιστη τιμή του συντελεστή συσχέτισης (0.74). Ακόμα, στατιστικά σημαντική είναι και η τιμή του συντελεστή συσχέτισης για την Δανία (0.70), ενώ η Πορτογαλία εμφανίζει την χαμηλότερη τιμή του συντελεστή (0.37), παρουσιάζοντας έτσι την πιο ασύγχρονη πορεία σε σχέση με τις ΗΠΑ. Ο συγχρονισμός του οικονομικού κύκλου του συνόλου της Ε.Ε. των 15 με τις ΗΠΑ είναι υψηλός (0.68). Οι υπόλοιπες χώρες που απαρτίζουν την Ε.Ε. των 15 εμφανίζουν στατιστικά σημαντικές συσχετίσεις (0.58-0.65).

Κατόπιν, διενεργήθηκε έλεγχος αιτιότητας μέσω ενός αυτό-παλίνδρομου σχήματος (VAR) με διόρθωση σφάλματος (VEC). Πριν από αυτό, έλεγχοι συν-ολοκλήρωσης διενεργήθηκαν μεταξύ των χρονοσειρών του παραγόμενου προϊόντος των 15 χωρών της Ε.Ε.

και εκείνων των ΗΠΑ για να διακριβωθεί η μακροχρόνια σχέση ισορροπίας τους. Ο Πίνακας 12 αποτυπώνει τους συντελεστές που προκύπτουν, τις τιμές των συντελεστών α και β (alpha και beta). Από τη στιγμή που ο βαθμός συν-ολοκλήρωσης είναι πρώτης τάξης, στο σύστημα οι συντελεστές α και β πρέπει να είναι διανύσματα δύο διαστάσεων. Το υπολογιζόμενο διάνυσμα β είναι $(\bar{I}, \bar{I}, 96)'$. Ο Πίνακας 13 αποτυπώνει τα αποτελέσματα της αιτιότητας Granger μεταξύ του παραγόμενου προϊόντος των χωρών που απαρτίζουν την Ε.Ε. των 15 και των ΗΠΑ. Τέλος, ο υπολογισμός της αιτιότητας έγινε με βάση τις κυκλικές συνιστώσες του παραγόμενου προϊόντος. Ακολουθώντας τη λογική και το πνεύμα του προηγούμενου κεφαλαίου, οι χρονοσειρές μελετήθηκαν τόσο σε επίπεδο συνολικής περιόδου, όσο και σε επίπεδο υπό-περιόδων, εκείνων των υποπεριόδων που είχαν υποδειχτεί στο προηγούμενο κεφάλαιο με τη μόνη διαφορά ότι η έμφαση δίνεται στον έλεγχο της επίδρασης της εισαγωγής του ευρωπαϊκού νομίσματος και έτσι υποδεικνύονται δύο αντί των τριών περιόδων του προηγούμενου κεφαλαίου, (πριν την εισαγωγή του κοινού νομίσματος και μετά) (Πίνακες 14-18).

Αναλύοντας τα αποτελέσματα των διανυσματικών μοντέλων διόρθωσης σφάλματος (Πίνακας 12) γίνεται γρήγορα αντιληπτό ότι σε μεγάλο βαθμό επιβεβαιώνουν τα προηγούμενα αποτελέσματα. Πιο συγκεκριμένα, ο συντελεστής *αυποδεικνύει την ταχύτητα της προσαρμογής στη μακροχρόνια ισορροπία, ενώ όσο πλησιέστερα στο μηδέν βρίσκεται η τιμή του συντελεστή, τόσο πιο αργή είναι η προσαρμογή προς τη μακροχρόνια ισορροπία. Η πιο ψηλή τιμή του συντελεστή παρατηρείται για το Ηνωμένο Βασίλειο (0.010585), ακολουθούμενη από την τιμή της Γερμανίας (0.0039), την τιμή της Ισπανίας (0.003) και την τιμή για την Ολλανδία (0.002). Η πολύ υψηλή του συντελεστή του Ηνωμένου Βασιλείου εξηγείται και εξηγεί τις μακροχρόνιες εμπορικές και χρηματοπιστωτικές διασυνδέσεις της χώρας με τις ΗΠΑ (Bagliano και Morana 2006 για τον σχηματισμό των διεθνών διακυμάνσεων). Σε ότι αφορά την Γερμανία, η πολύ υψηλή της τιμή συνδέεται με το γεγονός ότι είναι η τρίτη σε μέγεθος οικονομία του κόσμου και ότι θεωρητικά επηρεάζεται σε μεγάλο βαθμό από τις διακυμάνσεις των ΗΠΑ (Eickmeier 2007). Πιο αργή μετάδοση των διακυμάνσεων αλλά σημαντική εμφανίζεται στην τιμή της Γαλλίας, της Ελλάδας και της Σουηδίας αντίστοιχα (0.0015 για την πρώτη και 0.009 για τις τελευταίες δύο χώρες). Αντίθετα, η Πορτογαλία, το Λουξεμβούργο και η Δανία εμφανίζουν την πιο αργή προσαρμογή στις διακυμάνσεις των ΗΠΑ στη μακροχρόνια ισορροπία τους (0.00008, 0.0001 και 0.0003 αντίστοιχα). Τα αποτελέσματα, παρά το γεγονός ότι έχουν εξαχθεί με διαφορετική μεθοδολογία, απηχούν, σε μεγάλο βαθμό, την ίδια πραγματικότητα. Για παράδειγμα, η θεωρητικά περισσότερο συνδεδεμένη οικονομία με εκείνη των ΗΠΑ φαίνεται με όλες τις μεθόδους να είναι η πιο συσχετισμένη και εκείνη με την ταχύτερη απόκριση, κάτι που ισχύει και για την Ολλανδία. Η ταχύτητα αντίδρασης της Ε.Ε.-15, ως σύνολο, σε σχέση με τις διακυμάνσεις στις ΗΠΑ είναι αρκετά μεγάλη (0.0031), ενώ η ψηλότερη τιμή εμφανίζεται για την περίοδο 2000-2011. Τα αποτελέσματα υποδεικνύουν πως η τελευταία υπό-περίοδος είναι εκείνη που οι αντιδράσεις στις διακυμάνσεις των ΗΠΑ έχουν επιταχυνθεί, σχεδόν για όλες τις χώρες που αναλύονται. Στην πραγματικότητα, η αύξηση της «χρηματιστικοποίησης» της οικονομίας, η αύξηση της ολοκλήρωσης, η διεύρυνση της σύνδεσης των οικονομιών έχουν επιδράσει με τέτοιο τρόπο ώστε οι οποιοσδήποτε διακυμάνσεις να μεταδίδονται γρήγορα ανά τον κόσμο κάτι που θα μπορούσε να συνιστά ένδειξη αύξησης της «μολυσματικότητας» (ΟΟΣΑ 2012). Τα συμπεράσματα αυτά είναι, σε μεγάλο βαθμό, συνεπή με την βιβλιογραφία, καθώς όχι μόνο η Γερμανία εμφανίζεται ως συμμετρική με τις ΗΠΑ (Eickmeier 2007) αλλά και σύμφωνα με τους Artis κ.α. (2003) το μεγαλύτερο ποσοστό της ύφεσης σε Γερμανία και Ιταλία οφείλεται σε διακυμάνσεις στην οικονομία των ΗΠΑ, ενώ για τη Γαλλία μια κοινή*

διαταραχή απαιτείται προκειμένου να εξηγηθεί η μεγάλη ύφεση του 2001. Ακόμα, σύμφωνα με τους Osborn κ.α. (2005), οι θετικοί ρυθμοί ανάπτυξης που καταγράφονται στο παραγόμενο προϊόν των ΗΠΑ έχουν θετικές επιδράσεις στις οικονομίες της Γερμανίας, της Ιταλίας και του Ηνωμένου Βασιλείου. Τέλος, οι Perez κ.α. (2003) παρατηρούν ότι η Γερμανική οικονομία καθοδηγείται από την οικονομία των ΗΠΑ.

Σε ότι αφορά το συντελεστή β , ο οποίος αποτυπώνει την μακροχρόνια σχέση ισορροπίας δύο μεταβλητών, παρατηρείται ότι η Γερμανία, η Γαλλία, η Ιταλία και το Ηνωμένο Βασίλειο έχουν χαμηλές τιμές, ενώ το Λουξεμβούργο έχει ψηλές.

Λαμβάνοντας υπ' όψιν ότι η κοινή νομισματική πολιτική και το κοινό νόμισμα εισάγονται το 1999, έχει μεγάλο ενδιαφέρον το ερώτημα του κατά πόσο η εισαγωγή του ενιαίου νομίσματος έχει αυξήσει την ταχύτητα μετάδοσης των οικονομικών διακυμάνσεων, ένα ερώτημα που απαντήθηκε και σε προηγούμενο σημείο του κεφαλαίου, αλλά και τον τρόπο μετάδοσης των διαταραχών διαχρονικά. Σε αυτό το πλαίσιο, αναζητήθηκαν οι τιμές των συντελεστών α και β για τις υποπεριόδους όπως και για τα αποτελέσματα των ελέγχων αιτιότητας Granger για τις περιόδους πριν την είσοδο του κοινού νομίσματος και μετά από αυτήν (1960-1999 και 2000-2011 διαμορφώνονται οι υπό-περιόδοι), καθώς η έλευση του κοινού νομίσματος λειτουργεί ως ένα σημείο αλλαγής της κλίσης (structural break), ή έστω σε κάθε περίπτωση ως μια κοινή διαταραχή (Πίνακες 14-18).

Σε ότι αφορά τα αποτελέσματα των υπό-περιόδων που αναλύονται, παρατηρείται μια σημαντική αύξηση του συντελεστή α για τις περισσότερες χώρες. Στην περίοδο μεταξύ 1960 και 2011, παρατηρείται συν-ολοκλήρωση με το παραγόμενο προϊόν των ΗΠΑ για το παραγόμενο προϊόν όλων των χωρών. Τα αποτελέσματα καταδεικνύουν συν-ολοκλήρωση, και αποδεικνύουν ότι το παραγόμενο προϊόν του Ηνωμένου Βασιλείου, της Γερμανίας, της Σουηδίας, της Δανίας, της Γαλλίας, της Φινλανδίας, της Αυστρίας, της Ιταλίας, της Ισπανίας, της Πορτογαλίας, της Ιρλανδίας, του Βελγίου και του Λουξεμβούργου επηρεάζεται αιτιακά από το παραγόμενο προϊόν των ΗΠΑ. Μοναδική εξαίρεση αποτελεί η Ελλάδα. Την ίδια στιγμή, το παραγόμενο προϊόν του Ηνωμένου Βασιλείου, της Ιταλίας, και της Ολλανδίας εμφανίζεται να υφίσταται αιτιότητα διπλής κατεύθυνσης, με το παραγόμενο προϊόν των ΗΠΑ. Τέλος, παρατηρείται αιτιότητα διπλής κατεύθυνσης με την Ε.Ε. των 15, ως σύνολο.

Σε ότι αφορά την ανάλυση αιτιότητας Granger στις υπό-περιόδους, και δη στην περίοδο μετά την εισαγωγή του κοινού νομίσματος (2000-2011), παρατηρείται αυξημένη μετάδοση των διακυμάνσεων από τις ΗΠΑ προς την Ε.Ε.-15. Στην περίοδο μεταξύ 1960 και 1999, μόνο το παραγόμενο προϊόν του Ηνωμένου Βασιλείου, της Φινλανδίας, της Ιταλίας, της Ολλανδίας και της Δανίας εμφανιζόταν να καθορίζεται αιτιακά από το παραγόμενο προϊόν των ΗΠΑ. Αντίθετα, στην περίοδο 2000-2011 όλα τα παραγόμενα προϊόντα πλην του προϊόντος της Πορτογαλίας καθορίζονται αιτιακά κατά Granger από το παραγόμενο προϊόν των ΗΠΑ, καταδεικνύοντας την αύξηση των καναλιών μετάδοσης και του συγχρονισμού μετά την εισαγωγή του κοινού νομίσματος (Πίνακες 16-18). Το παραγόμενο προϊόν της Γερμανίας φαίνεται να βρίσκεται σε συγχρονισμό και να καθορίζεται από εκείνο των ΗΠΑ, μόνο μετά την δημιουργία της ευρωζώνης. Την ίδια στιγμή, ενώ το συνολικό προϊόν της Ε.Ε. των 15 δεν καθορίζεται αιτιακά από εκείνο των ΗΠΑ την περίοδο μεταξύ 1960 και 1999, εμφανίζεται να καθορίζεται την περίοδο μεταξύ 2000 και 2011 κάτι που εκφράζει την τάση για μεγαλύτερο συγχρονισμό καθώς η οικονομική ολοκλήρωση προχωράει σε όλον τον κόσμο και οι εμπορικές και χρηματοοικονομικές διασυνδέσεις αυξάνονται και γίνονται πιο πολύπλοκες. Καθώς, με άλλα λόγια, οι όροι που συνθέτουν την «μεταδοτικότητα» αυξάνονται. Το γεγονός ότι η ίδια η δημιουργία της ΟΝΕ έχει αυξήσει τις πιθανότητες μετάδοσης των διακυμάνσεων, καθώς, η ανυπαρξία δανειστή ύστατης καταφυγής (last resort lender) και αδυναμία πολιτικής

φθηνού δανεισμού από κεντρική τράπεζα, η συμπίεση της ρευστότητας των κρατών, η ανικανότητα να χαραχτεί μια νομισματική πολιτική που να ικανοποιεί τις ανάγκες όλων των χωρών, καθώς άλλες χώρες είναι σε ύφεση και άλλες είναι σε ανάπτυξη (one fits for all), έχουν αυξήσει τον συστημικό κίνδυνο χωρίς να υπάρχουν μηχανισμοί εξασφάλισης. Αυτές οι εξελίξεις δεν είναι άσχετες με το γεγονός ότι, μετά την κρίση των ΗΠΑ, το διεθνές ρίσκο από την διακράτηση κρατικών ομολόγων ανέβαινε, υποδηλώνοντας έτσι μια μεταφορά ρίσκου από την διακράτηση τραπεζικών ομολόγων στη διακράτηση κρατικών χρεογράφων (Acharya κ.α. 2011). Παρόλα αυτά, στη συνέχεια, αυξήθηκαν και οι αποδόσεις των τραπεζικών ομολόγων και των κρατικών χρεογράφων, ενώ η διάφορα των αποδόσεων στα κρατικά χρεογραφα αυξήθηκε σε μεγαλύτερο βαθμό στις χώρες των οποίων οι χρηματοοικονομικοί τομείς βρίσκονται σε μεγαλύτερη πίεση και έλλειψη ρευστότητας (Ejsing και Lemke 2011).

Σε αυτό το πνεύμα, οι Stock και Watson (2003) υποστήριζαν «Εάν οι κοινές και διεθνείς διαταραχές ήταν, στις δεκαετίες του 1980 και του 1990, τόσο εκτεταμένες και ισχυρές όσο στις δεκαετίες του 1960 και του 1970, οι οικονομικοί κύκλοι των G-7 θα ήταν σημαντικά πιο διακυμαινόμενοι και πολύ περισσότερο συγχρονισμένοι από ότι ήταν στην πραγματικότητα». Με άλλα λόγια δεν είναι η αποδυνάμωση των μηχανισμών μετάδοσης, ούτε και η ανυπαρξία διεθνών οικονομικών κύκλων, είναι η διεθνής οικονομική συγκυρία και η ανυπαρξία μεγάλων διαταραχών που είχε επιφέρει το συμπέρασμα αυτό. Τέλος, το συμπέρασμα ότι οι διακυμάνσεις του παραγόμενου προϊόντος των ΗΠΑ προκαλούν διακυμάνσεις στο παραγόμενο προϊόν των χωρών της Ευρώπης είναι συνεπές με τα ευρήματα των Bayoumi και Bui (2010) οι οποίοι διατείνονται πως οι διεθνείς οικονομικοί κύκλοι καθοδηγούνται, σε μεγάλο βαθμό, από διαταραχές στην οικονομία των ΗΠΑ, αλλά και από την επιρροή των διεθνών διαταραχών, κυρίως λόγω των διακυμάνσεων στις τιμές των εμπορευμάτων.

5.4 Εμπειρική Ανάλυση Β: η μετάδοση της κρίσης σε Ευρώπη – Ελλάδα

Στην προσπάθεια να δοθεί απάντηση σχετικά με τη φύση της μετάδοσης των διαταραχών από την Ελλάδα προς τις άλλες χώρες της Ευρώπης, αναδείχτηκαν οι μακροχρόνιες ισορροπίες της ελληνικής οικονομίας με την Οικονομική και Νομισματική Ένωση, το Ηνωμένο Βασίλειο και τις ΗΠΑ. Σε αυτό το μέρος, τα δεδομένα που είναι ίδια με εκείνα που χρησιμοποιήθηκαν στο πρώτο μέρος του παρόντος κεφαλαίου, ενώ προκειμένου να αναδειχθεί η επιρροή της συνθήκης του Μάαστριχτ στην Ελληνική οικονομία, οι υπό-περίοδοι που δημιουργήθηκαν είναι εκείνες του προηγούμενου κεφαλαίου, ήτοι: 1960-1992, 1993-2000, 2001-2011. Στον Πίνακα 19 εμφανίζονται τα αποτελέσματα για την Οικονομική και Νομισματική Ένωση, το Ηνωμένο Βασίλειο και τις ΗΠΑ, ενώ στον Πίνακα 20 εμφανίζονται τα αποτελέσματα του ελέγχου αιτιότητας Granger. Ανάμεσα στα αποτελέσματα εκείνα που ξεχωρίζουν είναι, πρώτον, το γεγονός ότι στην πρώτη υπό-περίοδο ανάλυσης, μέχρι την υπογραφή της συνθήκης του Μάαστριχτ, η Ελλάδα δεν φαίνεται να καθορίζεται αιτιακά, με την Granger έννοια, ούτε από το σύνολο των χωρών που μετέπειτα θα αποτελέσουν την Οικονομική και Νομισματική Ένωση, ούτε από το Ηνωμένο Βασίλειο ούτε, τέλος, και από τις ΗΠΑ (Πίνακας 20). Παρόλα αυτά, την περίοδο ανάλυσης μετά την συνθήκη του Μάαστριχτ, όπου έχει παρατηρηθεί αύξηση του συγχρονισμού και της σύγκλισης των χωρών της Ευρώπης (κεφάλαιο 4), το παραγόμενο προϊόν της Ελλάδας φαίνεται να καθορίζεται από το παραγόμενο προϊόν της Οικονομικής και Νομισματικής Ένωσης. Ακόμα, την τελευταία περίοδο ανάλυσης μετά τον σχηματισμό της Οικονομικής και Νομισματικής Ένωσης, το ελληνικό παραγόμενο προϊόν εμφανίζεται να καθορίζεται αιτιακά, τόσο από το παραγόμενο προϊόν της ένωσης όσο και από αυτό των ΗΠΑ. Το συμπέρασμα αυτό συνδέεται άμεσα και με αντίστοιχο εύρημα του πρώτου μέρους του κεφαλαίου όπου στην ίδια περίοδο ανάλυσης το παραγόμενο προϊόν της ένωσης καθορίζεται αιτιακά από το παραγόμενο προϊόν των ΗΠΑ.

Δεύτερον, τα αποτελέσματα από τις μακροχρόνιες και τις βραχυχρόνιες ισορροπίες ακολουθούν την ίδια κατεύθυνση με τα αποτελέσματα της αιτιότητας Granger. Την περίοδο μεταξύ 1960 και 1992 η αντίδραση στις διακυμάνσεις των τιμών του παραγόμενου προϊόντος με τις χώρες που αργότερα θα σχηματίσουν την ένωση είναι μεν αργή αλλά είναι η πιο στατιστικά σημαντική σε σχέση με τις άλλες (1.2) ενώ με το προϊόν των ΗΠΑ και του Ηνωμένου Βασιλείου είναι χαμηλή (0.1). Η περίοδος αυτή για την Ελλάδα είναι σημαδεμένη από την επταετή στρατιωτική δικτατορία όπου παρατηρείται ένταση της εκμετάλλευσης των εργαζομένων λόγω και της αδυναμίας συνδικαλισμού και της απολυταρχικής φύσης του καθεστώτος, ενώ και από την περίοδο μετά το 1981 παρατηρείται προσήλωση σε αναδιανεμητικές πολιτικές (Papademos 1981).

Οι τιμές του συντελεστή α είναι οι ψηλότερες την περίοδο ανάλυσης μεταξύ 1993 και 2000 κάτι που υποδηλώνει την ταχύτερη αντίδραση στις διακυμάνσεις των τιμών του παραγόμενου προϊόντος των ΗΠΑ (-2.4) και με την ένωση (-6.4). Η περίοδος μετά την συνθήκη του Μάαστριχτ συμπίπτει με την μεγάλη αύξηση των εμπορικών συναλλαγών μεταξύ των χωρών, αλλά και των χρηματοπιστωτικών συναλλαγών, ενώ την περίοδο μεταξύ 1996 και 2004 η Ελλάδα είναι πρώτη ανάμεσα στις χώρες της Ε.Ε. σε επένδυση κεφαλαίου σε μηχανολογικό εξοπλισμό (Michaelides κ.α. 2013α). Τέλος, την περίοδο μεταξύ 2001 και 2011, υπάρχει μια εκ νέου αναδιάταξη της κατάστασης της σύγκλισης και των συγχρονισμών. Οι τιμές του συντελεστή α στην περίοδο αυτή είναι χαμηλότερες σε σχέση με τις τιμές την αμέσως προηγούμενη περίοδο υπό ανάλυση. Έτσι, οι τιμές διαμορφώνονται ως εξής: -0.40 με τις ΗΠΑ, 0.19 με τις ΗΠΑ και 0.05 με το Ηνωμένο Βασίλειο, αναδεικνύοντας πιο αργή σύγκλιση στις διακυμάνσεις του παραγόμενου προϊόντος αλλά και μια στροφή προς ταχύτερη σύγκλιση με τις ΗΠΑ.

Με βάση τα όσα έχουν αναφερθεί στα προηγούμενα δύο μέρη του κεφαλαίου, η κρίση χρέους στην Ευρώπη μπορεί να γίνει αντιληπτή ως εξής: η κρίση στις ΗΠΑ λειτούργησε ως διεθνής διαταραχή, (ή ως διεθνής οικονομικός κύκλος) και εξαπλώθηκε «μολύνοντας» τις υπόλοιπες χώρες του κόσμου. Η κρίση αυτή μετασηματίστηκε σε κρίση χρέους για την Ευρώπη αντλώντας από τις αδυναμίες της, δηλαδή από τους συστημικούς κινδύνους, όπως αυτοί έχουν αναφερθεί, ήτοι: διάκριση κέντρου περιφέρειας ανάμεσα στις χώρες της Ευρώπης, ανυπαρξία δανειστή ύστατης καταφυγής αλλά και μειούμενος συγχρονισμός των οικονομιών της Ευρώπης οφειλόμενος κυρίως σε δομικά αίτια της Ένωσης και την παραγωγική δομή των χωρών και, τέλος, χαμηλή ρευστότητα για κάποιες χώρες αλλά και έκθεση σε τοξικά ομόλογα για άλλες. Η Ελλάδα, ως η χώρα που εμφάνιζε την πιο αποκλίνουσα συμπεριφορά, χαμηλή ρευστότητα, μεγάλες εξαγωγές και ξένες επενδύσεις στα Βαλκάνια και στην Ανατολική Ευρώπη, ειδικά στον τραπεζικό κλάδο, επλήγη περισσότερο από το συστημικό κίνδυνο και την στρεβλή τιμολόγηση του κινδύνου των επενδυτών. Τέλος, αν κανείς σκεφτεί τα μεγάλα ελλείμματα και το μέγεθος του χρέους που διακρατούσε η Ελλάδα, και δεδομένου ότι η τιμολόγηση του κινδύνου γίνεται με βάση ονομαστικά μεγέθη όπως το χρέος και το έλλειμμα η επανεξισορόπηση χαρτοφυλακίων δεν θα μπορούσε να μην περιλάβει την ελληνική οικονομία, αλλά και το γεγονός ότι τα δημόσια οικονομικά είχαν επιβαρυνθεί σε μεγάλο βαθμό από τη διεξαγωγή των Ολυμπιακών Αγώνων του 2004 (Belegri-Roboli και Michaelides 2007). Έτσι, η κρίση χρέους στις υπόλοιπες χώρες της ευρωζώνης τροφοδοτήθηκε, σε ένα βαθμό, από την ελληνική κρίση αλλά περισσότερο θα λέγαμε ότι αποτελεί μέρος της διαδικασίας μόλυνσης που ξεκίνησε με την κρίση στις ΗΠΑ και ενισχύθηκε από τους προαναφερθέντες συστημικούς κινδύνους.

Κατόπιν, αναλύθηκαν οι σχέσεις της Ελλάδας με τις χώρες που απαρτίζουν την Οικονομική και Νομισματική Ένωση με τη βοήθεια όλων των εργαλείων που έχουν χρησιμοποιηθεί κατά τη διάρκεια ολόκληρου του κεφαλαίου, δηλαδή της αιτιότητας Granger

και των αυτό-παλίνδρομων υποδειγμάτων. Σε ότι αφορά τις μακροχρόνιες ισορροπίες με τις συνοδοιπόρους χώρες της ένωσης, η Ελλάδα εμφανίζεται να έχει σχετικά υψηλή ταχύτητα σύγκλισης με τις Ισπανία και Ιταλία καθώς ο συντελεστής α έχει τιμή (0.55 και 0.32 αντίστοιχα) αναδεικνύοντας κοινή πορεία τόσο πριν όσο και μετά την διεθνή οικονομική κρίση. Αντίθετα, με εκείνες τις χώρες που εμφανίζονταν με χαμηλό συγχρονισμό στο κεφάλαιο 4, η ταχύτητα αντίδρασης της στις διακυμάνσεις του παραγόμενου προϊόντος όπως η Γερμανία και η Ιταλία είναι χαμηλή (0.13 και 0.15 αντίστοιχα), κάτι που επιβεβαιώνει και το συμπέρασμα για την ύπαρξη διαχωρισμού μεταξύ χωρών του κέντρου και της περιφέρειας. Πρόκειται ξεκάθαρα για αντιστροφή της τάσης που είχε διαμορφωθεί από την συνθήκη του Μάαστριχτ και μέχρι την δημιουργία της ένωσης, καθώς η ταχύτητα αντίδρασης στις διακυμάνσεις του παραγόμενου προϊόντος της Γερμανίας και της Γαλλίας είναι (-1.88 και -1.54 αντίστοιχα), ενώ και με την Ισπανία έχει ξεκινήσει μια πορεία αύξησης της ταχύτητας απόκρισης στις διακυμάνσεις (-1.67). Αντίθετα, όπως είχε βρεθεί και στην προηγούμενη ανάλυση, η περίοδος πριν τη συνθήκη του Μάαστριχτ περιγράφεται από ασαφείς και αδύναμες τάσεις με τις πιο υψηλές τιμές του συντελεστή α να καταγράφονται με την Γερμανία και την Ιταλία (-0.37 και -0.24 αντίστοιχα, πίνακας 22).

Ακόμα, σε ότι αφορά τα αποτελέσματα των ελέγχων αιτιότητας Granger, αυτά δεν αμφισβητούν επ' ουδενί τα γενικά συμπεράσματα που μέχρι τώρα έχουν εξαχθεί. Το παραγόμενο προϊόν της Ελλάδας φαίνεται να καθορίζεται από το παραγόμενο προϊόν της Ισπανίας στην τελευταία περίοδο ανάλυσης. Ενώ, στην περίοδο μετά την συνθήκη του Μάαστριχτ, το παραγόμενο προϊόν της Ελλάδας φαίνεται να καθορίζεται από εκείνο της Ισπανίας και της Γερμανίας, αλλά και από το παραγόμενο προϊόν της Αυστρίας – η οποία είναι αρκετά συνδεδεμένη με την οικονομία της Γερμανίας – και τέλος και της Φινλανδίας κάτι που αποδεικνύει με emphaticό τρόπο το γεγονός ότι η περίοδος μετά την συνθήκη του Μάαστριχτ χαρακτηρίζεται από αυξημένες συγκλίσεις και συγχρονισμό μεταξύ των χωρών, κυρίως σε ότι αφορά τις χώρες της περιφέρειας (Πίνακας 23).

Τελευταίο κομμάτι της ανάλυσης αφορά τα ευρήματα που αφορούν τα αποτελέσματα της δυναμικής μεθόδου ελαχίστων τετραγώνων (DOLS), της πλήρως τροποποιημένης μεθόδου των ελαχίστων τετραγώνων (FMOLS), των μοντέλων αυτό-συσχέτισης προσδιόδμενης υστέρησης (ARDL), και του μοντέλου των Dufour και Renault προκειμένου για βραχυπρόθεσμη και μακροπρόθεσμη αιτιότητα. Σε αυτό το τμήμα, εκτός των παραδοσιακών μεταβλητών που εξετάζονται καθ' όλη τη διάρκεια του κεφαλαίου, προστίθενται ο δανεισμός των τραπεζών, ο δανεισμός των νομισματικών αρχών και το καθαρό χρέος της εθνικής κυβέρνησης της Ελλάδας και οι αναλύσεις περιορίζονται στην χρονική περίοδο μετά την δημιουργία της ΟΝΕ, ήτοι μεταξύ 2001 και 2012. Σύμφωνα με τα αποτελέσματα της δυναμικής μεθόδου ελαχίστων τετραγώνων, οι παλινδρομήσεις μεταξύ Ελλάδας και Ιταλίας, Ισπανίας και Ιρλανδίας εμφανίζονται ως εκείνες που είναι οι περισσότερο στατιστικά σημαντικές (Πίνακας 24).

Κατόπιν, εκτιμήθηκαν ως σύστημα οι επιδράσεις του ελληνικού δημοσίου χρέους, του δανεισμού των τραπεζών και του δανεισμού των νομισματικών αρχών της Ελλάδας αλλά και οι διακυμάνσεις του παραγόμενου προϊόντος της Ελλάδας στις διακυμάνσεις του παραγόμενου προϊόντος των υπόλοιπων ευρωπαϊκών χωρών που απαρτίζουν την Οικονομική και Νομισματική Ένωση. Πρώτον, οι διακυμάνσεις του παραγόμενου προϊόντος της Ελλάδας εμφανίζονται σχετισμένες με εκείνες της Ισπανίας. Δεύτερον, το δημόσιο χρέος της Ελλάδας βρίσκεται σε θετική σχέση με το παραγόμενο προϊόν της Ιταλίας, της Ισπανίας και της Γαλλίας. Ενώ, το παραγόμενο προϊόν της Γερμανίας βρίσκεται σε θετική σχέση με το δημόσιο χρέος της Ελλάδας με υστέρηση δύο τριμήνων. Τρίτον, το χρέος των νομισματικών αρχών της Ελλάδας παρουσιάζει θετικό συντελεστή με το παραγόμενο προϊόν της Γερμανίας,

της Γαλλίας, της Ιταλίας και της Ισπανίας. Τέλος, το συσσωρευμένο από τις τράπεζες χρέος εμφανίζει θετική σχέση με το Ιταλικό παραγόμενο προϊόν με υστέρηση ενός τριμήνου και με υστέρηση δύο τριμήνων με το παραγόμενο προϊόν της Αυστρίας, της Γαλλίας και της Ισπανίας (Πίνακας 25). Το ίδιο σύστημα εκτιμήθηκε και με την βοήθεια της πλήρως τροποποιημένης μεθόδου των ελαχίστων τετραγώνων με τα εξής αποτελέσματα (βλ. και Πίνακα 26): Πρώτον, το παραγόμενο προϊόν της Ελλάδας βρίσκεται σε θετική σχέση με τα αντίστοιχα των Γαλλία, Ισπανία και Ιρλανδία. Δεύτερον, ο συντελεστής του ελληνικού δημόσιου χρέους της κεντρικής κυβέρνησης είναι θετικός και στατιστικά σημαντικός με το παραγόμενο προϊόν της Φινλανδίας, της Γερμανίας, της Ιταλίας και της Πορτογαλίας, ενώ το αντίστοιχο χρέος των νομισματικών αρχών εμφανίζεται στατιστικά μη σημαντικό σε σχέση με την μεγάλη πλειονότητα των χωρών μελών της ένωσης, καθώς είναι γνωστό ότι το μεγαλύτερο μέρος του χρέους είναι χρέος της κεντρικής κυβέρνησης και όχι χρέος των νομισματικών της αρχών για την Ελλάδα. Τέλος, σε σχέση με το χρέος των τραπεζών στην Ελλάδα εμφανίζεται θετική σχέση με το παραγόμενο προϊόν της Φινλανδίας, της Γερμανίας, του Λουξεμβούργου, της Ολλανδίας και της Πορτογαλίας.

Συνοπτικά, θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε πως το παραγόμενο προϊόν της Ελλάδας είναι συσχετισμένο με το προϊόν της Ισπανίας και της Ιρλανδίας αναδεικνύοντας το συμπέρασμα σχετικά με την κοινή πορεία απόκλισης της Ελληνικής, της Ιρλανδικής και της Ισπανικής οικονομίας που έχει αναδειχτεί σε διάφορα σημεία αυτής της διατριβής. Ακόμα, το εύρημα αναφορικά με τη σχέση μεταξύ του παραγόμενου προϊόντος της Γερμανίας και του ελληνικού δημόσιου χρέους συμπίπτουν με τα αποτελέσματα σχετικά με την συσσώρευση τραπεζικού χρέους. Ο συντελεστής υποδεικνύει την ύπαρξη μιας διφορούμενης σχέσης της οποίας μια ανάγνωση θα μπορούσε να είναι το γεγονός ότι η συσσώρευση χρέους οδηγεί την Γερμανία σε ψηλότερο παραγόμενο προϊόν.

Τελευταίο σημείο αυτού του κεφαλαίου είναι ο έλεγχος αιτιότητας Granger του ελληνικού παραγόμενου προϊόντος στα αντίστοιχα των χωρών που συγκροτούν την Οικονομική και Νομισματική Ένωση για τα έτη μεταξύ 2001 και 2012 ως μια τελευταία όψη της αντίληψης περί μετάδοσης των οικονομικών διακυμάνσεων στις χώρες της ένωσης από την Ελλάδα. Το μόνο παραγόμενο προϊόν που φαίνεται να καθορίζεται από το Ελληνικό είναι εκείνο της Ισπανίας σύμφωνα με τα αποτελέσματα του Πίνακα 27. Ενώ, τέλος, σύμφωνα με τα αποτελέσματα των μοντέλων των Dufour και Renault (1998) το ελληνικό παραγόμενο προϊόν βραχυπρόθεσμα επηρεάζει όλα τα παραγόμενα προϊόντα των χωρών της ένωσης (Πίνακας 28). Στην βραχυχρόνια περίοδο, δηλαδή μεταξύ τεσσάρων και έξι τριμήνων, τα αποτελέσματα είναι αρκετά ξεκάθαρα, καθώς επηρεάζονται με στατιστικά σημαντικό τρόπο όλα τα παραγόμενα προϊόντα.

5.5 Συμπερασματικά

Σε αυτό το κεφάλαιο επιχειρήσαμε να ελέγξουμε την πορεία των διαταραχών από τις ΗΠΑ στην Ευρωζώνη από το 1960 έως το 2011 και από την Ελλάδα στις υπόλοιπες χώρες της ένωσης. Ταυτόχρονα αναζητήσαμε την επίδραση του δημόσιου χρέους της κεντρικής κυβέρνησης της Ελλάδας, του χρέους των τραπεζών και των νομισματικών αρχών στο παραγόμενο προϊόν των χωρών της ένωσης την περίοδο λειτουργίας της ένωσης. Στην κατεύθυνση αυτή χρησιμοποιήθηκε μια σειρά οικονομετρικών μεθοδολογιών προκειμένου να καταστεί η εικόνα το δυνατόν πιο ξεκάθαρη, όπως τα διανυσματικά αυτό-παλίνδρομα μοντέλα, η αιτιότητα Granger, μοντέλα αυτό-συσχέτισης προσδιδόμενης υστέρησης (ARDL), αλλά και της δυναμικής μεθόδου ελαχίστων τετραγώνων (DOLS), της πλήρως τροποποιημένης μεθόδου των ελαχίστων τετραγώνων (FMOLS). Όλα τα παραπάνω προσπάθησαν να εξηγήσουν την διάδοση της διεθνούς κρίσης (contagion). Ταυτόχρονα, έγινε

μια ανάλυση της ελληνικής οικονομίας προκειμένου να κατανοηθεί η διαχρονική πορεία της και να εξηγηθεί η ελληνική κρίση, ως έκφραση της κρίσης χρέους στην ευρωζώνη.

Η συνεχής διαδικασία «χρηματοπιστικοποίησης» και διεθνοποίησης των χρηματοροών, η απελευθέρωση του εμπορίου και οι άμεσες ξένες επενδύσεις δημιουργούν πολύπλοκες συσχετίσεις μεταξύ των χωρών. Με βάση τη θεωρία, οι διαταραχές και οι διακυμάνσεις μεταδίδονται με δύο τρόπους: ο πρώτος αφορά την εμπορική σύνδεση μεταξύ κρατών, περιλαμβανομένων της εμπορικής ολοκλήρωσης και του μεγέθους εμπορίου (trade volume), της ζήτησης και της παραγωγικότητας. Η δεύτερη αφορά τις χρηματοπιστωτικές συναλλαγές με κάθε είδους χρηματοπιστωτικά παράγωγα και προϊόντα. Ακόμα, παράπλευρα με τις παραπάνω θεωρίες τοποθετείται και η θεωρία του διεθνούς οικονομικού κύκλου, αλλά και εκείνη της μετάδοσης των διαταραχών που δεν είναι αντιπαραθετικές μεταξύ τους.

Τα συμπεράσματα αυτού του κεφαλαίου συνοψίζονται ως ακολούθως: πρώτον, η περίοδος μεταξύ 2001 και 2011 χαρακτηρίζεται από αναβίωση του διεθνούς οικονομικού κύκλου, λόγω της χρηματοπιστωτικής κρίσης στις ΗΠΑ. Η αναβίωση του διεθνούς κύκλου αφορά κυρίως τη μετάδοση των διακυμάνσεων από τις ΗΠΑ στην Οικονομική και Νομισματική ένωση, πλην όμως με διαφορετικό χρονισμό και σε διαφορετική έκταση. Την ίδια στιγμή, όλα τα παραγόμενα προϊόντα της Ευρώπης πλην εκείνου της Πορτογαλίας φαίνονται να καθορίζονται αιτιακά από το παραγόμενο προϊόν των ΗΠΑ. Δεύτερον, η περίοδος μετά την συνθήκη του Μάαστριχτ είναι εκείνη με τις μεγαλύτερες συγκλίσεις και το μεγαλύτερο συγχρονισμό, τόσο για την Ελλάδα όσο και για τις χώρες της Ε.Ε.-12 που μετά θα συμμετείχαν στην ένωση, κάτι που οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στην εμπορική και οικονομική ολοκλήρωση. Αντίθετα, την τελευταία περίοδο, υπό ανάλυση, η Ελλάδα εμφανίζει μεγάλη ταχύτητα αντίδρασης στις διακυμάνσεις του παραγόμενου προϊόντος μόνο της Ισπανίας και της Ιταλίας. Τρίτον, το συσσωρευμένο χρέος της Ελλάδας συσχετίζεται στατιστικά με το παραγόμενο προϊόν της Ισπανίας, της Ιταλίας και της Γαλλίας, κάτι που αποδεικνύει μια κοινή πορεία για τις οικονομίες αυτές.

Το θεωρητικό σχήμα που εξήχθη μπορεί να συνοψιστεί ως εξής σε ότι αφορά την κρίση χρέους στην Ευρώπη: η κρίση στις ΗΠΑ λειτούργησε ως διεθνής διαταραχή (ή ως διεθνής οικονομικός κύκλος), και εξαπλώθηκε στις υπόλοιπες χώρες του κόσμου. Αυτή μετασηματίστηκε σε κρίση χρέους για την οικονομία της Ευρώπης αντλώντας από τις αδυναμίες της, δηλαδή τους συστημικούς κινδύνους, ήτοι: διάκριση κέντρου-περιφέρειας ανάμεσα στις χώρες της Ευρώπης, ανυπαρξία δανειστή ύστατης καταφυγής αλλά και μειούμενος συγχρονισμός των οικονομιών της Ευρώπης οφειλόμενος κυρίως σε δομικά αίτια και την παραγωγική δομή των χωρών και, τέλος, χαμηλή ρευστότητα για κάποιες χώρες αλλά και έκθεση σε τοξικά ομόλογα για άλλες. Η Ελλάδα, ως η χώρα που εμφάνιζε την πιο αποκλίνουσα συμπεριφορά, χαμηλή ρευστότητα, μεγάλες εξαγωγές και ξένες επενδύσεις στα Βαλκάνια και στην Ανατολική Ευρώπη ειδικά στον τραπεζικό κλάδο επλήγη περισσότερο από το συστημικό κίνδυνο και τη στρεβλή τιμολόγηση του κινδύνου των επενδυτών. Τέλος, αν κανείς σκεφτεί τα μεγάλα ελλείμματα και το μέγεθος του χρέους που διακρατούσε η Ελλάδα, και δεδομένου ότι η τιμολόγηση του κινδύνου, ιδίως σε περιόδους μόλυνσης, γίνεται με βάση ονομαστικά μεγέθη όπως το χρέος και το έλλειμμα, τότε η μόλυνση και η επανεξισορόπηση χαρτοφυλακίων, δεν θα μπορούσε να μην περιλάβει την ελληνική οικονομία, αλλά και το γεγονός ότι τα δημόσια οικονομικά είχαν επιβαρυνθεί σε μεγάλο βαθμό από την διεξαγωγή των Ολυμπιακών Αγώνων του 2004 (Belegri-Roboli και Michaelides 2007). Έτσι, η κρίση χρέους στις υπόλοιπες χώρες της ευρωζώνης τροφοδοτήθηκε σε ένα βαθμό από την ελληνική κρίση, αλλά περισσότερο θα λέγαμε ότι αποτελεί μέρος της διαδικασίας μετάδοσης κρίσεων που ξεκίνησε με την κρίση στις ΗΠΑ και ενισχύθηκε από τους προαναφερθέντες συστημικούς κινδύνους.

5.6 Παράρτημα

Πίνακας 11: Αποτελέσματα Συντελεστών Συσχέτισης με Υστέρηση

i	AUS-USA		BEL-USA		DEN-USA		FIN-USA	
	lag	lead	lag	lead	lag	lead	lag	lead
0	-0.2451	-0.2451	-0.3502	-0.3502	0.0821	0.0821	0.1983	0.1983
1	-0.2698	-0.1404	-0.4561	-0.2166	-0.1310	0.0762	0.0681	0.2576
2	-0.1616	-0.1919	-0.3465	-0.2117	-0.1083	-0.1095	0.0747	0.1466
3	-0.1757	-0.4218	-0.2092	-0.2975	-0.1449	-0.0581	0.0016	0.0326
4	0.0197	-0.3514	0.0850	-0.1418	-0.0375	0.1090	-0.1400	0.1498
5	0.3407	0.0536	0.4357	0.2076	0.1015	0.2186	-0.2932	0.3885
6	0.5313	0.4350	0.6146	0.4529	0.1372	0.1948	-0.4750	0.4483
7	0.4685	0.4163	0.5648	0.3276	0.0223	0.0987	-0.5629	0.1121
8	0.2153	0.1985	0.3545	0.0836	-0.0911	0.1358	-0.4479	-0.3270

I	FRA-USA		GER-USA		GRE-USA		IRE-USA	
	lag	lead	lag	lead	lag	lead	lag	lead
0	-0.1420	-0.1420	-0.2478	-0.2478	-0.2263	-0.2263	0.0797	0.0797
1	-0.2869	0.0479	-0.1615	-0.2771	-0.1516	-0.2529	-0.1104	0.2237
2	-0.2467	-0.0002	-0.2044	-0.1452	-0.0291	-0.1839	-0.1627	0.2195
3	-0.1940	-0.1388	-0.4563	-0.0912	0.0741	-0.0220	-0.1402	0.2224
4	-0.0727	-0.0076	-0.4855	0.0818	0.0644	0.0623	-0.1586	0.3264
5	0.0287	0.3942	-0.2339	0.4273	0.0441	0.2224	-0.1953	0.5275
6	0.0817	0.6572	0.1114	0.6580	0.0303	0.5244	-0.2281	0.5919
7	0.1162	0.5187	0.1985	0.6306	0.0316	0.6630	-0.1817	0.3413
8	0.1416	0.0779	0.1739	0.4431	0.0668	0.4580	-0.0889	-0.1057

I	ITA-USA		LUX-USA		NET-USA		POR-USA	
	lag	lead	lag	lead	lag	lead	lag	lead
0	0.0670	0.0670	-0.1527	-0.1527	0.1797	0.1797	0.0413	0.0413
1	0.0061	0.1177	-0.2629	-0.1161	-0.0801	0.3825	0.0269	0.0147
2	-0.0410	0.1393	-0.2075	-0.2255	-0.1619	0.2327	0.0159	-0.1080
3	-0.1527	0.1595	-0.2069	-0.4208	-0.2330	-0.1231	-0.1156	-0.1161
4	-0.3049	0.1779	-0.0845	-0.2647	-0.1075	-0.2008	-0.2250	-0.0776
5	-0.4810	0.3832	0.1471	0.2542	0.1047	0.0541	-0.2301	0.1062
6	-0.5835	0.5333	0.3325	0.6174	0.1903	0.3410	-0.2119	0.4020
7	-0.4931	0.4581	0.3420	0.4379	0.1769	0.2430	-0.0243	0.5826
8	-0.0377	0.0466	0.1750	0.1547	0.0490	-0.0392	0.3297	0.3866

i	SPA-USA		SWE-USA		UK-USA	
	lag	lead	lag	lead	lag	lead
0	-0.2796	-0.2796	0.1201	0.1201	0.4588	0.4588
1	-0.3330	-0.1594	-0.0049	0.0288	0.2368	0.2897
2	-0.2968	-0.0715	0.0633	-0.1477	0.1256	0.0107
3	-0.2829	0.0648	-0.0388	-0.0573	0.0326	-0.0105
4	-0.2425	0.2367	-0.1044	0.1185	-0.1339	0.2238
5	-0.1844	0.5313	-0.1504	0.2676	-0.2983	0.4166
6	-0.1459	0.7862	-0.2233	0.2217	-0.4167	0.3535
7	-0.0407	0.7520	-0.2683	0.0137	-0.4049	0.0373
8	0.1966	0.3546	-0.0843	-0.0748	-0.1874	-0.2877

Πίνακας 12: Αποτελέσματα Μοντέλων Διόρθωσης Σφάλματος 1960-2011

COUNTRY	ALPHA α	BETA β	$\alpha * \beta'$
Austria	0.000484 [1.90545]	-48.45710 [-16.7037]	-0.02345
Belgium	0.000381 [2.00111]	-44.65332 [-15.7238]	-0.01701
Denmark	0.000302 [3.45397]	-111.5099 [-14.0179]	-0.03368
Finland	0.000456 [2.08063]	-79.29848 [-17.7136]	-0.03616
France	0.001498 [2.63802]	-9.549851 [-11.9834]	-0.01431
Germany	0.003919 [1.77924]	-6.657757 [-9.01995]	-0.02609
Greece	0.000877 [248570]	-50.42033 [-10.4948]	-0.04422
Ireland	0.000345 [2.49919]	-54.83549 [-8.63841]	-0.01892
Italy	-0.000411 [-3.51046]	6.056528 [1.65909]	-0.00249
Luxembourg	0.000102 [3.24945]	-292.5297 [-13.8484]	-0.02984
Netherlands	0.001977 [2.33973]	-23.18307 [-26.0600]	-0.04583
Portugal	0.000077 [1.54981]	-84.88852 [-5.22895]	-0.00654
Spain	0.002994 [2.82351]	-10.50706 [-29.9028]	-0.03146
Sweden	0.000908 [2.25986]	-48.15785 [-18.5765]	-0.04373
UK	0.010585 [3.25352]	-7.266859 [-47.5758]	-0.07692

Πίνακας 13: Αποτελέσματα Αιτιότητας Granger (συνολοκληρωμένες μεταβλητές)

1960-2011

Hypothesis to be Tested	DF	CHI-SQUARE	PROBABILITY
US Y does not Granger Cause Austrian Y Austrian Y does not Granger Cause US Y	2	13.60215 1.800369	0.0011 0.4065
US Y does not Granger Cause Belgian Y Belgian Y does not Granger Cause US Y	2	12.44125 3.008325	0.0020 0.2222
US Y does not Granger Cause Danish Y Danish Y does not Granger Cause US Y	2	63.90041 5.746144	0.0000 0.0565
US Y does not Granger Cause German Y German Y does not Granger Cause US Y	2	22.02070 2.218958	0.0000 0.3297
US Y does not Granger Cause Greek Y Greek Y does not Granger Cause US Y	2	2.778402 1.871763	0.2493 0.3922
US Y does not Granger Cause Finish Y Finish Y does not Granger Cause US Y	2	25.40976 4.564904	0.0000 0.1020
US Y does not Granger Cause French Y French Y does not Granger Cause US Y	2	24.70420 1.449040	0.0000 0.4846
US Y does not Granger Cause Irish Y Irish Y does not Granger Cause US Y	2	24.11150 3.605743	0.0000 0.1648
US Y does not Granger Cause Italian Y Italian Y does not Granger Cause US Y	2	22.11496 4.951729	0.0000 0.0841
US Y does not Granger Cause Luxembourgian Y Luxembourgian Y does not Granger Cause US Y	2	16.45704 10.14654	0.0003 0.0063
US Y does not Granger Cause Dutch Y Dutch Y does not Granger Cause US Y	2	32.64367 5.259991	0.0000 0.0721
US Y does not Granger Cause Portuguese Y Portuguese Y does not Granger Cause US Y	2	18.42854 2.516333	0.0001 0.2842
US Y does not Granger Cause Spanish Y Spanish Y does not Granger Cause US Y	2	14.77247 8.074935	0.0114 0.1522
US Y does not Granger Cause Swedish Y Swedish Y does not Granger Cause US Y	2	7.549447 0.417805	0.0229 0.8115
US Y does not Granger Cause UK Y UK Y does not Granger Cause US Y	2	29.15952 4.796969	0.0000 0.0909

Πίνακας 14: Αποτελέσματα Μοντέλων Διόρθωσης Σφάλματος 1960-1999

COUNTRY	ALPHA α	BETA β	$\alpha * \beta'$
Austria	0.000721 [2.65849]	-36.28064 [-14.0743]	-0.02616
Belgium	0.000420 [1.61325]	-30.37733 [-12.3216]	-0.01276
Denmark	0.000160 [1.45989]	-108.9394 [-8.71227]	-0.01743
Finland	0.000013 [0.14672]	-43.54209 [-3.08749]	-0.00057
France	0.001514 [1.02392]	-5.067391 [-9.52501]	-0.00767
Germany	0.002282 [0.73310]	-3.640891 [-11.5298]	-0.00831
Greece	-0.000242 [-0.85443]	-16.59368 [-1.71543]	0.004016
Ireland	-0.000379 [-3.48670]	-146.2486 [-12.6828]	0.055428
Italy	-0.000966 [-0.88715]	-4.527122 [-7.47743]	0.004373
Luxembourg	0.000030 [2.82464]	-92.79855 [-0.96770]	-0.00278
Netherlands	0.002018 [2.75948]	-17.91851 [-13.7043]	-0.03616
Portugal	0.001423 [3.30252]	-41.94999 [-29.1242]	-0.05969
Spain	0.002951 [2.72176]	-9.462409 [-15.9860]	-0.02792
Sweden	0.001019 [2.56960]	-45.95069 [-13.0796]	-0.04682
UK	0.014588 [2.89392]	-7.777534 [-38.0662]	-0.11346

Πίνακας 15: Αποτελέσματα Αιτιότητας Granger (συνολοκληρωμένες μεταβλητές)

1960-1999

Hypothesis to be Tested	DF	CHI-SQUARE	PROBABILITY
US Y does not Granger Cause Austrian Y Austrian Y does not Granger Cause US Y	2	0.023484 0.086443	0.9883 0.9577
US Y does not Granger Cause Belgian Y Belgian Y does not Granger Cause US Y	2	2.062921 2.597223	0.3565 0.2729
US Y does not Granger Cause Danish Y Danish Y does not Granger Cause US Y	2	10.41215 5.411241	0.0055 0.0668
US Y does not Granger Cause German Y German Y does not Granger Cause US Y	2	1.538717 0.338726	0.4633 0.8442
US Y does not Granger Cause Greek Y Greek Y does not Granger Cause US Y	7	9.289114 8.071992	0.2326 0.3263
US Y does not Granger Cause Finish Y Finish Y does not Granger Cause US Y	4	7.854190 2.300231	0.0971 0.6807
US Y does not Granger Cause French Y French Y does not Granger Cause US Y	2	2.126207 0.548578	0.3454 0.7601
US Y does not Granger Cause Irish Y Irish Y does not Granger Cause US Y	7	8.491779 4.786864	0.2912 0.6860
US Y does not Granger Cause Italian Y Italian Y does not Granger Cause US Y	2	5.162044 1.717097	0.0757 0.4238
US Y does not Granger Cause Luxembourgian Y Luxembourgian Y does not Granger Cause US Y	2	2.131037 2.640741	0.3445 0.2670
US Y does not Granger Cause Dutch Y Dutch Y does not Granger Cause US Y	1	2.874044 3.247507	0.0900 0.0715
US Y does not Granger Cause Portuguese Y Portuguese Y does not Granger Cause US Y	3	3.719630 0.576330	0.2934 0.9018
US Y does not Granger Cause Spanish Y Spanish Y does not Granger Cause US Y	4	6.388936 0.435809	0.1719 0.9794
US Y does not Granger Cause Swedish Y Swedish Y does not Granger Cause US Y	2	4.412731 0.156715	0.1101 0.9246
US Y does not Granger Cause UK Y UK Y does not Granger Cause US Y	2	6.016664 6.889939	0.0494 0.0319

Πίνακας 16: Αποτελέσματα Μοντέλων Διόρθωσης Σφάλματος 2000-2011

COUNTRY	ALPHA α	BETA β	$\alpha * \beta'$
Austria	0.001074 [1.59948]	-27.65963 [-3.40156]	-0.02971
Belgium	0.002688 [1.55014]	-36.79956 [-9.22005]	-0.09892
Denmark	-0.000120 [- 1.45989]	-176.7055 [-4.48059]	0.021205
Finland	0.002417 [1.28817]	-67.26488 [-3.08749]	-0.16258
France	0.035564 [3.13865]	-9.547626 [-27.8722]	-0.33955
Germany	0.000882 [0.24693]	-16.25025 [-3.0644]	-0.01433
Ireland	-0.001495 [-2.54544]	-0.823488 [-0.04788]	0.001231
Italy	0.001034 [1.70202]	-70.63719 [-2.77854]	-0.07304
Luxembourg	0.001358 [2.85158]	-237.8071 [-15.8836]	-0.32294
Netherlands	0.003067 [1.65892]	-25.71762 [-6.40470]	-0.07888
Portugal	0.000780 [1.34884]	-203.5008 [-6.29494]	-0.15873
Spain	0.000189 [2.43233]	-99.30264 [-2.65307]	-0.01877
Sweden	0.001544 [0.55631]	-26.88533 [-6.41887]	-0.04151
UK	0.013745 [2.78137]	-8.30446 [-9.32601]	-0.11414

Πίνακας 17: Αποτελέσματα Αιτιότητας Granger (Μη συνολοκληρωμένες μεταβλητές)

Hypothesis to be Tested	LAGS	OBS	ChiSquare	PROBABILITY
US Y does not Granger Cause Greek Y	2	46	12.83824	0.0016
Greek Y does not Granger Cause US Y			2.513010	0.2846

Πίνακας 18: Αποτελέσματα Αιτιότητας Granger (συνολοκληρωμένες μεταβλητές)

Hypothesis to be Tested	DF	CHI-SQUARE	PROBABILITY
US Y does not Granger Cause Austrian Y Austrian Y does not Granger Cause US Y	3	18.56908 9.411915	0.0003 0.0243
US Y does not Granger Cause Belgian Y Belgian Y does not Granger Cause US Y	2	5.945204 2.113652	0.0512 0.3476
US Y does not Granger Cause Danish Y Danish Y does not Granger Cause US Y	2	52.45738 0.84709	0.0000 0.6393
US Y does not Granger Cause German Y German Y does not Granger Cause US Y	2	14.73373 1.813414	0.0006 0.4039
US Y does not Granger Cause Finish Y Finish Y does not Granger Cause US Y	2	14.26740 1.547936	0.0008 0.4612
US Y does not Granger Cause French Y French Y does not Granger Cause US Y	2	16.88820 1.573761	0.0002 0.4553
US Y does not Granger Cause Irish Y Irish Y does not Granger Cause US Y	2	22.49409 0.639521	0.0000 0.7263
US Y does not Granger Cause Italian Y Italian Y does not Granger Cause US Y	2	11.10209 2.129305	0.0039 0.3448
US Y does not Granger Cause Luxembourgian Y Luxembourgian Y does not Granger Cause US Y	2	5.875420 2.599755	0.0530 0.2726
US Y does not Granger Cause Dutch Y Dutch Y does not Granger Cause US Y	2	2.874044 3.247507	0.0900 0.0715
US Y does not Granger Cause Portuguese Y Portuguese Y does not Granger Cause US Y	2	2.143276 0.851753	0.3424 0.6532
US Y does not Granger Cause Spanish Y Spanish Y does not Granger Cause US Y	2	14.71128 2.803695	0.0006 0.2461
US Y does not Granger Cause Swedish Y Swedish Y does not Granger Cause US Y	2	11.04091 0.190041	0.0040 0.9094
US Y does not Granger Cause UK Y UK Y does not Granger Cause US Y	2	28.28607 5.293229	0.0000 0.0709

Πίνακας 19: Αποτελέσματα Μοντέλων Διόρθωσης Σφάλματος

(Ελλάδα-ONE, HB, ΗΠΑ)

1960-2011

COUNTRY	ALPHA α	BETA β	$\alpha * \beta'$
EMU	-0.0513 [4.5552]	0.0416 [0.2797]	-0.0021
UK	-0.8080 [-6.4505]	0.1507 [3.4440]	-0.1218
US	0.1341 [0.6067]	0.1341 [0.6067]	0.0169

1960-1992

EMU	1.2157 [4.2493]	-0.0915 [-11.222]	-0.1113
UK	0.1119 [1.0926]	0.2899 [3.4191]	0.0324
US	-0.11 [-1.2356]	-0.018 [1.6365]	-0.0202

1993-2000

EMU	-6.40203 [-2.28118]	-0.0144 [-2.0245]	0.0922
UK	-0.8857 [2.00111]	-0.0806 [-15.7238]	-0.0714
US	-2.4238 [3.45397]	-0.0196 [-14.0179]	0.0477

2001-2011

EMU	0.1985 [1.8893]	0.1738 [2.335]	-0.02345
UK	0.0544 [1.9857]	-2.6156 [-5.7663]	-4.065382 [-15.7238]
US	-0.4082 [2.1782]	0.3251 [4.3494]	-0.03368

Πίνακας 20: Αποτελέσματα Αιτιότητας Granger (Ελλάδα-ΟΝΕ, ΗΒ, ΗΠΑ)

1960-2011

<i>Hypothesis to be Tested</i>	<i>DF</i>	<i>CHI-SQUARE</i>	<i>PROBABILITY</i>
EMU does not Granger cause the Greek GDP	3	0.889007	0.8281
UK does not Granger cause the Greek GDP	3	3.668859	0.2995
US does not Granger cause the Greek GDP	3	3.913432	0.271

1960-1992

EMU does not Granger cause the Greek GDP	1	0.442161	0.5061
UK does not Granger cause the Greek GDP	1	0.143124	0.7052
US does not Granger cause the Greek GDP	1	1.327834	0.2492

1993-2000

EMU does not Granger cause the Greek GDP	1	3.209087	0.0732
UK does not Granger cause the Greek GDP	1	1.887071	0.1695
US does not Granger cause the Greek GDP	1	0.467234	0.4943

2001-2011

EMU does not Granger cause the Greek GDP	2	6.691355	0.0352
UK does not Granger cause the Greek GDP	2	1.48921	0.4749
US does not Granger cause the Greek GDP	2	6.065901	0.0482

Πίνακας 21: Αποτελέσματα Συνολοκλήρωσης (μέθοδος Engle-Granger)

Hypothesis to be Tested	z-stat	probability
The Greek GDP is not cointegrated with the EMU GDP	-20.03	0.0468
The Greek GDP is not cointegrated with the US GDP	-34.122	0.0019
The Greek GDP is not cointegrated with the UK GDP	-38.972	0.0006
The Greek GDP is not cointegrated with the Austrian GDP	-23.73	0.0217
The Greek GDP is not cointegrated with the Belgian GDP	-18.307	0.0716
The Greek GDP is not cointegrated with the Dutch GDP	-23.766	0.0217
The Greek GDP is not cointegrated with the Finnish GDP	-22.514	0.0287
The Greek GDP is not cointegrated with the French GDP	-27.411	0.0095
The Greek GDP is not cointegrated with the German GDP	-32.544	0.0027
The Greek GDP is not cointegrated with the Irish GDP	-29.552	0.0057
The Greek GDP is not cointegrated with the Italian GDP	-25.431	0.0149
The Greek GDP is not cointegrated with the Luxembourgian GDP	-17.309	0.0881
The Greek GDP is not cointegrated with the Portuguese GDP	-25.577	0.0145
The Greek GDP is not cointegrated with the Spanish GDP	-37.717	0.0008

Πίνακας 22: Αποτελέσματα Μοντέλων Διόρθωσης Σφάλματος

(Ελλάδα-υπόλοιπες χώρες μετέχουσες στην ONE)

1960-2011

COUNTRY	ALPHA α	BETA β	$\alpha * \beta'$
Austria	0.0042 [2.4698]	-11.384 [-2.8558]	-0.0478
Belgium	-0.0039 [-2.2077]	0.1507 [3.4440]	-0.1293
Finland	0.00742 [4.868]	-13.988 [-6.4536]	-0.1039
France	0.01455 [1.433]	0.3761 [0.5326]	0.0055
Germany	0.04365 [2.1109]	-1.795 [-5.2066]	-0.0784
Ireland	0.0089 [4.8528]	0.3717 [0.2273]	0.0033
Italy	0.0072 [0.6715]	1.2295 [3.109]	0.0095
Luxembourg	0.0003 [0.8774]	59.808 [5.4815]	0.0187
Netherlands	0.0001 [0.035]	-0.2627 [-0.2445]	0.0000
Portugal	0.0034 [1.8618]	-4.8304 [-2.5038]	-0.0007
Spain	-0.00128 [-0.2206]	-3.6996 [-6.7775]	0.0047

1960-1992

Austria	-0.015 [-1.14107]	1.0583 [2.3874]	-0.01604
Belgium	-0.032 [-2.57755]	1.8653 [3.3663]	-0.06035
Finland	0.029 [2.72042]	-2.0888 [-6.5185]	-0.06003
France	-0.072 [-0.81923]	0.18455 [2.1508]	-0.01326
Germany	-0.369 [-2.42653]	-0.1524 [-2.9084]	0.056218
Ireland	0.008 [5.80964]	-5.8124 [-9.518]	-0.04465
Italy	-0.242 [-3.07574]	0.4573 [8.2194]	-0.11052
Luxembourg	-0.003 [-6.49304]	23.715 [12.09]	-0.07447
Netherlands	0.047 [1.27300]	-1.7554 [-7.2889]	-0.08278
Portugal	-0.010 [-0.70339]	-4.8304 [-2.5038]	-0.06563
Spain	-0.005 [-0.10882]	-0.3655 [-4.3452]	0.001976

1993-2000

Austria	0.051592 [0.57499]	-1.276 [-27.58]	-0.066
Belgium	-0.66764 [-3.76700]	-0.145 [-4.497]	0.097
Finland	0.256 [1.74156]	-0.0453 [-25]	-0.116
France	-1.5425 [-3.50744]	0.1585 [31.843]	-0.245
Germany	-1.88564 [-0.84371]	0.0246 [14.228]	-0.046
Ireland	-0.14472 [-0.78453]	0.58197 [25.389]	-0.084
Italy	-0.56566 [-0.77760]	0.02719 [6.164]	0.2158 -0.015 [3.2591]
Luxembourg	-0.0581 [-1.54917]	2.928 [29.226]	-0.170
Netherlands	-0.16036 [-0.58436]	-0.057 [-0.358]	0.001
Portugal	-0.1524 [-0.77574]	0.3747 [19.061]	-0.060
Spain	-1.67374 [-3.26138]	-0.435 [-48.43]	0.728

2001-2011

Austria	-0.00795 [-0.23658]	4.42 [8.603]	-0.0351
Belgium	0.044114 [0.95267]	3.1851 [7.4959]	0.1405
Finland	0.091328 [2.17246]	-2.535 [-6.78]	-0.2316
France	0.136769 [0.75328]	-0.4525 [-3.913]	-0.0619
Germany	0.151224 [0.24250]	-0.018 [-0.7663]	-0.0028
Ireland	0.076995 [1.27998]	0.817 [1.7923]	0.0629
Italy	0.520741 [2.30764]	0.2158 [3.2591]	0.1124
Luxembourg	0.020471 [1.85638]	-9.416 [-5.404]	-0.1928
Netherlands	-0.02882 [-0.34734]	-2.241 [-9.104]	0.0646
Portugal	-0.0932 [-2.11468]	4.5802 [10.341]	-0.1320
Spain	0.329433 [3.47975]	-0.445 [-4.236]	-0.1467

Πίνακας 23: Αποτελέσματα Αιτιότητας Granger

(Ελλάδα-υπόλοιπες χώρες μετέχουσες στην ΟΝΕ)

1960-2011

<i>Hypothesis to be Tested</i>	<i>DF</i>	<i>CHI-SQUARE</i>	<i>PROBABILITY</i>
Austrian GDP does not Granger cause the Greek GDP	2	0.798441	0.6708
Belgian GDP does not Granger cause the Greek GDP	2	8.811713	0.0122
Dutch GDP does not Granger cause the Greek GDP	2	1.646078	0.4391
Finnish GDP does not Granger cause the Greek GDP	2	1.006173	0.6047
French GDP does not Granger cause the Greek GDP	2	2.252971	0.3242
German GDP does not Granger cause the Greek GDP	2	11.59124	0.003
Irish GDP does not Granger cause the Greek GDP	2	0.845883	0.6551
Italian GDP does not Granger cause the Greek GDP	2	2.243069	0.3258
Luxembourgian GDP does not Granger cause the Greek GDP	2	3.217908	0.2001
Portuguese GDP does not Granger cause the Greek GDP	2	2.747859	0.2531
SpanishGDP does not Granger cause the Greek GDP	2	5.451044	0.0655

1960-1992

Austrian GDP does not Granger cause the Greek GDP	1	4.834906	0.0279
Belgian GDP does not Granger cause the Greek GDP	1	2.223165	0.136
Dutch GDP does not Granger cause the Greek GDP	1	2.940805	0.0864
Finnish GDP does not Granger cause the Greek GDP	1	0.083128	0.7731
French GDP does not Granger cause the Greek GDP	1	3.666518	0.0555
German GDP does not Granger cause the Greek GDP	1	0.241604	0.623
Irish GDP does not Granger cause the Greek GDP	1	2.013118	0.1559
Italian GDP does not Granger cause the Greek GDP	1	0.328961	0.5663
Luxembourgian GDP does not Granger cause the Greek GDP	1	2.235268	0.1349
Portuguese GDP does not Granger cause the Greek GDP	1	1.304052	0.2535
SpanishGDP does not Granger cause the Greek GDP	1	0.873052	0.3501

1993-2000

Austrian GDP does not Granger cause the Greek GDP	2	3.214554	0.2004
Belgian GDP does not Granger cause the Greek GDP	2	1.786949	0.4092
Dutch GDP does not Granger cause the Greek GDP	2	3.825664	0.1477
Finnish GDP does not Granger cause the Greek GDP	2	2.036468	0.3612
French GDP does not Granger cause the Greek GDP	2	3.167658	0.2052
German GDP does not Granger cause the Greek GDP	2	8.846685	0.012
Irish GDP does not Granger cause the Greek GDP	2	0.257428	0.8792
Italian GDP does not Granger cause the Greek GDP	2	2.924548	0.2317
Luxembourgian GDP does not Granger cause the Greek GDP	2	3.306856	0.1914
Portuguese GDP does not Granger cause the Greek GDP	2	1.24952	0.5354
SpanishGDP does not Granger cause the Greek GDP	2	4.792436	0.0911

2001-2011

Austrian GDP does not Granger cause the Greek GDP	2	0.971068	0.6154
Belgian GDP does not Granger cause the Greek GDP	2	0.52589	0.7688
Dutch GDP does not Granger cause the Greek GDP	2	12.81335	0.0017
Finnish GDP does not Granger cause the Greek GDP	2	2.791378	0.2477
French GDP does not Granger cause the Greek GDP	2	1.081607	0.5823
German GDP does not Granger cause the Greek GDP	2	3.858689	0.1452
Irish GDP does not Granger cause the Greek GDP	2	1.053536	0.5905
Italian GDP does not Granger cause the Greek GDP	2	2.781757	0.2489
Luxembourgian GDP does not Granger cause the Greek GDP	2	5.213082	0.0738
Portuguese GDP does not Granger cause the Greek GDP	2	3.303112	0.1918
SpanishGDP does not Granger cause the Greek GDP	2	24.10432	0

Πίνακας 24: Αποτελέσματα Δυναμικής Μεθόδου Ελαχίστων Τετραγώνων

Dependent Variable	Greece
Austria	0.6264 (3.1496)
Dependent Variable	Greece
Belgium	0.6218 (2.696)
Dependent Variable	Greece
Finland	1.003 (4.66)
Dependent Variable	Greece
France	0.161 (3.869)
Dependent Variable	Greece
Germany	0.088 (3.2789)
Dependent Variable	Greece
Ireland	0.843 (6.306)
Dependent Variable	Greece
Italy	0.1689 (5.8567)
Dependent Variable	Greece
Luxembourg	4.057 (3.861)
Dependent Variable	Greece
Netherlands	0.3422 (3.388)
Dependent Variable	Greece
Portugal	3.099 (4.846)
Dependent Variable	Greece
Spain	0.225 (5.12)

Πίνακας 25: Σύστημα Μοντέλων Διόρθωσης Σφάλματος: Αποτελέσματα (ΑΕΠ, χρέος)

Dependent Variable	Greece (-1)	Greece (-2)	G.G. gross debt (-1)	G.G. gross debt (-2)	M.A. gross debt (-1)	M.A. gross debt (-2)	Banks gross debt (-1)	Banks gross debt (-2)
Austria	-0.167747 (-0.965328)	0.430417 (1.388811)	0.014200 (0.994341)	0.008107 (0.586587)	0.044640 (1.659682)	0.039825 (1.360732)	0.011946 (0.408614)	-0.125237 (-3.76852)***
Belgium	-0.660364 (-0.157955)	4.071928 (0.692637)	-2.104377 (-0.090778)	-1.231272 (-0.032750)	-2.142235 (-0.19731)	-0.457110 (-0.029854)	2.957179 (0.207545)	0.953125 (0.077256)
Finland	0.001400 (0.005021)	0.768816 (3.878681)***	-0.097414 (-1.937893)**	-0.062579 (-2.018989)**	-0.169845 (-1.58246)	0.002290 (0.030095)	0.135247 (1.653719)	0.115600 (1.223898)
France	-0.176437 (-0.139845)	-0.106133 (-0.107697)	0.287373 (2.412991)***	0.315091 (3.019121)	0.303806 (0.961173)	0.592569 (1.769149)**	-0.025145 (-0.133207)	-0.426438 (-1.707054)**
Germany	0.593615 (0.169380)	0.541300 (0.197739)	0.411337 (1.243399)	0.692579 (2.388998)***	1.300996 (1.481776)	2.309911 (2.482690)***	0.285749 (0.544965)	-0.910552 (-1.312194)
Ireland	0.567486 (0.955644)	0.360212 (0.978781)	-0.092828 (-1.150705)	-0.003430 (-0.073129)	-0.069024 (-0.54632)	0.000973 (0.007639)	0.157148 (1.284928)	-0.050708 (-0.412373)
Italy	3.743910 (1.920933)**	0.173625 (0.143742)	-0.467163 (-1.764413)**	0.105474 (0.685222)	0.109632 (0.264384)	0.774201 (1.851373)**	0.822107 (2.048061)***	0.195918 (0.485438)
Luxembourg	-0.132469 (-1.351296)	0.014161 (0.202880)	-0.013015 (-0.570742)	0.002253 (0.305807)	0.000923 (0.071829)	-0.030383 (-1.371805)	0.010867 (1.433791)	0.007199 (0.358726)
Netherlands	-0.179930 (-0.343926)	0.296396 (0.608570)	-0.016835 (-0.204483)	0.023857 (0.415963)	0.116219 (0.789675)	0.090023 (0.700587)	0.235539 (1.314759)	0.184218 (0.921374)
Portugal	0.102195 (0.524218)	-0.027670 (-0.199349)	0.007720 (0.512166)	0.007992 (0.545582)	0.020636 (0.455060)	0.002462 (0.055909)	0.009199 (0.360175)	0.006691 (0.167660)
Spain	0.418880 (2.028007)***	1.000122 (3.455275)***	0.713211 (5.818910)***	-0.052468 (-0.518427)	-0.169466 (-1.68303)	-0.213875 (-3.79710)***	-0.053813 (-1.371368)	0.552044 (4.035692)***

G.G. gross debt: δημόσιο χρέος κεντρικής κυβέρνησης
M.A. gross debt: δημόσιο χρέος των νομισματικών αρχών
***σημαντικότητα σε επίπεδο 5%
** σημαντικότητα σε επίπεδο 10%

Πίνακας 26: Αποτελέσματα Πλήρως Τροποποιημένης Μεθόδου Ελαχίστων Τετραγώνων

Dependent Variable	Greece GDP	G.G. gross debt	M.A. gross debt	Banks gross debt
Austria	0.5315 (1.6343)	-0.083 (-1.4995)	0.0522 (0.6526)	0.1843 (0.0679)
Belgium	0.4798 (1.6195)	-0.07 (-1.3989)	0.0662 (0.9124)	0.1635 (1.8618)**
Finland	0.3274 (1.2201)	-0.13 (-2.8474)***	-0.0659 (-1.0029)	0.2412 (3.0323)***
France	3.3073 (2.0503)***	-0.3663 (-1.3332)	0.246 (0.6226)	0.5383 (1.1259)
Germany	3.021 (0.9913)	-1.2485 (-2.404)***	-0.0798 (-0.107)	2.2777 (2.5215)***
Ireland	0.88 (2.8354)***	-0.0945 (-1.787)**	-0.0453 (-0.5967)	0.077 (0.8375)
Italy	2.1881 (1.5364)	-0.6536 (-2.6941)***	-0.4433 (-1.2707)	0.6597 (1.5628)
Luxembourg	0.1126 (2.083)***	-0.0159 (-1.7263)**	0.0032 (0.2414)	0.0348 (2.1726)***
Netherlands	0.9109 (1.9739)***	-0.157 (-1.9981)***	0.1735 (0.1535)	0.4371 (3.1957)***
Portugal	0.1335 (1.6753)**	-0.041 (-3.016)***	-0.02 (-1.0453)	0.072 (3.0575)***
Spain	3.1519 (3.3199)***	-0.2551 (-1.5774)	0.061 (0.26)	0.44867 (1.5942)

G.G. gross debt: δημόσιο χρέος κεντρικής κυβέρνησης

M.A. gross debt: δημόσιο χρέος των νομισματικών αρχών

***σημαντικότητα σε επίπεδο 5%

** σημαντικότητα σε επίπεδο 10%

Πίνακας 27: Αποτελέσματα Αιτιότητας Granger

<i>Hypothesis to be Tested</i>	<i>CHI-SQUARE</i>	<i>PROBABILITY</i>
Greek GDP does not Granger cause the Austrian GDP	0.779276	0.3774
Greek GDP does not Granger cause the Belgian GDP	0.367238	0.5445
Greek GDP does not Granger cause the Dutch GDP	1.353915	0.2446
Greek GDP does not Granger cause the Finnish GDP	0.325891	0.5681
Greek GDP does not Granger cause the French GDP	0.005795	0.9393
Greek GDP does not Granger cause the German GDP	1.210114	0.2713
Greek GDP does not Granger cause the Irish GDP	0.296123	0.5863
Greek GDP does not Granger cause the Italian GDP	1.048633	0.3058
Greek GDP does not Granger cause the Luxembourgian GDP	0.039470	0.8425
Greek GDP does not Granger cause the Portuguese GDP	0.263919	0.6074
Greek GDP does not Granger cause the Spanish GDP	8.058358	0.0045

Πίνακας 28: Αποτελέσματα Ελέγχου Dufour and Renault

Austria		
<i>Lags</i>	<i>F-stat</i>	<i>p-value</i>
1	260.3	0
2	87.7	0
3	40.2	0
4	21.0	0

Belgium		
<i>Lags</i>	<i>F-stat</i>	<i>p-value</i>
1	265.7	0
2	87.7	0
3	43.0	0
4	23.3	0

Finland		
<i>Lags</i>	<i>F-stat</i>	<i>p-value</i>
1	207.2	0
2	55.1	0
3	22.3	0
4	10.0	0

France		
<i>Lags</i>	<i>F-stat</i>	<i>p-value</i>
1	215.4	0
2	60.4	0
3	24.8	0
4	11.4	0

Germany		
<i>Lags</i>	<i>F-stat</i>	<i>p-value</i>
1	221.8	0
2	64.8	0
3	27.5	0
4	13.1	0

Ireland		
<i>Lags</i>	<i>F-stat</i>	<i>p-value</i>
1	273.1	0
2	78.3	0
3	39.6	0
4	27.0	0

Italy		
<i>Lags</i>	<i>F-stat</i>	<i>p-value</i>
1	305.0	0
2	98.7	0
3	51.8	0
4	30.7	0

Luxembourg		
<i>Lags</i>	<i>F-stat</i>	<i>p-value</i>
1	270.3	0
2	85.3	0
3	36.3	0
4	18.0	0

Netherlands		
<i>Lags</i>	<i>F-stat</i>	<i>p-value</i>
1	297.2	0
2	110.3	0
3	51.1	0
4	27.9	0

Portugal		
<i>Lags</i>	<i>F-stat</i>	<i>p-value</i>
1	206.7	0
2	54.2	0
3	22.1	0
4	9.9	0

Spain		
<i>Lags</i>	<i>F-stat</i>	<i>p-value</i>
1	233.5	0
2	68.2	0
3	27.8	0
4	12.9	0

Πίνακας 29: Συγκεντρωτικός Πίνακας

Οικονομετρικός τύπος ανάλυσης	Οικονομετρικά εργαλεία που χρησιμοποιήθηκαν	Μεταβλητές	Περίοδος χρονοσειρών	Διάρκεια/Πηγή
<i>Ανάλυση Μακροχρόνιας Ισορροπίας (1)</i>	Συνολοκλήρωση	ΑΕΠ Ελλάδα, ΑΕΠ ΟΝΕ, ΑΕΠ ΗΠΑ	1960-2012	Τριμηνιαία/ΔΝΤ
	VEC Model	ΑΕΠ Ελλάδα, ΑΕΠ ΟΝΕ, ΑΕΠ ΗΠΑ	1960-2012	Τριμηνιαία/ΔΝΤ
	Έλεγχος Granger	ΑΕΠ Ελλάδα, ΑΕΠ ΟΝΕ, ΑΕΠ ΗΠΑ	1960-2012	Τριμηνιαία/ΔΝΤ
<i>Ανάλυση Μακροχρόνιας Ισορροπίας (2)</i>	Συνολοκλήρωση	ΑΕΠ Ελλάδα, ΑΕΠ Αυστρίας, ΑΕΠ Βελγίου, ΑΕΠ Γαλλίας, ΑΕΠ Γερμανίας, ΑΕΠ Ιρλανδίας, ΑΕΠ Ισπανίας, ΑΕΠ Ιταλίας, ΑΕΠ Λουξεμβούργου, ΑΕΠ Ολλανδίας, ΑΕΠ Πορτογαλίας, ΑΕΠ Φινλανδίας	1960-2012	Τριμηνιαία/ΔΝΤ
	VEC Model	ΑΕΠ Ελλάδα, ΑΕΠ Αυστρίας, ΑΕΠ Βελγίου, ΑΕΠ Γαλλίας, ΑΕΠ Γερμανίας, ΑΕΠ Ιρλανδίας, ΑΕΠ Ισπανίας, ΑΕΠ Ιταλίας, ΑΕΠ Λουξεμβούργου, ΑΕΠ Ολλανδίας, ΑΕΠ Πορτογαλίας, ΑΕΠ Φινλανδίας	1960-2012	Τριμηνιαία/ΔΝΤ
	Έλεγχος Granger	ΑΕΠ Ελλάδα, ΑΕΠ Αυστρίας, ΑΕΠ Βελγίου, ΑΕΠ Γαλλίας, ΑΕΠ Γερμανίας, ΑΕΠ Ιρλανδίας, ΑΕΠ Ισπανίας, ΑΕΠ Ιταλίας, ΑΕΠ Λουξεμβούργου, ΑΕΠ Ολλανδίας, ΑΕΠ Πορτογαλίας, ΑΕΠ Φινλανδίας	1960-2012	Τριμηνιαία/ΔΝΤ
<i>Ανάλυση Μακροχρόνιας Ισορροπίας (3)</i>	FMOLS	ΑΕΠ Ελλάδα, ΑΕΠ Αυστρίας, ΑΕΠ Βελγίου, ΑΕΠ Γαλλίας, ΑΕΠ Γερμανίας, ΑΕΠ Ιρλανδίας, ΑΕΠ Ισπανίας, ΑΕΠ Ιταλίας, ΑΕΠ Λουξεμβούργου, ΑΕΠ Ολλανδίας, ΑΕΠ Πορτογαλίας, ΑΕΠ Φινλανδίας	1960-2012	Τριμηνιαία/ΔΝΤ
	DOLS	ΑΕΠ Ελλάδα, ΑΕΠ Αυστρίας, ΑΕΠ Βελγίου, ΑΕΠ Γαλλίας, ΑΕΠ Γερμανίας, ΑΕΠ Ιρλανδίας, ΑΕΠ Ισπανίας, ΑΕΠ Ιταλίας, ΑΕΠ Λουξεμβούργου, ΑΕΠ Ολλανδίας, ΑΕΠ Πορτογαλίας, ΑΕΠ Φινλανδίας Χρέος Κεντρικής Κυβέρνησης Ελλάδα, Χρέος Τραπεζών Ελλάδα, Χρέος Νομισματικών Αρχών Ελλάδα	1995-2012	Ετήσια/ΔΝΤ
	Dufour-Renault	ΑΕΠ Ελλάδα, ΑΕΠ Αυστρίας, ΑΕΠ Βελγίου, ΑΕΠ Γαλλίας, ΑΕΠ Γερμανίας, ΑΕΠ Ιρλανδίας, ΑΕΠ Ισπανίας, ΑΕΠ Ιταλίας, ΑΕΠ Λουξεμβούργου, ΑΕΠ Ολλανδίας, ΑΕΠ Πορτογαλίας, ΑΕΠ Φινλανδίας	1960-2012	Τριμηνιαία/ΔΝΤ

	System VEC	ΑΕΠ Ελλάδα, ΑΕΠ Αυστρίας, ΑΕΠ Βελγίου, ΑΕΠ Γαλλίας, ΑΕΠ Γερμανίας, ΑΕΠ Ιρλανδίας, ΑΕΠ Ισπανίας, ΑΕΠ Ιταλίας, ΑΕΠ Λουξεμβούργου, ΑΕΠ Ολλανδίας, ΑΕΠ Πορτογαλίας, ΑΕΠ Φινλανδίας, Χρέος Κεντρικής Κυβέρνησης Ελλάδας, Χρέος Τραπεζών Ελλάδας, Χρέος Νομισματικών Αρχών Ελλάδας	1995-2012	Ετήσια/ΔΝΤ
--	------------	--	-----------	------------

Κεφάλαιο 6

Δημοσιονομικές Πολιτικές και Διακύμανση των Οικονομικών Κύκλων: Η Περίπτωση της Ευρωζώνης

Στα προηγούμενα κεφάλαια διερευνήθηκαν οι τρόποι με τους οποίους οι οικονομικοί κύκλοι διακυμαίνονται, οι αιτίες για αυτές τις διακυμάνσεις καθώς και οι τρόποι μετάδοσης των διακυμάνσεων από μία χώρα σε μια άλλη. Επίσης, διερευνήθηκε η πορεία σύγκλισης των οικονομιών της Ευρώπης και της Οικονομικής και Νομισματικής Ένωσης. Σε αυτό το κεφάλαιο, θα προσπαθήσουμε να απαντήσουμε στο ερώτημα σχετικά με την επίδραση των δημοσιονομικών μεταβλητών στη διακύμανση των οικονομικών κύκλων. Κοινός τόπος μέχρι το ξέσπασμα της τρέχουσας κρίσης ήταν η θέση πως έχει μειωθεί το εύρος των διακυμάνσεων στις περισσότερες χώρες, παρά το γεγονός ότι δεν υπάρχει κοινή αντίληψη σχετικά με τις αιτίες αυτής της μείωσης (Cavallo 2008). Είναι γεγονός πως το ενδιαφέρον για τους προσδιοριστικούς παράγοντες των οικονομικών κύκλων έχει αυξηθεί (βλ. για παράδειγμα Ramey και Ramey 1995, Barro και Sala-i-Martin, 1995; Temple, 2000; Levine και Renelt, 1992; Levine κ.α. 2000). Ο Burns (1960) υποστήριζε ότι η αύξηση στη σταθερότητα του παραγόμενου προϊόντος μπορεί να αποδοθεί σε μεταβολές στη σύνθεση του παραγόμενου προϊόντος, στην επίδραση των αυτόματων σταθεροποιητών και σε περιπτώσεις άμβλυνσης της κατανάλωσης. Η διακύμανση του παραγόμενου προϊόντος έχει μειωθεί σε μεγάλο βαθμό τις τελευταίες τρεις δεκαετίες και μέχρι την τρέχουσα κρίση, και η περίοδος αυτή συχνά φέρει τον τίτλο ‘The Great Moderation’. Οι Gonzalez-Cabanillas και Ruscher (2008) υποστηρίζουν ότι η ανάλυση του φαινομένου είχε εστιάσει στην οικονομία των ΗΠΑ, ενώ έχει εμφανίσει λίγα στοιχεία σχετικά με την πορεία των οικονομιών της Ευρώπης.

Η Οικονομική και Νομισματική Ένωση είναι, μέχρι τώρα, η μοναδική ένωση που επιτρέπει στα μέλη της να επιλέγουν την δική τους άριστη, κάθε στιγμή, δημοσιονομική πολιτική, μέσα όμως στα πλαίσια που ορίζει η συνθήκη του Μάαστριχτ σχετικά με το επίπεδο του χρέους και των ελλειμμάτων. Την ίδια στιγμή, έχει γίνει σαφές και στα προηγούμενα κεφάλαια πως ανάμεσα στις αιτίες της ύπαρξης κέντρου και περιφέρειας εντός της Ένωσης είναι η ασύγχρονη πορεία των οικονομικών κύκλων, καθώς και το μέγεθος της διακύμανσης του κάθε οικονομικού κύκλου.

Το μέγεθος της διακύμανσης των οικονομικών κύκλων θεωρείται μια σημαντική παράμετρος για μια σειρά οικονομικών φαινομένων (Giovani και Levchenko 2008). Για παράδειγμα, πολυάριθμες μελέτες διερευνούν τις επιδράσεις του μεγέθους της διακύμανσης στην μακροχρόνια μεγέθυνση (Ramey και Ramey 1995), στην ευημερία (Pallage και Robe 2003 και Barlevy 2004) και στη φτώχεια (Gavin και Hausmann 1998 και Laursen και Mahajan 2005).

Σύμφωνα με το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο (2005), οι παράγοντες που καθορίζουν το μέγεθος της διακύμανσης του παραγόμενου προϊόντος μπορούν να ομαδοποιηθούν σε γενικό επίπεδο, σε τρεις κατηγορίες, ως εξής: πρώτον, η σταθερότητα των μακροοικονομικών πολιτικών (Fatas και Mihov 2003), δεύτερον, η εμπορική και δημοσιονομική ολοκλήρωση καθώς και η ανάπτυξη του χρηματοπιστωτικού τομέα (βλ. και Easterly κ.α. 2000, Kose κ.α.

2003 και Raddatz 2003) και τρίτον, η ποιότητα των θεσμών και των οργανισμών (Acemoglu κ.α. 2003). Οι διακυμάνσεις του οικονομικού κύκλου συνδέονται με ζητήματα εμπορικής ανοιχτότητας (trade openness), παρά το γεγονός ότι ο χαρακτήρας ως προ(αντί)-κυκλικός δεν έχει αποσαφηνιστεί στη βιβλιογραφία (βλ. και Rodrik 1998, Easterly κ.α. 2001, Kose κ.α. 2003, Bejan 2006, Bekaert κ.α. 2006 και Cavallo 2008). Ακόμα, και με βάση, όσα έχουν ειπωθεί για την μετάδοση των διακυμάνσεων στο κεφάλαιο 5, ένας άλλος παράγοντας που επηρεάζει το μέγεθος των διακυμάνσεων των οικονομικών κύκλων είναι η χρηματοοικονομική και δημοσιονομική ολοκλήρωση, οι διαταραχές εμπορίου (Kose 2001) και οι διαταραχές ζήτησης στην άλλη χώρα (foreign demand shocks) (βλ. και Senhadji 1998). Οι Furceri και Karras (2007) αποδίδουν τη μεταβλητότητα των οικονομικών κύκλων στο μέγεθος του πληθυσμού της κάθε χώρας και, με αυτήν την έννοια, σε οικονομίες κλίμακας. Αντίθετα οι Kose κ.α. (2003) υποστηρίζουν ότι η μεταβλητότητα των οικονομικών κύκλων διαφέρει μεταξύ αναδυόμενων και ανεπτυγμένων οικονομιών.

Οι διακυμάνσεις των οικονομικών κύκλων συχνά αποδίδονται στις επιδράσεις των μεταβλητών δημοσιονομικής πολιτικής (βλ. για παράδειγμα και Lane 2003, Galli και Perotti 2003 και Alesina κ.α. 2008, κλπ). Σε αυτό το θεωρητικό πλαίσιο έχει μεγάλη σημασία η απάντηση στην ερώτηση σχετικά με τις επιδράσεις των δημοσιονομικών μεταβλητών στο μέγεθος της διακύμανσης των οικονομικών κύκλων αλλά και στον συγχρονισμό τους στο πλαίσιο της Οικονομικής και Νομισματικής Ένωσης.

Τέλος, οι εκλογές συνδέονται συχνά με τις δημοσιονομικές πολιτικές με την γνωστή εκδοχή των οικονομικών κύκλων τους «πολιτικούς οικονομικούς κύκλους» (Nordhaus 1975, Rogoff και Sibert 1988, Rogoff 1990, Persson και Tabellini 1990 και Rosenberg 1992). Με αυτήν την έννοια, το μέγεθος της διακύμανσης των οικονομικών κύκλων και ο συγχρονισμός τους μπορεί να συνδέεται και με τις εκλογές.

Αυτό το κεφάλαιο προσπαθεί να καλύψει το κενό στην βιβλιογραφία με τους εξής τρόπους: πρώτον, διερευνά τα αίτια και τους παράγοντες που ευθύνονται για τις οικονομικές διακυμάνσεις στην ένωση μεταξύ 1995 και 2012, ρίχνοντας φως και από ένα άλλο πρίσμα στην σοβούσα κρίση. Δεύτερον, διερευνά την επίδραση της θεσμοθέτησης της ένωσης στο μέγεθος των διακυμάνσεων αυτών. Τρίτον, συνδέει τις εκλογές με το μέγεθος της διακύμανσης του οικονομικού κύκλου και τον συγχρονισμό αυτών. Τέλος, παρέχει ένα ερμηνευτικό πλαίσιο για την κατανόηση της σοβούσας κρίσης, συμπληρωματικό με αυτά που έχουν τεθεί στα κεφάλαια 4, 5. Σε κάθε περίπτωση, η απάντηση στα ανωτέρω ερωτήματα δεν είναι άσχετη με απαντήσεις σε επίπεδο δημόσιας πολιτικής.

6.1 Βιβλιογραφική Επισκόπηση.

Σε μια από τις πρώτες έρευνες σχετικά με το μέγεθος της διακύμανσης του οικονομικού κύκλου, οι Razim και Rose (1994) προσπάθησαν να συνδέσουν το μέγεθος της διακύμανσης αυτής με εμπόδια στη διεθνή κυκλοφορία κεφαλαίων και αγαθών. Τα εμπειρικά τους αποτελέσματα καταδεικνύουν την ύπαρξη μιας ισχυρής συσχέτισης μεταξύ του μεγέθους της διακύμανσης της κατανάλωσης, από τη μια, και του παραγόμενου προϊόντος και της επένδυσης με το βαθμό της κινητικότητας του κεφαλαίου και το βαθμό της κινητικότητας των αγαθών από την άλλη, ενώ η εξήγηση που δίνεται είναι η κοινή φύση και διάρκεια των διαταραχών σε παγκόσμιο επίπεδο.

Οι Easterly κ.α. (2000) αναφέρουν πως η εμπορική ανοιχτότητα μειώνει το μέγεθος της διακύμανσης μέσω της αύξησης της μεγέθυνσης. Ακόμα, η ευελιξία μισθών εμφανίζεται να έχει στατιστικά ασήμαντες σχέσεις με το μέγεθος της διακύμανσης, ενώ μια υπερβολική ποσότητα ιδιωτικής πίστης μπορεί να αυξήσει το μέγεθος της διακύμανσης, έχοντας κατά νου ότι οι χρηματοοικονομικοί θεσμοί έχουν καταλυτικό ρόλο στις οικονομικές διακυμάνσεις.

Σύμφωνα με τους Blanchard και Simon (2001), οι αυξήσεις του παραγόμενου προϊόντος στις ΗΠΑ είχαν διαρκέσει περισσότερο εξαιτίας της πτώσης στο μέγεθος της διακύμανσης. Η πρώτη μεταξύ 1982 και 1990 διήρκησε 32 τρίμηνα, ενώ η δεύτερη, η οποία ξεκίνησε το 1991 και αν και έδειξε στην αρχή σημάδια κόπωσης διήρκησε τελικά 41 τρίμηνα, ορίζοντας έτσι τη μεγαλύτερη στην ιστορία περίοδο ανάπτυξης που έχει καταγραφεί στις ΗΠΑ. Ακόμη, υποστηρίζουν ότι αυτή η μείωση στο μέγεθος της διακύμανσης δεν είναι πρόσφατο αποτέλεσμα αλλά ότι υπάρχει μια σταθερά πτωτική πορεία εδώ και κάποιες δεκαετίες, μια πορεία που ξεκινάει μέσα στη δεκαετία του 1950 (ή και παλαιότερα, καθώς όμως υπάρχει ανυπαρξία αξιόπιστων μεγεθών και στοιχείων δεν μπορεί να επιβεβαιωθεί), διακόπηκε τη δεκαετία του 1970 μέχρι τις αρχές του 1980 και το νήμα της πτωτικής πορείας επανευρίσκεται στην δεκαετία του '80 και του '90. Το μέγεθος της πτώσης είναι σημαντικό: η μείωση της τυπικής απόκλισης της τριμηνιαίας ποσότητας του παραγόμενου προϊόντος έχει μειωθεί κατά το 1/3, στη διάρκεια της προαναφερθείσας περιόδου.

Οι Acemoglu κ.α. (2003) εστιάζουν στη σχέση μεταξύ του μεγέθους της διακύμανσης του παραγόμενου προϊόντος και της ποιότητας και της αξιοπιστίας των θεσμών, αντί της εστίασης στη διαφοροποίηση των μακροοικονομικών πολιτικών (υψηλών πληθωρισμών, μεγάλα ελλείμματα του ισοζυγίου και ανισομερείς συναλλαγματικές ισοτιμίες). Ανάμεσα στα ευρήματά τους, ενδιαφέρον είναι εκείνο, για τη σχέση μεταξύ ασταθών και αδύναμων θεσμών και της μεγάλης διακύμανσης, μια σχέση που νοηματοδοτείται μέσω διαφόρων μικροοικονομικών και μακροοικονομικών καναλιών. Οι Kose κ.α. (2003) υπογραμμίζουν ότι η χρηματοοικονομική ανοιχτότητα, υπολογιζόμενη ως λόγος ακαθάριστων κεφαλαιακών ροών προς παραγόμενο προϊόν, είναι συσχετισμένη με μη γραμμικό τρόπο με την αύξηση του λόγου καταναλωτικής προς εισοδηματική διακύμανση. Ακόμα, βρίσκουν πως χώρες οι οποίες ανήκουν στην οικογένεια των αναδυόμενων, έχουν διαφορετικού μεγέθους διακύμανση σε σχέση με χώρες που είναι ανεπτυγμένες, ενώ τέλος δείχνουν πως το μέγεθος της διακύμανσης έχει μειωθεί την δεκαετία του '90 σε σχέση με προηγούμενες δεκαετίες.

Οι Galí και Perotti (2003) δε βρίσκουν αποδεικτικά στοιχεία για τη θέση πως το Σύμφωνο Σταθερότητας και Ανάπτυξης επιδείνωσε την ικανότητα των κυβερνήσεων των κρατών της Ε.Ε. να μπορούν να ασκούν αυτόνομη και αποτελεσματική αντί-κυκλική δημοσιονομική πολιτική. Τα διάφορα είδη δημοσιονομικής πολιτικής στις χώρες της ΟΝΕ έχουν γίνει περισσότερο αντί-κυκλικά στο πέρασ του χρόνου, ακολουθώντας μια κοινή πορεία με τις άλλες ανεπτυγμένες χώρες. Επιπρόσθετα, η μείωση της δημόσιας επένδυσης δεν μπορεί να αποδίδεται αποκλειστικά στους περιορισμούς που έθεσε η συνθήκη του Μάαστριχτ και το Σύμφωνο Σταθερότητας και Ανάπτυξης. Οι Fatas και Mihov (2003) προσπάθησαν να ερμηνεύσουν τις επιδράσεις της διακριτής δημοσιονομικής πολιτικής στο μέγεθος της διακύμανσης και στην οικονομική μεγέθυνση. Βρίσκουν πως οι κυβερνήσεις χρησιμοποιούν τις δημοσιονομικές πολιτικές ως ένα εργαλείο προς επίλυση της μακροοικονομικής ανισορροπίας. Ακόμα, η συνετή δημοσιονομική πολιτική εξηγείται, σε μεγάλο βαθμό, από πολιτικούς περιορισμούς και πολιτικές και θεσμικές μεταβλητές του υποδείγματος και, με αυτήν την έννοια, προτείνουν θεσμικούς περιορισμούς ως ένα μέσο για τη μείωση του μεγέθους της διακύμανσης. Ο Castro (2011), ωστόσο, έδειξε πως οι θεσμικές αλλαγές που συνέβησαν μετά την συνθήκη του Μάαστριχτ δεν επηρέασαν την μεγέθυνση.

Ο Bejan (2006) σημειώνει την ύπαρξη μιας αρνητικής συσχέτισης μεταξύ της εμπορικής ανοιχτότητας και του μεγέθους της διακύμανσης του οικονομικού κύκλου στις περιπτώσεις που υπάρχει περιορισμός στο μέγεθος της κυβέρνησης και σε κάποια μέτρα εξωτερικού κινδύνου, όπως συγκέντρωση εξαγωγών και αυξημένη συχνότητα διακύμανσης των όρων εμπορίου. Οι Malik και Temple (2006) μελετούν τους δομικούς παράγοντες που ευθύνονται για το μέγεθος της διακύμανσης σε αναπτυσσόμενες χώρες και ειδικότερα για το ρόλο των

γεωγραφικών συνθηκών και της ποιότητας των θεσμών. Ανάμεσα στα ευρήματά τους, βρίσκονται εκείνο για τη μεγαλύτερη διακύμανση στις χώρες με τους πιο σαθρούς και διεφθαρμένους θεσμούς αλλά και εκείνο για την σημαντική επίδραση γεωγραφικών παραγόντων στη διακύμανση του προϊόντος. Οι Furceri και Karras (2007) έδειξαν την ύπαρξη μια ισχυρής, στατιστικά σημαντικής και αρνητικής συσχέτισης μεταξύ του μεγέθους της χώρας και του μεγέθους των διακυμάνσεων του οικονομικού κύκλου, έτσι που οι οικονομικοί κύκλοι στις μικρότερες χώρες διακυμαίνονται περισσότερο σε σχέση με τις μεγαλύτερες σε μέγεθος χώρες. Επίσης, η εμπορική ανοιχτότητα δεν εμφανίζεται ανάμεσα στους κρίσιμους παράγοντες που εξηγούν τις οικονομικές διακυμάνσεις.

Οι Giovanì και Levchenko (2008) αναζητούν τους μηχανισμούς μέσω των οποίων το μέγεθος της διακύμανσης σχετίζεται με την εμπορική ανοιχτότητα χρησιμοποιώντας δεδομένα σε επίπεδο βιομηχανικού κλάδου. Βρίσκουν ότι υπάρχει μια θετική και στατιστικά σημαντική σχέση μεταξύ εμπορικής ανοιχτότητας και συνολικής διακύμανσης. Ακόμα, ο Cavallo (2008) παρουσιάζει εμπειρικά στοιχεία που αποδεικνύουν ότι μετά τη σωστή μαθηματική αποτύπωση της ενδογένειας του εμπορίου, το καθαρό αποτύπωμα της εμπορικής ανοιχτότητας στο μέγεθος της διακύμανσης είναι σταθεροποιητικό, πράγμα που σημαίνει ότι οι πιο ανοιχτές οικονομίες δεν είναι αναγκαστικά πιο διακυμαινόμενες από τις πιο κλειστές, όπως συνήθιζε να θεωρείται.

Ο Magud (2008) υποστηρίζει ότι οι επιδράσεις άμβλυνσης των οικονομικών κύκλων από τις δημοσιονομικές πολιτικές εξαρτώνται από τις αρχικές συνθήκες, τη στιγμή δηλαδή, που συμβαίνει η αρχική θετική ή αρνητική διαταραχή, ενώ η δημοσιονομική πολιτική μπορεί να είναι είτε επεκτατική είτε συσταλτική με όρους παραγόμενου προϊόντος ανάλογα με τη δημοσιονομική σταθερότητα της κυβέρνησης. Με άλλα λόγια, μια επεκτατική δημοσιονομική πολιτική δεν θα είναι πάντοτε επεκτατική σε όρους παραγόμενου προϊόντος. Ο έλεγχος για τις επιπτώσεις της δημοσιονομικής πολιτικής σε όρους μεγέθους διακυμάνσεων του παραγόμενου προϊόντος μπορεί να εξηγήσει την πορεία της κρίσης, αλλά και να δώσει επιστημονική τεκμηρίωση υπέρ ή κατά της λειτουργίας της δημόσιας δαπάνης υπό το πρίσμα της όξυνσης ή της άμβλυνσης της κρίσης, αλλά και να υποδείξει τον δέοντα ρόλο του κράτους απέναντι σε μια ενδεχόμενη κρίση.

Ο Hakura (2009) αποδεικνύει πως το μέγεθος της διακύμανσης του παραγόμενου προϊόντος έχει μειωθεί τις τελευταίες τρεις δεκαετίες, αλλά οι διακυμάνσεις μειώνονται λιγότερο για τις αναπτυσσόμενες χώρες σε σχέση με τις ανεπτυγμένες. Οι τάσεις που διαγράφονται προέρχονται λιγότερο από μικρότερη διακύμανση της μεμονωμένης χώρας και περισσότερο από συμβάντα ιδιαίτερα για μια συγκεκριμένη χώρα. Στοιχεία από διαστρωματικά δεδομένα πάνελ έχουν δείξει πως στην περίοδο μεταξύ 1970 και 2003 η διακύμανση της διακριτής δημοσιονομικής πολιτικής και η διακύμανση των όρων εμπορίου μαζί με την ευελιξία των συναλλαγματικών αποδόσεων ήταν οι τρεις βασικοί παράγοντες της διακύμανσης και για τις μεγάλες μειώσεις του παραγόμενου προϊόντος.

Τέλος, οι εκλογές σηματοδοτούν μια αύξηση στις τρέχουσες δαπάνες ή μια μείωση στα έσοδα από τη φορολογία, και ιδίως αυτά από την άμεση φορολογία. Οι Katsimi και Sarantides (2011) δείχνουν πως οι εκλογές σηματοδοτούν μια στροφή προς υψηλότερες τρέχουσες δαπάνες με το κόστος της μείωσης της δημόσιας επένδυσης, ενώ ο Efthymou (2011) υποστηρίζει πως η δημιουργία της ONE έχει οδηγήσει σε μικρότερους οικονομικούς κύκλους εξαρτημένους από την ιδεολογία (partisan cycles).

6.2 Μεθοδολογία

Απαντώντας σε ερωτήματα σχετικά με οικονομικές διακυμάνσεις αλλά και άλλες μεταβλητές σε ζώνες κοινής οικονομικής δραστηριότητας προκύπτει η δυσκολία να χρησιμοποιηθούν δεδομένα που προκύπτουν σε δύο διαστάσεις όπως για παράδειγμα σε σειρές ετών και σειρές χωρών που απαρτίζουν τα δεδομένα αυτά. «Τα δεδομένα πάνελ αντιπροσωπεύουν εκείνη την κατηγορία στατιστικών στοιχείων όπου μια διαστρωματική μονάδα (cross section unit), όπως επιχείρηση, καταναλωτής, νομός κ.α., απεικονίζεται διαχρονικά» (Βάμβουκας 2007, σελ. 768). Σύμφωνα με το Βάμβουκα (2007, σελ. 769), ένα από τα σπουδαιότερα πλεονεκτήματα των δεδομένων πάνελ, είναι η δυνατότητα διερεύνησης της ετερογένειας των επιμέρους διαστρωματικών μονάδων, κάτι που δίνει την άνεση προσδιορισμού των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών τους. Ακόμα, αντιμετωπίζονται καλύτερα προβλήματα πολυσυγγραμικότητας, ετεροδοασκεστικότητας και σφαλμάτων εξειδίκευσης. Προκειμένου να γίνει οικονομετρική διαχείριση δεδομένων πάνελ, έχουν προκύψει οι αντίστοιχες μέθοδοι εκτίμησης. Η συνηθέστερη μέθοδος εκτίμησης υποδειγμάτων με δεδομένα πάνελ αφορά μικρή τροποποίηση της κλασσικής εκτίμησης μιας συνάρτησης με την μέθοδο των ελαχίστων τετραγώνων. Πρώτον, πρέπει να γίνει επιλογή μεταξύ υποδειγμάτων σταθερών επιδράσεων και υποδειγμάτων τυχαίων επιδράσεων.

Έτσι, μια πρώτη διαφοροποίηση σχετικά με την μέθοδο των επιδράσεων που επιλέγεται αφορά την διάκριση μεταξύ της μεθόδου σταθερών επιδράσεων (fixed effects) και της μεθόδου των τυχαίων επιδράσεων (random effects). Στόχος των υποδειγμάτων σταθερών επιδράσεων είναι να απομονωθούν οι παράγοντες που προκαλούν τη μη παρατηρούμενη επίδραση, που επηρεάζουν δηλαδή την εξαρτημένη μεταβλητή και παραμένουν σταθεροί στο χρόνο. Έτσι, το υπόδειγμα εκτιμάται με την τεχνική των ψευδομεταβλητών, υποθέτοντας ότι η συνδιακύμανση του στοχαστικού όρου δύναται να μεταβάλλεται μεταξύ των διαστρωματικών μονάδων. Αντίθετα, στα υποδείγματα τυχαίων επιδράσεων η σταθερή επίδραση δεν απομονώνεται καθώς δεν επηρεάζει ερμηνευτικά την εξαρτημένη μεταβλητή. Οι σταθερές $\beta_{i,t}$ θεωρούνται τυχαίες μεταβλητές με συνέπεια ο στοχαστικός όρος u_{it} να παίζει ρυθμιστικό ρόλο κατά τη διάρκεια εκτίμησης του υποδείγματος (Βάμβουκας 2007, σελ. 780). Το υπόδειγμα τυχαίων επιδράσεων έχει την εξής μορφή:

$$Y_{it} = \beta_0 + \beta_1 x_{it,1} + \dots + \beta_k x_{it,k} + a_i + u_{it} \quad (42) \quad \text{Όπου ισχύει ότι: } cov(a_i, x_{it}) = 0 \quad (43)$$

Η επιλογή μεταξύ των δύο μεθόδων γίνεται οικονομετρικά με βάση τον έλεγχο Hausman ή εναλλακτικά, η επιλογή δύναται να γίνει σταθμίζοντας τα πλεονεκτήματα και τα μειονεκτήματα της κάθε μίας μεθόδου. Βασικό πλεονέκτημα της μεθόδου τυχαίων επιδράσεων είναι ότι δεν υπάρχει απώλεια βαθμών ελευθερίας λόγω ψευδομεταβλητών ενώ βασικό της μειονέκτημα είναι το ενδεχόμενο οι συντελεστές $\hat{\beta}_1$ και $\hat{\beta}_2$ να είναι μεροληπτικοί λόγω της αυτοσυσχέτισης του στοχαστικού όρου. Επιπλέον, λόγω των υποθέσεων των ερωτημάτων μπορεί να γίνεται επιλογή μεταξύ σταθερών και τυχαίων επιδράσεων με βάση την φύση των διακυμάνσεων που θέλουμε να εξηγήσουμε. Στην περίπτωση της παρούσας διατριβής, τόσο η φύση των ερωτημάτων όσο και τα αποτελέσματα του τεστ Hausman υποδεικνύει την εκτίμηση με τη μορφή σταθερών επιδράσεων για τις εξισώσεις (51, 52) και τυχαίες επιδράσεις για το σύστημα (53, 54 και 55).

Το υπόδειγμα σταθερών επιδράσεων λαμβάνει την εξής μορφή:

$$Y_{it} = \beta_0 + \beta_1 x_{it,1} + \dots + \beta_k x_{it,k} + a_i + u_{it} \quad (44)$$

$$\text{Όπου ισχύει ότι } \text{cov}(a_i, x_{it}) \neq 0 \quad (45)$$

Οι σταθερές επιδράσεις είναι και λειτουργούν ως ψευδό-μεταβλητές και διαχωρίζονται σε σταθερές επιδράσεις χρόνου (period effects) και σταθερές επιδράσεις διαστρωματικών δεδομένων (cross section fixed effects). Οι σταθερές επιδράσεις διαστρωματικών δεδομένων είναι ένα σύνολο ψευδό-μεταβλητών όπου κάθε χρονική περίοδος λαμβάνει τη δική της ψευδομεταβλητή.

Η επιλογή μεταξύ των διαφόρων τύπων σταθερών επιδράσεων εδράζεται στη διαφορά μεταξύ αριθμού περιόδων και διαστρωματικών σειρών, σύμφωνα με την ανάλυση του Arellano (1987). Μπορούν, ενδεικτικά, να χρησιμοποιηθούν τα μοντέλα με διαστρωματικά βάρη (Cross-section weights), τα ομοιάζοντα με μη συσχετιζόμενα μοντέλα διαστρωματικών σειρών (Cross-section S.U.R.E.), τα μοντέλα με χρονικά βάρη (Period weights) και τα ομοιάζοντα με μη συσχετιζόμενα μοντέλα χρονικών σειρών (Period S.U.R.E.). Μάλιστα, η ενδεδειγμένη λύση μπορεί να επιλέγεται με έναν σχετικά απλό κανόνα ως εξής (Arellano 1987):

Αν $T > 2N$ χρησιμοποιείται Cross-section Seemingly Unrelated Models SUR

Αν $2N > T > N$ χρησιμοποιείται Cross-section weights

Αν $\frac{1}{2}N < T < N$ χρησιμοποιείται Period weights

Αν $T < \frac{1}{2}N$ χρησιμοποιείται Period Seemingly Unrelated Models SUR

Το σκεπτικό πίσω από αυτόν τον απλό κανόνα έχει να κάνει με την σωστή ομαδοποίηση και την αξιοπιστία των αποτελεσμάτων. Όταν ο αριθμός των περιόδων N είναι μεγαλύτερος από τον αριθμό των διαστρωματικών δεδομένων T , οι διαστρωματικοί παράγοντες εκτιμώνται με μεγαλύτερη αξιοπιστία από ότι οι παράγοντες χρόνου που επιδρούν, *ceteris paribus*, ενώ ισχύει και το αντίστροφο.

Με ανάλογο τρόπο με τον προηγούμενο κανόνα επιλέγεται η σωστή μέθοδος συν-διακύμανσης των συντελεστών.

Αν $T > 2N$ χρησιμοποιείται η μέθοδος συν-διακύμανσης των συντελεστών White Διαστρωματικών δεδομένων (White cross-section)

Αν $2N > T > N$ χρησιμοποιείται η μέθοδος συν-διακύμανσης των συντελεστών White Διαγώνιος (White diagonal)

Αν $\frac{1}{2}N < T < N$ χρησιμοποιείται η μέθοδος συν-διακύμανσης των συντελεστών White Διαγώνιος (White diagonal)

Αν $T < \frac{1}{2}N$ χρησιμοποιείται η μέθοδος συν-διακύμανσης των συντελεστών White χρονικών δεδομένων (White period)

Ως εκ τούτου, χρήση ψευδομεταβλητών που αλλάζουν μόνο με τη μεταβολή στις σειρές διαστρωματικών δεδομένων αλλά μένουν σταθερές στις μεταβολές του χρόνου δεν μπορεί να γίνει όταν χρησιμοποιείται η μέθοδος των σταθερών επιδράσεων των διαστρωματικών

σειρών. Αντίθετα, μεταβλητές που μεταβάλλονται στο χρόνο αλλά μένουν σταθερές στις διαστρωματικές σειρές μπορούν να χρησιμοποιηθούν. Με βάση τα παραπάνω, τα τελευταία δεν μπορούν να χρησιμοποιηθούν, ενώ τα προηγούμενα μπορούν όταν χρησιμοποιούνται σταθερές επιδράσεις χρόνου.

Στην περίπτωση των μεταβλητών υπό ανάλυση, προκύπτει ότι η επίλυση γίνεται με panel S.U.R.E. εκτίμηση. Η εκτίμηση μια εξίσωσης με την μέθοδο panel S.U.R.E. λαμβάνει την εξής μορφή:

$$Y_{it} = \beta_0 + \beta_i x_{it}' + u_{it} \quad (46)$$

Όπου $E(\varepsilon_{it}\varepsilon_{jt}) = \sigma_{ij}$ και $E(\varepsilon_{it}\varepsilon_{js}) = 0$ για όλα τα i και j και $t \neq s$. Όλες οι μεμονωμένες παρατηρήσεις ανάμεσα στις διαστρωματικές σειρές έχουν τους δικούς τους συντελεστές παλινδρόμησης αλλά περιορίζονται στο να είναι σταθερές στην διάρκεια του χρόνου. Η συνδιακύμανση του σφάλματος ανάμεσα στις διαστρωματικές παρατηρήσεις κινείται χωρίς περιορισμούς.

Εκτός των παραδοσιακών μεθόδων έλεγχου της στασιμότητας των χρονοσειρών, όταν πρόκειται για δεδομένα τύπου πάνελ είθισται να χρησιμοποιούνται εξειδικευμένες μέθοδοι ελέγχου στασιμότητας για δεδομένα πάνελ. Έτσι, εφαρμόστηκαν έλεγχοι στασιμότητας δεδομένων πάνελ. Κάποιοι από τους περισσότερο γνωστούς και αξιόπιστους ελέγχους για τον έλεγχο μοναδιαίας ρίζας σε δεδομένα πάνελ είναι οι εξής: ο έλεγχος LLC (από τα ονόματα των Levin, Lin και Chu 2002), ο IPS (Im, Pesaran και Shin 2003), ADF - Fisher Chi-square (Maddala και Wu 1999), και ο PP - Fisher Chi-square (Choi 2001)

Ο έλεγχος LLC για δεδομένα πάνελ:

$$\Delta Y_{i,t-1} = \rho Y_{i,t-1} + \delta X + \sum_{i=1}^m \lambda_{i,j} \Delta X_{i,t-j} + v_{i,t} \quad (47)$$

Όπου $\rho = b - 1$ είναι ένας κοινός συντελεστής για τις χρονοσειρές, ενώ άλλες τιμές για τις χρονικές υστερήσεις (ρ_i) των $\Delta Y_{i,t}$ επιτρέπονται εντός της οριζόντιας διάστασης (cross-section). Η X είναι μια μήτρα ντετερμινιστικών μεταβλητών (για παράδειγμα ψευδομεταβλητές ή εποχιακές μεταβλητές τάσης). Η υπόθεση είναι αληθής όταν:

$H_0: \rho = 0$, η μηδενική υπόθεση, αντίθετα,

$H_1: \rho < 0$ (υποδηλώνοντας ότι οι χρονοσειρές είναι στάσιμες ή αδύναμα στάσιμες).

Ο έλεγχος IPS που προτάθηκε από τους Im, Pesaran και Shin (2003) είναι ένας έλεγχος που επιτρέπει τη σειριακή συσχέτιση των καταλοίπων και ετερογένεια των δυναμικών και των διακυμάνσεων σφάλματος ανάμεσα στις ομάδες, όπως υποδηλώνεται από τον δείκτη του ρ_i

$$\Delta Y_{i,t-1} = \rho_i Y_{i,t-1} + \delta X + \sum_{i=1}^m \lambda_{i,j} \Delta X_{i,t-j} + v_{i,t} \quad (48)$$

Οι έλεγχοι Fisher-ADF και Fisher-Phillips-Perron χρησιμοποιούν τις τιμές του συντελεστή ρ (ρ_i) των προσαυξημένων Dickey-Fuller και Phillips-Perron ελέγχων αντίστοιχα, όταν εκείνοι εφαρμόζονται για να κατασκευαστεί ένας έλεγχος που υπό την μηδενική υπόθεση ανήκει στην α -συμπτωτική κατανομή X^2 με $2N$ βαθμούς ελευθερίας (όπου N , στην περίπτωση μας είναι ο αριθμός των χωρών):

$$-2 \sum_{i=1}^N \log(\pi_i) \rightarrow \chi_{2N}^2 \quad (49)$$

όπου Y_t είναι ένα $(n * l)$ διαστάσεων διάνυσμα αποτελούμενο από p μεταβλητές, ενώ μ είναι ένα $(n * l)$ διάνυσμα σταθερών όρων, ενώ ο συντελεστής Γ_i αναπαριστά τις μήτρες των συντελεστών παλινδρόμησης, ο δείκτης k υποδεικνύει το εύρος της χρονικής υστέρησης και ο όρος ζ_t είναι p -διαστάσεων Γκαουσιανό σφάλμα με μέσο όρο μηδέν και μήτρα διακύμανσης Λ . Στο παρόν κεφάλαιο χρησιμοποιούνται και οι τρεις ανωτέρω μέθοδοι για την εκτίμηση της στασιμότητας των δεδομένων πάνελ.

Ακόμα, χρησιμοποιούνται ο συντελεστής συσχέτισης Pearson, ο έλεγχος για την ύπαρξη λευκού θορύβου και το φίλτρο Hodrick-Prescott. Στις παρενθέσεις βρίσκονται οι αριθμοί των αρχικών εξισώσεων όπως αυτές έχουν διατυπωθεί.

Ο δειγματικός συντελεστής Pearson συμβολίζεται με r και δίνεται από τον τύπο:

$$r = \frac{s_{xy}}{s_x s_y} \quad (16)$$

$$\text{Όπου } s_{xy} = \text{Cov}(X, Y) = \frac{\sum_{i=1}^n (X_i - \bar{X})(Y_i - \bar{Y})}{n-1} = \frac{\sum_{i=1}^n X_i Y_i - n \bar{X} \bar{Y}}{n-1} \quad (17)$$

$$\text{Και } s_x = \sqrt{\frac{1}{n-1} \sum_{i=1}^n (X_i - \bar{X})^2} \quad \text{και} \quad s_y = \sqrt{\frac{1}{n-1} \sum_{i=1}^n (Y_i - \bar{Y})^2} \quad (18)$$

Ο συντελεστής συσχέτισης αποτυπώνει τη συσχέτιση μεταξύ δύο μεταβλητών, εκφράζοντας στατική εικόνα για όλη την περίοδο ανάλυσης.

Το επαυξημένο Τεστ Dickey Fuller βασίζεται στην παρακάτω εξίσωση (Kaskarelis 1993):

$$\Delta Y_t = a + a_0 t + \rho Y_{t-1} + \sum_{i=1}^m \gamma \Delta Y_{t-i} + u_t \quad (11)$$

όπου Δ είναι ο τελεστής πρώτης διαφοράς, t είναι ο χρόνος και u_t είναι ο όρος του σφάλματος.

(α) Εάν $a_0 \neq 0$ και $\rho = -1$ τότε πρόκειται για ένα στάσιμο μοντέλο με τάση (trend stationary TS).

(β) Εάν $a_0 = 0$ και $-1 < \rho < 0$ τότε πρόκειται για ARMA Box/Jenkins τύπο μοντέλου.

(γ) Εάν $a_0 = 0$ και $\rho = 0$ πρόκειται για ένα στάσιμο μοντέλο πρώτων διαφορών (DS) όπου η μεταβλητή Y είναι ολοκληρωμένη πρώτης τάξης $I(1)$.

Για να εξεταστεί η ύπαρξη αυτοσυσχέτισης χρησιμοποιούμε το τεστ των Ljung-Box (1978), το οποίο ελέγχει μέσω της στατιστικής Q , τη μηδενική υπόθεση της ύπαρξης λευκού θορύβου για ένα μέγιστο αριθμό υστερήσεων j . Τα κατάλοιπα από το εκτιμηθέν υπόδειγμα πρέπει να είναι λευκός θόρυβος.

$$Q = n(n+2) \sum_{j=1}^h \frac{\hat{\rho}_j^2}{n-j} \quad (13)$$

Η τάση υπολογίζεται ελαχιστοποιώντας τις διακυμάνσεις των πραγματικών δεδομένων γύρω από αυτήν, δηλαδή ελαχιστοποιώντας την ακόλουθη συνάρτηση, στην περίπτωση του φίλτρου Hodrick-Prescott:

$$\sum [\ln y_t - \ln y_t^*]^2 - \lambda \sum \left\{ [\ln y_{t+1}^* - \ln y_t^*] - [\ln y_t^* - \ln y_{t-1}^*] \right\}^2 \quad (15)$$

Ο πρώτος όρος μετράει την απόκλιση της τάσης από τη σειρά, ενώ ο δεύτερος αντανακλά το βαθμό ομαλότητας της τάσης και εξαρτάται από την επιλογή του λ . Όπου y^* είναι η μακροχρόνια τάση της μεταβλητής y και ο συντελεστής $\lambda > 0$ καθορίζει την εξομάλυνση της μακροχρόνιας τάσης. Αυτή η μέθοδος αποσυνθέτει μια χρονοσειρά σε μια τάση και μια κυκλική συνιστώσα.

Για την αφαίρεση της τάσης χρησιμοποιήθηκε εκτός της μεθόδου Hodrick-Prescott και η μέθοδος Baxter-King. Ο αλγόριθμος αποτελείται από την κατασκευή δύο φίλτρων χαμηλής διαπερατότητας (low-pass filters), το πρώτο όντας εντός του εύρους συχνοτήτων $[0, \omega_{\max}]$ (που σημειώνεται ως $\bar{a}(L)$, όπου L είναι ο τελεστής υστέρησης) και το δεύτερο εντός του εύρους συχνοτήτων $[0, \omega_{\min}]$ (που σημειώνεται ως $\underline{a}(L)$). Αφαιρώντας αυτά τα δύο φίλτρα, προκύπτει η ιδεατή αντίδραση συχνότητας και η κυκλική συνιστώσα που προκύπτει έχει ως εξής:

$$y^{BP}(t) = [\bar{a} - \underline{a}]y(t) \quad (50)$$

Δηλαδή, η μέθοδος αυτή, που προτάθηκε από τους Baxter και King (1999), βασίζεται σε ένα γραμμικό φίλτρο που εξάγει το εύρος της χρησιμότητας με βάση την οικονομική θεωρία. Εδώ, το εύρος αναπαριστά την ελάχιστη και τη μέγιστη συχνότητα του οικονομικού κύκλου. Υπάρχει μια ομοφωνία σχετικά με την διάρκεια του οικονομικού κύκλου η οποία είναι μεταξύ 8 και 32 τέταρτα και η διάρκεια του κινητού μέσου είναι 12 τρίμηνα (Baxter και King 1999). Έτσι, το εύρος που χρησιμοποιείται στην εξαγωγή των οικονομικών κύκλων είναι μεταξύ 2 και 8 ετών. Η μέθοδος αυτή έχει χρησιμοποιηθεί εκτενώς στη βιβλιογραφία (πχ Stock και Watson 1999, Wynne και Koo 2000, Agresti και Mojon 2001, Benetti 2001 και Massman και Mitchell 2004). Η από κοινού χρήση των δυο μεθόδων σκοπεύει να καλύψει τις ενδεχόμενες αδυναμίες των δύο μεθόδων ξεχωριστά και να προσδώσει μεγαλύτερη αξιοπιστία στα αποτελέσματα και συμπεράσματα του παρόντος κεφαλαίου. κυκλική συνιστώσα αφορά το μέρος εκείνο της μεταβλητής που προκύπτει μετά την αφαίρεση τάσης (για αναλυτική περιγραφή των βημάτων και των ιδιοτήτων βλέπε και Κεφάλαιο 4). Η αφαίρεση της τάσης γίνεται με τη μεθοδολογία του φίλτρου Hodrick-Prescott, αλλά και εκείνου που είχε προταθεί από τους Baxter και King.

6.3 Πηγές και Στοιχεία

Οι μεταβλητές κοινωνικά πρόνοια και οφέλη επιδοματικού τύπου, (SB), δηλαδή, κοινωνικά πρόνοια άλλα εκτός των μεταβιβάσεων σε είδος, μια μεταβλητή η οποία περιλαμβάνει κατηγορίες μεταβιβάσεων που δίνονται με μετρητά από φορείς του κοινωνικού κράτους ως προνιακή αμοιβή σε νοικοκυριά και ως όψεις αναδιανεμητικών πολικών του κοινωνικού κράτους από τη μια, όπως επιδόματα ανεργίας, συντάξεις. Και από την άλλη περιλαμβάνονται επιδοματικά βοηθήματα σε χρήμα, εκτός των κεντρικά σχεδιασμένων κοινωνικών δομών όπως βοηθήματα από τους δήμους, δημοτικοί βρεφονηπιακοί σταθμοί είτε ως επίδομα βρεφονηπιακού σταθμού, επίδομα ζωής κλπ. Αυτή η μεταβλητή θεωρείται εκ των βασικότερων αυτόματων σταθεροποιητών, των μηχανισμών δηλαδή εκείνων, που τίθενται σε εφαρμογή προκειμένου για την άμβλυνση των συνεπειών του οικονομικού κύκλου, ιδιαίτερα

στις πιο ευπαθείς ομάδες του πληθυσμού. Το γεγονός αυτό καθιστά αυτή την μεταβλητή ως την πιο σημαντική αντί-κυκλική μεταβλητή, τουλάχιστον σε ότι αφορά τη θεωρία. Το πραγματικό προϊόν (Y) όπως έχει υποδειχθεί και σε άλλο κεφάλαιο αφορά το ακαθάριστο εγχώριο προϊόν σε τρέχουσες τιμές, ενώ η μεταβλητή Y_{cycle} αφορά την κυκλική συνιστώσα της μεταβλητής. Οι κοινωνικές μεταβιβάσεις σε είδος (ST) είναι μια μεταβλητή η οποία περιλαμβάνει μεμονωμένα αγαθά και υπηρεσίες που παρεχόνται σε νοικοκυριά από το κράτος αλλά και μη κερδοσκοπικούς οργανισμούς και οργανώσεις (NPISHs), ανεξάρτητα αν έχουν αγοραστεί προηγουμένως από την αγορά ή αν έχουν παραχθεί ως αγαθά εκτός αγοράς από τις κρατικές δομές ή τους μη κερδοσκοπικούς οργανισμούς. Οι άμεσοι φόροι (DT) περιλαμβάνουν όλους τους φόρους εισοδήματος που λαμβάνονται από την κεντρική κυβέρνηση από τις επιχειρήσεις και τα νοικοκυριά. Οι έμμεσοι φόροι (IT) περιλαμβάνουν τους έμμεσους φόρους που εισπράττει η κεντρική κυβέρνηση, όπως τους φόρους στην κατανάλωση και το ΦΠΑ. Η φορολογία, και κυρίως η άμεση, αποτελεί και αυτή εκ των βασικών μηχανισμών σταθεροποίησης της οικονομίας (αυτόματοι σταθεροποιητές) απέναντι στην εμβάθυνση της κρίσης αλλά και απέναντι στην χωρίς όρια μεγέθυνση. Οι κεφαλαιακές δημόσιες επενδύσεις (CE) αφορούν τη δαπάνη του κράτους σε πάγιες επενδύσεις. Η εμπορική ανοιχτότητα (opp) είναι ένα μέτρο του μεγέθους του εμπορίου και δίνεται από την βάση δεδομένων Penn World. Η χρήση της μεταβλητής αυτής προσπαθεί να απαντήσει το ερώτημα σχετικά με τον τρόπο που επιδρά το ύψος του εμπορίου στις διακυμάνσεις του οικονομικού κύκλου. Υπολογίζεται ως το πηλίκο μεταξύ του αθροίσματος εισαγωγών και εξαγωγών στον αριθμητή και το Α.Ε.Π. στον παρονομαστή, υπολογιζόμενο σε ποσοστό, ενώ στο δείκτη αυτόν τα στοιχεία προέρχονται από τις βάσεις της Παγκόσμιας Τράπεζας και των Ηνωμένων Εθνών. Οι Frankel και Rose (1998) χρησιμοποιούν ένα αντίστοιχο μέτρο για την εκτίμηση των επιδράσεων του μεγέθους του εμπορίου (εισαγωγές και εξαγωγές μεταξύ δύο χωρών προς το άθροισμα του παραγόμενου προϊόντος). Ακόμα, η κυκλική συνιστώσα του συνολικού παραγόμενου προϊόντος της Ευρώπης $AggEMUGDP_{cycle}_t$ είναι η κυκλική συνιστώσα του αθροίσματος των παραγόμενων προϊόντων των χωρών της Ευρώπης. Η χρήση της κυκλικής συνιστώσας αυτής, χρησιμοποιείται ως δείκτης των καναλιών της μετάδοσης μεταξύ των χωρών της Ευρώπης. Ενώ, τέλος, χρησιμοποιήθηκαν και πολιτικές μεταβλητές όπως η ψευδο-μεταβλητή των εκλογών ele_t που υποδεικνύει την χρονιά των εκλογών και η ποιότητα των θεσμών IQ_t . Παρόλα αυτά, οι εκλογές μπορεί να γίνονται στην αρχή ή στο τέλος ενός έτους.

Οι εκτιμώμενες συναρτήσεις έχουν ως εξής:

$$Y_{cycle}_t = C + a_1 ST_t + a_2 SB_t + a_3 CE_t + a_4 DT_t + a_5 IT_t + a_6 opp_t + a_7 ele_t + a_8 EMUform_t + a_9 AggEMUGDP_{cycle}_t \quad (51)$$

$$Y_{cycle}_t = C + a_1 (ST_t / Y_t) + a_2 (SB_t / Y_t) + a_3 (CE_t / Y_t) + a_4 (DT_t / Y_t) + a_5 (IT_t / Y_t) + a_6 opp_t + a_7 ele_t + a_8 EMUform_t + a_9 AggEMUGDP_{cycle}_t \quad (52)$$

Η εξίσωση 52 είναι κανονικοποιημένη καθώς διαιρείται με το παραγόμενο προϊόν της κάθε χώρας για το κάθε έτος.

Επόμενο βήμα αποτελεί η εκτίμηση του πολιτικό-οικονομικού κύκλου με βάση την υπόθεση που έχει διατυπωθεί σε προηγούμενο κεφάλαιο ότι πριν τις εκλογές δημοσιονομικές μεταβλητές χειραγωγούνται. Έτσι εκτιμούνται σε σύστημα οι ακόλουθες εξισώσεις:

$$SB_t = C_1 + a_{11}ele_t + a_{12}IQ_t \quad (53)$$

$$ST_t = C_2 + a_{21}ele_t + a_{22}IQ_t \quad (54)$$

$$DT_t = C_3 + a_{31}ele_t + a_{32}IQ_t \quad (55)$$

Με την εκτίμηση του παραπάνω συστήματος με την μέθοδο τυχαίων επιδράσεων SUR, ελέγχουμε την ύπαρξη πολιτικού οικονομικού κύκλου καθώς εκτιμάται η συσχέτιση των εκλογών με τις δημοσιονομικές μεταβλητές εκείνες οι οποίες αναφέρονται στην βιβλιογραφία του οικονομικού κύκλου, δηλαδή, τις κοινωνικές δαπάνες και τις κοινωνικές μεταβιβάσεις καθώς και τους άμεσους φόρους. Ακόμα, μελετάται η επίδραση της ποιότητας των θεσμών στις μεταβλητές αυτές, συνδέοντας το ζήτημα της ποιότητας των θεσμών και της διαφθοράς με την χειραγώγηση των μεταβλητών από το κράτος.

6.4 Εμπειρικά Αποτελέσματα

Τα στοιχεία είναι ετήσια και προέρχονται από τη βάση δεδομένων για τις δημοσιονομικές πολιτικές του ΟΟΣΑ. Πρέπει να σημειωθεί ότι οι έλεγχοι για την ύπαρξη μοναδιαίας ρίζας έγιναν τόσο σε επίπεδο μεταβλητών όσο και σε επίπεδο πρώτων διαφορών των μεταβλητών αυτών. Όπως και στα προηγούμενα κεφάλαια, οι περισσότερες μεταβλητές εμφανίζονται μη στάσιμες, ενώ οι πρώτες διαφορές τους είναι στάσιμες. Το αποτέλεσμα αυτό επιβεβαιώθηκε και από τους ελέγχους για την ύπαρξη μοναδιαίας ρίζας σε δεδομένα πάνελ. Χρησιμοποιώντας το φίλτρο που είχαν προτείνει οι Hodrick και Prescott αλλά και εκείνο που είχε προταθεί από τους Baxter και King αφαιρέθηκε η τάση προκειμένου να εξαχθεί η κυκλική συνιστώσα. Τα αποτελέσματα των ελέγχων Ljung-Box υποδηλώνουν απόρριψη της μηδενικής υπόθεσης σε επίπεδο σημαντικότητας 10%, για την ύπαρξη λευκού θορύβου για όλες τις μεταβλητές υπό εξέταση. Με άλλα λόγια, η υπόθεση για την ύπαρξη κυκλικών κανονικοτήτων για τις μεταβλητές είναι πειστική.

Κατόπιν, παρουσιάζονται οι πίνακες με τις συσχετίσεις των μεταβλητών υπό ανάλυση με την κυκλική συνιστώσα για κάθε χώρα υπό ανάλυση (Διαγράμματα 5-10). Ακόμα, χρησιμοποιήθηκαν πάνελ δυναμικά μοντέλα ελαχίστων τετραγώνων προκειμένου να εκτιμηθεί η σχέση μεταξύ των δημοσιονομικών μεταβλητών και της κυκλικής συνιστώσας του παραγόμενου προϊόντος για κάθε χώρα. Καθώς τα δεδομένα ήταν της μορφής πάνελ η εκτίμηση των συναρτήσεων προϋπέθετε την χρήση διαστρωματικών βαρών (Cross-section weights), ενώ τα αποτελέσματα των εκτιμηθεισών συναρτήσεων εμφανίζονται στον πίνακα 30. Τέλος, στον πίνακα 31 εμφανίζονται τα αποτελέσματα για την ύπαρξη πολιτικό-οικονομικών κύκλων.

Ο σκοπός αυτού του κεφαλαίου είναι η αναζήτηση των πιθανών πηγών και αιτιών για τις διακυμάνσεις των οικονομικών κύκλων σε διάφορες μεταβλητές που ανήκουν σε κατηγορίες όπως πολιτικές, δημοσιονομικές και μεταβλητές εμπορίου. Η ανάλυση αυτών των μεταβλητών μπορεί να αναδείξει στοιχεία πολιτικής οικονομίας και να συνηγορήσει υπέρ κάποιας οικονομικής μεθοδολογίας για τα οικονομικά του κράτους, αλλά και να αξιολογήσει την πολιτική οικονομία της Οικονομικής και Νομισματικής Ένωσης και την πολιτική αντιμετώπισης της κρίσης, από τα όργανα και τους φορείς αυτής, αλλά και από τις χώρες μεμονωμένα. Ακόμα, ενδείξεις του πολιτικού οικονομικού κύκλου (βλ. και κεφάλαιο 2) αναζητούνται σε επίπεδο ένωσης αλλά και οι επιδράσεις της κρίσης στον πολιτικό

οικονομικό κύκλο καθ' εαυτό. Σε αυτήν την κατεύθυνση, υπολογίζονται σε σύστημα οι επιδράσεις των εκλογών και της ποιότητας των θεσμών στις δημοσιονομικές μεταβλητές (άμεσοι φόροι, κοινωνικές μεταβιβάσεις και κοινωνικές πληρωμές).

Με βάση τα αποτελέσματα της ανάλυσης, προκύπτουν μια σειρά ενδιαφέροντα αποτελέσματα, τα οποία δείχνουν σημάδια σχετικά με τη λειτουργία των μεταβλητών ως αυτομάτων σταθεροποιητών: στην Ισπανία εμφανίζεται υψηλή συσχέτιση μεταξύ της κυκλικής συνιστώσας του παραγόμενου προϊόντος και της άμεσης και έμμεσης φορολογίας αλλά και με την κεφαλαιακή δαπάνη της κεντρικής κυβέρνησης (0.67, 0.59 και 0.67 αντίστοιχα), με μικρή ή μηδαμινή χρονική υστέρηση κάτι που φαίνεται να ισχύει και για την Ιταλία, σε ότι αφορά τη φορολογία και για τις Γαλλία και Φινλανδία σε ότι αφορά την άμεση φορολογία. Στην Πορτογαλία, οι κοινωνικές μεταβιβάσεις σε είδος και τα κοινωνικά βοηθήματα εμφανίζονται αντί-κυκλικά (-0.35 και -0.39 αντίστοιχα), κάτι που ισχύει και για την Γερμανία. Ενώ, στην Ελλάδα δεν υπάρχουν καθόλου κοινωνικές μεταβιβάσεις, κάτι που ευθύνεται για τη μηδενική τιμή του συντελεστή μεταξύ κοινωνικών μεταβιβάσεων και κυκλικής συνιστώσας του ΑΕΠ, αναδεικνύοντας, τουλάχιστον μερικά, την αδυναμία του κοινωνικού κράτους στην Ελλάδα, το οποίο είναι προσηλωμένο σε κοινωνικές πολιτικές με πληρωμές και βοηθήματα.

Οι εκτιμώμενες εξισώσεις επιτρέπουν την εξαγωγή πολύ χρήσιμων συμπερασμάτων πολιτικής για την πολιτική οικονομία της Ευρώπης. Στη βασική εκδοχή του μοντέλου (εξίσωση 42), στο μοντέλο (α) όπου η αφαίρεση τάσης έχει γίνει με τη μέθοδο Hodrick-Prescott, όλες οι μεταβλητές εμφανίζονται στατιστικά σημαντικές, ενώ τα διάφορα είδη κοινωνικών μεταβιβάσεων και κοινωνικών πληρωμών εμφανίζονται αντί-κυκλικά και με υψηλή στατιστική σημαντικότητα, ένα συμπέρασμα που βρίσκεται σε συμφωνία με τη βιβλιογραφία (Bejan 2006, Cavallo 2008). Κατόπιν, έγινε έλεγχος των επιδράσεων των εκλογών στο μέγεθος της διακύμανσης του οικονομικού κύκλου. Οι εκλογές βρέθηκαν να οξύνουν τις επιδράσεις του οικονομικού κύκλου, να είναι δηλαδή προ-κυκλικές και με στατιστικά σημαντικό τρόπο. Ακόμα, οι κεφαλαιακές δαπάνες του κράτους εμφανίζονται προ-κυκλικές και στατιστικά σημαντικές. Είναι άλλωστε γνωστό, το γεγονός ότι η δαπάνη του κράτους εμφανίζεται να δημιουργεί πολλαπλασιαστές ιδιωτικής κατανάλωσης σε κάποια δημοσιονομικά καθεστώτα (Davig και Leeper 2011). Γυρνώντας στα αποτελέσματα της φορολογίας τόσο της άμεσης και της έμμεσης, αυτά φαίνονται να ανταποκρίνονται στην θεωρία, καθώς εμφανίζονται προ-κυκλικά και στατιστικά σημαντικά. Οι Katsimi και Sarantides (2011) παρέχουν εμπειρική τεκμηρίωση για την ύπαρξη πολιτικού οικονομικού κύκλου στη βάση μιας μετατόπισης της κρατικής δαπάνης προς πληρωμές τρέχοντος χαρακτήρα, από δαπάνες πάγιες και διαρκείς, προς τρέχουσες και εμφανείς, με την έννοια ότι η κρατική δαπάνη μετατοπίζεται προς περισσότερο εμφανείς στους ψηφοφόρους ροές. Επιπλέον, υποστηρίζουν την ύπαρξη μιας τάσης μείωσης της άμεσης φορολογίας και, με αυτήν την έννοια, μιας αρνητικής επίδρασης στα δημόσια έσοδα με αφορμή τις εκλογικές διαδικασίες. Στα ευρήματα του παρόντος κεφαλαίου, οι εκλογές, η φορολογία και η δημόσια δαπάνη εμφανίζονται προ-κυκλικές.

Οι εκλογές υποδηλώνουν μια μετατόπιση από μία κατάσταση πτωτικής πορείας της φορολογίας, των δημοσίων κεφαλαιακών επενδύσεων και αύξησης στις ροές του κοινωνικού κράτους, όπως κοινωνικές μεταβιβάσεις και πληρωμές, σε μια κατάσταση αυξημένης φορολογίας και περιορισμού των πιο «εμφανών» δαπανών ανεξαρτήτως της πολιτικής καταγωγής του κυριάρχου, όπως θα ήταν αναμενόμενο στην περίπτωση ενός μοντέλου

ορθολογικού πολιτικού οικονομικού κύκλου¹³⁴. Οι εκλογές αποτυπώνουν μια μετατόπιση στην ασκούμενη δημοσιονομική πολιτική και, με αυτήν την έννοια, αυξάνουν την πιθανότητα να διακυμαίνεται ο οικονομικός κύκλος περισσότερο. Από τη μια πλευρά, μεταβάλλεται δραστικά το μείγμα δημοσιονομικών πολιτικών από αντί-κυκλικές σε προ-κυκλικές πολιτικές και από την άλλη η αλλαγή μπορεί από μόνη της να είναι προ-κυκλική. Η μεταβαλλόμενη δημοσιονομική πολιτική που δημιουργεί στρεβλές προσδοκίες στους εργαζόμενους και τους επιχειρηματίες αλλά και το γεγονός ότι οι εκλογές σηματοδοτούν μια μεταβολή της δημοσιονομικής πολιτικής από περισσότερο αντί-κυκλικές προς περισσότερο προ-κυκλικές θα είναι προ-κυκλική με την έννοια της «αυτό-εκπληρούμενης προφητείας». Σε αυτό το πλαίσιο, όταν χρησιμοποιούνται μεταβλητές με υστερήσεις, οι εκλογές εμφανίζονται στατιστικά μη σημαντικές: οι επιδράσεις της μετατόπισης των εκλογών έχουν ήδη μεταφραστεί σε μείωση των κοινωνικών μεταβιβάσεων και πληρωμών και σε αύξηση της φορολογίας ή, αντίστοιχα, έχει ήδη μεταφραστεί σε μείωση των κοινωνικών πληρωμών προς όφελος της πάγιας μακροπρόθεσμης επένδυσης.

Τα αποτελέσματα του παρόντος τμήματος της Διατριβής είναι συνεπή με την θεώρηση του πολιτικού οικονομικού κύκλου με βάση την οποία οι εκλογές είναι ένα μέσο ενίσχυσης του κυριάρχου, ενώ είναι και αφορμή χειραγώγησης των δημοσιονομικών πολιτικών. Μάλιστα, μετά την δημιουργία της Οικονομικής και Νομισματικής Ένωσης και την εφαρμογή της κοινής νομισματικής πολιτικής οι κυβερνήσεις δεν ήταν ικανές να ελέγξουν το επιτόκιο και την ποσότητα χρήματος ούτε και τον πληθωρισμό¹³⁵ κάτι που οδήγησε στην αύξηση της πιθανότητας για εντονότερη χειραγώγηση των δημοσιονομικών πολιτικών προκειμένου να εξασφαλίσουν την επανεκλογή. Αυτή η εξέλιξη έχει κάνει την υπόθεση των ομορτονιστικών οικονομικών κύκλων σαφώς πιο πειστική, τουλάχιστον σε επίπεδο της ένωσης (Goodman και Pauly 1993, Andrews 1994).

Κατόπιν, ελέγχθηκαν οι επιδράσεις της θέσπισης της ένωσης στο μέγεθος της διακύμανσης του οικονομικού κύκλου και αναδείχθηκε το γεγονός ότι ενώ είναι στατιστικά σημαντικές, εντούτοις δεν είναι ισχυρές οι επιδράσεις αυτές, αλλά σε κάθε περίπτωση είναι αντί-κυκλικές. Εάν δεν είχε συμβεί η πρόσφατη κρίση, τα αποτελέσματα του παρόντος τμήματος θα ήταν προφανή, καθώς θεωρητικά τουλάχιστον, η θέσπιση της ένωσης ήταν βήμα για μικρότερη διακύμανση. Το ξέσπασμα της κρίσης ώθησε προς μια γενικευμένη αύξηση της διακύμανσης των οικονομικών κύκλων της ένωσης με τρόπο που έχει αναδειχθεί στα προηγούμενα κεφάλαια. Επίσης, η επίδραση της κυκλικής συνιστώσας του παραγόμενου προϊόντος της ένωσης είναι στατιστικά σημαντικές και προ-κυκλικές με την έννοια ότι ένας οικονομικός κύκλος πιο οξύς στην Ευρώπη σημαίνει και πιο οξείς οικονομικούς κύκλους στις χώρες. Το εύρημα αυτό μπορεί να έχει διττή ανάγνωση καθώς από τη μια είναι άθροισμα οικονομικών κύκλων αλλά και από την άλλη διαμορφώνει την ψυχολογία των επενδυτών και των κατοίκων των χωρών της ένωσης. Τα μοντέλα (α) και (γ) είναι όμοια με την έννοια ότι ελέγχουν τις ίδιες μεταβλητές και χωρίς την ύπαρξη χρονικής υστέρησης. Τέλος, το κριτήριο του τετραγωνικού R όπως και το κριτήριο της στατιστικής F είναι πολύ ικανοποιητικά (0.86 και 46.05 αντίστοιχα).

Στο μοντέλο (γ) οι μεταβλητές εκείνες που εμφανίζονται στατιστικά μη σημαντικές είναι η ψευδο-μεταβλητή του σχηματισμού της νομισματικής ένωσης και η έμμεση φορολογία. Το

¹³⁴ Για τα είδη του πολιτικού οικονομικού κύκλου βλ. και κεφάλαιο 2, και επίσης Nordhaus (1975) Alesina κ.α. (1993), Brender και Drazen (2005), Shi και Svensson (2006), Katsimi και Sarantides (2011) και Efthymoulou (2011).

¹³⁵ Στη βιβλιογραφία του πολιτικού οικονομικού κύκλου, ο πληθωρισμός είναι παραδοσιακά η συχνότερη μεταβλητή ανάλυσης (Nordhaus 1975)

κριτήριο του τετραγωνικού R όπως και το κριτήριο της στατιστικής F είναι πολύ ικανοποιητικά (0.69 και 19.09 αντίστοιχα). Στα μοντέλα (β) και (δ) ελέγχονται οι επιδράσεις των μεταβλητών με υστέρηση, στην προσπάθεια να αντιμετωπιστούν ζητήματα ενδογένειας. Το θεωρητικό ερέθισμα βρίσκεται στο γεγονός ότι οι διακυμάνσεις των οικονομικών κύκλων προκαλούν διακυμάνσεις στη δημοσιονομική πολιτική. Το κοινό εύρημα ανάμεσα στα διαφορετικά μοντέλα είναι το γεγονός ότι κοινωνικές παροχές και έμμεσοι φόροι είναι στατιστικά σημαντικοί διαμορφωτές της κυκλικής συνιστώσας του παραγόμενου προϊόντος. Στο μοντέλο (δ), που εφαρμόστηκε η μέθοδος αφαίρεσης τάσης Baxter-King, οι κοινωνικές μεταβιβάσεις εμφανίζονται να καθορίζουν, σε κάποιο βαθμό, την κυκλική συνιστώσα του προϊόντος. Οι σημαντικές επιδράσεις της έμμεσης φορολογίας και των κοινωνικών παροχών επιβεβαιώνονται και η αξιοπιστία των αποτελεσμάτων αυξάνεται. Τέλος, οι στατιστικές ιδιότητες των μοντέλων δίνονται από τα αποτελέσματα του τετραγωνικού R (0.47 και 0.14 αντίστοιχα) όπως και από το κριτήριο της στατιστικής F (1.70 και 1.89 αντίστοιχα).

Επιπροσθέτως, στους πίνακες (ε) και (ζ) αποτυπώνονται τα αποτελέσματα της επίλυσης της εξίσωσης (43) όπου οι ανεξάρτητες μεταβλητές έχουν κανονικοποιηθεί διαιρούμενες με το παραγόμενο προϊόν. Στον πίνακα (ε) τα αποτελέσματα από την εκτίμηση του μοντέλου υποδεικνύουν τις κεφαλαιακές δαπάνες και την έμμεση φορολογία να είναι προ-κυκλικές και στατιστικά σημαντικές, ενώ οι κοινωνικές παροχές εμφανίζονται αντί-κυκλικές. Τέλος, και η εμπορική ανοιχτότητα εμφανίζεται στατιστικά σημαντική και αντί-κυκλική.

Εν συντομία, οι εκλογές, οι άμεσοι φόροι και οι κοινωνικές μεταβιβάσεις είναι οι μεταβλητές που δεν είναι στατιστικά σημαντικές. Η τιμή του τετραγωνικού R είναι σχετικά υψηλή (0.67) όπως και η τιμή της στατιστικής F (16.8). Στο μοντέλο (ζ) η εικόνα είναι ελαφρώς διαφοροποιημένη, καθώς οι κεφαλαιακές δαπάνες, η εμπορική ανοιχτότητα και η κυκλική συνιστώσα του συναθροιστικού παραγόμενου προϊόντος της ένωσης είναι οι μόνες μεταβλητές που επηρεάζουν, με στατιστικά σημαντικό τρόπο, την κυκλική συνιστώσα του παραγόμενου προϊόντος της κάθε χώρας. Ακόμα, οι τιμές του τετραγωνικού R είναι ικανοποιητικές (0.49), όπως και οι τιμές της στατιστικής F και εκείνες της Durbin-Watson (10.49 και 1.47 αντίστοιχα). Στο μοντέλο (η) μόνο οι έμμεσοι φόροι έχουν επιδράσεις στην κυκλική συνιστώσα του παραγόμενου προϊόντος, ενώ στο μοντέλο (στ) του οποίου οι τιμές που χρησιμοποιούνται έχουν προκύψει από το φίλτρο Hodrick-Prescott, οι κοινωνικές παροχές, οι κεφαλαιακές δημόσιες επενδύσεις και οι έμμεσοι φόροι επηρεάζουν με στατιστικά σημαντικό τρόπο την κυκλική συνιστώσα του παραγόμενου προϊόντος. Επίσης, η δημιουργία της ζώνης του ευρώ και η εμπορική ανοιχτότητα έχουν επηρεάσει το προϊόν, ενώ και οι δύο εμφανίζονται για ακόμα μια φορά να επιδρούν με αντί-κυκλικό τρόπο στις διακυμάνσεις του οικονομικού κύκλου.

Πίνακας 30: Μοντέλα α-δ Αποτελέσματα Panel

Independent variables	Μοντέλο α	Μοντέλο β		Μοντέλο γ		Μοντέλο δ	
	HP detrended GDP	HP detrended GDP (lagged)		BK detrended GDP		BK detrended GDP (lagged)	
Social Transfers	-0.561037 (-6.245366)	-0.64383 (-2.22239)	-----	-0.3016258 (-1.871818)	-0.306815 (-2.101210)	-0.3037178 (-1.876248)	-0.378472 (-2.332318)
Social Benefits	-0.934069 (-4.715383)	-0.46749 (-3.66094)	-0.576289 (-5.63898)	-0.236295 (-2.680611)	-0.240018 (-2.752821)	-0.199175 (-2.380806)	-0.197130 (-2.698570)
Direct Taxes	0.623109 (3.977626)	-0.09404 (-0.46661)	-----	0.476475 (3.513460)	0.514804 (7.095156)	-0.024730 (-0.424463)	-----
Indirect Taxes	0.649065 (3.756092)	1.123423 (4.768558)	0.863697 (6.296178)	0.057740 (0.361090)	-----	0.487872 (3.368862)	0.465952 (3.968522)
Capital Expenditures	0.597642 (4.358361)	0.039606 (0.085089)	-----	0.439276 (4.513837)	0.434364 (4.524736)	-0.092976 (-0.337709)	-----
EMU Formation	-2.220660 (-2.103449)	-0.10992 (-0.145987)	-----	-0.809830 (-0.857600)	-----	-0.164460 (-0.8321034)	-----
GDP cycle lagged	0.512840 (8.395954)	0.38049 (3.641695)	0.405341 (6.058973)	0.193013 (2.124619)	0.197606 (2.213321)	0.064234 (2.124619)	-----
Aggregate EMU GDP cycle	0.0232994 (8.160039)	-0.00066 (-0.202394)	-----	0.044903 (8.229951)	0.046729 (8.165424)	-0.092976 (-0.254835)	-----
Openness	-0.086055 (-2.392905)	-0.00164 (-0.12959)	-----	-0.059625 (-2.035600)	-0.072049 (-2.716478)	-0.001201 (-0.126817)	-----
Elections	2.468243 (2.590806)	-0.52995 (0.870901)	-----	2.117393 (2.470527)	2.24097 (2.458673)	0.568147 (1.079791)	-----
Constant	-7.046409 (-0.930138)	-16.3606 (-2.25958)	-10.87556 (-2.78987)	-3.162752 (-0.536884)	-0.577904 (-0.118686)	-5.299180 (-1.51842)	-5.496486 (-1.932783)
Model summary							
R-squared	0.859553	0.510021	0.471484	0.668458	0.693916	0.162378	0.140009
Durbin-Watson stat	1.459976	1.755331	1.698345	1.682430	1.679816	1.925736	1.885936
F-stat	46.04678	7.831568	12.04323	15.16954	19.09116	1.458534	1.918741
Countries included	12	12	12	12	12	12	12
Total panel observations	180	180	180	180	180	180	180

Οι τιμές της T-stat είναι στις παρενθέσεις. Στα μοντέλα 1, 2: οι εξαρτημένες μεταβλητές είναι η κυκλική συνιστώσα που έχει δημιουργηθεί με το φίλτρο HP. Στα μοντέλα 3, 4: εξαρτημένες μεταβλητές είναι η κυκλική συνιστώσα που έχει δημιουργηθεί με το φίλτρο BK. Στα μοντέλα 1, 3: οι εξαρτημένες μεταβλητές είναι στο ίδιο έτος με τις ανεξάρτητες μεταβλητές (βλ. και εξίσωση 25). Στα μοντέλα 2,4: οι εξαρτημένες μεταβλητές βρίσκονται ένα έτος μπροστά από τις ανεξάρτητες μεταβλητές (βλ. και εξίσωση 26). Η δεύτερη στήλη στις ανωτέρω εξισώσεις υποδεικνύει την επίλυση των εξισώσεων χωρίς τις μεταβλητές εκείνες που ήταν μη στατιστικά σημαντικές στην αρχική εκτίμηση.

Συνοψίζοντας, οι έμμεσοι φόροι και οι κεφαλαιακές δημόσιες δαπάνες εμφανίζονται έντονα προ-κυκλικές, ενώ η οι κοινωνικές πληρωμές και η εμπορική ανοιχτότητα είναι εκείνες οι μεταβλητές που αμβλύνουν τον οικονομικό κύκλο, ανεξαρτήτως μεθόδου εκτίμησης. Οι κοινωνικές πληρωμές εμφανίζονται ως η σημαντικότερη δύναμη αντί-κυκλικής παρέμβασης σε μια οικονομία, ενώ οι κεφαλαιακές δημόσιες δαπάνες και η έμμεση φορολογία τα εργαλεία που έχει η κυβέρνηση προκειμένου να μετασχηματίσει την οικονομία, εμφανίζονται με μεγάλο μεγέθους διακύμανση. Η προ-κυκλική συμπεριφορά της κυκλικής συνιστώσας του συν-αθροιστικού παραγόμενου προϊόντος της ένωσης πάνω στις κυκλικές συνιστώσες των επιμέρους παραγόμενων προϊόντων είναι επίσης ένα εύρημα που προκύπτει ανεξαρτήτως μεθόδου. Ο προ-κυκλικός χαρακτήρας των κεφαλαιακών δημοσίων επενδύσεων επιβεβαιώνεται και από μεγάλο μέρος της βιβλιογραφίας (Lane 2003 και Abbott και Jones 2011).

Πίνακας 31: Μοντέλα ε-η Αποτελέσματα Panel SUR

Independent variables	Μοντέλο ε		Μοντέλο στ		Μοντέλο ζ		Μοντέλο η	
	HP detrended GDP		HP detrended GDP (lagged)		BK detrended GDP		BK detrended GDP (lagged)	
Social Transfers/GDP	-474.2121 (-3.087964)	-484.8098 (-3.32982)	-85.38342 (-0.683882)	-----	-132.6077 (-1.234676)	-----	-35.38880 (-1.493543)	-----
Social Benefits/GDP	-106.5309 (-2.246547)	-----	-82.26859 (-2.251969)	-86.39277 (-2.748935)	-34.49073 (-0.913916)	-----	-40.08061 (-0.479184)	-----
Direct Taxes/GDP	106.0178 (1.401236)	-----	-44.81280 (-0.904203)	-----	63.66989 (0.984703)	-----	23.19399 (0.843348)	-----
Indirect Taxes/GDP	268.6528 (2.199681)	284.4668 (2.414957)	278.9736 (3.459903)	251.1525 (3.753898)	29.98953 (0.341355)	-----	107.2016 (2.289046)	65.02412 (2.148405)
Capital Expenditures/GDP	193.6432 (2.711544)	179.4793 (2.532986)	-150.2150 (-1.373805)	-----	163.3050 (3.533212)	130.4544 (3.483906)	-50.29477 (-0.910887)	-----
EMU Formation	-3.251393 (-2.335643)	-3.13445 (-2.311132)	-2.303676 (-1.875401)	-1.651216 (-2.189894)	-2.692357 (-2.398356)	-----	-0.789753 (-1.142384)	-----
GDP cycle lagged	0.575916 (6.476096)	0.568051 (6.242598)	0.562024 (5.345531)	0.522860 (6.602615)	0.213948 (1.834229)	-----	0.077125 (0.845654)	-----
Aggregate EMU GDP cycle	0.047246 (7.519521)	0.047776 (7.882583)	-0.003961 (-0.757786)	-----	0.056865 (8.512077)	0.057391 (8.897600)	0.000326 (-0.72683)	-----
Openness	-0.122010 (-2.636374)	-0.137075 (-2.841592)	-0.052723 (-1.912643)	-0.046778 (-1.991207)	-0.080840 (-2.125410)	-0.101851 (-2.619860)	-0.014706 (-0.988996)	-----
Elections	2.256209 (1.821280)	-----	0.801897 (0.834618)	-----	1.937981 (1.949435)	-----	1.271826 (1.856899)	-----
Constant	-6.698699 (-0.385162)	7.224515 (0.499135)	-7.507581 (-0.634901)	-16.53644 (-2.189414)	2.153827 (0.164437)	6.964984 (1.936714)	-3.162752 (-0.536884)	-8.591508 (-2.204164)
Model summary								
R-squared	0.678738	0.666143	0.441983	0.436126	0.555945	0.489509	0.112228	0.039244
Durbin-Watson stat	1.430354	1.430580	1.739660	1.723407	1.633244	1.471875	1.936189	1.680717
F-stat	15.89570	16.80251	5.959313	7.879484	9.419590	10.48394	0.951121	0.568456
Countries included	12	12	12	12	12	12	12	12
Total panel observations	180	180	180	180	180	180	180	180

Οι τιμές της T-stat είναι στις παρενθέσεις. Στα μοντέλα 1, 2: οι εξαρτημένες μεταβλητές είναι η κυκλική συνιστώσα που έχει δημιουργηθεί με το φίλτρο HP. Στα μοντέλα 3, 4: εξαρτημένες μεταβλητές είναι η κυκλική συνιστώσα που έχει δημιουργηθεί με το φίλτρο BK. Στα μοντέλα 1, 3: οι εξαρτημένες μεταβλητές είναι στο ίδιο έτος με τις ανεξάρτητες μεταβλητές (βλ. και εξίσωση 25). Στα μοντέλα 2,4: οι εξαρτημένες μεταβλητές βρίσκονται ένα έτος μπροστά από τις ανεξάρτητες μεταβλητές (βλ. και εξίσωση 26). Η δεύτερη στήλη στις ανωτέρω εξισώσεις υποδεικνύει την επίλυση των εξισώσεων χωρίς τις μεταβλητές εκείνες που ήταν μη στατιστικά σημαντικές στην αρχική εκτίμηση.

Τα αποτελέσματα πρέπει να γίνονται αντιληπτά στο πλαίσιο των ωφελειών ευημερίας (welfare gains) από τις αντί-κυκλικές δημοσιονομικές πολιτικές, καθώς τα οφέλη αυτά είναι πολύ ισχυρότερα κάτω από την ύπαρξη ακαμπιών των μισθών συγκρινόμενα με τις καταναλωτικές τάσεις (Malley κ.α. 2009).

Πίνακας 32: Εκτιμήσεις του συστήματος για την ύπαρξη Πολιτικού Οικονομικού Κύκλου Panel SUR

Μεταβλητές	Εξίσωση 44 (SB)	Εξίσωση 45 (ST)	Εξίσωση 46 (DT)
IQ index	20.4	14.25	79.15
<i>t-stat</i>	2.48	1.93	1.64
Elections	0.01	0.02	-0.01
<i>t-stat</i>	1.67	2.01	-0.83
<i>Intercept</i>	0.01	0.01	0.13
<i>t-stat</i>	13.38	10.91	47.18
Συνολικά στατιστικά			
RMSE	0.01	0	0.03
χ^2	7.8	7.93	4.28

Από τα αποτελέσματα γίνεται σαφής η ύπαρξη πολιτικού οικονομικού κύκλου καθότι φαίνεται ότι οι δημοσιονομικές μεταβλητές χειραγωγούνται με αφορμή τις εκλογές και την επανεκλογή του κυριάρχου, ενώ επηρεάζονται και από το επίπεδο των θεσμών (πίνακας 32).

Σαν γενική σημείωση, σε ότι αφορά τις σταθερές επιδράσεις (fixed effects) που προκύπτουν από τις εκτιμηθείσες εξισώσεις, οι μεγάλες χώρες φαίνεται να υφίστανται μεγαλύτερες διακυμάνσεις από ότι οι μικρότερες χώρες. Στην μεγάλη πλειονότητα των μοντέλων, η Ιταλία, η Ισπανία και η Γαλλία φαίνεται να διακυμαίνονται περισσότερο έχοντας αρνητικό πρόσημο ενώ η Γερμανία και το Λουξεμβούργο διακυμαίνονται περισσότερο έχοντας θετικό πρόσημο. Τα πρόσημα και ο βαθμός διακύμανσης σε σχέση με την εκτιμηθείσα εξίσωση έχουν μεγάλη σημασία. Πρώτον, με το σκεπτικό ότι υπολογίζονται με μέθοδο ελαχίστων τετραγώνων οι αποστάσεις από την εκτιμηθείσα εξίσωση πρέπει να αθροίζονται στο μηδέν. Οι θετικές αποκλίσεις μπορούν να γίνουν κατανοητές ως περισσότερο αποτελεσματικές μορφές δημοσιονομικών πολιτικών, ενώ οι αρνητικές ως λιγότερο αποτελεσματικές μορφές δημοσιονομικών πολιτικών. Χώρες που έχουν μεγαλύτερη αποτελεσματικότητα πρέπει να μπορούν να αμβλύνουν περισσότερο τον οικονομικό κύκλο όταν ξοδεύουν σε δαπάνες κοινωνικού κράτους σε σχέση με χώρες με αρνητική απόκλιση. Δεύτερον, οι μεγαλύτερες αποκλίσεις βρίσκονται στις μεγαλύτερες χώρες κάτι που δείχνει ότι χρειάζεται μεγαλύτερη δημοσιονομική παρέμβαση σε προβληματικές περιόδους, δεν υπάρχουν με άλλα λόγια οικονομίες κλίμακας στις δημοσιονομικές πολιτικές των μεγάλων κρατών, αλλά μεγαλύτερες χώρες διακυμαίνονται περισσότερο. Ακόμα, στο μοντέλο (ε) η Ελλάδα, η Φινλανδία και η Πορτογαλία εμφανίζονται να αποσκιρτούν σημαντικά και με αρνητικά πρόσημο, ενώ και η Ιταλία, η Ισπανία και η Γαλλία εμφανίζουν μεγάλες αποκλίσεις με αρνητικό πρόσημο. Τα αποτελέσματα αυτά, συνδυαζόμενα με εκείνα των προηγούμενων κεφαλαίων, μπορούν να δικαιολογήσουν, σε έναν βαθμό τουλάχιστον τις τάσεις αποσκίρτησης των χωρών του νότου μετά την εμφάνιση της Οικονομικής και Νομισματικής Ένωσης. Με άλλα λόγια, η αδυναμία αποτελεσματικής αντί-κυκλικής πολιτικής μπορεί να είναι ο λόγος για την όξυνση της τάσης απομάκρυνσης της περιφέρειας, όπως και η εντονότερη επίδραση προ-κυκλικών μεταβλητών, όπως η φορολογία και οι εκλογές. Ακόμα, αυτές οι μεταβλητές έγιναν πεδίο εντονότερης χειραγώγησης μετά την εφαρμογή της κοινής νομισματικής πολιτικής και την απώλεια της ικανότητας δημιουργίας πολιτικών οικονομικών κύκλων στο νόμισμα και την αποκλειστική χειραγώγηση των δημοσιονομικών μεταβλητών.

Πίνακας 33: Αποτελέσματα απόκλισης από τις εξισώσεις (αποτελέσματα σταθερών επιδράσεων)

Country	Μοντέλο α	Μοντέλο β	Μοντέλο γ	Μοντέλο δ	Μοντέλο ε	Μοντέλο στ	Μοντέλο ζ	Μοντέλο η
Austria	6.977634	6.765126	2.353427	2.64351	-1.68496	-1.15231	-1.82744	-0.30871
Belgium	8.471261	5.482232	1.250398	4.235114	18.82316	3.259396	1.885528	-3.45075
Finland	1.749258	8.599129	-1.5254	2.08611	-13.5123	-0.1425	-0.76123	1.477553
France	-24.7836	-34.8668	1.639993	-19.5217	-6.55167	-7.94783	-1.65584	2.007748
Germany	50.59211	12.20775	14.29167	22.28569	10.22037	-5.75865	-0.61121	-1.67347
Greece	5.32347	9.259616	2.40055	2.236365	-21.4081	2.129314	-2.90958	0.610095
Ireland	10.45805	5.256501	6.850372	1.69063	-3.95189	0.025524	3.398443	2.28601
Italy	-81.3145	-13.8761	-39.7588	-20.1571	-16.5925	1.726161	-3.79324	0.416482
Luxembourg	29.11809	10.12843	18.05228	5.033876	24.1492	8.872923	8.214627	0.321236
Netherlands	13.55221	-6.38664	4.504865	4.417831	26.54327	1.068856	1.662015	-1.32026
Portugal	7.098014	5.42583	3.390669	2.272483	-10.569	-3.79115	-1.46734	0.185711
Spain	-27.2421	-7.99506	-13.45	-7.22284	-5.46555	1.710261	-2.13474	-0.55165

Με εξαίρεση το μοντέλο (ε) και την Ελλάδα, η ύπαρξη διάκρισης μεταξύ κέντρου και περιφέρειας επιβεβαιώνεται από όλα τα μοντέλα, ένα εύρημα που διατρέχει την παρούσα διατριβή. Η Ιταλία και η Ισπανία, είναι εμφανώς, ανάμεσα στις χώρες της περιφέρειας και επιβεβαιώνει τα συμπεράσματα των κεφαλαίων 4 και 5. Το ερώτημα σχετικά με τις διαφορετικές εκδοχές κοινωνικού κράτους (σκανδιναβικό μοντέλο, το μοντέλο του Μπίσμαρκ γνωστό και ως «κορπορατιστικό», το «οικογενειακό» των χωρών της νότιας Ευρώπης και το φιλελεύθερο αγγλοσαξονικό)¹³⁶ είναι το πώς οι διαφορετικές εκδοχές κοινωνικού κράτους συμπεριφέρονται στις δημοσιονομικές πολιτικές όσο αυτές αποκλίνουν με βάση την οικογένεια κοινωνικών κρατών στην οποία ανήκουν. Χώρες που ανήκουν στην οικογένεια του κορπορατιστικού μοντέλου φαίνεται να έχουν την πιο μεγάλη αποτελεσματικότητα στις δημοσιονομικές τους πολιτικές, ενώ χώρες που ανήκουν στο μοντέλο των χωρών της νότιας Ευρώπης φαίνεται να είναι οι περισσότερο αναποτελεσματικές. Το γεγονός αυτό, συνδέεται με τα θεμελιακά χαρακτηριστικά της συγκεκριμένης κατηγορίας: κατακερματισμένο και πελατειακό σύστημα, μεγάλα κενά στην κοινωνική προστασία, περιορισμένη εφαρμογή της αρχής της καθολικότητας, σημαντικός ο ρόλος της οικογένειας και των συγγενικών δικτύων (Δαφέρμος και Παπαθεοδώρου 2011). Επίσης, το γεγονός ότι υπάρχει μεγάλη χειραγώγηση δημοσιονομικών μεταβλητών, λόγω των εκλογών και η αυξημένη προ-κυκλικότητα των διακυμάνσεων φαίνεται να εδράζεται και στα χαρακτηριστικά των χωρών αυτών.

Τέλος, η δημιουργία της Ένωσης και η αυξανόμενη εμπορική ανοιχτότητα λειτουργούν με ξεκάθαρα αντί-κυκλικό τρόπο, κάτι που μπορεί να γίνει αντιληπτό ως εξής: η εμπορική απελευθέρωση έδωσε τη δυνατότητα σε κάθε χώρα να μην εξαρτάται από μια αγορά και να μπορεί να αμβλύνει τις διακυμάνσεις του οικονομικού της κύκλου, ενώ την ίδια στιγμή η θέσπιση της ένωσης μείωσε τη δυνατότητα νομισματικής χειραγώγησης κάτι που με τη σειρά της μείωσε την διακύμανση, ενώ την ίδια στιγμή ώθησε τις εκλογές και τις δημοσιονομικές μεταβλητές σε μεγαλύτερο ρόλο. Όπως έχει δείχθει και σε άλλα κεφάλαια, μια άλλη στρατηγική διαχείρισης της κρίσης είναι το ζητούμενο για τις χώρες της Ευρώπης. Ανάμεσα στα άλλα, χρειάζεται αύξηση των ροών που έχουν αντί-κυκλικό χαρακτήρα, σταθεροποιητική δημοσιονομική πολιτική, αλλά και αύξηση της φορολογίας προφανώς με έντονα αναδιανεμητικό χαρακτήρα, όπως και ένα νέο σύμφωνο συνεργασίας και ανάπτυξης. Η δημοσιονομική πολιτική μπορεί να λειτουργήσει ως μηχανισμός που θα βγάλει τις οικονομίες από την παγίδα ρευστότητας στην οποία έχουν υποπέσει, παρά το γεγονός ότι δεν είναι ποτέ άριστη η χρησιμοποίηση της δημοσιονομικής διαστολής προκειμένου να αντιμετωπιστεί αποτελεσματικά μια αρνητική καμπή (Cook και Devereux 2013).

6.5 Συμπεράσματα

Στο κεφάλαιο αυτό έγινε προσπάθεια να συναρθρωθεί το βασικό επιχείρημα σχετικά με την διάχυση της κρίσης και τις ιδιαιτερότητες των χωρών του Νότου με το ερώτημα των δομικών αιτιών των διακυμάνσεων των οικονομικών κύκλων αλλά και των συνεπειών των δημοσιονομικών πολιτικών, των εκλογών, του εμπορίου και της θεσμοθέτησης της Οικονομικής και Νομισματικής Ένωσης στη διακύμανση του οικονομικού κύκλου. Στο πλαίσιο, αυτό αναλύθηκαν διάφορες δημοσιονομικές μεταβλητές, συνεπικουρούμενες από άλλες, όπως είναι οι εκλογές, η εμπορική ανοιχτότητα κ.α. για τις χώρες της Ευρωζώνης την περίοδο 1995-2012, χρησιμοποιώντας ανάλυση δεδομένων πάνελ και εκτιμώντας δυναμικές εξισώσεις. Είναι σαφές, πως προκύπτουν συμπεράσματα σχετικά με την ορθότητα των

¹³⁶ Για τη διάκριση, βλέπε και Andersen (1990). Ακόμα, για την ανάγκη συγκρότησης μιας ξεχωριστής κατηγορίας για τις χώρες της νότιας Ευρώπης, βλέπε και Leibfried (1992) και Ferrera (1996).

δημοσιονομικών πολιτικών κατά τον τρόπο που έχουν προκύψει και στα προηγούμενα κεφάλαια, καθώς οι μεταβλητές δημοσιονομικής πολιτικής είναι τα βασικά εργαλεία παρέμβασης μιας κυβέρνησης σε μια πληττόμενη οικονομία και κοινωνία, ιδίως από τη στιγμή που η δυνατότητα για χάραξη αυτόνομης νομισματικής πολιτικής έχει απολεσθεί μετά την συμφωνία για την ίδρυση της Οικονομικής και Νομισματικής Ένωσης.

Συνοψίζοντας τα αποτελέσματα, οι κοινωνικές παροχές εμφανίζονται ως το αποτελεσματικότερο εργαλείο στα χέρια μιας κυβέρνησης προκειμένου να αμβλύνει τον οικονομικό κύκλο, ενώ αντίθετα, οι κεφαλαιακές δημόσιες δαπάνες και οι έμμεσοι φόροι είναι οι βασικές δημοσιονομικές μεταβλητές που εμφανίζουν προ-κυκλική συμπεριφορά. Η εμπορική ανοιχτότητα εμφανίζεται αντί-κυκλική σε αντιστοιχία με μέρος της βιβλιογραφίας. Ακόμα, αποδεικνύεται η ύπαρξη «οπορτουνίστικων» πολιτικών οικονομικών κύκλων, μέσω των εκλογών οι οποίες εμφανίζονται ως μια προ-κυκλική μεταβλητή με συνηθέστερη σχέση ανταλλαγής (trade-off) μεταξύ κεφαλαιακών δαπανών και εμφανούς δαπάνης, όπως προνιακά επιδόματα. Επίσης, η δημιουργία της Ένωσης και η αυξανόμενη εμπορική ανοιχτότητα λειτουργούν με ξεκάθαρα αντί-κυκλικό τρόπο κάτι που μπορεί να γίνει αντιληπτό ως εξής: η εμπορική απελευθέρωση έδωσε την δυνατότητα σε κάθε χώρα να μην εξαρτάται από μια αγορά και να μπορεί να αμβλύνει τις διακυμάνσεις του οικονομικού κύκλου, ενώ την ίδια στιγμή η θέσπιση της ένωσης μείωσε την δυνατότητα νομισματικής χειραγώγησης που με τη σειρά της μείωσε την διακύμανση, ενώ την ίδια στιγμή ώθησε τις εκλογές και τις δημοσιονομικές μεταβλητές σε αυξανόμενο ρόλο. Όπως έχει δείχθει και σε άλλα κεφάλαια, μια άλλη στρατηγική διαχείρισης της κρίσης είναι το ζητούμενο για τις χώρες της Ευρώπης.

Τα αποτελέσματα των εκτιμηθεισών εξισώσεων με τη μέθοδο των σταθερών επιδράσεων έχουν μεγάλο ενδιαφέρον. Τα πρόσημα και ο βαθμός διακύμανσης σε σχέση με την εκτιμηθείσα εξίσωση έχουν μεγάλη σημασία. Οι θετικές αποκλίσεις μπορούν να γίνουν κατανοητές σαν περισσότερο αποτελεσματικές μορφές δημοσιονομικών πολιτικών, ενώ οι αρνητικές σαν λιγότερο αποτελεσματικές μορφές δημοσιονομικών πολιτικών. Χώρες που ξοδεύουν σε δαπάνες κοινωνικού κράτους όταν έχουν μεγαλύτερη αποτελεσματικότητα πρέπει να μπορούν να αμβλύνουν περισσότερο τον οικονομικό κύκλο σε σχέση με χώρες με αρνητική απόκλιση. Ακόμα, οι μεγαλύτερες αποκλίσεις βρίσκονται στις μεγαλύτερες χώρες κάτι που δείχνει ότι χρειάζεται μεγαλύτερη δημοσιονομική παρέμβαση σε προβληματικές περιόδους, δεν υπάρχουν δηλαδή οικονομίες κλίμακας στις δημοσιονομικές πολιτικές των μεγάλων κρατών, αλλά μεγαλύτερες χώρες διακυμαίνονται περισσότερο. Τα αποτελέσματα αυτά, συνδυασμένα με εκείνα των προηγούμενων κεφαλαίων, μπορούν να δικαιολογήσουν, σε ένα βαθμό τουλάχιστον, τις τάσεις αποσκίρτησης των χωρών του νότου μετά την εμφάνιση της Οικονομικής και Νομισματικής Ένωσης. Με άλλα λόγια, η αδυναμία αποτελεσματικής αντί-κυκλικής πολιτικής μπορεί να είναι ένας λόγος για την όξυνση της τάσης απομάκρυνσης της περιφέρειας, όπως και η εντονότερη επίδραση προ-κυκλικών μεταβλητών, όπως η φορολογία και οι εκλογές. Ακόμα, αυτές οι μεταβλητές έγιναν πεδίο εντονότερης χειραγώγησης μετά την εφαρμογή της κοινής νομισματικής πολιτικής και την απώλεια της ικανότητας δημιουργίας πολιτικών οικονομικών κύκλων στο νόμισμα με αποτέλεσμα την αποκλειστική χειραγώγηση των δημοσιονομικών μεταβλητών.

Χώρες που ανήκουν στην οικογένεια του κορπορατιστικού μοντέλου φαίνεται να έχουν την πιο μεγάλη αποτελεσματικότητα στις δημοσιονομικές τους πολιτικές, ενώ χώρες που ανήκουν στο μοντέλο των χωρών της νότιας Ευρώπης (γνωστού και ως «οικογενειακό») φαίνεται να είναι οι περισσότερο αναποτελεσματικές. Το γεγονός αυτό συνδέεται με τα θεμελιακά χαρακτηριστικά της συγκεκριμένης κατηγορίας: άνιση διανομή εισοδήματος, κατακερματισμένο και πελατειακό σύστημα, υπέρ των εκάστοτε ισχυρών, μεγάλα κενά στην κοινωνική προστασία, περιορισμένη εφαρμογή της αρχής της καθολικότητας, σημαντικός ο

ρόλος της οικογένειας και των συγγενικών δικτύων (Δαφέρμος και Παπαθεοδώρου 2011). Επίσης, το γεγονός ότι υπάρχει μεγάλη χειραγώγηση δημοσιονομικών μεταβλητών, λόγω των εκλογών και η αυξημένη προ-κυκλικότητα των διακυμάνσεων φαίνεται να εδράζεται και στα χαρακτηριστικά των χωρών αυτών.

Η πρωτοτυπία αυτού του κεφαλαίου συνίσταται, ανάμεσα στα άλλα, στο γεγονός ότι χρησιμοποιούνται μεταβλητές εμπορίου και πολιτικής στην εκτίμηση των εξισώσεων. Ακόμα, η ανάλυση υπεισέρχεται σε βάθος, καθώς η δημόσια δαπάνη εξειδικεύεται σε κεφαλαιακές δαπάνες, σε κοινωνικές μεταβιβάσεις και κοινωνικές παροχές, λαμβάνοντας υπ' όψιν το γεγονός πως ενδέχεται κάποια από τις παραπάνω μεταβλητές να λειτουργεί αντίρροπα στις υπόλοιπες. Στο ίδιο πνεύμα, τα φορολογικά έσοδα διαχωρίζονται σε έμμεσους και άμεσους φόρους. Τέλος, η επίδραση των δημοσιονομικών ελλειμμάτων γίνεται αντιληπτή σε ευθεία αναφορά με τα δομικά χαρακτηριστικά της ένωσης, ενώ επιβεβαιώνεται και η υπόθεση για την ύπαρξη των πολιτικών οικονομικών κύκλων.

6.6 Παράρτημα

Πίνακες 34-39: Αποτελέσματα ADF

Πίνακας 34.1 Έλεγχος ADF Κεφαλαιακές Δημόσιες Επενδύσεις, Αρχική Μεταβλητή

Method	Statistic	Prob.	sections	Obs
Null: Unit root (assumes common unit root process)				
Levin, Lin & Chu t	-1.17818	0.1194	11	176
Null: Unit root (assumes individual unit root process)				
Im, Pesaran and Shin W-stat	-3.72289	0.0001	11	176
ADF - Fisher Chi-square	58.3365	0	11	176
PP - Fisher Chi-square	133.681	0	11	187

Πίνακας 34.2 Έλεγχος ADF Κεφαλαιακές Δημόσιες Επενδύσεις, Πρώτη Διαφορά

Method	Statistic	Prob.	sections	Obs
Null: Unit root (assumes common unit root process)				
Levin, Lin & Chu t	-2.54086	0.0055	5	75
Null: Unit root (assumes individual unit root process)				
Im, Pesaran and Shin W-stat			5	75
ADF - Fisher Chi-square	47.1414	0	5	75
PP - Fisher Chi-square	394.715	0	5	80

Πίνακας 35.1 Έλεγχος ADF Άμεσοι Φόροι, Αρχική Μεταβλητή

Method	Statistic	Prob.	sections	Obs
Null: Unit root (assumes common unit root process)				
Levin, Lin & Chu t	-1.64881	0.0496	11	176
Null: Unit root (assumes individual unit root process)				
Im, Pesaran and Shin W-stat	1.09246	0.8627	11	176
ADF - Fisher Chi-square	15.508	0.8395	11	176
PP - Fisher Chi-square	17.0056	0.7631	11	187

Πίνακας 35.2 Έλεγχος ADF Άμεσοι Φόροι, Πρώτη Διαφορά

Method	Statistic	Prob.	sections	Obs
Null: Unit root (assumes common unit root process)				
Levin, Lin & Chu t	-6.40241	0	8	120
Null: Unit root (assumes individual unit root process)				
Im, Pesaran and Shin W-stat	-4.99935	0	8	120
ADF - Fisher Chi-square	53.8674	0	8	120
PP - Fisher Chi-square	88.6579	0	8	128

Πίνακας 36.1 Έλεγχος ADF Έμμεσοι Φόροι, Αρχική Μεταβλητή

Method	Statistic	Prob.	sections	Obs
Null: Unit root (assumes common unit root process)				
Levin, Lin & Chu t	-0.39811	0.3453	11	176
Null: Unit root (assumes individual unit root process)				
Im, Pesaran and Shin W-stat	2.63002	0.9957	11	176
ADF - Fisher Chi-square	8.83631	0.9941	11	176
PP - Fisher Chi-square	9.99376	0.9864	11	187

Πίνακας 36.2 Έλεγχος ADF Έμμεσοι Φόροι, Πρώτη Διαφορά

Method	Statistic	Prob.	sections	Obs
Null: Unit root (assumes common unit root process)				
Levin, Lin & Chu t	-7.06024	0	8	120
Null: Unit root (assumes individual unit root process)				
Im, Pesaran and Shin W-stat	-5.49205	0	8	120
ADF - Fisher Chi-square	59.3798	0	8	120
PP - Fisher Chi-square	51.6182	0	8	128

Πίνακας 37.1 Έλεγχος ADF Κοινωνικά Επιδόματα, Αρχική Μεταβλητή

Method	Statistic	Prob.	sections	Obs
Null: Unit root (assumes common unit root process)				
Levin, Lin & Chu t	2.46797	0.9932	7	112
Null: Unit root (assumes individual unit root process)				
Im, Pesaran and Shin W-stat	5.22786	1	7	112
ADF - Fisher Chi-square	2.89123	0.9993	7	112
PP - Fisher Chi-square	0.61023	1	7	119

Πίνακας 37.2 Έλεγχος ADF Κοινωνικά Επιδόματα, Πρώτη Διαφορά

Method	Statistic	Prob.	sections	Obs
Null: Unit root (assumes common unit root process)				
Levin, Lin & Chu t	-4.18835	0	8	120
Null: Unit root (assumes individual unit root process)				
Im, Pesaran and Shin W-stat	-2.83449	0.0023	8	120
ADF - Fisher Chi-square	35.8522	0.003	8	120
PP - Fisher Chi-square	28.6328	0.0265	8	128

Πίνακας 38.1 Έλεγχος ADF Κοινωνικές Μεταβιβάσεις, Αρχική Μεταβλητή

Method	Statistic	Prob.	sections	Obs
Null: Unit root (assumes common unit root process)				
Levin, Lin & Chu t	1.11686	0.868	10	160
Null: Unit root (assumes individual unit root process)				
Im, Pesaran and Shin W-stat	5.05613	1	10	160
ADF - Fisher Chi-square	4.57073	0.9999	10	160
PP - Fisher Chi-square	3.77032	1	10	170

Πίνακας 38.2 Έλεγχος ADF Κοινωνικές Μεταβιβάσεις, Πρώτη Διαφορά

Method	Statistic	Prob.	sections	Obs
Null: Unit root (assumes common unit root process)				
Levin, Lin & Chu t	-2.57745	0.005	5	75
Null: Unit root (assumes individual unit root process)				
Im, Pesaran and Shin W-stat	-1.76696	0.0386	5	75
ADF - Fisher Chi-square	20.9285	0.0216	5	75
PP - Fisher Chi-square	17.3122	0.0677	5	80

Πίνακας 39.1 Έλεγχος ADF Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν, Αρχική Μεταβλητή

Method	Statistic	Prob.	sections	Obs
Null: Unit root (assumes common unit root process)				
Levin, Lin & Chu t	-0.98727	0.1618	11	176
Null: Unit root (assumes individual unit root process)				
Im, Pesaran and Shin W-stat	3.24943	0.9994	11	176
ADF - Fisher Chi-square	9.44815	0.9907	11	176
PP - Fisher Chi-square	11.1694	0.9722	11	187

Πίνακας 39.2 Έλεγχος ADF Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν, Πρώτη Διαφορά

Method	Statistic	Prob.	sections	Obs
Null: Unit root (assumes common unit root process)				
Levin, Lin & Chu t	-5.61906	0	8	120
Null: Unit root (assumes individual unit root process)				
Im, Pesaran and Shin W-stat	-4.62537	0	8	120
ADF - Fisher Chi-square	50.4045	0	8	120
PP - Fisher Chi-square	60.6048	0	8	128

Πίνακες 40-44: Συντελεστές Συσχέτισης

Πίνακες 40.1, 40.2 Συντελεστές Συσχέτισης Κύκλος ΑΕΠ-Κοινωνικές Παροχές

I	Austria	Belgium	Finland	France	Germany	Greece	Ireland	Italy
-5	-0.045	0.0695	0.3232	0.2959	-0.28	0.1904	0.2451	0.4916
-4	0.1935	0.2453	0.5043	0.5219	-0.212	0.3981	0.4243	0.5882
-3	0.0381	0.0534	0.1882	0.3853	-0.3309	0.5214	0.243	0.4966
-2	-0.0617	-0.0467	-0.0025	0.2114	-0.3916	0.5381	0.124	0.386
-1	-0.0654	-0.0505	-0.0841	0.1078	-0.4157	0.4065	0.0503	0.3317
0	-0.0244	0.0233	-0.0717	0.111	-0.4445	0.2102	0.0267	0.3613
1	0.1148	0.1639	-0.0754	0.1371	-0.074	0.087	0.0283	0.0222
2	0.2079	0.2177	-0.0857	0.14	0.1736	-0.0226	-0.0527	-0.0723
3	0.1843	0.1962	-0.1057	0.0498	0.1979	-0.0642	-0.1686	-0.0989
4	0.1596	0.1314	-0.1417	-0.0262	0.176	-0.0938	-0.1915	-0.1501
5	0.1404	0.0673	-0.1577	-0.1	0.1867	-0.0923	-0.2039	-0.232

I	Luxembourg	Netherlands	Portugal	Spain
-5	0.0827	0.22	0.3508	0.4968
-4	0.3098	0.483	0.5017	0.7216
-3	0.1519	0.3107	0.4864	0.7248
-2	0.123	0.1426	0.4716	0.6141
-1	0.1149	-0.0037	0.3132	0.4257
0	0.1578	-0.0713	0.0648	0.2213
1	0.2246	-0.0622	-0.0302	0.0343
2	0.2722	-0.0657	-0.1477	-0.1042
3	0.2232	-0.1087	-0.2471	0.0648
4	0.1248	-0.1389	-0.3101	-0.1477
5	0.1023	-0.1777	-0.3485	-0.3101

Πίνακες 41.1, 41.2 Συντελεστές Συσχέτισης Κύκλος ΑΕΠ -Κοινωνικές Μεταβιβάσεις

I	Austria	Belgium	Finland	France	Germany	Greece	Ireland	Italy
-5	-0.1065	0.0695	0.2889	0.25	-0.2108	0	-0.1065	0.426
-4	0.1003	0.2453	0.4553	0.4608	-0.0951	0	0.1003	0.577
-3	0.0038	0.0534	0.2017	0.3391	-0.2984	0	0.0038	0.5284
-2	-0.0558	-0.0467	0.0373	0.1968	-0.3444	0	-0.0558	0.4608
-1	-0.083	-0.0505	0.0015	0.1296	-0.2587	0	-0.083	0.425
0	-0.0508	0.0233	0.054	0.1599	-0.1403	0	-0.0508	0.4463
1	0.1268	0.1639	-0.0032	0.1371	0.0582	0	0.1268	0.1247
2	0.2269	0.2177	-0.0807	0.14	0.1612	0	0.2269	0.0224
3	0.1853	0.1962	-0.1387	0.0498	0.1776	0	0.1853	-0.0411
4	0.139	0.1314	-0.1698	-0.0262	0.1826	0	0.139	-0.1356
5	0.1148	0.0673	-0.2009	-0.1	0.202	0	0.1148	-0.234

I	Luxembourg	Netherlands	Portugal	Spain
-5	0.075	0.2451	0.3436	0.3861
-4	0.2766	0.4243	0.4866	0.5995
-3	0.0959	0.243	0.5117	0.6451
-2	0.0799	0.124	0.5004	0.6086
-1	0.1078	0.0503	0.3407	0.5022
0	0.1812	0.0267	0.0947	0.3641
1	0.2659	0.0283	-0.048	0.2616
2	0.2894	-0.0527	-0.2082	0.1851
3	0.2305	-0.1686	-0.2932	0.0586
4	0.1233	-0.1915	-0.3373	-0.0574
5	0.0883	-0.2039	-0.3924	-0.1589

Πίνακες 42.1, 42.2 Συντελεστές Συσχέτισης Κύκλος ΑΕΠ -Κεφαλαιακές Δημόσιες Δαπάνες

I	Austria	Belgium	Finland	France	Germany	Greece	Ireland	Italy
-5	-0.1385	0.0134	0.007	0.153	-0.2773	-0.1015	-0.1385	0.4921
-4	0.0783	-0.0147	0.0018	0.3749	-0.1727	-0.1095	0.0783	0.2375
-3	0.0351	-0.0201	-0.0614	0.3798	0.0042	-0.0287	0.0351	0.2857
-2	-0.0614	-0.1177	-0.0181	0.3293	0.0208	0.1108	-0.0614	0.527
-1	-0.2528	0.0022	-0.0154	0.3469	-0.0273	0.3497	-0.2528	0.5183
0	-0.1688	-0.1317	-0.2613	0.2268	0.5772	0.2924	-0.1688	0.2808
1	0.0571	0.1761	-0.3789	0.0609	0.2713	-0.0573	0.0571	0.255
2	0.2121	0.4458	-0.1882	-0.1827	0.0021	-0.098	0.2121	0.1484
3	0.4063	0.4651	-0.0692	-0.1415	0.0075	-0.0246	0.4063	-0.1254
4	0.4651	-0.2537	-0.0605	-0.2982	0.0357	0.2426	0.4651	-0.2217
5	-0.1494	-0.1677	0.187	-0.2775	0.0795	0.4071	-0.1494	-0.1633

I	Luxembourg	Netherlands	Portugal	Spain
-5	0.0006	-0.0456	-0.068	0.023
-4	0.2645	0.0823	-0.021	0.197
-3	0.1598	0.1314	0.3346	0.4178
-2	-0.0069	0.157	0.3694	0.6616
-1	-0.0356	0.0715	-0.0903	0.7745
0	0.1771	-0.0335	0.001	0.6755
1	0.4008	-0.2547	-0.0241	0.4736
2	0.4344	-0.365	-0.3593	0.2689
3	0.3118	-0.2858	0.1431	0.1101
4	0.1736	-0.1303	0.2132	-0.0145
5	-0.0166	0.0958	-0.0841	-0.2267

Πίνακες 43.1, 43.2 Συντελεστές Συσχέτισης Κύκλος ΑΕΠ -Άμεσοι Φόροι

I	Austria	Belgium	Finland	France	Germany	Greece	Ireland	Italy
-5	-0.0747	0.0159	0.1872	0.1917	-0.0076	0.0701	-0.0747	0.4655
-4	0.0336	0.1058	0.249	0.2884	0.0169	0.2207	0.0336	0.5511
-3	-0.0869	-0.0865	0.0377	0.1077	-0.3179	0.3342	-0.0869	0.49
-2	-0.1203	-0.1725	-0.016	-0.0259	-0.4011	0.3764	-0.1203	0.3679
-1	-0.0499	-0.1083	0.2132	0.0584	-0.2078	0.3435	-0.0499	0.4022
0	0.0065	0.0756	0.4722	0.3169	-0.0757	0.2425	0.0065	0.4783
1	0.0675	0.2225	0.2182	0.3572	0.0245	0.2019	0.0675	0.0553
2	0.1186	0.2479	-0.1202	0.285	0.02	0.1444	0.1186	-0.1518
3	0.1254	0.1798	-0.2427	0.0624	0.0158	0.1119	0.1254	-0.2127
4	0.1722	0.1274	-0.2074	-0.0094	0.1315	0.0515	0.1722	-0.2071
5	0.1738	0.089	-0.2045	-0.0449	0.1687	0.0208	0.1738	-0.2192

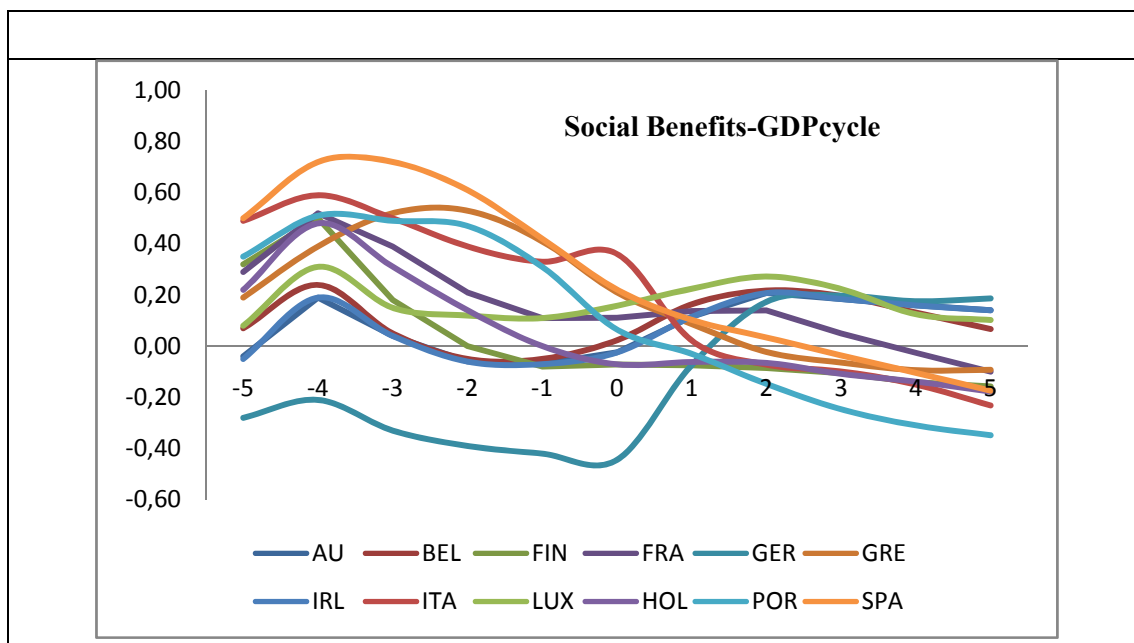
I	Luxembourg	Netherlands	Portugal	Spain
-5	0.0943	0.2737	0.2529	0.2028
-4	0.2807	0.3909	0.3174	0.3567
-3	0.1099	0.1567	0.3142	0.418
-2	0.0984	0.0465	0.3823	0.4982
-1	0.1597	0.0627	0.4116	0.6099
0	0.2407	0.1332	0.3293	0.6782
1	0.2305	0.1318	0.1601	0.6099
2	0.201	-0.0069	-0.0559	0.4982
3	0.1417	-0.1588	-0.2678	0.418
4	0.0759	-0.271	-0.4427	0.3567
5	0.1352	-0.229	-0.3918	0.2028

Πίνακες 44.1, 44.2 Συντελεστές Συσχέτισης Κύκλος ΑΕΠ -Εμμεσοι Φόροι

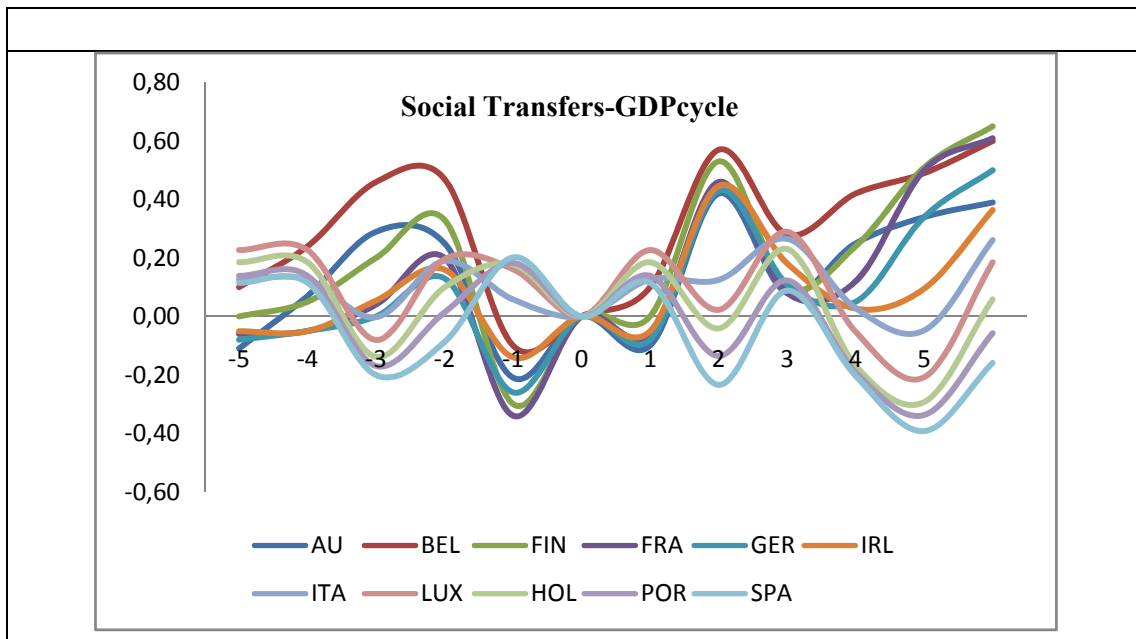
I	Austria	Belgium	Finland	France	Germany	Greece	Ireland	Italy
-5	-0.0626	0.0544	0.3074	0.2204	-0.1997	0.1625	-0.0626	0.337
-4	0.1542	0.1927	0.4467	0.4059	-0.1018	0.3652	0.1542	0.4317
-3	0.0124	-0.0271	0.134	0.2844	-0.3349	0.4441	0.0124	0.3519
-2	-0.0911	-0.1368	-0.0425	0.1813	-0.416	0.4045	-0.0911	0.4406
-1	-0.095	-0.1168	0.0391	0.1746	-0.3226	0.2697	-0.095	0.5002
0	-0.0636	0.0324	0.2108	0.2443	-0.1704	0.1544	-0.0636	0.575
1	0.0994	0.2457	0.1322	0.2631	0.036	0.1431	0.0994	0.2099
2	0.211	0.2673	-0.0464	0.2303	0.1072	0.1156	0.211	0.0617
3	0.1922	0.1748	-0.147	0.0787	0.1411	0.0716	0.1922	-0.041
4	0.1522	0.1033	-0.1868	-0.0368	0.1779	-0.0454	0.1522	-0.1255
5	0.1241	0.0576	-0.2013	-0.1422	0.1915	-0.0472	0.1241	-0.2078

I	Luxembourg	Netherlands	Portugal	Spain
-5	0.073	0.2064	0.3046	0.212
-4	0.2042	0.3368	0.4045	0.3613
-3	-0.0032	0.1695	0.3653	0.3712
-2	-0.0077	0.0835	0.3572	0.3685
-1	0.1057	0.0937	0.3437	0.4237
0	0.2644	0.1864	0.2947	0.5507
1	0.3233	0.2103	0.2294	0.5973
2	0.2847	0.1056	0.1132	0.5191
3	0.1902	-0.061	-0.0789	0.3064
4	0.0734	-0.1958	-0.3188	0.0369
5	0.0901	-0.2683	-0.3921	-0.1579

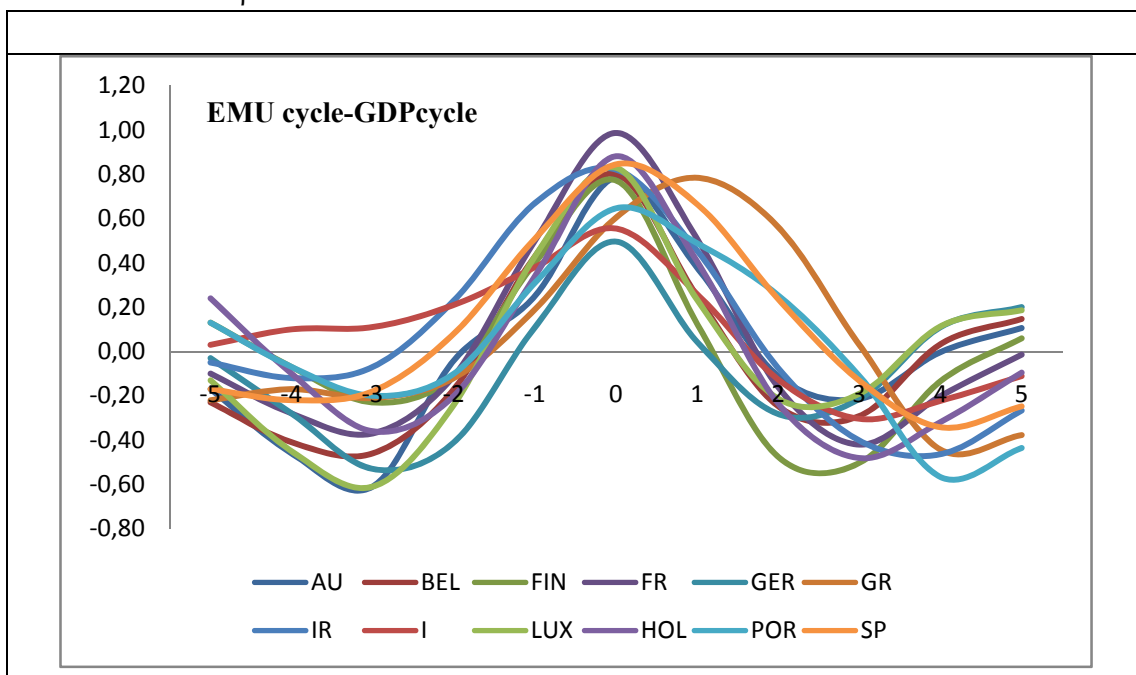
Διάγραμμα 5: Συντελεστές Συσχέτισης Κοινωνικών Επιδομάτων με την Κυκλική Συνιστώσα του ΑΕΠ

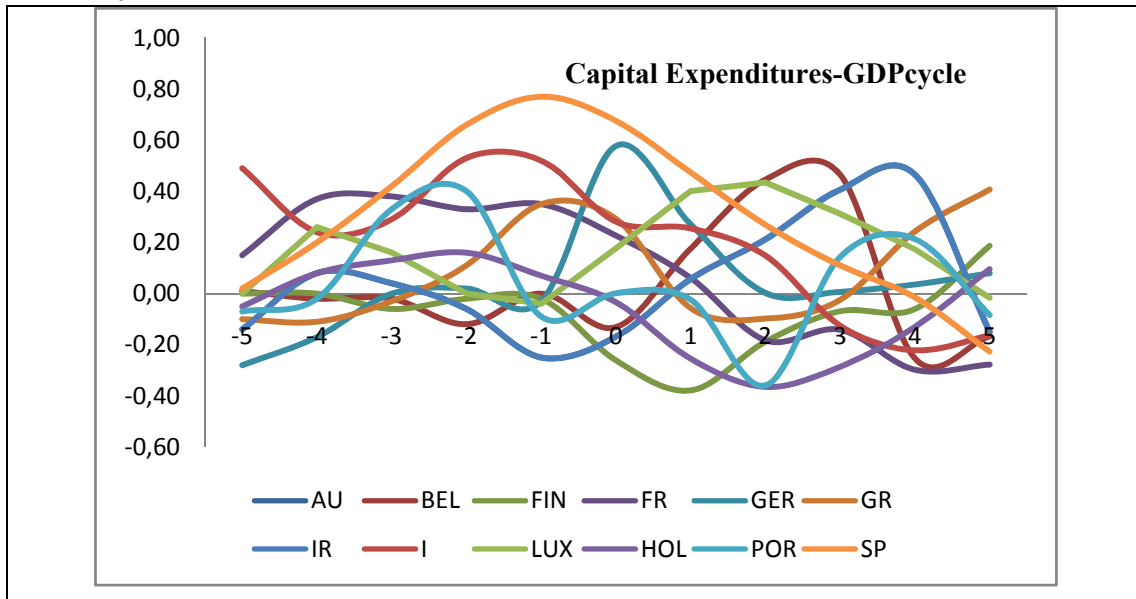
Διάγραμμα 6: Συντελεστές Συσχέτισης Κοινωνικών Μεταβιβάσεων με την Κυκλική Συνιστώσα του ΑΕΠ

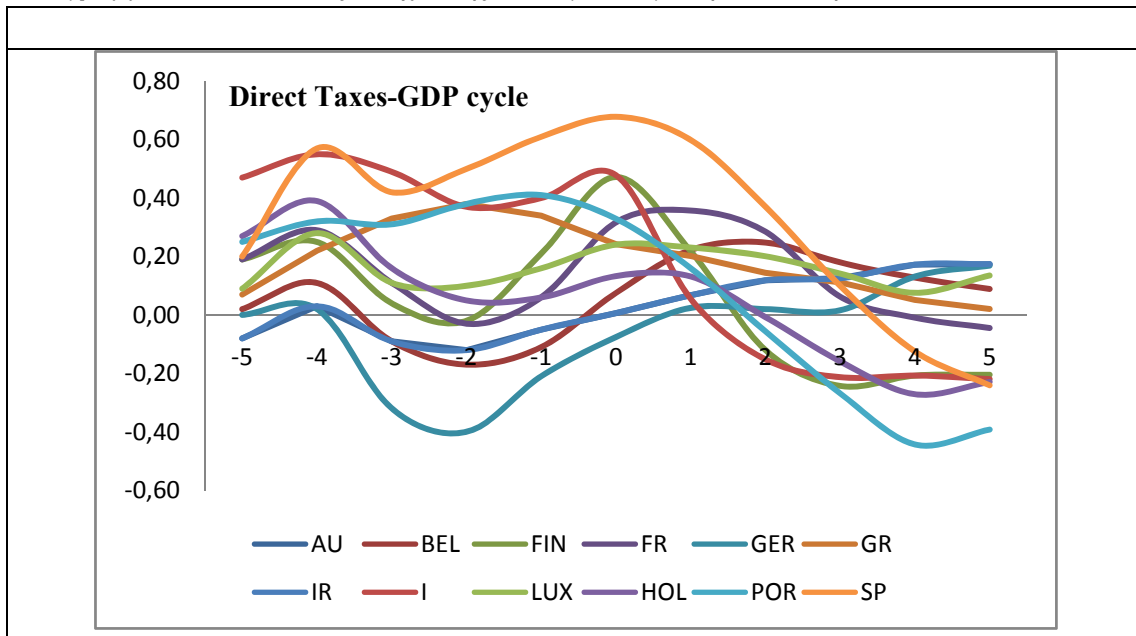
Διάγραμμα 7: Συντελεστές Συσχέτισης Κυκλικής Συνιστώσας του ΑΕΠ με την Κυκλική Συνιστώσα του Ευρωπαϊκού ΑΕΠ

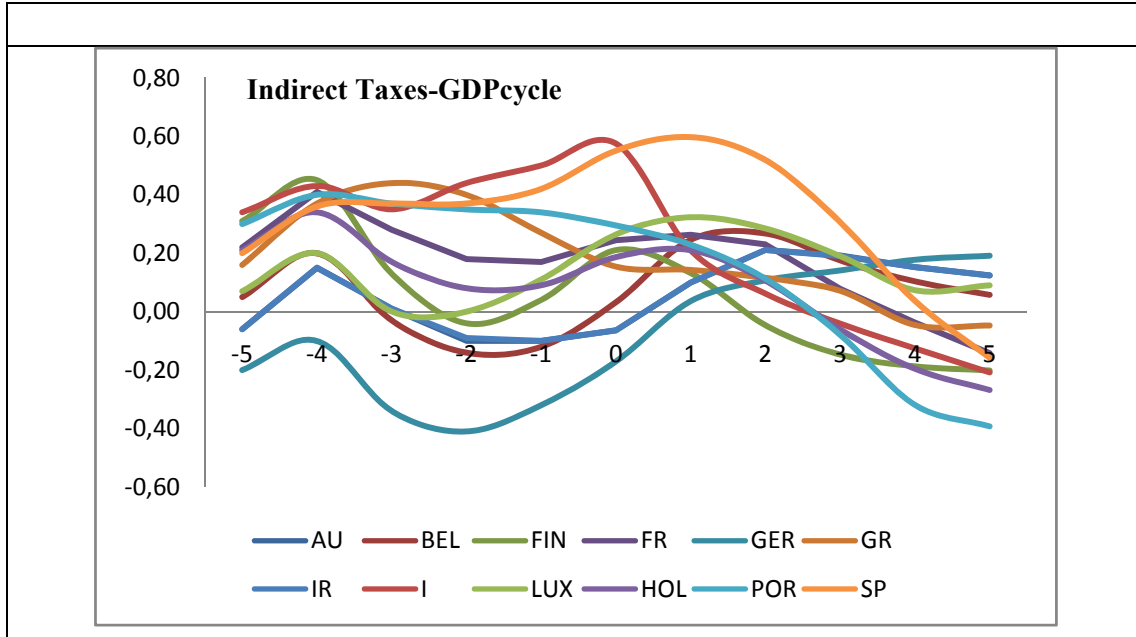
Διάγραμμα 8: Συντελεστές Συσχέτισης των Κεφαλαιακών Δημόσιων Επενδύσεων με την Κυκλική Συνιστώσα του ΑΕΠ

Διάγραμμα 9: Συντελεστές Συσχέτισης των Άμεσων με την Κυκλική Συνιστώσα του ΑΕΠ

Διάγραμμα 10: Συντελεστές Συσχέτισης των Έμμεσων με την Κυκλική Συνιστώσα του ΑΕΠ

Κεφάλαιο 7

Οικονομικές Διακυμάνσεις στον Κλάδο Τροφίμων των ΗΠΑ: ο Ρόλος της Τεχνολογίας¹³⁷

Στο τελευταίο κεφάλαιο του εμπειρικού μέρους αυτής της διατριβής εξετάζεται η επίδραση και ο ρόλος της τεχνολογίας στις κλαδικές διακυμάνσεις του οικονομικού κύκλου, με βάση όσα έχουν ειπωθεί σχετικά με την τεχνολογική καινοτομία για την δημιουργία των οικονομικών διακυμάνσεων. Γίνεται, δηλαδή, μια προσπάθεια να εξεταστεί εμπειρικά ο ρόλος της τεχνολογίας πάνω στην διακύμανση των οικονομικών κύκλων σε επίπεδο κλάδου. Η υπόθεση αυτή συσπειρώνει, όπως έχει ήδη συζητηθεί στο δεύτερο κεφάλαιο, μεμονωμένους θεωρητικούς όπως ο Joseph Schumpeter, τμήματα σχολών, όπως της μαρξιστικής αλλά και ολόκληρες σχολές όπως εκείνη του πραγματικού οικονομικού κύκλου. Επιπροσθέτως, ελέγχεται η υπόθεση σχετικά με την αιτιακή δύναμη του ποσοστού κέρδους επί των διακυμάνσεων.

Ακόμα, στο παρόν κεφάλαιο ελέγχεται η υπόθεση σχετικά με την παραλληλία των διακυμάνσεων ενός κλάδου με την συνολική οικονομία. Ο κλάδος των τροφίμων συγκεντρώνει μια σειρά χαρακτηριστικών που κάνουν την ανάλυση του ενδιαφέροντα, όπως μεγάλη ανελαστικότητα ζήτησης, υψηλή σχετικά συγκεντροποίηση, μεγάλη καινοτομία, αλλά και μεγάλη συνεισφορά στην οικονομία και την κοινωνία. Η ανάλυση επικεντρώνεται στον κλάδο τροφίμων της οικονομίας των ΗΠΑ, μεταξύ 1958 και 2006.

Ο κλάδος παραγωγής και μεταποίησης τροφίμων είναι ένας από τους μεγαλύτερους κλάδους στις ΗΠΑ. Σύμφωνα με την ετήσια έρευνα για την μεταποίηση (Annual Survey of Manufacturers) υπάρχουν στον κλάδο περίπου 28.000 επιχειρήσεις που δραστηριοποιούνται στον κλάδο απασχολώντας 1,5 εκατομμύρια εργαζόμενους, ή το 11% της απασχόλησης της συνολικής μεταποίησης, περισσότερο δηλαδή, από το 1% της απασχόλησης της οικονομίας των ΗΠΑ (2006 Annual Survey of Manufacturers). Την ίδια στιγμή, τροφοδοτεί το ακαθάριστο εθνικό προϊόν με περισσότερες από 2 ποσοστιαίες μονάδες, ενώ αποτελεί και περισσότερο του 10,5% του παραγόμενου προϊόντος του κλάδου της μεταποίησης. Η παραγωγή, η μεταποίηση, η διανομή των τροφίμων και η πώληση, (λιανική και χονδρική) συνεισέφερε το 2000 περίπου το 12,8% του συνολικού ΑΕΠ των ΗΠΑ. Ακόμα, ο κλάδος συνεισφέρει εξαγωγές αγαθών αξίας 33 δισεκατομμυρίων δολαρίων, ενώ είναι κλάδος υψηλής συγκεντροποίησης κάτι που, σε κάποιο βαθμό, συναρτάται και με την υψηλή κερδοφορία του κλάδου. Τέλος, η δομή της αγοράς έχει μεταβληθεί σε σημαντικό βαθμό τα τελευταία 50 χρόνια, κυρίως ως αποτέλεσμα εξαγορών και συγχωνεύσεων. Πάνω από τις μισές επιχειρήσεις του κλάδου έχουν λιγότερους από 20 εργαζόμενους, ενώ 120 επιχειρήσεις διαθέτουν περισσότερους από 1000 εργαζόμενους (Maroulis και Saravacos 2008).

¹³⁷ Τμήμα αυτού του Κεφαλαίου έχει δημοσιευτεί ως εξής: Papageorgiou T., Michaelides P. G. and J. G. Milios (2011), Technology and economic fluctuations in the US food sector (1958-2006): An empirical approach from a political economy perspective, *International Journal of Social Economics*, Vol. 38, No. 2, pp. 140 – 164.

Τα τυπικά χαρακτηριστικά που συγκροτούν τον κλάδο έχουν ως εξής: αυξημένη ροπή προς ρευστοποίηση και συγκέντρωση, μεταβολές στις σχετικές τιμές, αλλαγές στις προτιμήσεις των καταναλωτών και μεταβολές στο νομικό πλαίσιο που διέπει την παραγωγή τροφίμων (Adelaja κ.α. 1999, Morrison 1999 και Rogers 2001). Είναι κλάδος εντάσεως κεφαλαίου (Maroulis και Saravacos 2008), όπου οι πρώτες ύλες αποτελούν πάνω από το 60% του συνολικού παραγόμενου προϊόντος (Huang 2003). Ενώ, ανταποκρίνεται και στις τεχνολογικές αλλαγές, ιδίως όταν αυτές αφορούν τη συσκευασία, τη διαφήμιση και την κατεργασία των τροφίμων, εξελισσόμενος σε κλάδο υψηλής τεχνολογίας, κατά τη διάρκεια των τελευταίων δεκαετιών (Morrison 1999). Ακόμα, αντιμετώπισε χαμηλούς δείκτες αύξησης της παραγωγικότητας σε σχέση με άλλους κλάδους (Huang 2003) και η συνολική παραγωγικότητα των συντελεστών (TFP) συμπεριφέρεται με κυκλικό τρόπο (Heien 1983).

Σε αυτό το πλαίσιο, υπάρχει μια σειρά από λόγους προκειμένου για τη μελέτη του συγκεκριμένου κλάδου: πρώτον, πρόκειται για έναν από τους πιο σημαντικούς κλάδους για την οικονομία των ΗΠΑ. Δεύτερον, αφορά την παραγωγή και την διάθεση αγαθών χωρίς τα οποία δεν μπορεί να συνεχίσει ο άνθρωπος να επιβιώνει, την ίδια στιγμή που οι πρόσφατες κρίσεις στις τιμές των τροφίμων ανέδειξαν ζητήματα ανθρωπιστικού χαρακτήρα, αλλά και ζητήματα κερδοσκοπίας και κερδοφορίας στον κλάδο και τρίτον, παρά το γεγονός ότι πρόκειται για έναν πολύ σημαντικό κλάδο, έχει συγκεντρώσει πολύ περιορισμένη μελέτη στη βιβλιογραφία. Είναι χαρακτηριστικό πως στις ΗΠΑ, η κατά κεφαλήν δαπάνη για διατροφικά είδη είναι ψηλότερη από κάθε άλλη χώρα αντιπροσωπεύοντας το 10,7% του εισοδήματος το 1994, από 13,8% το 1970 (Maroulis και Saravacos 2008). Για την βιβλιογραφία είναι κοινός τόπος το γεγονός ότι η πρόσφατη κρίση στις τιμές των τροφίμων είχε μια σειρά συγκεκριμένων χαρακτηριστικών, όπως μεγάλη διακύμανση στις τιμές των τροφίμων και αδυναμία πρόσβασης στο στοιχειώδες αγαθό της διατροφής για αυξανόμενο αριθμό ατόμων (Swan κ.α. 2010, Lang 2010 και Van der Ploeg 2010), παρά το γεγονός ότι δεν παρατηρείται ομοφωνία σχετικά με τις αιτίες των διακυμάνσεων αυτών. Τέλος, οι επιδράσεις των κρίσεων στον κλάδο των τροφίμων και στην κερδοφορία του και η «φύση» των τελευταίων που είναι κατά βάση επενδυτική και χρηματιστηριακή έχουν μεγάλο ενδιαφέρον κυρίως επειδή εστιάζοντας και σε προηγούμενες κρίσεις η επίδρασή τους πρακτικά κατακρημνίζει το ποσοστό κέρδους, τόσο κατά τη διάρκεια τους όσο και μετά από αυτές (Dumenil και Levy 2002, Wolff 2003 και Mohun 2006).

7.1 Βιβλιογραφική επισκόπηση

Ο Heien (1983) είναι ίσως ο πρώτος αναλυτής που προσπαθεί να εκτιμήσει την μεταβολή της παραγωγικότητας στον κλάδο της μεταποίησης τροφίμων. Στο άρθρο αυτό, μέτρησε την μεταβολή της συνολικής παραγωγικότητας των συντελεστών (TFP) χρησιμοποιώντας τους δείκτες των Theil-Törnqvist για τις συνολικές εισροές και εκροές, αποδεικνύοντας την ύπαρξη κυκλικών κανονικότητων. Ο Huang (2003) εκτίμησε τη συνολική παραγωγικότητα των συντελεστών και τη μεγέθυνση της παραγωγικότητας εργασίας μεταξύ του 1975 και του 1997. Ανάμεσα στα συμπεράσματα βρίσκεται εκείνο για την μικρή μεγέθυνση της παραγωγικότητας στον κλάδο σχετικά με τον συνολικό κλάδο της μεταποίησης των ΗΠΑ κάτι που οφείλεται, μεταξύ άλλων, σύμφωνα με την μελέτη, στο χαμηλό δείκτη επενδύσεων σε έρευνα και ανάπτυξη. Οι Gopinath και Carver (2002) χρησιμοποίησαν στοιχεία για 13 χώρες για να ελέγξουν τις επιδράσεις της μεγέθυνσης της παραγωγικότητας στον κλάδο της γεωργίας επί του κλάδου μεταποίησης τροφίμων. Το βασικότερο, ίσως, συμπέρασμα είναι το γεγονός ότι στις ΗΠΑ παρατηρείται η χαμηλότερη τιμή για την αύξηση της συνολικής παραγωγικότητας των συντελεστών σε σχέση με όλες τις χώρες που μελετήθηκαν, με μοναδική εξαίρεση την Ιαπωνία.

Συμφώνα με τους Azzam κ.α. (2002), η πιο σημαντική αιτία για την αύξηση της συνολικής παραγωγικότητας των συντελεστών στον κλάδο των τροφίμων, είναι η αυξανόμενη ζήτηση, ενώ αντίθετα, η πιο σημαντική αιτία για τη μείωση της ήταν η μη ενσωματωμένη (disembodied) τεχνολογική αλλαγή. Επίσης, για τους Hossain κ.α. (2005) η μεγάλη αύξηση της χρήσης του δανειακού κεφαλαίου, η οποία έχει παρατηρηθεί, οδήγησε σε μεταβολές τόσο στην παραγωγικότητα, όσο και στην απόδοση, τη στιγμή μάλιστα που οδήγησε σε μείωση της παραγωγικότητας. Οι Morrison και Siegel (1997) διερεύνησαν το ενδεχόμενο η τεχνολογική αλλαγή και η διεθνής ανταγωνιστικότητα να είναι υπεύθυνες για τις παρατηρούμενες μεταβολές στην παραγωγικότητα και τη σύνθεση των εισροών στον κλάδο των τροφίμων των ΗΠΑ. Η μελέτη υπεδείκνυε ότι η μείωση του κόστους ήταν αποτέλεσμα της αύξησης της ανταγωνιστικότητας (εξαιτίας του εμπορίου) και της επίδρασης του μορφωτικού κεφαλαίου (γενικό επίπεδο τεχνολογίας και αυτοματισμός). Ο Morrison (1999) έλεγξε την επίδραση της επένδυσης κεφαλαίου και των φραγμών στις εισαγωγές, στις τιμές και τα κόστη των επιχειρήσεων, καταλήγοντας στο συμπέρασμα πως η αυξημένη αποτελεσματικότητα κόστους πηγάζει από αυξημένη εκμετάλλευση της εργασίας.

Σε μια πιο πρόσφατη έρευνα, οι Geylani και Stefanou (2008) μελέτησαν τη σχέση μεταξύ παραγωγικότητας και επενδύσεων για τον κλάδο μεταποίησης των τροφίμων, για την περίοδο μεταξύ 1972-1995. Ο Gallo (1992) έδειξε πως η συναθροιστική κερδοφορία του κλάδου, όταν αυτή υπολογίζεται ως απόδοση στα πάγια και στις αξίες των μετόχων, είναι μια από τις ψηλότερες στο κλάδο της μεταποίησης. Αντίθετα, όταν η συναθροιστική κερδοφορία υπολογίζεται επί των πωλήσεων, τότε υπολογίζεται χαμηλή και ο κλάδος των τροφίμων είναι κάτω από το μέσο όρο των προϊόντων μη διαρκούς μεταποίησης εξαιτίας του μεγάλης δείκτη απόδοσης επί των πωλήσεων (sales turnover rate).

Τέλος, η δομή της αγοράς έχει προσελκύσει το ενδιαφέρον πολλών μελετών του κλάδου (βλέπε, μεταξύ άλλων, Roder κ.α. 2000, Goodwin και Brester 1995). Στο πλαίσιο της μελέτης της δομής της αγοράς, οι Roder κ.α. (2000) βρίσκουν πως ο βαθμός της υπάρχουσας διαφοροποίησης του προϊόντος και το μέγεθος της αγοράς επηρέασαν με θετικό τρόπο τη διάχυση της καινοτομίας. Ακόμα, οι Bhuyan και Lopez (1998) εστίασαν στην ολιγοπωλιακή δύναμη των βιομηχανιών τροφίμων στις ΗΠΑ.

Σε μια πιο πρόσφατη μελέτη, οι Wang κ.α. (2006) ανέλυσαν τη σχέση μεταξύ συγκέντρωσης της αγοράς και άλλες μεταβλητές και ένα από τα βασικά ευρήματα είναι εκείνο για την αυξημένη σημασία του ρόλου του κεφαλαίου υψηλής τεχνολογίας και οι μεταβολές στην τεχνολογία παραγωγής ως παράμετροι για την υψηλή συγκέντρωση. Στο ίδιο πνεύμα, η αυξημένη συγκέντρωση της αγοράς αναλύεται στον κλάδο διανομής τροφίμων (Dobson κ.α. 2003). Η μελέτη του Subervie (2008) ανέλυσε την επίδραση της παγκόσμιας αστάθειας των τιμών στην προσφορά αγροτικών προϊόντων και υπέδειξε το εύρος στο οποίο αυτή η επίδραση εξαρτιόταν από το διεθνές μακροοικονομικό περιβάλλον.

Μια ενδιαφέρουσα προκείμενη που έχει εμφανιστεί πρόσφατα είναι το ζήτημα της επιλογής της τροφής και η επίδραση του στον κλάδο της μεταποίησης τροφίμων αλλά και στον αγροτικό τομέα. Στις πλούσιες χώρες, η ανάγκη για περισσότερο υγιεινά και θρεπτικά τρόφιμα είναι εμφανής και φαίνεται να είναι μια σημαντική παράμετρος που επηρεάζει με σημαντικό τρόπο τη ζήτηση τροφίμων (Lio και Hu 2009, Serra κ.α. 2005 και Thirtle κ.α. 2004).

7.2 Θεωρητικό πλαίσιο

Όπως έχει γίνει ήδη σαφές από το κεφάλαιο 2, ένα μεγάλο κομμάτι της μαρξιστικής βιβλιογραφίας αλλά και ο ίδιος ο Schumpeter θέτουν την τεχνολογική αλλαγή στο επίκεντρο των αιτιακά καθοριστικών δυνάμεων για τις οικονομικές διακυμάνσεις. Έχει ήδη ειπωθεί ότι,

εκτός του ντετερμινισμού και της αιτιοκρατίας, αυτό το μεθοδολογικό σχήμα εντάσσεται εντός νοηματοδοτημένων αφηγήσεων που όμοιες υπάρχουν και σε άλλες σχολές και μεθοδολογίες. Για τον Schumpeter, η εξέλιξη του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής εμφανίζεται συνήθως με την μορφή των μακρών κυμάτων, τα οποία δημιουργούνται από την συγκέντρωση της καινοτομίας. Η εξέλιξη νοείται ως η πορεία από ισορροπία σε νέα ισορροπία που ενδιάμεσως η έννοια της έχει αναιρεθεί. Η σταθεροποίηση της οικονομίας μετά την εισαγωγή της καινοτομίας δεν μπορεί να γίνει με ήπιο τρόπο και οι διακυμάνσεις εμφανίζονται, όχι ως διακυμάνσεις γύρω από μια παλιά ισορροπία αλλά ως δημιουργία νέας ισορροπίας.

Στο πλαίσιο της μαρξιστικής σκέψης, έχει ιδιαίτερη σημασία η εξήγηση και η ερμηνεία της πορείας του ποσοστού κέρδους. Όπως έχει αποσαφηνιστεί στο δεύτερο κεφάλαιο αυτής της διατριβής, υπάρχει ένα σημαντικό τμήμα της μαρξιστικής βιβλιογραφίας το οποίο συναρτά τις κρίσεις του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής με την πορεία του ποσοστού κέρδους, ενώ ένα άλλο μικρότερο τμήμα αυτής της βιβλιογραφίας υποστηρίζει πως το ποσοστό κέρδους θα μειώνεται μέχρι τελικά την κατάρρευση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Όπως έχει υποστηριχθεί και σε άλλα σημεία, θεωρούμε ότι ο νόμος του πτωτικού περιθωρίου κέρδους έχει ιστορικό χαρακτήρα¹³⁸, ενώ μια κρίση είθισται να συνοδεύεται ή να ταυτοποιείται με την κατάρρευση του ποσοστού κέρδους. Επιπρόσθετα, ο Μαρξ με το Νόμο για την Πτωτική Τάση του Περιθωρίου Κέρδους έδειξε ότι η τεχνολογική καινοτομία στοχεύοντας στην αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας, και διαδιδόμενη μέσω του ανταγωνισμού μπορεί κάτω από ορισμένες συνθήκες να επιφέρει πτώση του ποσοστού κέρδους (Milios κ.α. 2002). Τυπικά, μια κρίση αποτυπώνει ή προεικονίζει πτώση του περιθωρίου κέρδους και εκφράζει μεταξύ άλλων και μειωμένη δυνατότητα εκμετάλλευσης της εργασίας από πλευράς του κεφαλαίου, ενώ η ίδια η τεχνολογική καινοτομία θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί ως δείκτης για την πορεία του ποσοστού κέρδους (βλ. και Milios κ.α. 2002). Μάλιστα, όπως οι Duménil και Lévy (2002) έχουν υποστηρίξει, δεν υπάρχουν πολλές καινοτομίες που να επιτρέπουν την ταυτόχρονη αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας και της παραγωγικότητας του κεφαλαίου, ή με άλλα λόγια, η αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας λαμβάνει χώρα υπό το βάρος της μείωσης της παραγωγικότητας του κεφαλαίου.

Ο ίδιος ο Μαρξ φαίνεται να παραδέχεται πως η πτωτική πορεία του ποσοστού κέρδους δεν πρέπει να γίνεται αντιληπτή ως μια μείωση του κέρδους λόγω διεύρυνσης των μισθών. Το ποσοστό κέρδους μειώνεται, ενώ ο βαθμός υπεραξίας παραμένει σταθερός εξαιτίας της αύξουσας αξιακής σύνθεσης του κεφαλαίου. Η υπόθεση για το σταθερό δείκτη της υπεραξίας χρησιμοποιείται για να τονιστεί το γεγονός ότι η πτώση του περιθωρίου κέρδους δεν οφείλεται στα αυξημένα κέρδη αλλά στον συγκεκριμένο χαρακτήρα της τεχνολογικής αλλαγής (Duménil και Lévy 2003). Βέβαια, δεδομένου ότι η κερδοφορία είναι ο θεμέλιος λίθος της οικονομική θεωρίας, ένα μέτρο το οποίο είναι αποτελεσματικό, καθώς υπολογίζει την κερδοφορία σαν ένα ποσοστό, είναι ακριβώς το ποσοστό κέρδους υπολογιζόμενο ως δείκτης απόδοσης επί του επενδυμένου κεφαλαίου (Moseley 2003, Zachariah 2009).

Σε αυτό το πλαίσιο, διερευνάται κατά πόσο η τεχνολογική αλλαγή έχει αιτιακή και προσδιοριστική δυνατότητα για την κερδοφορία και την οικονομική μεγέθυνση. Από εμπειρικής σκοπιάς, υπάρχει η δυσκολία να εντοπιστεί το κατάλληλο μέτρο της τεχνολογικής καινοτομίας, καθώς αυτή δύναται να πάρει πολύ διαφορετικές μεταξύ τους μορφές

¹³⁸ Στην ανάλυση μας η έννοια του «Νόμου της Πτωτικής Τάσης του Περιθωρίου Κέρδους» πρέπει να γίνεται αντιληπτή ως μια τάση ιστορικά προσδιορισμένη που δεν επί-συμβαίνει σε κάθε περίπτωση αλλά εξαρτάται από τις ιδιαίτερες κάθε φορά συνθήκες, είναι «ένας "ιστορικός", ένας δηλαδή υπό ορισμένες ιστορικές συνθήκες ισχύων, νόμος» (Σταμάτης 1988 σελ. 20)

(Rosenberg 1982). Με αυτήν την έννοια, δεν υπάρχει κανένα γενικώς αποδεκτό μέτρο της τεχνολογικής αλλαγής, καθώς όλα είναι ατελή. Έτσι, στο κεφάλαιο αυτό χρησιμοποιούνται οι τρεις πιο συνηθισμένες εκδοχές της τεχνολογικής αλλαγής προκειμένου να εκτιμηθεί με τον ακριβέστερο δυνατό τρόπο η τεχνολογική αλλαγή, δηλαδή, (α) δαπάνες σε έρευνα και ανάπτυξη, (β) παραγωγικότητα εργασίας και (γ) συνολική παραγωγικότητα των συντελεστών (TFP). Το μέγεθος της συνολικής παραγωγικότητας αποτελεί μέτρο της τεχνολογίας καθώς είναι το κατάλοιπο της εξίσωσης μεγέθυνσης, παρά το γεγονός ότι βασίζεται πάνω σε επισφαλείς υποθέσεις και θα μπορούσε να οδηγήσει σε στρεβλές εκτιμήσεις χρησιμοποιείται ευρέως σαν δείκτης εξωγενούς τεχνολογικής αλλαγής. Εναλλακτικά, είναι πολύ διαδεδομένη η άποψη ότι οι επενδύσεις σε έρευνα και ανάπτυξη συνιστούν ένα καλό μέτρο για την ενδογενή τεχνολογική αλλαγή, καθώς είναι ένας από τους βασικούς καθοριστικούς παράγοντες για το μέγεθος αυτό, ενώ και σύμφωνα με ένα μέρος της βιβλιογραφίας η παραγωγικότητα της εργασίας αποτελεί έναν καλό εκτιμητή για την τεχνολογική αλλαγή. Πολλές μελέτες χρησιμοποιούν τα παραπάνω μέτρα ως αιτιακούς παράγοντες για τις μεταβολές διαφόρων μεταβλητών, (π.χ. Salim και Bloch 2007, Verbeek και Debackere 2006, Färe κ.α. 2005, Thurtle κ.α. 2002 και Heshmati και Lööf 2005) ιδίως αναφορικά με μελέτες που συνδέουν με αιτιότητα Granger δαπάνες έρευνας και ανάπτυξης και άλλες μεταβλητές.

Σε ότι αφορά την οικονομετρική αποτύπωση του υπολογισμού του οικονομικού κύκλου, τα βήματα και η διαδικασία ακολουθείται όπως έχει περιγραφεί αναλυτικά στο κεφάλαιο 4 και κρατώντας και μεθοδολογικές προσθήκες επόμενων κεφαλαίων όπως το φίλτρο Baxter-King και η αιτιότητα Granger. Σε αυτό το πλαίσιο διενεργήθηκαν έλεγχοι αιτιότητας μεταξύ (α) της συνολικής παραγωγικότητας των συντελεστών και του παραγόμενου προϊόντος, (β) των δαπανών σε έρευνα και ανάπτυξη και του παραγόμενου προϊόντος, (γ) της συνολικής παραγωγικότητας των συντελεστών και του ποσοστού κέρδους, (δ) των δαπανών σε έρευνα και ανάπτυξη και του ποσοστού κέρδους, και τέλος (ε) της παραγωγικότητας της εργασίας και του ποσοστού κέρδους.

7.3 Μεθοδολογία

Χρησιμοποιούνται οικονομετρικές τεχνικές που έχουν αναλυθεί στο κεφάλαιο 4, δηλαδή, ο συντελεστής συσχέτισης Pearson, ο έλεγχος ADF, ο έλεγχος για την ύπαρξη λευκού θορύβου, το φίλτρο Hodrick-Prezcott, το φίλτρο των Baxter-King, η ανάλυση φάσματος και ο έλεγχος αιτιότητας Granger. Στις παρενθέσεις βρίσκονται οι αριθμοί των αρχικών εξισώσεων όπως αυτές έχουν εμφανιστεί προηγουμένως.

Ο δειγματικός συντελεστής Pearson συμβολίζεται με r και δίνεται από τον τύπο:

$$r = \frac{s_{xy}}{s_x s_y} \quad (16)$$

$$\text{Όπου } s_{xy} = \text{Cov}(X, Y) = \frac{\sum_{i=1}^n (X_i - \bar{X})(Y_i - \bar{Y})}{n-1} = \frac{\sum_{i=1}^n X_i Y_i - n\bar{X}\bar{Y}}{n-1} \quad (17)$$

$$\text{Και } s_x = \sqrt{\frac{1}{n-1} \sum_{i=1}^n (X_i - \bar{X})^2} \quad \text{και } s_y = \sqrt{\frac{1}{n-1} \sum_{i=1}^n (Y_i - \bar{Y})^2} \quad (18)$$

Ο συντελεστής συσχέτισης αποτυπώνει τη συσχέτιση μεταξύ δύο μεταβλητών.

Το επαυξημένο Τεστ Dickey Fuller βασίζεται στην παρακάτω εξίσωση (Kaskarelis 1993):

$$\Delta Y_t = a + a_0 t + \rho Y_{t-1} + \sum_{i=1}^m \gamma \Delta Y_{t-i} + u_t \quad (11)$$

όπου Δ είναι ο τελεστής πρώτης διαφοράς, t είναι ο χρόνος και ε_t είναι ο όρος του σφάλματος.

Για να εξεταστεί η ύπαρξη αυτοσυσχέτισης χρησιμοποιούμε το τεστ των Ljung-Box (1978), το οποίο ελέγχει μέσω της στατιστικής Q , τη μηδενική υπόθεση της ύπαρξης λευκού θορύβου για ένα μέγιστο αριθμό υστερήσεων j . Τα κατάλοιπα από το εκτιμηθέν υπόδειγμα πρέπει να είναι λευκός θόρυβος.

$$Q = n(n+2) \sum_{j=1}^h \frac{\hat{\rho}_j^2}{n-j} \quad (13)$$

Η τάση υπολογίζεται ελαχιστοποιώντας τις διακυμάνσεις των πραγματικών δεδομένων γύρω από αυτήν, δηλαδή ελαχιστοποιώντας την ακόλουθη συνάρτηση, στην περίπτωση του φίλτρου Hodrick-Prescott:

$$\sum [\ln y_t - \ln y_t^*]^2 - \lambda \sum \left\{ [\ln y_{t+1}^* - \ln y_t^*] - [\ln y_t^* - \ln y_{t-1}^*] \right\}^2 \quad (15)$$

Ο πρώτος όρος μετράει την απόκλιση της τάσης από τη σειρά, ενώ ο δεύτερος αντανακλά το βαθμό ομαλότητας της τάσης και εξαρτάται από την επιλογή του λ . Όπου y^* είναι η μακροχρόνια τάση της μεταβλητής y και ο συντελεστής $\lambda > 0$ καθορίζει την εξομάλυνση της μακροχρόνιας τάσης.

Για την αφαίρεση της τάσης χρησιμοποιήθηκε, εκτός της μεθόδου Hodrick-Prescott, και η μέθοδος Baxter-King. Η ιδεατή αντίδραση συχνότητας και η κυκλική συνιστώσα που προκύπτει έχει ως εξής:

$$y^{BP}(t) = [\bar{a} - \underline{a}] y(t) \quad (54)$$

Η από κοινού χρήση των δυο μεθόδων σκοπεύει να καλύψει τις ενδεχόμενες αδυναμίες της κάθε μιας ξεχωριστά και να προσδώσει μεγαλύτερη αξιοπιστία στα αποτελέσματα και συμπεράσματα του παρόντος κεφαλαίου.

Επόμενο βήμα είναι η ανάλυση φάσματος της οποίας έκφραση είναι το περιοδόγραμμα. Το μαθηματικό εργαλείο που χρησιμοποιείται προκειμένου να βρεθεί η περίοδος των οικονομικών κύκλων ονομάζεται περιοδόγραμμα, και βασίζεται στην ανάλυση Fourier, ενώ η περίοδος συμβολίζεται με το R όπως αυτό προκύπτει ως συνάρτηση της συχνότητας και αναζητώντας τις ψηλότερες τιμές (τοπικά μέγιστα):

$$R_i = \sqrt{a_i^2 + b_i^2} \quad a_i = \frac{2}{n} \sum_{t=1}^n X_t \cos(2\pi t / i) \quad b_i = \frac{2}{n} \sum_{t=1}^n X_t \sin(2\pi t / i) \quad i = 1, 2, \dots, m \quad m = n / 2 \quad (22)$$

όπου a_i, b_i είναι οι συντελεστές της συνάρτησης μετασχηματισμού Fourier, X_t (Rudin 1976). Η ανάλυση φάσματος έχει χρησιμοποιηθεί στα οικονομικά (Burley 1969, Iacobucci 2003, Owens και Sarte 2005).

Τέλος, διενεργούνται έλεγχοι αιτιότητας. Η έννοια της αιτιότητας εισήχθη από τον Granger (1969) και έχει χρησιμοποιηθεί εκτενώς στην οικονομική ανάλυση. Η αιτιότητα Granger είναι μια ειδική κατηγορία αυτό-παλίνδρομου διανυσματικού μοντέλου. Εάν δεν παρατηρείται συν-ολοκλήρωση, η εμπειρική διερεύνηση της αιτιότητας τύπου Granger βασίζεται στο γενικευμένο μοντέλο (Karasawoglou και Katrakilidis 1993):

$$\Delta Y_t = a_0 + \sum_{i=1}^m a_{1i} \Delta Y_{t-i} + \sum_{i=0}^n a_{2i} \Delta X_{t-i} + \varepsilon_t \quad (30)$$

Όπου ο δείκτης Δ είναι ο τελεστής πρώτων διαφορών, ΔY και ΔX είναι στάσιμες χρονοσειρές, ενώ ε_t είναι ο όρος του σφάλματος, γνωστός και ως λευκός θόρυβος με μηδέν μέσο όρο και σταθερή διακύμανση. Η μηδενική υπόθεση ότι η μεταβλητή X δεν επηρεάζει αιτιακά κατά Granger, την μεταβλητή Y , απορρίπτεται, εάν ο συντελεστής a_{2i} είναι στατιστικά σημαντικός, ενώ η εξέταση της στατιστικής σημαντικότητας γίνεται με βάση την κατανομή F . Βασικό ζήτημα είναι και καθορισμός του βέλτιστου επιπέδου χρονικών υστερήσεων. Προκειμένου να καθοριστεί ο αριθμός των υστερήσεων, ελέγχονται διάφορα μήκη χρονικών υστερήσεων, ενώ ο βέλτιστος αριθμός καθορίζεται με βάση μια σειρά κριτηρίων. Βλέπε, μεταξύ άλλων, Thornton και Batten (1985), Gutiérrez κ.α. (2007), Hsiao (1981), Ahking και Miller (1985), Khim και Liew (2004), Hacker και Hatemi (2008) Papageorgiou κ.α. (2011).

7.4 Εμπειρικά αποτελέσματα

Τα στοιχεία που χρησιμοποιήθηκαν είναι σε ετήσια βάση και προέρχονται από τη βάση δεδομένων του Εθνικού Γραφείου Οικονομικής Ανάλυσης (NBER) και από το γραφείο Στατιστικής του κλάδου μεταποίησης (US Census Bureau, Department of Manufacturers) και καλύπτουν την περίοδο μεταξύ 1958 και 2006, αμέσως πριν τα πρώτα ίχνη της επισιτιστικής κρίσης και της παγκόσμιας καπιταλιστικής κρίσης. Τα δεδομένα σε ότι αφορά το απόθεμα επενδυμένου κεφαλαίου διατίθονταν μέχρι το 1996, οπότε και οι τιμές της χρονοσειράς εκτιμήθηκαν με τη μέθοδο του Huang (2003), με βάση δηλαδή, τις εκτιμώμενες αποσβέσεις και υπολογίζοντας τις επενδύσεις. Οι μεταβλητές που χρησιμοποιούνται είναι η εργασία L , μετρημένη σε χιλιάδες εργαζόμενους, το προϊόν Y , μετρημένο σε δολάρια και σταθερές τιμές 2005, η παραγωγικότητα της εργασίας Y/L , το απόθεμα επενδυμένου κεφαλαίου K , μετρημένο σε δολάρια και σταθερές τιμές 2005, η συνολική παραγωγικότητα των συντελεστών TFP , το ύψος των μισθών W , σε δολάρια και σταθερές τιμές 2005, οι δαπάνες έρευνας και ανάπτυξης $R\&D$, σε δολάρια και σταθερές τιμές 2005 και, τέλος, το ποσοστό κέρδους Π , προσδιορισμένο ως ακολούθως, σε ποσοστό: $\Pi = (Y - W) / K$ (56), όπως ορίζεται στη βιβλιογραφία (Dumenil και Levy 2002, Milios κ.α. 2002, Mohun 2006 και Wolff 2003).

Ξεκινώντας από τις ιδιότητες στασιμότητας των χρονοσειρών, παρατηρείται ότι όλες οι χρονοσειρές να είναι μη-στάσιμες σε ότι αφορά τις αρχικές μεταβλητές, ενώ είναι στάσιμες σε ότι αφορά τις πρώτες παραγώγους (Πίνακες 45-46). Επόμενο βήμα στον οικονομετρικό ορισμό που έχει υποδειχθεί αποτελεί η αφαίρεση της τάσης. Χρησιμοποιήθηκαν διάφορες μέθοδοι όπως το φίλτρο των Baxter και King και αυτό των Hodrick και Prescott, παράλληλα με όλες τις παραδοσιακές μεθόδους όπως η γραμμική, η εκθετική, η λογαριθμική και η τετραγωνική (Διάγραμμα 11α-η). Επίσης, τα αποτελέσματα της ανάλυσης των κορρολογραμμάτων (correlograms), παρουσιάζονται στους πίνακες 47-54, ενώ υποδεικνύουν την απόρριψη της μηδενικής υπόθεσης για την ύπαρξη λευκού θορύβου για όλες τις χρονοσειρές στις οποίες είχε αφαιρεθεί η τάση υπό μελέτη.

Τα περιοδογράμματα αποτυπώνουν την περιοδικότητα των κύκλων και εμφανίζονται στα διαγράμματα 12-18. Το κυκλικό πραγματικό προϊόν φαίνεται να ακολουθεί και τα τρία είδη κυκλικών διακυμάνσεων, έναν βραχυχρόνιο κύκλο ή κύκλο αποθέματος (βλ. και κεφάλαιο 4) διάρκειας ενός χρόνου, έναν κύκλο μέσης διάρκειας κύκλο διάρκειας τριών και

πέντε χρόνων, και τέλος ένα μακροχρόνιο κύκλο διάρκειας επτά χρόνων. Σε ότι αφορά, τους κύκλους των δαπανών έρευνας και ανάπτυξης εμφανίζονται κύκλοι τριών, πέντε και επτά χρόνων. Αντιστοίχως, για την παραγωγικότητα εργασίας εμφανίζονται ίδιας διάρκειας κύκλοι, δίνοντας στήριξη στην υπόθεση ότι δαπάνες έρευνας και ανάπτυξης και η παραγωγικότητα εργασίας, όντας και τα δύο μέτρα της τεχνολογίας έχουν υψηλό συγχρονισμό και κινούνται παράλληλα, σε μεγάλο βαθμό. Την ίδια στιγμή, οι περιοδικότητες του ποσοστού κέρδους διαμορφώνονται ως εξής: ένας χρόνος, τρία και επτά έτη. Τέλος, ένα ενδιαφέρον συμπέρασμα αποτελεί το γεγονός ότι όλες σχεδόν οι μακροοικονομικές μεταβλητές ακολουθούν, έναν κύκλο βραχείας διάρκειας ενός έτους, έναν κύκλο μέσης διάρκειας, τριών ετών και έναν κύκλο μεγάλης διάρκειας, επτά ετών, όμοιους με τις περιοδικότητες του παραγόμενου προϊόντος. Το εύρημα αυτό μπορεί να γίνει κατανοητό από την οικονομική θεωρία ως ένδειξη για την ύπαρξη κύκλων διαφορετικής διάρκειας, οι οποίοι συγχρονίζονται για τις διαφορετικές μεταβλητές εντός της συνολικής οικονομίας.

Οι πίνακες 55-59 αποτυπώνουν τους συντελεστές παλινδρόμησης μεταξύ των μεταβλητών. Σε όλες τις περιπτώσεις οι μέγιστες τιμές εμφανίζονται σε σχετικά μικρές υστερήσεις υπονοώντας μια σχετικά ταχεία διαδικασία μετάδοσης των τεχνολογικών διαταραχών (shocks) στη βιομηχανία μεταποίησης τροφίμων. Ο πίνακας 60 αναπαριστά τα αποτελέσματα της αιτιότητας Granger. Είναι ξεκάθαρο από τα αποτελέσματα πως το ποσοστό κέρδους φαίνεται να καθορίζεται αιτιακά, από τη συνολική παραγωγικότητα των συντελεστών (TFP) και από τις δαπάνες έρευνας και ανάπτυξης (R&D), όπως δηλαδή υποδεικνύει η υπόθεση του Schumpeter, την ίδια στιγμή που φαίνεται να καθορίζεται αιτιακά από την παραγωγικότητα εργασίας (μαρξική υπόθεση), ενώ και το πραγματικό παραγόμενο προϊόν καθορίζεται αιτιακά από τη συνολική παραγωγικότητα των συντελεστών (TFP) και από τις δαπάνες έρευνας και ανάπτυξης (R&D).

Τα ευρήματα του παρόντος κεφαλαίου είναι, σε γενικές γραμμές, σύμφωνα με τα άρθρα που αναφέρονται στον κλάδο και τη σχετική βιβλιογραφία. Για παράδειγμα, η κυκλική συμπεριφορά ορισμένων κρίσιμων μεταβλητών όπως του ποσοστού κέρδους και της συνολικής παραγωγικότητας των συντελεστών (TFP), είναι ευρήματα τα οποία εμφανίζονται και σε άρθρα άλλων μελετητών (π.χ. Heien 1983, Gallo 1992). Επιπροσθέτως, σύμφωνα με τα ευρήματα του παρόντος κεφαλαίου, η τεχνολογική μεταβολή κινείται παράλληλα και με όμοιο τρόπο με το παραγόμενο προϊόν και την κερδοφορία (Goodwin και Brestler 1995, Morrison 1999 και Morrison και Siegel 1997).

Σε ότι αφορά τις διακυμάνσεις του παραγόμενου προϊόντος (διάγραμμα 11α), παρατηρείται η ύπαρξη περιόδων ανάπτυξης και ύφεσης με τη διαφορά όμως ότι αυτές δεν είναι τόσο οξείες. Παράλληλα, βάσιμη φαίνεται η θέση πως το παραγόμενο προϊόν και οι διακυμάνσεις του κινούνται με ανάλογο τρόπο – αν και με μικρότερες διακυμάνσεις – σε σχέση με τις διακυμάνσεις του παραγόμενου προϊόντος της συνολικής οικονομίας των ΗΠΑ. Πιο αναλυτικά, η κατάρρευση του παραγόμενου προϊόντος, μετά την πρώτη πετρελαϊκή κρίση είναι κοινή τόσο για το παραγόμενο προϊόν του κλάδου, όσο και για το παραγόμενο προϊόν όλης της οικονομίας. Μεταξύ των ετών 1963 και 1972 υπάρχει μια ξεκάθαρη ανοδική τάση, στο παραγόμενο προϊόν του κλάδου, η οποία τερματίστηκε από την πρώτη πετρελαϊκή κρίση, κάτι το οποίο είναι εμφανές στις κυκλικές συνιστώσες της μεταβλητής, ανεξαρτήτως του φίλτρου που χρησιμοποιήθηκε. Ακόμα, η κυκλική συνιστώσα ακολουθεί την ίδια πορεία τόσο στον κλάδο, όσο και στη συνολική οικονομία μεταξύ των ετών 1979-1982 και 1990-1991. Είναι γνωστό πως η δεκαετία του '90 ξεκίνησε με μια απροσδόκητη ύφεση (Basu κ.α. 2001) και σύμφωνα με το Οικονομικό Δελτίο του Προέδρου

(Economic Report of the President) (1994), η ταχύτητα της ανάκαμψης ήταν πολύ αργή¹³⁹. Μεταξύ των ετών 1991 και 1997, περίοδο γνωστή και ως περίοδος της Νέας Οικονομίας (New Economy Period), επισυμβαίνει και μεγάλη αύξηση του παραγόμενου προϊόντος. Επίσης, η μεγέθυνση της παραγωγικότητας στον κλάδο συμπίπτει με μια εξαιρετικά αξιοσημείωτη απόδοση της οικονομίας των ΗΠΑ (Mankiw 2001¹⁴⁰). Σύμφωνα μάλιστα με τους Northbin και Schlagenhauf (1990), διαφορές στο εύρος των διακυμάνσεων οφείλονται σε υπάρχουσες διαφορές με αναφορά στο χαρακτήρα του συναθροιστικού προϊόντος, το χαρακτήρα των συναθροιστικών εθνικών διαταραχών, αλλά και τις διαταραχές χαρακτηριστικές του κλάδου, όπως και ιδιοσυγκρασιακά χαρακτηριστικά του κλάδου.

Σε ότι αφορά την κυκλική συνιστώσα του ποσοστού κέρδους (διάγραμμα 11η), αυτό έφτασε στην ψηλότερη τιμή του το 1972, ενώ στην συνέχεια επηρεάστηκε αρνητικά από το προβληματικό μακροοικονομικό περιβάλλον της δεκαετίας του '70 και κυρίως από την πετρελαϊκή κρίση. Η περίοδος μνημονεύεται ως εκείνη με την μεγαλύτερη κάμψη στο ποσοστό κέρδους μετά το β' παγκόσμιο πόλεμο. Τέλος, μια ανοδική τάση καταγράφεται αρχής γενομένης από την αρχή της δεκαετίας του 80' (1980-1986) φτάνοντας στις ψηλότερες τιμές το 1988 και το 1997. Η άνοδος αυτή συμπίπτει με την τρίτη περίοδο της οικονομίας των ΗΠΑ που χαρακτηρίζεται από αύξηση της κερδοφορίας ως αποτέλεσμα της ταχύτατης αύξησης της παραγωγικότητας της εργασίας¹⁴¹.

Σε ότι αφορά το εργατικό δυναμικό μεταξύ των δεκαετιών '70 και '80 παρατηρείται μια δομική αλλαγή να επισυμβαίνει, καθώς πολλοί εργαζόμενοι εισέρχονται στο εργατικό δυναμικό των ΗΠΑ (μετανάστες, γυναίκες καθώς και η γενιά των baby boomers). Στο χαμηλότερο σημείο του οικονομικού κύκλου, η ανεργία φτάνει στο ψηλότερο της σημείο, αγγίζοντας το 10,8% μεταξύ 1982 και 1983. Την ίδια στιγμή, παρατηρείται μια εμφανής τάση μείωσης του εργατικού δυναμικού στον κλάδο των τροφίμων ξεκινώντας από το 1980 και φτάνοντας μέχρι το 1986 (βλ. διάγραμμα 11δ). Μια από τις βασικές παραμέτρους στην καταπολέμηση της καλπάζουσας ανεργίας αποτελούσε ο φόβος της Κεντρικής Τράπεζας των ΗΠΑ πως μια ενδεχόμενη μεγάλη μείωση της ανεργίας θα οδηγούσε σε καλπάζοντα πληθωρισμό, όπως προκύπτει και από την καμπύλη Phillips. Παρόλα αυτά, μετά το 1983, υπάρχει πορεία πτώσης της ανεργίας, η οποία θα ενταθεί, φτάνοντας στο κατώτερο σημείο το 1989, μια πραγματικότητα που αποτυπώνεται και στην αυξημένη απασχόληση του κλάδου. Η μεταστροφή αυτή μπορεί να αποδοθεί στην εισαγωγή των «ευέλικτων μορφών» απασχόλησης που προτάθηκαν από την κυβέρνηση Reagan. Τέλος, μια μικρή αύξηση στον αριθμό των ανέργων παρατηρείται αμέσως μετά τις τρομοκρατικές επιθέσεις του Σεπτεμβρίου του 2001, η οποία αποτυπώνεται και στην απασχόληση του κλάδου.

Η αξία της εργασίας και των μισθών έχει μια συνεχώς πτωτική πορεία ξεκινώντας από το 1978 χωρίς να έχει αντιστραφεί ποτέ (Mohun 2006). Οι μισθοί συρρικνώνονται προς

¹³⁹ Η ταχύτητα της ανάκαμψης ήταν πολύ αργή τόσο για το παραγόμενο προϊόν, όσο και για την απασχόληση μεταξύ του ελάχιστου σημείου του '90 και του υψηλότερου σημείου το '91 (Economic Report to the President 1991).

¹⁴⁰ Σύμφωνα με τον Mankiw, η περίοδος αυτή χαρακτηρίζεται από εμβληματική μακροοικονομική απόδοση, καθώς οι τιμές των τροφίμων και της ενέργειας επιδεικνύουν αξιοσημείωτη σταθερότητα και η μεγέθυνση της παραγωγικότητας εμφάνισε μια αναπάντεχη επιτάχυνση. Αυτή η περίοδος της νέας οικονομίας διακατέχεται από την διάχυση της πληροφορικής τεχνολογίας.

¹⁴¹ Πολλοί οικονομολόγοι διακρίνουν μεταξύ τριών μεγάλων περιόδων στην οικονομία των ΗΠΑ μετά τον β' παγκόσμιο πόλεμο. Σύμφωνα με τον Wolff (2003), αυτές είναι οι: (α) μεταξύ 1947-1966, (β) μεταξύ 1966-1979 και (γ) μεταξύ 1979 και 1997. Στην πρώτη υπάρχει πορεία ανόδου του ποσοστού κέρδους, στη δεύτερη ανακόπτεται και αντιστρέφεται, ενώ στην τρίτη υπάρχει πορεία επανάκαμψης της ανοδικής πορείας του ποσοστού κέρδους.

όφελος της αύξησης του ποσοστού κέρδους από την περίοδο μετά τα μέσα της δεκαετίας του '60 μέχρι τις αρχές του '80 καθώς η αξία των μισθών έχασε περί το 10% της συνεισφοράς της στην προστιθέμενη αξία. Η κυκλική συνιστώσα των μισθών (διάγραμμα 11στ) εμφανίζει την υψηλότερη τιμή της το 1978 και τη χαμηλότερη το 1997, ενώ την περίοδο μεταξύ 1981 και 1987 οι μισθοί παραμένουν στάσιμοι και χαμηλοί ως αποτέλεσμα, σε ένα βαθμό τουλάχιστον, της πολιτικής σταθερών μισθών της κυβέρνησης Reagan. Μετά το 1997, υπάρχει μια ελαφριά ανοδική τάση.

Στο διάγραμμα 11β παρουσιάζονται οι διακυμάνσεις του καθαρού αποθέματος κεφαλαίου που έχουν επενδυθεί στον κλάδο μεταποίησης τροφίμων των ΗΠΑ. Σύμφωνα με τους Basu κ.α. (2001), τη δεκαετία του '90 οι ΗΠΑ βίωσαν μια χωρίς προηγούμενο – σε μέγεθος και διάρκεια – έκρηξη στη βιομηχανική επένδυση, καθώς αφορούσε κυρίως σε επενδύσεις υψηλής τεχνολογίας και πληροφορικής, εξ' ου και ο τίτλος: περίοδος της πληροφορικής έκρηξης (IT boom). Η δεκαετία του '70 ήταν κι αυτή, ακριβώς με τον ίδιο τρόπο, όπως η δεκαετία του 90', μια δεκαετία μεγάλης επενδυτικής έκρηξης, με τη διαφορά ότι ήταν μικρότερης έντασης και διάρκειας από εκείνη του '90. Η έκρηξη της πληροφορικής αφορούσε επενδύσεις τόσο σε αυτοματοποιημένες διαδικασίες παραγωγής, όσο και σε υπολογιστές κι επικοινωνίες, έφθασε την συσσώρευση κεφαλαίου στο μέγιστο της σημείο το 2001, ένα έτος που σηματοδεύτηκε εκτός από την τρομοκρατική επίθεση, και από την φούσκα των εταιριών πληροφορικής (IT bubble), από όπου και εκκινά μια περίοδος μειούμενου κεφαλαιακού αποθέματος.

Την ίδια στιγμή, σε ότι αφορά τους δείκτες τεχνολογικής μεταβολής, τη συνολική παραγωγικότητα, των συντελεστών και τις δαπάνες έρευνας και ανάπτυξης (TFP και R&D αντίστοιχα, διάγραμμα 11ε και 11ζ αντίστοιχα) παρατηρείται πως για τη μεν πρώτη, συνολική παραγωγικότητα των συντελεστών, υφίστανται δυο εμφανείς τάσεις: μια ανοδική μεταξύ 1981 και 1988 και μια πτωτική μεταξύ 1973 και 1980. Μεταξύ 1948 και 1973, η συνολική παραγωγικότητα των συντελεστών στις ΗΠΑ αυξανόταν ετησίως κατά 2,13%, μια από τις υψηλότερες, δηλαδή, τιμές που έχουν καταγραφεί στην ιστορία της οικονομίας των ΗΠΑ. Η άνοδος αυτή συμπίπτει με την διεθνοποίηση του κεφαλαίου των ΗΠΑ, πράγμα που μεταφράστηκε με τις επιχειρήσεις να γίνονται σταδιακά πολυεθνικές και με σημαντικό ύψος καθαρής επένδυσης (Krugman 1990), μια εξέλιξη που σίγουρα συνέβαλε στη μεγάλη αύξηση της συνολικής παραγωγικότητας των συντελεστών (TFP). Μετά την πετρελαϊκή κρίση του 1973, το ποσοστό αύξησης της συνολικής παραγωγικότητας των συντελεστών καθηλώθηκε στο 0.53% για τα έτη μεταξύ 1973 έως 1989. Μετά το 1989, εμφανίζεται σχετικά υψηλότερο φτάνοντας το 0.93% μέχρι το 2000, ενώ για την περίοδο 2000-2005 το 1.83% κατ' έτος. Ταυτόχρονα, κατά την διάρκεια της περιόδου μετά τη πετρελαϊκή κρίση, όπως και μετά από κάθε κρίση, υπάρχει μια τάση μεγάλης μείωσης των δαπανών σε έρευνα και ανάπτυξη, κάτι που αποτυπώνεται και στις περικοπές που επισυμβαίνουν στις δαπάνες αυτές μέχρι και το 1983. Η πορεία αυτή αναστράφηκε, μερικώς, από την οικονομική πολιτική της κυβέρνησης Reagan, σύμφωνα με την οποία υπήρχαν γενικευμένες φοροαπαλλαγές και μειώσεις φόρων που αύξησαν αυτόνομα την επένδυση, αλλά και δια μέσου της αυξημένης κερδοφορίας.

Τέλος, σε ότι αφορά την παραγωγικότητα της εργασίας, αυτή εμφανίζεται σταθερή μεταξύ 1958 και 1970, ενώ αυξήθηκε από το 1970 μέχρι την πετρελαϊκή κρίση το 1973, κατά την οποία η τάση αντιστρέφεται (διάγραμμα 11γ). Μετά το 1974, οι διακυμάνσεις έγιναν περισσότερο οξείες, χωρίς όμως να διαγράφονται ξεκάθαρες τάσεις. Από τα διαγράμματα 11(ε-η), γίνεται σαφές ότι οι διάφορες μεταβλητές που απεικονίζουν την τεχνολογική μεταβολή κινούνται με όμοιο τρόπο, όπως ήταν αναμενόμενο. Το εύρημα αυτό είναι συνεπές με την διατυπωμένη θέση πως μετά το '90 παρατηρείται ταχεία πορεία αύξησης της

τεχνολογικής στάθμης του κλάδου εντείνοντας το χαρακτήρα υψηλής τεχνολογίας (Morrison και Siegel 1997).

Τα αποτελέσματα των ελέγχων Granger (πίνακας 60) υποδηλώνουν μια διπλής κατεύθυνσης αιτιακή σχέση μεταξύ των μεταβλητών που ελέγχονται. Έτσι, η συνολική παραγωγικότητα των συντελεστών και το παραγόμενο προϊόν υφίστανται σχέση αμοιβαίου καθορισμού, κάτι που ισχύει μόνο για τη μια πλευρά της σχέσης όταν η μεταβλητή ανάλυσης είναι οι δαπάνες σε έρευνα και ανάπτυξη, με κατεύθυνση από τις δαπάνες E&A να επηρεάζουν/προκαλούν αιτιακά το παραγόμενο προϊόν. Επίσης, σε ότι αφορά τα διάφορα μέτρα της τεχνολογικής αλλαγής αυτά φαίνονται να καθορίζουν το ποσοστό κέρδους. Η αντίθετης φοράς αιτιακή σχέση δεν φαίνεται να αποτελεί βάσιμη υπόθεση, καθώς η υπόθεση του καθορισμού της τεχνολογικής αλλαγής με βάση το ποσοστό κέρδους δεν επιβεβαιώνεται στατιστικά.

7.5 Συμπεράσματα

Σε αυτό το κεφάλαιο έγινε προσπάθεια να τεθούν σε εμπειρικό έλεγχο θέσεις που έχουν διατυπωθεί στα πρώτα κεφάλαια αυτής της διατριβής υπό μορφή θεωρίας, κάνοντας χρήση της μεθοδολογίας του οικονομικού κύκλου που έχει χρησιμοποιηθεί σε όλο το εύρος αυτής της διατριβής. Μελετήθηκαν εμπειρικά βασικές θέσεις σχετικά με το ρόλο της τεχνολογικής αλλαγής στο πλαίσιο μαρξιστικών προσεγγίσεων αλλά και της προσέγγισης του Schumpeter. Με αυτά ως δεδομένα, ελέγχθηκαν η περίπτωση του κλάδου μεταποίησης τροφίμων, την περίοδο μεταξύ 1958 και 2006. Όπως είναι γνωστό, στην μαρξιστική παράδοση η κρίση συμβαδίζει με την κατάρρευση του ποσοστού κέρδους. Ο Μαρξ μέσα από το νόμο του πτωτικού περιθωρίου κέρδους ο οποίος έχει καθαρά ιστορικό χαρακτήρα, υποστηρίζει ότι η τεχνολογική καινοτομία στοχεύοντας στην αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας, μπορεί να επιφέρει πτώση του ποσοστού κέρδους (Milios κ.α. 2002). Στο πλαίσιο της Σουμπετεριανής ανάλυσης, η τεχνολογική καινοτομία είναι η βάση εξέλιξης του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής και της δημιουργίας μακρών κυμάτων, δηλαδή μεγάλης διάρκειας διακυμάνσεων. Για τον Schumpeter, ο οικονομικός κύκλος είναι οι μεταβάσεις από, μια ισορροπία σε μια άλλη, διαταράσσοντας όμως πλήρως την έννοια της ισορροπίας καθεαυτής, με τέτοιο τρόπο που οι διακυμάνσεις επισυμβαίνουν με κυκλικό τρόπο, όχι όμως γύρω από σταθερό σημείο.

Η παράλληλη κίνηση μεταξύ των κυκλικών συνιστωσών των μεταβλητών που χρησιμοποιούνται και των μεταβλητών αναφοράς (πραγματικό παραγόμενο προϊόν και τεχνολογική αλλαγή) ελέγχθηκε. Επιπρόσθετα, ελέγχθηκε η αιτιακή σχέση μεταξύ μεταβλητών δεικτών της τεχνολογικής αλλαγής και του παραγόμενου προϊόντος αλλά και του ποσοστού κέρδους. Ανάμεσα στα ευρήματα, συγκαταλέγονται εκείνα της ύπαρξης μιας διπλής κατεύθυνσης αιτιακής σχέσης μεταξύ της τεχνολογικής μεταβολής και του παραγόμενου προϊόντος και της κερδοφορίας, το οποίο μπορεί να γίνει αντιληπτό ως απόδειξη μιας σχέσης αιτίου-αιτιατού μεταξύ αυτών των μεταβλητών. Τα εμπειρικά ευρήματα επιβεβαιώνουν τις όψεις και τις προκείμενες των μαρξιστικών υποθέσεων αλλά και της υπόθεσης του Schumpeter.

Ακόμα, οι οικονομικές χρονοσειρές του κλάδου μεταποίησης των τροφίμων φαίνεται να ακολουθούν παράλληλες πορείες σε ότι αφορά τις διακυμάνσεις τους με τις διακυμάνσεις των αντίστοιχων μεταβλητών της συνολικής οικονομίας, αν και με μικρότερη ένταση. Σε ότι αφορά τη διάρκεια των κύκλων, παρατηρείται ότι σε γενικό επίπεδο όλες σχεδόν οι μακροοικονομικές μεταβλητές ακολουθούν, ένα κύκλο βραχείας διάρκειας ενός έτους, έναν κύκλο μέσης διάρκειας, τριών ετών και έναν κύκλο μεγάλης διάρκειας, επτά ετών, όμοιους με τις περιοδικότητες του παραγόμενου προϊόντος. Το εύρημα αυτό μπορεί να γίνει

κατανοητό από την οικονομική θεωρία ως ένδειξη για την ύπαρξη κύκλων διαφορετικής διάρκειας, οι οποίοι συγχρονίζονται για τις διαφορετικές μεταβλητές εντός της συνολικής οικονομίας. Τέλος, σε ότι αφορά τις διακυμάνσεις των μεταβλητών, αυτές συσχετίζονται με ευρύτερες εξελίξεις και γεγονότα που επισυμβαίνουν στην οικονομία των ΗΠΑ, αναδεικνύοντας ένα χαρακτήρα πολιτικής οικονομίας. Η κυκλική συνιστώσα του ποσοστού κέρδους (διάγραμμα 11^η) έλαβε την υψηλότερη τιμή της το 1972, σημείο από όπου ξεκινάει μια πτωτική πορεία στην οποία συνέτεινε και ανατροφοδοτήθηκε και από το κακό μακροοικονομικό κλίμα της δεκαετίας του 70'. Μια ανοδική τάση καταγράφεται αρχής γενομένης από την αρχή της δεκαετίας του 80' (1980-1986) φτάνοντας στις ψηλότερες τιμές το 1988 και το 1997. Η άνοδος αυτή συμπίπτει με την τρίτη περίοδο της οικονομίας των ΗΠΑ που χαρακτηρίζεται από αύξηση της κερδοφορίας, ως αποτέλεσμα της ταχύτατης αύξησης της παραγωγικότητας της εργασίας. Ένα άλλο ενδιαφέρον εύρημα είναι το γεγονός πως όλα τα μέτρα τεχνολογίας έχουν παρόμοια σημεία καμπής και παράλληλες τάσεις.

7.7 Παράρτημα

Πίνακες 45-46: Έλεγχοι για την ύπαρξη μοναδιαίας ρίζας

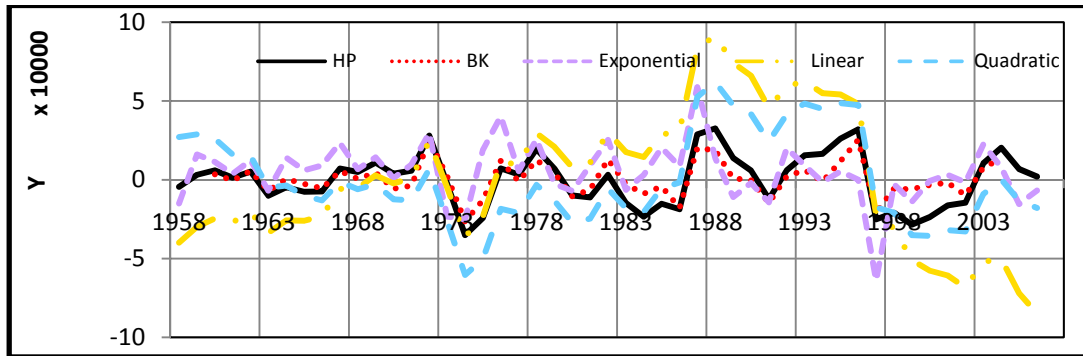
Πίνακας 45: Έλεγχοι ADF, αρχικές μεταβλητές

VARIABLE	LAGS	T-STAT	PROBABILITY	STATIONARY	NON STATIONARY
L	0-10	-1.4315	0.5592	NO	YES
Y	0-10	-1.9728	0.2975	NO	YES
K	1-10	0.1634	0.9673	NO	YES
TFP	0-10	-1.2786	0.6295	NO	YES
R&D	0-10	-0.6943	0.8380	NO	YES
W	1-10	-0.4993	0.8822	NO	YES
Y/L	0-10	-1.9215	0.3200	NO	YES
PROFIT RATE	0-10	-0.8313	0.8010	NO	YES

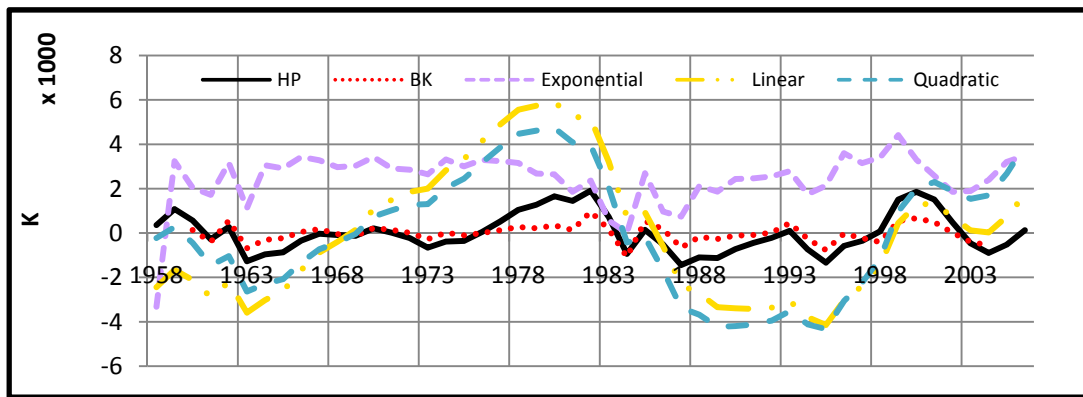
Πίνακας 46: Έλεγχοι ADF, πρώτες διαφορές των μεταβλητών

VARIABLE	LAGS	T-STAT	PROBABILITY	STATIONARY	NON STATIONARY
ΔL	0-10	-6.4966	0.0000	YES	NO
ΔY	0-10	-5.9666	0.0000	YES	NO
ΔK	1-10	-4.0598	0.0026	YES	NO
ΔTFP	0-10	-6.7144	0.0000	YES	NO
$\Delta R\&D$	0-10	-7.1683	0.0000	YES	NO
ΔW	0-10	-5.9564	0.0000	YES	NO
$\Delta Y/L$	0-10	-5.5167	0.0000	YES	NO
ΔPR	0-10	-5.8762	0.0000	YES	NO

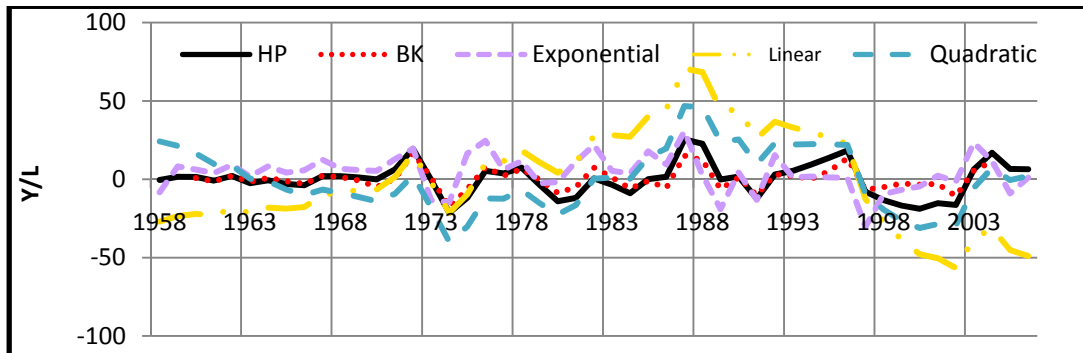
Διαγράμματα 11^α-11^η: Οι κυκλικές συνιστώσες των μεταβλητών

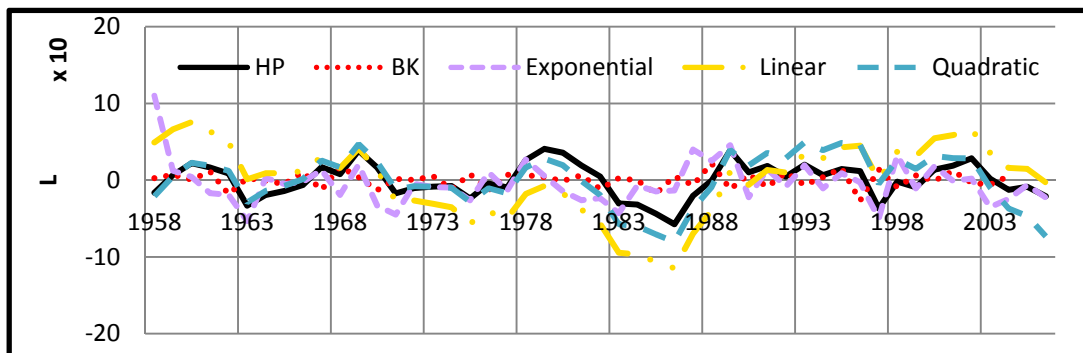
(α)

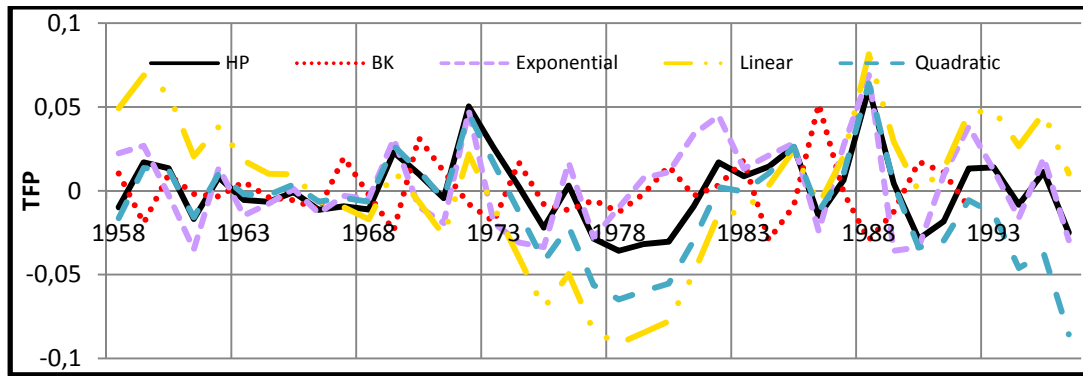
(β)

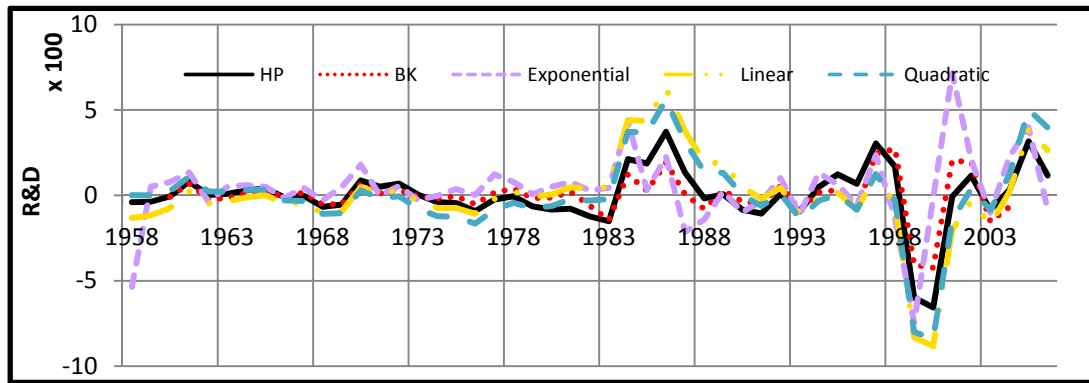
(γ)

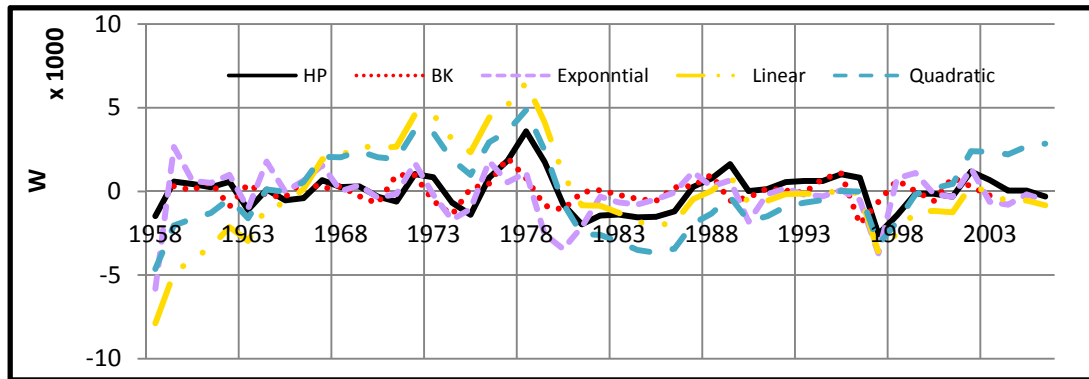
(δ)

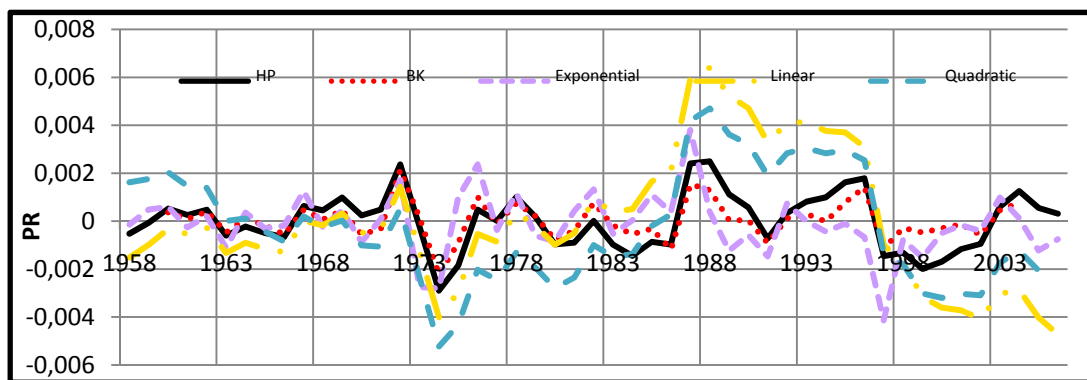
(ε)

(σ)

(ζ)

(η)

Πίνακες 47-54: Κορρελογράμματα και Έλεγχοι Λευκού Θορύβου

LAG	AC	PAC	Q-Stat	Prob
1	0.548	0.548	15.654	0.000
2	0.219	-0.116	18.216	0.000
3	-0.187	-0.373	20.113	0.000
4	-0.414	-0.215	29.619	0.000
5	-0.424	-0.041	39.814	0.000
6	-0.464	-0.335	52.331	0.000
7	-0.294	-0.117	57.472	0.000
8	-0.147	-0.127	58.794	0.000

Πίνακας 47: Έλεγχος Λευκού Θορύβου για Εργασία

LAG	AC	PAC	Q-Stat	Prob
1	0.486	0.486	12.306	0.000
2	0.006	-0.302	12.308	0.002
3	-0.200	-0.082	14.482	0.002
4	-0.296	-0.192	19.340	0.001
5	-0.190	0.029	21.388	0.001
6	0.025	0.069	21.423	0.002
7	0.039	-0.135	21.514	0.003
8	0.015	0.002	21.527	0.006

Πίνακας 48: Έλεγχος Λευκού Θορύβου για ΔΕΠ

LAG	AC	PAC	Q-Stat	Prob
1	0.725	0.725	27.341	0.000
2	0.405	-0.254	36.048	0.000
3	0.182	-0.003	37.854	0.000
4	-0.074	-0.306	38.161	0.000
5	-0.219	0.046	40.891	0.000
6	-0.204	0.067	43.317	0.000
7	-0.196	-0.102	45.604	0.000
8	-0.145	0.047	46.889	0.000

Πίνακας 49: Έλεγχος Λευκού Θορύβου για Κεφάλαιο

LAG	AC	PAC	Q-Stat	Prob
1	-0.169	-0.169	10.914	0.296
2	-0.569	-0.615	13.792	0.001
3	0.166	-0.155	14.910	0.002
4	0.263	-0.129	17.798	0.001
5	-0.121	-0.055	18.426	0.002
6	-0.099	-0.005	18.861	0.004
7	0.090	0.028	19.232	0.007
8	-0.131	-0.252	20.051	0.010

Πίνακας 50: Έλεγχος Λευκού Θορύβου για TFP

AG	AC	PAC	Q-Stat	Prob
1	0.394	0.394	80.804	0.004
2	-0.165	-0.380	95.357	0.008
3	-0.199	0.056	11.680	0.009
4	-0.196	-0.242	13.820	0.008
5	-0.180	-0.060	15.661	0.008
6	-0.067	-0.062	15.924	0.014
7	-0.074	-0.180	16.247	0.023
8	0.005	0.073	16.248	0.039

Πίνακας 51: Έλεγχος Λευκού Θορύβου για E&A

LAG	AC	PAC	Q-Stat	Prob
1	0.510	0.510	13.526	0.000
2	-0.014	-0.369	13.536	0.001
3	-0.187	0.017	15.438	0.001
4	-0.200	-0.128	17.654	0.001
5	-0.116	0.017	18.423	0.002
6	0.040	0.075	18.516	0.005
7	0.034	-0.130	18.583	0.010
8	0.021	0.094	18.611	0.017

Πίνακας 52: Έλεγχος Λευκού Θορύβου για Παραγωγικότητα Εργασίας

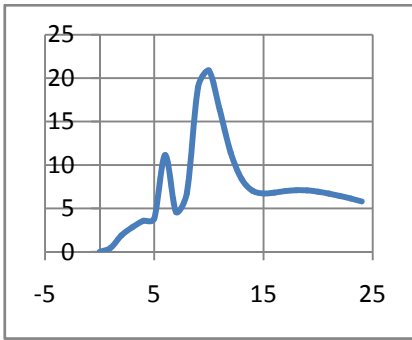
LAG	AC	PAC	Q-Stat	Prob
1	0.489	0.489	12.441	0.000
2	0.017	-0.291	12.457	0.002
3	-0.212	-0.115	14.895	0.002
4	-0.250	-0.092	18.373	0.001
5	-0.101	0.061	18.950	0.002
6	-0.138	-0.257	20.058	0.003
7	-0.224	-0.157	23.055	0.002
8	-0.294	-0.228	28.328	0.000

Πίνακας 53: Έλεγχος Λευκού Θορύβου για Μισθούς

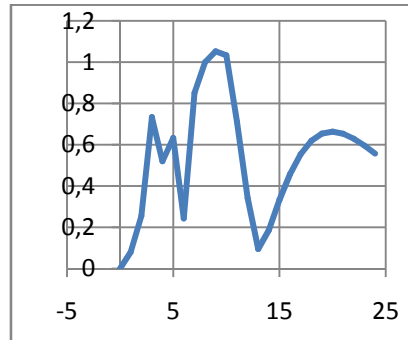
LAG	AC	PAC	Q-Stat	Prob
1	0.494	0.494	12.681	0.000
2	0.001	-0.321	12.681	0.002
3	-0.174	-0.024	14.317	0.003
4	-0.245	-0.179	17.660	0.001
5	-0.149	0.051	18.929	0.002
6	0.023	0.038	18.961	0.004
7	0.040	-0.086	19.055	0.008
8	0.016	0.010	19.070	0.014

Πίνακας 54: Έλεγχος Λευκού Θορύβου για PR

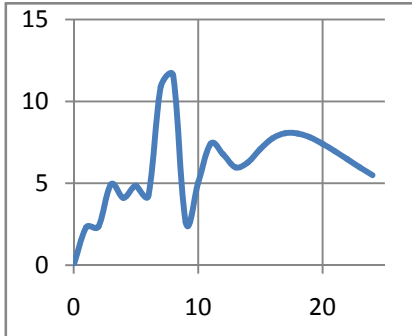
Διαγράμματα 12-18: Περιοδογράμματα

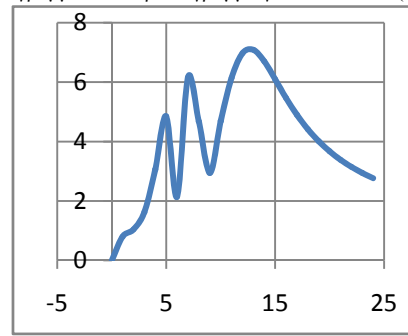
Διάγραμμα 12: Περιοδογράμμα για Εργασία ΗΠΑ (10^3)

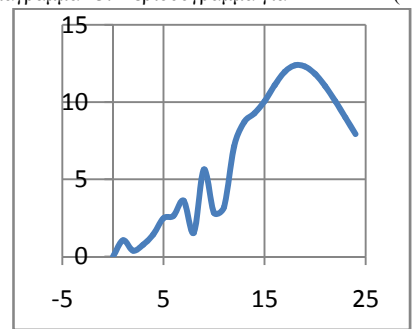
Διάγραμμα 16: Περιοδογράμμα για Ε&Α ΗΠΑ (10^6)

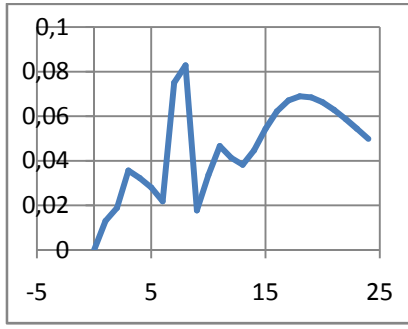
Διάγραμμα 13: Περιοδογράμμα για ΑΕΠ ΗΠΑ (10^6)

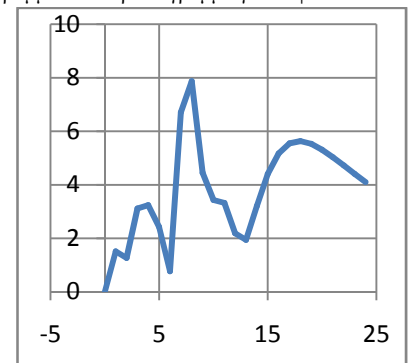
Διάγραμμα 17: Περιοδογράμμα για Μισθούς ΗΠΑ (10^6)

Διάγραμμα 14: Περιοδογράμμα για Κεφάλαιο ΗΠΑ (10^2)

Διάγραμμα 18: Περιοδογράμμα για Ποσοστό Κέρδους ΗΠΑ

Διάγραμμα 15: Περιοδογράμμα για παραγωγικότητα εργασίας ΗΠΑ(10^2)

Πίνακες 55-59: Συσχέτιση των Κυκλικών Συνιστωσών των Μεταβλητών

<i>i</i>	Y and TFP		
	Quadratic	HP	BK
8	-0.2188	-0.3231	-0.3095
7	-0.1722	-0.1522	-0.1151
6	-0.0795	0.0869	0.1667
5	0.0040	0.2002	0.1745
4	-0.0229	0.0530	0.0801
3	-0.0659	-0.0578	-0.0819
2	-0.0880	-0.2030	-0.4282
1	0.0295	0.0507	0.1629
0	0.0948	0.2418	0.5658
-1	0.0231	-0.1089	-0.3215
-2	0.0418	-0.1299	-0.2148
-3	0.1085	0.0205	0.0387
-4	0.1254	0.1021	0.0428
-5	0.1254	0.1826	0.0582
-6	0.1124	0.2561	0.1299
-7	0.0469	0.2385	0.0038
-8	-0.0774	0.1163	-0.1352

Πίνακας 55: Συντελεστές Συσχέτισης για ΑΕΠ και TFP

<i>i</i>	Y and R&D		
	Quadratic	HP	BK
8	-0.0708	0.1183	-0.0027
7	-0.1731	0.0855	0.0970
6	-0.3223	0.0501	0.0383
5	-0.3320	-0.0806	-0.4350
4	-0.3041	-0.0607	-0.0400
3	-0.0953	-0.0082	0.0364
2	0.1254	0.1387	0.1268
1	0.2163	0.2219	0.1003
0	0.2484	0.1604	-0.2305
-1	0.3953	0.2461	-0.0082
-2	0.4128	0.2415	0.3955
-3	0.3856	-0.0657	-0.0392
-4	0.2891	-0.3177	-0.3514
-5	0.2739	-0.1917	0.0649
-6	0.3014	-0.1241	-0.1252
-7	0.2752	0.0933	-0.0582
-8	0.2468	0.1949	0.0995

Πίνακας 56: Συντελεστές Συσχέτισης για ΑΕΠ και E&A

	PROFIT RATE and TFP		
<i>i</i>	Quadratic	HP	BK
8	-0.2569	-0.3458	0.0767
7	-0.2002	-0.1810	-0.0311
6	-0.1000	0.0449	-0.1214
5	0.0101	0.1943	-0.0212
4	0.0199	0.0733	0.1148
3	0.0078	-0.0355	0.0410
2	0.0159	-0.1527	-0.2021
1	0.1485	0.1301	-0.2014
0	0.2183	0.3145	0.0044
-1	0.1251	-0.0743	0.1467
-2	0.1316	-0.0756	0.2063
-3	0.1672	0.0694	-0.2284
-4	0.1401	0.0989	-0.0134
-5	0.1032	0.1437	0.1973
-6	0.0590	0.1967	0.0338
-7	-0.0281	0.1669	-0.0307
-8	-0.1665	0.0174	-0.0362

Πίνακας 57: Συντελεστές Συσχέτισης για Ποσοστό Κέρδους και TFP

	PROFIT RATE - R&D		
<i>i</i>	Quadratic	HP	BK
8	-0.2188	-0.3231	-0.3095
7	-0.1722	-0.1522	-0.1151
6	-0.0795	0.0869	0.1667
5	0.0040	0.2002	0.1745
4	-0.0229	0.0530	0.0801
3	-0.0659	-0.0578	-0.0819
2	-0.0880	-0.2030	-0.4282
1	0.0295	0.0507	0.1629
0	0.0948	0.2418	0.5658
-1	0.0231	-0.1089	-0.3215
-2	0.0418	-0.1299	-0.2148
-3	0.1085	0.0205	0.0387
-4	0.1254	0.1021	0.0428
-5	0.1254	0.1826	0.0582
-6	0.1124	0.2561	0.1299
-7	0.0469	0.2385	0.0038
-8	-0.0774	0.1163	-0.1352

Πίνακας 58: Συντελεστές Συσχέτισης για Ποσοστό Κέρδους και E&A

<i>i</i>	PR and Y/L		
	Quadratic	HP	BK
8	-0.1320	0.0312	0.0874
7	-0.0645	0.0858	-0.2093
6	-0.0055	0.0834	-0.1677
5	-0.0250	-0.0957	-0.1148
4	0.1480	-0.1956	0.2201
3	0.3126	-0.1722	0.2784
2	0.4726	-0.8090	-0.1056
1	0.7146	0.4226	0.3522
0	0.9246	0.9199	0.0116
-1	0.8405	0.5019	0.2113
-2	0.7101	0.0428	0.3725
-3	0.5553	-0.1595	-0.0331
-4	0.4205	-0.1904	-0.3892
-5	0.3172	-0.1014	-0.1269
-6	0.2940	0.0474	0.2154
-7	0.2211	0.0219	0.1073
-8	0.1535	0.0115	0.0935

Πίνακας 59: Συντελεστές Συσχέτισης για Ποσοστό Κέρδους και Παραγωγικότητα Εργασίας

Πίνακας 60: Αποτελέσματα Ελέγχων Αιτιότητας Granger

Hypothesis to be Tested	CRITERIA FOR LAG SELECTION			LAGS	OBS	F-STATISTIC	PROBABILITY
	FPE	AIC	HQ				
TFP does not Granger Cause Y Y does not Granger Cause TFP	2	2	1	2	37	2.81083 2.85707	0.07506 0.07217
R&D does not Granger Cause Y Y does not Granger Cause R&D	1	3	1	1	48	2.76128 2.11861	0.10352 0.15246
Y/L does not Granger Cause PROFIT RATE PROFIT RATE does not Granger Cause Y/L	14	15	15	15	34	5.71204 4.93451	0.08840 0.10706
TFP does not Granger Cause PROFIT RATE PROFIT RATE does not Granger Cause TFP	2	2	1	2	37	3.84397 1.71500	0.03191 0.19609
R&D does not Granger Cause PROFIT RATE PROFIT RATE does not Granger Cause R&D	3	3	3	3	34	6.11292 0.96827	0.08079 0.59372

Συμπεράσματα

Σκοπός της παρούσας διατριβής ήταν η οικοδόμηση μιας συνολικής και συστηματικής θεώρησης του οικονομικού κύκλου, τόσο σε ότι αφορά τη θεωρητική εννοιολόγηση του οικονομικού κύκλου όσο και αναφορικά με τη δημιουργία του κατάλληλου οικονομετρικού πλαισίου για να ερμηνευθούν οι οικονομικές διακυμάνσεις και να εξαχθούν πολιτικό-οικονομικά συμπεράσματα σχετικά με την πορεία της Οικονομικής και Νομισματικής Ένωσης και την μετάδοση των οικονομικών κύκλων σε διεθνές επίπεδο. Για την επίτευξη αυτού του σκοπού, συνδυάστηκε η θεωρητική εμβάθυνση και η χρήση γενικευμένων μαθηματικών και οικονομετρικών τεχνικών και μοντέλων. Επειδή, ακριβώς, η μοντελοποίηση και οι μαθηματικές τεχνικές τοποθετούνται σε ένα ευρύτερο θεωρητικό πλαίσιο, υπό μορφή απαντήσεων σε ερωτήματα που προκύπτουν από την θεωρία, προκύπτει κατά αυτόν τον τρόπο, και η διάρθρωση των κεφαλαίων της διατριβής.

Αφετηριακά, έγινε σκιαγράφηση του πλαισίου οικοδόμησης της έννοιας του οικονομικού κύκλου από τις απαρχές της οικονομικής επιστήμης μέχρι σήμερα, σε ένα ευρύτερο μεθοδολογικό και ιστορικό πλαίσιο καθώς και προσπάθεια σύνδεσης της έννοιας με επιστημολογικές και φιλοσοφικές προκείμενες, και ευρύτερους προβληματισμούς, αναδεικνύοντας και εξηγώντας τη διαδικασία κατασκευής θεωριών, νόμων και πορισμάτων. Επίσης, έγινε μια προσπάθεια συστηματικής ανάλυσης των προσεγγίσεων για τους οικονομικούς κύκλους και των σχολών σκέψης, σε ένα πλαίσιο μεγαλύτερης αφαίρεσης συνδεδεμένο με την ευρύτερη μεθοδολογία συγκρότησης της οικονομικής επιστήμης. Στο τελευταίο τμήμα του θεωρητικού μέρους της διατριβής τοποθετείται η συγκριτική ανάλυση δυο σπουδαίων θεωρητικών με μεγάλη συνεισφορά στη θεωρητικοποίηση του οικονομικού κύκλου, του Joseph Schumpeter και του Thorstein Veblen, οι οποίοι αποτελούν χαρακτηριστικά παραδείγματα συστηματικής ανάλυσης του οικονομικού κύκλου, αλλά και συνολικότερων μεταποτίσεων προς μια ερμηνεία με βάση την Πολιτική Οικονομία.

Σε ότι αφορά τη σειρά των οικονομετρικών εργαλείων που χρησιμοποιήθηκαν για να απαντηθούν τα ερωτήματα που πρόεκυψαν, πραγματοποιήθηκαν τα ακόλουθα βήματα: πρώτον, κατασκευάστηκε μια οικονομετρική διατύπωση του οικονομικού κύκλου συνεπής με τις θεωρητικές διατυπώσεις των αρχικών κεφαλαίων. Με αυτή τη μαθηματική διατύπωση ανά χείρας, απαντάται η προβληματική του συγχρονισμού των οικονομικών κύκλων, αλλά και αυτή της οικοδόμησης των άριστων νομισματικών περιοχών, συνθέτοντας διαφορετικές μεταξύ τους όψεις του συγχρονισμού. Επίσης, δόθηκαν απαντήσεις σχετικά με την κατεύθυνση των οικονομικών διακυμάνσεων στην Ευρώπη και στις ΗΠΑ, τη σημασία μεμονωμένων γεγονότων στις οικονομικές διακυμάνσεις και εξετάστηκαν εμπειρικά οι παραδοσιακές θεωρίες των καναλιών διάδοσης των διακυμάνσεων και των διαταραχών, ενώ αναλύθηκε και η ταχύτητα απόκρισης, αλλά και το εύρος των μεμονωμένων οικονομιών στις διακυμάνσεις μιας χώρας όπως οι ΗΠΑ. Επιπρόσθετα, εξετάστηκε η σημασία των δημοσιονομικών πολιτικών στην Ευρώπη στην κατεύθυνση της αναζήτησης της σχετικής σημασίας αυτών σε ότι αφορά την κρίση χρέους. Επίσης, εξετάστηκε το κοινωνικό κράτος σε ότι αφορά την αποτελεσματικότητα των δημοσιονομικών πολιτικών και το ξεδίπλωμα της κρίσης. Τελευταία συμβολή του εμπειρικού μέρους της διατριβής είναι η μελέτη της φύσης των δημοσιονομικών πολιτικών σε σύγκριση μεταξύ της συνολικής οικονομίας και του κλάδου, στις διαφορές που εμφανίζονται στο είδος, το εύρος και την περίοδο των διακυμάνσεων σε επίπεδο κλάδου σε σχέση με το επίπεδο της συνολικής οικονομίας. Εστίασαμε στον κλάδο μεταποίησης τροφίμων προκειμένου να διερευνηθούν οι παραλληλίες

των οικονομικών κύκλων των κλάδων σε σχέση με τη συνολική οικονομία, αλλά και σε σχέση με τις μεταβλητές που ορίζουν τον κλάδο. Η επιλογή του συγκεκριμένου κλάδου οφείλεται σε μια σειρά χαρακτηριστικών που συγκεντρώνει, όπως μεγάλη ανελαστικότητα ζήτησης, συγκεντροποίηση και υψηλή κερδοφορία. Επιπρόσθετα, μελετήθηκε η σημασία της τεχνολογικής αλλαγής και του ποσοστού κέρδους στη δημιουργία διακυμάνσεων εντός του κλάδου. Τέλος, οι θεωρίες που έχουν διατυπωθεί τίθενται στη σφαίρα της εμπειρικής αξιολόγησης.

Σε ότι αφορά τα συμπεράσματα του πρώτου κεφαλαίου και την εννοιολόγηση των οικονομικών κύκλων, συμπεραίνουμε πως πάρα τις διαφορετικές όψεις που έχουμε αναφέρει σχετικά με την αιτία και την πορεία, τις φάσεις και την περίοδο, των οικονομικών κύκλων και των κρίσεων, υπάρχει σε όλες τις αναλύσεις ένα στοιχείο που συνέχει μεταξύ τους όλες τις θεωρίες σε ένα ενιαίο σώμα. Σε όλα τα παραπάνω σχήματα, υπάρχει μια κοινή «γλώσσα» που μεταφράζονται όλες οι διαταραχές, η γλώσσα των τιμών. Οι μεταβολές των τιμών μεσολαβούν για να υπάρξει ο φαινόμενο της διακύμανσης και των κύκλων. Μάλιστα, οι μεταβολές των τιμών είναι η υλική αποτύπωση μεταβολών στη ζήτηση και στην προσφορά, καθότι, όπως είναι γνωστό από τη μικροοικονομική, ο «νόμος» της προσφοράς και της ζήτησης έχει σαν συνέπεια οποιεσδήποτε μεταβολές στη ζήτηση ή στην προσφορά να έχουν επιδράσεις στην τιμή μέχρι να επέλθει μια νέα ισορροπία.

Όλες οι εκδοχές της κρίσης και των διακυμάνσεων, είτε αυτή πρόκειται για την υπερεπένδυση κεφαλαίου, είτε πρόκειται για την κερδοσκοπική φύση του ανθρώπου, είτε για την κερδοσκοπική φύση στη διόγκωση της πίστης, υπάρχει το στοιχείο μιας παθολογικής υπερβολής, ενός «υπέρ», το οποίο επιφέρει μεταβολές και ανισορροπίες στην προσφορά ή και στη ζήτηση και το οποίο με τη σειρά του μεταφράζεται σε μεταβολή των τιμών. Τρεις βασικές μεταβολές μπορούν να υπάρξουν: μεταβολές (α) στην ποσότητα του κεφαλαίου, (β) στην ποσότητα πίστης και (γ) στην ποσότητα εμπορευμάτων.

Στο δεύτερο κεφάλαιο αυτής της διατριβής αναλύθηκαν, σε ένα ιστορικό πλαίσιο, όλες οι σχολές με αναφορά στον οικονομικό κύκλο. Το τρίπτυχο: εργαλεία, μέθοδος και υποθέσεις, είναι το βασικό σχήμα για την κατανόηση της συγκρότησης των σχολών. Είναι προφανές ότι προκειμένου να ομαδοποιηθούν προσεγγίσεις πρέπει πτυχές του τριπτύχου να αναιρεθούν. Έτσι, μπορούν να ομαδοποιηθούν είτε με βάση τα εργαλεία είτε τη μέθοδο είτε, τέλος, με τις υποθέσεις. Η πιο εύλογη διαφοροποίηση που τέμνει τη θεωρητική παραγωγή είναι αυτή που έχει να κάνει με την ενδογένεια-εξωγένεια των οικονομικών διαταραχών. Μάλιστα, αυτός ο διαχωρισμός μπορεί να τέμνει και ολόκληρες θεωρητικές παραδόσεις, όπως αυτή του μαρξισμού ή του κεϋνσιανισμού. Χονδρικά, θα λέγαμε απλά ότι η διάκριση μεταξύ ενδογενών θεωριών και εξωγενών θεωριών έχει να κάνει με την «ικανότητα» της οικονομίας να παράγει κυκλικές διακυμάνσεις από μόνη της. Στην μεν πρώτη περίπτωση, υπάρχουν αιτιώδεις μηχανισμοί που παράγουν κρίσεις και κυκλικές διακυμάνσεις, π.χ. υπερσυσσώρευση στους μαρξιστές, καρτέλ τραπεζών και κρατική παρέμβαση στους Αυστριακούς, ζώδη ένστικτα στους (μετά)-Κεϋνσιανούς, επένδυση κεφαλαίου σε κάποιους Κεϋνσιανούς, χειραγώγηση ψηφοφόρων στη θεωρία του πραγματικού οικονομικού κύκλου, κοκ. Στη δεύτερη περίπτωση, οι αιτιώδεις μηχανισμοί είναι έξω από την οικονομία, πόλεμοι, ατυχήματα, αφηρημένη τεχνολογία, νομισματικές διαταραχές.

Στην πρώτη εκδοχή, ενδημεί κάποιες φορές μια αποστροφή στα μαθηματικά, αλλά και ένας εμπειρισμός, ενώ, κυρίαρχη είναι η αναφορά σε διάφορες εκδοχές ηθικής. Στη θεωρία του πολιτικού οικονομικού κύκλου, όπου ο ηγεμόνας κάνοντας χρήση «τεχνασμάτων» αποπροσανατολίζει τους ψηφοφόρους, στην αυστριακή σχολή όσοι επωφελούνται από τις κυκλικές διαταραχές μεσολαβούν και μεσολαβούνται από το κράτος, φτιάχνοντας έτσι μια συμμαχία που διαρκώς θα απομυζά τους πιο αδύναμους και τους πιο φτωχούς. Επίσης, η

εκδοχή των ζωωδών ενστίκτων ως κατίσχυση της φύσης του ανθρώπου πάνω στην λογική, είναι άλλη μια εκδοχή πρόσδεσης των ενδογενών θεωριών με την ηθική. Την ίδια στιγμή, η θέση του Μαρξ αλλά και των μαρξιστών σχετικά με το αστάθμητο της ταξικής πάλης και τη θέση για την υπερσυσσώρευση που, υπό προϋποθέσεις και συγκεκριμένες συνθήκες, θα μπορούσαν να επιφέρουν κυκλικές διακυμάνσεις θα μπορούσε να αναγνωστεί ως μια αφήγηση ηθικής. Οι καπιταλιστές που είναι υπεύθυνοι για τις κρίσεις κινούνται από την αδηφαγία τους να συσσωρεύσουν κεφάλαιο και να αυξήσουν την υπεραξία, έτσι που φτιάχνεται ένα πορτραίτο των κακών καπιταλιστών. Ωστόσο, σε πρώτο επίπεδο τουλάχιστον, δεν θεωρούμε ότι ο Μαρξ έχει μια συστηματική και συγκροτημένη θεωρία για τον οικονομικό κύκλο.

Επιπλέον, οι εξωγενείς θεωρίες έχουν έναν τόνο μεταφυσικής καθώς, τόσο η αφηρημένη εκδοχή της τεχνολογίας που περιλαμβάνει από τον αριθμό βροχοπτώσεων μέχρι την αλλαγή του είδους της εργασίας για τους εργαζόμενους, όσο και η θέση για τα «ατυχήματα» που συμβαίνουν στην οικονομία δεν μπορούν πάντα να συγκροτήσουν μια στέρεα βάση για την δόμηση ενός επιχειρήματος. Το δίπολο μεταξύ ενδογενών θεωριών και εξωγενών θα μπορούσε, με μια δόση υπερβολής, να μετασηματιστεί σε ένα δίπολο ηθική-μεταφυσική, ή ακόμα και μεταφυσική-μεταφυσική.

Μια δεύτερη κατηγοριοποίηση, με βάση τις υποθέσεις αυτή τη φορά, έχει να κάνει με την πλευρά της οικονομίας στην οποία αποδίδονται οι διαταραχές, δηλαδή στην προσφορά ή στη ζήτηση. Από την ανάδειξη του Keynes και μετά, η διάκριση αυτή γίνεται κρίσιμη σε ότι αφορά τις προσεγγίσεις του οικονομικού κύκλου. Θα ήταν επίφοβο να καταταχθούν, με αυστηρό τρόπο, στη βάση αυτού του διόλου, οι μαρξίζουσες και οι Αυστριακές προσεγγίσεις. Θα λέγαμε ότι και οι δύο εστιάζουν στην οικονομία ως σύστημα, αναμειγνύοντας πλευρές της προσφοράς και της ζήτησης. Έτσι, με κάποια δόση αφαίρεσης και ερμηνεύοντας εκ των υστέρων, θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι η Αυστριακή προσέγγιση κλείνει περισσότερο προς την πλευρά της ζήτησης, ενώ οι μαρξίζουσες – με εξαίρεση ίσως τις προσεγγίσεις της υποκατανάλωσης – κλείνουν περισσότερο προς την προσφορά. Ακόμα και η προσέγγιση του πολιτικού οικονομικού κύκλου, θα μπορούσε να τοποθετηθεί στις προσεγγίσεις που τοποθετούν τις διαταραχές στην πλευρά της ζήτησης. Από την εμφάνιση του Keynes και πέρα, ο διαχωρισμός μεταξύ διαταραχών προσφοράς και ζήτησης είναι πιο εύκολος, ενδεχομένως και λόγω της εμφάνισης και του υποδείγματος IS-LM. Έτσι, οι διαταραχές για τον Keynes τοποθετούνται κυρίως στην πλευρά της ζήτησης όπως και για τους Νέο-Κεϋνσιανούς και για τους Μετά-Κεϋνσιανούς, ενώ για την θεωρία του πραγματικού οικονομικού κύκλου οι διαταραχές φαίνεται να τοποθετούνται από την πλευρά της προσφοράς. Γίνεται, ωστόσο, σαφές ότι ο διαχωρισμός μεταξύ προσεγγίσεων που αποδίδουν τις διαταραχές είτε στην προσφορά είτε στη ζήτηση, δεν είναι ικανός να οριοθετήσει με ασφαλή και ακριβή τρόπο την βιβλιογραφία του οικονομικού κύκλου.

Ένας τρίτος διαχωρισμός, θα μπορούσε να έχει να κάνει με τη χρήση μαθηματικών, ενώ ένας τέταρτος με τη φύση των υποθέσεων και το επίκεντρο της ανάλυσης, ενώ τέλος, ένας τελευταίος θα είχε να κάνει με τη μέθοδο. Έτσι, με κριτήριο τη χρήση των μαθηματικών θα μπορούσαμε να τοποθετήσουμε στη μια πλευρά την αποφυγή της χρήσης μαθηματικών με μέρος της Αυστριακής σχολής, τμήμα των μετά-Κεϋνσιανών και μια μερίδα μαρξιστών, ενώ από την πλευρά της θεώρησης των μαθηματικών και της οικονομετρίας ως αναπόσπαστο τμήμα της προσέγγισης του οικονομικού κύκλου βρίσκονται οι Κεϋνσιανοί, οι Νέο-Κεϋνσιανοί, οι υποστηρικτές της θεωρίας του πραγματικού οικονομικού κύκλου, αλλά και, τέλος, οι υποστηρικτές της θεωρίας του πολιτικού οικονομικού κύκλου. Ήδη από την περίοδο των Tinbergen, Keynes και Samuelson έχουμε την μαζική θεμελίωση των οικονομικών στα μαθηματικά (Frisch 1933, Kalecki 1935 και Samuelson 1939), επαναθεμελίωση της

μακροοικονομικής θεωρίας από τον Keynes (Keynes 1936), και δημιουργία οικονομετρικών μοντέλων του οικονομικού κύκλου (Timbergen 1938-39). Αυτή η στροφή, που θα συνεπάρεται σχεδόν το σύνολο της οικονομικής σκέψης, έχει εν πολλοίς, «φетиχοποιήσει» τα μαθηματικά εργαλεία, ενώ μπορεί να εκληφθεί ως τάση «φυσικοποίησης» της οικονομικής επιστήμης. Την ίδια στιγμή καταγράφεται και μια συνολική στροφή προς πιο πολύπλοκα μοντέλα (κριτική από Pasinetti και Lucas σε προηγούμενες υποενότητες) που υποδηλώνει όχι μόνο στροφή στα μαθηματικά εργαλεία, αλλά μια διαδικασία συνεχούς βελτίωσης των εργαλείων καθ'αυτών ως μέρος της οικονομικής επιστήμης. Με αυτήν την έννοια, η χρήση ή όχι μαθηματικών εργαλείων στις προσεγγίσεις του οικονομικού κύκλου λειτουργεί περισσότερο ως ένα χρονικό σύνορο οριοθέτησης και διαφοροποίησης των προσεγγίσεων, που θα μπορούσε να κωδικοποιηθεί ως πριν ή μετά το '30. Αυτό, φυσικά, δεν σημαίνει ότι μετά το '30 εκλείπουν εντελώς οι μη-μαθηματικές προσεγγίσεις με πιο χαρακτηριστικές εκείνες ορισμένων μετά-Κεϋνσιανών αλλά και ορισμένων μαρξιστών, αλλά ότι η συντριπτική πλειονότητα της παραγόμενης θεωρίας χρησιμοποιεί, αν όχι βασίζεται, σε μαθηματικά εργαλεία. Μάλιστα, η διαμάχη των προσεγγίσεων μεταξύ τους έχει ατονήσει στο επίπεδο της θεωρίας και έχει εξαπλωθεί στο πεδίο των ίδιων των μαθηματικών εργαλείων, μια ένδειξη μερικής, τουλάχιστον, κυριαρχίας των (μαθηματικών) εργαλείων επί της θεωρίας.

Στο τρίτο κεφάλαιο αυτής της διατριβής αναζητήθηκαν οι ομοιότητες και οι παραλληλισμοί μεταξύ Schumpeter και Veblen σε αναφορά με τον οικονομικό κύκλο. Διαπιστώθηκε πως οι Schumpeter και Veblen μοιράζονται ομοιότητες και παραλληλισμούς σε ότι αφορά την κριτική ορισμένων όψεων και υποθέσεων των νέο-κλαστικών οικονομικών. Η κριτική τους επικεντρώνεται σε δύο βασικά επιχειρήματα. Πρώτον, κεντρικό σημείο στις θεωρητικές κατασκευές, τόσο σε αυτή του Schumpeter, όσο και σε αυτή του Veblen είναι η αντί-τελεολογική τους θεώρηση για την εξέλιξη του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής αλλά και η συνεπακόλουθη κριτική στην τελεολογική φύση και μεθοδολογία της ισορροπίας, μιας έννοιας που είναι κοινός τόπος στην «οριακή επανάσταση». Δεύτερον, ο Veblen έχει απορρίψει την έννοια του μεθοδολογικού ατομικισμού, την στιγμή που ο Schumpeter έχει δώσει μια πολύ διαφορετική ουσία στην ίδια την έννοια από αυτήν που αποδίδεται από την νέο-κλασική και την Αυστριακή προσέγγιση, κυρίως σε ότι αφορά την ορθολογικότητα, την ευημερία αλλά και τις προσδοκίες. Ακόμα, έχει μεγάλες διαφορές σε ότι αφορά τη μελέτη του μεμονωμένου ατόμου και τη δυνατότητα αναγωγής της ανάλυσής του στη συνολική οικονομία. Είναι ξεκάθαρο ότι η πρόσληψη του Schumpeter σχετικά με τη λειτουργία του ατόμου, τον οδηγεί, σε έναν βαθμό τουλάχιστον, στην προσέγγιση που τιτλοφορείται στην παρούσα εργασία ως «θεσμικός ατομικισμός». Με άλλα λόγια, οι ίδιες οι εννοιολογήσεις και οι υποθέσεις σχετικά με το μεμονωμένο άτομο, σε ένα βαθμό τουλάχιστον, οδηγούν τον Schumpeter στην θέση για τη διαπλοκή μεταξύ θεσμών και ατόμου και έτσι στην θέση του θεσμικού ατομικισμού. Ο βαθμός που η εσωτερική δυναμική του μεμονωμένου ατόμου αποκρυσταλλώνεται έχει να κάνει με το μεθοδολογικό και ακαδημαϊκό πλαίσιο μέσα στο οποίο κινείται, έτσι που η πιο «θεσμική» του ανάγνωση, μετά το πέρασμα στις ΗΠΑ ουδόλως αλλοιώνει την ίδια τη λογική της μεθόδου του Schumpeter. Ισχυριζόμαστε, δηλαδή, ότι δε φαίνεται να υπάρχει μια διάκριση μεθοδολογικής υφής μεταξύ της περιόδου πριν και μετά το πέρασμα στις ΗΠΑ παρά μόνο διαφορετική αναλογία θεσμισμού (institutionalism) προς ατομικισμό (atomism).

Επιπρόσθετα, η τεχνολογία είναι πιθανότατα, με τη δική της αυτονομία, η πιο χαρακτηριστική και ενεργητική δρώσα δύναμη πίσω από την εξέλιξη του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Είναι αρκετά πιθανόν, η μεγάλη εσωτερική αξία που αποδίδεται στην τεχνολογία, τόσο σε ότι αφορά στην μέθοδο αλλά και στις υποθέσεις, να αποδίδεται στο ακαδημαϊκό περιβάλλον της εποχής, στον ταχύ εκβιομηχανισμό της, αλλά και στην μεγάλη

«χρηματιστικοποίηση» της οικονομίας και τις συνεπακόλουθες καινοτομίες που σείουν την παγκόσμια οικονομία. Ο ξεχωριστός χαρακτήρας της τεχνολογικής αλλαγής θέτει τους όρους της εξέλιξης του ίδιου του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής και, με αυτήν την έννοια, της υπέρβασής του. Ακόμα, η απόρριψη του ντετερμινισμού με την κλασσική έννοια, αλλά και η υιοθέτηση, έστω μερικά, όψεων του ντετερμινισμού είναι αυτή που ανοίγει την προοπτική υπέρβασης του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, και μάλιστα γίνεται περισσότερο επεξεργασμένη καθώς προχωράει ο στοχασμός των δύο θεωρητικών. Υπάρχει όμως και μια σημαντική διαφοροποίηση σχετικά με το χαρακτήρα και της φύσης της ίδιας της τεχνολογίας, καθώς ο Schumpeter αντιλαμβάνεται την τεχνολογία με όρους οικονομικών διακυμάνσεων και καινοτομίας, ενώ ο Veblen αντιλαμβάνεται την τεχνολογία με όρους μετάβασης μεταξύ ολόκληρων ιστορικών περιόδων. Αυτή η διαφορετική εννοιολόγηση της φύσης της τεχνολογίας έχει ευθείες αποτυπώσεις και σε ότι αφορά την ίδια την εξέλιξη του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Έτσι, στον Schumpeter η προοπτική υπέρβασης του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής είναι σαφώς πιο έμμεση, καθώς βασίζεται περισσότερο στις πολιτικές και ιδεολογικές συνέπειες της τεχνολογικής αλλαγής και λιγότερο στην τεχνολογική αλλαγή καθ' εαυτή. Αντίθετα, στον Veblen, η υπέρβαση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής διαπλέκεται με πολύ πιο ευθύ τρόπο με την τεχνολογική αλλαγή, καθώς εν είδη ημιαυτόνομης δύναμης μπορεί να επιδρά στα ένστικτα και στους τρόπους σκέψης των ατόμων, ενώ συγκεντρώνεται στα χέρια συγκεκριμένων κοινωνικών κατηγοριών, ανυψώνοντας την ίδια στιγμή τη θέση των τεχνικών και των επιστημόνων. Οι ομοιότητες και οι παραλληλισμοί πρέπει να εδράζονται στην αυξανόμενη «τεχνικοποίηση» της παραγωγής και τον αυξανόμενο καταμερισμό. Τέλος, δέχονται την πιθανή ύπαρξη πολλαπλών ισορροπιών και την εξάρτηση της τροχιάς (path dependence) σε ότι αφορά την εξέλιξη του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής.

Στο τέταρτο κεφάλαιο, και πρώτο του εμπειρικού μέρους της διατριβής, επιδιώξαμε να απαντήσουμε σε ερωτήματα σχετικά με την πορεία συγχρονισμού των χωρών της Ευρώπης, την ύπαρξη κέντρου-περιφέρειας στη ζώνη του Ευρώ, την περίοδο των κυκλικών διακυμάνσεων των χωρών της Ευρώπης, τόσο θέτοντας ως κόμβους κοινωνικό-οικονομικό-πολιτικά γεγονότα, όσο και θέτοντας ερωτήματα οικονομικής θεωρίας. Το χρονικό πλαίσιο αφορούσε την περίοδο 1960-2009 και τις 12 χώρες της Ευρωζώνης μαζί με τη Δανία, τη Σουηδία και το Ηνωμένο Βασίλειο. Ανάμεσα στα ευρήματα του κεφαλαίου είναι η μείωση του συγχρονισμού μετά την εφαρμογή της κοινής νομισματικής πολιτικής με αιτίες που μπορούν, πιθανότατα, να αναζητηθούν στην αρχιτεκτονική της Ευρώπης. Αντίθετα, μετά την συνθήκη του Μάαστριχτ, η ελεύθερη κίνηση κεφαλαίων, εμπορευμάτων και προσώπων συνέτεινε στην αύξηση της σύγκλισης και του συγχρονισμού των οικονομιών των χωρών μελών της Ευρώπης, κάτι που αποτυπώνεται σε όλες τις μεθόδους εκτίμησης ανεξαιρέτως. Η ύπαρξη, ωστόσο, διάκρισης μεταξύ πυρήνα και περιφέρειας, είναι ένα γεγονός αδιαμφισβήτητο σε όλες τις περιόδους ανάλυσης, ακόμα και σε εκείνες της αυξημένης σύγκλισης. Στην τελευταία υπό-περίοδο, εκείνη δηλαδή μετά την εισαγωγή του κοινού νομίσματος και την απώλεια άσκησης νομισματικής πολιτικής από τα κράτη μέλη, η κατάσταση διαμορφώνεται ως ακολούθως: ο αριθμός των ομάδων που διαμορφώνονται είναι τέσσερις και απαρτίζονται από τις εξής χώρες: η πρώτη ομάδα, απαρτίζεται από τις μεγαλύτερες χώρες, τη Γαλλία τη Γερμανία, την Αυστρία, την Ολλανδία, το Βέλγιο και την Πορτογαλία από εκείνες που μετέχουν στην Οικονομική και Νομισματική Ένωση και τη Δανία και τη Σουηδία από αυτές που δεν συμμετέχουν. Η δεύτερη ομάδα απαρτίζεται από μια μόνο χώρα που φαίνεται να ακολουθεί μια δική της ξεχωριστή πορεία, την Ιταλία. Οι άλλες δύο ομάδες της περιφέρειας αποτελούνται από τη Φινλανδία, το Λουξεμβούργο και το Ηνωμένο Βασίλειο η μεν πρώτη, και η Ελλάδα με την Ιρλανδία η δεύτερη. Το περιεχόμενο

της τελευταίας ομάδας είναι συνεπές με τις εξαιρετικά υψηλές συσχετίσεις και τις αυξητικές τάσεις που αυτές εμφάνιζαν στην ανάλυση της ίδιας περιόδου.

Σε κάθε περίπτωση, τα εμπειρικά ευρήματα προβληματίζουν σχετικά με την ευρωστία, το παρόν αλλά και το μέλλον της οικονομικής και νομισματικής ένωσης, καθώς οι τάσεις μη συγχρονισμού, διεύρυνσης της περιφέρειας, η εμβάθυνση της κρίσης αμφισβητούν ευθέως διάφορες αρχικές υποθέσεις σχετικά με την Θεωρία των Άριστων Νομισματικών Περιοχών (Artis κ.α. 2004).

Στο πέμπτο κεφάλαιο, επιχειρήσαμε να ελέγξουμε την πορεία των διαταραχών από τις ΗΠΑ στην Ευρωζώνη από το 1960 έως το 2011, και από την Ελλάδα στις υπόλοιπες χώρες της ένωσης. Ταυτόχρονα, αναζητήσαμε την επίδραση του δημοσίου χρέους της κεντρικής κυβέρνησης της Ελλάδας, του χρέους των τραπεζών και των νομισματικών αρχών στο παραγόμενο προϊόν των χωρών της ένωσης την περίοδο λειτουργίας της ένωσης. Στην κατεύθυνση αυτή, χρησιμοποιήθηκε μια σειρά οικονομετρικών μεθοδολογιών προκειμένου να καταστεί η εικόνα το δυνατόν πιο ξεκάθαρη, όπως τα διανυσματικά αυτό-παλίνδρομα μοντέλα, η αιτιότητα Granger, μοντέλα αυτό-συσχέτισης προσδιδόμενης υστέρησης (ARDL), αλλά και της δυναμικής μεθόδου ελαχίστων τετραγώνων (DOLS), της πλήρως τροποποιημένης μεθόδου των ελαχίστων τετραγώνων (FMOLS). Όλα τα παραπάνω προσπάθησαν να εξηγήσουν τη διάδοση της διεθνούς κρίσης κάτω και από το πρίσμα της θεωρίας της μετάδοσης κρίσεων (contagion).

Η συνεχής διαδικασία «χρηματοπιστικοποίησης» και διεθνοποίησης των χρηματοροών, η απελευθέρωση του εμπορίου και οι άμεσες ξένες επενδύσεις δημιουργούν πολύπλοκες συσχετίσεις μεταξύ των χωρών. Με βάση τη θεωρία, οι διαταραχές και οι διακυμάνσεις μεταδίδονται με δύο τρόπους: ο πρώτος αφορά την εμπορική σύνδεση μεταξύ κρατών, περιλαμβανομένων της εμπορικής ολοκλήρωσης και του μεγέθους εμπορίου (trade volume), της ζήτησης και της παραγωγικότητας. Η δεύτερη αφορά τις χρηματοπιστωτικές συναλλαγές με κάθε είδους χρηματοπιστωτικά παράγωγα και προϊόντα. Ακόμα, παράπλευρα με τις παραπάνω θεωρίες, τοποθετείται και η θεωρία του διεθνούς οικονομικού κύκλου, αλλά και εκείνη της μετάδοσης των κρίσεων που σε καμία περίπτωση δεν είναι αντιπαραθετικές μεταξύ τους.

Τα συμπεράσματα αυτού του κεφαλαίου συνοψίζονται ως ακολούθως: πρώτον, η περίοδος μεταξύ 2001 και 2011 χαρακτηρίζεται από αναβίωση του διεθνούς οικονομικού κύκλου, λόγω της χρηματοπιστωτικής κρίσης στις ΗΠΑ. Η αναβίωση του διεθνούς κύκλου αφορά κυρίως τη μετάδοση των διακυμάνσεων από τις ΗΠΑ στην Οικονομική και Νομισματική Ένωση, πλην όμως με διαφορετικό χρονισμό και σε διαφορετική έκταση. Την ίδια στιγμή, όλα τα παραγόμενα προϊόντα της Ευρώπης, πλην εκείνου της Πορτογαλίας φαίνονται να καθορίζονται αιτιακά από το παραγόμενο προϊόν των ΗΠΑ. Δεύτερον, η περίοδος μετά την συνθήκη του Μάαστριχτ είναι εκείνη με τις μεγαλύτερες συγκλίσεις και το μεγαλύτερο συγχρονισμό, τόσο για την Ελλάδα όσο και για τις χώρες της Ε.Ε.-12 που μετά θα συμμετείχαν στην ένωση, κάτι που οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στην εμπορική και οικονομική ολοκλήρωση. Αντίθετα, την τελευταία περίοδο η Ελλάδα εμφανίζει μεγάλη ταχύτητα αντίδρασης στις διακυμάνσεις του παραγόμενου προϊόντος μόνο της Ισπανίας και της Ιταλίας. Τρίτον, το συσσωρευμένο χρέος της Ελλάδας συσχετίζεται στατιστικά σημαντικά με το παραγόμενο προϊόν της Ισπανίας, της Ιταλίας και της Γαλλίας, κάτι που εκφράζει μια κοινή πορεία για τις οικονομίες αυτές.

Το θεωρητικό σχήμα μπορεί να συνοψιστεί ως εξής, σε ότι αφορά την κρίση χρέους στην Ευρώπη: η κρίση στις ΗΠΑ λειτούργησε ως διεθνής διαταραχή (ή ως διεθνής οικονομικός κύκλος), και εξαπλώθηκε στις υπόλοιπες χώρες του κόσμου. Αυτή μετασηματίστηκε σε κρίση χρέους για την οικονομία της Ευρώπης αντλώντας από τις

αδυναμίες της, δηλαδή τους συστημικούς κινδύνους, ήτοι: διάκριση κέντρου-περιφέρειας ανάμεσα στις χώρες της Ευρώπης, ανυπαρξία δανειστή ύστατης καταφυγής αλλά και μειούμενος συγχρονισμός των οικονομιών της Ευρώπης οφειλόμενος κυρίως σε δομικά αίτια και την παραγωγική δομή των χωρών και, τέλος, χαμηλή ρευστότητα για κάποιες χώρες αλλά και έκθεση σε τοξικά ομόλογα για άλλες. Η Ελλάδα, ως η χώρα που εμφάνιζε την πιο αποκλίνουσα συμπεριφορά, χαμηλή ρευστότητα, μεγάλες εξαγωγές και ξένες επενδύσεις στα Βαλκάνια και στην Ανατολική Ευρώπη, ειδικά στο τραπεζικό κλάδο, επλήγη περισσότερο από το συστημικό κίνδυνο και τη στρεβλή τιμολόγηση του κινδύνου των επενδυτών. Τέλος, αν κανείς σκεφτεί τα μεγάλα ελλείμματα και το μέγεθος του χρέους που διακρατούσε η Ελλάδα, και δεδομένου ότι η τιμολόγηση του κινδύνου, ιδίως σε περιόδους μετάδοσης κρίσεως, γίνεται με βάση ονομαστικά μεγέθη όπως το χρέος και το έλλειμμα, τότε η μετάδοση και η επανεξισορόπηση χαρτοφυλακίων, που γίνεται με βάση τους ορισμούς της μετάδοσης, δεν θα μπορούσε να μην περιλάβει την ελληνική οικονομία, αλλά και το γεγονός ότι τα δημόσια οικονομικά είχαν επιβαρυνθεί σε μεγάλο βαθμό από την διεξαγωγή των Ολυμπιακών Αγώνων του 2004 (Belegri-Roboli και Michaelides 2007). Έτσι, η κρίση χρέους στις υπόλοιπες χώρες της ευρωζώνης τροφοδοτήθηκε, σε ένα βαθμό, από την ελληνική κρίση, αλλά περισσότερο θα λέγαμε ότι αποτελεί μέρος της διαδικασίας μετάδοσης κρίσεων που ξεκίνησε με την κρίση στις ΗΠΑ και ενισχύθηκε από τους προαναφερθέντες συστημικούς κινδύνους.

Στο έκτο κεφάλαιο, έγινε προσπάθεια να συναρθρωθεί το βασικό επιχείρημα σχετικά με την διάχυση της κρίσης και τις ιδιαιτερότητες των χωρών του Νότου με το ερώτημα των δομικών αιτιών των διακυμάνσεων των οικονομικών κύκλων αλλά και των συνεπειών των δημοσιονομικών πολιτικών, των εκλογών, του εμπορίου και της θεσμοθέτησης της Οικονομικής και Νομισματικής Ένωσης στη διακύμανση του οικονομικού κύκλου. Στο πλαίσιο αυτό, αναλύθηκαν διάφορες δημοσιονομικές μεταβλητές, συνεπικουρούμενες από άλλες, όπως είναι οι εκλογές, η εμπορική ανοιχτότητα κ.α. για τις χώρες της Ευρωζώνης την περίοδο 1995-2012, χρησιμοποιώντας ανάλυση δεδομένων πάνελ και εκτιμώντας δυναμικές εξισώσεις. Σε αυτό το κεφάλαιο, προκύπτουν συμπεράσματα για την ορθότητα των δημοσιονομικών πολιτικών κατά τον τρόπο που έχουν προκύψει και στα προηγούμενα κεφάλαια, σε βαθμό ίσως μεγαλύτερο καθώς οι μεταβλητές δημοσιονομικής πολιτικής είναι τα βασικά εργαλεία παρέμβασης μιας κυβέρνησης σε μια πληττόμενη οικονομία, ιδίως από τη στιγμή που η δυνατότητα για χάραξη αυτόνομης νομισματικής πολιτικής έχει απολεσθεί μετά τη συμφωνία για την ίδρυση της Οικονομικής και Νομισματικής Ένωσης.

Συνοψίζοντας, οι κοινωνικές παροχές εμφανίζονται ως το αποτελεσματικότερο εργαλείο στα χέρια μιας κυβέρνησης προκειμένου να αμβλύνει τον οικονομικό κύκλο ενώ, αντίθετα, οι κεφαλαιακές δημόσιες δαπάνες και οι έμμεσοι φόροι είναι οι βασικές δημοσιονομικές μεταβλητές που εμφανίζουν προ-κυκλική συμπεριφορά. Η εμπορική ανοιχτότητα εμφανίζεται αντί-κυκλική σε αντιστοιχία με μέρος της βιβλιογραφίας. Ακόμα, καταδεικνύεται η ύπαρξη οππορτουνίστικων πολιτικών οικονομικών κύκλων, μέσω των εκλογών οι οποίες εμφανίζονται ως μια προ-κυκλική μεταβλητή με συνηθέστερη σχέση ανταλλαγής (trade-off) μεταξύ κεφαλαιακών δαπανών και εμφανούς δαπάνης, όπως προνιακά επιδόματα. Ακόμα, η δημιουργία της Ένωσης και η αυξανόμενη εμπορική ανοιχτότητα λειτουργούν με ξεκάθαρα αντί-κυκλικό τρόπο, κάτι που μπορεί να γίνει αντιληπτό ως εξής: η εμπορική απελευθέρωση έδωσε την δυνατότητα σε κάθε χώρα να μην εξαρτάται από μια αγορά και να μπορεί να αμβλύνει τις διακυμάνσεις του οικονομικού κύκλου, ενώ την ίδια στιγμή η θέσπιση της ένωσης μείωσε την δυνατότητα νομισματικής χειραγώγησης κάτι που με τη σειρά της μείωσε την διακύμανση, ενώ την ίδια στιγμή ώθησε τις εκλογές και τις δημοσιονομικές μεταβλητές

σε αυξημένο ρόλο. Συνεπώς, μια άλλη στρατηγική διαχείρισης της κρίσης είναι το ζητούμενο.

Τα αποτελέσματα με τη μέθοδο των σταθερών επιδράσεων έχουν μεγάλη σημασία στην εξήγηση της λειτουργίας των σταθερών επιδράσεων και των προσήμων τους. Τα πρόσημα και ο βαθμός διακύμανσης σε σχέση με την εκτιμηθείσα εξίσωση έχουν μεγάλη σημασία. Οι θετικές αποκλίσεις μπορούν να γίνουν κατανοητές ως περισσότερο αποτελεσματικές μορφές δημοσιονομικών πολιτικών, ενώ οι αρνητικές ως λιγότερο αποτελεσματικές μορφές δημοσιονομικών πολιτικών. Χώρες που ξοδεύουν σε δαπάνες κοινωνικού κράτους όταν έχουν μεγαλύτερη αποτελεσματικότητα πρέπει να μπορούν να αμβλύνουν περισσότερο τον οικονομικό κύκλο σε σχέση με χώρες με αρνητική απόκλιση. Ακόμα, οι μεγαλύτερες αποκλίσεις βρίσκονται στις μεγαλύτερες χώρες, κάτι που δείχνει ότι χρειάζεται μεγαλύτερη δημοσιονομική παρέμβαση σε προβληματικές περιόδους, δεν υπάρχουν με άλλα λόγια οικονομίες κλίμακας στις δημοσιονομικές πολιτικές των μεγάλων κρατών, αλλά μεγαλύτερες χώρες διακυμαίνονται περισσότερο. Τα αποτελέσματα αυτά μπορούν να δικαιολογήσουν, σε ένα βαθμό τουλάχιστον, τις τάσεις αποσκίρτησης των χωρών του νότου μετά την εμφάνιση της Οικονομικής και Νομισματικής Ένωσης. Με άλλα λόγια, η αδυναμία αποτελεσματικής αντί-κυκλικής πολιτικής μπορεί να είναι ένας από τους λόγους για την όξυνση της τάσης απομάκρυνσης της περιφέρειας, όπως και η εντονότερη επίδραση προ-κυκλικών μεταβλητών, όπως η φορολογία και οι εκλογές. Ακόμα, αυτές οι μεταβλητές έγιναν πεδίο εντονότερης χειραγώγησης μετά την εφαρμογή της κοινής νομισματικής πολιτικής και την απώλεια της ικανότητας δημιουργίας πολιτικών οικονομικών κύκλων στο νόμισμα με αποτέλεσμα την αποκλειστική χειραγώγηση των δημοσιονομικών μεταβλητών.

Χώρες που ανήκουν στην οικογένεια του κορπορατιστικού μοντέλου φαίνεται να έχουν την πιο μεγάλη αποτελεσματικότητα στις δημοσιονομικές τους πολιτικές, ενώ χώρες που ανήκουν στο μοντέλο των χωρών της νότιας Ευρώπης, φαίνεται να είναι οι περισσότερο αναποτελεσματικές. Το γεγονός αυτό συνδέεται με τα θεμελιακά χαρακτηριστικά της συγκεκριμένης κατηγορίας: άνιση κατανομή βαρών και εισοδημάτων, κατακερματισμένο και πελατειακό σύστημα, μεγάλα κενά στην κοινωνική προστασία, περιορισμένη εφαρμογή της αρχής της καθολικότητας, σημαντικός ο ρόλος της οικογένειας και των συγγενικών δικτύων (Δαφέρμος και Παπαθεοδώρου 2011). Επίσης, το γεγονός ότι υπάρχει μεγάλη χειραγώγηση δημοσιονομικών μεταβλητών λόγω των εκλογών και η αυξημένη προ-κυκλικότητα των διακυμάνσεων φαίνεται να εδράζεται και στα χαρακτηριστικά των χωρών αυτών.

Στο τελευταίο κεφάλαιο αυτής της διατριβής, έγινε προσπάθεια να τεθούν σε εμπειρικό έλεγχο θέσεις που έχουν διατυπωθεί στα αρχικά κεφάλαια αυτής της διατριβής, κάνοντας χρήση της μεθοδολογίας του οικονομικού κύκλου που έχει αναδεχθεί σε όλο το εύρος αυτής της διατριβής. Έτσι, σε αυτό το κεφάλαιο, έγινε προσπάθεια να ελεγχθούν εμπειρικά βασικές θέσεις σχετικά με το ρόλο της τεχνολογικής αλλαγής στο πλαίσιο μαρξιστικών προσεγγίσεων, αλλά και της προσέγγισης του Schumpeter. Με αυτά ως δεδομένα, ελέγχθηκαν η περίπτωση του κλάδου μεταποίησης τροφίμων λόγω μιας σειράς χαρακτηριστικών που διαθέτει, για την περίοδο μεταξύ 1958 και 2006. Όπως είναι γνωστό, στη μαρξιστική παράδοση, η κρίση συνδέεται με την κατάρρευση του ποσοστού κέρδους, κάτι που οφείλεται στη μειωμένη δυνατότητα εκμετάλλευσης της εργασίας. Ο Μαρξ, μέσα από το νόμο του πτωτικού περιθωρίου κέρδους, ο οποίος έχει καθαρά ιστορικό χαρακτήρα, υποστηρίζει ότι η τεχνολογική καινοτομία στοχεύοντας στην αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας, μπορεί να επιφέρει πτώση του ποσοστού κέρδους (Milios κ.α. 2002). Στο πλαίσιο της Σουμπερτιανής ανάλυσης, όπως έχει γίνει ήδη γνωστό, η τεχνολογική καινοτομία είναι η βάση εξέλιξης του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής και της δημιουργίας μακρών κυμάτων, δηλαδή μεγάλης διάρκειας διακυμάνσεων. Για τον Schumpeter, ο

οικονομικός κύκλος είναι οι διακυμάνσεις από μια ισορροπία σε μια άλλη, διαταράσσοντας όμως πλήρως την έννοια της ισορροπίας καθ' αυτής, με τέτοιο τρόπο που οι διακυμάνσεις επισυμβαίνουν με κυκλικό τρόπο, όχι όμως γενικά γύρω από σταθερό σημείο.

Η παράλληλη κίνηση μεταξύ των κυκλικών συνιστωσών των μεταβλητών που χρησιμοποιούνται και των μεταβλητών αναφοράς (πραγματικό παραγόμενο προϊόν και τεχνολογική αλλαγή) ελέγχθηκε, με αποτέλεσμα να παρατηρηθεί το γεγονός της πολύ γρήγορης μετάδοσης των διαταραχών ανάμεσα στις μεταβλητές. Επιπρόσθετα, ελέγχθηκε η αιτιακή σχέση μεταξύ μεταβλητών δεικτών της τεχνολογικής αλλαγής και του παραγόμενου προϊόντος, αλλά και του ποσοστού κέρδους. Ανάμεσα στα ευρήματα, συγκαταλέγονται εκείνα της ύπαρξης μιας ξεκάθαρης διπλής κατεύθυνσης αιτιακής σχέσης μεταξύ της τεχνολογικής μεταβολής και του παραγόμενου προϊόντος και της κερδοφορίας, το οποίο μπορεί να γίνει αντιληπτό ως ένδειξη μιας σχέσης αιτίου-αιτιατού μεταξύ αυτών των μεταβλητών. Τα εμπειρικά ευρήματα επιβεβαιώνουν τις όψεις και τις προκείμενες των μαρξιστικών υποθέσεων αλλά και της θεωρίας του Schumpeter.

Ακόμα, οι οικονομικές χρονοσειρές του κλάδου μεταποίησης των τροφίμων φαίνεται να ακολουθούν παράλληλες πορείες σε ότι αφορά τις διακυμάνσεις τους με τις διακυμάνσεις των αντίστοιχων μεταβλητών της συνολικής οικονομίας, αν και μικρότερης έντασης. Σε ότι αφορά τη διάρκεια των κύκλων, παρατηρείται ότι σε γενικό επίπεδο όλες σχεδόν οι μακροοικονομικές μεταβλητές ακολουθούν, έναν κύκλο βραχείας διάρκειας ενός έτους, έναν κύκλο μέσης διάρκειας, τριών ετών και έναν κύκλο μεγάλης διάρκειας, επτά ετών, όμοιους με τις περιοδικότητες του παραγόμενου προϊόντος. Το εύρημα αυτό μπορεί να γίνει κατανοητό από την οικονομική θεωρία ως ένδειξη για την ύπαρξη κύκλων διαφορετικής διάρκειας, οι οποίοι συγχρονίζονται για τις διάφορες μεταβλητές εντός της συνολικής οικονομίας. Τέλος, σε ότι αφορά τις διακυμάνσεις των μεταβλητών, αυτές συσχετίζονται με ευρύτερες εξελίξεις και γεγονότα που επισυμβαίνουν στην οικονομία των ΗΠΑ, αναδεικνύοντας έναν χαρακτήρα πολιτικής οικονομίας. Η κυκλική συνιστώσα του ποσοστού κέρδους έφτασε την υψηλότερη τιμή της το 1972, σημείο από όπου ξεκινάει μια πτωτική πορεία στην οποία συνέτεινε και ανατροφοδοτήθηκε και από το κακό μακροοικονομικό κλίμα της δεκαετίας του '70. Μια ανοδική τάση καταγράφεται αρχής γενομένης από την αρχή της δεκαετίας του '80 (1980-1986) φτάνοντας στις ψηλότερες τιμές το 1988 και το 1997. Η άνοδος αυτή συμπίπτει με την τρίτη περίοδο της οικονομίας των ΗΠΑ που χαρακτηρίζεται από αύξηση της κερδοφορίας ως αποτέλεσμα της ταχύτερης αύξησης της παραγωγικότητας της εργασίας. Ένα άλλο ενδιαφέρον εύρημα είναι το γεγονός πως όλα τα μέτρα τεχνολογίας έχουν παρόμοια συμπεριφορά.

Καταληκτικά, η παρούσα διατριβή έθεσε μια αλληλουχία ερωτημάτων, με τέτοιο τρόπο που οι απαντήσεις ευελπιστούμε να συγκροτούν μια συστηματική και συνεκτική μελέτη για τον οικονομικό κύκλο, σε ιστορικό, θεωρητικό, και οικονομετρικό επίπεδο. Χρησιμοποίησε τη θεωρία ως το «περιβάλλον» εκείνο μέσα στο οποίο τίθενται τα ερωτήματα και στο οποίο χρησιμοποιούνται τα οικονομετρικά εργαλεία αποσκοπώντας στην κατανόηση, ερμηνεία και στοχασμό επί του οικονομικού κύκλου και προτάσεων επί οικονομικών φαινομένων, όπως η ύφεση, η λιτότητα και οι κρίσεις. Σε όλη αυτή την πορεία, ενδέχεται να ανακύπτουν ερωτήματα των οποίων η απάντηση είναι τόσο σύνθετη που ενδεχομένως θα απαιτούσε την διενέργεια περαιτέρω έρευνας, όπως για παράδειγμα το ερώτημα σχετικά με τη συγκρότηση κάθε θεωρίας εντός της οικονομικής επιστήμης από επιστημολογικής και φιλοσοφικής σκοπιάς, το ερώτημα σχετικά με την ύπαρξη ενός διεθνούς οικονομικού κύκλου, κ.α. Φυσικά, τα ερωτήματα αυτά θα μπορούσαν να εμπνεύσουν και να αποτελέσουν ερεθίσματα για νέες απόπειρες, είτε από εμάς είτε από άλλους μελετητές, για απαντήσεις εντός της οικονομικής επιστήμης.

Ξενόγλωσση Βιβλιογραφία

- Abbott A., Jones P., (2011), “Procyclical Government Spending: Patterns of Pressure and Prudence in the OECD”, *Economic Letters*, Vol. 111, No. 3, pp. 230-232.
- Acemoglu D., Robinson J., Thaicharoen Y., (2003), “Institutional Causes, Macroeconomic Symptoms: Volatility, Crises and Growth,” *Journal of Monetary Economics*, Vol. 50, No. 1, pp.49-123.
- Acharya V., Drechsler I., Schnabel P., (2011), “A Pyrrhic Victory? – Bank Bailouts and Sovereign Credit Risk”, Working Paper No. 17136, National Bureau of Economic Research.
- Adelaja A., Nayga R. Jr., Farooq Z., (1999), “Predicting Mergers and Acquisitions in the Food Industry”, *Agribusiness* 15, pp. 1- 23.
- Aflation A. (1913), *Les crises periodiques de surproduction*. Paris, Mrcel Riviere.
- Afonso A., Furceri D., Gomes P., (2012), “Sovereign Credit Ratings and Financial Markets Linkages: Application to European Data”, *Journal of International Money and Finance*, Vol. 31, pp.: 606-638.
- Agassi J., (1960), “Methodological individualism”, *British Journal of Sociology*, Vol. 11, No. 3, pp: 244–70.
- Agresti, A-M., Mojon B., (2001), “Some Stylized Facts on the Euro Area Business Cycle”, *ECB Working Paper* 95.
- Ahking F. W., Miller S. M., (1985), “The Relationship Between Government Deficits, Money Growth, and Inflation”, *Journal of Macroeconomics* Vol. 7 (Fall), pp. 446 – 467.
- Aklin M., (2013), Information, Transparency, and the Contagion of Financial Crises" Presented at IPES 2012, MPSA 2013, and APSA 2013.
- Alcouffe A., Kuhn T., (2004), “Schumpeterian Endogenous Growth Theory and Evolutionary Economics”, *Journal of Evolutionary Economics*, Vol. 14, No. 2: 223-236.
- Alesina A., (1987), “Macroeconomic Policy in a Two-Party System as a Repeated Game”, *The Quarterly Journal of Economics* Vol.102, No.3. pp.: 651-678.
- Alesina A., Campante F. Tabellini G., (2008), “Why is Fiscal Policy Often Procyclical?,” *Journal of the European Economic Association*, Vol. 6, No. 5, pp. 1006-1036.
- Alesina, A., Cohen, G. D., Roubini, N., (1993), “Electoral business cycle in industrial democracies” *European Journal of Political Economy*, Vol. 9, No.1, pp. 1–23.
- Allen R., Rostow W., (1994), *Opening Doors: The Life and Work of Joseph Schumpeter*, Transaction Publishers New Brunswick, New Jersey.
- Altavilla C. (2004). “Do EMU members share the same business cycle”, *Journal of Common Market Studies*, Vol. 42, No. 5, pp. 869–896.
- Althusser L., (1996) [1965], *Pour Marx*, Paris: Maspero.
- Althusser L., Balibar, E. (1972), *Das Kapital lesen*, 2 vols., Rowohlt, Reinbeck/Hamburg.
- Amin S., (1976), *Unequal Development: An Essay on the Social Formations of Peripheral Capitalism*, trans. Brian Pearce. New York: Monthly Review Press.
- Amin S., (1977), *Imperialism and Unequal Development*, New York : Monthly Review Press.

- Anderson A., (1789), *A historical and chronological deduction of the origin of commerce: From the earliest accounts*, London: J. Walter.
- Anderson W., (1797), *The iniquity of banking, or, bank notes proved to be injurious to the public, and the real cause of the present exorbitant price of provisions*. London: J. S. Jordan.
- Anderson W. L., (2009), "Say's Law and the Austrian Theory of the Business Cycle", *The quarterly Journal of Austrian Economics* Vol.12, No.2, pp.47-59.
- Andrews D.M., (1994), "Capital mobility and monetary adjustment in Western Europe 1973–1991", *Policy Sciences*, Vol. 27, pp. 425–455.
- Anonymous, (1857), *A brief popular account of all financial panics and commercial revulsions in the United States from 1690 to 1857*, New York: Haney.
- Arellano M., (1987) "Computing robust standard errors for within-groups estimators", *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, Vol. 49, No. 4, pp.: 431-434.
- Arezki R., B. Candelon, A., (2011), "Sovereign Rating News and Financial Market Spillovers: Evidence from the European Debt Crisis", Working Paper No. 11/68, *IMF*.
- Arghyrou, M. G., Kontonikas, A., (2011), "The EMU sovereign-debt crisis: Fundamentals, expectations and contagion", *European Economy - Economic Papers* 436, Directorate General Economic and Monetary Affairs (DG ECFIN), European Commission.
- Argyrous G., Sethi R. (1996), "The Theory of Evolution and the Evolution of Theory: Veblen's Methodology in Contemporary Perspective", *Cambridge Journal of Economics*, Vol. 20, No.4: 475-495.
- Armentano, D.T., (1962), *The Myths of Antitrust*, Arlington House, New Rochelle, New York.
- Artis M. J., Galvao A. B., Marcellino, M. (2003), "The transmission mechanism in a changing world", *CEPR Discussion Paper* No. 4014.
- Artis M., Krolzig H. M., Toro J., (2004), "The European business cycle", *Oxford Economic Papers*, Vol. 56, No.1 pp 1-44.
- Artis M., Zhang W. (1997), "International business cycle and the ERM: Is there a European business cycle?", *International Journal of Finance and Economics* No. 2, pp. 1-16.
- Artis M., Zhang W. (1998a). "Core and periphery in EMU: A cluster analysis", *EUI working paper* RSC no. 98/37.
- Artis M., Zhang W., (1998b), "Membership of EMU: A fuzzy clustering analysis of alternative criteria", *EUI Working Paper RSC No. 98/52*.
- Artis M., Zhang W., (1999), "Further evidence on the international business cycle and the ERM: Is there a European business cycle?", *Oxford Economic papers* Vol. 51, No. 1, pp. 120-132.
- Artis, M.J., Okubo, T., (2011), "Does international trade really lead to business cycle synchronization? A panel data approach", *Manchester School Economic Papers*, Vol 79, No. 2, pp. 318–332.
- Asimakopoulos, A., (1977), "Profits and Investment, a Kaleckian Approach", in: Harcourt, G. (ed.), *The Micro-economic Foundations of Macro-economics*, MacMillan, London.
- Awan A., (1986), "Marshallian and Schumpeterian Theories of Economic Evolution: Gradualism Versus Punctualism". *Atlantic Economic Journal*, Vol.14, No. 4, pp.: 37-49.

- Azzam A., Lopez E., R. Lopez, (2002), "Imperfect Competition and Total Factor Productivity Growth in U.S. Food Processing", *Food Marketing Policy Center Research Report* No. 68.
- Backus D., Kehoe, P.J., Kydland, F.E., (1992), International real business cycles. *Journal of Political Economy* Vol. 100, pp. 745–775.
- Backus D.K., P.J. Kehoe, (1992), "International evidence on the historical properties on business cycles", *American Economic Review*, 82, No. 4, pp. 864-888.
- Bagliano, F.C., C. Morana, (2010), "Business Cycle Comovement in the G-7: Common Shocks or Common Transmission Mechanisms?", *Applied Economics*, Vol. 42, No. 18, pp. 2327-2345.
- Bagliano, F.C., Morana C., (2006), "International macroeconomic dynamics: A factor vector autoregressive approach" *Carlo Alberto Notebook*, No. 32.
- Ball L., and Romer D., (1991), "Sticky Prices as Coordination Failure," *American Economic Review* Vol. 81, pp.: 539-552.
- Bandt O., Hartmann, P., (2000), "Systemic risk: A survey", *ECB, European Central Bank Working Paper NO. 35 2000*.
- Baranowsky, M. T. (1913), "Les Crises industrielles en Angleterre", (Traduit sur la 2e edition Russe revue et augmentee par l'auteur.) Paris.
- Barlevy G., (2004), "The Costs of Business Cycles under Endogenous Growth", *American Economic Review*, Vol. 94, No. 4, pp. 964–90.
- Barrios S., Iversen, P., Lewandowska, M., Setzer, R., (2009), "Determinants of intra-euro-area government bond spreads during the financial crisis". *European Commission, Economic Papers*, No. 388.
- Barro R, Sala-i-Martin X., (1995), *Economic Growth*. New York, NY, McGraw-Hill
- Barro R. J., (1980), "A capital market in an equilibrium business cycle model", *Econometrica* Vol. 48, pp.: 1393-1417.
- Barro, R. J., (1976), "Rational expectations and the role of monetary policy", *Journal of Monetary Economics* Vol.2, pp.: 1-32.
- Basalla G., (1998), *The Evolution of Technology*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Basu S., Fernald J., Shapiro M., (2001), "Productivity Growth in the 1990's: Technology, Utilization or Adjustment", *Carnegie – Rochester Conference Series on Public Policy* 55, pp. 117 – 165.
- Basu, S., (1996), "Procyclical Productivity: Increasing Returns or Cyclical Utilization?", *Quarterly Journal of Economics*, Vol.11, No. 1, pp.: 719–751.
- Baur D. G., (2012), "Financial contagion and the real economy," *Journal of Banking & Finance*, Vol. 36, No. 10, pp.: 2680-2692.
- Baxter M., King R.G., (1999), 'Measuring Business Cycles: Approximate band-pass filters for economic time series', *Review of Economic and Statistics*, Vol. 81, No. 4, pp. 575-593.
- Baxter, M., and M. Crucini, (1993), "Explaining Saving-Investment Correlations," *American Economic Review*, Vol. 83, pp.: 416–436.
- Baxter, M., Kouparitsas, M. (2005), "Determinants of business cycle comovements: A robust analysis", *Journal of Monetary Economics* Vol. 52, No. 1, pp. 113–157.

- Bayoumi T, Eichengreen B., (1993), “Shocking aspects of European monetary integration”. in: F. Torres and F. Giavazzi, Editors, *Adjustment and Growth in the European Monetary Union*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Bayoumi T, Eichengreen B., (1997a), “Ever closer to heaven? An optimum-currency-area index for European countries”, *European Economic Review*, No. 41, pp. 761-770.
- Bayoumi T, Eichengreen B., (1997b), “Optimum currency areas and exchange rate volatility; theory and evidence compared”, *In International Trade and Finance: New Frontiers for Research*, Cohen B (ed.). Essays in Honour of Peter Kenen, Cambridge University Press: Cambridge.
- Beber A., Brandt M. Kavajecz K. (2009). “Flight to quality or flight to liquidity? Evidence from the euro area bond market”, *Review of Financial Studies*, Vol. 22, 925-957.
- Begg, D., Fisher S., Dornbusch, R., (2003), *Economics*, 7th Edition, London: McGraw-. Hill.
- Bejan M., (2006), “Trade Openness and Output Volatility,” MPRA Paper No. 2759.
- Bekaert G., Harvey C., Lundblad C., (2006), “Growth volatility and financial liberalization”, *Journal of International Money and Finance*, Vol. 25, No. 3, pp. 370-403.
- Bell, G. M., (1850), “History of English panics”, *Hunt’s Merchants’ Magazine*, Vol. 23, No. 6, pp. 604–610.
- Beneti L., (2001), ‘Band-pass Filtering Cointegration and Business Cycle Analysis’, *Bank of England, Working Paper 142*.
- Bergin P. R. Feenstra R. C., (2001), “Pricing to Market, Staggered Contracts, and Real Exchange Rate Persistence,” *Journal of International Economics*, Vol. 54, No. 2, August, pp.: 333-359.
- Bergin P. R., Feenstra, R. C., (2000), “Staggered Price Setting and Endogenous Persistence,” *Journal of Monetary Economics*, Vol. 45, June, pp.: 657-680
- Bergman M. U., (2004), “How similar are the European business cycles?”, *Economic Policy Research Unit Working Paper series, 2004-13*.
- Besomi D., (2010), “Periodic crises”: Clément Juglar between theories of crises and theories of business cycles, in Jeff E. Biddle, Ross B. Emmett (ed.) *Annual Research in the History of Economic Thought and Methodology*, Emerald Group Publishing Limited, pp.169-283.
- Besomi, D., (2008), “John Wade’s early endogenous dynamic model: ‘Commercial cycle’ and theories of crises”, *European Journal of the History of Economic Thought*, Vol. 15, No. 4, 611–639.
- Bhuyan S., Lopez R., (1998), ‘Oligopoly Power and Allocative Efficiency in US Food and Tobacco Industries’, *Journal of Agricultural Economics*, Vol. 49, No. 3, pp. 434 – 442.
- Billmeier A., (2004), “Ghostbusting: Which output gap measure really matters?”, *IMF Working paper WP/04/146*.
- Blackburn K., M. Ravn, (1992), “Business cycles in the United Kingdom: facts and frictions”, *Economica*, Vol. 59, pp. 382-401.
- Blanchard O., Simon J., (2001), “The Long and Large Decline in U.S. Output Volatility,” *Brookings Papers on Economic Activity*, 1, pp. 135-64.
- Blümle G. N., Goldschmidt, (2006), From Economic Stability to Social Order: The debate about business cycle theory in the 1920s and its relevance for the development of theories of social

- order by Lowe, Hayek and Eucken, *European Journal of the History of Economic Thought*, Vol. 13, No. 4, pp.: 543-570.
- Bock H., (1974), *Automatische Klassifikation (Clusteranalyse)*. Gettingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Boreiko, D., (2003), "EMU and accession countries: Fuzzy cluster analysis of membership", *International Journal of Finance and Economics*, Vol. 8, pp.: 309–325.
- Böwer U., Guillemineau C., (2006), Determinants of business cycle synchronization across Euro area countries, *Working Paper Series* No. 587.
- Bozdogan, H., (1993). "Choosing the number of component clusters in the mixture model using a new informational complexity criterion of the inverse Fisher information matrix", In O. Opitz, B. Lausen, & R. Klar (Eds.), Berlin: Springer-Verlag.
- Brazelton, W. R., (1989), "Alvin Harvey Hansen: Economic Growth and a More Perfect Society: The Economist's Role in Defining the Stagnation Thesis and in Popularizing Keynesianism," *American Journal of Economics and Sociology*, Vol. 48, No. 4 pp. 427-440.
- Brender, A., Drazen, A., (2005), "Political budget cycles in new versus established democracies", *Journal of Monetary Economics*, Vol. 52, No.7, pp. 1271–1295.
- Brette O. (2003), "Thorstein Veblen's Theory of Institutional Change: Beyond Technological Determinism", *The European Journal of the History of Economic Thought*, Vol. 10 No. 3: 455–477.
- Briaune, J.-E., (1857). *Du prix du grain, du libre échange et des réserves*. Paris: Didot.
- Brinkman R., (1997), "Toward a culture-conception of technology". *Journal of Economic Issues* Vol. 31, No. 4:1027-38.
- Brookmire J. H., (1913), "Putting the cycle theory to work Financial Forecasting", *Moody's Magazine*, Vol. 16.
- Burley S. P., (1969), "A spectral analysis of the Australian business cycle", *Australian Economic Papers*, Vol. 8, No. 13, pp. 193-218.
- Burns A. F., (1950), New facts on business cycles. *30th Annual Report of the NBER*, May, 3-31. Reprinted in Burns 1969.
- Burns A. F., (1960), "Progress Towards Economic Stability," *American Economic Review*, Vol. 50, No. 1, pp. 1-19.
- Burns A. F., Mitchell, W. C., (1946), *Measuring business cycles*. New York: National Bureau of Economic Research.
- Burnside, C., Eichenbaum M., (1996), "Factor-Hoarding and the Propagation of Business-Cycle Shocks," *American Economic Review*, Vol. 86, pp.: 1154—1174.
- Burnside, C., Eichenbaum, M. Rebelo, S., (1993), "Labor Hoarding and the Business Cycle," *Journal of Political Economy*, Vol. 101, pp.: 245-73.
- Burton, F. G. (1913), The limitations of an auditor. *Accountant*, May 10, 1913.
- Caldéron, C., Chong, A. Stein, E., (2007), "Trade Intensity and Business Cycle Synchronization: are Developing Countries Any Different?", *Journal of International Economics*, Vol. 71, No. 1, pp. 2–21.

- Calvo G., (1999), “Contagion in Emerging Markets: When Wall Street is a Carrier,” *University of Maryland, Working Papers*.
- Camacho M., Perez-Quiros G., Saiz L., (2006), “Are European business cycle close enough to be just one?”, *CEPR Discussion Papers* No. 4824.
- Canova F., (1998), “Detrending and Business Cycle Facts”, *Journal of Monetary Economics*, Vol. 41, pp. 475-512.
- Canova F., Ciccarelli M. Ortega E., (2009), “Do institutional change affect business cycles? Evidence from Europe”, *CREI Working Papers*
- Canova F., Marrinan J., (1998), Sources and propagation of international cycles: common shocks or transmission?, *Journal of International Economics*, Vol. 42, pp.133–67.
- Cantwell J.A., Mudambi R., (2004), “Multinational Enterprise and Competence Creating Knowledge Flows: A Theoretical Analysis”, in V. Mahnke and T. Pedersen eds, *Knowledge Flows, Governance and the Multinational Enterprise*. Frontiers in International Management Research, Palgrave, Basingstoke.
- Canzoneri M., Valles J., Vinals J., (1996), “Do exchange rates move to address international macroeconomic imbalances?” *CERP Discussion Papers*, No. 1948. London Center of Economic Policy Research.
- Caplin A., Leahy J., (1994), “Business as Usual, Market Crashes, and Wisdom After the Fact”, *The American Economic Review*, Vol. 84, No. 3, pp.: 548–565.
- Carver, T. N., (1903), “A Suggestion for a Theory of Industrial Depressions”, *Quarterly Journal of Economics*, May, Vol. 17, No. 3, pp: 497-500.
- Cass D., (1965), “Optimum Growth in an Aggregative Model of Capital Accumulation”, *Review of Economic Studies*, Vol. 32, pp. 233-240.
- Cass D., Pavlova A., (2004), “On Trees and Logs,” *Journal of Economic Theory*, Vol. 116, pp.: 41–83.
- Cerqueira P. A., Martins R., (2011), “Is There a Political Dimension on Business Cycle Synchronization?”, *Kyklos*, Vol. 64, No. 3, pp. 329-341
- Chang, R., Majnoni G., (2002), “Fundamentals, Beliefs, and Financial Contagion”, *European Economic Review*, Vol. 46, pp.: 801–808.
- Chiquiar D. & Ramos-Francia, M., (2005), “Trade and business-cycle synchronization: evidence from Mexican and U.S. manufacturing industries”, *The North American Journal of Economics and Finance*, vol. 16, No. 2, pp. 187-216.
- Choi, I., (2001), “Unit root tests for panel data”, *Journal of International Money and Finance*, Vol. 20, pp. 249-272.
- Chow, P. C. Y., (1987), “Causality between export growth and industrial performance: evidence from the NICs”, *Journal of Development Economics*, Vol. 26, pp. 55- 63.
- Christiano, L. J., T. J. Fitzgerald, (2003), “The Band Pass Filter”, *International Economic Review*, Vol. 44, No. 2, pp.: 435–65.
- Christodoulakis N., Dimelis S., Kollintzas T., (1995), “Comparisons of business cycles in the EC: Idiosyncracies and regularities”, *Economica*, No. 62, pp. 1-27.

- Clarida, R., Galí J., Gertler M., (1999), “The Science of Monetary Policy: A New Keynesian Perspective”, *Journal of Economic Literature*, Vol. 37, No. 4, pp.:1661–70
- Clarida, R., Galí J., Gertler M., (2000), “Monetary Policy Rules and Macroeconomic Stability: Evidence and Some Theory”, *Quarterly Journal of Economics*, Vol.115, pp.: 147–180.
- Clark J. B., (1899), *The Distribution of Wealth: A theory of Wages, Interest and Profits*. New York: Augustus M. Kelley.
- Clarke H., (1838), “On the mathematical law of the cycle”, *The Railway Magazine and the Annals of Science*, Vol. 5 (November), 378–380.
- Coats A. W., (1954), “The influence of Veblen's methodology”, *Journal of Political Economy* Vol. 62: 529-37.
- Cochrane, J., (2010), “Greek Myths and the Euro Tragedy”, *The Wall Street Journal*, May 18.
- Codogno, L., Favero, C., Missale, A., (2003), Yield spreads on EMU government bonds. *Economic Policy*, Vol. 18, pp.: 211-235.
- Coe D.T., Helpman E., (1995), “International R&D spillovers” *European Economic Review*, Vol. **39**, No. 5 pp. 859–887.
- Cogley, T., Nason, J. M., (1995), “Effects of the Hodrick-Prescott filter on trend and difference stationary time series: implications for business cycles research”, *Journal of Economic Dynamics and Control*, Vol. 19, pp. 253-278.
- Cole, H., Obstfeld M., (1991), “Commodity Trade and International Risk Sharing,” *Journal of Monetary Economics*, Vol. 28, pp.: 3–24.
- Commons, J. R., McCracken, H. L., Zeuch, W. E., (1922), Secular trends and business cycles: A classification of theories. *Review of Economic Statistics*, Vol. 4, No. 4, 244–263.
- Concaria L. A., Soares M. J., (2009), “Business cycle synchronization across the Euro area: A wavelet analysis”, NIPE Working Papers.
- Cook, D., Devereux M. B., (2013), Optimal Fiscal Policy in a World Liquidity Trap, *NBER Working Papers* 17796, National Bureau of Economic Research.
- Cooke, P., (2001), “Regional Innovation Systems, Clusters, and the Knowledge Economy”, *Industrial and Corporate Change*, Vol. 10, No. 4, pp.: 945-974.
- Cooley T., (1995), *Frontiers of business cycles*, Princeton University Press, 1st edition,
- Cooper, R., John A., (1988), “Coordinating Coordination Failures in Keynesian Models,” *Quarterly Journal of Economics*, Vol. 103, pp.: 441-463.
- Coquelin C., (1848), Les Crises Commerciales et la Liberte des Banques. *Revue des Deux Mondes*, 26, pp.: 445–470.
- Coquelin C., (1850), Restrictions on banking the cause of commercial crises. *Bankers' Magazine* (London), Vol. 10, pp. 219–227, 308–313 [Abridged translation of Coquelin (1848)].
- Coquelin C., (1852a), “Crises commerciales”, In: C. Coquelin & G.-U. Guillaumin (Eds), *Dictionnaire de l'Economie Politique*. Paris: Guillaumin.
- Corbet, T., (1841), *An inquiry into the causes and modes of the wealth of individuals, or, the principles of trade and speculation explained*. London: Smith, Elder & Co.

- Corey L., (1937), "Veblen and Marxism". *Marxist Quarterly*, Vol. 1, pp.: 162-168.
- Correia I., Nueves J., Rebelo S., (1992), "Business cycles from 1850 to 1950. New facts about old data", *European Economic Review*, 36, pp. 459-467.
- Corsetti, G., M. Pericoli, M. Sbracia, (2011), "Correlation Analysis of Financial Contagion", in *Financial Contagion: The Viral Threat to the Wealth of Nations*, ed. by R. Kolb. Wiley, NY.
- Cramer D., Leathers C., (1977), "Veblen and Schumpeter on Imperialism", *History of Political Economy*, Vol. 9, No.2, pp.: 237-255.
- Crowley P., Christi, C. (2003), European Union Studies Association (EUSA), Biennial Conference, (8th), March 27-29.
- Crowley P., Lee J., (2005), "Decomposing the co-movement of the business cycle: A time-frequency analysis of growth cycles in the euro area", *Bank of Finland Discussion Papers* 12/2005.
- Currie J., (1793), A letter, commercial and political, addressed to the Rt. Hon. William Pitt, Printed for P. Byrne and J. Moore, Dublin. Daily Herald. (1837). *Speculation and overtrading*. Daily Herald and Gazette (Cleveland, OH), May 2, Issue 282, col. C.
- Danthine J.P., Donaldson J., (1993), "Methodological and empirical issues in Real Business Cycle theory", *European Economic Review*, Vol. 37, pp. 1-35.
- Danthine J.P., M. Girardin, (1989), 'Business Cycles in Switzerland. A Comparative Study', *European Economic Review*, Vol. 33, pp. 31-50.
- Darvas Z., Rose A. K., Szapary G., (2007), Fiscal divergence and business cycle synchronization: Irresponsibility is idiosyncratic. in: Frankel JA, Pissarides C. (eds) NBER International Seminar on Macroeconomics, MIT Press, Cambridge, MA.
- Dassel D. G., (2002), *Propagation of output fluctuations across countries*, Manuscript, University of Frankfurt, Germany.
- Davis A. K., (1980), "Veblen Once More: A View from 1979". In *Thorstein Veblen's Social Theory*, edited by Arthur K. Davis. New York: Arno Press, 1980.
- de Wolff, P., (1970), "Tinbergen's contribution to business-cycle theory and policy", *De Economist* 118 pp.: 112-125.
- Dickerson A., Gibson H. Tsakalotos E. (1998), "Business Cycle Correspondence in the European Union", *Economica*, No. 25, pp. 51-77.
- Dickey, D. A. (1976), *Estimation and Testing of Nonstationary Time Series*, unpublished Ph.D. thesis, Iowa State University, Ames.
- Dickey, D.A., Fuller, W. A., (1979), "Distribution of the estimates for autoregressive time series with a unit root", *Journal of the American Statistical Association*, 74, pp. 427-431.
- Dimand R., (1998), "Fisher and Veblen: Two Paths for American Economics", *Journal of the History of Economic Thought*, Vol. 20, No. 4, pp. 449-465.
- Dimelis S., Kollintzas T., Prodromidis K., Chalikias J., Christodoulakis N., (1992), "Main stylized facts of Greek economic aggregates: 1948-1989", *Institute for Economic Research*, Athens University of Economics and Business.

- Dobson P., Waterson M., Davies S., (2003), "The Patterns and Implications of Increasing Concentration in European Food Retailing", *Journal of Agricultural Economics*, Vol. 54, No. 1, pp. 111 - 125.
- Drejer I., (2004), "Identifying Innovation in Surveys of Services: A Schumpeterian Perspective", *Research Policy*, Vol. 33, pp.: 551–562.
- Duecker M. and Wesche K., (1999), "European Business Cycles: New indices and analysis of their synchronicity", *Federal Reserve Bank of St Louis Working Papers* No. 99-019.
- Duesenberry, James S., (1949), *Income, Saving and the Theory of Consumer Behaviour*, Harvard University Press, Cambridge, 1949.
- Dufour J. M. E. Renault, (1998). "Short run and long run causality in time series: theory". *Econometrica*, Vol. 66, pp.:1099–1125.
- Dugger, W., (1979), "The Reform Method of John R. Commons," *Journal of Economic Issues*, Vol. 13, pp. 369-381.
- Duijn Van J.J., (1983), *The Long Wave in Economic Life*. London: Allen and Unwin
- Duménil G., Lévy, D., (1993), *The Economics of the Profit Rate: Competition, Crises, and Historical Tendencies in Capitalism*, Edward Elgar, Aldershot, England.
- Duménil G., Lévy, D., (2002), "The Profit Rate: Where and how much did it Fall? Did it recover? (USA 1948 – 2000)" *Review of Radical Political Economics* Vol. 34, pp. 437 – 461
- Duménil G., Lévy, D., (2003), 'Technology and Distribution: Historical Trajectories a la. Marx', *Journal of Economic Behavior and Organization*, Vol. 52, pp. 201-233.
- Easterly W., Islam R., Stiglitz J., (2001), "Shaken and Stirred: Explaining Growth Volatility", in B. Pleskovic and N. Stern, eds., *Annual World Bank Conference on Development Economics*.
- Eatwell J., (1990), "Comment on P. A. Samuelson, Revisionist Findings on Sraffa", in: *Essays in Honour of Piero Sraffa: Critical Perspectives on New Developments of Classical Theory*, K. Bharadwaj / B. Schefold (eds.), London: Unwin & Hyman.
- Economic Report of the President (1994).
- Efthymou G., (2011), "Political Cycles under External Economic Constraints: Evidence from Cyprus" *Journal of Economics and Business* Vol. 63, No. 6, pp. 638-662.
- Eichengreen B., Rose A. K. and Wyplosz C. (1996), Contagious currency crises. *NBER Working Papers*, No.5681. Cambridge.
- Eichner and Kregel (1975), "An Essay on Post-Keynesian Theory: A New Paradigm in Economics". *Journal of Economic Literature*, Vol. 13, pp.: 1293–1314.
- Eickmeier, S. (2007), Business cycle transmission from the US to Germany – a structural factor approach, *European Economic Review*, Vol. 51, pp. 521–51.
- Ejsing, J., Lemke W., (2011), "The Janus-headed Salvation: Sovereign and Bank Credit Risk Premia during 2008–2009", *Economics Letters*, Vol. 110, pp.: 28–31.
- Elliot J. (1993), "Schumpeter's Theory of Economic Development and Social Change: Exposition and Assessment", *International Journal of Social Economics*, Vol. 12, No. 6/7: 6 – 33.
- Ely, R. T. (1900), *Monopolies and Trusts*, New York: The Macmillan Company.

- Engelman L., & Hartigan J. A., (1969), "Percentage points of a test for clusters". *Journal of American Statistical Association*, Vol. 64, 1647-1648.
- Engels F., (1976), "Die Entwicklung des Sozialismus von der Utopie zur Wissenschaft" MEW, Bd. 19, pp. 189-228.
- England Minnie Throop., (1913), "An analysis of the Crisis Cycle", *The Journal of Political Economy* Vol. 21, pp. 714-734.
- Engle R. F., Granger, C. W.J., (1987), "Cointegration and Error Correction: Representation, Estimation and Testing", *Econometrica* 55, pp. 143-159.
- Esping-Andersen, Gøsta, (1990), *The Three Worlds of Welfare Capitalism*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Evans T., (2004), "Marxian and post-Keynesian theories of finance and the business cycle", *Capital and Class*, Vol. 28, No. 2, pp.: 47-100.
- Evans D. M., (1859), *The history of commercial crises, 1857-58 and the stock exchange panic of 1859*. London: Groombridge.
- Evans, G. W. Honkapohja S., (2001), *Learning and Expectations in Macroeconomics*, Princeton University Press.
- Färe R., Grosskopf S., Margaritis D., (2005), "U.S. Productivity in Agriculture and R&D", 2005 *NZESG meetings at University of Canterbury*
- Fatás A., Mihov I., (2003), "The Case for Restricting Fiscal Policy Discretion", *Quarterly Journal of Economics*, Vol. 118, No. 4, pp: 1419- 47.
- Fernandez V., Kutan A., (2005), Do regional agreements increase business-cycle convergence? Evidence from APEC and NAFTA. *William Davidson Institute working paper series*, No. 765.
- Fernando, C. S., May, A. D. Megginsson, W. L., (2012), "The Value of Investment Banking Relationships: Evidence from the Collapse of Lehman Brothers", *The Journal of Finance*, February. Vol. 67, No. 1, pp.: 235-270.
- Ferrarotti F., (1999), "The Businessman as Protagonist in Veblen and Schumpeter", *International Journal of Politics, Culture and Society*, Vol. 13, No. 2: 241-248.
- Ferreira-Lopes A., Pina, A., (2011), "Business cycles, core and periphery in monetary unions: Comparing Europe and North America", *Open Economies Review*, Vol. 22, Issue 4, pp. 565-592.
- Ferrera M., Hemerijck, A. and Rhodes, M. (2001), "The future of the Europe "Social Model" in the Global Economy", *Journal of Comparative Analysis: Research and Practice*, Vol. 3, pp.: 163-190.
- Festre A., Garrouste P., (2008), "Rationality, behavior, institutional, and economic change in Schumpeter", *Journal of Economic Methodology*, Vol. 15, No.4, pp.: 365-390.
- Festre A. Nasica E., (2009), "Schumpeter on money, banking and finance: an institutionalist perspective," *European Journal of the History of Economic Thought*, Vol. 16, No. 2, pp.: 325-356.
- Firmuc J., & Korhonen I., (2006), Ameta-analysis of the business cycle correlation between the Euro area and the CEECs. *CESIFO working papers* No. 1693.
- Fine B., (1998), *The Political Economy of Diet, Health and Food Policy*, Routledge.

- Finn M. G., (2000), "Perfect Competition and the Effects of Energy Price Increases on Economic Activity", *Journal of Money, Credit and Banking*, Vol. 32, No. 3, pp.: 400-416.
- Fiorito R., Kollintzas, T., (1994), "Stylized facts of business cycles in the G7 from a real business cycle perspective", *European Economic Review*, Vol. 38, pp.: 235-269.
- Fisher J.D.M., (2003), Technology shocks matter. Manuscript, Federal Reserve Bank of Chicago.
- Fisher W. C., (1913), "The tabular standard in Massachusetts history", *Quarterly Journal of Economics*, Vol. 27, pp. 417-454.
- Fleming, J., C. Kirby, Ostdiek B., (1998), "Information and Volatility Linkages in the Stock, Bond, and Money Markets", *Journal of Financial Economics*, Vol. 49, pp.: 111-137.
- Foley D. K., (1992), "A statistical equilibrium theory of markets." *Journal of Economic Theory* Vol. 62, pp.: 321-345.
- Frank M., (1998), "Schumpeter on Entrepreneurs and Innovation: A Reappraisal", *Journal of the History of Economic Thought*, Vol. 20, No. 4, pp.: 505-516.
- Frankel J. Rose A., (1998), "The Endogeneity of the optimum currency area criteria", *The economic Journal*, No. 108, pp. 1009-1025.
- Freeman A., (1997), "An endogenous profit rate cycle", *MPRA paper* 1138.
- Freeman C., Louçã F., (2001), *As Time Goes By: From the Industrial Revolution to the Information Revolution*. Oxford: Oxford University Press.
- Freeman C., (1982), *The Economics of Industrial Innovation*, 2nd ed., London: Pinter.
- Freeman C., (1994), "The Economics of Technical Change", *Cambridge Journal of Economics*, Vol.18, pp.: 463-514.
- Frisch R., (1933), Propagation problems and impulse problems in dynamic economics. *Economic essays in honor of Gustav Casse*. London: George Allen & Unwin.
- Fuhrer J.C., Schuh S., (1998), Beyond Shocks: What Causes Business Cycles?, *The Federal Reserve Bank of Boston Conference Series* No. 42.
- Furceri D., Karras G., (2007): "Country size and business cycle volatility: Scale really matters," *Journal of the Japanese and International Economies*, Vol. 21. No. 4, pp. 424-434.
- Gali J., (2002), "New Perspectives on Monetary Policy, Inflation, and the Business Cycle", *NBER Working Papers* 8767, February 2002.
- Gali J., (1999), "Technology, employment, and the business cycle: Do technology shocks explain aggregate fluctuations?", *American Economic Review* Vol. 89 (March), pp.: 249-271.
- Gallegati M., Gallegati M., Polasek W., (2004), "Business cycle fluctuations in Mediterranean countries (1960-2000)", *Emerging Markets Finance and Trade*, Vol. 40, No.6, pp. 28-47.
- Galli J., Perotti R., (2003), "Fiscal Policy and Monetary Integration in Europe", *Economic Policy*, Vol. 18, No. 37, pp. 533-572.
- Galo A., (1992), 'Aggregate Profitability in U.S. Food Manufacturing', *Journal of Food Distribution Research*, pp. 71 - 80.
- Gandolfo G., (1985), *Economic Dynamics: Methods and Models*. North-Holland, Amsterdam.
- Gavin M., Hausmann R., (1998), "Growth with Equity: The Volatility Connection," in Nancy Birdsall, Carol Graham, and Richard H. Sabot, eds., *Beyond tradeoffs: Market Reforms and Equitable*

- Growth in Latin America*, (Washington, DC: Inter-American Development Bank and the Brookings Institution), pp. 91–109.
- Geylani P.C., Stefanou S., (2008), “Linking Investment Spikes and Productivity Growth: U.S. Food Manufacturing Industry”, *Discussion Papers, Center of Economic Studies, Bureau of the Census*.
- Gibson H., Hall S., Tavlas G., (2012), “The Greek financial crisis: Growing imbalances and sovereign spreads”, *Journal of International Money and Finance*, Vol. 31, No. 3, pp. 498-516.
- Giddens, A., (1991), *Modernity and Self-Identity. Self and Society in the Late Modern Age*. Cambridge
- Gide C., (1906), *Principes d'Economie politique*, 10th ed., Paris.
- Gille, B., (1978), *Histoire des techniques. Technique et civilisations, technique et sciences*, Paris, Encyclopédie de la Pléiade, 41.
- Giovanni J., Levchenko, A., (2008), “Trade Openness and Volatility”, *IMF Working Papers*, WP 08/146.
- Gomez-Puig M., (2006), “Size matters for liquidity: Evidence from EMU sovereign yield spreads”, *Economics Letters*, Vol. 90, pp.: 156-162,
- González Cabanillas L., Ruscher E., (2008), “The Great Moderation in the Euro area: What Role have Macroeconomic Policies played?” *European Commission Economic Papers* 331
- Goodman, J.B., Pauly, L.W., (1993), “The obsolescence of capital controls? Economic management in an age of global markets”, *World Politics*, Vol. 46, pp. 50–82.
- Goodwin B. and Brester G., (1995), ‘Structural Change in Factor Demand Relationships in the U.S. Food and Kindred Products Industry’, *American Journal of Agricultural Economics* Vol. 77, pp. 69 -79.
- Goodwin R. M., (1967), “A Growth Cycle”, in C.H. Feinstein, ed., *Socialism, Capitalism and Economic Growth*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Gopinath M., Carver J., (2002), ‘Total Factor Productivity and Processed Food Trade: A cross country analysis’, *Journal of Agricultural and Resource Economics* 27, No.2, pp. 539 – 553.
- Gopinath M., Pick D., Worth T., (2002), ‘Price Variability and Industrial Concentration in US Food Industries’, *Journal of Agricultural Economics*, Vol. 53, No. 3, pp. 589 – 606.
- Gort M., Klepper S., (1982), “Time paths in the diffusion of product innovations”, *Economic Journal*, Vol. 92, pp. 630–653.
- Gouveia S., Correia L., (2008), “Business cycle synchronization in the Euro area: the case of small countries.”, *International Economics and Economic Policy*, Vol. 5, No.1, pp. 103-121.
- Granados T., J. A., (2013), “Does investment call the tune? Empirical evidence and endogenous theories of the business cycle”, *Research in Political Economy* Vol. 28, pp.: 229-55.
- Granger C. W. J., (1969), “Investigating Causal Relations by Econometric Models and Cross-Spectral Methods”, *Econometrica* Vol. 37, July, pp. 424-438.
- Granger C. W. J., (1986), “Developments in the Study of Coinegrated Economic Variables”, *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, August, (1986) pp. 201 – 214.
- Grinder, W. E., Hagel J., (2006), "The Austrian Theory of the Business Cycle: Reflections on Some Socio-Economic Effects", Peter Kurrild-Klitgaard, in (ed.) *The Dynamics of Intervention:*

- Regulation and Redistribution in the Mixed Economy* (Advances in Austrian Economics, Volume 8), Emerald Group Publishing Limited, pp. 145 – 181.
- Gruchy, A., (1967), *Modern Economic Thought: The American Contribution*. New York.
- Gurkan C., (2005), “A Comparison of Veblen and Schumpeter on Technology”, *STPS Working Papers* No. 509.
- Gutierrez C., Souza R., Teixeira O., (2007), “Selection of Optimal Lag Length in Coinegrated VAR Models with Weak Form of Common Cyclical Features”, *Banko Central de Brasil, Working Paper series* 139.
- Habeler G., (1950), “Joseph Alois Schumpeter: 1883-1950”, *Quarterly Journal of Economics*, Vol. 64, pp.: 333-372.
- Haberler S. E., G. W. Leontief and E. S. Mason, (1951), “Professor Joseph A. Schumpeter”, *The Review of Economics and Statistics*, Vol. 33, No. 2, pp.: 89-90.
- Hacker R. S. A. Hatemi-J, (2008), “Optimal Lag-length Choice in Stable and Unstable VAR Models under Situations of Homoscedasticity and ARCH”, *Journal of Applied Statistics*, Vol. 35, No. 6, pp. 601-615.
- Hakura D., (2009), “Output Volatility in Emerging Market and Developing Countries: What Explains the “Great Moderation” of 1970-2003?,” *Czech Journal of Economics and Finance*, Vol. 59, No. 3, pp. 229-254.
- Halkidi, M., Batistakis, Y., Vazirgiannis, M., (2008), “Clustering validity checking methods: Part II”, *Intelligent Data Analysis Journal*, Vol. 12, No. 6, pp.: 587–606.
- Hall, T. E. (1990). *Business cycles: The nature and causes of economic fluctuations*. New York, NY: Praeger.
- Haller, M. (2004), “Mixing economics and ethics: Carl Menger vs. Gustav von Schmoller”, *Social Science Information*, Vol. 43, No. 5, pp.: 5-33.
- Hallerberg M., Wolff G.B., (2008), “Fiscal institutions, fiscal policy and sovereign risk premia in EMU”, *Public Choice*, Vol. 136, pp.: 379-396.
- Hammond D., (2011), “Strange Bedfellows: Fr. John A. Ryan and the Minimum Wage Movement,” *Journal of the History of Economic Thought*, Vol. 33 (December 2011), pp: 449-66.
- Hansen A., (1951), “Schumpeter's Contribution to Business Cycle Theory”, *The Review of Economics and Statistics* Vol. 33, No. 2, pp.: 129-132.
- Hansen, A. H., (1960), *Economic Issues of the 1960's*. New York: McGraw-Hill.
- Hardt M., Negri A., (2000), *Empire*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Harris S.E., Haberler Leontief, G. W., Mason E. S., (1951), “Professor Joseph A. Schumpeter” *The Review of Economics and Statistics*, Vol. 33, No. 2: 89-90. The MIT Press Stable.
- Harrod R. F., (1936), *The trade cycle*, Oxford: Clarendon Press.
- Hartigan J. A., Wong, M. A., (1978), Algorithm AS 136: A K-means clustering algorithm. *Applied Statistics*, Vol. 28, 100–108.
- Harvey A.C., Jaeger, A., (1993), “Detrending: Stylized Facts and the Business Cycle”, *Journal of Applied Econometrics*, Vol. 8, pp. 231-247.
- Harvey, D., (2007), *A Brief History of Neoliberalism*. Oxford University Press, Oxford.

- Harvey, D., (2010), *The Enigma of Capital: And the Crises of Capitalism*, London, Profile Books.
- Haugh, D., Ollivaud, P., Turner, D. (2009), “What drives sovereign risk premiums? An analysis of recent evidence from the euro area”, *OECD Economics Department Working Paper* No. 718.
- Hayek, F.A. (1992), *The Fortunes of Liberalism – Essays on Austrian Economics and the Ideal of Freedom* (The Collected Works of F.A. Hayek, Vol. IV), Chicago: The University of Chicago Press.
- Heath J., (2008), “Thorstein Veblen and American Social Criticism”, *The Oxford Handbook of American Philosophy*, Chapter 13, Oxford University Press.
- Heertje A., (2004), “Schumpeter and methodological individualism”, *Journal of Evolutionary Economics*, Vol. 14, No. 2, pp.:153-156.
- Heien D., (1983), “Productivity in U.S. Food Processing and Distribution”, *American Journal of Agricultural Economics*, pp. 297 – 302.
- Heilbroner R., (2000), *The Worldly Philosophers: The Lives, Times and Ideas of the Great Economic Thinkers*. 7th edn (London: Penguin).
- Heinrich M., (1995), “Gibt es eine Marxsche Krisentheorie? Die Entwicklung der Semantik von “Krise” in Marx” Entwurfeneiner Kritik der politischen Ökonomie’, *Beiträge zur Marx-Engels Forschung Neue Folge*, Hamburg, pp. 130-150.
- Helpman E., Razin A., (1978), *A Theory of International Trade Under Uncertainty*, Academic Press, New York.
- Hendry D.F., (1993), *Econometrics: Alchemy or Science?*, Oxford: Blackwell.
- Henley A., (1988), “Political Aspects of Full Employment”, *The Political Quarterly*, Vol. 59, No. 4, pp.: 437 – 450.
- Heshmati A. Lööf H., (2005), “Forward or Backward Causality– or just a Correlation?” *The Keith Pavitt Honour conference Sussex*.
- Heyman D., Sobel M., (2004), *Stochastic Models in Operations Research*, Volume I: Stochastic Processes and Operating Characteristics. Mineola, NY Dover Publications
- Hicks J. R., (1950). A contribution to the theory of the trade cycle. Oxford: Clarendon Press.
- Hicks J.R., (1965), “Capital and growth”, Oxford: Clarendon Press, *American Economic Review*, Vol. 56, No. 5, pp. 1257-60
- Hodgson G., (1993), *Economics and Evolution. Bringing Life Back into Economics*. Cambridge: Polity Press; 1993.
- Hodgson G., (1998), “On the Evolution of Thorstein Veblen's Evolutionary Economics”, *Cambridge Journal of Economics*, Vol. 22, No.4:415-431.
- Hodgson G., (2007), Marshall, Schumpeter and the Shifting Boundaries of Economics and Sociology, presented at a conference on Marshall and Schumpeter in Hitotsubashi University. Tokyo, Japan, 16–19 March.
- Hodrick R.J., Prescott E.C., (1997), “Post-war U.S. business cycles: An empirical investigation”, *Journal of Money, Credit, and Banking*, Vol. 29, pp. 1-16.
- Hommes, C. H., (1995), “A reconsideration of Hicks non-linear trade cycle model”, *Structural Change and Economic Dynamics*, Vol. 6, pp. 435-459.

- Hong S. H., Wagner M., (2011), Cointegrating polynomial regressions: Fully modified OLS estimation and inference, *Reihe Ökonomie, Institut für Höhere Studien*, No. 264.
- Hossain F., Jain R., Govindasamy R., (2005) “Financial Structure, Production, and Productivity: Evidence from the US Food Manufacturing Industry”, *Agricultural Economics* 33 pp. 399 – 410.
- Hsiao C., (1981), “Autoregressive Modelling of Canadian Money Income Data”, *Journal of American Statistical Association* , Vol. 74, pp. 85 – 106.
- Huang K., (2003), “Food Manufacturing Productivity and its Economic Implications”, *United States Department of Agriculture, Technical Bulletin 1905*
- Huskisson W., (1830), *Essays in political economy: In which are illustrated the principal causes of the present national distress; with appropriate remedies.* London: Longman, Rees, Orme, Brown, & Green.
- Hutchison T. W., (1953), *A review of economic doctrines 1870–1929.* Oxford: Clarendon Press
- Iacobucci A., (2003), “Spectral analysis for economic time series”, *OFCE Working Papers*, No. 7-2003
- Im K.S., Pesaran, M.H. and Shin, Y. (1997), Testing for unit roots in heterogeneous panel, Department of Applied Econometrics, University of Cambridge.
- Imbs J., (2004), “Trade, finance, specialization and synchronization”, *Review of Economics and Statistics*, Vol. 86, No. 3, pp. 723–734.
- Imbs J., (2006), “The real effects of financial integration”, *Journal of International Economics*, Vol. 68, No. 2, pp. 296-324.
- IMF (2005), *World Economic Outlook: Building Institutions.* International Monetary Fund, Washington DC.
- IMF (2007), Decoupling the train? Spillovers and cycles in the global economy. *World Economic Outlook, April 2007, Ch. 4*
- Inklaar R., Jong-A-Pin RM, De Haan J., (2008), Trade and business cycle synchronization in OECD countries A re-examination, *European Economic Review*, Vol. 52, No. 4, pp. 646-666.
- Inklaar R., De Haan J., (2001), “Is there really a European business cycle? A comment”, *Oxford Economic Papers* No. 53, pp. 215-220.
- Jacquemin A., Sapir, A. (1995), “Is a European hard core credible? A statistical analysis”, *CEPR discussion paper series*: No. 1242.
- Jaimovich N., (2004), Firm Dynamics, Markup Variations, and the Business Cycle, mimeo, University of California, San Diego.
- Jarsulic M. (1989), “Endogenous credit and endogenous business cycles”, *Journal of Post Keynesian Economics*, Vol. 12, No 1, 35-48.
- Jevons, W. S. ([1878] 1884), The periodicity of commercial crises and its physical explanation. In: H. S. Foxwell (Ed.), *Investigations in currency and finance* (pp. 206–220). London: Macmillan.
- Johansen S., (1988), ‘Statistical Analysis of Cointegration Vectors’, *Journal of Economic Dynamics and Control*, Vol 12, pp. 231 – 254.
- Johansen, S. Juselius, K., (1990), “Maximum likelihood estimation and inference on cointegration with application to the demand for money”, *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, Vol. 52, pp. 169-210.

- Jovanovic, B. and Macdonald, G.M., (1994), "The life-cycle of a competitive industry", *Journal of Political Economy*, Vol. 102, pp. 322–347.
- Juglar, C., (1863), Crises commerciales. In: M. Block (Ed.), *Dictionnaire general de la Politique* (pp. 615–627). Paris: O. Lorenz.
- Juglar, C. (1889), [1862], *Des Crises Commerciales et de leur retour periodique en France, en Angleterre et aux Etats-Unis*. Paris: Guillaumin
- Jung, W. S., Marshall, P. J., (1985), "Exports, growth and causality in developing countries", *Journal of Development Economics*, Vol. 18, pp. 1-12.
- Kaldor, N., (1940), "A model of the trade cycle", *Economic Journal* Vol. 50, pp.:78-92.
- Kalecki M., (1935), "A macroeconomic theory of business cycles", *Econometrica* Vol. 3, pp.: 327-344.
- Kalecki M., (1944), *Selected Essays on the Dynamics of the Capitalist Economy 1933-70*, Cambridge University Press, Cambridge, 1971.
- Kalecki M., (1990), *Capitalism: Business Cycles and Full Employment Collected Works* vol. 1 (ed) J. Osiatynski, Oxford: Clarendon Press.
- Kalecki M., (1991), *Capitalism: Economic Dynamics Collected Works* vol. 2 (ed) J. Osiatynski, Oxford: Clarendon Press.
- Kalemli-Ozcan S., Sorensen B., Yosha O., (2001), "Regional integration, industrial specialization and the asymmetry of shocks across regions", *Journal of International Economics*, Vol. 55, pp. 107–137
- Karasawoglou A., and Katrakilidis, K., "The Accommodation Hypothesis in Greece. A tri-variate Granger-causality Approach", *SPOUDAI*, Vol. 43, No 1, (1993) pp. 3-18.
- Kaskarelis I., (1993) "Investigating the Features of Greek Business Cycles", *SPOUDAI*, Vol. 43, No 1, pp. 19-32.
- Katsimi M., Sarantides V., (2011), "Do elections affect the composition of fiscal policy in developed, established democracies", *Public Choice*, Volume 151, No. 1, pp. 325-362.
- Kenen P. B., (1969), The theory of optimum currency areas: an eclectic view. In R. A. Mundell, & A. K. Swoboda (Eds.), *Monetary problems of the international economy* (pp. 41–60). Chicago: University of Chicago Press.
- Kessler M., (1961), "The Synthetic Vision of Joseph Schumpeter", *The Review of Politics* Vol. 23, pp.: 334-355.
- Keynes, J. M., (1964), *The General Theory of Employment, Interest, and Money*, Harcourt Brace Jovanovich, New York and London 1964.
- Keynes, J. M., (1936), *The general theory of employment, interest, and money*. London: Macmillan.
- Keynes, J. M., (1937), "The general theory of employment", *Quarterly Journal of Economics*, Vol. 51, No. 2, pp.: 209–223.
- Khim V. Liew S., (2004), "Which Lag Length Selection Criteria Should we Employ?", *Economics Bulletin*, Vol. 3, No. 33, pp. 1–9.
- Kiley M. T., (2004), "Stock Prices and Fundamentals: A Macroeconomic Perspective", *The Journal of Business*, University of Chicago Press, Vol. 77, No. 4, pp.: 909-936, October.

- King M., Wadhvani S., (1990), "Transmission of Volatility Between Stock Markets," *Review of Financial Studies*, Vol. 3, pp. 5–33.
- King R. G., Rebelo S., (1993), "Low frequency filtering and real business cycles", *Journal of Economic Dynamics and Control*, Vol. 17, pp. 361–368.
- King R. G., Plosser C. I., Stock, J. H., Watson M. W., (1987), "Stochastic Trends and Economic Fluctuations", *NBER Working Paper series*, No. 2229.
- King R. G., Plosser, C. I. Rebelo, S. T., (1988), "Production, growth and business cycles: I. the basic neoclassical model", *Journal of Monetary Economics* Vol. 21, No. 2-3, pp.: 195–232.
- Klein J., (1997). *Statistical Visions in Time: A history of Time Series Analysis, 1662-1938*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Klepper S., (1997), "Industry life cycles", *Industrial and Corporate Change*, Vol. 6, pp. 145–182.
- Kodres L., M. Pritsker, (2002), "A Rational Expectations Model of Financial Contagion," *Journal of Finance*, Vol. 57, pp.: 769–799.
- Kondratieff N. D., (1922), *World Economy and its Conjuncture during and after the War*. Vologda: Regional Branch of the State Publishing House.
- Konstantakis, K. N., Michaelides P.G. and Mariolis T. (2014), "An endogenous Goodwin--Keynes business cycle model: evidence for Germany (1991-2007)", *Applied Economics Letters*, Vol. 21, No. 7, pp.: 481-486.
- Koopmans T., (1965), *On the Concept of Optimal Economic Growth, in the Economic Approach to Development Planning*, Amsterdam, Elsevier
- Koppl R., (1992), "Price Theory as Physics: The Cartesian influence in Walras", *Methodus*, Vol. 4, No.2, pp. 17-28
- Kose A, Prasad E, Terrones M., (2003), "Financial Integration and Macroeconomic Volatility," *IMF Staff Papers*, Vol. 50, No. Special Issue, pp. 119–41.
- Kose A, Prasad E, Terrones M., (2004), Volatility and co-movement in a globalized economy: an empirical exploration, in *Macroeconomic Policies in the World Economy*, Siebert H (ed.). Springer: Heidelberg; 89–122.
- Kose A., (2001), "Explaining Business Cycles in Small Open Economies: How Much do World Prices Matter?," *Journal of International Economics*, Vol. 56, No. 2, pp. 299–327.
- Kose A., Yi K. M., (2006), "Can the Standard International Business Cycle Model Explain the Relation Between Trade and Co-movement," *Journal of International Economics*, Vol. 68, No. 2, pp. 267–95.
- Krugman, P., (1990), *The Age of Diminished Expectations, U.S. economic policy in the 1990's*, MIT Press.
- Krugman, P., (1991), *Geography and Trade*, Cambridge MA: MIT Press.
- Kwark N. S., (1999), "Sources of international business fluctuations: country-specific shocks or worldwide shocks?," *Journal of International Economics*, Vol. 48, pp. 367–85.
- Kydland, F.E., E.C. Prescott, (1990), "Business Cycles: Real Facts and a Monetary Myth", *Federal Reserve Bank of Minneapolis Quarterly Review*, Vol. 14, pp. 3-18.

- Kyle, A., W. Xiong, (2001), “Contagion as a Wealth Effect,” *Journal of Finance*, Vol. 56, pp.: 1401–1440.
- LaMont R., (1905), “Veblen the Revolutionist”, *International Socialist Review*, Vol. 5, June 1905: 726–739.
- Lane P., (2003), “The Cyclicalities of Fiscal Policy: Evidence from the OECD”, *Journal of Public Economics*, Vol. 87, No. 12, pp. 2661-2675.
- Lang T., (2010) “Crisis? What Crisis? The Normality of the Current Food Crisis”, *Journal of Agrarian Change* Vol. 10 No.1, pp. 87-97.
- Langlois R., (1991), “Schumpeter and the Obsolescence of the Entrepreneur”. Working Paper 91–1503, *Department of Economics, University of Connecticut Working Papers*.
- Lapavistas C., (2011), “Theorizing Financialization, Work”, *Employment and Society*, Vol. 25, No. 4, pp.: 611-626.
- Latsis J., (2010), “Veblen on the Machine Process and Technological Change”, *Cambridge Journal of Economics* Vol. 34, No. 4, pp.: 601-615.
- Laursen T., Mahajan S., (2005), “Volatility, Income Distribution, and Poverty,” in Joshua Aizenman and Brian Pinto, eds., *Managing Economic Volatility and Crises: A Practitioner’s Guide*, Cambridge University Press New York pp. 101–36.
- Lawson T., (2003), *Reorienting Economics: Economics as Social Theory*, Routledge, London and New York.
- Lawson T., (2005), “The Nature of Institutional Economics,” *Evolutionary and Institutional Economics Review*, Vol. 2, No. 1, pp.: 7–20.
- Leathers C. G., Raines J. P., (2004), “The Schumpeterian Role of Financial Innovations in the New Economy’s Business Cycle”, *Cambridge Journal of Economics*, Vol. 28, pp.: 667-681.
- Legrand D. P., Hagemann H., (2005), “Business Cycles in Juglar and Schumpeter, presented at the Colloque à l’occasion du centième anniversaire de la disparition de Clément Juglar”, 2 December 2005, Institut de France, Paris.
- Leibfried S., (1992), Towards a European welfare state? On Integrating Poverty Regimes into the European Community, in Z. Fergeand J. E. Kolberg (eds) *Social Policy in a Changing Europe*. Frankfurt am Main: Campus Verlag.
- Leon K., (2006), “The European and the Greek business cycles: Are they synchronized?” *MPRA papers* No. 1312.
- Lescure J., (1907), *Des Crises générales et périodiques de Surproduction*, Paris. L. Larose et Forcel.
- Leslie, C., (1864). Alleged commercial decades or cycles (by ‘A Political Economist’). *The Economist*, November 19, pp. 1428–1429, and December 24, pp. 1577–1578.
- Levine R, Loayza N, Beck T., (2000), “Financial intermediation and growth: Causality and causes”, *Journal of Monetary Economics*, Vol. 46, No. 1, pp. 31–78.
- Levine R, Renelt D., (1992), “A sensitivity analysis of cross-country growth regressions”, *The American Economic Review*, Vol. 82, No. 4, pp: 942–963.

- Liagouras G., (2009), "Socio-economic evolution and Darwinism in Thorstein Veblen: a critical appraisal" *Cambridge Journal of Economics*, Vol. 33, No. 6:1047-64.
- Lindbeck A. (1976), "Stabilization Policy in Open Economies with Endogenous Politicians", *American Economic Review* Vol. 66, pp.1-19
- Lio M., Hu J., (2009), "Governance and Agricultural Production Efficiency: A Cross - Country Aggregate Frontier Analysis", *Journal of Agricultural Economics*, Vol. 60, No. 1, pp. 40 – 61.
- Ljung G., Box, G.E., (1978), "On a measure of lack of fit in time series models", *Biometrika* Vol. 65, pp. 297–303.
- Long J. Plosser, C., (1983), "Real Business Cycles", *Journal of Political Economy*, Vol.91, No.1, pp. 39-69.
- Longfield S. M., (1840), Banking and currency. *Dublin University Magazine*, Vol. 15, No. 85, pp. 1–15; Vol. 15, No. 86, pp. 218–233; Vol. 16, No. 94, pp. 371–389; Vol. 16, No. 96, pp. 611–620.
- Lotka A. J., (1925), *Elements of physical biology*. Baltimore: Williams & Wilkins Co.
- Lucas R. E. JR, (1973), "Some international evidence on output-inflation tradeoffs", *American Economic Review*. Vol. 63, pp. :326-34.
- Lucas R. E. JR, (1975), "An equilibrium model of the business cycle", *Journal of political Economy*, Vol. 83, pp. :1113-1144.
- Lucas R. E. JR, (1977), Understanding Business Cycles, in Karl Brunner, K. and Meltzer. A. (eds.), *Stabilization of the Domestic and International Economy*, Amsterdam: North Holland.
- Lucas R. E. JR, (1980), *Rules, discretion, and the role of the economic advisor*. In Fischer 1980.
- Lucas R. E. JR, and T. J. Sargent. (1978). After Keynesian macroeconomics. In *After the Phillips curve: Persistence of high inflation and high unemployment*. Boston: Federal Reserve Bank of Boston.
- Lucke B., (2003), "Transmission of Business Fluctuations between Large and Small Economies: An Application to the EU15 and Jordan", *ECOMOD Conference Proceeding*.
- Lundvall, B.-A., (1998) 'Innovation as an interactive process. From user-producer interaction to the national system of innovation', in G. Dosi, C. Freeman, R. Nelson, G. Silverberg and L. Soete (eds.), *Technical Change and Economic Theory*, Pinter.
- Luxemburg R., (1970), *Die Akkumulation des Kapitals*, Verlag Neue Kritik, Frankfurt.
- MacDonald R., Kearney C., (1987), "On the Specification of Granger Causality Tests Using the Cointegration Methodology", *Economics Letters*, Vol. 25, pp. 149 – 153.
- Macleod H. D., (1863), *Crisis, commercial*. In: *Dictionary of political economy: Biographical, bibliographical, historical, and practical*. London: Longmans.
- MacQueen J. B., (1967), Some methods for classification and analysis of multivariate observations. In *Proceedings of 5th Berkeley symposium on mathematical statistics and probability*, Vol. 1 (pp. 281–297), Berkeley: University of California Press.
- Maddala, G.S. S. Wu, (1999), "A Comparative Study of Unit Root Tests with Panel Data and a New Simple Test", *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, Vol. 61, pp. 631-652.
- Magud, N. E., (2008), "On Asymmetric Business Cycles and the Effectiveness of Counter-Cyclical Fiscal Policies", *Journal of Macroeconomics*, Vol. 30, No. 3, pp. 885-905.

- Malchup F., (1951), "Schumpeter's Economic Methodology", *The Review of Economics and Statistics*, Vol. 33, No. 2 (May, 1951) pp.: 145-151.
- Malerba F., (2002), "Sectoral Systems of Innovation and Production", *Research Policy*, Vol. 31, No. 2, pp.: 247-264.
- Malerba, F., (2005), Sectoral Systems. How and Why Innovation Differs Across Sectors', in J. Fagerberg and N. R. Mowery (eds.), *The Oxford Handbook of Innovation*, Oxford University Press.
- Malik A. Temple J., (2006), "The Geography of Output Volatility", *CEPR Discussion Paper* 5516.
- Malley, J., Philippopoulos, A. Woitek, U., (2009). "To react or not? Technology shocks, fiscal policy and welfare in the EU-3" *European Economic Review*, Vol 53, No. 6, pp.: 689-714.
- Malthus, T. R., (1826), Review of Thoughts and details on the high and low prices of the last thirty years, by T. Tooke. *Quarterly Review*, 29(April), 214–239.
- Mandel, E., (1980), *The Long Waves of Capitalist Development*, Cambridge University Press.
- Manganelli, S., Wolswijk, G., (2009), "What drives spreads in the euro-area government bond market?", *Economic Policy*, Vol. 24, pp.: 191-240.
- Mankiw G., (2001), *U.S. Monetary Policy During the 1990's*, *Conference on Economic Policy During the 1990's*, Kennedy School of Government, June.
- Mankiw, N G., (1989), "Real Business Cycles: A New Keynesian Perspective", *Journal of Economic Perspectives*, Vol. 3, No. 3, pp.: 79-90.
- Mariolis, T., (2013), "Goodwin's Growth Cycle Model with the Bhaduri-Marglin Accumulation Function", *Evolutionary and Institutional Economics Review*, Vol. 10, No. 1, pp.: 131-144.
- Maroulis, Z. B., Saravacos D. G., (2008), *Food Plant Economics*. Boca Raton, FL: CRC Press, 2008.
- März, E. (1991), *Joseph Schumpeter: Scholar, Teacher and Politician*, rev. translation of the German edition from 1983, New Haven, Conn. and London: Yale University Press. McCraw, T. K. (ed.)
- Massmann M., Mitchell J. (2004), "Reconsidering the evidence: are Eurozone business cycles converging?", *Journal of Business Cycle Measurement and Analysis*, Vol. 1, pp. 275-307.
- Mayhew A., (1998), "On the difficulty of evolutionary analysis." *Cambridge Journal of Economics*, Vol. 22, pp.: 449-61.
- McCullagh, P., Nelder J. (1989), *Generalized Linear Models*, Second Edition. Boca Raton: Chapman and Hall/CRC
- McKinnon R., (1963), "Optimum currency areas". *American Economic Review*, Vol. 53. No. 4, pp.: 717–725.
- Medio A., (1978), "A Mathematical Note on Equilibrium in Value and Distribution", *Economic Notes*, Vol. 7., pp. 97-106.
- Mehra R., Prescott E. C., (1988), 'The equity premium: A solution?', *Journal of Monetary Economics*, Vol. 22, pp.: 133–136.
- Mehra, R. and E. C. Prescott, (2003), The equity premium in retrospect. In: G. M. Constantinides, M. Harris, and R. Stulz (eds.): *Handbook of the Economics of Finance*. Amsterdam, Netherlands: North-Holland

- Memoranda, (1919), "The role of prices in the Business Cycle", *The Review of Economics and Statistics*, Vol. 1, No. 2 (Apr., 1919), pp. 206-210.
- Menger C., (1950), *Principles of Economics*, Glencoe: The Free Press.
- Metcalfe J., (1998), "Cognitive optimism: Self-deception or memory-based processing heuristics?", *Personality & Social Psychology Review*, Vol. 2, pp.: 100-110.
- Metzler L. A., (1941)., "The nature and stability of inventory cycles", *Review of Economics and Statistics*, Vol. 23, pp.:113-29.
- Michaelides, P. G., Milios, J., (2005), "Did Hilferding Influence Schumpeter?" *History of Economics Review* Vol. 41, pp.: 98-125.
- Michaelides, P. G., Milios, J., (2009), "Joseph Schumpeter and the German Historical School", *Cambridge Journal of Economics*, Vol. 33, No. 3, pp. 495-516.
- Michaelides, P. G., Papageorgiou T., (2012), "On the transmission of economic fluctuations from the USA to EU-15 (1960–2011)", *Journal of Economics and Business*, Vol. 64, No. 6, pp.: 427-438.
- Michaelides, P. G., Papageorgiou T., Vouldis A. T., (2013), "Business cycles and economic crisis in Greece (1960–2011): A long run equilibrium analysis in the Eurozone", *Economic Modelling* Vol. 31, No. 3, pp.: 804-816.
- Michaelides, P. G., Papageorgiou T. Tsionas E. G., (2014), "Is the Greek crisis in the EMU contagious?" *Applied Economics Letters* Vol. 21, No. 1, pp.: 13-18.
- Milios, J., Dimoulis, D., and Economakis, G., (2002), *Karl Marx and the Classics*, Ashgate.
- Miller H. E., (1927), *Banking theories in the United States Before 1860*. Cambridge: Harvard University Press.
- Milonakis D. Fine B., (2009), *From Political Economy to Economics: Method, the Social and the Historical in the Evolution of Economic Theory*. London: Routledge.
- Mink M., De Haan J., (2012), "Contagion during the Greek Sovereign Crisis", *DNB Working Papers*, No.335, February.
- Minsky H. P., (1975), *John Maynard Keynes*. New York: Columbia University Press.
- Minsky H. P., (1980), "Money, Financial Markets, and the Coherence of a Market Economy", *Journal of Post Keynesian Economics*, M.E. Sharpe, Inc., Vol. 3, No. 1, pp.: 21-31.
- Mises Von L., ([1871], 1981), *Principles of Economics* (New York: New York University Press). Translation of Grundstizte der Volkswirtschaftslehre.
- Mises Von L., (1963), *Human Action: A treatise on Economics*. Henry Roger Press, Chicago, revised 3rd edition.
- Missio, S., Watzka S., (2011), "Financial Contagion and the European Debt Crisis", *CESifo Working Papers* No. 3554, , Munich, Germany.
- Mitchell W. C., (1913), *Business cycles*. Berkeley: University of California Press.
- Modigliani F., (1949), *Fluctuations in the Saving-Income Ratio: A Problem in Economic Forecasting*, Studies in Income and Wealth, Vol. 11, National Bureau of Economic Research, New York, 1949.

- Mohr, M., (2001), Ein disaggregierter Ansatz zur Berechnung konjunkturbereinigter Budgetsalden für Deutschland: Methoden und Ergebnisse. Deutsche Bundesbank, *Volkswirtschaftliches Forschungszentrum, Working Paper 13/2001*.
- Mohun S., (2006), “Distributive Shares in the US Economy, 1964 – 2001”, *Cambridge Journal of Economics*, Vol. 30, pp. 347 – 370.
- Mokyr J., (1990), *The Lever of Riches: Technological Creativity and Economic Progress*, Oxford University Press.
- Montoya L. A., De Haan J., (2008), “Regional business cycle synchronization in Europe?”, *International Economics and Economic Policy*, Vol. 5, No. 1, pp. 123-137.
- Moore, H. L., (1914), *Economic Cycles: their Law and Cause*, New York: The Macmillian Co.
- Morrison C., (1992), “Unravelling the Productivity Growth Slowdown in the U.S., Canada, Japan: The Effects of Subequilibrium, Scale Economies and Mark-ups”, *Review of Economics and Statistics*, Vol. 79, pp.: 471 – 481.
- Morrison C. (1999), “Scale Effects and Mark-ups in the US Food and Fiber Industries: Capital Investment and Import Penetration Impacts”, *Journal of Agricultural Economics*, Vol. 50, n.1, pp. 64 – 82.
- Morrison C. Siegel D., (1997), “Automation or Openness?: Technology and Trade Impacts on Costs and Labor Composition in the Food System”, *Proceedings of NE – 165 Conference June 20 -21, 1996 Washington D.C.*
- Moseley F., (2003), ‘Marxian Crisis and the Postwar U.S. Economy’, in A.Saad-Filho (ed.), *Anti-Capitalism: A Marxist Introduction*, Pluto Press.
- Mundell R. A., (1961), “A theory of optimum currency areas”, *American Economic Review*, Vol. 51, No. 4, pp.: 657–665.
- Nelson, C.R., Plosser, C.I., (1982), “Trends and random walks in macroeconomics time series: Some evidence and implications”, *Journal of Monetary Economics*, Vol. 10, pp. 139-167.
- Nelson, R., (1993), *National Innovation Systems. A Comparative Analysis*, Oxford University Press.
- Nelson, R. R. Winter S. G., (1982), *An Evolutionary Theory of Economic Change*, Cambridge MA, Harvard University Press.
- Neri S., Nobili A., (2006), The transmission of monetary policy shocks from the US to the euro area, *Banca d'Italia Temi di discussione* No. 606.
- Niehans J., (1992), “Juglar’s Credit Cycles”, *History of Political Economy*, Vol. 24, No. 3, pp. 545-69.
- Noonan M. (2010). *Marxist theories of imperialism: evolution of a concept*. Doctoral Dissertation of Philosophy, School of Communication and the Arts Faculty of Arts, Education and Human Development Victoria University.
- Nordhaus W., (1975), “The political business cycle”, *Review of Economic Studies*, Vol. 42, pp. 169–190.
- Norrbin S., Schlagenhauf D., (1990), “Sources of Output Fluctuations in the United States during the Inter-war and Post-war Years”, *Journal of Economic Dynamics and Control* Vol.14, pp.: 523-551.

- O' Donnell, L. A. (1973), "Rationalism, Capitalism, and the Entrepreneur: The Views of Veblen and Schumpeter", *History of Political Economy*, Vol. 5, No. 1: 199-214.
- OECD (2012), "Financial Contagion in the Era of Globalised Banking?", *OECD Economics Department Policy Notes*, No.14, June.
- Okishio, N., (1961), "Technical Changes and the Rate of Profit," *Kobe University Economic Review*, No. 7.
- Osborn D. R., Perez P. J., and Sensier M., (2005), Business cycles linkages for the G-7 countries: Does the US leads the world? *Centre for Growth and Business Cycles Research Discussion Paper Series*, No. 50.
- Overstone, Loyd, S. J. (1837). *Reflections suggested by a perusal of Mr. John Palmer's pamphlet on the causes and consequences of the pressure on the money market*. London: Richardson.
- Owners R., Sarte P. D., (2005), "How well do diffusion indexes capture business cycles? A spectral analysis", Federal Reserve Bank of Richmond, *Economic Quarterly* Volume 91, No. 4, pp. 23-42.
- Oxley L. Greasley D., (1998), "Vector autoregression, cointegration and causality: testing for causes of the British industrial revolution", *Applied Economics*, Vol. 30 No. 10, pp. 1387-1397.
- Pallage S, Robe M., (2003), "On the Welfare Cost of Economic Fluctuations in Developing Countries", *International Economic Review*, Vol.44, No. 2, pp. 677-698.
- Papageorgiou T., Michaelides P. G., Milios J. G., (2010), "Business cycles synchronization and clustering in Europe (1960–2009)", *Journal of Economics and Business*, Vol. 62, No.4, pp. 419–470.
- Papageorgiou T., Michaelides P. G., Milios J. G., (2011), "Technology and economic fluctuations in the US food sector (1958-2006): An empirical approach from a political economy perspective", *International Journal of Social Economics*, Vol. 38, No. 2, pp. 140 – 164.
- Papageorgiou T., Katselidis I., Michaelides P. G., (2013), "Joseph Schumpeter and Thorstein Veblen on Institutions", *The American Journal of Economics and Sociology*, Vol. 72, No. 5, pp. 1232-1254.
- Papageorgiou, T. and P. G. Michaelides (2015), Schumpeter Commons and Veblen on Technological Determinism, Individualism and Institutions, *The European Journal of the History of Economic Thought*, Vol. 22, No. 4, August (doi:10.1080/09672567.2013.792378).
- Pareto V., (1916)., Quelques exemples d' application de methodes d' interpolation a la statistique. *Journals de la Societe de Statistiques de Paris*, pp.2-21.
- Partridge M. D., Rickman, D. S. (2005), "Regional cyclical asymmetries in an optimal currency area: An analysis using US state data", *Oxford Economic Papers*, Vol. 57, pp.: 373–397.
- Parvus (pseudonym of A. Helphand) (1901), "The Sturm und Drang –Period of Capital", section of *Die Handelskrise und die Gewerkschaften*, M. Ernst, Munich, reprinted in F. Louçã and J. Reijnders (eds.), 1999, pp. 21-24.
- Pasinetti L., (1955), La funzione del consumo in alcuni modelli econometrici applicati ai cicli economici, *Rivista internazionale di scienze sociali*, pp. 397-421.
- Pasinetti L. (1959), Fluttuazioni cicliche e sviluppo economico, *L'Industria*, pp. 1-35.

- Pasinetti L., (1960), "A Mathematical Formulation of the Ricardian System", *The Review of Economic Studies*, Vol. 27, No. 73, pp. 78-98.
- Pasquariello P., (2007), "Imperfect competition, information heterogeneity, and financial contagion", *The Review of Financial Studies*, Vol. 20, No. 2, pp.: 392-426.
- Perez P, Osborn D, Artis M. (2003), "The international business cycle in a changing world: volatility and the propagation of shocks", Centre for Growth and Business Cycle Research, Manchester, *Discussion Paper* 037.
- Perez C., (2002), *Technological Revolutions and Financial Capital: The Dynamics of bubbles and Golden Ages*, Cheltenham, Elgar.
- Perez C., (2004), *Globalization Economic Development and Inequality: An Alternative Perspective* (217 - 242). Cheltenham: Edward Elgar.
- Perez P. J., Osborn D. R., Sensier M., (2007), "Business cycle affiliations in the context of European integration", *Applied Economics*, 39, 199–214.
- Persson T., Tabellini G., (1990), *Macroeconomic policy, credibility and politics*. Chur, Switzerland: Harwood Academic Publishers.
- Pesaran M. H., Schuermann, T. Weiner, S. M., (2001), "Modelling regional interdependencies using a global error-correcting macroeconometric model", *Cambridge Working Papers in Economics* No. 0119.
- Pesaran M.H., Shin, Y., (1998), An Autoregressive Distributed-Lag Modelling Approach to Cointegration Analysis. In *Econometrics and Economic Theory in the 20th Century. The Ragnar Frisch Centennial Symposium*, 371-413. Cambridge University Press, Cambridge.
- Petty Sir W., (1899), [1662], *A treatise of taxes and contributions. Reprinted in The economic writings of Sir William Petty, Vol. 1*. Cambridge: Cambridge University.
- Philips P., Hansen B., (1990), "Statistical Inference in Instrumental Variables Regression with I(1) Processes", *Review of Economic Studies*, No. 57, pp. 99-125.
- Pietri-Tonelli, A., (1911), *Le onde economiche. Rivista Italiana di Sociologia*, Vol. 15, pp. 220-225.
- Plosser C. I., (1989), "Money and business cycles: a real business cycle interpretation," *Proceedings, Federal Reserve Bank of St. Louis*.
- Popper K. R., (1957), *The Poverty of Historicism*. London: Routledge.
- Prendergast R., (2006), "Schumpeter, Hegel and the vision of development". *Cambridge Journal of Economics*, Vol. 30, No. 2, pp. 253–275.
- Prescott, E. C., (1986), "Theory Ahead of Business Cycle Measurement", *Federal Reserve Bank of Minneapolis Quarterly Review* Vol. 10, Fall, pp. 9-22.
- Price, S., (1997), "Political business cycles and macroeconomic credibility: A survey", *Public Choice*, Vol. 92, pp.: 407–427.
- Raddatz, C., (2003), "Liquidity needs and vulnerability to financial underdevelopment", *Policy Research Working Paper Series* 3161, The World Bank.
- Rahim, E. (2009), "Marx and Schumpeter: A Comparison of Their Theories of Development." *Review of Political Economy*, Vol. 21, No. 1, pp.: 51–83.

- Ramey. G., Ramey, V., (1995), "Cross-Country Evidence on the Link Between Volatility and Growth," *American Economic Review*, Vol. 85, No. 5, pp. 1138–51.
- Razin A., Rose A., (1994), "Business Cycle Volatility and Openness: An Exploratory Cross Section Analysis," *NBER Working Papers* 4208
- Rebelo S., (2005), "Real business cycle models: Past, present, and future?," *Scandinavian Journal of Economics*, Vol. 107, No. 2, pp.: 217-238.
- Reinhart C. M., Rogoff K. S., (2010), "Growth in a Time of Debt", *American Economic Review*, Vol. 100, No. 2, pp: 573-78.
- Robbins, L., (1971), [1934], *The Great Depression*, Freeport, N. Y.: Books for Libraries Press.
- Roder C., Herrmann R., Connor J., (2000), "Determinants of new Product Introductions in the US Food Industry: A panel-model Approach", *Applied Economics Letters* 7, pp. 743 – 748.
- Rodrik D., (1998), "Why Do More Open Economies Have Bigger Governments?," *Journal of Political Economy*, Vol. 106, No. 5, pp. 997–1032.
- Rogers R., (2001), "Structural Change in U.S. Food Manufacturing", 1958 – 1997, *Agribusiness*, Vol. 17, No.1, pp. 3 – 32.
- Rogoff K., (1990), "Equilibrium political budget cycles", *American Economic Review*, Vol. 80, pp. 21–36.
- Rogoff, K., Sibert A., (1988), "Elections and macroeconomic policy cycles", *Review of Economic Studies*, Vol. 55, 1–16.
- Romer, C., (2009), "Lessons from the Great Depression for Economic Recovery in 2009", *Brookings Papers on Economic Activity*, Presentation to the Brookings Institution, March.
- Rosenberg, N., (1982), *Inside the Black Box: Technology and Economics*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Rosenberg, N., (2000), *Schumpeter and the Endogeneity of Technology: Some American Perspectives*. London: Routledge.
- Rotemberg, J. J., and Woodford, M., (1997). "An Optimization-Based Econometric Framework for the Evaluation of Monetary Policy." In *NBER Macroeconomics Annual 1997*, edited by Ben S. Bernanke and Julio J. Rotemberg, pp. 297–346. Cambridge, MA: MIT Press.
- Rudin, W., (1976), *Principles of Mathematical Analysis*, McGraw-Hill International Edition.
- Rutherford, M., (1998), "Veblen's evolutionary programme: a promise unfulfilled". *Cambridge Journal of Economics* 1998, Vol. 22, pp.: 463-77.
- Ruttan, W., (1959), "Usher and Schumpeter on Invention, Innovation, and Technological Change", *Quarterly Journal of Economics* Vol. 73, No. 4, pp.: 596-606.
- Salim R. Bloch H., (2007), "Business Expenditures on R&D and Trade Performances in Australia: is there a Link?," *Applied Economics*, , pp. 1 -11.
- Samuels W., (1983), "The Influence of Friedrich von Wieser on Joseph A. Schumpeter Presidential Address History of Economics Society" May, 1982, *Journal of the History of Economic Thought*, Vol. 4, No. 2: 5-19.
- Samuelson P. A., (1939), "Interactions between the multiplier analysis and the principle of acceleration", *Review of Economics and Statistics*. Vol. 21, pp.: 75-78.

- Samuelson, P. A., (1940), "The Theory of Pump-Priming Re-examined", *American Economic Review*, Vol. 30, No. 3, September 1940, pp. 492-506.
- Samuelson, P. A., Solow R. M., (1960), "Analytical aspects of anti-inflation policy", *American* 1990, "The emergence of a vision: the development of Schumpeter's theory of entrepreneurship", *History of Political Economy*, Vol. 22, No. 4: 677-696.
- Sargent T., (1976), "A classical macroeconomic model for the United States", *Journal of the Polical Economy*, Vol. 84, pp.: 207-37.
- Sargent T. J., Wallace N., (1975), "'Rational' expectations, the optimal monetary instrument, and the optimal monetary rule", *Journal of the Polical Economy*, Vol. 83, No. 2, pp.: 241-254.
- Sargent T. J., Wallace N., (1976). "Rational expectations and the theory of economic policy", *Journal of Monetary Economics* Vol.2, pp.: 169-83.
- Saroliya G., (2007), "The New Keynesian Business Cycle Achievements and Challenges", *University of York Discussion Papers in Economics*. No. 2007/20.
- Sato Y., (1985), "Marx-Goodwin Growth Cycles in a Two-Sector Economy," *Zeitschrift für Nationalökonomie* Vol. 45.
- Sato Y., (2012), "Okishio Theory Revisited in the Light of 'Axiomatic Externality'", *Journal of International Economic Studies*, No.26, pp. 51–65.
- Say J.-B., (1803), *Traite d'economie politique ou Simple exposition de la manière dont se forment, se distribuent et se consomment les richesses*. Paris: De Chapelet.
- Schmitt-Grohe S., (1998), "The international transmission of economic fluctuations: Effects of U.S. business cycles on the Canadian economy", *Journal of International Economics*, Vol.44, pp. 257-287.
- Schmitt-Grohe, S.and M. Uribe, (2008), What's News in Business Cycles," *NBER Working Papers* 14215.
- Schumpeter J., (1908), *Das Wesen und der Hauptinhalt der theoretischen Nationalökonomie*. Berlin: Duncker and Humblot..
- Schumpeter J., (1911), *Theorie der wirtschaftlichen Entwicklung*, Leipzig, Dunker & Humbolt.
- Schumpeter J., (1927). *Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik*.
- Schumpeter J., (1931a). "The Kokumin Keizai Zasshi" - *Journal of Economics and Business Administration* Vol. 50, No. 5, pp.: 679.
- Schumpeter J., (1931b), "Les possibilites actuelles du socialisme", *L'Annee politique francaise et etrangere*, XXIV: 385-418.
- Schumpeter J., (1934), *The Theory of Economic Development*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Schumpeter J., (1935), "The Analysis of Economic Change", *The Review of Economics and Statistics* Vol. 17, No. 4 (May, 1935), pp.: 2-10.
- Schumpeter J., (1939), *Business Cycles: A Theoretical, Historical and Statistical Analysis of the Capitalist Process*. New York: McGraw-Hill.

- Schumpeter J., (1951), [1946], 'Capitalism', in R. V. Clemence (Ed.), *Essays: On Entrepreneurs, Innovations, Business Cycles and the Evolution of Capitalism*: 184–205, Cambridge, Mass: Harvard University.
- Schumpeter J., (1951), [1947], The Creative Response in Economic History, in R. V. Clemence (Ed.), *Essays: On Entrepreneurs, Innovations, Business Cycles and the Evolution of Capitalism*: 221–231, Cambridge, Mass: Harvard University.
- Schumpeter J., (1951), [1949], Economic Theory and Entrepreneurial History. In R. V. Clemence (Ed.), *Essays: On Entrepreneurs, Innovations, Business Cycles and the Evolution of Capitalism*: 253-271, Cambridge, Mass: Harvard University.
- Schumpeter J., (1951), *Imperialism and Social Classes*, New York, Edited and introduced by P.M. Sweezy, New York, A.M. Kelly, Oxford, Blackwell.
- Schumpeter J., (1954), *History of Economic Analysis*. New York: Oxford University Press.
- Schumpeter J., (1975), [1942], *Capitalism, Socialism, and Democracy*. New York: Harper and Brothers.
- Schumpeter J., (1983), [1934], *The Theory of Economic Development*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Schumpeter J., (1989), [1937], Preface to the Japanese Edition of *Theorie der wirtschaftlichen Entwicklung*, pp. : 165–8 in *Essays*. New Brunswick, NJ: Transaction.
- Schumpeter J., (1991), [1931c], "Recent developments in political economy", manuscript of a lecture, probably delivered in Japan, in *Economics and Sociology* (Schumpeter, 1991).
- Schumpeter J., (1991), [1940], *The Meaning of Rationality in the Social Sciences*, reprinted in Swedberg (1991).
- Schumpeter J., (2000), [1931d], The Present State of Economics or on Systems, Schools and Methods, *Kokumin Keizi Zasshi*, May 1931: 7-8
- Schumpeter J. R., Clemence V., (1951), *Essays: On Entrepreneurs, Innovations, Business Cycles and the Evolution of Capitalism*.
- Selden G. C., (1902), "Trade Cycles and the Effort to Anticipate", *Quarterly Journal of Economics*, February, 1902, Vol. 16, No. 2, pp. 293-310.
- Seligmán B. B., (1962), *Main Currents in Modern Economics*, New York: Free Press of of Glencoe.
- Semmler W., (1986), *Competition, Instability and Non-Linear Cycles*, Springer Verlag. U.S.
- Senhadji A., (1998), "Time Series Estimation of Structural Import Demand Equations: A Cross-Country Analysis," *Staff Papers*, Vol. 45, pp. 236–268.
- Serra T., Goodwin B. Feathertone M., (2005), "Agricultural Policy Reform and off-farm Labor Decisions", *Journal of Agricultural Economics*, Vol. 56, No. 2, pp. 271 – 285.
- Sherman H. J., (1979), "A Marxist Theory of the Business Cycle", *Review of Radical Political Economics*, Vol. 11, pp.:1-23.
- Shi M., Svensson J., (2006), "Political budget cycles: do they differ across countries and why?" *Journal of Public Economics*, Vol. 90, No. 8–9, pp. 1367–1389.
- Shionoya Y., (1997), *Schumpeter and the Idea of Social Science: A Meta-theoretical Study*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Shionoya Y., (2004), "Scope and Method Of Schumpeter's Universal Social Science: Economic Sociology, Instrumentalism, and Rhetoric", *Journal of the History of Economic Thought*, Vol. 26, No. 3: 331 – 347.
- Shionoya Y., (2005), *The Soul of the German Historical School: Methodological Essays on Schmoller, Weber and Schumpeter*.
- Shionoya Y., (2008), Schumpeter and Evolution: An Ontological Exploration, in Y. Shionoya and T. Nishizawa (eds.), *Marshall and Schumpeter on Evolution: Economic Sociology of Capitalist Development*, Cheltenham: Edward Elgar.
- Sismondi J. C., (1819), *Simonde de Nouveaux Principes d'Economie Politique ou de la Richesse dans ses rapports avec la population* 2 vol. 1819 Paris.
- Smith A., (1976, [1776]), *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*, Chicago: University of Chicago Press (E. Cannan [ed.]).
- Smith A., (1981), *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*. (Indianapolis: Liberty Fund, 1981), ed. by R. H. Campbell, Andrew S. Skinner, and W. B. Todd.
- Smith, A., (1982), [1759], *The Theory of Moral Sentiments*, Indianapolis: Liberty Classics.
- Solomou S., (1998), *Economic cycles: Long cycles and business cycles since 1870*. Manchester University Press, UK..
- Solow R.M., (1956), "A Contribution to the Theory of Economic Growth", *Quarterly Journal of Economics*, Vol. 70, pp. 65-94
- Sorensen P. B., Whitta-Jacobsen H. J., (2005), *Introducing advanced macroeconomics: Growth and business cycles*. New York: McGraw-Hill.
- Sowell T., (1985), *Marxism*, New York: Basic Books.
- Sraffa P., (1926), "The Laws of Returns under Competitive Conditions", *Economic Journal*, Vol. 36, December, pp. 535-50.
- Sraffa, P., (1932), "Dr. Hayek on Money and Capital", *The Economic Journal*, Vol. 42, March, pp.: 42-53.
- Stock M., Watson M. (1999), "Business Cycles Fluctuations in U.S. Macroeconomic Time Series ch.1 in J.B. Taylor and Woodford M. (eds), *Handbook of Macroeconomics 1*, pp. 3-64.
- Stockman A.C., Tesar L.L., (1995), "Tastes and technology in a two-country model of the business cycle: explaining international comovements". *American Economic Review* Vol. 85, pp. 168–185.
- Strotz R.H., McNulty J.C., Naines J.B., (1953), "Goodwin's Nonlinear Theory of the Business Cycle: An Electro-Analog Solution", *Econometrica*, Vol. 21, No. 3, pp. 390-411.
- Subervie J., (2008), "The variable Response of Agricultural Supply to World Price Instability in Developing Countries", *Journal of Agricultural Economics*, Vol. 59, No. 1, pp. 72 – 92.
- Suranyi-Unger T., (1931), *Economics in the Twentieth Century* (New York: Norton, 1931).
- Swan Hauenstein S., Hadley S., Cichon B., (2010), "Crisis Behind Closed Doors: Global Food Crisis and Local Hunger" *Journal of Agrarian Change*, Vol. 10, No.1, pp.: 107-118.
- Swedberg R., (2002), "The Economic Sociology of Capitalism: Weber and Schumpeter", *Journal of Classical Sociology*, Vol. 2, No. 3, pp.: 227–255.

- Tavlas G. S., (1993), “The ‘New’ theory of optimum currency areas”, *The World Economy*, Vol. 16, pp. 663–686.
- Taylor J. B., (1979), “Estimation and Control of a Macroeconomic Model with Rational Expectations”, *Econometrica*, Vol. 47, No. 5, pp: 1267-1286.
- Taylor O. H., (1955), “Schumpeter's History of Economic Analysis”. *Review of Economics and Statistics*, Vol. 37, No. 1 (Feb., 1955): 12-22.
- Taylor, C., (1995), “EMU 2000? Prospects for European Monetary Union” *Chatham House Papers* The Royal Institute of International Affairs.
- Temple J., (2000), “Growth regressions and what the textbooks don't tell you”, *Bulletin of Economic Research*, Vol. 52, No. 3, July, pp.: 181-205.
- Thirtle C., Lin L., Holding J., Jenkins L. Piesse J., (2004), “Explaining the Decline in UK Agricultural Productivity Growth”, *Journal of Agricultural Economics*, Vol. 55, No. 2, pp. 343– 366.
- Thirtle C., Schimmelpfennig D., Townsend R., (2002), “Induced Innovation in United States agriculture, 1880–1990: Time Series Tests and Error Correction Model”, *American Journal of Agricultural Economics* 84, Vol. 3, pp. 598 – 614.
- Thornton D. L., Batten D. S., (1985), “Lag-Length Selection and Tests of Granger Causality between Money and Income”, *Journal of Money Credit and Banking*, Vol. 17, pp. 164 – 178.
- Tiffi R., Tril B., Mortimer S., (2006), “Food Choice in an Interdisciplinary Context”, *Journal of Agricultural Economics*, Vol. 57, No. 2, pp. 213 – 220.
- Tilman R., Fontana A., (2006), “Italian Debate and Dialogue on Thorstein Veblen: The Evolution of Appreciation for His Contributions despite the Apathy of the Intelligentsia”, *American Journal of Economics and Sociology*, Vol.44 No.1: 81-95.
- Timm N., (2002), *Applied multivariate analysis, In Springer texts in statistics*, Springer-Verlag, New York.
- Tinbergen, J., (1938-39), *Statistical testing of business-cycle theories*. 2 vols. Geneva: League of Nations, Economic Intelligence Service.
- Tinbergen J., Polak J.J., (1950), *The dynamics of business cycles, A study in economic fluctuations*, The University of Chicago Press.
- Toda H.Y., Yamamoto T., (1995), “Statistical inference in vector autoregressions with possibly integrated processes”, *Journal of Econometrics* Vol. 66, pp.: 225–250.
- Torrens, R., (1816), A letter to the right honourable the earl of liverpool, on the state of the agriculture of the United Kingdom, and on the means of relieving the present distress of the farmer, and of securing him against the recurrence of similar embarrassment. London.
- Toye J., (2006), “Hans Singer's debts to Schumpeter and Keynes”, *Cambridge Journal of Economics*, Vol. 30, No. 6, pp.: 819–833.
- Trichet J., (2001), “The euro after two years”, *Journal of Common Markets Studies*, Vol. 39 pp. 1–13
- Tugan-Baranowski, M. von (1901), *Studien zur Theorie und Geschichte der Handels-krisen in England*. Jena.
- Turner S., (2003), *The Cambridge History of Science: The Modern Social Science*, Vol. 7, edited by Porter and Ross.

- U.S. Food Marketing System, (2002), ERS-USDA.
- Utterback J., Abernathy W., (1975), "A dynamic model of product and process innovation", *Omega*, Vol. 3, pp. 639–656.
- Uwe H., Jürgen W., (2005), "Autoregressive distributed lag models and cointegration", *Diskussionsbeiträge des Fachbereichs Wirtschaftswissenschaft der Freien Universität Berlin*, No. 2005/22.
- Van Der Ploeg J. D., (2010), "The Food Crisis, Industrialized Farming and the Imperial Regime", *Journal of Agrarian Change* Vol. 10 No.1, pp. 98-106.
- Van Gelderen J. (alias J. Fedder) (1913), "Springtide: reflections on industrial development and price movements", *De Nieuwe Tijd*, Vol. 18, reprinted in C. Freeman (ed.), 1996, pp. 3-55.
- Veblen T., (1897), "Review of Max Lorenz, Die Marxisasche Socialdemokraae", *Journal of Political Economy*, Vol. 6, No. 1, December: 136-7.
- Veblen T., (1898 a), "Why is economics not an evolutionary science?" *Quarterly Journal of Economics*, Vol. 12, No. 3, July: 373-97. Reprinted in Veblen (1919).
- Veblen T., (1898 b), "The instinct of workmanship and the irksomeness of labor", *American Journal of Sociology*, Vol. 4, September: 187-201. Reprinted in Veblen (1934).
- Veblen T., (1900), "The preconceptions of economic science: HI", *The Quarterly Journal of Economics*, Vol. 14, No. 1,2 February: 240-69. Reprinted in Veblen (1919) 148–79 in Veblen, T. 1994.
- Veblen T., (1904), *The Theory of Business Enterprise*, New York, Charles Scribners. Reprinted (1975), New York, Augustus Kelley.
- Veblen T., (1906a), "The socialist economics of Karl Marx and his followers I: The theories of Karl Marx", *Quarterly Journal of Economics*, Vol. 20, No. 3, August: 578-95. Reprinted in Veblen (1919).
- Veblen T., (1906b), "The Place of Science in Modern Civilisation", *The American Journal of Sociology*, Vol. XI, No. 5: 585–609, reprinted in, and cited from, Veblen (1990).
- Veblen T., (1907), "The socialist economics of Karl Marx and his followers II: The later Marxism", *Quarterly Journal of Economics*, Vol. 21, No. 1, February, pp.: 299-322.
- Veblen T., (1909), "The Limitations of Marginal Utility", *Journal of Political Economy*, Vol. 17 No.9, pp.: 620-36.
- Veblen T., (1914), *The Instinct of Workmanship, and the State of the Industrial Arts*, New York, Augustus Kelley. Reprinted (1990) with a new introduction by Murphey, M. G. and a 1964 introductory note by Dorfman, J., New Brunswick, NJ, Transaction Books.
- Veblen T., (1919), *The Place of Science in Modern Civilisation and Other Essays*, New York Huebsch. Reprinted (1990) with a new introduction by Samuels, W. J., New Brunswick, NJ, Transaction Books.
- Veblen T., (1967), [1923], *Absentee ownership and business enterprise in recent times: The case of America*. Boston: Beacon.
- Veblen T., (1994), [1899], *The Theory of the Leisure Class: An Economic Study in the Evolution of Institution*, New York, Macmillan.

- Veblen T., (1994), [1915], *Imperial Germany and the Industrial Revolution*. New York: Macmillan; Reprinted in Veblen, T. 1994. *The Collected Works of Thorstein Veblen*, Vol. 4, London, Routledge/Thoemmes Press.
- Veblen T., (2001), [1921], *The Engineers & the Price System*. Kitchener: Batoche Book.
- Verbeek A. and Debackere K. (2006), “Patent Evolution in Relation to Public/private R&D Investment and Corporate Profitability: Evidence from the United States”, *Scientometrics*, Vol. 66, No. 2, pp. 279–294.
- Volterra, V., (1927), Variations and fluctuations in the numbers of coexisting animal species, in: F.M. Scudo and J.R. Ziegler, eds., (1978) *The golden age of theoretical ecology: 1923-1940*, Lecture notes in biomathematics No. 22, Springer-Verlag, Berlin.
- Von Blumenthal K., (2008), “Economic theorist and 'entrepreneur of popularisation': Schumpeter as Finance Minister and journalist”, *The European Journal of the History of Economic Thought*, Vol. 15, No.4, pp.:641–671.
- Wade J., (1826), *Digest of facts and principles on banking and commerce: With a plan for preventing future re-actions*. London: Thomas Ward.
- Wade J., (1833), *History of the middle and working classes*. London: Effingham Wilson.
- Walker D., (1977), “Thornstein Veblen’s Economic System”, *Economic Inquiry*, Vol. 15, No. 2, pp.: 213–37, reproduced with original page numbers in Samuels (ed) (1988).
- Wallerstein I., (2000), *The Essential Wallerstein*. New York: The New Press.
- Wallerstein I., (2003), *The Decline of American Power*. New York: WW Norton.
- Walling W., (1905), “An American Socialism”, *International Socialist Review*, Vol. 5, April 1905: 577-578.
- Walras L., (1870), 2e tentative, 1869–1870. In Jaffé (1965), Vol. 1, pp. 218–19.
- Walras L., (1954), [1874], *Elements of Pure Economics or the Theory of Social Wealth*, Routledge Library Editions.
- Wang S.S., Stiegert K. and Rogers R. (2006), ‘Structural Change in the US Food Manufacturing Industry’, *American Agricultural Economics Association Annual Meeting, Long Beach, California, July 23 – 26, 2006*.
- Watkins, J. W. N., (1957), “Historical Explanation in the Social Sciences”, *British Journal for the Philosophy of Science*, Vol. 8, No. 2, pp.: 104–17.
- Whitta-Jacobsen H. J., (2002), *Endogenous Keynesian Business Cycles Department of Economics*, University of Copenhagen.
- Windrum P., García-Goñi M., (2008), “A neo-Schumpeterian model of health services innovation”, *Research Policy*, Vol. 37, No. 4, pp.649-672.
- Wirth M., (1858), *Geschichte der Handelskrisen*. Frankfurt: Sauerlainer.
- Witt U., (2002), Generic Features of Evolution and Its Continuity - a Transdisciplinary Perspective, *Papers on Economics and Evolution 2002-10*, Max Planck Institute of Economics, Evolutionary Economics Group.
- Witt U., (2003), *The Evolving Economy: Essays on the Evolutionary Approach to Economics*.

- Wolff E., (2003), “What’s behind the Rise in Profitability in the US in the 1980’s and 1990’s?”
Cambridge Journal of Economics Vol. 27, pp. 479 – 499.
- Wunder T., (2007), “Toward an Evolutionary Economics: The ‘Theory of the Individual’ In Thorstein Veblen and Joseph Schumpeter”, *Journal of Economic Issues*, Vol. 41, No. 3, pp.: 827-840.
- Wynne M., Koo J., (2000), “Business cycles under monetary union: A comparison of the EU and US”,
Economica, Vol. 67, pp.: 347-374.
- Yuan K., (2005), “Asymmetric Price Movements and Borrowing Constraints: A REE Model of Crisis, Contagion, and Confusion,” *Journal of Finance*, Vol. 60, pp.: 379–411.
- Zachariah D., (2009), “Determinants of the Average Profit Rate and the Trajectory of Capitalist Economies”, *Bulletin of Political Economy* Vol. 3, No. 1, 2009.
- Zarnowitz V., (1992), *Business Cycles: Theory, History, Indicators, and Forecasting*, The University of Chicago Press, Chicago.
- Zingler E., (1974), “Veblen vs Commons: A Comparative Evaluation”, *Kyklos*, Vol. 27, No 3, pp.: 322–344, reproduced with original page numbers in Samuels (ed) (1988).
- Zivot, E., & Andrews, D. (1992). Further evidence on the Great Crash, the Oil-Price Shock, and the Unit-Root Hypothesis. *Journal of Business & Economic Statistics*, Vol. 10, No. 3, pp.: 251–270.

Ελληνική Βιβλιογραφία

Ξένοι Συγγραφείς

- Althusser L, Balibar E, Establet R., Macherey P., Ranciere J., (2003), *Να διαβάσουμε το Κεφάλαιο*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Chacholiades, M., (1990), *Μικρο-Οικονομική Ι*, Αθήνα: Κριτική.
- Hegel, G.W.F., (2005), *Η Επιστήμη της Λογικής. Η υποκειμενική λογική*, Αθήνα: Παπαζήση.
- Kuhn T. S., (1997), *Η Δομή των Επιστημονικών Επαναστάσεων*, Σύγχρονα Θέματα, 6^η Έκδοση, Αθήνα.
- Mankiw G., (2002), *Μακροοικονομική Θεωρία*, Αθήνα: Gutenberg.
- Rubin I. I., (1994), *Ιστορία Οικονομικών Θεωριών*, Αθήνα: Κριτική.

Έλληνες Συγγραφείς

- Ανδρικόπουλος, Α., (1998), *Οικονομετρία*, Αθήνα: Εκδόσεις Μπένου.
- Αριστοτέλης, *Ηθικά Νικομάχεια* (2001), Αθήνα: Πατάκη.
- Βάμβουκας Α. Γ., (2007), *Σύγχρονη Οικονομετρία. Ανάλυση και Εφαρμογές*, Εκδόσεις Οικονομικού Πανεπιστημίου Αθηνών, Αθήνα.
- Δαφέρμος Γ., Παπαθεοδώρου Χ., (2011), Το Παράδοξο της Κοινωνικής Πολιτικής στην Ελλάδα: Γιατί η αύξηση των δαπανών για κοινωνική προστασία δεν μείωσε τη φτώχεια, *Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ*.
- Δεργιαδές Θ., (2010), *Βαθμός Χρησιμοποίησης Παραγωγικού Δυναμικού, Πληθωρισμός και Επενδύσεις: Θεωρητική και Εμπειρική διερεύνηση*, Διδακτορική Διατριβή, Πανεπιστήμιο Μακεδονίας.
- Δημέλη Σ., (2002), *Σύγχρονες Μέθοδοι Ανάλυσης Χρονολογικών Σειρών*, Αθήνα: Κρητική.
- Μαρξ Κ., (1991), *Εμπόρευμα και χρήμα*, Αθήνα: Κρητική.
- Μαρξ, Κ. (1963), *Το Κεφάλαιο*, τ. 1, Μόρφωση, Αθήνα Μαρξ, Κ. (1978): *Το Κεφάλαιο*, τ. 3, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα Μαρξ, Κ. (1989): *Grundrisse*, τ. 1ος, Αθήνα: Στοχαστής.
- Μηλιός Γ., (1992), «Η ιστορική μαρξιστική συζήτηση για τις οικονομικές κρίσεις (1900-1935) και η σημασία της», *Θέσεις*, τ. 41, σσ. 77-103.
- Μηλιός Γ., (1997α), *Τρόποι Παραγωγής και Μαρξιστική Ανάλυση*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Μηλιός Γ., (1997β), «Φιλοσοφικές αφηρητές και θεωρητικό πεδίο της «οικονομικής επιστήμης»: Κλασικοί, Νεοκλασικοί, Μαρξ», *Θέσεις*, τ. 59, Απρίλιος - Ιούνιος 1997
- Μηλιός Γ., Δημούλης Δ., Οικονομάκης Γ., (2005), *Η Θεωρία του Μαρξ για τον Καπιταλισμό: πλευρές μιας θεωρητικής και πολιτικής ρήξης*, Αθήνα: Νήσος.
- Μιχαηλίδης Π., (2010), *Οικονομική της Τεχνολογίας*. Θεσσαλονίκη: University Studio Press.
- Οικονομάκης Γ., Μαρκάκη Μ., (2001), «Της Προσφοράς και της Ζήτησης. Τιμή και Κλαδική Ισορροπία στη Νεοκλασική Οικονομική Ανάλυση, Μέρος Ι: Νόμος και τιμή», *Θέσεις* τ. 75, σελ. 23-54.

- Παζαρζή Ν., (2003), *Κοινωνιολογία*, Τόμος Α', Αθήνα: Εκδόσεις Μπένου.
- Πανοπούλου Α., (2004), *Ιδιότητες Εκτιμητών Συνολοκλήρωσης σε Πεπερασμένα Δείγματα κάτω από Εναλλακτικές Διαδικασίες Παραγωγής Σφαλμάτων*, Διδακτορική Διατριβή, Πανεπιστήμιο Πειραιώς, Τμήμα Τραπεζικής και Χρηματοοικονομικής Διοικητικής.
- Σακελλαρόπουλος Σ. (2007), «Ο υλισμός της συνάντησης και η αιτιοκρατία: δύο έννοιες ασυμβίβαστες», *Συνέδριο Θέσεων 2007*, Ο Μαρξ σήμερα: 150 χρόνια μετά τα Grundrisse.
- Σταμάτης, Γ. (1984), «Απόδειξη της λογικής συνοχής του μαρξικού νόμου της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους», *Θέσεις*, τ. 7, 1984.
- Σταμάτης, Γ. (1988), «Εισαγωγή του Επιμελητή» στο: Ν. Μοσκόβσκα, «θεωρίες για τις οικονομικές κρίσεις», Αθήνα: Κριτική.
- Σωτήρης Π., (2004), «Η Πρόκληση του Νομιναλισμού και ο Λουί Αλτουσέρ», *Θέσεις*, τ. 86, σσ. 31-55.